Rbl. 3.—

A. TŠAKOVSKI

Blokaad

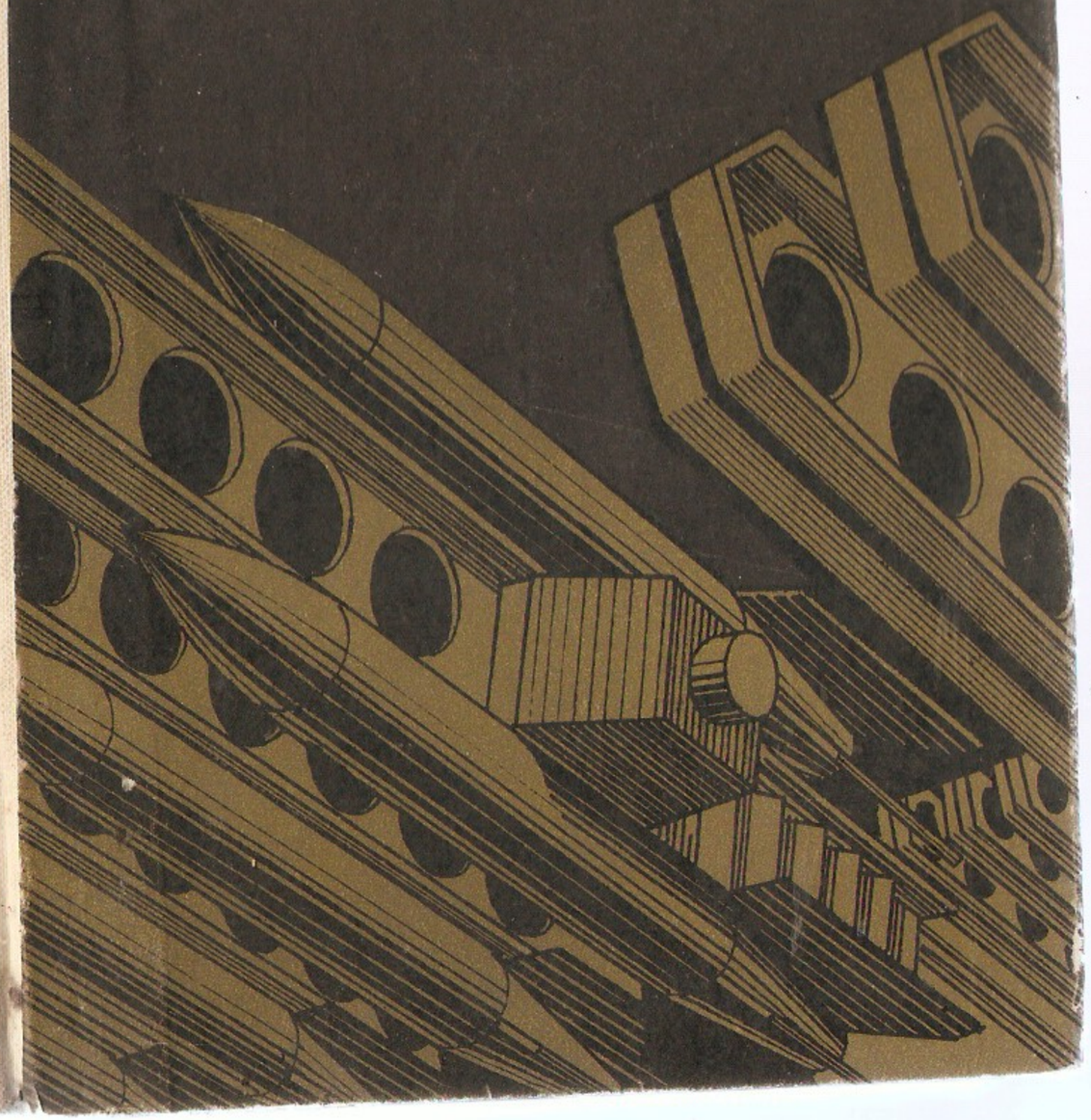

A. TŠAKOVSKI

BLOKAAD

III

Tõlkinud Erika Sõgel

Kirjastus «Eesti Raamat» • Tallinn 1978

V 2
T 78

Originaal:

Александр Чаковский
БЛОКАДА
Роман
Книга пятая

«Знамя» №№ 11, 12. 1974
«Знамя» №№ 1, 2, 3, 4, 5. 1975

Kaane kujundanud Henno Arrak

T 70302—137 / M901(16) — 78 154 — 78

© Издательство «Правда». «Знамя». 1974.
© Издательство «Правда». «Знамя». 1975.
© Tõlge eesti keelde. Kirjastus «Eesti Raamat», 1978

VIIES RAAMAT

I OSA

I

Smolnõisse telefoni teel edasiantud ja telegrammiga korratud teade, et Saksa vägede rünnak Volhovile suudeti tagasi lüüa ja ühtaegu välditi nüüd oht, et vaenlane võiks tungida Laadoga kagukaldale, oli nagu päikesekiir, mis end viivuks murdis läbi Leningradi taevast varjutavate äikesepilvede.

Mitme novembripäeva jooksul olid Smolnõis kõik hinge kinni pidades oodanud, kuidas lõpevad lahingud, mida 54. armee Fedjuninski juhtimisel pidas. Volhovi langemine oleks Leningradile olnud katastroofiks. Ja mitte üksnes sellepärast, et see oleks paratamatult võimaldanud vaenlasel Novaja Laadogasse jõuda ja järelikult haarata enda kätte ka sinna kogunenud toiduainete laadungid. Sakslaste tungimine Laadoga järve kagukaldale oleks katastroofiline olnud veel sellegi poolest, et sel juhul oleks kasutuks muutunud ka Zaborje jaamast algav uus autotee, mida nii suurte raskustega oli rajatud läbi metsatihnikute ja külmumata soode, kaarega ümber Tihvini, mis oli praegu vaenlase käes.

Veelgi enam: Laadoga äärde jõudes oleksid sakslased tingimata ühinenud soomlastega Sviri jõel, läbi lõiganud kõik sise-Venemaalt järve äärde viivad teed ja sel kombel realiseerinud oma plaani lämmatada Leningrad teise blokaadirõnga abil.

54. armee edukas tegutsemine Volhovi lähistel taandas sellise võimaluse, kuid ei likvideerinud seda ohtu. Saksa 1. armeekorpuse põhijõud seisid Volhovist endiselt mõne kilomeetri kaugusel ja vaenlase mürsud lõhkesid ühtejärge tema lähistel, kui Smolnõis Ždanovi kabinetis Sõjanõukogu kokku tuli.

Pika istungitelaua ääres võtsid oma harjumuspärased kohad sisse nii Ždanov ise kui ka Vasnetsov, uus rindejuhataja kindral Hozin, oblastikomitee sekretärid Štõkov

ja Bumagin, linnakomitee sekretär Kapustin, Leningradi linnanõukogu täitevkomitee esimees Popkov, Riikliku Kaitsekomitee volinik Pavlov ja rinde staabiülem Gussev. Pisut eemal istus kirjutuslaua ääres, mis oli praegu tühi, tugitoolis kindral Voronov, sellega just kui rõhutades, et ta siin veel vaid vaatlejana viibib, sest ta oli Peakorterist saanud väljakutse ja pidi juba täna Moskvasse lendama.

Leningrad oli mähitud õhtuhämarusse, mida lumehelendus pisut mahendas, — talv oli sel aastal ebatavaliselt vara alanud. Ždanovi tihedasti kinnikaetud akendega kabinetis põles laualamp, laetulesid aga ei süüdatud, sest ka Smolnõis peeti elektrienergia kokkuhoiurežiimist rangelt kinni.

Iga Sõjanõukogu istungile kutsutu heitis kabinetti astudes nagu ikka eelkõige pilgu Ždanovile, püüdes tema ilme järgi otsustada, kas kõige viimasel hetkel mingeid uusi sündmusi pole toimunud, ja kui on, siis millise iseloomuga need just olla võiksid.

Ždanov oli tusase ja väsinud näoga. Paistis, et tumedad kotid ta silmade all olid veelgi suuremaks muutunud. Oodates, kuni Smolnõi söökla ettekandja teeklaasid lauale asetab ja kõigile suhkrutükid kätte jagab, panid kokkutulnud tähele, et Ždanov ja temast vasakul istuv Hozin hoiduvad teineteise poole vaatamast.

Ettekandja, kes taipas, et tema siinviibimine istungi algust viivitab, hakkas kiirustama, leidis äkki nõutult oma kandikult ülejäänud suhkrutüki, libistas nüüd pilgu üle laua, et kindlaks teha, kelle ta ilma on jätnud, ja asetas valge suhkrutüki siis igaks juhuks keset lauda, kaartidest vabale pinnale, ja lahkus seejärel. Niipea kui ettekandja oli läinud, rebisid mõned mehed kohe märkmikust lehe välja, ja keeranud oma suhkrutüki paberisse, pistsid selle kas pintsaku või vormikuue taskusse. Just samal hetkel nõrgenes pinge elektrivõrgus ja laualambi tuli tuhmus. Vasnetsov tegi juba äkilise liigutuse, küllap ta tahtis telefoni juurde minna ja järele pärida, mis seal Smolnõi alajaamas juhtus, aga lambituli lahvatas just samas ebatavalise eredusega leekima.

Ždanov krimpsutas räigest silmilõikavast valgusest nägu ja kattis seejärel rohekast klaasist lambikupli ajalehega kinni.

«Mis siis ikka, eks alustame, seltsimehed,» lausus ta siis tasa. Ja kohalviibijatele paistis, et need sõnad olid

öeldud nagu vastumeelselt, pingutamisi, otsekui polekski Ždanovil tahtmist istungit alustada.

Saabunud vaikuses oli kuulda, kuidas Vasnetsov energiliselt oma teed segas ja lusikaga vastu klaasi klõbistas. Ždanov heitis range pilgu Vasnetsovi poole ja too nihutas teeklaasi eemale.

«On ettepanek seltsimees Hozin ära kuulata,» jätkas Ždanov niisama tasasel häälel. «Rindejuhataja on tõstnud üles küsimuse, mida... muide ei tasu ette ära öelda. Palun, seltsimees Hozin.»

Laualambi tuli oli nüüd juba normaalse heledusega, kuid Ždanov, kes nähtavasti oli oma mõtetest hõivatud, unustas lambikuplilt ajalehte maha võtmast ja kogu tuba vajus hämarusse. Seda ei pannud küll keegi tähelegi.

Hozin tõusis, ja et ta tohutult pikka kasvu oli, libistas ta nüüd nii kõrgelt alles esmakordselt pilgu üle kohalviibijate. Seejärel laskis ta pea alla ja lausus rõhutatult, otseselt kellegi poole pöördumata:

«Küsimuse tuum on järgmine. Mulle paistab otstarbekohane Neeva platsdarmil läbimurdekatsed esialgu lõpetada, sest et need vähemalt lähemas tulevikus mingit edu ei tõota, pealegi suuri kaotusi elavjõus kaasa toovad. Seda esiteks...»

Istungist osavõtjad olid rabatud. Mõned mõtlesid, et nad õigesti ei kuulnud ja rindejuhatajast valesti aru said. Kuidas: blokaadi läbimurde katsed lõpetada? Ja pealetungi üritused katkestada Neeva maalapikesel, millega olid seotud kõik 54. armeega liitumise lootused?! Aga vahepeal rindejuhataja juba jätkas:

«Nüüd teiseks. Teen ettepaneku kolm laskurdiviisi ja kaks brigaadi — laskur- ja tankibrigaad — Leningradist Fedjuninski juurde ümber paigutada, et seal meie vägede vasakut tiiba kindlustada. Minu poolt on kõik.»

Hozin pööras näo Ždanovi poole, otsekui oodates temalt midagi. Kuid Ždanov istus tusasel ilmel ega vaadanud kindrali poolegi, kopsis vaid vaevukuuldavalt pliiatsiga vastu klaasi, mis laua otsa kattis.

Hozin võttis seejärel istet.

Tema teine ettepanek tegi lõpu kõigile kahtlustele. Tuli nii välja, et rindejuhataja teeb ettepaneku leppida mitte üksnes Nevskaja Dubrovkal asetleidnud ebaeduga, vaid üldse kogu Leningradi kaitsevõime nõrgendamisega.

Štõkovi, Kapustini ja Popkovi pilgud olid nüüd nõudlikult Ždanovile suunatud. Staabiülem Gussev ja kindral

Voronov käitusid väliselt ükskõiksetena. Vastupidi neile kehitas Vasnetsov ilmse pahameelega õlgu, tõusis seejärel püsti ja nihutas järsult tooli, millel ta alles oli istunud, toppis siis käed taskutesse ja hakkas närviliselt mööda tuba kõndima.

Paistis, nagu oleks just see tooli nihutamise heli Ždanovi tema keskendunud tardumusseisundist välja toonud. Ta tõmbas lambikuplilt seda varjava ajalehe ära, ja nüüd nägid kõik eredas valguses Ždanovi veelgi mullakarvalisemaks muutunud nägu. Näis, et Ždanovil oli raske hoida vaos kusagil tema sisemuses mässavat tormi, mis sealt kohe välja murda ähvardab.

Kuid see ootus ei õigustanud end. Ždanov hakkas nüüd häält kõrgendamata rääkima:

«Seltsimees Hozin rääkis neist oma ettepanekutest juba hommikul. Mulle paistsid need mõnevõrra kummalistena . . .»

«Mulle samuti!» lisas Vasnetsov valjusti.

Justkui seda repliiki kuulmata arendas Ždanov oma mõtet ikka endist viisi vaoshoitud toonil edasi.

«Oma olemuselt tähendavad Mihhail Semjonovitši ettepanekud lahtiütlemist, jah, vabatahtlikku lahtiütlemist!» kordas ta rõhutatult. «Blokaadi läbimurdmisest lahtiütlemist, kuna Neeva platsdarm on ainuke rindelõik, kus läbimurre põhimõtteliselt üldse võimalik on. Veelgi enam, niimoodi läheme riskile kaotada Leningrad. Kes võib kindlalt vastutada, et vastane ei tee uut katset linna rünnata? Sakslased on ju Kirovi tehasest vaid nelja kilomeetri kaugusel! Ja nendes tingimustes veel kolmest diviisist ja kahest brigaadist ilma jääda? Sellest ma küll aru ei saa!»

Viimased sõnad lausus Ždanov kibedusega ja viskas sealjuures lauale pliiatsi, mida ta seni kõvasti sõrmede vahel oli hoidnud. Ja Hozini poole pilkugi heitmata tõmbas ta kaunistustega klaasihoidjas jahtunud teeklaasi enda poole, pani suhkrutüki sinna sisse ja teed lusikaga segamata rüüpas sealt suure sõõmu. Seejärel lausus ta rõhutatult ja jahedalt:

«Küsimus pannakse Sõjanõukogus arutamisele. Kes soovib sõna?»

Vasnetsov oli lõpetanud tuba mööda kõndimise. Ta seisis, käed tühja tooli seljatoel, ja vastas sealt esimesena:

«Arvan, et siin pole midagi arutada! Mina, näiteks, olen kindlalt seltsimees Hozini ettepaneku vastu.»

Ždanov segas nüüd lusikaga teed, silmitses laua ääres istujaid ja pööras siis küsiva pilgu Voronovile.

«Tahaksin teie arvamust kuulda, Nikolai Nikolajevitš!» Voronov tõusis.

«Ma palun, et minu sõnu Peakorteri esindaja arvamusena ei võetaks. Teile, Andrei Aleksandrovitš, on teada, et minu volitused on lõppenud. Sellest hoolimata oli meil rindejuhatajaga juttu tema kaalutlustest ja minu arvates on neis oma mõte. Igal juhul tundub mulle, et kindral Hozini ettepanekuid tuleks arutada.»

Voronov kohendas oma vormipluusi ja võttis siis istet. Saabus rusuv vaikus. Oli kuulda vaid Ždanovi kähisevat astmaatilist hingamist.

«Ma ütlesin Hozinile täna hommikul ja ütlen seda ka praegu, et mulle jääb tema seisukoht põhimõtteliselt arusaamatuks,» lausus lõpuks Ždanov, sedapuhku juba oma ärritust varjamata. «Pealetungi lõpetamine Neeva platsdarmilt ja osa vägede blokaadirõngast väljaviimine tähendavad seda, et meile ei jää enam mingeid lootusi blokaadirõngast seestpoolt läbi murda. On see nii? Vastake meile, Mihhail Semjonovitš.»

«Ma tahan, et seltsimees Pavlov kannaks meile ette, milline on toitlustamisolukord tänase päeva seisuga,» lausus Hozin vastuse asemel vankumatu rahuga. Ja lisas siis: «Ta täna juba rääkis mulle mõningatest omapoolsetest kaalutlustest.»

Ždanov vaatas nõutult Pavlovile otsa, justkui sõnatult küsides, miks too, kui tal mingeid uusi andmeid oli, nendest eelkõige temale, Ždanovile, ette ei kandnud.

Pavlov tõusis, võttis oma pooleldi sõjaväelise lõikega pluusi taskust märkmiku ja alustas siis märkmikku avamata:

«Tegime täna toiduvarude järjekordse arvestuse. Andrei Aleksandrovitš, ma just kavatsesin teie juurde tulla, aga parajasti tuli rindejuhataja sinna ja ütles, et viieteistkümne minuti pärast algab Sõjanõukogu istung.»

Pavlov tahtis juba oma märkmikku avada, kuid sinna siiski pilku heitmata jätkas ikka peast:

«Jahu on linna jäänud nädalaks, kruupe kaheksaks päevaks, rasvaineid kaheks nädalaks. Lihasaadusi Leningradis pole. Tõsi küll, nende andmete hulka pole arvatud neid varusid, mis Novaja Laadogas asuvad. Neid arvestades jätkub meil jahu kolmeks nädalaks, kruupe ja rasvaineid kaheks ja pooleks nädalaks, aga lihasaadusi pisut

rohkem kui nädalaks ajaks. Sellest hoolimata ei kujuta ma ette, et elanikkonna toidunormi veelgi vähendada saaks. Suremus linnas kasvab iga päevaga ja ähvardab massiliseks nähtuseks muutuda. Tuleb Balti laevastiku isikkoosseisu toidunormi kärpida. Teist väljapääsu ma ei näe.»

Ždanovi nägu moonutas nüüd valuline grimass. Ta pani kiiresti suitsu ette ja katkestas siis Pavlovi jutu, öeldes:

«See on eriküsimus. Seda arutame eraldi. Praegu on jutt millestki muust . . .»

Pavlov jäi vait ja peitis oma märkmiku ära.

«Vabandage, Andrei Aleksandrovitš,» ütles nüüd Hozin, «kuid mul on veel üks soov: kuulata seltsimees Štõkovi ettekannet ringtee ehituse olukorrast. Terenti Fomitš teab seda meist kõigist paremini, kuna ta alles täna sealt tagasi jõudis.»

Kõigi pilgud pöördusid nüüd väikest kasvu, laiaõlgse, tüüpilise vene talupoja näoga keskealise mehe poole. See oligi Štõkov, üks Leningradi oblasti parteikomitee sekretäre. Suurema osa ajast viibis ta väljaspool blokaadirõngast, juhtides seal sisemaa piirkondadest Laadoga järve äärde saabuvate veoste organiseerimist. Aga pärast seda, kui Tihvin langes ja ringtee ehitustöid alustati, oli kogu ta tähelepanu sellele ehitusele pööratud.

Štõkov oli kogu aeg keskendunult suitsetanud, aga kuulnud nüüd Hozini soovi, kustutas ta oma paberossi tuhatoosis ära ja vaatas siis küsivalt Ždanovile otsa. Ždanov noogutas talle ja Štõkov lausus toolilt tõusmata:

«Töö käib ööd ja päevad läbi. Oleme ehitustöödele kolhoosnikuid värvanud ja mobiliseerinud sinna transpordi kõigist rajoonidest, kust see tee läbi peab minema. Koos tagala-allüksustega töötab sellel ehitusel praegu vähemalt tuhat inimest.»

Štõkovit tagant kiirustada uue tee ehitustööde lõpetamiseks polnud mõtet. Kõik teadsid, et vahemaa Zaborjest Laadogani ulatub peaaegu kolmesaja kilomeetrini. Kaardil, mis Ždanovi kabineti seinal rippus, oli seda teed kujutatud murtud punase joonena, mis raskesti haige inimese temperatuurikõveraga sarnanes. Zaborje kohalt suundus see joon järsult põhja, sealt pööras äkki itta, seejärel aga ronis loodesse, Laadoga piirkonnas langes jälle alla kagusse, sealt roomas aga Schlüsselburgi lahe idakaldale, ja sinna, kaldaäärse Lednevo külakese juurde ta justkui pikast teekonnast hingetuna paigale tarduski.

«Olukord on äärmiselt raske,» lausus Ždanov kõlatult, «ja see on kõigile silmanähtavalt selge. Lennukitega toiduainete kohaletoimetamisele ei saa lootma jääda: lennukeid vajatakse Moskva all, ja see minimaalne arv transpordilennukeid, mida Peakorter võiks Leningradi varustamiseks eraldada, pole suuteline isegi meie kõige tagasihoidlikumaid vajadusi katma. Seda vähem ma mõistan,» lausus Ždanov nüüd häält kõrgendades, «mis side saab sel olla seltsimees Hozini ettepanekuga?»

«Seos on kõige otsesem!» väitis Hozin. «Vägede hulga kärpimisega me siiski kergendame linna jäävate väeosade varustamist, olgu pealegi üsna vähesel määral.»

Vasnetsov, kes ikka alles oma toolikorjule toetudes püsti seisis, hüüdis nüüd:

«Raske kohe uskuda, et rindejuhataja seda tõsiselt räägib! Me juba viisime kaks diviisi teisele poole üle, siis kui me läbimurret ette valmistasime. Nüüd tehakse ettepanek veel viis väekoondist ümber paigutada. Nii võib ju Leningradi rinde täieliku likvideerimiseni välja jõuda.»

Ždanov koputas pliiatsiga hoiatavalt vastu lauaklaasi, kutsudes Vasnetsovi oma ägedust taltsutama.

«Ma kordan veel,» lausus Hozin oma tavalise ja kõigutamatu rahuga, otsekui Vasnetsovi poleemilist väljaastumist ignoreerides, «et kui me kõik väed blokaadirõngasse jätame, siis kaasneb sellega nende krooniline alatoitlustamine ja nende võitlusvõime nõrgenemine. Pealegi olen ma veendunud, et kujunenud tingimustes just Tihvini ja Volhovi suund otsustava tähenduse saab. Laadoga kalda kaitsmine ja Tihvini tagasivõtmine on praegu esmajoones vajalikud . . .»

«Partei tegi Leningradi kaitsmise meie ülesandeks!» katkestas Vasnetsov teda tormakalt.

«Just nii,» vastas Hozin selle peale. «Aga kujutlege nüüd, et Tihvini pärast muretud sakslased paiskavad oma täiendavad jõud Volhovi alla, murravad läbi Laadoga äärde ja ühinevad seejärel soomlastega Sviri jõel. Siis ei päästa aga enam miski Leningradi väljasuremise eest. Ja teine blokaadirõngas sulgub juba raudselt.»

Hozin oskas end vaos hoida, ometi tundis ta, et praegu tal see vaid suurivaevu õnnestub. Ta võttis taskurätiku ja pühkis kiirete liigutustega laubalt higipiisku, kuigi kabinetis oli jahedavõitu, ja lausus siis kindlal häälel:

«Rinde vägede juhatajana olen ma veendunud, et kui me osa vägesid Suurele Maale üle ei vii ja vasakul tiival

küllaldaselt tugevat löögigrupeeringut ei moodusta, me sellega väga tõsise operatiivse, aga võib ka olla, et isegi strateegilise arvestusvea teeme. Pidada lahinguid Neeva platsdarmil sel ajal, kui vastane meid veel ühe blokaadirõngaga kavatseb piirata, on mõttetus. Meie pääsetee seisab Laadoga kalda kaitsmises ja selles, et vaenlaselt Tihvin ära võtta.»

Hozin istus. Ja taas saabus rusuv vaikus.

Staabiülem oli küll Hoziniga ühel seisukohal, kuid ei söandanud end segada Ždanovi ja Vasnetsovi teravasse vaidlusse rindejuhatajaga. Voronov, kes küllaltki ettevaatlikult oli oma isikliku arvamuse välja öelnud, ei pidanud võimalikuks edasist omapoolset survet avaldada: tema volitused kehtisid ainult Leningradi rinde ühe operatsiooni kestel, ja seegi operatsioon oli tegelikult juba edutult lõppenud.

Ülejäänud istungist osavõtjad olid selles küsimuses veelgi raskemas olukorras. Paljukogenud parteitöötajatena ei pidanud ega saanudki nad end pidada vajalikul määral kompetentseteks puhtsõjalistes küsimustes, pealegi oli neil teisigi muresid küllaga.

Tööstusküsimustega tegeleva Kapustini mõtted olid hõivatud lahendamatust probleemist: kuidas puhuda hinge sisse elektrienergia ja kütuse puuduse tõttu hingevaakuvatele Leningradi tehastele ja kuidas nendes tingimustes kaitseks vajaliku toodangu väljalaset jätkata? Oblastikomitee sekretär Bumagin juhtis partisaniliikumist. Nendel päevadel oli ta ametis peamiselt diversioonirühmade tegevusega vaenlase poolt hõivatud Leningradi oblasti kagurajoonides ning partisanisalkade lahingutegevusega Luugast lõuna pool ja Pihkvast põhja pool asuvates metsades. Mis aga Popkovisse puutus, siis tema ees seisis ikka üks ja sama küsimus: kuidas Leningradi elanikkonda toita?

Neil, mittesõjaväelastel, oli väga raske tekkinud vaidluses nii, korrapealt, midagi olulist sekka öelda. Nad kahtlesid Hozini ettepanekute otstarbekuses. Seevastu olid nad teadlikud teises asjas: vaja on blokaadirõngas kiiremini läbi murda. Sellest lootusest nad lahti öelda ei suutnud, kuid selle lootuse teostamine oli endist viisi seotud lahingute käiguga Nevskaja Dubrovka juures. Juba ammu olid kõik harjunud mõttega, et meil jääb puudu jõust vaenlase pealetungi tõrjumiseks, aga rindejuhataja teeb nüüd ettepaneku neidki ilmselt väheseid jõudusid

veelgi kärpida ja osa vägesid blokaadirõngast hoopis välja viia. Sellega oli väga raske nõustuda.

Ka see asjaolu, et Ždanov ja Vasnetsov ei varjanudki oma vastuseisu Hozini ettepanekutele, mõjutas tegelikult arutluste käiku. Lõppkokkuvõttes andsid ka Bumagin, Kapustin ja Popkov oma lühikestes repliikides mõista, et nemad on samuti selle poolt, et kõik Leningradis olevad väed jäävad linna ja pealetungitegevus Neeva maalapikesel jätkub.

«Kas tahate midagi veel lisada, Mihhail Semjonovitš?» küsis Ždanov nüüd ootamatu leebusega.

Hozin tõusis. Mõne hetke jooksul paistis neile, kes teda jälgisid, et rindejuhataja püüab mõtteid koguda ja oma ettepanekute kasuks uusi argumente leida. Kuid täiendavaid argumente ei järgnenud.

«Ei taha,» vastas Hozin lühidalt. «Mul ei ole midagi lisada.» Ja ta istus uuesti oma kohale.

«Mis siis ikka, seltsimehed,» tegi Ždanov kokkuvõtte, «nähtavasti on küsimus selge. Me hindame Mihhail Semjonovitši kui kogenud väejuhti, kuid ... antud juhul lähevad meie arvamused lahku. Sellega siis lõpetamegi. Seltsimees Hozinit palun siia jääda,» lisas ta vaikselt.

... Ja nii nad jäidki tuppa kahekesi: Ždanov ja Hozin. Kumbki samale kohale, kus nad nõupidamise ajal olid istunud. Ždanov võttis lahtisest «Severnaja Palmira» karbist paberossi, mudis seda närviliselt, pani suitsu ette, aga hakkas siis köhima. Asetanud nüüd paberossi lihvitud klaasist raskepärase tuhatoosi servale, ütles ta, ise peent suitsuviirgu silmitsedes:

«Ma siiski ei mõista teid, Mihhail Semjonovitš! Kui ma hommikul soovitasin teie kaalutlusi Sõjanõukogus arutada, siis ma, tõtt öeldes, lootsin, et te keeldute sellest. Nii minu kui ka Vasnetsovi seisukoht oli teile siis juba teada. Millele te küll lootsite?»

Hozin tegi harjumust mööda katset tõusta.

«Ei, ei, istuge, palun,» hoidis Ždanov teda tagasi. «Ma tahan, et me räägiksime mitteametlikult.» Ždanov võttis tuhatoosi servalt paberossi, tõmbas kaks-kolm mahvi, ja end seejärel pisut Hozini poole kallutades, jätkas ta: «Ma hindan teid siiralt, Mihhail Semjonovitš. Ja sellepärast ma ei vaielnudki selle vastu, et te Fedjuninskiga kohad vahetaksite. Kuid oma koostööd me konfliktiga küll alustada ei tohi. Eriti veel praegustes erakordsetes tingimustes.»

Aga Hozin vaikis. Oleks võinud isegi mõelda, et kindral üldse ei reageeri Ždanovi ilmsele katsele kuidagi leevendada nendevahelisi vastuolusid ja taastada ladusaid suhteid, mis neil olid kujunenud sellest hetkest alates, mil Hozin hiljaaegu juba rindejuhataja ülesannetes Leningradi tagasi saabus.

Ja see üllatas Ždanovit ning kutsus temas esile tuima, esialgu küll alles hoolikalt mahasurutud ärrituse.

«Kõik meie lootused,» alustas Ždanov uuesti, «on seotud blokaadist läbimurdmisega. Muidu me lämbume siin, ja te mõistate seda niisama hästi kui mina. Linna tervishoiuosakonna teate järgi suri eile juba nelisada Leningradi elanikku näljasurma. Küllap see arv on täna veelgi kasvanud. Ja iga päevaga, iga nädalaga hakkab nälg end üha tugevamini tunda andma. Aga teie kui rindevägede juhataja, soovitate sellisel hetkel sõjalised operatsioonid Nevskaja Dubrovkal lõpetada! Ärge saage minu peale pahaseks, Mihhail Semjonovitš, kuid mina olen hakanud mõtlema, et seal, Suurel Maal viibimise aegu, olete teie... noh, kuidas teile seda nüüd täpsemini öelda? — lakanud leningradlaste hingeelu mõistmast. Ja pealegi tahan ma teile veel meenutada, et operatsioonide lõpetamise kohta pole ka Peakorterist mingeid korraldusi tulnud. Just vastupidi, ja te teate seda väga hästi, et hiljaaegu helistas Vassilevski seltsimees Stalini nimel teie eelkäijale Fedjuninskile ja avaldas äärmist pahameelt meie pealetungi tempo üle.»

Hozin vaikis endist viisi ja istus liikumatult toolil, pilk kusagile kaugusse suunatud. Kõik Ždanovi katsed Hozinit vähemalt praegu siin, nelja silma all vesteldes, oma viga tunnistama virgutada, jäid asjatuks.

Ždanov heitis järsu liigutusega juba kustunud paberossi tuhatoosi ja küsis nüüd nõudlikult:

«Kuidas teie vaikimist mõista tuleb?»

«Ma olen kõik, mida suutsin, juba öelnud,» vastas Hozin.

«Aga nendes teie avaldustes pole ju näha perspektiivi. Viia osa vägesid Leningradist välja ja lõpetada pealetung, aga mis edasi saab? Mis saab edasi?!»

Hozin pöördus nüüd järsult kogu kehaga Ždanovi poole ja ütles siis talle otse silma vaadates ja iga sõna rõhutades:

«Andrei Aleksandrovitš, see on just sama küsimus, mida ma teile tahtsin esitada: mis saab edasi?»

«Hakkame võitlema!» hüüdis Ždanov. «Mitte hiljem kui nädala pärast muutub jää Neeval tugevamaks, ja ma ei taha uskuda, et kui me sinna platsdarmile rasketanke viime, sinna rohkem suurtükiväge veame ja lennuväe jõudusid koondame, et me siis nendest neetud kaheteistkümnest kilomeetrist jagu ei suuda saada. Kui tekib dilemma: kas näljasurm või läbimurre, siis võib vaid üks valik olla!»

Hozin vangutas vaid aegamisi pead.

«Andrei Aleksandrovitš, te alles nimetasite eile näljasurma surnute arvu. Aga kas te Neeva platsdarmil hukkunute arvu veel mäletate?»

Ždanovi nägu muutus süngeks.

«Aga kas teie mäletate, kui palju seal vaenlase vägesid läbi on jahvatatud? Meie võitlejad langesid seal püha ürituse eest. Sõda ei saa ju ohvriteta pidada.»

«Muidugi,» nõustus Hozin. «Ainult need ohvrid peavad õigustatud olema. Vabandage, Andrei Aleksandrovitš, et ma teiega vaidlema hakkan, muul ajal poleks ma seda iialgi söandanud teha. Aga praegu näen ma oma kohust selles, et veel kord teha katset teid hoiatada ja ennast valesammu eest päästa. Kas te Neeva maalapi lugu veel mäletate? Septembris, kui võeti vastu otsus, et Neeva vasakul kaldal tuleb sakslaste käest platsdarm tagasi võtta, oli see õige otsus, sest vastane ei olnud siis veel end nagu kord ja kohus seal kindlustada jõudnud, blokaadirõngas oli siis alles sulgunud ja kohene läbimurdekatse tõotas siis veel reaalset edu. Ka kahekümnendal oktoobril, mil läbimurde operatsioon algas, võis veel edule loota, sest me olime Nevskaja Dubrovka juures suutnud luua tunduva arvulise ülekaalu vaenlase üle, ja ka vaenlase tagalas asus terve meie armee, kelle sihtpaigaks oli Sinjavino. Nendes lahingutes toodud ohvrid olid muidugi õigustatud. Ja Peakorteri tookordne nõudmine pealetungi forsseerida ei kutsunud samuti kahtlusi esile. Kuid tollest ajast on olukord järsult muutunud. Sakslased alustasid kagu pool Leningradi pealetungi, minu eelkäijal Fedjuninskil tuli selleks, et Volhovit kaitsta, 54. armee ümber grupeerida. Ja ka praegu oleks tal vaja vaenlase eest hoopis Laadoga kallast kaitsta, aga mitte läbimurdele mõelda! Kui meil juba ei õnnestunud blokaadi läbi murda kahekümnendal oktoobril, mil vaenlasele kahelt poolt lööke anti, mida me võime siis oodata praeguselt, üksnes Leningradi poolt küljest ettevõetavalt pealetungilt.

Kui meie väed tookord üksnes mõnikümmend meetrit suutsid edasi liikuda, milliseid väljavaateid saab meil siis olla tänasel päeval ja palju halvemates tingimustes kaheteistkümne kilomeetri sügavusest vastase kaitsest läbi tungida? Ja millega te õigustate neid uusi ohvreid, mis kindlasti on tohutud, kui meie väed Neeva maalapikesel kaitsepositsioonidele ei asu? Millega me ise Peakorteri, rahva ja omaenda südametunnistuse ees oma eksiotsuseid õigustame, kui vaenlane Laadoga äärde välja peaks jõudma? Kas ainult sellega, et me võitlesime ja tahtsime blokaadi läbi murda?!»

Niisuguse pika kõne pidamine oli Hozinilt suurt vaeva nõudnud. Ja esimesel hetkel oli see jutt Ždanovile isegi mõju avaldanud. Ometi tundis Ždanov üsna pea, et rindejuhataja polnud teda ikkagi veenda suutnud. Psühholoogiline barjäär takistas ükskõik milliste Hozini ettepanekute Ždanovini jõudmist.

Kindral Hozin oli läbinisti sõjaväelane. Ja nii või teisiti jäi sõjalise tegevusega seotud küsimuse emotsionaalne külg tal ikka tagaplaanile. Tema jaoks oli alati kaugelt tähtsam jõudude ja materiaalse baasi suhe, põhieesmärgi valik ja selle saavutamise abinõud, aja ning ruumi täpne arvestus. Ždanov aga, kes küll nende kuude jooksul mõningaid sõjalisi kogemusi oli omandanud, oli eelkõige ikkagi poliittöötajaks jäänud. Ja seda, mida parteilises terminoloogias rahvahulkade poliitilis-moraalseks meeleoluks nimetatakse, oli ta alati kõigepealt silmas pidanud.

Neid kahte meest eraldas veel muugi.

Žukoviga koos Leningradi saabunud Hozin oli blokeeritud linnas viibinud vaid lühikest aega ja sedagi sel ajal, mil toitlustamisprobleemil veel esmajärgulist tähtsust ei olnud. Peamiseks ülesandeks oli tookord olnud vaenlast mitte linna lasta ja tema tormijooksu tagasi tõrjuda. Ja see ülesanne suudetigi Žukovi juhtimisel täita. Pärast seda oli Hozin 54. armee etteotsa asunud ja terve järgmise kuu blokaadirõngast väljaspool — Suurel Maal — viibinud.

Ždanov oli aga vahetpidamata Leningradis olnud. Ta elas siin üle ka esimesed rängad lüüasaamised — kui vaenlane Luuga kaitseliinist läbi murdis ja Leningradi eeslinna sisse tungis. Siin sai ta tunda Stalini rangete ja alandavate telegrammide solvavat kibedust. Tema, Ždanovi silma all sulgus ka blokaadirõngas ja vastase suur

tükkide mürsud hakkasid kesklinnas lõhkema. Ja nüüd siis alustas sakslaste uus ja hirmus liitlane nälg pikkamisi, kuid halastamatult inimeste piinamist ja nende haudaajamist . . .

Ždanovile paistis, et sajad tuhanded silmad vaatavad etteheitvalt tema poole ja küsivad talt sõnatult: «Kui kaua veel?!»

Sellele küsimusele ei saanud aga vastata sõnadega. Tuli vastata tegudega! Täpsemini, vaid ühe peamise ja otsustava teoga: blokaadi läbimurdmisega. Ja kõik, mis seda peamist tegu kusagile kaugemale tulevikku tõrjus, oli Ždanovile täiesti vastuvõtmatu.

«Kas teil pole midagi rohkem öelda?» küsis ta Hozinilt, ise näost pilve tõmbudes.

Hozin vaikis. Alles mõne aja pärast järgnes tema aeglane vastus.

«On küll, Andrei Aleksandrovitš! Palun tulge siia.» Ja ta astus seina äärde, kus rippus suur kaart, mis looklevaid punaseid ja siniseid jooni ja nooli ning lipukesi üleni täis oli. End ümber pööramata, ometi kuuldes, et Ždanov oli oma tugitoolist samuti püsti tõusnud ja tema selja taha seisma jäänud, torkas Hozin sõrme kaardile ja lausus sealjuures: «Näete siitpoolt, Kiriši ja Ljubani kandist, alustas vastane oma oktoobripealetungi. Tema peajõud liikusid, näete, siit, läbi Gruzino ja Budogoštši Tihvini peale. Milline on teie arvates vaenlase järgmine eesmärk?»

«See on ju elementaarne,» vasta Ždanov jahedalt, ise ikka veel taipamata, kuhu rindejuhataja oma küsimusega sihib. «Muidugi hakkavad sakslased Lodeinoje Pole poole tungima, püüavad Sviri äärde välja jõuda, et siis soomlastega ühineda. Me ju alles rääkisime sellest.»

«Jah, teil on õigus,» ütles Hozin noogutamisi. «Kuid me pole puudutanud üht teist küsimust, seda, millel on määratu tähtsus mitte ainult Leningradi, vaid kogu meie maa, kogu Nõukogude-Saksa rinde suhtes tervikuna. Andestage mulle, Andrei Aleksandrovitš, aga ma tahan teilt nüüd otse küsida: ega teil pole kahe silma vahele jäänud Tihvini ja Volhovi ümbruses tegutseva sakslaste grupeeringu selgesti märgatav teine, abistav löögisuund? Kas olete seda arvesse võtnud või mitte, et ühtaegu ka Malaja Višera ja Bologoje poole tungides vaenlane väga kaugele ulatuvaid plaane silmas peab?»

«Aga milliseid?» küsis Ždanov automaatselt.

«Et siitkaudu von Bocki grupeeringu vasaku tiivaga ühineda. Ja seda ta teebki, kui me teda tõsiste lahingutega Tihvini ja Volhovi juures kinni ei hoia.»

«Kuid on ju ka veel Kalinini rinne,» ütles Ždanov õlgu kehitades. «See lahutab . . .»

«Jah, täna veel lahutab Kalinini rinne von Bocki von Leebist,» jätkas Hozin. «Aga kui nad kusagil Võšni Volotšoki piirkonnas peaksid ühinema, kas te ka mõistate, mida see siis Moskvale tähendab?»

Ždanov vaikis. Ka nendes Hozini väidetes ei olnud midagi printsipiaalselt uut tema jaoks. Nagu üks parteijuhte kunagi, mõtles ta ju alati üldriiklikes mastaapides. Aga ikkagi kiskus Leningradi traagiline olukord tegelikult kõik tema mõtted enda poole. Siin avaldas nähtavasti oma mõju ka asjaolu, et tal viimasel ajal puudus otsene kontakt Staliniga ja et rindejuhatajaid väga tihti välja vahetati. Kõik see kokku muidugi piiras Ždanovi võimalusi ja ahendas mõnevõrra tema vaatevälja. Ometi paistis Hozini sirgjoonelisus Ždanovile ülemäärasena ja riivas valusasti tema enesearmastust.

«Sakslaste pealetung Moskva all on vist juba välja surnud . . .» lausus Ždanov kuidagi nagu endamisi, ei küsivalt ega kinnitavalt.

«Kui me sakslasi Tihvini rajoonis ja Volhovi suunal lahingutega kinni ei pea ja laseme von Leebil sealt osa vägesid välja tuua, siis võib see pealetung jälle uuesti alata,» lausus Hozin veendunult.

Ždanov läks pikkamisi laua poole, jäi selle otsa juurde seisma, võttis karbist uue paberossi, kuid jättis süütamata, nagu unustades seda teha, ja lausus Hozini jutu peale:

«Kõiges, millest te praegu rääkisite, pole arvestatud vaid üht asjaolu, võimalikku tormijooksu Leningradile.»

«Olen mõelnud sellestki, Andrei Aleksandrovitš,» vastas Hozin samuti laua äärde tulles. «Sellist võimalust muidugi täielikult välistada ei saa . . .»

«Aga meile, leningradlastele, on see otsustavaks asjaoluks!» haaras nüüd Ždanov jutujärje kiiresti enda kätte.

«Minu veendumuse kohaselt,» jätkas Hozin, «pole von Leeb praegu suuteline linna ründama. Te ju teate, et sedasama kinnitas ka Žukov, kui ta meilt Moskvasse sõitis. Aga niipalju kui mina tean, pole pärast Georgi Konstantinovitši ärasõitu Leningradi all asuv Saksa grupeering täiendust saanud. Ja von Leeb ei saa loota täiendusele seni, kui Moskva all toimuva lahingu käik pole otsustatud. Kõik asjad on ju omavahel seotud, Andrei Aleksandrovitš!»

Ždanov mudis ikka veel süütamata paberossi oma sõrmede vahel. Siis murdis ta suitsu katki, viskas selle tuhatoosi ja astus seejärel mõne aeglase sammu mööda tuba . . .

Ta mõtles sellele, mida ta ei päeval ega unetutel öötundidelgi unustada ei suutnud. Ždanov ei vabanenud sellest mõttest hetkekski, ükskõik, mida ta samal ajal tegi või millest rääkis. Ja see mõte mahtus viide hirmsasse sõnasse: vaenlane on Kirovi tehase juures.

«Tulevik mõistab mineviku üle kohut vaid lõpptulemuste järgi,» mõtles Ždanov endamisi. «Küllap see tulevik mõistab, et tekkinud tingimustes polnud Leningradil jõudu vaenlast oma eeslinna tungimisel tõkestada. Kui aga sakslased linna vallutavad just sellepärast, et kaitse eest vastutavad inimesed kellegi kahtlastele kontseptsioonidele järele andsid ja selle mõjul tunduva osa vägesid blokaadirõngast mõttetult välja viisid, siis ei andesta seda meile küll mitte keegi, ei kaasaegsed ega nende järglased!»

Teinud sellest niisuguse, nüüd juba muutmatu järelduse, lõpetas Ždanov aeglase kõndimise oma suures, tuhmilt valgustatud kabinetis ja peatus sama pika laua ääres, mille teises servas Hozin ootusasendisse oli tardunud.

«Ei, Mihhail Semjonovitš,» lausus Ždanov kindlalt, «ma ei saa teiega nõustuda. Risk on liiga suur. Aga Leningrad oleks liiga kõrge hind edu eest ükskõik millises teises Nõukogude-Saksa rindelõigus. Rahvas neab meid kõiki, kui me Leningradi garnisoni nõrgendame ja vaenlasele linna ründamise kergemaks teeme. Jah, ma tean, lisaks sellele, et von Leeb pole täiendust saanud, pidi ta koguni veel ise osa oma vägesid von Bockile üle andma. Tean ka seda, et ta väed on praegu välja kurnatud. Nendes tingimustes ta vaevalt söandab ründama hakata. Aga kui me nüüd teie ettepanekud vastu võtame, siis ju olukord oluliselt muutub ja tekivad uued tingimused. Kolme diviisi ja kahe brigaadi, tankiväe brigaad kaasa arvatud, ühtainsat võimalikku teed mööda — üle Laadoga — siit väljaviimine vaevalt küll vaenlase luurele märkamatuks jääb. Samuti võib meiepoolse pealetungi lõpetamine Neeva platsdarmilt sakslased meile ebasoodsatele järeldustele viia. Vaenlane leiab siis, et me oleme lõplikult

välja kurnatud. Varem või hiljem imbuvad sellised meeleolud ka meie oma vägedesse ja Leningradi elanikkonna hulka. Praegu inimesed ikka veel usuvad blokaadi läbimurdmisesse ja peavad vastu. Aga kui te neilt selle usu ära võtate?! Ühesõnaga, mina olen selle vastu.»

Ždanov läks nüüd oma kirjutuslaua juurde, pani seal teise laualambi põlema ja kummardus laialilaotatud paberite kohale, andes nii rindejuhatajale mõista, et jutuajamine on lõppenud. Hozin aga kehitas seepeale vaid vaevumärgatavalt õlgu.

«Kas lubate lahkuda?» küsis Hozin tasa.

«Jah. Palun.»

Hozin läks ukse juurde. Ta hakkas seda juba lahti lükkama, kui ta jällegi Ždanovi häält kuulis:

«Üks hetk!»

Hozin pööras ümber.

«Kas ma siiski... veensin teid?» küsis Ždanov ja ta hääles kõlas temale mitteomane paluv toon.

«Ei veennud, Andrei Aleksandrovitš,» vastas Hozin kindlalt.

«Mul on väga kahju,» lausus Ždanov nüüd juba järsult. «Ma ei pea teid rohkem kinni.»

Ja Ždanov kummardus uuesti oma paberite kohale.

Samal ajal lõpetas Smolnõi ühes teises toas kindral Voronov oma ärasõidu ettevalmistusi.

Tund aega enne ärasõitu lennuväljale läks ta Hozini juurde.

«Tahan teiega hüvasti jätta, Mihhail Semjonovitš...»

Hozin istus kirjutuslaua ääres ja kirjutas midagi hoolega. Voronovi hääle peale tõstis ta pea, pani sulepea lauale, vaatas siis oma käekella ja küsis:

«Te kavatsesite kakskümmend üks null-null välja sõita?... Kui te lubate, siis ma tulen ise kahekümne või kolmekümne minuti pärast teie juurde. Mul on teile üks palve, Nikolai Nikolajevitš...»

«Olen valmis seda rõõmuga täitma,» vastas Voronov. «Kas on midagi perekonnale edasi anda?»

«Jah on küll vaja edasi anda... Ainult mitte perekonnale.»

«Aga mida siis? Ja kellele?»

«Kiri. Kindralstaapi. Seltsimees Šapošnikovile.»

Voronov vaatas nüüd teraselt Hozinile otsa.

«Kas tahate... neid sundida?»

«Ma ei saa teisiti, Nikolai Nikolajevitš.»

Voronov laiutas käsi ja võttis siis tugitoolis istet.

«Teil... siis ikka ei õnnestunud Andrei Aleksandrovitši veenda?» küsis nüüd Voronov.

«Ei õnnestunud. Pärast istungit oli meil veel pikk jutuajamine. Kuid Ždanov jäi oma arvamuse juurde.»

«Aga Vasnetsov?»

«Temaga ei ole ma rohkem rääkinud.»

Voronov vangutas nüüd pikkamisi pead ja ütles siis:

«Te lähete riski peale välja, Mihhail Semjonovitš.»

«Nikolai Nikolajevitš, me oleme ju sõjaväelased. Vajaduse korral oleme sunnitud ka riskima. Ning kas või eluga.»

«Elu ohverdamine on vahel koguni kergem.»

«Kas te arvate, et mul pole õigus?»

«Ei arva, just vastupidi, ma oletan, et teie ettepanekud on arukad, ja ma andsin seda ka Sõjanõukogus mõista. Kuid peale käia ma ei võinud. Mul polnud selleks moraalset õigust... Kas te arvate, et mul on kerge Moskvasse tagasi minna pärast seda, kui Peakorteri korraldus jäi täitmata?» küsis Voronov kibestunult muiates.

«Seda ei saanudki täita,» lausus Hozin. «Keegi ei teadnud ju, et sakslased meid ennetavad ja Tihvinile peletungi alustavad.»

««Mitte keegi ei teadnud»!» kordas Voronov ikka endise kibedusega. «Kuid meile ju vist õpetati, et ettenägemine väejuhtide kohustuste ringi kuulub.»

«Seda etteheidet ei saa ainuüksi meile esitada.»

Hetkeks süttisid Voronovi silmades ärevad tulukesed. Ta kallutas oma pead ja ütles siis tasa:

«See pole lohutus. Me oleme kohustatud iga ebaõnnestumise puhul vastust andma nii oma südametunnistuse kui ka rahva ees. Oma isiklikke ebaõnnestumisi vaenlase arvele kirjutada tähendab selle tunnistamist, et sõja käiku määrab vaenlane.»

«Kuid siiani on see nii just läinudki,» lausus Hozin süngelt. «Sakslased on peale tunginud, meie ennast kaitsnud.»

«See on muidugi õige ja ühtaegu ka vale, Mihhail Semjonovitš. Õige sellepärast, et Leningrad on endist viisi blokaadirõngas ja sakslane on Moskva all. Vale aga sellepärast, et meil on õnnestunud nurja ajada peaaegu kõik Hitleri poolt planeeritud tähtajad. Seda enam on kahju

sellest, et me ei suutnud ellu viia nii hästi läbimõeldud pealetungioperatsiooni. Antud juhul käib etteheide minu enda kohta.»

«Nikolai Nikolajevitš, te süüdistate end asjatult. Nendes tingimustes, kus sakslane Tihvinit ründas ja suur oht 54. armeed ähvardas, ei olnud blokaadist läbimurdmiseks küll võimalusi. Selles olen ma veendunud niisamuti nagu selleski, et praegu veel Neeva platsdarmil meiepoolseid rünnakuid jätkata täiesti kasutu oleks — me hukutaksime seal vaid asjatult oma inimesi.»

«Seda Neeva maalapikest läheb meil veel vaja, ära anda ei tohi me teda mingil juhul!» hoiatas Voronov.

«Ma ei kavatsegi vasakkalda platsdarmi käest ära anda! Kuid selle hoidmine on üks asi, aga sealt pealetungi katsetamine hoopis midagi muud . . . Läbimurret ei ole praegu võimalik teostada,» jätkas Hozin erilise pingega hääles, «ja mul ei kõlba ju, Nikolai Nikolajevitš, jätta mitmeid väekoondisi reservi selle perspektiiviga, et võitlejad seal pooleldi düstroofikuteks muutuksid, kui Tihvini ja Volhovi all samal ajal igal mehel, igal püssil ja igal tankil otse kulla hind on! Ma ei taha pärast seda, kui sakslased Tihvinis juba lõplikult jõuavad kanda kinnitada, ennast lohutada mõttega, et see «pole minu rinne»! Ei taha ka siis, kui von Leeb põhjas soomlastega ja lõunas von Bockiga ühineb, ennast õigustada, et mina, näe, püüdsin küll igati, aga ei suutnud ometi seltsimees Ždanovit veenda, kui vajalik on seda takistada.»

«Ja ikkagi ei maksa unustada, Mihhail Semjonovitš, et Ždanov on Keskkomitee sekretär.»

«Aga mina olen kommunist ja rindejuhataja! Andrei Aleksandrovitš on minu jaoks vaieldamatu autoriteet. Aga kui ma olen veendunud, et ta eksib? . . .»

«Teda võib ju mõista.»

«Ma mõistangi, kuid antud juhul ma talle järele anda ei saa. Blokaadi läbimurdmine on ka minu jaoks peamine ülesanne. Ometi ei ole otsetee igakord kõige lühem tee . . . Ühesõnaga, lubage, et ma poole tunni pärast teile kirja üle annan. Kui te . . . selle sisu teades olete nõus seda kaasa võtma.»

Voronov vaatas veel kord teraselt Hozinile otsa, vastas siis lühidalt: «Ma ootan teid,» ja lahkus seejärel kabinetist.

Saabus öö, talvine ja pilkane pime, veel üks Leningradi blokaadiöö.

Inimesed, kel polnud vaja sel ööl magamata olla kaevikus, tranšees, staabi muldonnis, tsehhis tööpingi juures, rajooni või tehase parteikomitees valvekorra laua taga, lamasid juba külmast kangena oma asemetel, et mõneks ajaks unustuse hõlma vajuda ja siis jällegi häire peale virguda.

Ždanov ei maganud, kuigi oli pärast kella kahte oma töökabinetist läinud siinsamas Smolnõi territooriumil asuvasse elukorterite hoonesse, kus oli võimalus kolm-neli tundi magada.

Teisele korrusele jõudes võttis ta tužurka seljast ja saapad jalast, torkas toasussid jalga ja lülitas voodi ääres kapil seisva raadio valjuhääldi sisse. Kostis metronoomi rütmiline toksimine. «Võib ju olla, et see öö möödub õnnelikult, ilma õhurünnakuteta ja tulistamiseta,» mõtles Ždanov endamisi. Siis kustutas ta tule ja heitis ilma end lahti riietamata teki peale pikali. Nii ta seal lamas ja kuulas seda metronoomi rütmilist ja rahustavat toksimist, aga und talle ei tulnud, sest konflikt Hoziniga vaevas teda.

Ždanov mõistis suurepäraselt, et positsioon, mis tal on parteis, kogu riigis ja siin, Leningradis, tagab selle, et tekkinud vaidluses tema sõna viimaseks ja otsustavaks jääb. Mitte ühtki diviisi ega ühtki brigaadi ei viida Leningradist välja ja ka pealetungilahinguid Nevskaja Dubrovkal ei lõpetata tema nõusolekuta või siis Peakorteri käsuta.

Oma õiguses ta ei kahelnud. Ega siis tema seisukoht asjata leidnud üksmeelset toetust nii Vasnetsovi kui ka teiste Sõjanõukogu liikmete poolt. Aga teadmine, et rindejuhataja mitte ainult visalt oma eriarvamust oli kaitsnud, vaid et ta ka kogu Sõjanõukogu seisukoha vastu oli oma arvamuse juurde kindlaks jäänud, ei andnud Ždanovile siiski rahu.

Üksnes prestiiži nimel ja üksnes sellepärast, et vaidluses võitjaks jääda, ei oleks Ždanov iialgi oma tohutu suurt võimu rindejuhataja ettepanekutele vastu seadnud. Aga mida see rindejuhataja ometi teeb? «Ja miks ta nii visalt vastu paneb?» küsis Ždanov iseendalt ega leidnud sellele vastust.

Mõnevõrra tegi teda nõutuks ka Voronovi seisukoht. Aga see oli veel kuidagi seletatav: pärast seda, kui luh-

tus blokaadist läbimurdmise operatsioon, mida Voronovi juhtimisel ette valmistati, ei saa ta loomulikult ju läbimurde võimalikkust enam kaitsta. «Aga on ju võimalik,» jätkas Ždanov mõtete heietamist, «et ka Hozin, küll mitte teadlikult, mitte ettekavatsetult, aga ometi just sel viisil tahab õigustada toda ebaõnnestunud operatsiooni, milles tema kui 54. armee endine juhataja ise kaasosaline oli?»

Rindejuhataja ja Peakorteri esindaja seisukohtade ühtelangemise põhjust nägi Ždanov ka veel selles, et nad mõlemad vaid vähe aega olid blokaadirõngas asuvas Leningradis elanud ega ole sellepärast täiel määral suutelised Leningradi elanike hingeelu mõistma ega aru saama, et linna elanikkond ja sõjavägi on valmis blokaadist pääsemiseks ka kõige raskemaid katsumusi läbi tegema ja veelgi suuremaid ohvreid tooma.

Ždanov muidugi oletas, et sõja-ala spetsialistidena võib nii Hozinil kui ka Voronovil mingil määral õigus olla. Kuid see praegune sõda ei sarnane ju eelmistega. Ja puhtsõjaliste arvestustega seda sõda juhtida ei saa. Lõppude lõpuks on ju Saksa kindralid sellistes arvestustes samuti tugevad, aga otsustavat võitu nad siiani veel pole saavutada suutnud . . .

Ždanovile meenus, et sõja eel, kui ta Keskkomitee ülesandel Mere-Sõjalaevastikuga tegeles, oli üks allveelaev manöövrite ajal põhja läinud. Meeskond suudeti päästa. Ždanov kutsus selle laeva komandöri Moskvasse, selgitas sündmuse tehnilise külje välja ja esitas siis vestluse lõpuks komandörile küsimuse:

«Teil ei olnud ju peaaegu mingit pääsemislootust. Te võisite vaid väljastpoolt tulevale abile loota. Väga loogiline oleks olnud igasugune tegevus lõpetada ja hapnikku kokku hoida. Miks te siis nii ei toiminud?»

Laeva komandör, veel noor mees, kes alles kolm aastat tagasi kõrgema merekooli oli lõpetanud, mõtles pisut aega, siis aga laiutas kuidagi süüdlaslikult käsi ning lausus:

«Lasta käed rüppe ja oodata surma? Ei, Andrei Aleksandrovitš, meile õpetati teisiti . . . Pealegi olen ma kommunist . . .»

Ždanov lamas avasilmi pimedas toas. Ainult metronoom häiris seda harjumatut vaikust. Aga und ei tulnud.

Koidikul helises Ždanovi magamistoas telefon. Helistas Vasnetsov. Ta teatas oma kavatsusest Nevskaja Dubrovkale sõita.

«Ma sõidan Bõtševski komandopunkti,» ütles Vasnetsov, «ja kutsun Bolotnikovi sinna.»

Vasnetsov ei selgitanud, mis asjus ta nimelt sinna sõita kavatseb. Ja Ždanov ei küsinudki talt seda, kuid tundis intuitiivselt, et Vasnetsovi praegune sõit mingil viisil Sõjanõukogu eilse istungiga seotud oli.

Pigem küll inertsi mõjul kui asjalikest kaalutlustest lähtudes tundis Ždanov nüüd veel huvi, kui ruttu Vasnetsov loodab tagasi jõuda. Kuulnud vastuseks, et Vasnetsov kavatseb õhtuks tagasi jõuda, asetas Ždanov toru hargile.

Mõni minut pärast seda jutuajamist kihutaski juba talvist kaitsevärvi, valgetes ja hallides toonides kirjuks võõbatud «emka» Smolnõist välja vaikseks jäänud Leningradi lagedatele ja lumistele tänavatele. Autojuhi kõrval istus Vasnetsov, tagaistmel olid kaks automaaturit kohad sisse võtnud.

Auto kiirustas maanteed mööda Vsevoložski suunas, et sealt siis hiljem juba külavaheteid pidi kagusse, Nevskaja Dubrovka poole pöörata.

Ždanov ei eksinud oma oletuses: Hoziniga eile toimunud konflikt ja Vasnetsovi tänane sõit olid muidugi otseselt seotud. Vaidlus, milles Vasnetsov nii aktiivselt Ždanovit oli toetanud, ei saanud ega võinudki jälgi jätmata temast mööda minna.

Impulsiivse inimesena oli Vasnetsov veelgi suuremal määral kui Ždanov tolle aja paljudele leningradlastele nii iseloomulikust «blokaadipsühholoogiast» läbi imbunud. Nendele hakkas paistma, et neid võivad täielikult mõista vaid inimesed, kes nii nagu nemadki septembri algusest saadik siit lahkumata on blokaadirõngas viibinud, oma nahal kõiki pommitamisi ja kõiki tulistamisi üle elanud ja päev päeva kõrval oma selja taga surma hingust tunnetanud. Hozin ei kuulunud niisuguste inimeste hulka, oli ta ju peaaegu kaks kuud teisel pool blokaadirõngast viibinud, ja küllap sellepärast Vasnetsov tema ettepanekutesse nii valvsalt suhtuski.

Toosama «blokaadipsühholoogia» sisendas blokaadis viibijatesse mitte üksnes erilise uhkustunde, vaid kinnitas neis ka veendumust, et lootma peavad nad eelkõige oma jõududele ja et blokaad tuleb neil endil läbi murda.

Hozini poolt esitatud plaan ei näinud aga ette võimalust, et lähemal ajal blokaadirõngas läbi murtakse. Ja sellega Vasnetsov leppida ei saanud.

Kuid ühtlasi mõistis Vasnetsov, et ainult vankumatu veendumus oma õigsusse võis Hozinit sundida kokkupõrkele inimesega, kel oli selline positsioon nagu Ždanovil. Selle üle mõtiskledes tekkiski tal vastupandamatu soov Nevskaja Dubrovkale sõita . . .

Ei, sinna sõites oli Vasnetsov kaugel teadlikust kaalutlusest veel kord vasakkalda platsdarmilt peetavate pealetungilahingute perspektiivsuses veenduda. Tema ette polnud lihtsalt niisugust küsimustki kerkinud. Ja pealetungi jätkamiseks polnud tal ka kahtluse varjugi tekkinud.

Ja sellest hoolimata Vasnetsov lihtsalt pettis end, kui ta Nevskaja Dubrovkale kihutavas autos istudes endale sisendada püüdis, nagu sõidaks ta sinna täiesti konkreetse eesmärgiga — ise tankide platsdarmile viimist kontrollida ja seda võimalust mööda tagant kiirustada. Sellepärast ei läinudki ta Neeva operatiivgrupi staapi, vaid inseneriväegede staapi, «Bõtševski majapidamisse», kuhu ta ka rinde tankiväegede juhataja kindral Bolotnikovi oli välja kutsunud.

Linnast väljajõudnud «emka» võttis kiiruse maha, sest tee oli siin libe ning toppama jäänud veoautode rattajälgi ja siit läbisõitnud tankide rööpaid täis veetud. Tuli pöörata teeservale, et haavatutega koormatud regesid ja punase ristiga furgoonautosid läbi lasta.

Aeg-ajalt andis autojuht signaali, et Vsevoložski poole liikuvad vägede kolonnid pisut rohkem teeservale hoidukšid.

Lund peaaegu tee peal polnudki, selle olid sajad viltides sõdurijalad, reejalased ja autokummid sealt minema pühkinud või siis ära trampinud. Kuid teeservadesse olid juba hanged kuhjunud.

Vasnetsov märkis endamisi pahameelega, et tal oli tulnud ainult üks kord paarist tankist mööda sõita, millest järeldus, et ka täna tuleb platsdarmil peamiselt jalaväejõududega sõdida.

Bõtševski muldonni juures ootas teda kindral Bolotnikov, jässakas mees, kellest jäi mulje, nagu oleks teda kunagi millegagi vastu maad surutud, nii et ta selle tõttu nüüd laiusesse oli kasvanud. Koos läksid nad mööda libedaid trepiastmeid alla.

Muldonnis valitses hämarus. Päevavalgus läbi pisikese

härmakahus aknakese siia peaaegu ei jõudnudki. Muldonni valgustas vaid tuhm karbiidilatern, mis plankudest lauale oli asetatud. Kusagil üsna ligilähedal lõhkesid aegajalt mürsud, mille tõttu laterna tuluke kord ahtakese joana ülespoole kippus, kord jälle alla vajus.

Laua ääres ajas kohe end sirgu kogukas polkovnik Bõtševski. Muldonni lagi ilmselt ahistas teda, nii et ta lõug peaaegu vastu rinda oli surutud.

Bõtševskile tere öelnud, soovitas Vasnetsov tal istet võtta, pöördus siis ise Bolotnikovi poole ja ütles muigamisi:

«Muldonn on nähtavasti teie kasvu järgi ehitatud?»

«Sergei Afanasjevitš, see pole minu majapidamine, vaid inseneriväegede oma, aga nagu rahvasuu ütleb, käivad kingsepad ju alati paljajalu ringi,» vastas kindral naljatamisi.

Talumatu palavus siin muldonnis sundis Vasnetsovi sedamaid poolkasukat seljast võtma. Sedasama tegi ka Bolotnikov. Nad võtsid kolmekesi laua äärde istet: Vasnetsov ühele poole, Bolotnikov ja Bõtševski teisele poole lauda.

«Ma sõitsin teie juurde, seltsimehed,» alustas Vasnetsov, «et välja selgitada, missugune on praegu olukord platsdarmil.»

Bolotnikov ja Bõtševski vahetasid nõutult pilke. Oletada, et Vasnetsov sõitis siia vaid selleks, et esitada neile selline küsimus ja veel nii üldisel kujul, oli küll väheusutav. Neeva operatiivgrupi staabist anti Sõjanõukogusse iga päev, isegi kaks korda päevas, telegraafi teel kõige üksikasjalikumat informatsiooni. Kui diviisikomissar nüüd midagi kohapeal täpsustada tahtis, miks ta siis grupi ülemjuhataja kindral Konkovi juurde ei läinud?

Aga kui küsimus on kord juba esitatud, siis tuleb sellele ka vastata. Ja selle ülesande võttis kindral Bolotnikov kui auastmelt vanem enda peale.

«Kahjuks pole meil esialgu millegagi kiidelda. Ka Arbuzovo võttis vaenlane jälle tagasi.»

«Ja võttis sellepärast,» vastas Vasnetsov pikkamisi, «et ta kasutab aktiivselt tanke! Aga meie jaoks on tankide vasakkaldale viimine ikka veel suureks probleemiks!»

See puudutas juba otseselt Bõtševskit. Sellest ajast saadik, kui blokaadist läbimurdmise operatsiooni planeerimine algas, viibis rinde inseneriväegede ülem peaaegu ühtejärge siin, Nevskaja Dubrovkal, organiseeris üle-

vedu, juhtis praamide montaaži ja praamisadamate ehitamist.

Vaenlane hoidis aga sadamaid ja ülesõidukohti suurtükitule all ja pommitas neid raskekaaluliste lennukipommidega. Pontoonsillad uppusid tihtipeale koos tankidega, enne kui need vasakkaldale veel jõudsidki. Peamine häda seisis aga selles, et tanke polnud enam kuigipalju alles jäänud. Ja Bõtševski, keda Vasnetsovi etteheide valusasti oli puudutanud, püüdis end õigustada:

«Meil pole ju midagi üle Neeva saata, Sergei Afanasjevitš! Suurte raskustega suutsime eile viimased kergetankid Neeva maalapikesele toimetada. Neliteist tükki. Kaheksa neist juba põlesid Arbuzovo pärast peetud lahingus ära, aga ülejäänud kuus käskis kindral Konkov maasse kaevata, et kasutada neid püsivate tulistuspunktidena . . .»

«Polkovnik Bõtševski räägib asjata,» segas nüüd Bolotnikov vahele. «Ärgu ta nende kergetankide pärast oma pead vaevaku. Neid pole platsdarmil vajagi: vastase pikka aega kestnud kaitsest läbimurdmine pole neile jõukohane. «KV» on tank, mida meil on seal vaja! Ja ma annan neid niikaua, kui mul neid on. Aga inseneriväge des ülem mõelgu selle üle, kuidas neid raskeid masinaid teisele kaldale viia.»

Pahameelest porisedes ja sealjuures Vasnetsovilt pilku Bõtševskile libistades jäi kindral nüüd vait.

«On see kõik, mida te öelda tahtsite, seltsimees Bolotnikov?» küsis siis Vasnetsov.

«Aga mida siin veel öelda on, seltsimees diviisikomissar? Võin ainult lisada, et ilma rasketankideta on siin pealetung üldse mõttetu.»

Vasnetsovile uhkas veri näkku ja ta lohkuvajunud põsed lõid silmanähtavalt õhetama. Temani jõudsid täielikult vaid kolm Bolotnikovi praegu lausutud sõna: «pealetung . . . üldse mõttetu».

«Võib-olla te tahate lahinguid platsdarmil üldse lõpetada? Ja selle platsdarmi liual sakslaste ette kanda?» küsis Vasnetsov nüüd pahasel toonil.

Nii Bolotnikov kui ka Bõtševski teadsid hästi Vasnetsovi ägedat loomust. Ometi üllatas Vasnetsov neid praegu. Mida uut ta siis õieti nüüd kuulis?

«Sergei Afanasjevitš, te ei mõistnud kindralit õigesti,» astus Bõtševski Bolotnikovi eest välja. «Ei tema ega mina ole midagi taolist oletanud. Kellelegi pole platsdarmil

lahingute lõpetamine mõttessegi tulnud. Kuid ilma rasketankideta on seal tõesti ränk peale tungida, selles on kindralil küll õigus!»

«Miks te siis ei suuda nende teisele kaldale saatmisega toime tulla?» jätkas Vasnetsov juba leplikumalt, kuid siiski veel ärritatult. «Kui palju kommuniste teil ülevedamisel töötab?»

Bõtševski kehitas selle peale õlgu.

«Ma ei saa teile praegu täpset arvu nimetada, Sergei Afanasjevitš. Inimesed vahetuvad kiiresti, kaotused on isikkoosseisus suured. Kuid võin teile täie vastutusega ette kanda: ülevedamisel ja Neeva platsdarmil on parteituid parteilastest väga raske eraldada. Kõik töötavad ja võitlevad seal vaenlase vastu kogu hingest.»

See teade mõjus Vasnetsovile nagu õli tormilistele lainetele.

«Seda enam on andestamatu, et me nende pealetungiõhinat rasketankidega toetada ei suuda,» lausus ta nüüd juba rahuliku häälega.

«Võtan selle etteheite omaks,» vastas Bõtševski. «Kuid see neetud vahepealne ilmastik! Neeva külmub küll juba kinni, aga jää on veel nõrgavõitu. See ei kanna kergetankigi, mis veel «KV»-st rääkida. Meie käsutusse on jäänud vaid kitsuke riba jäävaba vett. Seda me ainult kasutamegi tankide ülevedamiseks praamide abil.»

«Ma olin üleveo kohal kolm päeva tagasi ja olen olukorraga tuttav,» katkestas teda Vasnetsov.

«Seda sinu lahvandust tulistab vastane juba ammu ja uputab kõik, mis aga vee peale ilmub,» pomises Bolotnikov süngelt.

«Ja ka seda tean,» hüüatas Vasnetsov silmapilkselt. «Seda enam tuleb küsimust vaadata nii: kas murrame blokaadist läbi või oleme näljasurma mõistetud. On see teile selge?»

Bolotnikov ja Bõtševski vaikisid.

«On see teile teada,» jätkas Vasnetsov veelgi valjemini, «et kuigi meil õnnestus Volhovit enda käes hoida, varitseb Laadoga lõunakallast ikka veel oht? Blokaad tuleb iga hinna eest läbi murda! . . . Kirovlased andsid linna parteikomiteele sõna, et nad kõigest hoolimata tankide remondiga kiirustavad. Ma ei kahtle selles, et nad oma sõna ka peavad. Kuid mis sellest siis kasu on, kui me neid tanke teisele kaldale ei suuda vedada?»

Vasnetsov tõusis ja astus erutatult kaks-kolm sammu piki ahtakest muldonni ja naaldus siis vastu ust. Pööras seejärel ümber ja hüüdis rusikaid rinna kohale tõstes:

«Seltsimehed, me petame tööliste usaldust! Ma tahan teilt saada selget ja otsest vastust: kas me suudame oma ülesannetega toime tulla? Või ... või te ei usugi, et blokaadist läbimurdmine on reaalne?!»

Viimased sõnad paiskas Vasnetsov välja ägeduses. Ta hindas nende tähtsust alles siis, kui oma häält kuulis. Seejärel vaatas ta valvsalt, nagu mingi hirmuga Bolotnikovi ja Bõtševski poole. Lõi aga siis käega, tuli tagasi laua juurde ja ütles juba vaoshoitult:

«Tahaksin teie ettepanekuid kuulda.»

«Üks ettepanek mul on,» alustas Bõtševski otsekui valjusti oma mõtteid mõlgutades.

«Milline siis?» küsis Vasnetsov oma kärsitust varjamata tema poole pöördudes.

Kuid Bõtševski ei kiirustanud vastusega, ta aimas õigesti, et Vasnetsovi erutab praegu sügavasti midagi rohkemat, kui tankide üle Neeva transportimine. Bõtševski oli Punaarmee kaadriohvitser ja igipõline leningradlane. Sõjaväeringkonna staabis teenimise vältel oli teda korduvalt parteiorganisatsiooni bürooliikmeks valitud, ta oli paljude parteikonverentside delegaat olnud ja linna parteiaktiivi koosolekutest pidevalt osa võtnud. Ja ta tundis linnakomitee sekretäri ammust ajast ja küllalt hästi. Bõtševskil oli tulnud teda näha rõõmsana ja murelikuna, heatahtlikult leebena ja leppimatult järsuna, ta tundis Vasnetsovi propagandistina ja tundis Vasnetsovi kõnemehena. Ja nüüd sisendasidki need tähelepanekud ja möödunud aastate kogemused Bõtševskile, et diviisikomissar ei sõitnud siia lihtsalt niisama, vaid et teda mingi alles lõplikult väljaütlemata mure vaevab, ja kõike seda, mida ta praegu siin näeb ja kuuleb, võtab ta mingist erilisest oma vaatevinklist. Nii et piiratud eesmärkidega insenerlike kaalutluste ja taktikaliste manöövrite arutamiseks aeg küll eriti sobiv praegu ei olnud. Aga Bõtševski läks siiski riski peale välja.

«Ma ei saa küll kindlat edu garanteerida sel juhul, kui mu ettepanek peaks vastu võetama, aga katsetada seda siiski võiks,» jätkas Bõtševski nüüd pikkamisi. «Kui õige prooviks vastast alt vedada. Hakkame demonstratiivselt uusi üleveokohti rajama justkui selleks, et tankide üle jää toimetamist kindlustada tolleks ajaks, mil jää tugevamaks muutub. Küllap kannavad sakslased oma tule siis sinna üle, aga meie jõuame selle ajaga mõned rasketankid praamidel teisele kaldale toimetada.»

«Aga kui Neeva täiesti kinni külmub, tuleb tanke ikkagi mööda jääd üle viia. Teie demonstratiivse tegutsemise tõttu läheb aga vastne jää mürskudega puruks,» hoiatas Vasnetsov.

«Hakkame «raskeid» parvetuskohti rajama, mida nii lihtne pole purustada.»

«Mida see «raskeid» tähendab?»

«Tugevdame neid jäässe külmutatud tugevate trossidega. Tõsi küll, esialgu meil neid trosse veel ei ole.»

«Sellest ei tule midagi välja,» ütles Bolotnikov lootusetult käega lüües. Kuid Vasnetsovile oli juba Bõtševski ettepanek meeldima hakanud. Võis aimata, et ta selle ürituse tehnilist külge veel endale täielikult ette ei kujutanud, kuid see tõsiasi ise juba, et äkitselt avaneb võimalus rasketankide platsdarmile toimetamist kiirendada, ilmselt rõõmustas teda.

«Palju teil seda trossi vaja läheb,» küsis ta Bõtševskilt.

«Ütleme, et kümmekond kilomeetrit.»

Vasnetsov võttis vormikuue rinnataskust märkmiku ja kirjutas sinna pliiatsiga midagi. Täpsustuseks.

«Hea küll. Aga kui palju rasketanke on võimalik veeteed mööda sel ajal üle toimetada, kui sakslased tolle peibutise peale õnge hakkavad?»

«See oleneb kõik praamipontoonidest, Sergei Afanasjevitš,» lausus Bõtševski ja ohkas ise tahtmatult. «Kahjuks on meil neid pontoone vähevõitu.»

«Nimetage tehased, mis neid küllaldasel hulgal võiksid toota, ma sõidan ise sinna, räägin töölistega, kutsun kommunistid ja kommunistlikud noored kokku!» lubas nüüd Vasnetsov.

«Asi pole töölistes, Sergei Afanasjevitš.»

«Aga milles siis?»

«Elektrienergias. Kui saaks Lenenergot kohustada andma täiendavalt kas või ... noh, viis tuhat kilovatti. Spetsiaalselt ainult keevitustöödeks.»

Vasnetsovi pliiats, mis oli juba valmis kõike paberile märkima, tardus õhus.

«Viis tuhat kilovatti ...» kordas ta endamisi. «Rahuaja Leningradi jaoks, isegi esimeste sõjakuude Leningradi jaoks oleks see nii tühine asi olnud nagu piisake meres. Aga nüüd, kui elektrijaama jaoks kütet ei jätku, kui linn

on pimedusse uppunud, kui hospidalid, lastekodud ja leivatehased nii viletsale elektrienergia limiidile on tulnud panna!... Viis tuhat kilovatti... Kust seda võtta?!»

«Ma pean Andrei Aleksandrovitšiga nõu,» lausus Vasnetsov tuhmil häälel ja tegi siiski oma märkmikusse veel ühe ülestähenduse. «Aga kas pontoneerijaid jätkub?» küsis ta siis, ise uuesti teraselt Bõtševski otsa vaadates. «Pidage meeles, et metroo-ehitajad me võtame teilt ära, selle kaadriga ei tohi riskida!»

«Aga ma ei anna, Sergei Afanasjevitš!» teatas Bõtševski ootamatu kindlusega. «Meil jääb niigi pontoneerijaid puudu. Aga metroole mõtlemise oleme ammu unustanud!»

Põgus arvamus metroo kohta mõjus Vasnetsovile piitsalöögina. Ta isegi laksatas peoga vastu lauda.

«Kuidas te julgete nii kõnelda! Keegi pole metrood unustanud! Ja me saame endale metroo!»

Bõtševski hakkas end õigustama:

«Ma tahtsin... tahtsin lihtsalt öelda, et vaevalt küll pärast sõda metroo just esmajärguliseks ehituseks kujuneb. Linnas on ju nii palju purustusi!...»

Vasnetsov juba häbenes oma karjumist ja eriti veel seda vastu lauda põrutamist.

«Andestage, seltsimehed. Närvid ütlevad üles. Vabandage... Muide, milliste normide järgi pontoneerijaid varustatakse?»

«Seni veel eesliini normide järgi,» teatas Bõtševski, «kuid tagalavalitsus ähvardab neid kärpida...»

Vasnetsov võttis taskurätiku, kuivatas sellega laubale ilmunud higipiisku ja ütles siis ise kusagile mujale vaadates:

«Teil on siin väga palav. Liiga kõvasti kütate... Lähme õige üleveokohti vaatama.»

Bolotnikov ja Bõtševski tõusid ühtaegu oma kohtadelt.

«Ei, Sergei Afanasjevitš!» lausus nüüd Bolotnikov otsustavalt. «Sinna küll poleks vaja minna.»

«Mida see veel peab tähendama?» küsis Vasnetsov imestunult.

«Üleveokohti tulistatakse vahetpidamata.»

«Sellisel juhul võite minuga mitte kaasa tulla,» lausus Vasnetsov õlgu kehitades ja sirutas käe oma poolkasuka järele.

Aga Bõtševski ja Bolotnikov astusid silmapilkselt tema ette.

«Seltsimees diviisikomissar,» lausus Bolotnikov end

sirgu ajades ja pead veidi tahapoole kallutades järeleandmatult, «ilma Sõjanõukogu eriotsuseta ma teid tule all olevasse piirkonda lasta ei tohi. Mul pole selleks õigust.»

«Jätke rumaluste rääkimine, ma olen kümneid kordi üleveokohtadel käinud ja mingit eelnevat otsust selleks pole olnud,» lausus Vasnetsov nüüd juba vihastades, ise veel üht sammu oma poolkasuka poole astudes. Kuid kindral ja polkovnik seisid tal müürina tee peal ees.

Vasnetsov heitis neile nõutu pilgu ega teadnud, mida teha: kas võimu kasutada või naerma hakata.

Tal polnud ju aimugi, et juba enne seda, kui tema auto Smolnõi väravast välja sõitis, helises siin, Bõtševski muldonnis, telefon. Toru võttes kuulis polkovnik polgukomissar Kusnetsovi häält: «Kohe räägib teiega seltsimees Ždanov.» Seejärel kuuldus telefoni ümberlülitamise klõpsatus ja juba kostiski tuttav tenorihääl. Ždanov küsis, milline on üleveokohal olukord. Bõtševski kandis ette, et vastane tulistab aktiivselt paremat kallast, on purustanud osaliselt praamisadama, kuid selle remonti juba lõpetatakse. «Teate mis,» lausus Ždanov nüüd tasa, kuid kindlalt, «teie juurde jõuab peagi seltsimees Vasnetsov. Ärge teda üleveokohale laske.» Vaikinud pisut aega, lisas ta siis juba rangemalt: «Mitte mingil juhul!»

Bõtševski tahtis küsida, mil viisil ta saab Sõjanõukogu liiget keelata minemast sinna, kuhu ta tahab, kuid Ždanovi kategoorilisus sundis teda küsimusi vältima. Ja ta vastas lühidalt: «Võtan arvesse!»

Sellest telefonikõnest jutustas Bõtševski ka pisut hiljem sinna tulnud Bolotnikovile. Koos nad siis otsustasidki, et sellises ebatavalises olukorras peab kindral kui auastmelt vanem initsiatiivi enda peale võtma. Ja nüüd ta siis seisiski nagu vankumatu kalju Vasnetsovi ees.

«Ma ei tohi seda lubada,» kordas Bolotnikov visalt. «Pealegi ei saa autoga päeval sinna sõita »

«Siis ma lähen jala!» ei andnud Vasnetsov järele. «Ma pean ju inimestega rääkima, kallid seltsimehed! Kas te tõesti sellest aru ei saa? Ma pean ilmtingimata just täna rääkima nendega, kes otseselt üleveokohtades töötavad.»

«Seda organiseerime kohe!» hüüdis Bõtševski rõõmustades. «Kohe kutsun sapööripataljoni komandöri siia!» Ja Vasnetsovi nõusolekut ootamata hüüdis ta läbi poolavatud ukse: «Adjutant! Kutsuge kapten Surovtsev!»

Möödus aga vähemalt nelikümmend minutit, enne kui Surovtsev muldonni ilmus.

Ta nagu ei orienteerunud kohe. Nägi jässakat kasvu ja otsekui kandilise kehaga kindralit ja polkovnik Bõtševskit, kellega tal pärast hospidalist tagasitulekut oli juba tulnud kohtuda. Laua kaugemas otsas istus veel keegi . . .

Veendunud selles, et kindral on siin auastmelt kõige vanem, hakkas Surovtsev talle kohalejõudmisest ette kandma. Kuid kindral katkestas teda ja ütles:

«Kandke ette Sõjanõukogu liikmele.»

Sõjanõukogu liige võis siin olla vaid üks mees, too, kes istus seal külmunud klaasidega akna all, seal laua kaugema otsa juures, kuhu karbiidilaterna valgus peaaegu ei ulatunud. Surovtsev tegi poolpöörde tema poole ja alustas uuesti oma raportit.

Laua tagant tõusis suhteliselt noor mees, rohelised rombid kraenurkadel ja punatäht vormikuue varrukal.

«See on ju Vasnetsov!» taipas Surovtsev.

«Tervist,» lausus Vasnetsov Surovtsevile kätt ulatades.

Surovtsev seisis tema ees määrdunud ning õlises vattkuues ja jäätunud kirsasaabastes, — tuli tal ju tihtipeale vees kahlata. Siin, soojas, hakkasid saabastelt juba peenikesed veenired alla voolama. Komandopunkti väljakutsekäsk jõudis temani just sel hetkel, mil ta ronis mööda koidueelsest mürsutabamusest lõhutud, kuid pärast seda juba äraremonditud praamisadamakaid. Sadam tuli kiiresti korda teha, päeval ei lasknud vastase suurtükivägi seal töötada, — aga oli vaja, et pimeduse saabudes praamid siin jälle randuda saaksid.

Veendunud, et sadamakai nüüd korras on, kavatses Surovtsev oma muldonnis kas või paar tundi magada. Ta oli väga väsinud, sest kogu öö oli tal inimeste ja tankide platsdarmile viimist juhtida tulnud. Viimane tank oli kell kuus hommikul üleveokohale jõudnud. Surovtsev käskis praami kai äärde tõmmata ja andis tankiluugist pea välja pistnud mehaanikust juhile korralduse tank kahele pontoonile kinnitatud laudadest parvele ajada.

Tankist silmitses kahtlustavalt seda igerikku alust, mis mustaval veepinnal kõikus, nii et Surovtsevil tuli talle peale käratada. Tankist kadus luugiavasse, hetk hiljem hakkas mootor tööle ja tank roomaski pikkamisi praamile, mida maandumistrossi abil neli sõjaväelast-pontoneerijat kinni hoidsid.

Just samal hetkel lõhkesid tuprudes ja sisinal saksa valgustusraketid, aga mõni hetk hiljem langesid juba sadamakaile ka rasked mürsud ja miinid. Ja otsekohe vastas kõminal ka meie suurtükivägi. Tank nõksatas järsult tahapoole: tankist oli nähtavasti otsustanud, et pontoneerijad on tulistamise tõttu laiali jooksnud ja õõtsuv laudadest alus, mida keegi enam kinni ei hoia, libiseb kohe esimesel kokkupuutel roomikute alt minema. See oli väga ohtlik eksiarvamus ja Surovtsev tormas tanki juurde ning põrutas püstolipäraga vastu soomust. Tank jäi seisma. Tankisti kõige viimaste sõnadega kirudes nõudis Surovtsev, et too aega viitmata tanki praamile ajaks. Ainuke pääsemislootus oli kiiremini lahvandust mööda «surnud alale» jõuda.

Kuidagimoodi hakkas praam sadamakai äärest edasi liikuma. Ja väga õigel ajal, sest hetk hiljem purustaski mürsk otsetabamusega just samas kohas, kus praam oli randunud, palkidest sadamakai nurga. Sakslased tulistasid ka praami, kuid tulemusteta, see oli jõudnud juba kõrge vastaskalda varju kaduda . . .

. . . Enne kui Vasnetsovi poolt ulatatud kätt suruda, silmitses Surovtsev kohmetult oma määrdunud peopesa, millel läbi õli ja mustuse võis selgesti näha ka hüübinud verd. Surovtsev vastas Vasnetsovi tervitusele kähiseva ja külmavõetud häälega:

«Tervist, seltsimees diviisikomissar!»

«Jätke meid, palun, kahekesi,» ütles Vasnetsov paluvalt Bolotnikovi ja Bõtševski poole pöördudes, «ma tahan kapteniga nelja silma all rääkida.»

Need ajasid vaikides oma poolkasuka selga, vajutasid mütsi pähe ja läksid siis muldonnist välja.

«Istuge,» ütles Vasnetsov Surovtsevile, kui nad kahekesi olid jäänud, ja viidates siis hõõguva ahju poole, küsis ta: «Kas teil palav pole?»

Surovtsev tahtis vastata, et pärast tuult ja Neeva jäist vett pole ta veel sooja jõudnud tundagi, aga vaikis. Vatikuue lahti nööpinud, võttis ta laua ääres istet.

«Seltsimees Surovtsev, kas te olete partei liige?» küsis Vasnetsov jutu alguseks.

«Kandidaat,» vastas Surovtsev ja lisas: «kolmekümne üheksanda aastast.»

«Tähendab, kandidaadiaeg on täis,» märkis Vasnetsov, «tuleb liikmeks astuda.»

«Ma . . . ei saanud, seltsimees diviisikomissar,» lausus

Surovtsev kogeldes. «Olen esimestest päevadest saadik rindel. Küll ühes, küll teises polgus. Isegi näete.»

Vasnetsov laskis Surovtsevi viimastel sõnadel «Isegi näete» kõrvust peaaegu mööda libiseda. Kuid tuli siis endamisi nende juurde tagasi, püüdes sõnade tähendust taibata. Ja Surovtsev, kes oleks justkui Vasnetsovi mõtteid lugenud, täpsustas naeratades:

«Me ju oleme teiega juba kohtunud, diviisikomissar. Kaks korda!»

«Kas tõesti?» küsis Vasnetsov elavnedes. «Ja kus siis?»

«Üks kord Luuga lähedal maanteel, siis kui te marssal Vorošiloviga maakaitseväelaste juurde sõitsite. Too kohtumine, muide, oli küll väga põgus: mina teid nägin, teie mind mitte. Aga teine kord oli see Pulkovo kõrgendikul, ja siis me isegi rääkisime.»

Vasnetsov vaatas seejärel tähelepanelikult Surovtsevile näkku ning lausus kas siis küsivalt või hoopis kinnitavalt:

«Observatooriumi juures . . .»

«Täpipealt, seltsimees diviisikomissar!»

«Noh, muidugi observatooriumi juures!» hüüatas Vasnetsov rõõmustades, et mälu teda alt ei vedanud, ja vaatas siis jällegi teraselt Surovtsevile otsa. «Nagu mäletan, juhtisite tookord laskurpataljoni, aga nüüd olete siis, tähendab, ümber kvalifitseerunud?»

«Ma olin hoopis tookord ümber kvalifitseerunud . . . sapöörist jalaväelaseks,» lausus Surovtsev muigamisi. «Isegi mitte enam siis, vaid juba pisut varem. Aga nüüd tulin, nagu öeldakse, oma alale tagasi.»

«Ma mõistan teid. Polkovnik Bõtševski rääkis mulle, et võttis Neeva platsdarmilt ära kõik mehed, kes varem inseneriväges olid teeninud.» Ja uuesti elavnedes, meenutas ta siis: «Aga komissariks oli teil seal niisugune . . . noh mitte enam eriti noor vanempoliitjuht. On mul õigus?»

«Oli küll,» vastas Surovtsev silmi maha lüües.

«On ta langenud?»

«Ei, mis te nüüd!» hüüdis Surovtsev kuidagi ehmunult. «Oli lihtsalt nii, et kui ma hospidalist tagasi tulin, siis ma komissari enam eest ei leidnud. Ta oli haavata saanud, ja ka minu pataljoni ei olnud tegelikult enam olemas: sakslased olid selle tükkideks teinud . . . Aga komissar jäi terveks!» hüüdis Surovtsev ootamatult valjusti, justkui kellegagi vaieldes. «Poisid olid teda elusana näinud . . .»

«Loodame, et te veel kohtute!» julgustas Vasnetsov ja kummardus nüüd üle laua ettepoole, Surovtsevile lähemale. «Mul on teile veel üks küsimus, seltsimees kapten. Bõtševski jutustas mulle, et te ravi lõpetamata hospidalist jalga lasksite. Kas oli nii?» Vasnetsov oli seda lausunud sellise tooniga ja niivõrd teraselt talle otsa vaadanud, et Surovtsevil tekkis juba mõte: «Ega ta mind ometi karistama kavatse hakata?» Surovtsev libistas pilgu kõrvale ja vastas:

«Oli küll niisugune lugu.»

«Ma just tahangi teilt küsida,» jätkas Vasnetsov, «et mis teid sundis hospidalist ravi lõpetamata lahkuma? Ja millele te mõtlesite, kui siia, Neeva äärde, tagasi tulite?»

Äkitselt tundis Surovtsev, et tal kuidagi igav hakkas. «Ehtne poliittööline!» mõtles ta endamisi mingi sisemise muhelusega. «Küllap ootab, et hakkan nüüd kohe laduma nagu raamatust, et näe, kodumaa kutsus.»

Aga ega Surovtsev poleks tegelikult valetanudki, kui ta just sellise vastuse oleks andnud. Tunded, mida ta hospidalis voodis lamades üle elas, vastasid täiesti sellele, mida ajalehtede juhtkirjades kirjutati.

Ja siiski polnud tal tahtmist Vasnetsovile seda kõike just nii seletada. Ta ei tahtnud ülepea kõlavaid sõnu teha sellest, mida ta siis üle elas. «Viimaks hakka sulle veel pommist ka rääkima,» mõtles Surovtsev endamisi ärritunult.

«Miks te siis vaikite, kapten?» küsis Vasnetsov kärsitult.

«Toit oli hospidalis vilets, seltsimees diviisikomissar,» vastas Surovtsev nüüd juba varjamatu muigega, «tagala normide järgi! . . . Ja mõtlesin ma sealt lahkudes ainult seda, et mitte patrulli peale sattuda. Olin ju ilma dokumentideta . . .»

Seda öeldes vaatas Surovtsev Vasnetsovile otse näkku, lootes seal pahameele ilmingut märgata. Kuid oma suureks imestuseks ei leidnud ta sealt midagi taolist. Vasnetsov isegi noogutas kinnitavalt pead ja lausus siis nõusolevalt:

«Jah, hospidalides toidetakse nüüd kehvasti. Väga viletsalt. Kuigi paremini kui ülejäänud elanikkonda . . .»

Vasnetsov lausus neid sõnu kuidagi nagu hajevil olles, otsekui polekski ta seda kõike Surovtsevile rääkinud. Ja nagu mingi lõpuni väljaütlemata, tahtepingutusest vaos-

hoitud sisemise valuga. Seejärel küsis Vasnetsov kaastundlikult:

«Küllap seal oli ka külm, eks ole? Hospidale pole ju millegagi kütta . . .»

Surovtsevil hakkas kuidagi ebamugav. Ta häbenes, et oli alustanud jaburat mängu, mida paljud rindemehed ikka tegema kippusid, kui neil tagala ülemuste ees tuli seista. Nüüd aga paistis see mäng Surovtsevile haledana ja poisikeselikuna. Tuleb välja, et Vasnetsov ei oodanud talt mingeid kõlavaid fraase ja võttis tõena vihjet sellelegi, et hospidalis oli vähe süüa. Vasnetsovile ei tulnud pähegi, et keegi julgeks praegu niisuguste sõnade üle nagu «nälg» ja «külm» nalja heita . . .

Surovtsev ruttas nüüd oma viga parandama:

«Seltsimees diviisikomissar, väga raske on hospidalis lamada, kui sa tead, et pataljon on komandörita jäänud. Ja oli solvav, et blokaadist ilma minuta läbi murtakse. Just sellepärast ma tulingi tagasi.»

«Tähendab, te ei saanud teisiti, kui pidite tagasi tulema?» käis Vasnetsov talle visalt peale.

«Ei saanud jah,» lausus Surovtsev mõtlikult . . . «Ainult parem oleks olnud, kui ma siia tagasi poleks tulnud.»

Niisugusest ootamatust ütlemisest nõksatas Vasnetsov märgatavalt tahapoole ja naaldus kogu kehaga muldonni palkseina vastu. Ja küsis siis järsult:

«Kuidas seda tuleb mõista?»

«Ma kohe selgitan teile, seltsimees diviisikomissar,» ütles Surovtsev. «Ma sain lahingus haavata Arbuzovo all, teate ju, et Neeva teisel kaldal asub maalapikesel niisugune küla. Mul tuli selle küla eest peaaegu ööpäev läbi lahingut lüüa. Hospidalist Neeva platsdarmile tagasi jõudes olin ma veendunud, et meie omad on noh . . . kas või kaheksa kilomeetrit edasi läinud. Dubrovka lähedal kohtasin teel vastusõitvat haavatute voori. Küsisin sõduritelt: «Kus te sõdisite, poisid?» — «Arbuzovo all,» vastasid nemad, «lahingud alles käivad.» Kas te mõistate, jälle Arbuzovo all! hüüdis Surovtsev kibestunult. «Peaaegu kolme nädala vältel ei mingit edasiliikumist! Noh, vahest ainult oma sada-paarsada meetrit! Ja kõik!»

Vasnetsov vaikis. Ta oli lootnud hoopis midagi muud vestlusest selle inseneripataljoni komandöriga, keda Bõtševski oli iseloomustanud kui meest, kes teab hästi Neeva platsdarmil peetavate lahingute tingimusi ja kõiki raskusi, mis tankide sinnatoimetamisega on seotud. Vasnetsov oli

lootnud, et Surovtsev ütleb talle midagi niisugust, mis vanemate ülemate silmade eest varjule on jäänud. Juba sõjaeelsetest parteitöö kogemustest oli Vasnetsovil teada, et kui tehast ähvardab plaani mittetäitmine ja on vaja välja selgitada, kus on kurja juur, siis ei tule piirduda üksnes sellega, et vestled direktoriga ja tsehhiülematega, vaid tuleb ilmtingimata minna tööliste, brigadiride, meistrite ja partei-grupiorganisaatorite juurde. Nendest peab ka tootmisrünnaku ettevalmistusi alustama, kui tehas on saanud vastutava ülesande, mida enne tähtaega täita tuleb.

Ka Surovtsevilt oleks Vasnetsov tahtnud kuulda mingisuguseid praktilisi nõuandeid ja asjalikke ettepanekuid, kuidas ülevedu paremini korraldada. Aga selle asemel . . .

Vasnetsov hoidis end vaid suurivaevu vaos, et mitte pahvatada. Ta huultelt pidid juba lipsama etteheited meelekindlusetuse, pessimismi ja virisemise kohta . . .

Tahtejõuga surus ta selle vihapuhangu maha ja pidas endamisi aru: «Mis õigus on mul talle midagi ette heita? See mees juhtis ju pataljoni, mis Pulkovo kõrgendikul vaenlase pealöögi enda kanda võttis ja vaenlasel sealt edasi tungida ei lasknud. Ka Neeva maalapikesel on seesama Surovtsev juba oma verd valanud meie ühises taotluses blokaadi läbi murda. Ja tuli siia, sellesse õudsesse hakklihamasinasse mitte käsu peale, vaid üksnes südame sunnil tagasi. Ei, minul küll pole õigust talle etteheiteid teha . . . On vaja kuidagi teisiti . . . kuidagi teisiti!»

Aga valjusti vastas ta pärast mõtete kogumist järgmiselt:

«Blokaadi ei suutnud me läbi murda mitte sellepärast, et meie sõjameestel ja komandöridel võidutahe oleks puudunud. Kogu häda seisis selles, et sakslastel õnnestus meid Tihvini ja Volhovi ründamisega ennetada. Kuid selleks, et blokaad ikkagi läbi murda, on meil praegu vaja just siin, Neeva platsdarmil, oma jõupingutusi kahe- või kolmekordistada.»

«Kas siis tankide ja suurtükkide hulk samuti kahe- või kolmekordistub, seltsimees diviisikomissar?» uudistas Surovtsev.

Vasnetsov vaatas nüüd valvsalt kaptenile otsa. Talle tundus, nagu oleks Surovtsevi häälest irooniat kostnud. Aga see ei olnud nii, sest Surovtsev vaatas talle nii lihtsameelselt ja avasilmi vastu, justkui oleks ta oma küsimusele sisulist vastust oodanud.

«Sa ju tead, seltsimees Surovtsev, et see on praegu teostamatu,» ütles Vasnetsov nüüd täiesti sõbramehe tooni üle minnes. «Vaenlane seisab Moskva all ja uued tankid saadetakse just sinna. Meil tuleb kasutada seda, mis meil olemas on, ja tasapisi iga pihtasaanud tank korda teha. Ka kirovlased püüavad teha, mida suudavad. Kuid tsehhides on külm, mitu korda päevas käib tulistamine, töölised kannatavad alatoitluse all, on registreeritud juba rida juhtumeid, kus inimesed tööpingi taga näljasurma surevad. Nendelt inimestelt ei saa võimatut nõuda.»

«Aga kas nendelt, kes on siin Neeva maalapikesel, kas nendelt võib?!» küsis Surovtsev uuesti.

Vasnetsov isegi võpatas sellest küsimusest ja läks uuesti «teie» peale üle.

«Ma ei mõista teid, seltsimees kapten. Pulkovo all te niisuguseid küsimusi ei esitanud.»

«Ei esitanud küll, seltsimees diviisikomissar. Ja ei tulnud pähegi neid esitada. Kuid see oli seal. Aga siin on hoopis teine asi . . .»

Ja Surovtsev jäi vait. Vaikis ka Vasnetsov. Nad vaatasid teineteisele ainiti otsa ja kumbki neist teadis, mida tema vestluskaaslane öelda tahab.

«On see teile teada, et mitte ükski rühma-, roodu- ega pataljonikomandör, kes kas või ühe ööpäeva Neeva maalapikesel viibib, siit tervena ei pääse?» küsis Surovtsevi tumm pilk Vasnetsovilt. «On see teile teada, et me saame vähem kui ühe kolmandiku vajalikust tankide hulgast ja et vaenlane poole saadud tankidest ülevedamise ajal ära uputab? Ja kas te ka teate, kui palju meil pontoneerijate hulgas kaotusi on? . . .»

«Tean küll, tean kõike!» oleks nagu Vasnetsovi pilk selle peale vastanud. «Aga sina, näe, ei tea paljusid asju. Kui sa teaksid, mida mina tean, näiteks Leningradis juba nälja ja näljaga seotud haiguste kätte surnud inimeste arvu ja seda, et kahe-kolme nädala pärast võib nälg saada, ja küllap saabki, täiesti massiliseks nähtuseks. Ja ainult lootusega, et blokaad kiiresti läbi murtakse, me veel suudamegi äravaevatud leningradlaste jõudu hoida. Kui sa seda kõike teaksid, siis ei hakkaks sa mulle oma küsimusi esitamagi!»

Surovtsev oli selle vastulöögi Vasnetsovi pilgust ära tabanud ja laskis pea longu.

«Me ei lakka võitlemast, seltsimees diviisikomissar,» kinnitas nüüd Surovtsev. «Kuni me veel elus oleme, me platsdarmi käest ei anna. Aga egas siis sellel Neeva platsdarmil suremine veel see kõige suurem tarkus olegi. Kellele meid surnutena vaja läheb! Laipadena, isegi laipadest mägedena, me vaenlast ei peata, aga meie ülesandeks pole ju lihtsalt platsdarmi enda käes hoida, me peame ka peale tungima!»

«See on õige,» nõustus Vasnetsov. «Ülesanne on just selline . . .» Ja kehitanud siis õlgu, just nagu oleks ta raskete ja kibedate muremõtete koorma endal seljast heitnud, tegi Vasnetsov ettepaneku: «Asume nüüd konkreetse jutu juurde. Tankidest olen ma juba kuulnud. Päev-päevalt muutub Neeva jää tugevamaks. Siis võib neid juba mitmest kohast korraga üle viia. Bõtševskil on projekt «raskeid» üleveokohti ehitada, mille trossid jäässe külmutatakse. Me püüame hankida vajalikul hulgal trossi. Aga öelge mulle nüüd kui üldvägede komandör, kes isiklikult Neeva platsdarmil on võidelnud, ja kui sõjaväeinsener, kes üleveokohas on töötanud: kas me siis, kui me rasketankide ülevedamise asja joonde saame, ikka blokaadist läbi murrame? Öelge kohe otse ja ausalt välja.»

«Otse ja ausalt? . . .» lausus Surovtsev mõttes endamisi ja kordas siis valjusti:

«Nii et otse ja ausalt? . . . Kui nüüd rasketankide ja suurtükkide arvu just kolmekordistada, siis on võimalik, et murrame kah.»

«Kolmekordistada!» mõtles Vasnetsov kibestunult. «Kas see kapten ise mõistab kah, mida ta räägib? Isegi kahekordistamisest ei saa juttugi olla . . .»

«Mis siis ikka,» lausus Vasnetsov kõlatult ja tõusis püsti, «aitäh teile avameelsuse eest.» Vasnetsov vaatas nüüd teraselt samuti laua tagant tõusnud Surovtsevile otsa ja märkas alles praegu, et tema ees seisab ju unetutest öödest ja alatoitlusest piinatud ning jäisest tuulest piitsutatud ja varakult halliks minev mees. «Mul on teile veel üks küsimus . . . täpsemalt ettepanek,» lausus Vasnetsov kuidagi ebalevalt. «Te olite haavatud ja lahkusite ravi lõpetamata hospidalist. Kas tahate, ma teen korralduse, et teile nädalane puhkus antakse? Võite Leningradi sõita . . . Kas teil perekonda on?»

Hetkeks tõrjus mõte, et ta saab Veerat näha, Surovtsevil kõik muu peast. Mõne hetke jooksul kujutas ta endale

ette, kuidas ta hospidali juurde jõuab, kuidas ta trepist üles läheb...

Aga mida ta vastab Veerale, kui Veera peaks küsima: «Kuidas seal Nevskaja Dubrovkal olukord on?» Millega ta lohutab, kui Veera ema peaks suremas olema? Millist lootust ta temale annab?... Aga võib ju olla, et Veera ei tahagi teda näha? Vahest on välja ilmunud ja tagasi tulnud too teine mees, kelle peale Veera kogu aeg mõtles?...

«Perekonda mul ei ole,» vastas Surovtsev. «On ainult ema. Kuid tema on kaugel...»

«Ükskõik,» väitis Vasnetsov, «ega see mõneks päevaks teises ümbruses olemine teile kahju ei tee.»

Surovtsev muigas. See oli juba varjamatult irooniline muie.

«Või teises ümbruses olemine?» kordas ta. «Minna tagasi nälgivasse ja külmetavasse ning mürskude tule all olevasse linna, seal siis päevad ja ööd läbi mõelda ja pead murda selle üle, mis samal ajal siin Neeva ääres toimub? Ei, seltsimees diviisikomissar. Mina jään siia. Tegutseda on kergem.»

Surovtsev tõmbas kõrviku pähe, sikutas vattkuue selga, tõstis siis käe mütsi juurde ja küsis:

«Kas lubate minna?»

«Minge,» lubas Vasnetsov ja lisas siis juba täiesti mitteametlikult: «Vaja on vastu pidada, kapten! Me kõik peame vastu pidama. Rohkem pole mul midagi öelda. Palu seal, et Bolotnikov ja Bõtševski siia kutsutaks.»

Neid oodates proovis ta Surovtseviga kohtumisest kokkuvõtet teha. Üksi olles küsis ta endalt norivalt: «Kas see oli kasutu jutuajamine?... Ja ilma konkreetsete tulemusteta? Ning jälgi jätmata?...»

Ei. Jälg siiski jäi. Aga milline? Vasnetsovil oli veel raske sellele vastata. Kuid ta tundis, et jälg jäi...

Kui Vasnetsov tagasi Smolnõisse sõitis, oli linnas juba pime.

Ta istus oma «emkas», nägu peaaegu täiesti poolkasuka ülestõstetud krae varju peidetud. Autojuhile ja tagaistmel olevatele automaaturitele paistis, et Sõjanõukogu liige on tukkuma jäänud.

Vasnetsov oli aga ärkvel. Ta mõte töötas pingeliselt. Siinsamas tekkisid tal ja leidsid ka lahenduse kümned

kõige erinevamad küsimused. Ja ainult üks küsimus, üks probleem jäi ikka alles: see oli Neeva platsdarmi saatus.

Vasnetsov oli endist viisi veendunud, et just seal otsustatakse Leningradi tulevik, just seal ongi see peamine silmus linna kaela ümber, ja seal, ainult seal on võimalik seda ka läbi raiuda.

Vasnetsov oli selle mõttega niivõrd harjunud, see mõte oli nii sügavalt, üdini temasse imbunud, et paistis, nagu ei saakski olla argumente, mis teda sellest lahti ütlema sunniksid.

Võimalust Neeva platsdarmilt pealetungi alustada polnud Vasnetsov enam suuteline objektiivselt hindama. Seda platsdarmi, mis koosnes hüdroelektrijaama varemetest ja kahest peaaegu maapinnalt kadunud külakesest — Moskovskaja Dubrovkast ja Arbuzovost —, kujutles ta endale ikka vaid külmast kangestunud ja näljast haaratud Leningradi taustal. Selle laiuti 2—3-kilomeetrise ja sügavuti kõigest 600-meetrise maakillukesega olid Vasnetsovil seotud kõik tohutu linna blokaadiõudustest päästmise lootused. Kuid praktilise inimesena pidi Vasnetsov endale ka aru andma, et tema lootuste teostumine, mis oktoobri teisel poolel niivõrd lähedasena paistis, nüüd ikka ühtesoodu eemaldub. Üksteise järel tekivad üha uued raskused. Esialgu ei jätkunud ujuvvahendeid vägede üle Neeva toimetamiseks. Hiljem aga, kui sakslased hoidsid tule all kogu seda paremkalda ala, millelt vasakkaldale elavvägede ja tehnika ülevedu teostati, lisandus veel seegi, et oli puudu suurtükiväest, mis oleks suuteline olnud vaenlase patareide tuld maha suruma...

Kuid Vasnetsov, nii nagu Ždanovgi, elas endist viisi usus, et läbimurre on võimalik. Vasnetsov ei kahelnud, et uue ebainimliku tahtepingutusega võib ära remontida ja relvadega varustada küllaldase hulga tanke, aga kui jää Neeval tugevamaks läheb, siis lõpevad ka kõik tehnika ülevedamisega seotud raskused.

On see fanaatiline visadus? Ei ole. Oli ju alternatiiv: kas blokaadi läbimurdmine või kümnete ja sadade tuhandete inimeste näljasurm. Teist linna näljasurmast päästmise võimalust lihtsalt ei olnud. Sellepärast ei suutnud neil päevil ka kõige kohutavam fantaasia ette näha võimalust, et blokaad veel üle kahe aasta kestab.

...Ždanov aimas õigesti, et Vasnetsov sõitis selleks Neeva äärde, et veel kord veenduda võimaluses, ei, et veelgi kindlamini veenduda pealetungilahingute jätkamise

vajalikkuses. Vasnetsovi raevukas ütlus Bolotnikovi ja Bõtševskiga vesteldes: «Kas te siis ei usu blokaadi läbimurde reaalsusse?!» oli vaid retooriline küsimus. Nende jaatavas vastuses ei olnud ta ju kahelnudki.

Vasnetsovi teadvuses ei olnud pealetungi raskused iialgi üheksainsaks lahendamatuks probleemiks kuhjunud, vaid alati paljudeks erinevateks ülesanneteks killustunud, mida oli vaja ja ka võimalik lahendada. Vaja tankide arvu suurendada! Vaja pontoonide valmistamist kiirendada! Vaja veel üks tankiväeosa Neeva maalapikesele toimetada, veel üks laskurväe koondis sinna viia! . . .

Pärast Bolotnikovi ja Bõtševskiga toimunud vestlust lisandus veel kaks «vaja»: vaja muretseda terastrosse ja vaja tagada keevitustööde jaoks elektrienergiat . . .

Sellesama murega olekski Vasnetsov Smõlnõisse tagasi tulnud, kui ta poleks Surovtseviga kohtunud. See kummaline kohtumine külvas Vasnetsovi hinge kahtlusi, mida päev varem koguni rindejuhataja ei suutnud teha.

Miks see just nii läks, seda poleks Vasnetsov ka ise seletada suutnud. Kõige tõenäolisemalt vist ikka sellepärast, et närviline, kergesti erutuv ja tundeline Vasnetsov hoopis vähem loogilisele veenmisele kui emotsionaalsele mõjutamisele allus.

«Töötavalt Leningradilt ei saa võimatut nõuda!» oli ta Surovtsevile öelnud. Ja mida ta vastuseks oli kuulnud? «Aga kas nendelt, kes on siin maalapikesel, kas nendelt võib?!»

See oli öeldud pahameeleta, isegi ilma märgatava ettehteta, kuid Vasnetsovile oli see meelde jäänud. Ta tahtis neid Surovtsevi sõnu unustada, aga ei suutnud, kuigi püüdis igati, et Surovtsevilt kuuldu oleks ta mälust minema pühitud ja kadunud, nii nagu kaovad kaldale veereva merelaine all inimese jalajäljed rannaliivalt.

«Vahest on see Surovtsev argpüks, või on tal närvid üles öelnud?» arutas Vasnetsov endamisi. Ja tundis siis häbi selle oletuse pärast. «Ta ju ei haaranud puhkusesettepanekust kohe kinni! Ja ei ole ta end sugugi argpüksina näidanud ka lahingutes, kus otsustati Leningradi saatust — nii Luuga all Pulkovo kõrgendikel kui ka Neeva platsdarmil. Saanud haavata, läks ta end välja ravimata tagasi rivisse . . . Ei, argpüksid käituvad teisiti! Sellest hoolimata on selge, et praegu see mees meie pealetungi edusse enam ei usu . . .»

. . . Vasnetsov tõstis pea, laskus autoistme seljatoe

najale ja liigutas õlgu, et kangestunud liikmeid pisut sirutada.

Auto sõitis nüüd juba mööda linnatänavaid. Sõiduteid kattis lumi, ja ainult keskpaigas mustasid rööpad, mis sajad autorattad lumme olid hõõrunud. Lumi kattis ka pommidest või mürskudest purustatud majade varemeid. Inimesi oli tänavatel vähe liikumas, ja kõik nad olid kuidagi ühtmoodi kurva välimusega — mehed ülestõstetud kraega palitutes ja kasukates ning madalale otsmikule tõmmatud mütsidega, naised jälle suurrätikutesse mähitud.

Tänav paistis täiesti lagedana, ainult selle lõpus oli näha üht inimest kõndimas. Vasnetsov ei suutnud kuidagi kindlaks teha, kas on see mees või naine. Too inimene liikus küllaltki kummaliselt, otsekui oleks ta pime ja läheks vaid kobamisi edasi. Just sellega ta Vasnetsovi tähelepanu endale tõmbaski.

Vahemaa auto ja kõndija vahel vähenes aegamisi. Ja just siis, kui neid lahutas vaid kümmekond meetrit, jäi too inimene ootamatult seisma, tammus ühe kohal peal, lõi nagu mingit nähtamatut tuge otsides käed laiali ja varises seejärel lumele.

Vasnetsovile näis algul, et ta lihtsalt libastus. Kuid inimene jäi lumele lamama.

«Pea kinni!» käskis Vasnetsov autojuhti.

Auto libises veel siledaks sõidetud lumistel rööbastel ja tardus siis paigale.

«Minge vaadake, mis temaga juhtus!» ütles Vasnetsov automaaturite poole pöördudes ja muutis samas oma otsuse: «Pole vaja. Ma lähen ise.»

Ta tegi autoukse lahti ja astus välja. Automaaturid järgnesid talle.

Puhus tugev, jäine tuul ja Vasnetsov mõtles endamisi, et kui niisugune ilm veel kaks-kolm päeva püsib, peaks jää Neeval küll täiesti tugevaks muutuma ja Laadogal samuti. Nägu poolkasuka krae varju peites ja sügavale lumme vajuvaid jalgu hästi kõrgele tõstes kahlas Vasnetsov kõnnitee poole.

Lumme varisenud inimene lamas endist viisi liikumatult. Vasnetsov kummardus tema poole alla. See oli meesterahvas, kuigi tema karakullnahast mütsi kattis pehmest villast naisterätik, mis veel ümber kaela oli mähitud ja siis risti seljale sõlmitud.

Mees lamas külili, selg Vasnetsovi poole. Vasnetsov

sakutas teda õlast, siis aga kergitas teda mõlema käega pisut ja pööras lamaja näo ülespoole. Mehe nägu oli hall ja ta tuulest parkunud huuled sinakad.

«Tõenäoliselt oli see südameatakk,» mõtles Vasnetsov endamisi. Ta ajas end sirgu ja andis automaaturitele käsu:

«Kandke ta masinasse!»

Sõdurid heitsid oma automaadi selga ja tõstsid siis maast üles mehe, kes ikka veel mingeid elumärke ei osutanud. Vasnetsov aitas meestel seda lõtvunud keha kanda.

«On ta surnud?» uudistas neile vasturuttav autojuht.

«Ei tea,» vastas Vasnetsov. «Tuleb ta haiglasse viia.»

Automaaturitel kästi juhuslike autodega Smolnõisse sõita, aga «emka» pööras nüüd tuldud teed tagasi, sest Vasnetsovile meenus seal nähtud hall neljakorruseline maja, mille välisukse kohal tuul punase ristiga valget lipukest oli lehvitanud.

Umbes veerand tundi hiljem jooksis Vasnetsov ühte pisikesse tuppa, kus üksainus poole pingega elektrilamp põles ja plekkahju ääres kaks tüdrukut istusid. Tüdrukud paistsid väga paksudena, sest nende valkjashallid kitlid olid mantli peale tõmmatud. Nende näod paistsid pisitillukestena ja kokkukuivanutena.

«Mul on seal autos üks mees,» ütles Vasnetsov. «Ta tuleks sealt ära tuua.»

«On ta haavatud?» uudistas püstitõusnud tütarlaps asjalikul.

«Ei ole. Ta kaotas tänaval teadvuse.»

«Või nii-ii,» venitas tütarlaps kuidagi pettunult.

«Kas kiiremini ei saa?» küsis Vasnetsov nüüd vihastades. «Kutsuge arst ja sanitarid siia.»

«Tuleme ise toime,» vastas tüdruk ükskõikselt ja lausus siis teisele, ikka veel ahju ääres istuvale tütarlapsele: «Leena, lähme nüüd!»

Ja nad liikusid kiirustamata ukse poole.

Vasnetsov oli juba valmis pahvatama. Teda ei saanud vihastamata jätta nende nii loiult ükskõikne suhtumine ja lisaks see, et need tüdrukud tema nõude arst välja kutsuda lihtsalt kõrvust mööda lasksid. Kuid nende kõhnaks jäänud, tumedate silmaaluste ja teravaks muutunud ninaga nägusid silmitsedes surus ta selle ägeduse endas maha. Vaikides läks ta tüdrukute kannul tänavale.

Too tütarlaps, kes Vasnetsoviga oli rääkinud, läks nüüd ümber auto, tõmbas selle ukse lahti, ja pugenud sinna

sisse, kergitas kohaletoodud meest õlgadest. Samal hetkel oli Leena teise avatud autoukse juurde jõudnud ja mehel jalgadest kinni võtnud.

Vasnetsov hüüdis autojuhile:

«Kuule, sa aita nüüd!»

Neljakesi kandsid nad mehe haiglatuppa ja asetasid seal vahariidega kaetud kušetile. Siin korraldusi jagav tüdruk sikutas mehel kindad käest, kergitas siis ta mantlivarrukat ja asetas oma imepeened, kõhnusest otse läbipaistvad sõrmed mehe paremale randmele.

«Kui palju lööb, Katja?» uudistas Leena mõne sekundi pärast.

«Viiskümmend kaks,» vastas too ja vajutas sõrmed liikumatu patsiendi alumistele silmalaugudele.

«Kas on vaja kamprit?» küsis Leena.

«Parem juba singivõileiba,» naljatas Katja süngelt ja küsis siis Vasnetsovi poole pöördudes tavalisel toonil: «Kes ta on?»

«Ma ei tea,» vastas Vasnetsov käsi laiutades. «Meie tõime ta kõnniteelt.»

Katja torkas käe tundmatu mehe mantlipõue, tõmbas sealt välja kulunud nahkse rahatasku, võttis sellest hallika pappkaardi, ja astunud lambile lähemale, luges valjusti:

«Tehas «Põhjakaabel». Vassili Pavlovitš Kovaljov. Treial.»

«Mis tal viga on?» uudistas Vasnetsov kärsitult.

«Näljaminestus,» järgnes selle peale vastus. «Turgutame täna juba kahekümnendat . . .»

Mõnda aega seisis Vasnetsov päris liikumatult, siis lõi käega, tõmbus kuidagi kühmu ja läks pikkamisi ukse poole. Seda aga, et näljaminestused Leningradis järjest sagedasemaks nähtuseks olid muutunud, teadis ta ju hästi. Kuid tänaval kokkuvarisevat inimest — just näljast kokkuvarisevat inimest! — nägi ta küll esmakordselt.

«Kas toibus?» küsis autojuht, kui nad jälle Smolnõi poole sõitsid.

«Mis?» küsis Vasnetsov ootamatusest võpatades.

«Ma küsin, kas ta on elus?»

«Elus jah,» ütles Vasnetsov.

«Kas süda ütles üles?»

«Süda jah . . .»

Päris Smolnõi lähedal tabas neid järjekordne suurtükirahe. Mürsud lõhkesid kusagil kaugel, kuid nähtamatutes

valjuhääldites hakkas metronoom kohe tihedamini tiksuma.

Autojuht pidurdas ja hakkas pooleldi kaetud autolaternaid vilgutama. Tunnimehed lükkasid väravapooled valla, ning vasakult poolt ümber Smolnõi peahoone sõitnud, jäi auto ühe külgukse ette seisma.

Vasnetsov kadus kiiruga ukse taha, ja võtnud käigu peal oma kõrvikmütsi peast, kloppis sellega kraelt lumeräitsakad maha. Sissekäigu juures valves olev sõdur küünitas juba kätt lifti ukse poole, kuid Vasnetsov peatas ta sõnatu viipega, läks treppi mööda teisele korrusele ja sealt oma kabinetti. Tahtis siis korrapidajalt küsida, kas Ždanov kohal on, aga too jõudis teda ennetada ja kandis ette:

«Helistas Andrei Aleksandrovitš. Juba kaks korda. Palus teid, niipea kui tagasi jõuate, tema juurde minna.»

Vasnetsov võttis vaikimisi poolkasuka seljast, riputas selle kapis sineli kõrvale ja pani laualambi põlema. Heitis seejärel pilgu kellale, oli kolmveerand üheksa.

Laual oli punaste kaantega kaust, päeva jooksul saabunud paberitest pungil. Vasnetsov nihutas kausta eemale, ta tahtis enne Ždanoviga kohtumist pisut keskenduda . . .

«Mida ma peaksin talle ütlema?» küsis Vasnetsov iseendalt. «Ta ju teab seda olukorda seal üleveopaigas niisama hästi kui mina. Ja küllap ta ei ootagi minult uudiseid . . .»

See sarnanes enesepettusega. Ždanovi intuitsioon oli Vasnetsovile hästi teada. Ždanov kahtlemata taipas, milleks ta kohe järgmisel päeval pärast Sõjanõukogu istungit sinna Nevskaja Dubrovkale kihutas, ja ootab nüüd muidugi üksikasjalikku ettekannet.

Tuleb ette silmapilke, kus isegi sellise mastaabiga mehel nagu Ždanov psühholoogilist toetust nii väga vaja läheb. Mis siis ikka, Vasnetsov osutab talle veel kord sellist toetust ja teeb seda puhtast südamest ning kindlas veendumuses, et temal endal ja Ždanovil õigus on . . .

Äkitselt aga kostis kusagilt mälusopist Surovtsevi hääl:

«Aga kas nendelt, kes sellel Neeva maalapikesel sõdivad, võib ka võimatut nõuda?!»

«Võib ja peab!» vastas Vasnetsov mõttes endamisi. «Ainult selles Leningradi pääsemine seisabki!»

Ja siis läks ta Ždanovi juurde.

Kui hästi need kaks meest pidid küll teineteist tundma ja mõistma, kui nad isegi vahemaa tagant oskasid teineteise hingeseisundit aimata ja salajasi mõtteidki lugeda!

Ždanov ootas tõepoolest kärsitult Vasnetsovi tagasitulekut ja talle oli väga vaja tema toetust. Päeva jooksul oli Ždanovil mitu korda tekkinud soov Hoziniga asju selgeks rääkida. Ta isegi helistas hommikul Hozinile, kavatsedes teda enda juurde kutsuda, kuulis aga vastuseks, et rindejuhataja on Forelli haigla piirkonda sõitnud, et sealset kindlustustööde käiku kontrollida.

Teist korda Ždanov talle helistama ei hakanud. Ja milleks ta pidigi seda tegema? Kas siis Sõjanõukogu ei võtnud täiesti kindlat otsust vastu? Ometi ei vabanenud Ždanov tundest, milline vastutus selle otsuse tagajärgede eest tema õlgadele langeb. Blokaadi läbimurdmise küsimus oli Ždanovi jaoks, nagu teistegi sadade tuhandete leningradlaste jaoks, elu ja surma küsimus. Ja kui mitte otse füüsiliselt, siis poliitiliselt. Aga väga võimalik, et ühtaegu nii ja teisiti.

Sellest sõltus lõppkokkuvõttes väga suurel määral ka Stalini usalduse tagasivõitmine, mis — nagu Ždanov seda tunnetas — eriti pärast oktoobrioperatsiooni nurjumist kõvasti kõikuma oli löönud.

Oleks Ždanovil teada, et Stalin Sõjanõukogu eilset otsust toetab, küllap oleks siis kõikidele tema kahtlustele lõpp tulnud. Kuid Stalin oli kaugel. Aga selleks, et temaga telefoni teel rääkida, kui just Stalin ise ei helistanud, jäi tal kindlameelsusest vajaka.

. . . Õhtu eel õnnestus tal endale pisut vaba aega saada, et üht lastekodu külastada. Selliseid lastekodusid nende laste jaoks, kelle vanemad olid kas siis rindel hukkunud või blokaadi ohvriks langenud, oli alles üsna hiljuti rajama hakatud. Ždanov viibis peaaegu tund aega selles ammuilma jahtunud keskkütteradiaatoritega hoones ja päris sealselt direktorilt, eakalt ja vaevatud näoga naiselt, endiselt rajoonikomitee instruktorilt, kuidas ja millega lapsi toidetakse, kuidas on arstiabi korraldatud ja kui palju läheks vaja raudahjusid, et neid kõikidesse tubadesse üles seada. Ühtaegu silmitses ta ka lapsi, kes näisid nii kohmakad üksteise otsa kuhjatud jakkides, rätikutes ja mitte kasvukohastes vattkuubedes. Nii paljude riietusesemete vahelt paistsid vaid hädavaevu välja laste paljaks pöetud pead ja kõhnad, mullakarva, ebalapselikult nukrate silmadega näod.

Just sel ajal hakkasid sealsamas lähedal saksa mürsud lõhkema. Lapsed viidi suure kiiruga varjendisse. Smolnõisse tagasi jõudes haaras Ždanov kohe telefonitoru, kutsus välja Balti laevastiku ülemjuhataja Tributsi ja palus teda anda kohe sõjalaevade kauglaskesuurtükkidest kontsentreeritud tulelöök Varese mägede ja teiste punktide pihta, kust sakslased Leningradi tulistasid.

Ždanov seisis just keset tuba, käed kõvasti rusikasse pigistatud ja katkendlikult hingates, kui Balti laevastiklased tule avasid ja Smolnõis aknaklaasid tihedasti tärisema lõid. Samal hetkel ilmuski Vasnetsov Ždanovi juurde.

Ždanov istus laua äärde, laskus toolikorju najale, ja püüdes oma kärsitust varjata, küsis tasasel häälel:

«Noh . . . kuidas siis oli?»

«Rääkisin seal Bolotnikovi ja Bõtševskiga,» lausus Vasnetsov samuti tugitooli laskudes. «Tankide ületoimetamisega on asi endist viisi halb.»

«Pontoneerijatega on vaja täiendavalt tööd teha.»

«See annab vähe tulemusi. Ühega nendest ma seal vestlesin.»

«Otse üleveopaigas või?» uudistas Ždanov valvsalt.

«Ei,» vastas Vasnetsov nüüd mingil määral kohmetudes. «Sinna tikkumiseks polnud otsest vajadust.» Ei saanud ta ju öelda, et teda sinna ei lastud. «Küsimus on niigi selge: ainuke praamisadam on sakslaste poolt puruks tulistatud. Pealegi on pontoone liiga vähe.»

«Õige mul uudis!» hüüdis Ždanov pahaselt. «See on ju naeruväärne lugu — Leningradi tehased ei suuda pontoone teha!»

«Teha nad suudavad, Andrei Aleksandrovitš, aga keevitustöödeks ei jätku elektrienergiat. Bõtševski arvestas välja, et selleks kuluks viis tuhat kilovatti.»

Nimetatud arv tõi Ždanovi reaalsusse tagasi.

«See on võimatu,» lausus ta otsustavalt ja ta silme ette kerkisid jälle laste külmast sinised näokesed. «Te ju teate, et see on võimatu.»

«Jah, muidugi tean,» nõustus Vasnetsov. «Kuid praeguseks on Neeva ääres selline olukord kujunenud, et tanke saab ühtainsat alles jäätumata lahvandust pidi üle toimetada. Ja seda võimalust tuleb kasutada. Seejärel tuleb aga oodata, kuni jää rasketanke kandma hakkab.»

Ždanov vaikis.

«Kui te just vastu ei vaidle,» jätkas Vasnetsov, «siis ma ikkagi võtan Lenenergoga ühenduse. Vahest nad siiski

suudavad kaks-kolm tuhat kilovatti keevituseks anda. Ja muuseas,» ruttas ta siis teisele teemale üleminekuga, et Ždanovil ei jääks mahti talle ära öelda, «Lagunov ähvardab pontoneerijate toidunormi tagala normideni kärpida. See pole õigel Inimesed töötavad päris põrgutules. Ma tahan Lagunoviga sellest rääkida.» Ja kartusest, et Ždanov seda kõike ära keelata jõuab, hüppas Vasnetsov jälle ruttu uue jututeema juurde: «Bõtševskil on projekt petteparvesid ehitada, et vaenlase tuld niiviisi eemale meelitada. Pärast seda, kui jää tugevamaks muutub, võivad need ka reaalseteks üleveokohtadeks muutuda. Need on ebatavalised üleveokohad, Bõtševski nimetab neid «rasketeks» üleveokohtadeks ja tahab trossid jäässe külmutada. Ma loodan, et trossidega mingit raskust ei teki, Balti laevastikul neid on. Ma räägin juba täna Tributsiga . . .»

Ja jäi siis vait.

Ždanov aimas, et Vasnetsov sihilikult kõige olulisemast teemast kõrvale hoidub. Ainiti Vasnetsovile silma vaadates küsis Ždanov:

«On see kõik?»

«Põhiliselt jah,» lausus Vasnetsov ebalevalt ja pööras siis pilgu kõrvale. Oli ta ju vaikinud oma vestlusest Surovtseviga, peamiselt aga just kapteni veendumusest, et üksnes kolme- või vähemalt kahekordne tankide ja suurtükkide arvu suurendamine võib Neeva maalapikesel toimuvate pealetungilahingute jätkamise edukust tagada.

Vasnetsov oli alati Ždanoviga ääretult siiras olnud. Iga tehasesse ja sõjaväeossa sõidu järel, ühelt või teiselt parteikomitee istungilt või aktiivi koosolekult tuleku järel ei olnud ta veel iialgi puhtformaalse aruande esitamisega piirdunud. Ta oli alati püüdnud Ždanovile nähtu ja kuuldu kohta kõiki nüansse edasi anda. Kuid praegu ei saanud ta sellega küll kuidagi hakkama.

Vasnetsov ei söandanud Ždanovile Surovtseviga toimunud jutuajamisest rääkida, sest et selle sisu edasi andes oleks ta ju ise mingi kindla seisukoha pidanud võtma. Aga millise nimelt? . . .

Ja ka sellest, et ta teel oli näinud, kuidas mees otse tänaval näljaminestusse langes, vaikis Vasnetsov teadlikult. Mida võiski too fakt juba teadaolevale lisada või siis sealt maha võtta? Tõsi küll, taolised nähtused on Leningradi tänavatel küll alles harvad, kuigi töölised tsehhides tööpingi taga tihtipeale teadvuse kaotavad — annab

siin end ju tunda pingeline, paljudes kohtades kaks vahetust järjest kestev töö ning närvide kurnatus, aga lõppude lõpuks muidugi ka nii pikka aega kestnud alatoitlus.

Ždanov vist aimas juba intuitiivselt, et Vasnetsov midagi ütlemata jätab ja et sellel ütlemata jätmisel on mingi kas või kaudne seos tolle peamisega, millele ta juba teist päeva mõtleb.

«Sergei Afanasjevitš,» lausus Ždanov lõpuks. «Püüame õige veel kord üldisele olukorrale hinnangut anda. Tähendab, niiviisi... Volhovi me jõudsime ära kaitsta, kuid tagatist, et sakslased seda uuesti vallutada ei kavatse, meil ju ei ole. Tihvin on vaenlase käes. Von Leeb kahtlemata teab, milline on leningradlaste olukord. Võib-olla teab ta sedagi, et me vägede toidunormi oleme sunnitud kärpima. Mida teie tema asemel nendes tingimustes teeksite?»

«Küllap teeksin katset uuesti linna rünnata,» vastas Vasnetsov.

«Ja minagi olen selles peaaegu veendunud!» lausus Ždanov rõhutatult. «Seda enam, et Moskva all on sakslaste pealetung, nagu paistab, läbi kukkunud ja Hitler võib von Leebile nüüd need väeosad, mis ta temalt ära võttis, uuesti tagasi anda. Milline järeldus tuleks sellest teha? Kas me võime siis blokaadi läbimurdega viivitamist ja ka isegi vägede Leningradist väljaviimist endale lubada?»

Veel täna hommikul poleks Vasnetsov vastusega mitte hetkegi aega viitnud. Kuid praegu ta vaikis ja oli raskelt mõttesse vajunud.

«Oletame, et Bõtševskil tema petteparvede idee rakendamine õnnestub, kunagi hiljem muutuksid aga needki tegelikeks üleveokohtadeks. Kui palju tanke me sel juhul platsdarmile suudame toimetada? Kirovi tehases, nii nagu teisteski ettevõtetes, soikub töö elektrienergia ja kütte nappuse, peamiselt aga just nälja all kannatavate inimeste töövõime järsu languse tõttu. Vigastatud tankide kiire remondiga me enam arvestada ei saa, aga väljastpoolt sissetoodavat uut tehnikat pole üldse loota. Selleks et platsdarmi enda käes hoida, on seal jõudu küllalt, kuid edukaks pealetungiks on seda rohkem, palju rohkem vaja!»

Tahes-tahtmata lipsasid Vasnetsovi huultelt sõnad:

«Me oleme raskes olukorras. Me oleme väga raskes olukorras. Vahel küsin endalt: kas leningradlased ikka andestavad seda meile?...»

Ždanov vaatas nõutult Vasnetsovile otsa. Ta polnud harjunud Vasnetsovilt sellist juttu kuulma.

«See pole küsimuse õige asetus, seltsimees Vasnetsov!» lausus Ždanov resoluutselt. «Ja kellele «meile»? Leningradlased ju end parteist ja meist ei eralda.»

«Andrei Aleksandrovitš,» lausus Vasnetsov, kes Ždanovi ilmsele rahulolematusele mitte kuidagi ei reageerinud, «võib-olla on siiski mõtet Hoziniga uuesti nõu pidada? Sellisel ajal ei tohi me endale lahkarvamuste luksust küll lubada.»

Ždanov kehitas kuidagi ebamääraselt õlgu, sirutas siis justkui vastu tahtmist käe laua poole, kus telefoniaparaadid seisid, võttis siis ühel neist toru hargilt ja küsis:

«Kas seltsimees Hozin on tagasi jõudnud?... Ütelge talle, et ma palun teda minu juurde tulla.»

Seejärel võttis ta karbist käsikaudu paberossi ja läitis selle. Tihe suitsupilveke varjas hetkeks Vasnetsovi eest Ždanovi näo. Nende jutt pöördus nüüd teisele teemale.

«Ma olin täna ühes lastekodus,» lausus Ždanov. «Keskküte ei tööta. Lapsed külmetavad. On vaja kiiremas korras raudahjude valmistamine joonde ajada.»

«Aga millega neid kütta?» küsis Vasnetsov tasa.

«Kui olukord kõige lähemal ajal paremuse poole ei muutu, tuleb äärelinna puumajade lammutamisele mõelda. Nagunii on paljud neist praegu tühjad.»

«See pole väljapääs, Andrei Aleksandrovitš. Niipea kui Laadoga jäätee avatakse, tuleb kohe laste evakueerimist jätkata ja püüda nad kõik siit välja vedada. Lapsed ei pea näljale vastu.»

«Me ei tohi lubada, et linnas nälg algaks.»

«See ongi juba alanud. Ja kui...»

Vasnetsov ei lõpetanud lauset. Kabineti uks avanes ja lävele ilmus Hozin.

«Tervist, seltsimees Hozin,» lausus Ždanov. «Mina ja seltsimees Vasnetsov tahaksime veel kord...»

«Vabandage, Andrei Aleksandrovitš,» katkestas teda rindejuhataja erutatult. «Ma just sain Peakorterist erakordselt tähtsa korralduse...» Ja ta ulatas Ždanovile tihedasti kettale keritud telegraafilindi.

Ždanov haaras ketta, kallutas end laualambile lähemale ja luges siis linti sõrmede vahelt läbi tõmmates, et Kõrgema Ülemjuhatuse Peakorter on Leningradi rinde juhataja kirjalikult Kindralstaabi ülema nimele esitatud kaa-

lutlused läbi vaadanud, kiidab need heaks ja käsib viivitamata nende täitmisele asuda.

Veri uhkas Ždanovile näkku. Vaikides ulatas ta lindi Vasnetsovile ja küsis siis rindejuhatajalt:

«Seltsimees Hozin, millistest kaalutlustest siin jutt on?»

«Nendest, millest ma eile teile ja Sõjanõukogule ette kandsin. Ma pidasin oma kohuseks kirjutada kiri Kindralstaapi ja ma saatsin selle kindral Voronoviga ära.»

«Ja teatasite sealjuures, et meie sellele vastu oleme?» küsis Vasnetsov teravalt, ise linti lauale asetades.

«Just nii.»

Aga Ždanov vaikis . . .

II

Danwitz oli end juba korduvalt kirunud tolle septembris kirjutatud raporti pärast, milles ta palus von Leebi, et teda Hoeppneri vägedega Keskrindele ei saadetaks, vaid Leningradi alla jäetaks.

Tookord, septembris, oli ta veendunud, et Leningradi langemine on vaid päevade küsimus. Milleks pidi ta siis kellelegi teisele loovutama au esimesena või vähemalt esimeste hulgas linna tungida.

Ja kes siis võiski temast ette jõuda? Kõigi Saksa väeosade hulgas oli Danwitzi rügement see, kellel õnnestus Leningradile kõige lähemale pääseda. Tema lahingupositsioonid asusid kahe kilomeetri kaugusel Forelli haigla varemetest ja viie kilomeetri kaugusel Kirovi tehasest.

Tekkinud olukorras näis ju täiesti arutuna jätta maha armeegrupp «Nord», et siis jäljetult kaduda Moskva peale tungivate von Bocki vägede massi hulka.

Pealegi olid Danwitzile sügavasti hinge läinud Hitleri sõnad selle kohta, et Venemaa-vastases sõjas on esimeseks strateegiliseks eesmärgiks Peterburi. Tõsi küll, mõningate väekoondiste siit üleviimine Keskrindele ajal, mil esimene strateegiline eesmärk alles saavutamata ja Peterburi ikka veel venelaste kätte on jäänud, ei paistnud Danwitzile just täiesti loogilisena. Kuid ta polnud veel iialgi Hitleri tegudele loogilisest seisukohast hinnangut püüdnud anda. Loogika asemele oli igaveseks astunud usk. Tema, Danwitz, on ju ainult inimene, füürer aga jumalus. Ja kui Hitler on otsustanud ette võtta mõningase vägede ümbergrupeerimise, küllap tal on siis selleks ka mingid

kaaluvad põhjused, milleni Danwitzi mõistus ei küüni. Peterburi pärast peetavate lahingute käigule ei tohiks need mõju avaldada. Kui ühed diviisid läksid, tähendab, tulevad teised, aga Peterburi, nii nagu planeeritud oli, langeb enne Moskvat. Siiani on kõik füüreri ettekirjutused täide läinud. Läheb seegi . . .

Kui inimesel pime usk mõistuse välja vahetab, ei ole ta enam suuteline reaalseid fakte õigesti tajuma ja hindama. Nii läks ka antud juhul. Danwitz ei tahtnud arvestada seda, et septembri lõpul, mil Hitleri kavatsuste kohaselt juba kogu sõda Venemaaga pidanuks võidukalt lõppema, olid Moskva ja Leningrad ikka veel nõukogude linnadeks jäänud. Ta lihtsalt heitis selle fakti kõrvale ja keskendus vaid ühele vääramatule tõsiasjale: tema rügement on Leningradile kõige lähemale jõudnud, ja niipea kui järgneb käsk . . .

Kuid käsku alustada uut pealetungi ei tulnud. Senikaua Danwitzi sõdurid kaevasid kaevikuid ja ehitasid kaitsekindlustusi. Kaks-kolm meeleheitlikku katset Forelli haigla juurde läbi murda, mida Danwitz diviisiülema loaga ette oli võtnud, löödi tagasi.

Rügementi sõitsid tihtipeale diviisi staabi ohvitserid. Kuid selle asemel, et uut linnaründamist ette valmistada, tegelesid kõik need majorid ja ooberstid vaid kindlustustööde kvaliteedi kontrollimisega. Danwitz mõistis küll, kuivõrd tähtsad need tööd olid, — eks avanud ju venelased mitu korda päevas tule rügemendi positsioonidele ja nende luurajatel oli õnnestunud kolm tema sõdurit vägisi ära viia. Ja siiski ärritas niisugune ilmne kaitsepositsioonidele asumiseks ümberlülitumine Danwitzi. See liikumatus oli teda äärmiselt ära tüüdanud.

Sääseparved rippusid kaevikute ja tranšeede kohal. Sääskede eest polnud end millegagi varjata, ei raudkiivri ega ülestõstetud sinelikraega. Siis algasid sajud. Sood ja rabad, mida siin paigus kuhjaga leidus ja mis kuumadel suvepäevadel pisut tahedamaks olid tõmbunud, õõtsusid nüüd jällegi. Vesi oli mitte üksnes kaevikud ja tranšeed üle ujutanud, vaid lirtsus ka muldonnide ja blindaažide põrandalaudade all, tungis palklae talade vahelt läbi ja tilkus laest alla.

Üks lohutus oli Danwitzile siiski jäänud: ta võttis binokli kaasa, ronis siis kitsukest redelit pidi tohutu suure männi latva, kuhu talle linnupuuritaoline vaatluspunkt oli tehtud, ja silmitses sealt Leningradi.

Binokli optilised klaasid lõid illusiooni, nagu oleks ta silmapilkselt ühele linna tänavale sattunud, need aitasid Danwitzil teha hüpet, mis reaalsuses oli võimatu. Ta nägi seal inimesi, tramme ja autosid, nägi tohutu tehase tsehhide kaarekujulisi katuseid, tehast piiravat madalat tara ja isegi tehase väravaid, kust aeg-ajalt tankid välja roomasid.

Danwitz ei viibinud ju esimest kuud Nõukogudemaal. Ta oli tulekahjude suitsus ja suurtükkide mürina saatel sadu kilomeetreid seda mööda maha marssinud. Oli vene küladesse ja linnadesse tunginud nii tanki, sõomusauto kui ka mootorrattaga. Oli seal sõjavange üle kuulanud ja alistumatuid maha lasknud ja üles poonud. Oli majorist ooberstleitnandiks saanud. Oli mõned venekeelsed sõnad ära õppinud. Kuid polnud suutnud, õigemini küll polnud tahtnudki mõista seda elu ennast, mida olid elanud need külad ja linnad enne seda, kui saksa tankid siit roomikute raginal läbi hakkasid roomama. Danwitz ei olnud küll iialgi Ameerikas, Inglismaal ega Prantsusmaal käinud, kuid sellest hoolimata kujutles ta sealset elu endale siiski mõistetavana.

Venemaal tundis Danwitz end teise planeedi elanikuna, kes võõrasse ja talle vaenulikku maailma on sattunud. See maailm avaldab vastupanu ja seepärast tuleb ta hävitada. Danwitz ei hakanudki endalt küsima, millest nii raevukas vastupanu on tingitud. Ta ei vaevunud mõtlema põhjuste ega tagajärgede üle.

Sõna «venelased» oli talle teise sõna — «bolševikud» — sünonüümiks. Ükskõik kummaga neist kahest sõnast määras ta kindlaks nii rahvuse, usu kui ka kõigi nõukogude inimeste päritolu. Neisse oleks otsekui olnud akumuleeritud kõik jõud, mis tõusid Saksa armee ette tõkkena teel Moskvasse ja Leningradi.

Danwitz ei tundnud iialgi huvi selle vastu, mis toimus nende inimeste hinges, keda ta maha laskis, keda ta üles poos või üle kuulas, ta polnud iialgi teinud katsetki nende mõttemaailma tungida. Tema arvates oli neile mõistus ja keel vaid selleks antud, et nad tema, Danwitzi küsimustele vastata saaksid.

Kuid Leningradi all maasse kaevunult puudus tal meeldiv võimalus kedagi puua ja üle kuulata. Ja otsekui kompensatsiooniks selle eest püüdis ta tabada neid hetki, mil kusagil tagalas asuv saksa suurtükivägi linna tulistamist alustas. Siis kiirustas Danwitz tingimata oma salajase puu

poole. Sealt kõrgelt, hoolikalt okste vahele peidetud puurist jälgis ta põnevusega, kuidas tehase territooriumil ja tänavatel mürsud lõhkevad, kuidas mustavaid tolmupilvi üles tõstes majad kokku varisevad. Ja alles pärast seda, kui vene merekauglaskesuurtükivägi vastutuld alustas, tuli Danwitz vastu tahtmist maa peale tagasi, sest et sinna üles jääda polnud enam kuigi ohutu . . .

Danwitzi hoolikalt ehitatud punkris, mis seestpoolt siledaks hööveldatud laudadega ära oli vooderdatud ja pealtpoolt neljakordselt palkidega kaetud, oli ka raadio. Sajustel sügisõhtutel, kui tal valvemeeskond oli üle kontrollitud, heitis Danwitz oma vihmast raskeks muutunud sineli virgatsi kätte ja istus siis veel pikka aega sellesama raadioaparaadi ees ning kruttis selle skaalanuppe.

Kõigepealt sattus ta jällegi selle võõra, vene maailma peale, kus keegi midagi rääkis ja karjus, kus midagi nagu nõuti, keegi kedagi kas siis kutsus või kirus. Igatahes Danwitzile paistis see küll nii olevat. Ja siis ta muudkui kruttis ja kruttis neid nuppe, justkui tahaks ta kohe füüsilise jõuga oma Saksamaa hääleni jõuda.

Kas Danwitz armastas oma kodumaad? Jah, muidugi, ainult see oli moonutatud, julm armastus. Ta ju ei armastanud reaalset kodumaad tema rahva, kultuuri, iidsete linnade, jõgede ja aasadega, vaid Hitleri Saksamaad ja selle deformeeritud peegelpilti oma teadvuse hämaruses. Ja kujutles seda igakord isemoodi. Kord ääretu maa-alana, mis on täis ühtses rivis marssivaid sõdureid. Kord gigantse elusa haakristi näol, mille haarmed oma mõõtmetelt üha suurenevad ja sel viisil ikka uusi ja uusi maid, linnu, meresid, jõgesid ja välju katavad. Ja lõpuks ka veel kõrgele taevasse ulatuva gooti stiilis katedraalina, mille süngete võlvide all ööl ja päeval tõrvikud põlevad.

Kas Danwitz üldse armastas kedagi peale füüreri, aga sedagi tunnet oleks õigem juba mitte armastuseks, vaid müstiliseks austuseks nimetada tulnud? Jah, armastas. Ta armastas oma sõdureid, kuid samuti omamoodi, mitte nagu inimesi, vaid nagu elavaid relvi, kelle abil võib ja peab füüreri tahet ellu viima.

Ja kord, kui ta oli raadio kaudu läbi võõra maa ja võõra rahva häälte koduse keelekõlani, sakslaste sõjateadeteni ja bravuursete marssideni tunginud, Danwitz otsekui tardus äkitselt. Ta sõrmed jäid raadio skaalanupu sakilisele servale liikumatult peatuma. Danwitz kuulis füüreri häält.

Kartes nuppu kas või millimeetri võrra edasi nihutada, surus Danwitz kõrva kareda riidega kaetud valjuhääldi vastu. Ei, ta ei eksinud. Rääkis tõepoolest Hitler. Erutusest hingeldades ja sõnade lõppusid alla neelates teatas Hitler Saksamaale ja kogu maailmale, et just nendel tundidel toimuvad Idarindel ajaloolise tähtsusega sündmused — on alanud viimane, otsustav lahing, mis lõpeb Moskva vallutamisega ja vaenlase täieliku hävitamisega.

Danwitz teadis, et füürer on võimeline ühesuguse tulisusega ja ühesuguse valjusega rääkima nii oma ainsa vestluskaaslasega kui ka paljude tuhandete kuulajatega. Oli raske taibata, kas Hitler on praegu raadiostuudios mikrofoni juures või peab seda kõnet tribüünilt tohutu suure rahvahulga ees. Aga üsna pea lõi valjuhääldi vaimustushüüdeist, metsikust röökimisest, jalgade trampimisest ja aplausidest värisema, ja Danwitz taipas otsekohe, et füürer seda kõnet ikka tribüünilt peab.

Nii see oligi. Esimest korda pärast 22. juunit esines Hitler sel päeval Spordihoones kümnete tuhandete berliinlaste ees.

Danwitz kujutles endale mõttes seda tohutut hoonet Potsdamerstrassel, kus ta oli korduvalt füürerit kõnelemas kuulnud. Viimane kord oli see olnud päeval, mil Inglismaa sõtta astus. Danwitz kuulus tookord Hitleri kaaskonda ja marssis paraadsammul otse füüreri kannul SS-meeste spaleeride vahelt läbi. Rahvahulk karjus «Heil!» ja Danwitz tundis, et veel üks hetk ja ta nägu mööda hakkavad pisarad veerema: niivõrd tugevat muljet avaldas talle see füüreri jumaldamine.

Ja nüüdki viibis ta Hitlerit kuulates seisundis, mis oli nii lähedane palveekstaasile.

«Saksa vägede selja taga,» karjus Hitler, «laiub juba maa-ala, mis on kaks korda suurem Saksa riigi territooriumist tol ajal, kui mina võimule tulin, ja neli korda suurem kui kogu Inglismaa... Ma räägin sellest alles täna, sest just täna võin ma täiesti kindlalt öelda: meie vaenlane on puruks löödud ega tõuse enam iialgi!...»

Just sel hetkel raputas võimas plahvatus punkri seinu. Raadiost kostis kõrvulukustav ragin, aparaadi roheline tulisilm kustus ja kõik jäi vaikseks. Kostis vaid laest variseva liiva sabinat.

Pimedas sai Danwitz laualt oma mütsi kätte ja tormas punkrist välja. Hetk tagasi oli ta mitte ainult mõtetega, vaid kogu oma olemusega olnud siit nii kaugel, seal,

Saksamaal, ei olnud näinud kedagi ega midagi peale füüreri ega kuulnud midagi peale tema innustavate sõnade. Ja äkitselt oli ta nüüd jällegi selles võõras ja vaenulikus maailmas, tuhandete nähtamatute silmade puurivate pilkude all, mis endas surmaohtu peitsid.

Raskete mürskude plahvatused kostsid nüüd juba kaugemalt. Kuid Danwitzile oli selge, et tema rügemendi positsioonid olid järjekordselt venelaste suurtükitule löögi alla sattunud. Danwitz jooksis staabipunkrisse, mis asus vaid kümmekonna meetri kaugusel, et sealt siis telefoni teel kompaniiülemate ettekandeid kaotuste kohta ära kuulata. Käigu pealt andis ta virgatsile korralduse, et elektriliin tema punkris viivitamatult ära parandataks, ja käskis hoolt kanda, et raadioaparaat korda tehtaks.

Sel hetkel ei huvitanud Danwitzi tegelikult ei kaotused rügemendi isikkoosseisus ega mürskudest purustatud blindaažide hulk. Tema ainuke soov oli: kui jõuaks veel füüreri kõnet lõpuni kuulata.

Seda ta siiski ei jõudnud teha. Kui ta viimaks oma punkrisse tagasi tuli ja kiiruga juba parandatud raadio sisse lülitas, ei kuulnud ta sealt midagi peale võõraste häälte, mitmesuguse muusika, müra ja ragina.

Teisel päeval nägi Danwitz armeegrupi «Nord» propaganda osakonna poolt väljalastavas ajalehes silmatorkavaid pealkirju: «Läbimurre Idarinde keskosas!», «Idasõjakäigu lõpp on nüüd otsustatud!», «Nõukogude viimased võitlusvõimelised diviisid on ohvriks toodud!»

Aga mõnevõrra hiljem järgnes raadioteade Berliinist. Diktori hääl, millel oli metalne kõla, teatas pidulikult kogu maailmale, et kindral Hoeppneri ja Hothi tankid on Vjazma all ühinenud, esialgu viis Vene armeed ära lõiganud, aga seejärel need ka sisse piiranud, ja et sel hetkel, kui tema, diktor, neid sõnu lausub, lähenevad feldmarssal von Bocki väed juba bolševike pealinnale.

Seda teadet kroonisid «Horst Wesseli» — natsionaalsotsialistliku partei hümni helid, seejärel aga korrati teadet uuesti.

Danwitz istus nagu tardumuses. Ta rinnus möllas vastuoluliste tunnete torm. Rõõm Saksa relvade tohutu suure võidu üle. Ja nõutus teadmisest, et füürer nähtavasti on oma esialgsele kavatsusele truudust murdnud ja mitte Peterburi, vaid Moskva on nüüd Idasõjakäigu esimeseks eesmärgiks saanud. Ja lõpuks tundis ta veel mõistetavat kibedustki — eks meenutatud teadaandes Hoeppneri

vägesid, kelle koosseisu oleks võinud ka Danwitz kuuluda, kui ta seda oma neetud raportit poleks kirjutanud . . .

Järgmistel päevadel veetis Danwitz kogu oma igapäevastest rindemuredest vaba aja raadio juures. Wehrmachti kõrgema ülemjuhatuse võiduteated muudkui järgnesid üksteisele. Loeti üles teel Moskva poole vallutatud asustatud punkte. Nii nagu juunipäevadelgi kõlasid nüüd jälle raadios muljet avaldavad arvud läbitud kilomeetritest.

Nii kestis see palju päevi ühtejärge: ikka kokkuvõtted, arvud, asustatud punktide nimed. Võit, veel üks võit! Venelased on vangi võetud, venelased on sisse piiratud . . .

Ja äkitselt jäi kõik vaikseks. Wehrmachti ülemjuhatuse raadioteadetes Moskvat enam ei meenutatud. Selle asemel ilmusid sinna mingite tundmatute asustatud punktide nimed, nagu Budogoštš, Višera, Tihvin ja Volhov, mille vallutamise eest, rindeteadete järgi otsustades, armeegrupp «Nord» nüüd lahinguid pidas.

See leidis aset kusagil blokaadirõnga taga, kas ida või kagu pool Peterburi, ja niipalju kui Danwitz suutis taibata, sel Peterburi vallutamisega küll otsest seost ei olnud. Diviisi staabis seletati talle, et operatsiooniga, mille kohta Berliini raadio teateid toob, tahetakse luua veel teine blokaadirõngas Peterburi ümber.

«Kui kaua see blokaad võib veel kesta?» küsis Danwitz iseendalt nõutult. «Kas kuu? Kolm kuud? Pool aastat? . . . Paistab sedamoodi, et talv tuleb veeta siin, nendes lumehangedes ja kinnikülmumata soodes. Kangestuda siin külmast, kui Peterburi on nii lähedal, et on näha isegi liiklust selle tänavatel! Kas poleks lihtsam nüüd, kus Moskva peale tungimine jällegi toppama on jäänud, seda kohe ära kasutada ja kaks-kolm tankidiviisi sealt siia üle tuua, et siis linna tungida, mis poolteist kuud kestnud blokaadist nagunii juba välja kurnatud on? . . .»

Ja mida kauem Danwitz sellele mõtles, seda tugevamini hakkas teda vaevama kahtlus, et armeekindralid, kelle vastu ta, nagu teisedki natside partei liikmed, alati tuima põlgust oli tundnud, desorienteerivad füürerit ja et von Leeb kardab Peterburile uue pealetungi eest vastutust enda peale võtta.

Oma vaatluspunkti ronides tundis Danwitz palavat soovi, et füürer kas või hetkeks siia satuks ja oma silmaga näeks, kui lähedal Peterburile need talle ustavad väed seisavad, — piisaks ühestainsast tugevast hüppest, ja linn olekski vallutatud.

Ootamatult küpses temas nüüd otsus Hitlerile kiri kirjutada.

Tavaliste saksa sõjaväeliste standardite järgi oli see küll ennekuulmatu lugu: ordinaarne rügemendiülem, kes pealegi alles hiljaaegu ooberstleitnandiks oli ülendatud, julgeb oma otsestest ülemustest mööda minnes isiklikult riigipea poole pöörduda! Kuid Danwitzi jaoks polnud Hitler lihtsalt riigipea ja ülemjuhataja. Temale oli ta eelkõige füürer, juht, tema hinge ainuvalitseja.

Kes saab surelikku süüdistada selles, kui ta oma palvetes otse jumala enda poole pöördub?!

Danwitz pöördus Hitleri poole kui sõdur, kes sõja esimestest päevadest alates oli eesliinil võidelnud ja oma nahal kõiki Idasõjakäigu raskusi tunda saanud. Danwitz palus füürerit uskuda kõigepealt just selliseid temataolisi «sõja lihttöölisi», kes juba oma noorusaastatest peale natsionaalsotsialistlikku parteisse kuuluvad, aga mitte neid endise Reichswehri vananevaid kindraleid, ja kinnitas veel, et saksa sõdurid ja ohvitserid on oma füüreri nimel valmis ükskõik millist kangelastegu sooritama. Danwitz kandis ette, et ta tegelikult ühe jalaga juba Peterburi tänaval seisab, ja selleks polekski vaja ei tea kui ülisuurt jõupingutust, et ka teist jalga samale tänavale tõsta. Danwitz anus füürerit anda Peterburi suunale tagasi kas või osa vägesid, mis siit Keskrindele olid saadetud, ja kus rindeteadete järgi otsustades praegu pealetung on peatatud . . .

Oma kirjas kiitis Danwitz heaks ka füüreri plaani Peterburi näljaga lämmatada. Ta nimetas ja ka pidas seda plaani ülimalt humaanseks, ei tule ju selle teostamisel peaaegu üldse saksa sõdurite eluga riskida. Kuigi, nagu kinnitas Danwitz, eelistab iga saksa sõdur parem juba auga surra, kui end füüreri suurte kavatsuste täitmisel jõuetuks tunnistada.

Ja veel oli selles kirjas üks tähtis mõte: bolševikud on eriline inimtõug, nad võivad lõpmatuseni nälgida ja ikkagi mitte alla anda.

«Minu rügement,» kirjutas Danwitz, «asub nelja — ainult nelja! — kilomeetri kaugusel ühest Peterburi kõige suuremast tehasest, mis toodab tanke. On raske kokku arvata seda saksa mürskude hulka, mis tehase territoo-

riumile on lennutatud. Ja sellest hoolimata tasub mul vaid oma vaatluspunkti ronida, tasub mul vaid binokkel silme ette tõsta, ja ma näengi juba, kuidas selle tehase väravatest tänagi veel tankid välja sõidavad! . . .»

Kiri lõppes aga selliselt:

«Ma mäletan oma füüreri sõnu selle kohta, et Peterburi on selles sõjas eesmärgiks number üks. Ma jätsin need kogu eluks meelde ja olen valmis endale kuuli pähe laskma selle eest, et see eesmärk on alles saavutamata, kuigi praegu piisaks sellest, kui Saksa raudne käsi välja sirutada, soomustatud rusikaga löök anda, ja see neetud linn saabki Teie omaks . . .»

Danwitz ootas mitu päeva soodsat juhust, et see kiri Hitleri Peakorterisse ära saata. Tavalisi kanaleid oli ohtlik kasutada: kiri võis kantseleide rägastikku ära kaduda või, mis veelgi hullem, Danwitzi otseste ülemuste kätte sattuda, kes ridade vahelt nende kohta tehtud etteheite kergesti välja võivad lugeda.

Ja lõpuks see juhus tuligi. Diviisi staabis kohtas Danwitz SS-obersturmbannführerit, gestaapo-ohvitseri Dittmar Grünwaldi, kes oli rindele sõitnud kontrollima, kuidas Nõukogude partisanide vastu võitlemise käsku täidetakse. Danwitz oli Grünwaldiga Berliinis lähedalt kokku puutunud ja teadis väga hästi tema «kindralitevastast» meelsust, mis oli iseloomulik enamikule gestaapo ametimeestele.

Obersturmbannführer nõustus meelsasti kirja kaasa võtma ja lubas teha kõik, mis tema olukorras võimalik, et see Hitleri Peakorterisse jõuaks. Pikkamisi venisid need kärsitud tulemuste ootamise päevad . . .

Seitsmendal novembril sai Danwitz käsu rügemendi juhtimine oma asetäitjale üle anda, ise aga Pihkvasse lennata ja isiklikult feldmarssal von Leebi juurde ilmuda.

Mida see väljakutse võis tähendada? Kas Grünwald tõesti teda alt vedas, ümbriku lahti tegi, kirja läbi luges, ja seda siis füüreri jultunud õpetamiskatseks pidades selle Danwitzi pikkade mõtiskluste vilja isiklikult von Leebi kätte andis?

See oli küll väheusutav. Kirja sisu ebasoovitaval tõlgendamisel oleks Grünwald võinud selle pigem juba anda oma otseste ülemuste kätte Prints Alberti tänaval asuvas majas: gestaapo ei lase sõjaväelastel just sageli oma asjadesse segada.

Aga võib ka olla, et jõudnud Peakorterisse, see kiri

enam füüreri isiklikust staabist edasi ei liikunudki? Sattus seal Jodli kätte ja too andis käsu kiri von Leebile edasi saata? See oleks tähendanud, et Danwitzile kui füüreri endisele adjutandile on rist peale tõmmatud. Ja tegelikult ta ju polnudki adjutant olnud. Tõelised Hitleri adjutandid olid Schmundt, Brückner ja Schaub. Tema, Danwitz, oli seal faktiliselt, kuidas tema kohta ka poleks nimetatud, käsundusohvitseri osa täitnud.

Oli veel üks, Danwitzi jaoks kõige hirmsam variant: füürer luges kirja läbi, sai pahaseks, et keegi julges teda õpetada, ja käskis von Leebil seda ninatarka mõistusele tuua . . .

Ometi hakkasid kõik need sünged oletused pikkamisi hajuma juba diviisi staabis, kuhu Danwitz komandeerimistunnistust saama läks. Selle lahkuse järgi, mida talle isiklikult osutas diviisiülem, tavaliselt nii sapine ja noriv mees, võis juba teha järelduse, et kiri on Danwitzi kasuks «tööle hakanud». Ega siis niisama lihtsalt poleks talle, ooberstleitnandile, kindrali isiklikku «Horchi» antud, et teda sõjaväelennuväljale toimetada . . .

. . . Lend Pihkvasse kestis pisut üle tunni aja. Trappi mööda alla tulles sai Danwitz siingi tunda erilist tähelepanu oma tagasihoidliku isiku suhtes. Teda võttis vastu otsekui nõelasilmast tulnud mundris ja klanitud hauptmann, kes kandis ette, et «auto juba ootab härra ooberstleitnanti».

Pärast lahingutes, tolmus ja poris veedetud kuusid, kus oli tulnud viibida põleva lõhkeaine, diiselkütuse ja bensiiniauru segaseks tegevas vingus, kannatada lämmatavat palavust, mis omakorda vaheldus valuvihmadega, lõdiseda üdini tungiva pakase käes selle tõttu, et lubatud talvevarustus rügementi ega diviisi ei jõudnud, tundus Danwitzile kuidagi ebamugavana selles tagala linnakeses olla ja harjumatuna nii hoolikalt lumest puhastatud kõnniteid ja rahulikult neid mööda sammuvaid ohvitsere näha, kel olid seljas head karusnahkse kraega sinelid ja peas vormimütsid, mille allakeeratavatel ääristel mustendasid kõrvu katvad soojad padjakesed.

Danwitzi üle võtsid võimust kaksipidised tunded. Ühelt poolt oli see meeldiva rahu ja kindla veendumuse tunne, et ei praegu ega ka minuti pärast mingi järjekordne suurtükituli ei alga ja pole vaja küürutamisi mööda kompanii jooksukraave hiilida; ja olgu pealegi, et see tunne oli vaid ajutine, aga ikkagi oli see pääsemine nende

rajutuulte käest, mis sõjast räsitud metsast läbi puhusid, ja nendest talumatult kuumaks köetud punkritest; ja lõpuks veel tunne, et ligilähedal on võimalus esmakordselt nii pikkade kuude järel end korralikult puhtaks pesta ja puhast pesu selga saada. Aga teiselt poolt segunes niisuguste meeldivalt lõõgastavate tunnetega alateadlikult ka mingi ähmane tigedus nende inimeste vastu, kellele kõik sõjaraskused seisavad üksnes selles, et neil tuleb harva esinevate pommitamiste lõppu kindlates ja hästi sisustatud varjendites ära oodata.

Ent mida kiiremini must «Mercedes Benz», milles Danwitz istus, von Leebi residentsile lähenes, seda enam Danwitzi südames vastikustunne kõige siinse vastu kasvas.

«Kuhu me sõidame?» küsis ta ees istuvalt hauptmannilt süngelt.

Hauptmanni pea pöördus kiiresti nagu kuullaagritel peaaegu et sada kaheksakümmend kraadi.

«Härra kindralfeldmarssal avaldas soovi härra oberstleitnanti otsekohe pärast saabumist näha. Aga vahest soovib härra ooberstleitnant kõigepealt võõrastemajja sõita?...»

Paistis, et hauptmannile pakub seletamatut naudingut sõjaväe auastmeid välja öelda ja just sedamoodi neid lausesse seada. Aga Danwitzi see millegipärast ärritas. Ja muide, mitte põhjuseta. Hauptmanni vastuses tabas ta vihje oma ebaesinduslikule välimusele — kulunud sinelile, mõnevõrra muljutud põhjaga vormimütsile ja ammuilma läike kaotanud saabastele.

«Viige mind otse feldmarssali juurde!» käskis Danwitz.

«Jawohl, härra ooberstleitnant!» prahvatas hauptmann, ja ta pea tegi uue poolpöörde, kuid nüüd juba tagasisuunas. Danwitzi silme ees terendasid jällegi hauptmanni äsja pügatud kukal ja hõbedased õlakud.

Üsna varsti peatus auto kitsa jõe kaldal asuva kolmekordse maja ees. Välisukse juures seisis kaks tunnimeest.

Hauptmann hüppas autost esimesena välja ja tõmbas siis tagaukse lahti. Tunnimehed võtsid valveseisangu.

«Teine korrus ja vasakule,» lausus hauptmann kõnniteele astunud Danwitzile. Ja pisut häält madaldades lisas veel, kui Danwitz juba tahtis kätt sirutada, et tagaistmele jäänud väikest kohvrit võtta: «Teie loal, härra ooberstleitnant, viin ma asjad võõrastemajja. See on siit kõigest poolteise kvartali kaugusel. Number on teie jaoks juba valmis seatud.»

«Tänan!» heitis Danwitz talle vastuseks ja suundus ise tuttava välisukse poole.

Andnud sineli esimese korruse garderoobis valves oleva sõduri hoolde, heitis Danwitz möödaminnes pilgu seinapeeglisse. Välimus oli tal tõepoolest viletsavõitu. Raseerinud oli ta end hommikul kella kuue ajal, ja nüüd oli tema kõhnaks jäänud näole juba silmaga nähtav habemetüügas tekkinud. Ka munder oli tal kortsunud.

Muidugi oleks ta pidanud võõrastemajja sõitma ja ennast korda tegema. Kuid Danwitz heitis mingi haiglase naudinguga selle mõtte kohe kõrvale. «Võtke meid sellistena, nagu me oleme.»

Selle kahe kuu vältel, mis olid möödunud ajast, mil ta esimest korda siin käis, oli paljugi muutunud. Tookord oli ta sedasama vaibaga kaetud treppi mööda Suur-Saksamaa kõikvõimsa feldmarssali juurde läinud. Aga täna seissis tal ees kohtumine omamoodi õnnetu ja vananeva mehega, kes füüreri nii palavasti ihaldatud soovi ei olnud täita suutnud.

Tookord, kaks kuud tagasi, oli Danwitz siira lugupidamisega ja tähelepanelikult kuulanud väejuhti, keda oli autasustatud rüütliristiga sõjalise edu eest Läänerindel. Aga täna meenus talle vaid see, et see mees pole ikka veel natsionaalsotsialistlikku parteisse astunud.

Tookord, septembris, oli end feldmarssalile esitlenud major, kes tema käsul on valmis oma elu andma. Aga täna ilmub vanade saksa sõjaväelaste seisuse tudikesest esindaja ette noor ooberstleitnant, kes kahtlustab, et feldmarssal füürerile küllalt ustav pole.

Von Leebi vastuvõtutoas istus vasakul pool musta nahaga polsterdatud ust üks teine puhtalt ja korralikult riides ooberstleitnant, monokkel vasakus silmas, kes seal mingite paberite lugemisse oli süvenenud. Kui Danwitz sisse astus, kiskus too teine vaid korraks pilgu paberitest lahti, aga veendunud, et külaline temast auastmelt vanem pole, laskis pea uuesti alla. See ajas Danwitzi vihale. «Tühine närakas, tagalarott!» kirus Danwitz endamisi mõttes. «Kui ma veel füüreri juures teeniksin, oleksid sa nagu pingule tõmmatud pillikeel mu ees seisnud!...»

Danwitz läks nüüd peaaegu laua juurde, heitis käe madalalt, otse istuja pea kohal ette, just nagu teda lüüa kavatsedes ja karjus ise kõrvulukustavalt oma kähiseva, külmavõetud häälega:

«Heil Hitler!»

Ooberstleitnant vaatas nüüd nõutult Danwitzile otsa ja tõstis siis loiult oma randmest pisut tahapoole kallutatud käe üles. Taolise žestiga vastas tavaliselt füürer ise temale osutatud vaimustatud tervitustele.

Oma tigedust varjamata hakkas Danwitz sõnu hakkides rõhutatult rääkima:

«Kandke kindralfeldmarssalile ette, et . . .»

Ooberstleitnant ei tõstnud peadki, kui ta Danwitzi katkestades lausus:

«Feldmarssal pole vaba.»

«Minge ja kandke talle ette, et saabus Arnim Danwitz!» lausus nüüd kummaline külastaja, matkides sellist ähvardavat ja ühtaegu viisakat tooni, millega gestaapo ohvitserid tavaliselt teiste teenistusalade ja ametkondade inimeste poole pöördusid, olgu need siis mis tahes auastmes.

Danwitz riskis ranget noomitust saada. Määrustiku kohaselt oleks ta pidanud raporteerima: «Ooberstleitnant Danwitz ilmus kindralfeldmarssali korraldusel.» Ja sealjuures kannad kokku lööma. Ometi mõjus kas siis Danwitzi toon või niivõrd kategooriline nõudmine iseenesest laua taga istujasse sedamaid. Ta tõusis püsti. Ja just samal hetkel astus keegi ooberst vastuvõturuumi.

«Te olete vaba, Weber!» lausus ta ooberstleitnandile ja istus ise peremehelikult laua taha.

Weber jäi, muide, ikka veel seisma ja vaikides Danwitzi silmitsema.

«Mis siin toimub?» küsis ooberst imestunult.

Danwitz tegi nüüd poolpöörde ooberstsi suunas, ise ikka alles pahameelest lausa keedes, kuid püüdis end võimaluse piirides kokku võtta, kui lausus:

«Ma sain käsu feldmarssali juurde ilmumiseks.»

«Kes te niisugune olete?» küsis ooberst ranget tooni maha võtmata.

«Ooberstleitnant Danwitz.»

Ooberstsi nägu muutus otsekohe hämmastavalt. Ta naeratas nüüd üle näo, isegi kuidagi nagu lipitsevalt, tuli siis laua tagant välja ja ütles:

«Muidugi, muidugi, ooberstleitnant! Ma kohe kannan ette. Olin sellest teadlik, aga mul tuli hetkeks välja minna . . .»

Ooberst kadus kiiresti musta nahaga ülelöödud ukse taha, mille ta pooleldi lahti jättis. Hetke pärast ilmus ta uuesti ja teatas nüüd juba naeratuseta, kuid pidulikult:

«Kindralfeldmarssal palub teid!»

Sellega Danwitzi mäss lõppeski.

Ja äkitselt lõi ta nagu araks. Kuidas ka ei oleks, aga von Leeb on ikkagi Idarinde Saksa vägede kolme põhigrupeeringu ühe grupi ülemjuhataja ja peaaegu miljonilise armee käsutaja. Pime auastmete kummardamine, mis Danwitzile verre oli imbunud, võttis talt silmapilkselt igasuguse enesekindluse. Jalgadega liialt valjusti vastu uut ja läikima löödud parketti tümpsides sammus Danwitz pooleldi avatud ukse poole ja astus siis üle lävе . . .

Esimene, keda Danwitz von Leebi kabinetis nägi, oli füürer. Ei, enesestki mõista mitte natuuris, vaid tohutul portreel, mis kattis kogu vaheseina suure kirjutuslaua taga.

Hitler oli pildistatud otsevaates, laiade reväärидega mundrikuues, valge särk seljas ja tume lips ees. Mundrikuue vasakul poolel oli selgesti näha sõõrik parteimärk keskel asuva haakristiga, sellest allpool ilutses aga Raudrist. Füüreril oli tohutult laia põhjaga vormimüts peas. Mütsi laia poolovaalse sirmi kohal hoidis hõbedaga tikitud kotkas teist haakristi küünte vahel.

Käed olid füüreril rinnale ristatud, karm ja nõudlik pilk aga oli, nagu Danwitzile paistis, otse temale pööratud.

Mõned hetked vahtis Danwitz justkui hüpnotiseeritult Hitlerile otsa ja alles pärast seda märkas ta laua taga istuvat von Leebi. Peale feldmarssali oli kabinetis veel keegi Danwitzile tundmatu kindral. Ja nad mõlemad, nii Leeb kui ka too kindral, vahtisid äraootavalt Danwitzi poole.

Tardumusest lõpuks võitu saades lõi Danwitz oma näotu välimusega saabaste kannad klõpsatades kokku, sirutas käe pigem küll portree kui laua taga istuva von Leebi suunas välja ja kähistas erutusest surutud häälel:

«Heil Hitler!»

Seejärel tegi ta viis pikka, kuid kuuldamatut sammu — kabineti põrand oli paksu ja karvase vaibaga kaetud —, jäi siis keset tuba seisma ja kandis ette:

«Härra kindralfeldmarssal! Ooberstleitnant Danwitz ilmus teie käsul!»

Von Leeb tõusis püsti ja tuli laua tagant välja. Kindral, kes teisel pool lauda sügavas nahktugitoolis oli istunud, tõusis samuti.

«Kohe, kohe, kohe saan ma teada, miks mind siia välja kutsuti!» puuris Danwitzi ajus ikka see visa mõte.

Ja kuigi miski muu Danwitzi sel hetkel ei huvitanud, märkas ta peaaegu alateadlikult, et feldmarssal tõepoolest kõvasti oli muutunud.

Ei olnud ju von Leeb ka nende esimesel kohtumisel kaugeltki noor välja paistnud. Kuid neil, mitte nii ammustel aegadel, oli feldmarssal mehise hoiakuga ja leebivalt kõrk olnud ning kogu oma olemusega teda ümbritsevate inimeste suhtes oma võimu ja üleolekut demonstreerinud.

Praegu nägi ta veelgi vanem välja. Musta siidnööriga monokkel oli ta lõtvunud silmakoopa sügavusse päris ära uppunud. Ja ka feldmarssali silmad paistsid Danwitzile kuidagi tuhmunutena. Isegi von Leebi kahe ristatud marssalikepiga õlakud olid justkui luitunud.

«Danwitz, ma kutsusin teid välja,» lausus von Leeb pidulikul toonil, «et teile üle anda käsk kiireks komandeeringuks Peakorterisse.»

«Füürer sai mu kirja kätte ja luges selle läbi!» mõtles Danwitz rõõmustades. «Ta tahab mind näha! Ja tahab ära kuulata talle ustava sõjamehe arvamust, kes Peterburile kõige lähemale on jõudnud.»

Ja suutmata teda haaranud erutust vaos hoida, astus Danwitz sammu võrra temast kaugemale seisma jäänud feldmarssali poole ning hüüdis hoopiski mitte sõjaväelaslikult:

«Kas füürer kutsub mind või?!»

«Telegrammile on alla kirjutanud Schmundt,» vastas von Leeb põiklevalt.

Seda, et väljakutsele oli alla kirjutanud Hitleri peaadjutant, pidas Danwitz heaks endeks. Kuid selles paljutähenduslikus faktis ei olnud siiski lõplikku vastust küsimusele, mis Danwitzi kõige rohkem erutas: kas Hitler ise kavatseb temaga kohtuda? Ja sellepärast ta pöörduski uuesti von Leebi poole, uudistades:

«Julgen küsida, kas härra feldmarssal teab, miks mind välja kutsuti?».

«Seda ma ei tea,» vastas von Leeb kergelt käsi laiutades, «sellest hoolimata on mul hea meel, et üks minu ohvitseridest Peakorterisse läheb... Ja ma sooviksin,» lisas ta siis pärast lühikest pausi, «et te kannaksite seal ette nendest raskustest, mida meie vägedel on tulnud kanda, ja sellest kangelaslikkusest, mida nad siin on ilmutanud ja päevast päeva ilmutavad. Siiani oleme füü-

rerit ebaeduga kurvastanud. Aga täna võime teda rõõmustada...» Von Leeb tegi pausi ja teatas siis särava naeratusega: «Täna öösel vallutasime Tihvini! Füüreri käsk on täidetud.»

Neid sõnu lausudes oleks von Leeb justkui korrapealt nooremaks muutunud. Ta heitis pea uhkelt selga. Ja ta silmadesse ilmus endine sära.

«Tihvin on vallutatud!» kordas tema järel endamisi mõttes ka Danwitz. «Oh, kui see oleks Peterburi olnud!...»

Von Leeb nähtavasti tundis, et tema teade Danwitzile vajalikku muljet ei avaldanud, ta kehitas nüüd rahulolematult õlgu ja jätkas siis:

«Arusaadav, et Peakorteris juba teatakse Tihvini vallutamisest, me juba kandsime sellest ette, kuid teie olete esimene ohvitser meie rindelt, kes võib seda isiklikult kinnitada.» Feldmarssal muigas nüüd ja lisas: «Vanade sõjaväeliste traditsioonide kohaselt saab esimene kuller, kes lahinguväljalt võiduteate toob, autasu.»

Danwitz vaikis. Tal olid omad mõtted. Oli ilmne, et tema kirjast füürerile siin keegi midagi ei tea ja Peakorterisse väljakutsumise kohta ta siit mingeid täiendavaid selgitusi ei saa. Aga kõik muu pole nii tähtis. Ja von Leeb näitab asjata sellist nägu, nagu osutaks ta Danwitzile suurt au sellega, et teeb talle isiklikult ülesandeks Peakorterile Tihvini vallutamisest teatada. Danwitzile oli selge, et feldmarssal taotleb üksnes seda, et sellest võidust enda jaoks maksimaalset kasu lõigata.

Ja just sel hetkel kuulis Danwitz seni vaikinud kindrali häält:

«Ma kardan, et ooberstleitnant ei mõista täiel määral Tihvini vallutamise tähtsust. Tema rügement peab ju lahinguid liiga kaugel sellest paigast.»

«Minu rügement seisab faktiliselt Peterburi piirides, härra kindral,» meenutas Danwitz oma solvumist varjamata.

«Ärgem liialdagem,» ütles kindral sapiselt muiates. «Teie rügement seisab kahe kilomeetri kaugusel Peterburi äärelinnast, täpsemini küll Forelli haiglast. Kas on nii?» Ja esitas siis vastust ootamata Danwitzile uue küsimuse: «Muide, kas te üldse teate, kes see Forell oli?»

Danwitzi tabas see küsimus täiesti ootamatult. Kõik, mis puutus «sellesse maasse» ja «nendesse inimestesse», oli tema jaoks mõistatus, mida ta iialgi ei olnud püüdnudki lahendada. Forelli haigla oli tema jaoks olnud kõi-

gest vaid topograafiliseks tingmärgiks kaardil ja purustatud telliskivide kuhilateks maastikul.

«Forellist ei tea ma midagi, härra kindral,» vastas Danwitz mõnevõrra hämmeldunult. «Julgen oletada, et see Forell oli haigla omanik.»

Feldmarssal ja kindral vahetasid muigamisi pilke.

«Ooberstleitnant on julge ja südi lahinguohvitser,» märkis von Leeb suuremeelselt, ühtaegu nii Danwitzi kui ka kindrali poole pöördudes. «Kuid kahjuks tunneb ta veel halvasti Venemaad. Sellel maal pole enam ammuilma omanikke, siin ei kuulu miski kellelegi.»

«Kui uskuda bolševistlikku doktriini, härra feldmarssal, siis kuulub sellel maal kõik ... nii-öelda, rahvale!» täpsustas kindral irooniliselt.

«Meie staabiülem on bolševistlike doktriinide alal asjatundja,» ütles von Leeb julgustavalt naeratades, ja Danwitz taipas nüüd, et tema ees on kindralleitnant Brennecke.

Armeegrupi «Nord» staabiülemast oli ta muidugi korduvalt kuulnud, kuid kohtuda temaga polnud juhust olnud. Sellepärast Danwitz, niipea kui von Leeb lausus «staabiülem», tegi kohe poolpöörde kindrali suunas ja püüdis kandu kokku lüüa, mis aga sel paksul ja karvasel vaibal küllaltki vaevarikas oli.

«Tulge kaardi juurde, ooberstleitnant,» ütles nüüd Brennecke. «Ma tahan, et te endale täielikult selgeks teeksite, mis mõttega me vallutasime Tihvini.»

Brennecke ise astus samuti sameteesriidega varjatud kaardi juurde ja tõmbas siis jämedat punutud nööri. Eesriided nihkusid pikkamisi kahele poole, avades pilgule Saksa armee Kirderinde tohutu suure kaardi.

«Näete, siin on Tihvin!» lausus Brennecke, asetades sõrme ida pool Leningradi paiknevale mustale ringile. «Selle tegelikult väikese linna vallutamine määrab Peterburi hirmsasse näljasurma. Siiani tuli kogu toiduainelaadungite vool sisemaalt Peterburi Tihvini raudteesõlme kaudu. Aga see pole veel kõik. Kindral Schmidti juhtimisel liiguvad meie 1. armeekorpuse väeosad praegu edukalt piki Volhovi jõe kumbagi kallast põhja poole. Näete siin,» ütles Brennecke ja vedas sõrmega piki looklevat sinist joont alt ülespoole. «Ja kui meil õnnestub Volhovi linna vallutamine, aga ma ei kahtlegi selles, siis langeb Peterburi nagu küps õun meie jalge ette. Luure andmetel ei looda ka venelased ise, et nad Volhovit enda käes

hoida suudaksid. Miks nad muidu siis sealse peamise tööstusliku objekti — elektrijaama — ära mineerisid?»

«Seda elektrijaama peavad bolševikud mingiks rahvuslikuks pühaduseks,» lausus von Leeb vahele segades. «Räägitakse, et selle on Lenin ise sisse õnnistanud.»

«Vabandage, härra feldmarssal,» ütles Brennecke väliselt küll aupaklikult, kuid ühtaegu varjatud üleolekuga. «Preestrid on venelastel kadunud niisama ammuilma, nagu haiglate omanikudki. Ja Lenin ei olnud ülepea preester. Teie loaga teen ma paranduse: Volhovi elektrijaam ehitati Lenini korraldusel.»

«Ma ju rääkisin teile, et staabiülem on meil suurepärane bolševistliku Venemaa tundja,» märkis von Leeb müriseva naeruga, nii et tal monokkel silmast välja hüppas.

Tõrksa klaasi endisesse paika tagasi pannud, läks feldmarssal kaardi juurde ja jätkas seal manitsevat juttu Danwitziga.

«Kõige peamine seisab aga selles, et Tihvini vallutamine võimaldab kindral Schmidtil Sviri äärde jõuda ja seal soomlastega ühineda. Aga Volhovi linna vallutamine tähendab läbimurret näete siia, Laadoga kagukaldale.» Von Leeb sirutas oma pika ja terava küünega sõrme välja ja vedas sellega sügava vao kaardile. «Siiamaani,» jätkas ta siis kätt alla lastes, «on venelastel 54. armee parem tiib kaitseta jäänud. Peterburist mõnda väeosa siia üle tuua nad muidugi ei riski. Sel viisil on meil olemas reaalne võimalus seda armeed ära lõigata ja Laadoga äärde välja jõuda. Ja see on lähemate päevade küsimus.»

Danwitz uuris väga keskendunult kaarti. Ta ei lasknud kõrvust mööda ainsatki tähtsat detaili sellest, mida algusest Brennecke, aga hiljem von Leeb olid rääkinud. Kuid ei Tihvin, Volhov ega Laadoga köitnud tema tähelepanu. Selle väga näitliku kaardi järgi püüdis Danwitz veel kord algusest lõpuni heita järelpilku kogu sellele teele, neile sadadele kilomeetritele, mis ta Ida-Preisimaa piiridest Peterburini läbi oli käinud. Ja see oli väga vaevarikas ja verine teekond olnud! ...

Tema kaardile sihitud pilk libises üle Saksa vägede poolt okupeeritud Baltimaade ja üle kogu selle tohutu suure maa-ala — tuhandeid ruutkilomeetreid! — mis Peterburist lõunasse laius, nii et Danwitz päris hingevärinal pidi mõtlema sellele, kuidas too neetud bolševistlik riik sellest hoolimata veel ikka eksisteerida võib. Kaardil

läbiviirutatud maailmatu suure maotaolise Saksa—Nõukogude rindejoone taga laiusid aga üha uued ja ääretud maa-alad, mis palju kordi ületasid neid, mis juba Suur-Saksamaale kuulusid. Nagu Danwitzile praegu paistis, seisid seal müürina läbitungimatud metsad, läbipääsmatud lumehanged ning sood ja haigutasid põhjatud kuristikud, mida isegi kümnete miljonite laipadega täita ei jõua.

Nendest viirastustest toibudes Danwitz märkas, et von Leeb ja Brennecke olid juba vait jäänud ja mõnevõrra nõutult teda silmitsesid. Danwitz pööras nüüd kaardile selja ja küsis von Leebi poole pöördudes:

«Millal käsite välja sõita?»

«Homme,» vastas von Leeb. «Homme hommikul lendab kindral Brennecke Rastenburgi. Ta võtab teid kaasa. Aga täna . . .» ütles von Leeb, kergitas vasakut kulmu, kahmas jällegi väljalibisenud monokli pihku ja keerutas seda mänglevalt peene musta nööri otsas, «täna kulub teile puhkus ära. Kindral Brennecke kutsub teid õhtuks meie kasiinosse. Staabi ohvitserid tahavad Tihvini vallutamist pühitseda.»

Danwitzile oli suureks naudinguks minna temale määratud numbrituppa ohvitseride võõrastemaja teisel korrusel, täpsemini öeldes korralikku toakesse vanas üksikelamus ühel vaiksel Pihkva tänaval, otse von Leebi residentsi naabruses.

Siinviibimise ajaks Danwitzi juurde komandeeritud gefreiter tõi otse tema kannul tuppa fajansskannu kuuma veega ja asetas oma kandami toa nurka põrandale, tabureti kõrvale, millel ilutses valge emailitud pesukauss. Danwitzi kohver oli ka juba siinsamas toas.

Kõige elementaarsematest mugavustest võõrdunud Danwitz vahtis mõnevõrra imestunult akende eest kõrvaletõmmatud plüüškardinaid, helesinist tapeeti seinal, ovaalset peeglit toas, talle nii südamelähedase Saksamaa talviste ja suviste maastikega litograafilisi lehti, värvilise linoleumiga kaetud põrandat ja sedasama fajansskannu, millest kerge aurupilveke kerkis. Eriti meeldiva mulje jättis talle aga paremal pool seina ääres seisev voodi, suurepärane kõrge voodi, kaetud helesinise päevatekiga, mille all võis aimata sulekotti. Päevateki peale oli asetatud korralikult kokkupandud aluspesu. Seda ei saanud võrreldagi nende kahe pesupaariga, mis Danwitzil kohvris olid. See siin oli nõndanimetatud «jäägripesu», nii peen ja siidine, soe ja kerge . . .

Kõik, mis Danwitzi viimasel ajal ärritanud ja isegi vaevanud oli, kõik tema kahtlused ja kärsitud lootused, mis hirmuga olid vaheldunud, olid nüüd taandunud tagaplaanile teda igast küljest piirava tagalaelu luksuse ees. Oli lihtsalt raske uskuda, et see kõik on ilmsi, mitte unenäos.

Sellest ajast, kui Danwitz oli istunud transpordilennukisse, mis oli tuubil puhkusele sõitvaid ohvitsere ning nende kohvreid ja pampe, mürsukaste ja kanistreid, oli möödunud vähemalt kolm tundi. Aga tema ei suutnud ikka veel harjuda mõttega, et rinne on siit juba kaugel, et siia ei lenda mitte ühtki juhuslikku mürsku, et teda ei varitse vene snaiperid ja ta võib heita mitte kõvale narile, vaid sellele mugavale voodile, vajuda ühte sulekotti ja võtta peale teise, hahasulgedest kerge sulekoti, ja tal pole vaja läbi une mingeid kõrvalisi helisid kuulatada.

Danwitz ringutas mõnusalt, pingutas oma käed selja taha, pööras end siis ringi ja nägi, et tema teenistuses olev gefreiter pooleldi avatud uksest kahe sammu kaugusel seisab. Seisab seal nii sirgelt nagu riviülevaatusel: peeglina läikima löödud saabaste kannad koos, saapaninad lahus, käed aga küünarnukkidest pisut painutatud ja vastu puusi surutud. Too punapõsine, pisut esiletikkuva kõhuga ja laial näol särava teenistusvalmi naeratusega gefreiter oleks nagu lahutamatult kuulunud selle meeldiva, rahu ja mugavuse miljöö juurde.

«Mis teie nimi on, gefreiter?» küsis Danwitz. Too tõusis silmapilk varvastele, klõpsutas kandu kokku ja vuristas siis:

«Gefreiter Otto Kirsch, härra ooberstleitnant!» Ja lisas veel harjumuspäraselt: «Teie teenistuses!»

«Tänan, gefreiter,» lausus Danwitz heatahtlikult noogutades. «Võite minna.»

«Lubage enne teie numbrit teada saada, härra ooberstleitnant!» lausus Kirsch ettepoole kummardades küsivalt. Ja tabanud Danwitzi nõutu pilgu, selgitas veel: «Mundri ja saabaste numbrit.»

«Viiskümmend kolm ja nelikümmend kaks,» vastas Danwitz masinlikult, kuid küsis siis kohe: «Aga . . . milleks teil seda vaja on?»

«Käsk on selline, härra ooberstleitnant,» vastas nüüd

Kirsch juba familiaarsuse varjundiga hääles. «Varalaos on kõik ettevalmistused tehtud. Kuid kahjuks ei teata seal teie kasvu. Lubate minna?»

«Minge, Kirsch,» vastas Danwitz muigamisi. «Tänan teenistuse eest.»

Gefreiter lõi jällegi kannad kokku ja läks ettevaatlikult enda järel ust sulgedes toast välja.

Danwitz jäi üksi. Tal oli kange tahtmine kohe füüsiliselt voodi pehmust tunda saada. Ettevaatlikult nihutas ta puhta pesu eemale, istus siis päevatekiga kaetud sulekotile ja kissitas suurest mõnutundest silmi. Kui vähe õigupoolest on sõjamehele vaja, et end paradiisis tunda!

Silmi avades nägi Danwitz end juhuslikult suures ovaalses peeglis, mis vastasseinal rippus. Ja ta hüppas sedamaid püsti. Oli tõeline pühaduseteotus istuda sellisel asemel tema koledas mundris, mis kes teab kui palju kordi oli vihma käes ligunenud, mida tranšeede ja jooksukraavide saviste seinte vastu oli nühitud ja mis kõrbenud solaarõli ja bensiini järele haises... Danwitz silus peoga üle segamini aetud aseme, püüdes sulekotile endist välimust anda, ja istunud siis ümber väikese kirjutuslaua ääres asuvale toolile, hakkas ta pikkamisi saapaid jalast ära sikutama.

Kostis kerge, isegi õrn koputus uksele. Danwitz hüüdis:

«Sisse!»

Lävele ilmus ikka toosama hästi toidetud ja roosapõsine Kirsch. Pooleldi painutatud ja kergelt tahapoole hoitud vasakul käsivarrel kandis ta uhiuut korralikult pressitud mundrikuube ja -pükse, paremas käes hoidis aga trippepidi uusi läikima löödud saapaid.

«Kõik on korras!» lausus gefreiter niisugusel toonil, nagu pakuks talle Danwitzile uue vormiriietuse toomine enneolematut rõõmu. «Täpselt teie number, härra oberstleitnant! Muide, kui on vaja midagi natuke ümber teha, siis rätsep on siin.»

«Tänan, Kirsch! Olete vaba!»

Danwitz oli juba saapad ja sokid jalast võtnud ning läks nüüd paljajalu mööda siledat sooja põrandat ja hakkas vormikuube lahti nööpima. Aga gefreiter seisis ikka veel liikumatult paigal.

«Olete vaba!» kordas Danwitz.

«Aga kuidas siis rätsepaga jääb, härra ooberstleitnant?» küsis Kirsch kaeblikult ja isegi solvunud häälega.

«Loodan, et teda pole vaja. Muide, tulge viieteistkümne minuti pärast, ma tahan seni end pesta.»

Kirsch sööstis tabureti juurde, millel emailkauss seisis ja tõstis teenistusvalmilt fajansskannu üles.

«Kas lubate?...»

Danwitz võttis vormikuue ära, viskas selle toolile, heitis alussärgi seljast ja võttis Kirschi ulatatud seebikarbist tüki lõhnaseepi, kummardus siis kausi kohale ja kissitas jälle mõnu pärast silmi. Ta seljale voolas sooja vee niire...

Danwitz magas vähemalt kolm tundi. Kui ta ärkas, valitses akna taga juba hämarus. Ta vaatas kella. Kolmekümne minuti pärast võis juba hakata kasiinosse minema.

Danwitz tõusis, tõmbas rasked eesriided akende ette ja pani toas tule põlema. Tõmbas seejärel uue mundri selga; nii vormikuub, püksid kui ka saapad olid parajad. Ta võttis nüüd vana vormikuue küljest oma Raudristi ära, läks sellega peegli ette ja kinnitas ordeni nagu kord ja kohus vasakule poole rinnale, pealistaskust pisut kõrgemale.

Paar sammu tagasi astunud, vaatas ta end peeglis hoolikalt pealaest jalatallani üle. Juba ammu oli tal puudunud võimalus täies ulatuses oma sihvakat, laiaõlgset kuju näha ja ta silmitses seda nüüd päris nautides.

Jah, nende kuude jooksul oli ta mõnevõrra kõhnemaks jäänud, näost kitsamaks ja pihast peenemaks muutunud. Mis siis ikka, eks see «herilase» talje ole kooskõlas tema laiade õlgadega ja eks peeta seda üheks heaks aaria tõu tunnuseks.

Danwitz heitis veel kord pilgu kellale. Kümne minuti pärast oli vaja minema hakata.

...Kasiino asus võõrastemajast kahe kvartali kaugusel. Danwitz jõudis sinna täpselt õigeks ajaks. Restorani saalis tunglesid seinte ääres Wehrmachti ja SS-i ohvitserid. Keset saali valendas säravpuhta laudlina ja tärgeldatud suurätikutega T-kujuline kristallpokaalidest ja klaasidest sädelev laud.

Ukse juurde seisma jäädes vaatas Danwitz saalis ringi ja jõudis järeldusele, et ta siin kellegagi tuttav pole. Peale oli suurem osa kokkutulnutest temast, Danwitzist auastmelt vanemad — puha ooberstid ja isegi kaks kind-

ralit. Kindralid seisid ülejäänud külalistest eraldi ja ajasid omavahel elavalt juttu.

Paljud ohvitserid olid paraadmundris ja akselbantidega. Mundritel võis näha rikkalikke kollektsioone ordenitest ja kõikvõimalikest märkidest — mõlema järgu Raudriste, erilisi pandlaid, millega Hitler autasustas neid, kel oli Raudrist juba Esimeses maailmasõjas saadud ja nüüd selle teistkordselt said, oli hõbe- ja pronksriste «Sõjaliste teenete eest», küll mõõkadega ja ilma mõõkadeta, aumärke, mida jagati jalaväerünnakutest osavõtmise eest ja veel palju-palju muudki.

Erinevalt kõigist nendest inimestest, kes teadmata mille eest ja millal oma aumärgid olid saanud, oli Danwitzil kõigest üksainus autasu — teise järgu Raudrist. Ei sellele ordenile ega ka Danwitzile endale pööranud siin keegi mingit tähelepanu. Ja Danwitz, kes kogu aeg väga heas tujus oli olnud, tundis end äkitselt ebamugavalt. Kunagi füüreri kaaskonnale nii lähedane Danwitz oli harjunud, et igas ohvitseride seltskonnas temasse kadetseva aupaklikkusega suhtuti. Talle oli alati kahjurõõmsat rahuldust pakkunud tunda, et tema, tavalisest, keskmise jõukusega perekonnast tulnud mees, kelle ainsaks «kapitaliks» on piiritu ustavus füürerile, võib igasuguse lipitsemiseta vaadata silma kõigile nendele «vonidele», kelle sugupuus on mitu põlvkonda kindralite ja ooberstite auastmes esivanemaid. Parteilistes ringkondades hellitatavat põlgust, mida küll avalikult välja ei näidatud, kuid mis siiski eksisteeris kaadrisõjaväelaste vastu, kes oma seisuslikesse eelarvamustesse olid tardunud ega tunnetanud seda, et nende päritolu ja akadeemiline tarkus natsionaalsotsialistliku vaimujõuga võrreldes punast krossigi ei maksa, jagas ka Danwitz täiel määral.

Ja nüüd seisis ta siin uksel üksildasena, keda keegi ei tunne, keda keegi enda juurde ei kutsu, kes aga ka ise end kellelegi peale ei suru.

Danwitz pani endamisi tähele, et saalis pole von Leebi ega kindral Brennecket, ja mõtles siis enda õigustuseks ja lohutuseks, et kui nemad siin oleksid olnud, küllap siis poleks ka tema siiailmumine nii märkamatuks jäänud.

«Arnim, oled see sina?!» kuulis ta siis ootamatult selja taga imelikult tuttavat häält.

Danwitz pöördus järsult ümber, ise veel taipamata, kellele see hääl kuulub, aga juba rõõmustades selle üle, et

ta üksindus on lõppenud. Tema poole tuli kiirel sammul pikka kasvu ooberst, kelle ees kõik end lipitsevalt sirgu ajasid.

«Ernst?...» hüüdis Danwitz ebalevalt, kuigi ta oma südames ei kahelnudki, et tema poole ruttab just Ernst Krüger, Saksa maavägede ülemjuhataja Brauchitschi käsundusohvitser.

Danwitz ja Krüger olid lähedasteks saanud kaks aastat tagasi, kui kindralstaabi ülem Halder oma noriva pilgu just neil oli peatanud ja neile mõlemale usaldanud osavõtmise ülisalajasest operatsioonist, mis Saksa vägedele Poolasse tungimiseks ettekäände andis. See, et Krüger juba enne seda oli osa võtnud ka Hitleri enda poolt juhitud aktsioonist Röhmi likvideerimisel ja isiklikult maha laskmud ühe kahest tookord tapetud Reichswehri kindralist, kas siis Wirchowi või Bredowi, ei jätnud kahtlust, et Krüger on ustav natsionaalsotsialistlikele ideedele, see aga oli Danwitzile inimeste hindamisel alati peamiseks kriteeriumiks.

Noh, pagana pihta, veel üsna hiljuti — nende viimasest kohtumisest pole viit kuudki möödas — oli Krüger alles hauptmann olnud!

Danwitz tahtis juba sõbrale vastu rutata, kuid märgates, et Krügerit sel hetkel kümned silmapaarid jälgivad, ei liikunud ta paigastki, tõmbus ainult hästi sirgu, ja kui Krüger talle juba päris lähedale oli jõudnud, lõi kannad klõpsudes kokku ja ütles iga sõna rõhutades:

«Oberstleitnant Danwitz on teie käsutuses, härra oberst!»

«Jäta nüüd, Arnim!» vastas Krüger naeratades. «Ega me impeeriumi kantseleis ole.»

Danwitz surus tänutundes tugevasti Krügeri kätt ja ütles seda peost laskmata ja ise Krügeri ooberstiõlakute poole noogutades:

«Õnnitlen, Ernst!... Mis ime läbi sa siia sattusid?»

Krüger ei jõudnudki vastata, sest kohe kõlas kellegi vali ja hoiatav hääl:

«*Achtung*!... Tema ekstsellents...»

Kõik pöörasid pea ukse poole ja nägid kindralleitnant Brennecket saali astumas.

Adjutandi saatel suundus ta otse laua juurde, naeratas ise sõbralikult ja ütles käigu pealt: «Palun lauda istuda, härrased, palun!...»

«Mis siis ikka, Ernst, nähtavasti lahutatakse meid kohe,»

ütles Danwitz ilmse kahjutundega. «Sina oled ju suur ülemus, mine aga.» Ja muigas ise pisut irooniliselt.

«Lähen koos sinuga!» vastas Krüger ja hakkas Danwitzi kergelt ettepoole lükkama, ikka tollesama põikilaua poole, mille juures juba seisid Brennecke ja veel kaks teist kindralit ning mõned ooberstid.

Alguses Danwitz tõrkus. Kuid siis vallutas teda uljus ja ta mõtles endamisi: «Pagana pihta?! Ma olen siin vist ainuke rindemees.» Ta suutis esimesest pilgust «tagalarotti» rindemehest eraldada. Suvel tundis ta rindemehe ära päikesest pleekinud juuste ja kõhnaks jäänud näo järgi. Talvel aga põskede ja kõrvade värvi järgi — väga harva õnnestus rindemeestel külmakahjustusi vältida. Siin neid kindlaid tundemärke silma ei hakanud. Siia kogunenud mehed olid kõik nagu valitult hästi toidetud ja hästi hoolitsetud väljanägemisega, paljud nendest monokliga . . . «Tahaksin näha monokliga ohvitseri suurtüki- või kuulipildujatule all,» mõtles Danwitz endamisi õelalt.

Nüüd allus ta juba meelsasti Krügeri käesurvele ja läks tõrkumata edasi.

Nad lähenesid laua servale, kuhu veel vabu kohti oli jäänud. Brennecke märkas Krügerit ja pakkus talle üle näo naeratades enda kõrvale tooli, öeldes:

«Palun teid, ooberst!»

«Lubage mul, härra kindral, oma lahingukaaslase kõrvale istuda,» lausus Krüger küll lugupidavalt, aga järeleandmatult.

Brennecke heitis nüüd pilgu Danwitzile.

«Ah, ooberstleitnant! Rõõmustan teid meie sõjameeste hulgas näha!»

Ja pöördudes nüüd juba kõigi koosolijate poole, suvatses naljatada, öeldes:

«Härrased, istuge ometi kiiremini! Naps jahtub ära!»

Kolisesid kiiruga nihutatavad toolid ja Danwitz pani tähele, kuivõrd rangelt siin alluvusvahekorda silmas peeti: kindralid ja kolm ooberstit võtsid istet laua taha, kus juba Brennecke, Krüger ja tema ise istusid. Teised ooberstid võtsid koha sisse kahel pool pikka lauda selles paigas, kus see laud perpendikulaarselt otsapandud kindralitelaua vastu toetus; vähesed ooberstleitnandid ja majorid leidsid endale kohad laua teises otsas.

Igast lauakattest paremal pool seisid kristallklaasid, mis juba viina täis olid valatud. Seal kõrval sädelesid veel mingid pokaalid, mis esialgu alles tühjad olid.

Brennecke tõusis püsti, kopsis noaga vastu pokaali. Kostis helisev kristallikõlin. Kõik jutud lõppesid silmapilkselt.

«Härrad ohvitserid!» lausus Brennecke pidulikult. «Tahan alustada meeldiva teatega . . .» Tegi siis paljutähendava pausi ja teatas: «Täna vallutati meie vägede poolt Tihvin! Sieg heil!»

Kümnetest kõridest kostis nüüd vastuseks kõrvulukustav ja kolmekordne «Sieg heil!». Ja juba jälle algas toolide kolin. Kõik tõusid püsti, täis klaasid käes ja särav naeratus näol.

Jah, see oli võit. Esimene käegakatsutav võit armeegrupi «Nord» rindel viimaste kuude jooksul.

Teised rinded olid samal ajal saanud oma arvele kirjutada kümneid vallutatud Vene linnu ja sadu kilomeetreid läbikäidud maad. Kuid see neetud seisev rinne oli justkui valvekoer Peterburi müüride taha paigale tardunud. Ja kuigi ka seda oleks tulnud «peaaegu võiduks» pidada, nagu kinnitasid Saksa ajalehed ja raadio, oli see vägede jõuetu ühel ja samal rindejoonel tammumine juba armeegrupi «Nord» ülemjuhataja endagi pilgete märklauaks muutnud.

Neile, kes operatiivkaardiga küllaldaselt tuttavad polnud ja kes ei teadnud, millist teed kaudu Nõukogudemaa saadab toiduaineid, et Leningradi kustuvat jõudu hoida, ei öelnud Tihvini nimi midagi. Kuid siin, selles toas, mõistis igaüks väga hästi Tihvini raudteesõlme tähtsust.

Von Leebi võimetus tormijooksuga Leningradi vallutada oli Hitleri kauges Peakorteris juba kõmu tekitamas. Aga nüüd peavad nad isegi seal tunnistama, et selle kättesaamatu linna lämmatamisel on feldmarssal kahtlematut edu saavutanud.

Kõik see kokku, nii revanšijanu kõigi üleelatud alanduste eest, rahuldamata jäänud auahnus, uue, mõõtmatult suure, otse põrutava võidu — jõuetuks jäänud ja verest tühjaks jooksnud Leningradi langemise — eelnauding liitus nüüd ühtseks, metsikult pidulikuks «Sieg heil!» karjumiseks.

«Sieg heil!» karjus ka Danwitz. Ta karjus seda siiralt ja ennastunustavalt. Tal ei olnud enam meeles hiljutist põlgustunnet siia kogunenud ohvitseride, nende «voorisõdurite» vastu, kes kandsid samasugust mundrit nagu temagi ja tema omast isegi kõrgemaid ordeneid, mis olid saadud

ei tea mille eest siin kolmesaja kilomeetri kaugusel tulejoonest.

Mõne hetke seisis Brennecke vaikides, hoides täis klaasi nagu ette nähtud oma mundrikuue kolmanda nööbi kõrgusel ja ootas, millal need võiduhüüded lõpevad. Siis tõstis ta pisut oma vasakut kätt, andes sellega mõista, et tahab oma kõnet jätkata, ja lõpuks saabunud vaikuses ta hakkaski rääkima:

«Härrased! Ma olen sõdur ja jään sõduri kombel avameelseks. Mõned meie hulgast on hakanud juba kahetsema, et nad sellele tänamatule rindele on sattunud. Mina selliseid hukka ei mõista. Ei mõista hukka ka nende õilsat kadedust oma võitluskaaslaste suhtes Kesk- ja Lõunarindelt. Ma mõistan ja saan aru paljude hiljutisest, otsekui paratamatust soovist olla armeegrupis «Mitte», kui nad seal . . .»

Brennecke takerdus äkitselt, libistas pikkamisi pilgu üle koosviibijate, sealhulgas ka nende, kes temaga koos ühise põhilaua ääres olid, põrkas siis ooberst Krügeri hoiatavale vastupilgule, köhatas seejärel rõhutatult ja lõpetas lause juba teisel, vähem pidulikul toonil: «. . . kohtasid slaavi-mongoli hordide fanaatilist vastupanu.»

Kuid samas hakkas Brennecke vahepeal kõlatuks muutunud hääl uuesti valjenema.

«Aga nüüd, mu härrased, hakkavad paljud ja paljud meid kadestama. Füüreri geniaalsus on näidanud meile õiget teed veretuks võiduks Peterburi üle. Pea, üsna pea on küllalt sellest, kui lai saksa peo alla panna, ja vene õun langeb ise selle peale.. Tõsi küll,» ütles Brennecke muigamisi, «see on juba närbunud ja kokkukuivanud õun, sest nagu Venemaal öeldakse, «nälg pole meelakkumine»!»

Vanasõna lausus ta oma vigases vene keeles, ise sealjuures pingutusest laupa krimpsutades, seejärel kordas ta vanasõna ka saksa keeles. Üle saali kandus heakskiitev viisakusnaer. Brennecke tõstis oma klaasi kõrgele ja hüüdis: «Joome siis, härrad ohvitserid, selle nimel, et see barbarlik riik, mille endisel maavaldusel me praegu asume, saaks võimalikult kiiresti maamunalt minema pühitud. Täitugu meie füüreri tahe! Heil Hitler! Sieg heil!»

Ja Brennecke jõi oma klaasi ühe sõõmuga tühjaks.

Saal vastas jällegi võidutseva röökimisega, mis kristalli kõlinaga ühte sulas.

«Aga nüüd, mu härrased, hoolitsege enda eest ise,» soovitas Brennecke külalislahke peremehe toonil ja esimesena istet võttes. «Toit on laual. Joogid samuti. Me ei tahtnud meie võidu päeval vene teenrite abi kasutada.»

Ja nihutanud seejärel demonstratiivselt neljakandilise karahvini enda poole, valas ta oma klaasi uuesti täis. Danwitz sirutas samuti käe viinakarahvini järele, ise sealjuures naljatamisi Krügeri poole pöördudes:

«Teie loal, härra ooberst? . . .»

«Sina, Arnim, oled täiesti tahumatuks muutunud,» lausus Krüger ikka samasuguses pisut iroonilises maneeris ja laitvalt. «Või on teil seal rindel napsivõtmist vahvuseks harjutud pidama?»

«Rindel on harjutud ülemuselt luba ootamata surema. Ülemused on tavaliselt kaugel nendest paikadest, kus tulevahetus käib,» vastas Danwitz teravalt.

Krüger kergitas kulmusid ja vaatas Danwitzile otsa sellisel pilgul, nagu täiskasvanud vaatavad lapsele otsa, kes ülemäära vallatab.

«Anna andeks, Ernst,» lausus Danwitz nüüd tasa. «Nähtavasti on naps mulle pähe löönud. Ma pole ammust aega enam joonud.»

«Pole midagi, pole midagi,» vastas Krüger lepitavalt. «Teil, rindemeestel, on õigus oma pisikestele privileegidele . . . Sinu terviseks, Arnim, ja sinu Rastenburgi sõidu eduks.» Krüger jõi pikkamisi ja nagu läbi hammaste ära mitte rohkem kui neljandiku talle kallatud klaasitäiest.

Tõesti teine pool küll Danwitzi teadvuseni kohe ei jõudnud. Aga kui jõudis, tõukas see teda silmapilk sellele mõttele, mis tema jaoks kõige tähtsam oli.

«Sina siis . . . tead, et mind on Peakorterisse välja kutsutud?» küsis Danwitz imestunult, ise sealjuures end Krügeri õla poole kallutades.

«Tean,» vastas Krüger lühidalt.

«Aga milleks siis?»

Krüger kehitas õlgu.

«Kes mind nimelt välja kutsub?» jätkas Danwitz jonnakalt, kasutades ära seda, et saalis juba kärarikkaks oli muutunud. «Kas füürer ise või?»

Krüger kehitas jällegi õlgu ja lausus:

«Sa nõuad minult liiga palju. Mul ei ole tsoonile number üks ligipääsu võimalustki.»

«Millisele tsoonile?»

«Sellele, kus füüreri isiklik residents asub.»

«Kas sa pead silmas Berghofi?»

Krüger muutus nüüd tusaseks.

«See pole laua ääres rääkimise jutt, Arnim.»

Danwitz jäi kohmetunult vait. «Ma olen tõepoolest napsivõtmisest võõrdunud,» mõtles ta nüüd enda üle vihastades. «Tapmise, inimeste ülespoomise, linnade ja külade mahapõletamise olen täiuslikult ära õppinud, aga napsivõtmise alal olen ilmselt maha jäänud. Tohman sihuke, esitan küsimusi, mille eest ma endistel aegadel ise oleksin ükskõik kellel suu julmalt kinni pannud. Pealegi on rumalus mõeldagi, et füürer kaugest Berghofist lahinguoperatsioone juhiks . . .»

Alles nüüd meenus Danwitzile, et kaks-kolm päeva enne Venemaale kallaletungimist olid Todti allüksused füüreri jaoks spetsiaalse komandopunkti ehitamist alustanud. Ehituspaik asus kusagil Ida-Preisimaal ja seda hoiti täielikus saladuses. Seda loeti kõige rangemaks riiklikuks saladuseks, ja vaevalt küll, et keegi peale Göringi, Bormanni ja Himmleri tol ajal sellesse oligi pühendatud. Niipalju, kui Danwitz mäletas, ei olnud Hitler siis kordagi sinna sõitnud.

Meenus veel seegi, et otse Venemaaga alustatud sõja eel käisid füüreri uue Peakorteri kohta ringi kuuldused, mida sosinal suust suhu edasi anti. Räägiti, et kusagile põlismetsa on mitukümmend punkrit ehitatud, mida omavahel betoontee ühendab. Punkrite alla olevat aga terve maa-alune linn rajatud. Lobiseti veel mingist metalltornist, mis äkitselt järve pinnale kerkis, ja kaatrist, mis sellest tornist välja ujus, siis veel maa-alustest angaaridest ja mineeritud maa-aladest, kuulipildujatest, fotoelementidest ja mikrofonidest, mis iga sammu ja iga sõna, mis lähemas ümbruses lausutakse, kohe üles märgivad.

Käis ringi veel üks, juba täiesti pahatahtlik kuulujutt. Füürer olevat otse enne Nõukogude Liidule kallaletungimist suure grupi insenere — uue komandopunkti ehitajaid — autasude kätteandmiseks Berliini kutsunud. Kuid siis oli juhtunud õnnetus: erilennuk, millega nad lendasid, oli õhus plahvatanud . . .

Kus see uus salapärane komandopunkt, millest füürer seda gigantset lahingutegevust juhib, täpselt asub, seda ei olnud Danwitzile keegi iialgi rääkinud. Lühikeses jutuajamises von Leebiga oli mäletatavasti vilksamisi ka «Rastenburgi» nimetatud. Siis oli Danwitz selle kõrvust mööda lasknud libiseda, kuna kõik ta mõtted olid siis suunatud tema jaoks kõige tähtsamale küsimusele: «Milleks mind Peakorterisse kutsutakse? Kas füürer on kirja läbi luge-

nud?» Kuid nüüd seda nime korrates oli Krüger temas ähmase oletuse äratanud.

Saksamaal on üks pisike Rastenburgi linnake. Kunagi oli selles paigas teutooni rüütlite kindlus asunud. Sellest võib igast Saksa ajaloo õpikust lugeda. Kas siis tõesti toljel Nõukogude Baltimaade piirimail asuval vanal linnal füüreri praeguse asupaigaga mingi seos on? . . .

Danwitz raputas pead, justkui püüdes sel viisil oma mõtete käiku muuta. Ta kallas endale veel ühe klaasitäie viina ja jõi selle ühe sõõmuga tühjaks.

«Ma ju ütlesin sulle, et sa oled tahumatuks muutunud!» kuulis Danwitz nüüd Krügeri häält. «Esimeseks toostiks on see tõeline saksa naps vastuvõetav. Aga milleks seda seiki endale sisse kaanida, kui laual on suurepärased prantsuse veinid?»

Krüger haaras nüüd korraga kahest pudelikaelast kinni ja küsis siis kelnerit jäljendades Danwitzilt teenistusvalmilt:

«Mida käsib härra ooberstleitnant endale kala juurde serveerida? Kas olgu see «Soutern» või «Puix»? . . .»

Saalis muutus järjest kärarikkamaks. Kiiresti purjujäävate meeste hääled, pokaalide kõlin ja edasinihutatavate taldrikute ning vaagnate kolin sulasid kõrvulukustavaks kakofooniaks.

Selles helide tohuvabohus oli aga midagi häirivat ja Danwitzi hakkasid vaevama kahtlused. Siiani oli ta alateadlikult uskunud, et tema kiri on heatahtliku vastuvõtu osaliseks saanud. Kuid nüüd tekkis tal mõte: «Aga miks mul õigupoolest selline veendumus on? See, millest rääkisid mulle Brennecke ja von Leeb, kui me kolmekesi feldmarssali kabinetis kaardi juures seisime, muudab paljuski asjade olemust. Pole välistatud, et minu ettepanekud füüreri plaanidest lahku lähevad . . .» Ja Danwitz tundis, nagu oleks tal selga mööda midagi vilka ja külma mao taolist alla roomanud.

«Noh, ei!» püüdis ta siis end rahustada. «Isegi asjaolude niisuguse saatusliku kokkulangemise puhul ei kahtlusta füürer mind ketserluses. Kuulusin ma ju ometi . . .»

Kuid sealsamas lükkas ta ise oma argumendi ümber. «Jah, ma kuulusin füürerile lähedaste inimeste hulka. Aga sellest on väga palju aega mööda läinud. Mina olen tema lähedaste rivist ju välja arvatud, ja küllap on nende read sulgunud . . .»

Uppuja kombel haaras ta uuest päästvast õlekõrrest

kinni, küsides iseendalt: «Aga milleks siis Schmundt mind välja kutsub? Et jultumuse eest karistada? Kuid selleks pole vaja Peakorterisse välja kutsuda. Selleks oleks kolmest-neljast telegraafi teel edasiantud sõnastki piisanud . . .»

«Ernst!» lausus Danwitz, kummardudes paluvalt Krügeri poole, kes valget prantsuse veini rüüpas. «Tuleta meelde, et me olime kunagi sõbrad. Anna mulle sõbra sõna, et sa tõepoolest ei tea, milleks mind välja kutsutakse.»

Krüger võttis hetkeks oma veinipokaali suu juurest ja vaatas pooleldi Danwitzi poole pöördudes talle otsa.

«Sul hakkavad närvid üles ütlema, Arnim. Muide, luba öelda, ma tõesti ei tea . . .»

Aga saalis oli juba möll lahti. Kord üks, kord teine ülearu joonud ohvitser hüppas oma kohalt püsti, püüdes asjatult ülejäänutest üle karjuda, et järjekordset toosti öelda.

«Käigu kõik kuradile!» hüüdis Danwitz mõttes endamisi. «Käigu kuradile kõik need põhjendamatud kartused! Ma olen elus! Ma sõidan füüreri Peakorterisse. Ja see on peamine. Aga ülejäänule võib sülitada. Kõige peale sülitada!»

Sel hetkel lõi keegi tüse ooberst peoga laksatades vastu lauda ja kraaksatas siis uskumatu jõuga:

«Achtung!»

Hetkeks müra vaibus. Kõigi pilgud olid tolle paksu ooberstipoole pööratud. Ta ei seisnud kuigi kindlalt jalgadel, libistas veel oma ähmase pilgu saali ühest otsast teise ja alustas siis oma vinguva falsetiga ootamatult laulu:

On maailma pehkinud kondid
hirmuvärinais võitluse ees,
kuid meie uljad hordid
üha marsivad võitude teed.

Kümned hääled alustasid segiläbi seda natside hulgas nii populaarset laulu. Selles ebaharmoonilises kooris kuulis Danwitz ka ennast kaasa laulmas. Ta laulis koos teistega ja püüdis nagu teisedki kõigist üle karjuda:

Me üha marsime itta,
las kildudeks puruneb kõik,
täna Saksamaalt läheme sõtta,
sihiks silme ees maailmavõit.

Pärast seda karjusid kõik «Heil Hitler!» ja «Sieg heil!». Keegi viskas hoogsalt pokaali põrandale, tema eeskujule järgnesid teisedki.

Otse Danwitzi kõrva ääres kõlas kellegi täiesti kaine hääl:

«Vahest meile juba aitab!»

Danwitz pööras pead ja kohtas Krügeri irooniliselt põlglikku pilku. Sealsamas märkas ta, et ei Brennecket ega teisi kindraleid enam põhilaua ääres ei olnud. Ainult kõige kaugemas laua otsas olid kaks ooberstit veiniga ülevalatud suurätid mundrikuue krae vahele toppinud ja laulsid seal nüüd juba «Lili Marleeni», ise pihku surutud kahvlitega takti kaasa lüües.

«Lähme nüüd,» ütles Krüger tõustes, «siin läheb juba igavaks.»

Nad väljusid saalist. Mustas mundris tunnimehed tõmbusid sirgu ja klõpsutasid kandu kokku.

Krüger vaatas kella ja tegi ettepaneku:

«Kas tahad partii piljardit mängida?»

Ja suundus ise Danwitzi vastust ootamata ühe pooleldi avatud ukse poole.

Piljardituba oli tühi. Suur laest rippuv riidest varjuga lamp heitis valgust laua rohelisest kalevist kattele ja seal korralikult võrdhaarse kolmnurgana valmislaotud, tuhmilt helklevatele piljardikuulidele.

«See on vene piljard,» lausus Krüger. «Ja erineb, nii nagu kõik siin maal, meie omast.»

See piljard polnud tõepoolest saksa piljardi sarnane. Laud oli liiga suur ja kuule oli liiga palju.

«Mängureeglid on küllaltki lihtsad,» jätkas Krüger, «ja iga sakslane võib kergesti võita, kui ta endale vaid ette kujutab, et tema ees ei ole mitte piljardikuulid, vaid bolševike pealuud.»

Krüger võttis toelt kii ja suunas eraldi asuva piljardikuuli järsu liigutusega laitmatult üleslaotud püramiidi poole.

Danwitz võttis endale samuti kii, hõõrus kriiditükiga selle teravat otsa ja sihtis siis ühe kuuliga teist kuuli, püüdes sellega auku ajada. Ei tulnud välja. Piljardikuul põrkas hooga vastu laua serva, hüppas üles ja veeres siis põrandale.

Krüger tõstis selle üles ja tähendas sealjuures:

«Mina pidasin pealuukütte palju osavamateks.»

«Käigu see kõik kuradile!» ütles Danwitz tigedalt oma kiid lauale visates. «Me oleme siin nüüd omavahel ja kui sõbrakohus sulle veel midagi tähendab, siis ütle, mida sa minu väljakutse kohta tead.»

Krüger vangutas etteheitvalt pead. Danwitz pööras pilgu kõrvale ja pomises süüdlaslikult:

«Nähtavasti jääb mul enesevalitsemisest puudu. Olen palju joonud.»

«Loodetavasti mitte nii palju, et ei suuda enäm millestki aru saada?» küsis Krüger.

«Nii palju mitte,» kinnitas Danwitz.

«Kas sa kirjutasid füürerile kirja?»

Kogu viinauim oli korrapealt Danwitzi peast pühitud. Ta pöördus järsult Krügeri poole ja kahmas siis käega ta vormikuue hõlmast kinni.

«Kas füürer sai selle kätte? Ja luges läbi? Kas sa tead sellest midagi? Kas tead? Noh, räägi ometi, räägi!»

Krüger lükkas Danwitzi käe tasakesi eemale, läks ja asetas piljardikii oma kohale. Tuli siis laua juurde tagasi ja vaatas jälle teraselt Danwitzile otsa.

«Piljardit mängida sa ei oska,» ütles ta nüüd kerge pilkega. «Kas sa oled ka teise mängu reeglid ära unustanud?»

«Mida sa silmas pead?» küsis Danwitz valvsaks muutudes.

«Poliitikat.»

«Mina poliitikaga ei tegele,» lõikas Danwitz nüüd vahele. «Mina olen ja jään füüreri ustavaks sõduriks. Selles ongi kogu minu poliitika.»

«Kas sa, Arnim, tead, mis Buchenwaldi koonduslaagri väravatele on kirjutatud?» küsis Krüger sõnu venitades. ««Igale oma.» Sina oled praeguste sündmuste keerises endale ise koha valinud. Kuid, palun, ära kujuta endast elavat etteheidet nendele, kes eelistavad seda sõda juhtida, selle asemel et seal etturiks olla. Seda esiteks. Aga nüüd teiseks. Ma tean, et sinu kiri saadeti füürerile edasi. Kas ta selle läbi luges ja kuidas ta sellele reageeris, seda ma ei tea. See on kõik, mida ma sinu küsimuse peale võin vastata.»

«Eks ütle mulle siis sina, kes sa meid, ettureid, juhtima oled kutsutud,» ütles Danwitz ägedalt Krügerit rünnates, «millal me Peterburi vallutame? Ja millal Moskva langeb? Ja mis saab edasi?»

«Esimesele küsimusele,» lausus Krüger pisut oma ahtaid huuli kõverdades, «peaksid sina ise vastuse andma. Jajah, ära vahi nagu vasikas minu otsa, sest just sina ja sinu sõdurid tammute juba ammust aega Peterburi lävel. Mis aga Moskvasse puutub . . .» Krüger takerdus, pöördus ümber ja vaatas ukse poole, veendudes aga, et see tihedasti suletud on, jätkas ta häält tasandades: «Kas sa siis tõesti ei tea, et pealetung Moskvale on välja surnud? Jah, välja surnud! kordas ta veel visalt. «Moskvast lõuna pool jõudis Guderian Tuulani, kuid linna sisse minna ta ikkagi ei suutnud! Hothi tankid murdsid läbi Volokolamskini — see asub umbes saja kilomeetri kaugusel Kremlist läänes, kuid sealt edasi liikuda nad samuti enam ei suuda. Pealetung lämbus, kas sa suudad seda mõista?!»

Danwitz oli kuuldust jahmunud.

«Aga kuidas siis nii? . . .» pomises ta nõutult. «Ma ju kuulsin ise oma kõrvaga füüreri kõnet . . . Ma kuulsin rindeteadet, seal räägiti samuti, et me oleme Moskva all viis Vene armeed sisse piiranud, et see pealetung otsustab sõja käigu! . . . Tuleb välja, et füürer . . .»

«Füüreril on alati õigus!» katkestas teda Krüger kategooriliselt.

Krüger tegi mõned sammud toas, tuli siis lausa tardunud Danwitzi juurde tagasi ja jätkas juba oma tavalisel, ülealevalt iroonilisel toonil:

«Nüüd aga sinu viimane küsimus: «Mis saab edasi?» Kas sa tead, milleks Brennecke Peakorterisse lendab?»

«Ma tean vaid seda, et ta lendab homme ja võtab mind kaasa,» vastas Danwitz kuidagi automaatselt.

«Mina tõin talle korralduse ilmuda Peakorterisse.»

Danwitz kissitas nüüd umbusklikult silmi.

«Kas teda siis telegrammiga ei oleks võidud välja kutsuda? Või on OKW ooberstitel vähem tööd kui telegrafistidel?»

«Ära teravmeelitse. Mulle oli antud käsk välja selgitada olukord teie rindel. Ja ma tegelen sellega juba viis päeva.»

«Aga milleks?» küsis Danwitz juhmilt.

Krüger ei vastanud talle kohe. Lõpuks võttis ta piljardilaua nurgale istet ja ütles siis:

«Sa oled kummaline inimene, Arnim. Alles üsna hiljuti olin ma veendunud, et sulle on hiilgav karjäär kindlustatud. Ja see oleks õiglane olnud. Eks ole see ju sinu sõda, sina alustasid seda!»

«Mina?» imestas Danwitz ja jäi teraselt Krügerile otsa vahtima, ise veendunud, et ainult alkohol segab tal Krügerit mõistmast.

«Noh, muidugi sina!» kinnitas Krüger naeratades. «Algas ju Teine maailmasõda Poolas. Aga Poola algas Gleiwitzist. Aga Gleiwitz algas sellest, et sina . . .»

«Ma andsin pühaliku vandetõotuse füürerile ja Saksamaale, et ma mitte iialgi ja mitte mingil tingimusel seda ei meenuta. Ma olen kõik unustanud. Mõistad seda?» ütles Danwitz peaaegu susistades ja lisas siis juba rahulikult, isegi nagu vabandades oma teravust: «Niipalju kui mulle on teada, andsid sinagi samasuguse vande. Kõik need . . . Ühesõnaga, kõik!»

«Väga hea . . . Milleks siin see Gleiwitz? Mina pole seda lausunud, sina pole seda kuulnud. Ma lihtsalt tahtsin sulle nõu anda: kasuta oma «Hundikoopas» viibimist selleks, et oma vana kohta tagasi saada, ja ära siis enam iialgi tagasi tule.»

«Hundikoopas?» küsis Danwitz jällegi Krügerit mõistmata. «Varem sa ju nimetasid Rastenburgi . . .»

«Nojah, kurat võtaks! Hundikoobas ja Rastenburg on minu jaoks üks ja seesama. Füüreri Peakorter asub Rastenburgi lähedal metsas, ja ma ei näe mingit põhjust varjata seda inimese eest, kes juba homme või ülehomme seal on.»

«Aga millega su nõuannet põhjendada?» küsis Danwitz raskelt hingates. «Ma olen kõige palavama aja rindel õlnud. Miks sa siis tahad, et ma võidu eel tagalasse satuksin?»

«Oled sa kindel, et see võit sul juba taskus on, nagu marssalikepp tolle ettekujutatava sõduri seljakotis?»

«Krüger, mulle ei meeldi sinu toon,» lausus Danwitz veelgi süngemaks muutudes. «Senikaua, kui sina Berliinis või tolles . . . kuidas see nüüd oligi . . . Rastenburgis istusid, valasin mina rindel verd.»

«Ma ei kahtle selles. Sa valasid tõesti palju verd.»

«Ma ei räägi praegu vaenlase verest, vaid oma verest. Ma põlesin tankis. Ma sain Luuga all haavata. Ja lõppude lõpuks on minu rügement kõige lähemale jõudnud eesmärgile, mille füürer sõja alguses eesmärgiks number üks kuulutas. Ühesõnaga, sinu praegune üleolek auastmes ei anna sulle veel õigust minuga rääkida nii, nagu . . .»

«Anna mulle andeks, Arnim,» katkestas Krüger ootamatult leebelt ta jutu. «Ma lihtsalt imetlesin su ägedust ja noorust.»

«Sa pole minust kuigi palju vanem.»

«Tõsi. Aga kui rindel loetakse üks aasta kahe eest, siis seal, kus mina asun, vananeb hing veelgi kiiremini, kuigi seda arvesse ei võeta.»

«Milleks sa siia sõitsid?» küsis Danwitz veel kord. Krügeriga vesteldes oli ta ise ikka kogu aeg mõtetega oma kirja juures viibinud. Need olid nagu kaks joont, mis aeg-ajalt küll teineteisele lähenevad, kuid iialgi omavahel ei lõiku.

«Sa juba esitasid mulle niisuguse küsimuse ja ma vastasin sulle,» lausus Krüger.

«Tähendab, sa sõitsid siia, et olukorda rindel välja selgitada?» küsis Danwitz Krügerit pilguga puurides. «Või siis . . . otsustasid lihtsalt vaenlase tule all viibimise eest autasu välja teenida? Aga «Tammelehed» sul juba on. Mida sa siis nüüd tahad? Kas Rüütliristi? Seda sa meie rindel ei saa . . . Muide, see on su oma asi. Kõige peamise sinu selgitustest tabasin ma ära: Peterburi ründamisest on otsustatud loobuda. Ja meil tuleb jäädagi lumehangedesse ja soodesse külmast lõdisema.»

«Sa esitasid mulle kolm küsimust, aga mina olen ainult kahele neist vastata jõudnud,» pöördus Krüger, nagu poleks ta Danwitzi juttu kuulnudki, eelmise teema juurde tagasi. «Tuleta meelde, sa küsisid Peterburi kohta, ja ma vastasin sulle. Sa esitasid mulle küsimuse Moskva kohta, ja ma vastasin ka selle peale täiesti avameelselt. Aga sul oli veel üks küsimus: «Mis saab edasi?»»

«Selle küsimuse esitan ma füürerile, kui ta mind isikliku kohtumisega peaks austama!» väitis Danwitz tormakalt. «Tema üksi teab, mis edasi saab! Ainult tema võib käsu anda . . .»

«Arnim, Arnim,» lausus Krüger kaastundlikult, «sa seisad ühe jalaga põlvist saadik Venemaa lumehangedes, aga teise jala all tunned ikka veel Riigikantselei parketti . . . Kas su omaenda kogemused pole sind veennud, et selles sõjas kõik käskudest ei sõltu? Oli käsk juba augustis Peterburi vallutada, aga meie pole veel Peterburi «Astorias», vaid koperdame alles Pihkvas. Sa oled unustanud, kes on venelased. Selle, et nad vastu panevad, kuigi see «Barbarossa» plaanis ette polnud nähtud . . .»

«Vasta kolmandale küsimusele,» lausus Danwitz Krü-

geri poole vaatamata nüüd tusaselt. «Mis siis edasi saab? Kas antakse meile vähemalt needki väed tagasi, mis meilt Moskva suunda paisati? Seal on need, nagu ma sinust aru sain, juba kasutud, aga meile on neid vaja. Nendega me arvatavasti suudaksime Peterburi vallutada, mis nüüd blokaadi tõttu küllaltki nõrgaks on jäänud.»

«Ära kiirusta. Jah, Moskva all tabas meid ebaedu. Esialgu! Kuid see ei tähenda sugugi . . .»

«Minu eesmärk on Peterburi!» katkestas teda Danwitz. «Nii ütles füürer!»

«Oota nüüd. Praegu on teie rindel palju tähtsam ülesanne. Vaata siia . . .» Aluselt, kus otsekui piikidena kiid rivis seisid, võttis Krüger nüüd tüki kriiti ja joonistas laua juurde tagasi jõudes rohelisele kalevile valge ringi. «Näe, siin on sinu Peterburi . . . Aga see siin,» ütles ta kriidijoont laua alumisse paremasse nurka vedades ja seda siis jämeda punktiga lõpetades, «on Moskva. Aga, näe, siin,» ütles Krüger lühikest joont vedades ja mõnevõrra kõrgemale punkti paigutades, «siin on Kalinini linn. Oled sa sellist nime kuulnud? Ei ole? Aga oleksid pidanud kuulma. See linn kannab bolševistliku Venemaa praeguse presidendi nime.»

«Kas siis Stalin polegi nende president?»

«Oi, püha jumal! Sina, Danwitz, ei taipa Venemaa poliitilisest struktuurist sugugi rohkem kui mõne suguharu juhtimissüsteemist Mustas Aafrikas! Kuid praegu pole jutt sellest. Vaata nüüd jälle siia! Jäägu Peterburi Peterburiks, aga meie peamiseks eesmärgiks on ikkagi Moskva. Ja praegu on armeegrupi «Nord» kõige aktuaalsem ülesanne selles, et kiiremini, näe, siin, Kalininist ülalpool, von Bocki vägedega ühineda.»

Kriidi lauale visanud, võttis Krüger püksitaskust ninarätiku ja hakkas sellega hoolikalt sõrmi pühkima. Danwitz seisis ja vahtis juhmilt neid valgeid jooni ja täppe, mis mööda piljardilaua rohelist kalevit igasse kanti hargnesid. Kõigest sellest, mida Krüger talle oli rääkinud, oli kindlalt ta teadvusse jõudnud ainult asjaolu, et Peterburi ei ole enam eesmärgiks number üks. Kõik need kuuma ja külma vaevad, ägedad lahingud venelastega, võllapuud ja mahalaskmised — seda kõike ei võetud arvesse. Hoopis teised mehed lõikavad võiduvilja.

Ometi oli tal meeles juunikuus Berghofis Hitleriga toimunud jutuajamine. Seistes akna juures, kust oli näha Alpide mäetippe ja mustavaid kuristikke, Hitler just näitaski talle teed siia. Ja eks korranud füürer hiljem, juba juulis, oma salongvagunis tema, Danwitzi, juuresolekul oma tõotust: «Peterburi, eelkõige Peterburi!»

Kogu oma valu ja tigeduse valas Danwitz mõttes kindralite kaela: «Akadeemikud! Kõrgid monokliitega snoobid! Te oskate vaid kaartidel sõdida ega suuda ikka veel leppida sellega, et füürer kunagi gefreiter oli. Jah, oli küll, aga sai jumalaks. Aga teie suudate isegi jumala segadusse ajada. Kahju küll, et tol «pikkade nugade ööl» Hitler Röhmi ja tema rünnakrühmlastega arveid õiendades vaid kaks Reichswehri kindralit hävitas. Neid oleks tulnud kümnete kaupa hävitada! Ainult tõelised natsionaalsotsialistliku vaimu kandjad võivad Hitlerile selles sõjas ustavaks toeks olla!»

«Kin see sulle nüüd selge?» jõudis kusagilt kaugusest nüüd Krügeri hääl Danwitzini.

«Kõik on selge,» lausus Danwitz kalgilt, sealjuures oma pilku piljardilaualt lahti kiskudes, «et füüreri Peakorterisse on tunginud kui mitte just reeturid, siis argpüksid. Need klanitud kindralid . . .»

«Ära räägi rumalusi, Arnim,» katkestas teda Krüger, «kindralitel ja füüreril on üks ja sama eesmärk.»

«Miks me siis veel venelasi võitnud pole?» küsis Danwitz järjest ägedamaks muutudes ja endale aru andmata, et see tema küsimus rumalasti kõlab. «Kuus nädalat, maksimaalselt kaks kuud andis füürer meile sõja võidukaks lõpuleviimiseks!»

«Võib-olla on sulle teada, kuidas seda kas või nüüdki lõpule viia?» küsis Krüger õelalt. «Võib-olla on teil, härra oberstleutnant, mingi võti kiire võidu saavutamiseks?»

«Võti või?» haaras Danwitz mõttes sellest sõnast kinni. «Jah, peaaegu samasuguse küsimuse esitasin ma tookord rongis füürerile. Ja ta vastas mulle pikemalt mõtlemata. Vastas ühe sõnaga: «Julmus!» Kuid kas ma pole siis seda juhtmõtet järginud? Kas ma ei poonud sõjavange? Kas ma pole siis põlvini veres ikka edasi ja edasi sammunud? Ei, mina olen küll füüreri käsku pühalikult täitnud. Ja ikkagi on Peterburi meile kättesaamatuks jäänud . . .»

«Mis siis edasi saab?» küsis Danwitz nõutult.

«Nüüd, sa kordad jälle oma kolmandat küsimust,» ütles Krüger muigamisi. «Ma olen selle kohta juba oma arvamuse öelnud. Võin muidugi lisada: mis edasi saab, aga õigemini, mida edasi teha, seda tuleb arutada nõupida-

misel, kus on koos Idarindel sõdivate armeede ja armeegruppide staabiülemad.»

«Nii et Brennecke sõidab nõupidamisele?» uudistas Danwitz uuesti elavnedes.

«Oled taibukas.»

«Kas siis füürer ise ei saa seda ära otsustada?»

«Ta tahab staabiülemate arvamusi ära kuulata . . .»

Danwitzi peas oli kõik segamini läinud. Reaalsus oli põimunud illusioonidega. Ta oli oma nahal tunda saanud Nõukogude vägede kogu vastupanujõudu ja nõukogude inimeste viha, ja talle ei saanud märkamatuks jääda ka vastuolud Hitleri kavade ja tegelikkuse vahel. Aga niipea, kui Danwitz nendele vastuoludele mõtlema hakkas, võtsid illusioonid kohe võimust. Ta muutus silmapilkselt endiseks Danwitziks, kes uskus füüreri üliinimlikesse võimetesse ja tema tahte ilmtingimatusse võidusse. Isegi see asjaolu, et sõda, mis Hitleri eelkavatsuste kohaselt oleks pidanud võidukalt lõppema kaks, kõige rohkem kaks ja pool kuud tagasi, kestis üha kasvava ägedusega, jah, isegi see ei suutnud Danwitzi pimedat usku kõigutada.

Danwitz seisis, toetudes küünarnukkide najal rohelise kaleviga ülelöödud lauale, ja püüdis oma mõtete kaoses selgusele jõuda, kuid ei suutnud seda teha. Temas lõi üha ägedamalt keema tigedus.

See oli päästev tigedus, sest et see ikka uuesti ja uuesti aitas Danwitzil leida kõige lihtsamat vastust lahendamatutele küsimustele. «Kõiges on süüdi kindralite intriigid. Nende eest ei olnud isegi Hitleril pääsu. Ja nende eest ei ole suutnud end hoida ka sellised mehed nagu Krüger. Samal ajal kui meie füüreri nimel verd valame, on need tagala muidusööjad viie sõjakuu jooksul hauptmannidest ooberstiteks saanud. Aga kui palju on neis ülbust! Aga milline on nende enesekindlus!»

«Kuule, Danwitz,» lõikas nüüd jällegi Krügeri hääl ta mõttemõlgutustest läbi, «küllap sa vaevad praegu oma pead, milleks ma sulle seda kõike rääkisin?»

Danwitz võpatas: talle paistis, et Krüger ta mõtteid luges.

Too aga jätkas:

«Ära püüagi selleks keerulisi põhjusi otsida. See kõik on väga lihtne. Me olime sinuga Gleiwitzis ühe nööri külge seotud. Meid seob veel palju muudki,» ütles Krüger ja laiutas käsi, justkui oleks ta seda mõõtmatut

«muudki» emmata püüdnud. «Kes seda teab, kuidas meie edaspidine saatus kujuneb. Täna toetan mina sind, aga homme võib selline võimalus sinul avaneda. Nii et praegu maksan mina sulle oma sõbravõlga . . .» Ja astunud Danwitzile päris lähedale, lausus ta poolsosinal: «Sa sõidad Rastenburgi. Ära seal midagi liigset räägi. Taltsuta oma õhinat. Mitte kunagi pole nõudmine patuoinaste järele nii suur olnud nagu praegu. Aga kui on nõudmine patuoinaste järele, siis pole alati kindel, et väledad kitsekesed terve nahaga pääsevad. Sellepärast ma tahaksin sind . . . noh, orienteerida, või kuidas seda öelda. Kas sa said minust aru?»

«Ma tänan sind,» hüüdis Danwitz tigeda muigega talle vastu. Ja püüdes siis juttu teemat muuta, küsis Danwitz: «Tähendab, me siis lendame koos?»

«Sa ju ütlesid, et Brennecke võtab sind kaasa? Aga minul on siin veel päevaks või kaheks tegemist. Muide, pole võimatu, et me Rastenburgis kohtume. Mina elan teoonis number kolm.»

«Jää siis hüvasti,» ütles Danwitz ja ulatas Krügerile käe.

Krüger hoidis tema kätt oma peos ja küsis siis paljutähendavalt:

«Kas sa said kõigest aru? Sul rohkem küsimusi ei ole?»

«Sain kõigest aru,» vastas Danwitz oma kätt vabastades. «Muide, mul on sulle veel üks küsimus: ega sa ei ole tahtnud näinud, kuidas maad puuritakse?»

«Mis asja?»

«Kuidas maad puuritakse . . .» kordas Danwitz kuidagi jäheda tilt. «Puuriga. Muide, anna mulle andeks. Sel kõigel pole mingit tähtsust. Hüvasti.»

«Nägemiseni. Aga pea mu peamist nõuannet meeles: püüa Rastenburgi jääda.»

«Igale oma,» lausus selle peale Danwitz ja läks ukse poole.

. . . Tänav oli pime ja lage. Puhus külm tuul. Danwitzile hiikus pikkamisi vastu grupp sõjaväelasi. Välgatas taskulambi kiir. Üks sõjaväelane eraldus grupist, tõkestas Danwitzile tee ja lausus:

«Hauptmann Schuhmacher, komandandi patrull. Palun esitada dokumendid.»

Danwitz torkas käe ärritatult sineli põue, võttis vormi-

kuue rinnataskust oma ametitõendi ja ulatas selle hauptmannile. Hauptmanni selja taha ilmus sõdur, kes taskulambiga tuld näitas.

«Palun vabandust, härra ooberstleitnant,» lausus hauptmann aupaklikult ja lõi kannad kokku. Tavapärast klõpsu aga ei järgnenud, sest lumi oli kandade külge kleepunud.

Ametitõendit tagasi andes lubas hauptmann endale seda, et ütles peaaegu koduselt:

«On aga paganama külm, härra ooberstleitnant... Praegu oleks hea soojas toas istuda.»

«Praegu, hauptmann, oleks hea punkris, aga veelgi parem kaevikus istuda,» vastas Danwitz järsult ja läks kõrvale vaatamata edasi.

Võõrastemaja uks oli lukus ja Danwitzil tuli kella anda. Hetke pärast tegi toosama roosapõsine gefreiter Kirsch talle ukse lahti. Üle näo naeratades õnnitles ta Danwitzi, öeldes:

«Tervitan teid võidu puhul, härra ooberstleitnant! Te muidugi teate, et Tihvin on vallutatud! Heil Hitler!»

Seda öeldes paiskas Kirsch oma käe niisuguse hooga ette, et näis, nagu peaks see tal nüüd paratamatult keha küljest lahti rebenema.

Danwitz tõstis vastuseks hooletult kätt, justkui tahaks ta tüütut kärbest eemale tõrjuda, ja suundus siis vaikides trepi poole, mida kattis samasugune kitsas punane vaip nagu von Leebi staabiski.

«Nägin, et kõik teised meil elutsevad ohvitserid on tagasi tulnud, aga härra ooberstleitnanti ei ole ega ole,» kuulis Danwitz oma selja taga Kirschi kudrutavat häält; too oli kuulmatul sammul tema järel trepist üles tulnud. «Ma hakkasin juba muret tundma...»

«Mille üle?» küsis Danwitz end ümber pööramata.

«Oi, härra ooberstleitnant, siin tuleb väga ettevaatlik olla! Siinsetes metsades on sadade kaupa, võib-olla koguni tuhandeid partisane. Ei möödu päevagi, mil jälle igasugu jutud meieni ei jõua.»

«Uskuge vähem kuulujutte, gefreiter.»

«Kuulen, härra ooberstleitnant,» vastas Kirsch.

Danwitz sai sinelitaskust kompamisi oma numbritoa võtme kätte ja torkas selle lukuauku.

«Julgen teid veel hetkeks peatada, härra ooberst...»

«Mis veel?» katkestas Danwitz teda rahulolematult.

«Ma mõtlesin... ees on veel pikk öö... staabist helistati ja kästi härra ooberstleitnandile ette kanda, et auto antakse teie jaoks ette kell seitse kolmkümmend... ja ma mõtlesin...»

«Mida te siis mõtlesite?»

«Mõtlesin, et sõduri kohus on teenida oma ohvitseri... eriti veel kangelasest rindemeest. Kui see härra ooberstleitnandile sobib,» jätkas gefreiter häält peaaegu sosinaks tasandades, «siis mitte hiljem kui poole tunni pärast võib teda külastada... tütarlaps.»

Danwitz pööras end nüüd Kirschi poole, nii et uks jäigi avamata. Tal oli tahtmine sellele roosapõselisele kupeldajale võimu anda. Aga uudishimu võttis võimust.

«Sakslanna?» küsis Danwitz.

«Paraku, härra ooberstleitnant, venelanna! Kuid te võite täiesti rahulik olla... Täiesti ohutu nii meditsiinilisest vaatevinklist kui ka ülepea. Pärast seda, kui üks teie leitnandil kahvliga silmad peast välja torkas, oleme hoolikat valikut teinud...»

«Aga mis siis, kui tõepoolest?...» mõtles Danwitz endamisi. «Miks mitte heita soojale ja puhtale asemele koos naisega?... Pärast nii pikka ja sunnitud paastu... kas või tunniks ajaks, kas või hetkekski unustada kõik — nii Peterburi, Krüger kui ka need vastikud küsimused, millele vastust ei leia...»

Danwitz vaatas Kirschile otsa ega märganud oma imestuseks temas sel hetkel midagi sõdurlikku. Gefreiter oli oma roosa näo kelmikalt ühele küljele kallutanud, pilgutas Danwitzile kuidagi veidralt silma ja muisutas veel pisut sundki, nii et ta nägi välja päris peibutaja moodi Berliini Alexanderplatsilt.

Valvelis käratas Danwitz nüüd eneselegi ootamatult üle kogu koridori.

Kirsch tõmbus silmapilkselt sirgu, justkui oleks talle metalse nuudiga üle turja äiatud.

«Teatage oma komandörile,» sisistas Danwitz läbi hammaste, «et ma määrasin teile karistuseks viis ööpäeva ranget aresti ohvitseri taktitu kohtlemise pärast.»

Ja keeranud lõpuks võtit lukuaugus, kadus ta ukse taha.

III

Kolmetunnise lennu ajal Pihkvast Lötzenisse, Ida-Preisi väikelinna, Brennecke ja Danwitz omavahel peaaegu kokku ei puutunud. Armeegrupi «Nord» staabiülem ja kaks Danwitzile tundmatut ooberstit istusid eraldi salongis, mille uks oli tihedasti suletud. Ainult selle salongi poolest erineski see lennuk tavalisest «Junkersi» reisilennukist, milles oli kaks rida kaheistmelisi tugitoole kummalgi pool rohelise kitsa vaibaga kaetud läbikäiku. Siin oli taolisi istmeid vähem.

Ühel nendest toolidest, mis kerge riidekardinaga kaetud akna all asus, oligi Danwitz koha sisse võtnud, tühjale kõrvalistmele oli ta aga oma kohvri asetanud.

Ta ei olnud selles madalama auastmega reisijatele määratud lennukiosas üksi. Peale tema oli siin veel kaks Wehrmachti leitnanti, üks ooberstleitnant ja kolm mustas mundris SS-meest — Danwitz ei vaevunud nende auastmeid kindlaks tegema. Ta astus lennukisse, kui need juhuslikud teekaaslased juba seal istusid, ja valis endale koha neist pisut eemal, nii et temast ette- ja tahapoole vabad kohad jäid. Seejärel vajutas ta tooli käetoe küljes olevale kangile, et istme seljatugi tahapoole vajuks, laskus poollamaskil asendisse ning sulges silmad.

Möödunud ööl oli Danwitz hästi välja puhanud, nii et magada ta ei tahtnud. Ometi istus ta tooli seljatoele naaldunult ja kinnisilmi, sest et ta otsis üksindust — oli ju eile liiga palju inimesi tema silme eest läbi käinud. Mingi ebameeldiv mulje oli talle mällu jäänud joomaõhtust ohvitseride kasiinos, ikka veel kumisesid tal kõrvus need tüütud «Lili Marleeni» helid segiläbi kärarikaste toostidega, nõude klirinaga ja piljardikuulide kolinaga . . .

Danwitz rõõmustas, kui «Junkersi» mootorite müra kasvama hakkas ja pikkamisi kõik enda alla mattis, sellega nagu eilset päeva tänasest lahutades. Lämmatamata jäi üksnes Krügeri hääl, mis kord irooniliselt-üleolevalt, kord õpetlikult kõlas, kuigi Danwitz just sellest häälest eelkõige vabaneda tahtis.

Juba lahutasid kümned kilomeetrid Danwitzi Pihkvasse jäänud edukast ooberstist. Kuid talle tundus miskipärast, et too ooberst nähtamatuna siin, tema selja taga istub. Ja mida visamalt Danwitz end Krügeri olemasolu unustama sundis, seda selgemini ta tema häält kuulis. Nende eilne kohtumine oli Danwitzi hämmeldusse viinud.

Danwitz ise lahtise mõistuse ja analüütilise mõtlemisvõime poolest eriti silma ei paistnud. Iga Danwitzi mõte oli nagu väljalastud kuul, mis tõrkus kõrvale kaldumast, suurendas kiirust ainult otsejoones ja hävis sihitul lennul, siis kui põhjust ja tulemust terve sündmuste labürint lahutas.

Danwitz ise seda, mõistagi, ei taibanud. Nendel üsna saagedastel juhtudel, kui tema sirgjooneline mõtlemine ei suutnud väga vastuolulistele faktidele rahuldavat selgitust anda, ta lihtsalt ignoreeris neid fakte.

Esmakordselt sellest ajast alates, kui tal suitsus ja leekides üle Saksa-Nõukogude piiri tuli astuda, olid niisuguseks faktiks olnud hauptmann Mülleri surmaeelsed sõnad.

Danwitz oli alati just ustavust füürerile ja natsionaalsotsialistlikule ideele kõigist inimlikest omadustest kõige tähtsamaks pidanud. Teiseks tõelise sakslase vaidlematuks väärtuseks pidas ta vaprust lahingus. Temas endas olid need kaks omadust üheks tervikuks liitunud.

Mida see «natsionaalsotsialistlik idee» endast kujutab, seda polnud Danwitz iialgi selgitada suutnud. Tema teoreetiline pagas oli liiga kasin — kõigest mõned valmis vormelid, mis Hitleri poolt tema hinge olid istutatud. Nende nõiasõnataoliste vormelite mõte seisnes selles, et Saksamaa on määratud valitsema kogu maailma üle, et aarialased, täpsemini «puhtaverelised» sakslased peavad olema valitsejateks, kõik ülejäänud inimesed aga nende orjadeks, ja et lõppude lõpuks kerkib vereookeanist tulekahjude suitsus ja suurtükimürinas kõrgusse midagi gigantse saare või graniitse kaljurahnu taolist, mille nimi oleks «Tuhandeaastane Reich». Seda mõistet konkretiseerida polnud Danwitz samuti suutnud. Aga kuna tulevased orjad vastu tõrkusid, oli karm karistus paratamatu, tulaalne, see tähendab üleüldine, sõda aga «eluruumist» ilmajäetud Saksamaale hädavajalikuks üleminekustaadiumiks teel «Tuhandeaastase Reichi» poole. Aga vapruselt sõjas võitu ei saavutata. Niisiis sulasidki Danwitzi ähmases teadvuses ustavus füürerile ja isiklik vaprus üheks tervikuks.

Hauptmann Müller oli olnud vapper ja järelikult ka austust vääriv mees. Ta andis oma elu füüreri eest ja tõusis sellega Danwitzi silmis veelgi. Seda mõistmatum oli aga see, miks Müller elust lahkudes suvatses Saksa armeed võrrelda puuriga, mis kaljukivimit kohates murenema hakkab ja tühikäigul edasi pöörleb.

Aga nüüd veel see Krüger! Kõigest mõni kuu tagasi oleks Krügerit Danwitzi kaksikvennaks võinud pidada, niivõrd sarnased olid nende käitumine, mõtted ja unistused. Mis siis seejärel on juhtunud? Miks Krüger nüüd hoopis teiseks inimeseks on muutunud?

...Pärast asjatuid katseid Krügeri häält lämmatada vandus Danwitz alla. Nüüd ta enam ei tõrjunud seda häält tagasi, vaid püüdis selgusele jõuda, millega Krüger teda siis õigupoolest eile rabas. Kas teatega, et Saksa vägede pealetung Moskva all nurjunud on? Või nõuandega rindelt jalga lasta ja füüreri Peakorteris kanda kinnitada?... Või jutuajamise tooniga — familiaarselt üleoleva tooniga, nagu räägitakse lastega, kes veel aabitsatõdesidki ei tea?

Kuid mis siis annab loa sellele Krügerile, ja küllap mitte ainult temale, nii vabalt arutada kõike, muu hulgas ka neid mõisteid, mis igale tõelisele natsionaalsotsialistile pühad on?

Ikka ja ikka pöördusid Danwitzi mõtted juba tallatud radadele: füürerit ümbritsevate inimeste hulka on tunginud need, kes usaldust ei väärі. Need inimesed on upsakaks läinud. Nad on hakanud arvama, et suudavad sõjalist situatsiooni paremini hinnata kui füürer. Need inimesed on unustanud, et nad on vaid tavalised surelikud, füürer aga oli ja jääb kõigile peaaegu jumalaks. Salapärastel selgeltnägemise hetkedel, mis füüreril esinevad, avanevad tema ees tavalistele inimestele mitte iialgi nähtavad kaugused.

Danwitz istus ikka veel tugitooli seljatoele naaldudes liikumatult ja kinnisilmi. Lennuk lendas üle mahapõletatud Vene linnade ja külade, üle kõrbenud ning fugasspommidest ja suurtükimürskudest üleskündud Nõukogudemaa, üle kodututе, otsekui maa seest tõusnud korstnate ja üle võllapuude, mille küljes partisanide kangestunud laibad rippusid, kuid Danwitzile ei tähendanud see kõik midagi, teda oli haaranud vaid üks mõte, üks kinnisidee, üks soov: võimalikult kiiremini füürerit näha, talle tõtt rääkida ja pöörata tema raev nende inimeste poole, kes tema usaldust ei väärі, siis aga uuesti, nagu tookord seal rongis, kuulda füürerilt selliseid sõnu, mis tema, Danwitzi, edasise elumõtte kindlaks määravad.

«Kas magate, ooberstleitnant?» kuulis Danwitz nüüd küsimust.

Danwitz ei avanud kohe silmi. Tal kulus mitu sekundit,

et end oma mõtetest lahti kiskuda. Ja kui ta siis lõpuks laugusid paotas, nägi ta kindral Brennecket oma tugitooli kõrval. Ta tegi katset üles hüpata, aga selgus, et allalastud seljatoega toolilt polegi nii lihtne tõusta. Ta haaras juba tooli käetugedest kinni, kuid Brennecke asetas oma käe kergelt ta õlale ja ütles:

«Istuge, istuge, ooberstleitnant!» Ise aga võttis ta teisel pool ahtakest vahekäiku seisva tugitooli käetoele istet ja oli sel kombel nüüd peaaegu Danwitzi kõrval, ainult hõge piust temast kõrgemal.

«Kas unistasite kohtumisest Saksamaaga?» küsis Brennecke heatahtliku muigega. «Või naudite juba ette,» jätkas ta vastust ootamata, «palju intiimsemat laadi kokkusaamist? Olete abielus?»

«Jõi, härra kindral, olen vallaline,» vastas Danwitz raporteerides ja ühtaegu paremal käetoel asuvale nupule vajutades, millega ta oma tooli seljatoe normaalsesse asendisse viis.

«Kas teil mõrsja on?»

«Ei ole, härra kindral.»

«Aga isa ja ema?»

«Isa surі ammu. Ema on Berliinis.»

«Kui vana te olete, ooberstleitnant?»

«Kakskümmend seitse, härra kindral.»

«Hm-m... Ja teil pole siiamaani perekonna soetamise soovi tekkinud?»

«Mul on perekond, härra kindral. See on minu füürer ja minu Saksamaa.»

Brennecke heitis nüüd terase pilgu Danwitzile. «On ta fanaatik? Elementaarne karjerist? Läbinisti fanaatik? Või lihtsalt peferast?» püüdis ta otsusele jõuda.

Danwitzi vastustest aga ei olnud kostnud mingit valskust. Ja tema nägu, millelt suvine päevitus veel polnud kadunud, tuuldunud, järsulõikeliste huultega, puhtaks raseeritud nägu oli ehtsalt mehelik. Ainult tema silmades, pilkumatutes, helesinistes silmades, mida soovi korral oleks võinud ka terashallideks nimetada, oli midagi isepärast. Kusagile nende halastamatu vaatega silmade sügavusse oli tardunud meeletus.

«Ikkagi fanaatik. Kõige tavalisem fanaatik,» jõudis Brennecke nüüd otsusele.

Enne eilset päeva ei olnud tal Danwitziga kohtuda tulnud. Otse sõja eel armeegrupi «Nord» staabi juurde saadetuna polnud see ohvitser faktiliselt päevagi tema juhti-

misel töötanud, vaid otsekohe pärast rindele tulekut uue määramise saanud — sedapuhku Hoeppneri 4. tankigruppi. Nii oli von Leeb ise otsustanud. Brennecke oli selle eest talle tänulik, sest pole kuigi suur rõõm, kui su kõrval ja liiati veel alluvate hulgas on mees, kes füüreri kaaskonda on kuulunud.

Kõige järgi otsustades polnud see Danwitz end sõja esimesel etapil halvast küljest näidanud: sai Luuga all haavata ja teenis selle eest välja füüreri autasu, kui too juulis armeegruppi «Nord» külastas. Omal ajal oli Brennecke kerge südamega viseerinud ettepaneku major Danwitzile auastmes ülendust anda.

Ja nüüd siis tõi saatus nad kokku. Käsk saata ooberstleitnant füüreri Peakorterisse oli antud vahetult von Leebile ja Brennecke oli sellest alles eile hommikul feldmarssalilt kuulnud. Ta oli siis meelega kabinetti jäänud, et seda Danwitzi oma silmaga näha. Feldmarssali korraldusse väljakutsutud ohvitser Peakorterisse toimetada selsamal lennukil, millega ta ise kavatses lennata, oli Brennecke ükskõikselt suhtunud. Ta mõtted olid olnud staabiülemate nõupidamisega seotud, oli ta ju kolm päeva kirjutanud ettekannet oma rinde olukorrast. Danwitzil aga eelseisva nõupidamisega midagi ühist ei olnud ja sellepärast ta ka kindralit suurt ei huvitanud.

Oma salongist väljus ta lihtsalt viisakusest, et tervitada neid väheseid temaga koos lendavaid puhkuseleminejaid ja haavata saanud ohvitsere, kes tagalasse ravi jätkama lähevad. Kuid nüüd, alustanud Danwitziga seda mittemidagiütlevat vestlust, tundis Brennecke äkitselt intuitiivselt, et tolle ooberstleitnandi Peakorterisse kutsumisega on seoses mingi oht.

Danwitz vastas Brennecke küsimustele lühidalt ja täpselt, nii nagu see rügemendiülemale vestluses armeegrupi staabiülemaga igati sünnis on. Kindralit valvsaks muutnud fraasi füüreri ja Saksamaa kohta, mida too ooberstleitnant mingi varjatud etteheitega ja isegi väljakutsuvalt oli lausunud, võis kergesti ka natsionaalsotsialistlikes ringkondades tihtipeale kasutatavate harjumuspäraste kõnestampide hulka arvata. Ent see, kuidas Danwitz seda lauset oli öelnud, ja peamiselt too kummaline, arukuse ja hullumeelsuse piirimaile kuuluv ilme ta silmades, olidki Brennecke valvsaks teinud.

Teistsugusel ajal poleks ta vist sellele, et ühte tema rinde rügementi kas siis maniakk või timukas juhib, min-

gil tähelepanu osutanud. Maniakke ja timukaid vajati nüüd just suurel arvul. Venelased pididki üksnes juba saksa ohvitseri pilgu all värisema lööma. Sedakorda aga ei olnud see pilk suunatud venelastele, vaid temale, Brenneckele, saksa kindralleitnandile. Ja ähmane oletus, et Hitleri Peakorterisse sattudes võib too Danwitz mingi alles teadmata õnnetuse põhjustajaks saada, mis ähvardab von Leebi, aga see tähendab, et ka tema staabiülemat, hakkas nüüd esmakordselt Brennecke hinges maad võtma.

«Arusaadavalt,» ütles Brennecke noogutades, «oleme me laias laastus võttes kõik ühe pere liikmed. Kuid sellest hoolimata on noorusel omad õigused. On ju nii?»

Brennecke tabas end praegu sellelt, et ta justkui püüaks selle fanaatikuga tema mängu kaasa teha, ja kirus end selle eest.

«Noortel on õigus esimestena füüreri ürituse eest surra,» kuulis ta Danwitzi jahedat vastust.

«Hüh, meie, vanamehed, nii kergesti teile seda eesõigust ei loovuta,» lausus Brennecke, taibates, et tal ka seilapuhku selle pealesunnitud vestlusmaneeri muutmiseks jõudu pole. Ja seda ebameeldivat jutuajamist lõpetama. rutates ütles ta mõnevõrra ülespuhutult: «Loodan samuti nagu feldmarssal, et te vajalikul viisil jutustate Peakorteris meie võidust Tihvini all.»

«See on saavutatud minu osavõtuta,» vastas Danwitz endist viisi jahedalt.

«No noh,» ütles Brennecke sõrmega ähvardades, «ärge ikka Peterburit piiravate vägede osatähtsust alahinnake. Selles, et venelased ei suutnud Tihvini alla küllaldasel määral täiendust saata, oli ka teil teeneid.»

Brennecke tõusis. Nüüd aga tõusis käsi tooli käetugedele asetades silmapilkselt ka Danwitz.

«Soovin edu, ooberstleitnant!» lausus Brennecke.

«Tänan teid, härra kindral!» vastas Danwitz rõhutatult selgesti.

Brennecke noogutas veel korra ja läks siis oma salongi tagasi.

Kui lennukirattad betoonist maandumisrada kriipisid, vaatas Danwitz masinlikult oma käekella. Oli veerand üks.

Lennuk veeres juba betoonteel. Danwitzi reisikaaslased tõusid oma kohtadelt üles ja rääkisid kohvreid väljapääsu

poole nihutades omavahel elavalt, Danwitz aga istus ikka veel liikumatult ja sõnatult paigal.

«Mida saatus mulle varuks on hoidnud?» küsis Danwitz endalt mõttes. Pinge, mis teda viimaste päevade jooksul maha polnud jätnud, oli viimse piiri saavutanud. «Kõik, kõik peaks lähema tunni jooksul selguma,» mõtles ta endamisi. «Varsti, üsna varsti saan teada, miks mind välja kutsuti!»

Kõige otsustavam oli muidugi see, kas füürer teda vastu võtab. Danwitz ei küsinudki endalt, miks peaks füürer teda vastu võtma. Kas selleks, et isiklikult teda ära kuulata, või selleks, et oma viha ühe liigselt hoogu sattunud kohtlase inimese peale välja valada? See ei paistnudki Danwitzile praegu kõige tähtsam olevat. Teda valdas vastupandamatu soov: uuesti oma jumaldatud füüreriga kokku saada, tema maagilist häält kuulda, näha tema käeliigutust, millega ta otsekui tõmbaks eest ära kardina, mis tulevikku varjab.

Lennuk peatus. Viimast korda lõid ta mootorid veel mürisema ja vaikisid siis. Oli juba kuulda avatava ukse kriginat ja väljapaisatud metalltrapi kolinat. Kuid Danwitz istus ikka alles oma kohal.

Ta ei teadnud, kas talle keegi vastu on tulnud. Ja kui ei ole, kuhu ta siis peab minema? Teadmatus hirmutas teda. Mõneks ajaks see isegi nagu halvas Danwitzi.

Lõpuks ta siiski tõusis, tõmbas pakiriiulile heidetud sineli järsu liigutusega alla, kahmas kohvri kätte ja suundus väljapääsu poole.

Esimeseks, alles alateadlikuks tundeks oli Danwitzil metalse trapi ümmargustele pulkadele astudes meeldiv soojustunne. Talv polnud siia veel saabunud. Puhus, tõsi küll, vali tuul, aga seegi polnud nii karm nagu seal, kaugel Venemaal, — see ei torkinud nähtamatute nõeltega nägu ega tikkunud läbi sineli ja vormikuue, et kehani jõuda. Taamal haljendasid ääretud männimetsad.

Maapinnale astunud, vaatas Danwitz ringi.

Kaugusse kaduva betoonist maandumisraja taga seisis lennuväljal pruunikaks tõmbunud ja luitunud murul mitu veoautot. Sõdurid laadisid lennukilt koormat maha: võtsid pagasiluugist kaste, kompse ja mingit aparatuuri vastu. Veoautode kastidesse heitsid oma kompse ka need ohvitserid, kes Danwitziga koos siia olid lennanud, aga seejärel vinnasid nad käte abil ennastki sinna üles.

Lennukiuksed olid ristseliti valla, ühe eesmise ukse

juurest tõmmati juba trapp eemale. Danwitz tegi sellest järelduse, et Brennecke ja teda saatvad ooberstid on juba minema sõitnud.

«Mida ma peaksin tegema? Kuhu minema?» mõtles Danwitz nõutult.

Lennuvälja ühekorruselised teenistusmajakesed asusid mõnisada meetrit eemal sellest paigast, kus lennuk praegu seisis. Ja Danwitz võttiski nüüd suuna sinna: võib-olla on lennuvälja ülemuste juurde tema suhtes mingid korraldused jäetud. Äärmisel juhul saab ta aga sealt telefoni teel lähima garnisoniga ühenduse võtta. Ta ei jõudnud veel pooli teedki maha käia, kui nägi musta sõiduautot lennuvälja poole kihutamas. See oli kusagilt metsavahetelt tagedale ilmunud.

«Ega see äkki minu järele ei tulnud?» mõtles Danwitz hüüatusrikkalt ja kiirendas sammu.

Auto oli selle ajaga juba lennuvälja hooneteni jõudnud ja neist peatumata mööda sõitnud. Ta kihutas nüüd juba teed valimata mööda pruunikat rohtu. Danwitz muutis instinktiivselt suunda ja läks kiiremal sammul autole vastu.

Mõne minuti pärast jõudsid nad kohakuti. Danwitz aeglustas sammu, kuid auto lipsas temast mööda.

Danwitz ohkas pettunult, ning muutnud uuesti suunda, astus jälle hallide majakeste poole. Tema selja taga kostis nüüd üdini tüngiv pidurite krigin.

Danwitz pööras ringi. Auto oli temast kümne meetri kaugusel seisma jäänud. Auto esiuks löödi lahti ja keegi mustas SS-lase riietuses mees hüppas sealt välja.

Ka-ga vehkides hüüdis ohvitser:

«Danwitz! Oled see sina?!»

Ja ruttas siis nõutult seisva Danwitzi poole, ise veel käigu peal valjusti imestades:

«Kuidas ma sind küll ära ei tundnud? Mõtelda vaid! Äärepealt oleksin mööda kihutanud!... Ohoo! Andestage, härra ooberstleitnant! Ma ei näinud eemalt hästi teie olekuid...»

Nüüd tundis ka Danwitz temale läheneva SS-lase ära. See oli ju SS-hauptsturmführer Walter Dettmann füüreri tuue Riigikantselei vastuvõtutoast! Nad olid üheealised ja peaaegu sõbrad olnud. Dettmanni SS-lase auaste vastas sõjaväe hauptmannile. Selles auastmes, nagu Danwitz teadis, oli Dettmann ka enne sõda, siis kui tema ise oli juba major. Dettmanni auaste oli nüüdki jäänud samaks.

Danwitzile peaaegu vahetult ligi astunud, heitis Dettmann nüüd ülepakutud uljusega oma parema käe ette, hüüdis: «Heil Hitler!» ja hakkas siis vastust ootamata kohe sõbramehe kombel lobisema:

«Aga sina, Arnim, oled küll tundmatuseni muutunud! Oma kümme aastat vanemaks läinud. Kuid endist viisi pealaest jalatallani sajaprotsendiline aarialane. Ja pealegi veel ooberstleitnant. Rahuajal olid meie kantseleipreilid sinu võludest otse arust ära . . .»

«Tervist, Walter!» katkestas teda nüüd Danwitz. «Olen rõõmus, et kohtusime. Ja lisaks aitasid sa mind hädast välja: ma ei teadnud, kuhu pöörduda. Tulin väljakutse peale, aga siin . . .»

Dettmann võttis ootamatult valveseisangu, surus käed külgedele, lõi kannad klõpsudes kokku ja raporteeris:

«Härra ooberstleitnant! Hauptsturmführer Dettmann saabus siia, et teid kohale toimetada!» Siis aga naeratas ta ja palus häält tasandades: «Palun, ära sa kellelegi räägi, et ma sind äärepealt maha oleksin maganud. Muidu on mul noomitus kindlustatud. Aga nüüd . . . Bruno,» hüüdis ta autojuhile, samuti SS-lasele, «võta härra ooberstleitnandi kohver! Ruttu! . . .»

Nagu head sõbrad võtsid nad kahekesi kohad sisse tagaistmel. Autojuht pööras auto ümber. Ja nad kihutasid metsateele.

«Kuhu me sõidame, Walter?» küsis Danwitz kärsitult.

««Hundikoopasse», arusaadavalt! Sa ju ise ütlesid, et said väljakutse.»

«Jah, aga ma ei tea siiamaani, kes mind nimelt välja kutsub! Telegrammile oli alla kirjutanud Schmundt . . . Kuidas sa nimetasidki seda paika, kuhu me sõidame? «Hundikoopaks»? On see küla või linn?»

«Danwitz! Sa oled täiesti elust maha jäänud. «Hundikoobas» pole ei küla ega linn. Nii meeldib füürerile oma Peakorterit nimetada.»

«Tähendab, me sõidame füüreri juurde?» küsis Danwitz rõõmustades.

«Minul on kästud sind «Hundikoopasse» toimetada,» vastas Dettmann vaoshoitult. «Ülejäänust saad teada kohapeal.»

«Walter, ära piina mind!» lausus Danwitz paluvalt. «Muide, millisel kohal sa praegu oled?»

««Hundikoopas» füüreril spetsiaalset vastuvõturuumi nagu see, mida sina nii hästi tead, ei ole. Me elame siin

juatkui välilaagris. See on midagi kloostri ja kasarmu vahepealset.»

«Sa pole veel midagi endast rääkinud. Mida sa siin teed?»

«Mina või?» küsis Dettmann vastu. «Kuidas seda sulle nüüd seletada? . . . Olen, ühesõnaga, üks nende hulgast, kes Peakorteris SS-reichsführeri ametkonda esindab.»

«Himmleri oma või?»

«Saksamaal on üksainus SS-reichsführer.»

«Pea nüüd pea, ma ei taipa praegu täiesti . . . Miks siis selliael juhul just sind mulle vastu saadeti?»

«Nähtavasti sellepärast, et sa füürerile oma kirja saatsa just selle minu ametkonna kanali valisid.»

«Ma mõistan,» ütles Danwitz noogutades. «Tähendab, mu kiri käis Prints Alberti tänaval ära. Aga kas see lõpuks ikka füürerini jõudis? Lühidalt öeldes, Walter, kas sa ei võiks mulle teatada mingeid üksikasju, mis selle kirjaga seotud on?»

«Midagi ikka võin. SS-reichsführer tahab sind näha.»

See oli Danwitzile uus mõistatus. Teda tahab näha Himmler. Kuid milleks? Ja mispärast?

Himmlerit tundis Danwitz juba poisikesena. Himmler oli tema isa sõber ja sagedane külaline nende majas. Siis seda inimest veel SS-reichsführeriks ei nimetatud. Siis nimetati teda lihtsamini — üheks Hitleri kaasvõitlejaks. Hitler oli aga juba natsionaalsotsialistliku partei tunnustatud juhiks saanud. Ainult parteijuhiks ja mõninga aja sakslaste mõtete valitsejaks, kuid mitte veel Saksamaa kõikvõimsaks valitsejaks. Presidenditoolil oli siis Hindenburg, kantsleriks aga oli kas siis Brüning või juba von Papen.

Hindenburgisse suhtuti Danwitzi perekonnas jaheda austusega, kantsleritesse aga varjamatu põlgusega. Hitlerit peeti siin jumaluseks. Arnimi isa, postiametnik, astus natside parteisse ammu enne Baieri putši ja ta elu jagunes seejärel kaheks osaks. Esimene, teenistusega seotud pool, oli kahvatu ja ebahuvitav. Tõeline elu algas tal alles pärast tüütute töökohustuste lõpetamist. Kui isa just kusagile õllesaali oma parteikoosolekule ei läinud, oli Danwitzide maja õhtuks tema parteikaaslasi täis. Nad kirusid siin valitsust, sajatasid needusi kommunistide, sotsiaaldemokraatide ja juutide kaela, karjusid «Heil Hitler!», sirutades ise käsi füüreri pildi poole, mis kesset söögitoa tühja seina ilutses; ühtki teist portreed

või pilti ei peetud vääriliseks juhi pildi kõrvale panemiseks.

Himmleri tulles läks isa temaga oma pisitillukesse kabinetti, kusjuures ta igakord ei hoolitsenud selle eest, et uks kõrvaltuppa, kus noor Arnim, kes seal oma õppetükke tegi, suletud oleks. Usina koolipoisi tähelepanu kaldus tahes-tahtmata oma õppetükkidelt kõrvale ja ta jäi isa kabinetist kostvat jutuajamist kuulatama. Kõige sagedamini käis jutt rünnakrühmlaste demonstratsioonidest, kommunistide poolt ettevalmistatud streikide nurjaajamiste õnnestumistest või ebaõnnestumistest ja eelseisvatest kantsleri valimistest. Juhtus, et vestluskaaslased käsitlesid üsna ähmaseid, üsna salapäraseid teemasid, mis seetõttu Arnimi ettekujutust eriti erutasid. Sellistel puhkudel rääkis peamiselt Himmler. Tasase, kuid kõrge häälega arutles ta üliinimestest ja kääbustest, jää võitlusest tulega, alamate rasside massilise hävitamise vajadusest, mingitest hiiglastest, kes elasid kusagil Himaalaja mägedes, «selgeltnägemise sähvatustest», mis füüreril esinevad, suurest filosoofist Hans Hörbigerist, kes lükkab ümber kõik väärad teadused, mis hellenismi, ristiusu ja juutluse pehkinud baasil on tekkinud.

Arnim ei taibanud kuuldust peaaegu midagi. Kuid just see mõistmatus ja salapärasus, millel oli nii suur kontrast selle igava ja mõõduka reaalse eluga, just võluski teda.

Vahetevahel osutas Himmler poisile erilist tähelepanu. Ta surus Arnimi diivaninurka, istus ise teise nurka ja sihtides teda sealt siis oma hüpnotiseerijasilmadega, mis palavikuliselt prilliklaaside taga välkusid, jutustas talle oma tasase ja monotoonse häälega hirmsaid ja ühtaegu haaravaid lugusid uuest tule ja vere ajastust, milles Arnimil tuleb elada ja milleks tal juba praegu on vaja end ette valmistada . . .

Kui isa suri, lakkas Himmler nende maja külastamast. Alles palju aastaid hiljem, juba füüreri adjutandina, tuli Danwitzil, ja sealjuures veel korduvalt, ka Himmleriga kohtuda. Kuid need olid vaid põgusad kohtumised. Muide, üht nendest, mis pikaks ajaks Danwitzi saatuse määras, ei saa küll põgusaks nimetada.

See toimus kolmekümne üheksanda aasta augusti keskel, enne seda, kui Himmler isiklikult Halderile Gleiwitzi operatsioonist osavõtjaid soovitas . . .

«. . . Tähendab,» mõtles Danwitz Dettmanni kõrval autos istudes endamisi, «minu oletus osutus õigeks: Grünwald

andis minu kirja gestaapo šefi kätte. Kuid mida tegi Himmler selle kirjaga?»

Vastust sellele küsimusele veel ei olnud, ja Danwitz, kes seda vastust otsis, asus uuesti Dettmanni pinnima. Sedakorda küll ettevaatlikult, justkui õhukest jääd mööda astudes:

«Sa ütlesid, et esindad SS-reichsführeri ametkonda Peakorteris. Järelikult reichsführer ei asu Peakorteris?»

«Alaliselt mitte. Tema residents on vanas paigas, Berliinis. Kuid «Hundikoopas» käib ta regulaarselt.»

«Niiviisi,» märkis Danwitz endamisi, «see juba on midagi. Kui ma üksnes Himmlerit oleksin huvitanud, siis oleks ta mind Berliini kutsunud. Aga mul kästi Peakorterisse ilmuda. Ja telegrammile kirjutas alla Schmundt. Tähendab, Himmleri vestlusega see asi ei piirdu. Peakorterisse ma nii või teisiti ikkagi satun. Noh . . . aga kus see Peakorter on?» mõtles Danwitz äkitselt endamisi ja hakkas teraselt auto aknast välja vahtima.

Auto kihutas asfalteeritud metsateed mööda, mis paistis olevat lõputu. Kahel pool teed moodustasid männid peaaegu pidevaid vasksete tüvedega müüre, mida ülalt rohetavad katused katsid.

«Tuleb meil veel kaua sõita?» küsis Danwitz.

«Küllalt kaua,» vastas Dettmann ja vaatas kella. «Aga jõuame siiski õigeks ajaks. Senikaua võiksid sa mulle olukorrast rindel jutustada.»

«Küllap oled sinagi mu füürerile saadetud kirja lugenud?»

Dettmann raputas eitavalt pead ja ütles:

«Ei ole.»

«Ma kirjeldasin seal küllaltki selgesti seda olukorda. Vähemalt minu rindelõigus.»

«Kus see sinu rindelõik siis on?»

«Peterburis.»

«Ku-us?!» küsis Dettmann kahtlevalt. «Sa tahad öelda, et Peterburi all?»

«Ma ütlesin seda, mida ma öelda tahtsin,» kähvas Danwitz nüüd tigedalt. «Seal, kus minu rügement seisab, käis varem Peterburi tramm.»

«Aga mis teid siis takistab . . .» alustas Dettmann juba, kuid Danwitz katkestas teda järsu liigutusega, pööras jällegi pea ära ja hakkas uuesti aknast välja vahtima.

«Igal juhul,» kuulis ta Dettmanni häält, «kuigi sa pole

veel Peterburit vallutanud, oled sa ooberstleitnandi õlakud ometi juba kätte võitnud. Ja ära pahanda, palun. Mind sinu edu rõõmustab.»

«Teie siin võidate neid auastmeid kiiremini,» vastas Danwitz peadki pööramata, ise Krügerist mõeldes.

Sel hetkel auto pisut hüppas, nad sõitsid üle raudtee.

«Kas siin siis ka praegu rongid käivad?» küsis Danwitz imestunult nendele peeglina säravatele relssidele tähelepanu pöörates.

«Ainult üks rong,» vastas Dettmann. «Riigimarssal Göringi oma. Tema staabikorter asub Johannesburgis.»

«Kus?» küsis Danwitz vastu. Ta polnud sellisest asulast iialgi kuulnud.

«Johannesburgi metsas. See on Rastenburgist lõuna pool.»

«Aga kus see Rastenburg siis lõpuks on?»

«Ma ei räägi linnast, vaid metsast! Ja selles metsas me praegu olemegi. Õigupoolest nimetatakse seda metsa kaardil Mauerwaldi metsaks. Kuid meie oleme harjunud teda Rastenburgi järgi nimetama. Linn on siin üsna lähedal.»

Alles nüüd taipas Danwitz, mida praktiliselt tähendab see eile korduvalt kuuldud sõna: «Rastenburg»! Mitte linna, mis on rajatud iidsete teutooni rüütlite kindluse kohale, vaid just metsa! Seda ääretut põlismetsa, kus ainsaks tsivilisatsiooni märgiks on see lage asfalteeritud metsasiht ja see alles äsja seljataha jäänud raudteeliin. Ja siit, sellest metsatihnikust juhibki füürer kogu seda gigantset lahingut, käsutab miljonite inimeste elu, juhib tuhandeid lennukeid ja tanke, kümneid tuhandeid suurtükke ja tegeleb vallutatud aladel uue korra kehtestamisega! . . .

Oma endistest tähelepanekutest teadis Danwitz, et sõja juhtimist füürer kellelegi ei usalda. Läänes toimunud sõjategevuse vältel oli ta kogu aeg isiklikult kindlaks määranud, kus ja millal pealetungi alustada ning milliste jõudude ja vahenditega seda läbi viia. Kindralitelt nõuti vaid ühte: nende käskude vastuvaidlematut ja täpset täitmist. Kuid siis lõõmas sõda peaaegu Saksamaa naabruses — Poolas, Prantsusmaal ja Belgias. Kõik need maad olid justkui külje all. Saksa lennukite eskadrillid võisid ühe, noh, ütleme kahe tunni jooksul Saksamaa lennuväljadelt õhku tõusta, pommid sihtkohas alla heita ja jälle tagasi baasi jõuda. Aga nüüd! . . . Hetkeks pööras Danwitz oma pilgu mõttes itta, kujutles neid ääretuid, juba lumega kaetud Venemaa alasid ja mõtles tahtmatult, et selleks peaks olema küll päris jumal ise, et nii kaugelt juhtida sellist inimkonna ajaloos ennenähtamatut võitlust.

Füürer muide ongi niisugune jumalus, kellele kõik on jõukohane.

Teine lugu on kindralitega. Neil pole siin midagi teha. Rindelt nii kaugel viibides nad ainult segavad füürerit, ajavad teda hämmeldusse ja viivad ta eksiteele.

Need Danwitzi mõttemõlgutused just loogilisusega ei hiilanud, neis rääkis üks mõte teisele vastu — jumalat ju petta või eksiteele viia ei saa, ta on ju eksimatu! Kuid seda mõtet Danwitzile pähe ei tulnud . . .

«Milleks mind ikkagi Himmlerile vaja peaks olema?» mõtles Danwitz jällegi endamisi. Ja uuesti hakkas teda kirm vaevama. Juba jälle tärkas mõte, et kõik pole sugugi nii, nagu talle paistis või ta seda tahaks. Kiri polegi füüreini jõudnud. See on gestaapo ämblikuvõrkudesse kinni jäänud ja Himmler on otsustanud sellest pöörasest ohvitserist, kes püüab füürerile kindralite vastu umbusaldust sisendada, nüüd lahti saada. Aga see, et telegrammile on alla kirjutanud Schmundt, mitte aga gestaapo esindaja, on vaid maskeering . . .

Danwitz ei taibanud ega tunnetanud, kuivõrd mõttetu on seda laadi oletus. Ta unustas, et tema kirjast oli teadlik ka Krüger, — järelikult oli see gestaapo labürintidest siiski välja pääsenud. Danwitz ei andnud endale aru ka selle kohta, et suur rumalus oleks üks vähetuntud rügemendiülem ainult selleks välja kutsuda, et talle lõppu peale teha. Gestaapol oli sadu võimalusi Danwitzist ka kuhapeal lahti saada.

Ei, mitte võimaliku karistuse eelaimus ei hirmutanud praegu Danwitzi ega tumestanud ta kainet mõistust. Tema sõdurisüda võpatas hoopis kartusest, et teda võidakse valesti mõista, võidakse kahtlustada, et ta füüreritle küllalt ustav ei ole. Tema jaoks oli see aga sada korda hullem surmast.

Kuid Himmleri juurde kutsumine tõendas juba iseenesest, et teda milleski kahtlustatakse. SS-reichsführer teda pisegilistele mälestuste meenutamiseks muidugi välja ei kutsu, ta pole põrmugi sentimentaalne inimene.

. . . Oli vähemalt tund kulunud sellest ajast, kui nad lennuväljalt minema sõitsid, aga metsal polnud veel lõppu

näha. Danwitzile hakkas juba paistma, et auto ei sõidagi otseteed, vaid veereb kusagile allapoole, kuristikku.

Ometi pole kuristikudki põhjatud. Heitnud üle autojuhi pea pilgu tuuleklaasile, nägi Danwitz, et asfalttee kohe vastu rohelist müüri ära lõpeb. Seda, et asfalttee seal järsu pöörde teeb, taipas ta alles paarkümmend meetrit enne näilist teelõppu. Kurvi tagant paistis tohutu suur, pruuniks värvitud tõkkepuu, sellest paremal oli vahimajake. Seal seisis kaks sõdurit, automaat rinnal. Kummalgi oli teraskiiver peas, kiivritel võis aga hästi näha valgeid kilpe ja lühikesi välgunooli — SS-vägede embleemi. Veel kaks SS-meest seisis keset teed, selg tõkkepuu poole. Tõkkepuu juurest algas mitu okastraadirida, mis metsatihnikusse kadusid.

Autojuht aeglustas sõitu. Danwitz märkas, kuidas sõdurid kontrollposti juures käe automaadile panid, aga teine neist kahest, kes keset teed seisid, tõstis ettepoole hoitud peopesaga käe hoiatavalt üles. Auto peatus.

Dettmann hüppas autost välja ja hakkas vahimajakesest ilmunud obersturmführeri poole minema. Nad vahetasid mõne sõna. Dettmann näitas mingit dokumenti, mille järel mõlemad valvurid valveseisangu võtsid ja parema käe ette heitsid, sedapuhku juba mitte enam tee tõkestamiseks, vaid Dettmanni tervitamiseks. Too lõi hooletult käega ja tuli siis auto poole tagasi. Raske pruun tõkkepuu hakkas seejärel pikkamisi tõusma.

«Edasi!» andis Dettmann autojuhile käsu, ise uuesti Danwitzi kõrvale istet võttes.

Auto sõitis tasakesi tõkkepuu alt läbi. Ohvitser, kes tõkkepuu tõstmiseks käsu oli andnud, läks vahimajakesse tagasi, jättes ukse enda järel lahti, ja Danwitz nägi, kuidas ta seal otsekohe telefonitoru hargilt võttis . . .

«Noh, niiviisi, oledki sihtkohta jõudnud,» ütles Dettmann nüüd, nagu Danwitzile paistis, ülemäära südikalt.

Danwitz, kes oli tuttav tolle sünge suurejoonelisusega, millega Hitler end ümbritsema oli harjunud, püüdis siingi leida midagi Berghofi meenutavat — kas või miniatuuriski! —, kuid esialgu polnud siin näha mitte midagi peale jällegi ääretusse kaugusse kaduva maantee, mis sarnanes lennuvälja maandumisrajaga. Ainult nüüd olid kahel pool teed okastraattõkked ning üksteisest võrdsel kaugusel kõrguvad puust valvetornid.

«Kas füürer elab siin?» küsis Danwitz ettevaatlikult.

«Ei, mis sa nüüd!» vastas Dettmann. «See on alles «julgestustsoon number kolm».»

Mõni minut hiljem tegi maantee jälle järsu pöörde ja auto jõudis veel ühe tõkkepuu juurde. Kahel pool seda paiknesid betoonist dotid, mille laskeavades võis kuulipildujatorusid aimata. Tõkkepuu ees seisis SS-lase mustas sinelis ohvitser, vormimütsil kokard pealuu ning ristatud luntide kujutistega. Tõkkepuu taga asus valveruum, mille kõrval kolm automaaturit ringi kõndisid.

Sedapuhku Dettmann enam autost välja ei hüpanud, vaid ootas, kuni ohvitser ise tema juurde tuleb. Too läheneski juba aeglasel ja mõõdetud sammul, tegi autoukse lahti, ja tõstnud käe tervituseks mütsisirmi juurde, lausus:

«Tervitan teid tagasijõudmise puhul, härra hauptsturmführer!»

Dettmann ulatas talle vaikides pildiga ja trükitud tekstiga valge pappkaardi. Ja kuigi valveohvitser kõige järgi otsustades Dettmanni nägupidi väga hästi tundis, uuris ta Danwitzi suureks imestuseks tähelepanelikult seda esitatud dokumenti ja võrdles veel norivalt fotot originaaliga. Selle protseduuri lõpetanud, pöördus ohvitser Danwitzi poole ja lausus:

«Teie dokumendid, härra ooberstleitnant!»

Danwitz andis talle oma «Soldbuchi» — sõjaväe ametitunnistuse, mille vahele oli pandud komandeerimisdokument. Ohvitser võttis raamatukese vaikides enda kätte, kuid ei avanud seda ja läks valveruumi.

«Mida see peab tähendama?» küsis Danwitz poolihääli.

«Mille kohta sa seda küsid?» uudistas Dettmann nõutult, kuid taibanud Danwitzi küsimuse mõtet, selgitas talle siis ükskõikselt: «Ah, see või! . . . Kõige tavalisem kontroll.»

Ohvitser kuigi pikaks ajaks valveruumi ei jäänud. Käigu pealt ütles ta veel automaaturitele midagi ja tuli alles siis lahtise autoukse juurde, andis Danwitzile tema dokumendi kätte, astus sammu tagasi, lõi kannad kokku ja heitis seejärel parema käe ette. Üks automaaturitest tõstis samal hetkel tõkkepuu üles, Dettmann tõmbas autoukse kinni ja auto hakkas liikuma.

Sõideti veel mõnikümmend meetrit ja siis nägi Danwitz, et seespool hargnesid peateelt veel mitmele poole asfaltrajad, mis olid küllalt laiad, et neid mööda võiks auto sõita. Need rajad viisid ühekorruseliste, kasarmu tüüpi hoonete juurde, mida puude vahelt väga raske oli mär-

gata. Ja ainult üks teeharu viis kusagile metsasügavusse. Autojuht aga sinna just pööraski.

Asfaltvööt viis suure ruudukujulise väljaku juurde, kus juba mitu maskeerimisvõrkudega kaetud autot seisis.

«Stopp!» käsutas Dettmann ja väljus esimesena autost. Danwitz järgnes talle.

Kuigi kell polnud veel kolm, oli metsas juba pooleldi hämar. Tohutult kõrgete mändide kokkupuutuvad kroonid katsid taevalaotuse peaaegu kinni. Oli külm ja rõske. «Tõepoolest hundikoobas,» mõtles Danwitz endamisi, «ehtne hundikoobas!»

Dettmann astus kindlal sammul mööda asfaltteed edasi metsa ja viis ka Danwitzi endaga kaasa. Esimesel pilgul oli mets inimtühi, kuid tähelepanelikumalt vaadates märkas Danwitz puude varjus tunnimeeste liikumatuid kujusid.

«Ära mõtlegi tee pealt kõrvale astuda,» hoiatas teda Dettmann.

«Kas lasevad maha?» küsis Danwitz muigamisi.

«Kui sa juba enne seda õhku ei lenda,» vastas Dettmann. «Siin on ümberringi miiniväljad.»

Ta rääkis sellest rahulikult, nagu millestki endastmõistetavast ja Danwitz hoidus instinktiivselt tee keskele.

Nad möödusid mitmest süngest, madalast, ühekorruselisest majast, mis suuri dotte meenutasid.

«Kes siis nendes elab?» küsis Danwitz poolihääli.

«Mitte keegi,» vastas Dettmann ümber pööramata, «siin on varaladu, telegraaf, raadiojaam, söökla... Küllap sa tahad süüa?»

«Mul on kõht täis,» vastas Danwitz hajameelselt. Pärast seda, kui ta Pihkvas hommikueinet sõi, oli möödunud küll hulk aega, kuid olukorra ebatavalisus ja tema jaoks peaküsimuste lahendamise kärsitu ootus tõrjusid kõik söögimõtted tagaplaanile.

Aeg-ajalt kohtasid nad vastutulevaid ohvitsere. Dettmanni ja Danwitziga kohakuti jõudes tõstsid nad vaikides käe tervituseks mütsisirmi juurde. Danwitz märkas, et igaüks neist püüdis samuti keset teed hoiduda.

Dettmann peatus ühekorruselise maja ees, mis oli nii nagu teisedki majad siin kas betooni või lihtsalt tsemendiga üle krohvitud. Maja juures seisis automaatur.

«Siin saad sa end raseerida ja ka süüa,» selgitas Dettmann. «Sinu käsutuses on...» Dettmann heitis pilgu kellale, «nelikümmend minutit.»

Dettmanni vaevalt nähtava märguande peale astus tunnimees sammu kõrvale ja avas ukse, lastes Danwitzi enda ees sisse astuda.

Danwitz astus üle läve. Väikeses esikus, mille seinad olid samuti hallid, seisis SS-scharführeri vormis mees. Ta tervitas Danwitzi sõnatult.

«Muretse härra ooberstleitnandile süüa ja näita, kus ta end raseerida saab.»

«*Jawohl*, härra hauptsturmführer,» vastas SS-lane valveseisangut võttes.

Dettmann vaatas jälle kella.

«Sinu käsutuses on nüüd veel ainult kolmkümmend kaheksa minutit,» täpsustas ta. «Ma tulen sulle täpselt viisteist kolmkümmend järele.»

Danwitzil oli tahtmine Dettmanni paluda, et ta teda siia hauakambri taolisse majja üksi ei jätaks. Ometi ta vaikis. Sellest hetkest, kui nad esimesest tõkkepuust mööda jõudsid, oli Dettmann kuidagi hämmastavalt muutunud, ta oli jahedam, ametlikum, justkui rõhutades, et selle joone taga nende vahel peale ametlike suhete enam mingeid muid suhteid ei eksisteeri.

See oli halb märk.

Danwitz astus, hirm südames, SS-lase kannul, kes pärast kutsuvat käeviibet oli juba kõrvaltuppa kadunud. See oli eeskojast pisut suurem, kuid samasuguse madala laega ruum, ja seinadki olid seal ikka sellesama halli liimivärviga kaetud. Ühel seinal rippus lihtsas puust raamis füüreri pilt. Aiauke aken oli seest raudvõrega kaetud, mida võis laialilükatud tihedate kardinate vahelt hästi märgata.

Keset tuba seisis neljakandiline laud. Selle ääres oli kaks tooli, ukse vastasseinas aga õhukese padjaga raudvoodi, mida kattis hallikarvaline sõduritekk.

«Kuidas ta ütles?» hakkas Danwitz endamisi meenutama. «Midagi kasarmu ja kloostri vahepealset? Pigem on see küll midagi kasarmu ja vangikongi vahepealset!...»

Vaikiv autojuht tõi tuppa Danwitzi kohvri, tõstis siis käe tervituseks ja lahkus.

«Kuidas härra ooberstleitnandile sobivam on,» küsis scharführer valveseisangut võttes, «kas enne habet ajada ja siis süüa? Või vastupidi?»

«Habet ajada. Aga sööma ma ei hakka.»

«*Jawohl*, härra ooberstleitnant,» vastas SS-lane aupaklikult, kuid jahedalt ja lahkus toast.

Danwitz võttis sineli seljast ja asetas selle toolile. Võttis siis kõvas kabuuris raske mausriga rihma pealt ja torkas selle sineli alla. Seejärel avas ta kohvri, võttis sellest punasest tehisnahast karbi habemeajamisriistadega ja asetas lauale.

SS-lane tuli tagasi ja tõi kaasa teekannu kuuma veega. Täitis siis metallist topsiku. Danwitz pani topsi najale pisikese neljakandilise peegli, mida ta alati rindel oli kasutanud, siis võttis ta ka vormikuue seljast ja riputas selle tooli seljatoele.

«Kas ma võin nüüd minna?» küsis scharführer.

«Jah,» vastas Danwitz tema poole vaatamata, puistates ise piklikust nikeldatud topsist seebipulbrit vette.

«Kui härra ooberstleitnandil on vaja tualetti minna, käskige tunnimehel mind kohale kutsuda.»

See meenutas juba täiesti vangimaja korda.

«Ma olen harjunud saatjata peldikus käima!» lausus Danwitz süngelt.

«Vabandage, härra ooberstleitnant,» vastas selle peale scharführer endist viisi jahedalt ja monotoonselt, «aga te ei tea ju, kuidas sinna minna.»

«Kas kardate, et ma miini otsas õhku lendan?» küsis Danwitz, kes SS-lase sellise hoolitsuse põhjuse ära oli tabanud, nüüd sarkastiliselt muiates.

«Kas võin minna?» küsis SS-lane uuesti, nagu polekski ta seda märkust kuulnud.

«Minge,» ütles Danwitz noogutades, ise pintslit kätte võttes.

Aga niipea kui uks sulgus, heitis Danwitz pintsli selle asemel, et seda vette kasta, hoopis ärritatult lauale ja hakkas tuba mööda ringi kõndima.

Tuba oli ruudukujuline. Seinast seina oli kõigest viis sammu. Need hallid seinad lausa lämmatasid Danwitzi. Teel siia oli ta veendunud olnud, et ta Peakorteris otsekohe otsib üles oma endised vanad tuttavad kaastöötajad Riigikantseleis töötamise ajast. Aga siin isoleeriti ta kõigist täielikult. Ta ei teadnud, kus siin võiksid asuda füüreri adjutandid — Schaub, Brückner ja Schmundt, kes telegrammile alla oli kirjutanud. Dettmann osutus siin ainsaks inimeseks, kes Danwitzi veel minevikuga sidus. Kuid tema oli ju väike nina! . . .

Danwitz ise kujutles ennast neil minutitel kärbsena, kes end mingisse ääretusse, lõputusse ja piiritusse ämblikuvõrku on mässinud, millest välja pääseda pole enam võimalik.

«Mis minuga ometi sünnib?» mõtles Danwitz. Möödunud ööpäeva kestel oli tal tulnud nii palju vastuolulisi tundeid kogeda, et tema mõistus, mis oli sagedastelt ootamatutelt rõõmudelt pettumustele üleminekutega ära vaevatud, nüüd täielikult keeldus talle kuuletumast. «Mida Himmler minust tahab? Kus on füürer? On ta siit kaugel? . . .»

Danwitz silmitses anuvalt Hitleri portreed. See oli standardne portree, samasugune kui too, mis Pihkva võõrastemaja numbritoas oli rippunud. Hitler vaatas siin kõrgilt ja semalolevalt kusagile kõrvale. Danwitz heitis pilgu kellale. Sellest hetkest, kui Dettman ta siia jättis, oli juba viisteist minutit möödas.

«Jõgi . . . saagu mis saab!» otsustas ta, istus siis uuesti laua äärde, kastis pintsli vette ja hakkas vahtu hõõruma.

. . . Dettmann ilmus lubatud ajaks täpselt minuti pealt kohale.

«Lähme nüüd!» lausus ta mõnevõrra pidulikult.

Danwitz oli täiesti minekuvalmis. Kõndis, sinel seljas ja vormimüts peas, mööda tuba, et mitte hetkekski kauemaks kui vajalik siia süngesse vangimaja moodi majja jääda.

Väljumisel tervitas tunnimees neid vaikides. Dettmann peatus, pani käe oma sinelipõue ja tõmbas sealt kollase pappruudukese välja.

«See on läbipääsuluba. Tsooni sissepääsuni ma saadan sind.»

«Aga edasi?» küsis Danwitz seda kollast ruudukest silmitsedes.

«Edasi saadavad sind teised. Mul pole luba sinna tsooni minekuks. Võta.»

Danwitz võttis kollase kaardi. Sellele oli kirjutatud:

«Läbipääsuluba. Julgeolekutsoon number 1. Oberstleitnant Arnim Danwitz. Isikuttõendava dokumendi esitamine kohustuslik. Komandant: obergruppenführer . . .» Ja järgnes segaselt kirjutatud allkiri, mida veel pitsat pooleldi varjas. All vasakus nurgas seisis kaks käsitsi tindiga kirjutatud tähte: «L B».

«Julgeolekutsoon number üks . . .» kordas Danwitz mõtteis, püüdes meenutada, millal ja mis tingimustes ta sellest tsoonist juba oli kuulnud. Oli Krüger seda meenuta-

nud? Jah, muidugi! Just seal, tolles tsoonis asubki füüreri residents!

Ja siis küsis ta näpuga läbipääsuloa vasakusse nurka näidates Dettmannilt:

«Mida need tähed tähendavad?»

«Need tähendavad, et luba on kehtiv tänasel päeval.»

«Aga homme?» küsis Danwitz automaatselt.

«Homme võid selle katki rebida ja ära visata. Või suveniirina säilitada. Kell 24.00 lõpeb selle loa kehtivus. Homme kehtib teine luba. Lähme nüüd! . . .»

Peagi tõkestas vahipost neile tee. Siin ei olnud tõkkepuud, siin oli ainult vahimajake, mis oli paigutatud nii, et puud selle peaaegu ära varjasid. Asfaltteel seisis kolm SS-lasest ohvitseri. Kummalgi pool sissepääsu oli kaks rida okastraattõkkeid.

«Esita läbipääsuluba,» ütles Dettmann poolihääli, läks ise esimesena SS-meeste juurde ja rääkis nendega seal mõne sõna.

Danwitz tõmbas oma kollase kaardi taskust välja. Üks ohvitser võttis selle enda kätte, uuris tähelepanelikult, vaatas veel millegipärast kella ja andis kaardi tagasi, öeldes sealjuures vaid üheainsa sõna: «Minge!» Ise suundus aga vahimaja poole, et — Danwitz ei kahelnudki selles — temast telefoni teel järgmisele valvepostile ette teatada.

Nad läksid ikka veel Dettmanniga kahekesi järjekordsest ühekorruseliste ja ühekõrguste, ainult pikkuse poolest erinevate majade rühmast mööda. Iga maja juurde viis ahtake asfaltrada. Katuste kohal olid traadid, arvatavasti telegraafi- ja telefoniühenduse jaoks.

Danwitz pani tähele, et iga nelja-viiekümne sammu järel asusid kõrgel puust platvormil metsa poole suunatud prožektorid. Ees võis näha kõrget rohelist värvi tara ja selles taras asuvat kõvasti suletud väravat. Piki tara seisid üksteisest kümne meetri kaugusel automaaturid. Dettmann läks sammu kiirendades jällegi esimesena värava juurde ja vajutas Danwitzile nähtamatule nupule. Hetk hiljem avanes värava kõrval märkamatult jalgvärav ja sinna ilmus suurt kasvu obersturmführer.

Dettmann ütles talle midagi tasakesi. Seejärel kontrollis kumbki oma kella. Ümber pöördudes lausus Dettmann nüüd kuidagi puisel häälel ja valjusti:

«Lubage hüvasti jätta, härra ooberstleitnant. Heil Hitler!»

Ilmselt ei tahtnud ta oma ammust tutvust Danwitziga välja näidata.

«Osavasti tehtud!» mõtles Danwitz põlglikult, kuid valjusti lausus ta vastuseks vaid: «Heil!» ja astus veel ühe sammu jalgvärava poole.

Ümmarguse näoga tohutu suurt kasvu obersturmführer, kellis nüüd siinel oli kõvasti rihmaga kinni tõmmatud, tõstis oma raske käe tervituseks vormimütsi sirmi juurde ja kähistas siis ilmse baieri aktsendiga:

«Esitage oma läbipääsuluba, härra ooberstleitnant.»

Danwitz tõmbas taskust kollase kaardi. SS-lane võttis selle enda kätte ja jäi siis ootavalt Danwitzile otsa vahtima. Nõutut pilku kohates kähistas ta uuesti:

«Teie soldbuchi!»

«Ah jaa, muidugi!» taipas äkki Danwitz. «Isikuttõendava dokumendi esitamine kohustuslik . . .»

Danwitz pistis nüüd kiiresti, palju kiiremini, kui ta oleks tahtnud, käe sinelipõue ja tõmbas sealt välja oma soldbuchi ja esitas avatult obersturmführerile.

Too võttis selle vasakusse kätte ja hakkas paremas käes läbipääsuluba hoides neid vastamisi uurivalt võrdlema. Soldbuchil oli vähemalt kakskümmend lehekülge, oli see ju mitte ainult sõjaväelase isikutunnistuseks, vaid selles olid ka andmed tema päritolu ja perekonnaseisu kohta, andmed edutamise ning lõpuks veel isikliku relva ja ettenähtud varustuse kohta. Ja obersturmführer lehitses selle esimesest leheküljest viimaseni läbi.

Danwitzile paistis, et SS-lane tema kannatust proovile paneb.

Lõpetanud ülihoolsa dokumentide uurimise, ei andnud obersturmführer neid veel tagasi, vaid pigistas need oma vasakusse kämblasse, astus sammu kõrvale ja ütles siis lubavalt:

«Minge.»

Danwitz tundis, kuidas ta südamelöögid tihenesid.

Ta läks läbi jalgvärava ja . . . tardus hetkeks ootamatusest: tema ette kerkis veel üks tara. Samuti roheliseks värvitud tara oli esimesest pisut madalam ja sellepärast oligi raske tema olemasolu aimata. Tara peale oli raudsete kronsteinide külge kinnitatud okastraat veetud. Piki kogu seda teist tara seisid automaaturid nagu piki esimestki, üksteisest täpselt ühekaugusel.

«Siia, härra ooberstleitnant!» kuulis Danwitz oma selja taga hüüdu.

Ta pöördus ümber. Obersturmführer osutas kusagile eemale ja Danwitz nägi, et kolmkümmend meetrit siit paremal liibus kahe tara vahele samasugust rohelist värvi puust hoone.

SS-lane, kes oli Danwitzist ette jõudnud, suundus sinnapoole. Sellel hoonel polnud aknaid ja päevasest ajast hoolimata põlesid seal elektrilambid. Laua taga, mis oli täis küll väli-, küll tavalisi linnatelefone, nägi Danwitz gruppenführeri auastmes meest, SS-lasest kindralit. Tihedasti suletud ukse kõrval vastasseina ääres seisis üks standartenführer.

Kindral tõstis pea, vastas käetõstega Danwitzi tervitusele ja süvenes siis jällegi obersturmführeri poolt lauale asetatud paberitesse. Seejärel heitis ta pilgu sõõrikule seinakellale ja küsis enne dokumentide tagasiandmist veel:

«Kas teil relva on?»

«Jah, loomulikult on,» vastas Danwitz. «Ma ju alles tulin rindelt ja . . .»

«Palun relv ära anda,» katkestas teda gruppenführer. . . . Mõned kuud tagasi ei oleks kogu see protseduur Danwitzil mingeid negatiivseid emotsioone esile kutsunud. Igaüks, kes sai loa füüreri juurde pääsemiseks, oli see siis uues Riigikantseleis või Berghofis, kuulus hoolikalt kontrollimisele. Erand tehti vaid kümmekonnale inimesele, kes olid parteis, riigis või Wehrmachtis kõige kõrgematel kohtadel. Ja siis oli Danwitz üks neist, kes kontrollis, nüüd aga kuulus ta nende hulka, keda kontrollitakse. Ja sellesse protseduuri suhtus ta hoopis teisiti . . .

Solvumisest huulde hammustades päästis Danwitz oma rihma lahti, võttis selle küljest kabuuri mausriga ja ise sealjuures kusagile kõrvale vaadates asetas relva lauale. Ilma rihmata ning lahtinööbitud sinelis ja relvata tundus ta endale vahialusena, keda kohe vangikongi viima hakatakse.

Telefonitoru hargilt tõstmise heli sundis Danwitzi pead laua poole pöörama. Gruppenführer valis tema poole vaatamata vajaliku numbri ja ütles kellelegi mikrofoni:

«Ooberstleitnant Danwitz saabus.»

Seejärel avas ta laualaeka, pani Danwitzi kabuuri koos püstoliga sinna sisse, keeras siis võtit lukuaugus ja ulatas dokumendid Danwitzile tagasi. Vastasseinas avanes uks. Lävel seisis SS-lane, üksainus pagun paremal õlal.

«Palun teid, ooberstleitnant,» ütles ta Danwitzile ilma igasuguse eelneva tervituseta.

Danwitz astus kuulekalt läbi ukseava.

Esialgu paistis talle, et ta on mingisse lämbesse kasvuhoonesse sattunud. Kuid ümberringi oli ikka seesama, vahest ehk ainult veelgi tihedam mets. Kobaras kasvavad puud tõkestasid juurdepääsuteed siia mitte üksnes valgusele, vaid ka värskele õhule. Õhkus kõdunenud rohu ja niiske mulla hõngu. See oli kõdu ja surma lehk. Puude vahel võis pigem aimata, kui näha ühekorruselisi tsementist barakke ja asfaltteed.

«Tulge minu järel, härra ooberstleitnant,» kiirustas ees kõndiv gestaapolane.

Üks nendest ühetaolistest barakkmajadest seisis pisut eemal ja oli peaaegu katuseni tiheda võsa varjus. Umbes viis meetrit enne sissekäiku nägi Danwitz koerakuuti. Paoluugi kuudist välja ulatudes lamas seal tohutu suur hundikoer, massiivne pea ettesirutatud käppadel. Danwitz tundis ta ära, see oli füüreri koer.

«Blondi! Blondi!» lipsas tal huultelt.

Hundikoer tõstis pikkamisi pead ja urises tasa.

«Keegi ei tunne mind siin ära,» mõtles Danwitz kibestunult, «mitte keegi, isegi koer mitte!»

«Minu järel, tulge minu järel, härra ooberstleitnant!» kordas gestaapolane.

Mitte ainsatki heli välismaailmast — ei kahurite kogupaugud, ei lennukipommide plahvatused, ei rünnakule minevate inimeste hüüded, ei hukatavate oiged ega isegi kaja sellest sõjast, mis sadu kilomeetreid Rastenburgi metsast ida pool möllas, suutnud tungida siia, sellele süngele ja fantastilisele «Hundikoopa» saarekesele, mis kogu välismaailmast, päikesest ja tähtedest oli eraldatud tihedasti kokkukasvanud sajandivanuste puudega, okastraatlabürintidega, tsement- ja betoonmüüridega, tõkkepuude ja miiniväljadega.

Paistis, et selles pisikeses, pimedusse uppunud maailmas, mis isegi siis, kui taevas päike särab, on sügisrõskusest ja kõdunemislehast läbi imbunud, valitseb hauarahu, et siin aeg on seisma jäänud, et sõjatormid vastu neid metsatõkkeid purunevad ja isegi tuuleiil ei jõua kolme «julgeolekutsoonini», kus ühekorruselised barakkmajad otsekui vastu maad on litsutud . . .

Kuid see esialgne mulje oli petlik.

Nendel novembripäevadel olid kõik, kes siin võimukandjad olid, — feldmarssalid Keitel ja Brauchitsch, kindralid Halder ja Jodl, nende staabid ja lõpuks veel «tsooni number 1» kõige tähtsam elanik Adolf Hitler — kõik nad olid vapustuse üle elanud. Kõige raskema sellest saadik, kui oli alanud sõda Venemaaga. Kõige järgi otsustades oli operatsioon «Taifuun» läbi kukkunud. See operatsioon algas 30. septembril ja oli esialgu tõepoolest julma tormi meenutanud. Sajad tuhanded relvastatud inimesed ja tuhanded surmatoovad masinad — lennukid, tankid, suurtükid —, kõik uuendatud, ümberformeeritud ja pärast kurnavat verevalamist Smolenski lahingus uuesti üleskohendatud Saksa diviisid tungisid Nõukogude pealinna poole. Ometi möödus kuu aega, aga Moskva jäi endist viisi Nõukogude pealinnaks. Moskvat ei päästnud mitte sügisesed paduvihmad, mis otsekui uhtsid minema kõik teed, ega kommunikatsioonide venitatus, millest nii tihti operatiivteadetes juttu oli. Moskva püsis tänu rahva ennastsalgavale vastupanule, sest rahvas teadis, et peale võidu või surma tal enam kolmandat teed ei ole.

Peaaegu kogu oktoobrikuu vältel elas Hitleri Peakorter ainsa teate ootuses, mis oleks suutnud leevendada täideviimata sõjalistest plaanidest põhjustatud pettumuse kibedust ja sundinud maailma rahvaid uuesti hirmust tarduma sakslaste relvade võimsuse ees.

Telegraafiaparaadid sirisesid, telefonid helisesid, kirjutusmasinad toksisid — ühel nendest kirjutati tekste maailmatu suurte tähtedega spetsiaalselt füüreri jaoks, kes lühinägelikkuse all kannatas, kuid prille ei tunnistanud —; Berliinist kihutasid kohale kullerid «lõpplahingute» käiku hoolikalt jälgiva maailmaajakirjanduse ülevaadetega, kaasas pakid Saksa ajalehti, kus loendati viimaseid kümneid kilomeetreid, mis Saksa vägesid veel Kremlist lahutasid; esitati muinasjutulisi arvusid, millest järeldus, et vastane on hävitatud, ja korrutati sedagi, et tee Moskva peale on avatud... Aga seda peamist ja ainsat vajalikku teadet Moskva vallutamise kohta ikka veel ei tulnud.

Veelgi enam: need kindralid «Hundikoopast», kes polnud veel kaine analüüsimise võimet kaotanud, veendusid iga päevaga üha kindlamini, et «Taifuun» kaotab jõudu ja vaibub, et võimsast ookeani tormipuhangust ei teki enam kõrget lainet, vaid üksnes tormiseks pekstud mere

vaht, ja seegi ei jõua kaldale, vaid hajub rannakaljude vahele, endast üksnes pinnavirvendusi järele jättes...

Punaarmee oli von Bocki väed peatanud peaaegu kõigil rindelõikudel juba oktoobri lõpul. Taifuun asendus tuulevaikusega.

Esimesed lumehelbed langesid verdunud maale. Moskva lummetuisanud äärelinnades, nagu seda õhu- ja agentuurluure ette kandis, kasutasid venelased iga päeva ja tundi oma kaitse täiustamiseks. Rajati uusi kindlustusvööndeid, Venemaa mingitest salapärastest sügavustest toodi kohale üha uusi diviise, mida Saksa kindralstaabi andmeil ei saanud üldse eksisteerida, sinna paisati reserve, mis Saksa operatiivteadete järgi olid ammuilma ammendatud.

Ja siis hakkas «Hundikoopa» lämbes vaikuses üha valjemini kõlama küsimus: «Mis saab edasi?»

Alguses sahises see tasase sosinana Brauchitschi, Reichi maavägede ülemjuhataja kõrvus, aga tugevamini kui väljaväänatud rangluu piinas see kindralstaabi ülemat Halderit, kes hiljuti oli ratsutamisel hobuse seljast kukkunud ja mõneks päevaks voodisse heitnud.

Seejärel hakkas see järeleandmatu küsimus ka teisi kõrgelseisvaid kindraleid kiusama. Iga päevaga hakkasid need hirmsad sõnad «mis saab edasi» üha tugevamini Peakorteri elanike südames, hinges ja kõrvades kumisema. Need sõnad oleksid justkui betoonseintest läbi imbunud. «Hundikoobast» ümbritsevast metsast välja roomanud ja kindraleid kõikjal jälitanud — nii nende toakongides, kõrgemate ülemuste ettekannetes, eriti aga onsiti voodis, nii et ei lasknud uinudagi...

Hitleri raevul polnud piire. Oli ta ju olnud vastu Moskva ründamisele enne, kui Peterburi on vallutatud. Noh, lõpuks oli ta siis järele andnud sellele puupeale, Guderianile, kes juba augustis talt Moskvale pealetungi alustamiseks luba oli luninud, andnud järele ka oma kõrkidele «akadeemikutele», Halderile ja Brauchitschile, kes ei väsinud kinnitamast, et Nõukogude pealinna vallutamine viib kõik bolševike rinded viivitamatult kokkuvarisemisele, — ja selle järeleandmise pärast tulebki nüüd tasuda. Nüüd nad küsivad: «Mida edasi teha?» Aga sedasama, mis siiani on tehtud, — tuleb peale tungida!

«Peale tungida! Maksku mis maksab, rünnata!» nõudis Hitler raevukalt.

Kindralid nõustusid kuulekalt, kuigi nad väga hästi

mõistsid, et Hitleri kavatsuste täitmine on võimatu, vähemalt käesoleval hetkel. Nad saatsid von Leebile ja von Bockile telegramme ja šifreeritud radiogramme, mis automaatselt kordasid Hitleri nõudmisi: «Peale tungida! Miks on väed peatunud? Miks möödunud ööpäeva jooksul pole edasi mindud? Füürer on pahane. Füürer käsib! . . .»

Aga nii Leningradi kui ka Moskva all olid Saksa väed otsekui vene lumehangedesse kinni külmunud.

Oma aristokraatlikust traumast lõpuks toibunud Halder otsustas füüreriga avameelselt rääkida. Kõige ettevaatlikumaid väljendeid valides kirjeldas ta reaalset olukorda. Kuid tema ettekandest jäi kõlama üks järeldus: praegu pole pealetung Moskvale võimalik, on vaja end kättevõideldud rindejoonel kindlustada ja seal talvituma jääda.

Hitler tormas sõimu, solvamiste ja süüdistustega kindralstaabi ülema kallale. Ta karjus hüsteeriliselt, et kindralstaap petab teda, et üsna hiljuti õigustasid nii Halder ise kui ka teised kindralid oma andetust ja teovõimetust sügisese teede lagunemisega, aga nüüd, kus külmad ilmad olid Venemaa teed täiesti kasutatavateks muutnud, kuulutavad nad ületamatuks takistuseks hoopis vene talve. Hitler ei soovinud mingeid argumente kuulda ja nõudis ikkagi pealetungi jätkamist kõigil rinnetel iga hinna eest.

Ainuke, mida Halder tookord jõudis saavutada, oli füüreri luba viia läbi armeede ja armeegruppide «Nord», «Mitte» ning «Süd» staabiülemate konsultatiivnõupidamine selleks, et edasiste Venemaal ettevõetavate operatsioonide kooskõlastatud plaan välja töötada ja kinnitamiseks esitada.

Järgmisel kahel ööpäeval ei võtnud Hitler kedagi vastu. Ta jättis ära ka operatiivnõupidamised, mida oli läbi viinud iga päev sellest ajast saadik, kui Saksa väed üle Nõukogude piiri tungisid. Keegi ei saanud temalt kutset ka õhtusele teejoomisele. Ainult Bormannil, füüreri adjutantidel ja tema ihuarstil Morellil oli lubatud juurdepääs «julgeolekutsoonis number 1» eraldi seisvale, põõsastesse varjunud ja okastraadiga piiratud ning väliselt mitte millegi poolest teistest hoonetest erinevale Hitleri barakkmajale.

Just neil päevil ilmuski «Hundikoopasse» SS-reichsführer Heinrich Himmler. Kaustas, mis ta Berliinist kaasa tõi, oli palju igasuguseid pabereid. Oli ettekanne kind-

ral Fromm kohta. Ühe reservarmee ülemjuhatajana oli ta mingis erajutuajamises ütelnud, et parimaks väljapääsuks Saksa-Nõukogude rindel tekkinud olukorrast ning kõigi probleemide kardinaalseks lahenduseks oleks rahu sõlmimine Staliniga; pealtkuulamisseadmete abil olid kirja pandud Halderi vestlused operatiivosakonna ülema kindral Heusingeriga, mis ilmselt andsid tunnistust kindralstaabi kavatsustest füüreri korraldusi saboteerida; kokkuvõte meeleoludest riigis, mida kutsusid esile sõdurite poolt oma sugulastele ja lähedastele saadetud hulgalised kaebused soojade vormiriiete puudumise kohta; lõpuks veel Danwitzi kiri, mis oli adresseeritud isiklikult füürerile.

Himmler oli ammu omaks võtnud, et alati peavad olemas olema patuoinad, kelle peale võiks suunata Hitleri viha.

Siiski oleks liiga lihtne, isegi primitiivne oletada, et Himmler nägi oma osa üksnes selles, et füürerile järjekordset ohvrit tuua, et sellega Hitlerile võimalust anda süüd ühe või teise strateegilise kavatsuse läbikukkumise eest veeretada nendele, kes seda kavatsust ellu pidid viima. Seda oma ülesannet võttis Himmler kõrvalkohustusena. Tema vaatas ettepoole. Tema jaoks oli selge, et kui Hitleri jultunud vallutusplaanidel pole määratud teoks saada, ähvardab nii Hitlerit kui teda ennastki reaalne oht. Niisugust ohtu nägi Himmler paratamatus konfliktis füüreri ja mõnede Wehrmachti kindralite vahel.

Ei, ta ei kahelnud hetkekski selles, et nii füüreri kui ka generaliteedi eesmärgid on ühised. Hitler poleks suutnud ilma sõjaväelaste abita oma plaanide realiseerimisele asuda. Sõjaväelastele aga oli vaja «trummimeest», et kahekümnendate aastate varjusurmast uuesti maailmaareenile ilmuda ja, relv käes, kõigile näidata Saksamaa õigust maailma valitseda.

Kindralid innustasid oma «trummimeest», lubasid tal käskusid anda ja samal ajal põlgasid teda.

«Trummimees» tasus neile samaga. Ta jagas kindralitele ordeneid, ülendas neid auastmelt, aga südames ta põlgusid neist vihkas.

Eesmärkide ja meetodite ühtsus ei loonud harmooniat. Ja Himmler taipas seda.

Himmleri tähelepanelik pilk polnud sihitud mitte üksnes tulevikku, vaid ka minevikku. Pikkamisi, visalt ja suure saladuskatte all uuris ta sündmusi, mis olid eelnenud Saksa vägede Tšehhoslovakkiasse tungimisele.

Himmler teadis juba, et tol ajal oli eksisteerinud füürerivastane opositsioon, mille eesotsas oli seisnud Halder ja kuhu olid kuulunud ooberst Oster, üks mõjuvõimsamaid kaastöölisi Abwehris, mis alati konkureeris gestaapoga, siis veel kindralid von Leeb, Witzleben, Beck, Fritsch ja teised liikmed nõndanimetatud «Kolmapäeva Klubist», mille nimi oli tuletatud sellest, et see just kolmapäeviti mitmesuguste teadusesse ja kirjandusse puutuvate küsimuste arutamiseks kokku tuli. Õigupoolest aga ei tegelnud klubi liikmed hoopiski mitte eneseharimisediskussioonidega. Klubist viisid niidid ka välisministeeriumi, kus keegi Ulrich von Kassel oli klubile omamoodi välispoliitika valdkonnas nõuandjaks saanud. Veelgi enam, niidid viisid isegi gestaaposse, seal olid kindralitega ühel meelel kriminaalpolitsei ülem Artur Nebe ja noor politseiohvitser Berndt Gisevius.

Kindralite «Kolmapäeva Klubile» olid väga lähedased mitmed saksa aristokraadid, üpris kuulsate nimede kandjad, nagu: tuntud feldmarssali järeltulija Helmuth von Moltke, krahv Albrecht Bernstorff, kelle onu oli Esimese maailmasõja ajal olnud Saksa saadik Washingtonis, katoliikliku ajakirja toimetaja Karl von Guttenberg.

Himmler oli välja uurinud, mis see on, mis oli tol ajal omavahel sidunud kõiki neid pealtnäha nii erinevaid inimesi, kellest igaüks kuni 1938. aastani täiel määral füürerit toetas. See oli veendumus, et Wehrmachti peamiseks ja esmajärguliseks eesmärgiks peab saama kallaletungimine Nõukogude Liidule. Aga Hitleri plaan maailmavalitsemise kättevõitmist just Tšehhoslovakkia vallutamisega alustada hirmutas neid. Nad kartsid, et selline samm võib esile kutsuda resoluutse sõjalise vastulöögi Euroopa suurriikide, eelkõige Inglismaa poolt, ja et Saksamaa tõmmatakse siis suurde Euroopa sõtta, mis tema jõudu kurnab ja mille tulemusel «Drang nach Osten» pikaks ajaks edasi lükkub.

«Kolmapäeva Klubi» liikmete hulgas küpses otsus: niipea, kui Hitler Tšehhoslovakkiasse tungimiseks käsu annab, tuleb ta kohe võimu juurest eemaldada ja luua uus, kindralitest koosnev valitsus, mis viib Saksamaa tema peamise ajaloolise eesmärgini. Ainus asi, mis eelnevalt välja tuli selgitada, oli see, kas Suurbritannia on Wehrmachti Tšehhoslovakkiasse tungimise korral ikka otsustanud Saksamaale vastulööki anda.

Sel eesmärgil saadetigi kindralite salajane emissar

Ewald von Kleist Londonisse. Tema informatsioon pärast Berliini tagasijõudmist ajas aga kõik opositsiooni kaardid segamini. Selgus, et Kleisti võttis seal meeleldi vastu peaminister Chamberlain ise, kellega vestlemisest sai absoluutselt selgeks, et Britannia mitte ainult sõrmegi ei liiguta Tšehhoslovakkia kaitseks, vaid on koguni kindlalt kavatsenud Hitlerile täiesti vabad käed anda.

Kõik kartused hajusid nagu suits. Kindralid taipasid, et Tšehhoslovakkiasse tungimine saab omamoodi eelprooviks peaülesande lahendamisel. Edasised sündmused kinnitasid seda täielikult.

Ei hajunud suitsuna aga kindralite kurikavalad salasepitsused. Need olid mikrofonide ja magnetofonide abil fikseeritud ja gestaapo arvukatesse toimikutesse talletatud. Need toimikud said küll tagantjärele, aga siiski iga nädal täiendust, ja sinna läksid üha uued ja uued üksikasjad kindralite kunagisest truudusemurdmisest, kuigi needsamad kindralid olid nüüd Wehrmachtis kõrgetel kohtadel ja tegid füüreriga koostööd mitte hirmu pärast, vaid südametunnistust mööda.

Ja ikkagi ei kahelnud Himmler selles, et niipea, kui kindralid äratundmisele jõuavad, et Hitler on võimetu saksamaad ihaldatud võidule viima, neis jällegi vandenõu sepitsemise meeleolud virguvad.

Pärast iga sõjalist ebaedu — nii Luuga all, Smolenski all, katsel Peterburi äkkrünnakuga vallutada ja lõpuks Moskvale alustatud oktoobripealetungi nurjumise korral — tuhnisid Himmleri nuhid igal pool ringi, et kindralite keskkonnas mingit võimalikku vandenõu «jälge leidas».

Ja nii oligi üks kindralitest, keegi Fromm, midagi lubamatut välja lobisenud. Kuid üks tagalakindral polnud Himmleri jaoks mingi leid. Reichsführer andis käsu kindral salajase järelevaatuse alla võtta ning talle «küpsemiseks» ja sidemete loomiseks aega anda. Kõige viimased salajased ettekanded, mis SS-i ja gestaapo paljusid kanaleid mööda Himmlerini kokku voolasid, viisid ta üha kindlamini mõttele, et kui lähemal ajal rindel mingeid otsustavaid sündmusi — kas siis Moskva või vähemalt Peterburi vallutamist — ei toimu, võib väeosades väga tõenäoliselt tõsiseid rahulolematuspuhanguid tekkida. Nende puhkemise vahetuks põhjuseks võib saada kurb tõsiasi, et Kesk- ja Põhjarindel, kuhu ootamatult on kärekülmad talveilmad saabunud, pole sõdurid ja ka suurem

osa ohvitsere veel soojade riietega varustatud. Goebbelsi sõnaohtrad üleskutsed ja neile järgnenud ajalehesõnumid sellest, kui palju on rinde heaks annetatud vatikuubesid, villast pesu, sooje kindaid ja sokke, osutusid lihtsalt fantastiliseks jampsiks. Suur osa asjadest, mis elanikkonna hulgas kokku kogutigi, kadus teel rindele jäljetult; seda aga, mis alles jäigi, rinde eesliinile saata oli keeruline seetõttu, et transport isegi laskemoona vedamise ja haavatute evakueerimisega toime ei tulnud.

Himmler ootas valvsalt lahendust. See polnud passiivne ootus. Nagu tohutu suur ämblik või polüüp ajas ta ühtaegu oma kõvad kombitsad sadade inimeste kohale laiali.

See naise poolt hüljatud ja vihatud ning oma lihased lapsed unustanud inimvälimusega ämblik armastas siiralt vaid SS-i ja gestaapot. Muide, gestaapo oli Himmlerile vaid tööriistaks, nii nagu seda on kirves timukale. Gestaapoga sidus teda nii-öelda kaalutlus. Gestaapole kuulus tervenisti ka selle intrigandi ja sadisti julm mõistus. Himmleri müstiline maniakihing oli aga täiesti pühendatud SS-ile, sellele sõjalis-politseilikule organisatsioonile, mille võim üle kogu Saksamaa oli levinud ja mis oli omamoodi riik riigis. Himmler nägi SS-is natsionaalsotsialismi tugisammast, aaria vere puhtuse ustavat valvurit. Himmler taastas ja seadis uuesti korda ühe keskaegse lossi, mis Vestfaali põlismetsas asus. Seal pidi siis SS-i eliit igal aastal kokku tulema. Hõbeplaadid, kuhu oli graveeritud nimi, määrasid kindlaks igaühe alalise koha neil kokkutulekuil.

Varases lapsepõlves saadud katoliiklik kasvatus tuli nüüd kasuks paganlikule Himmlerile, kes kuulutas «vere usku», mida ta oli ammutanud Darre rassistlikust raamatukesest «Veri ja muld». Jesuiitide ordu eeskujul uut, SS-ordut rajades kopeeris ta sisuliselt keskaegset inkvisitsiooni, kus esimeseks käsuks oli oligarhi ükskõik milliste käskude vastuvaidlematu ja sõnatult alistuv täitmine.

Muide, salaja Ignatius Loyola ees kummardades eelistas Himmler avalikult teist «pühakut», Heinrich I, «Linnupüüdjat», Saksa monarhia rajajat. Tema portreed kandis ta endaga kõikjal kaasas.

Varakult kiilaspäiseks jäänud ja pisikese, justkui äralõigatud lõuaga, mis kohe kuidagimoodi «tugeva isiksuse» tavalisele etalonile ei vastanud, vanamehelikult lihava ning kortsulise kaelaga ja ahtate veretute huultega

Himmler oli üle pea töösse sukeldunud. Ta töötas varasest hommikutunnist hilisööni. See oli kummaline ja hirmus töö, mille edu tähendas surma või vanglat paljudele ja paljudele inimestele.

Kuid nii või teisiti, aga Himmler töötas. Alati ja kõikjal: gestaapo peakorteris Berliinis Prints Alberti tänaval, rongis, isegi autos, mis oli varustatud raadiosaatjaga. Ta diktteeris käske, andis suulisi korraldusi, uuris agentuuriandmeid, luges arvutul hulgal läbi igasuguseid pabereid.

Kõik raportid, ettekanded ja kõik kirjad, mis vähemalgi määral tähtsaid teateid sisaldasid, toodi isiklikult Himmleri kätte, ja kui ta oli nendega tähelepanelikult tutvunud, jättis ta neile oma käega tehtud kolmetähelise märkuse «gls», mis tähendas «*gelesen*» (loetud), aga selleast allapoole pani ta oma initsiaalid, kaks suurt H-tähte, mis keskelt ühe põikjoonega olid ühendatud.

Himmleri käsud olid tihtipeale segased. Ta andis neid sageli sihilikult uduses vormis ja hindas eriti just neid oma lähikondlasi, kes oskasid nendes peituva mõtte eksimatult ära aimata.

...Danwitzi kirjast, mis oli füürerile adresseeritud, kandis gestaapo ülem Müller Himmlerile ette kahel põhjusel. Esiteks sellepärast, et Prints Alberti tänaval teati hästi seda noort ohvitseri, kes varem füürerile väga lähedaste inimeste ringi oli kuulunud. Teiseks tundus selle kirja sisu ja toon — segu truualamlikest tunnetest, vihjetest Wehrmachti kindralite ebaustavusele, hüsteerilistest üleskutsetest tegutsemisele ja käredatest kinnitustest — Müllerile millegipoolest SS-reichsführer Himmleri mentaliteediga konakölas olevat.

Ja ta ei eksinud. Himmler haaras otsekohe kinni sellest hüsteerilisest kirjast, mis oli täis kahtlustusi kõrgema sõjalise juhtkonna vastu, eriti aga feldmarssal von Leebi vastu. Taoline dokument võib talle üsna heaks illustratsiooniks saada, kui ta füürerile järgmist ettekannet teeb.

Arvestus osutus ka siin õigeks. Danwitz kuulus nende inimeste kategooriasse, keda Hitler mitte üksnes väga usaldas, vaid kelle vastu ta ka isiklikult suurt sümpaatiat tundis. Need olid suguvõsata ja sugupuuta inimesed, keda kuulus päritolu ega mingid traditsioonid ei rõhunud, need olid ilma minevikuta inimesed, kes on kõige eest, mis nad elus on saavutanud, tänu võlgu üksnes füürerile ja natsionaalsotsialistlikule parteile.

Ainult selliste inimeste ringis tundis Hitler end tõeliselt kindlalt ja rahulikult, sest nende ustavuses ei kahelnud ta iialgi.

Lugenud Danwitzi kirja läbi, sattus Hitler silmapilk kohutavasse raevuhoogu ja hakkas karjuma, et kui tal oleks kas või viiskümmend niisugust ohvitseri — noort, tugevat ja natsionaalsotsialismile nii piiritult ustavat meest —, siis oleks ta igaühele neist diviisi kätte andnud ja Peterburi oleks juba ammugi võetud olnud ning Kremli tornidel lehviksid Saksa lipud. Seejärel avaldas Hitler oma arvamust selleski mõttes, et ainult Danwitzi taolistelt inimestelt võibki veel usaldusväärset informatsiooni saada olukorra kohta rindel, meeleolude kohta vägedes ja käskis kohe Danwitzi isiklikuks vestluseks Peakorterisse kutsuda.

Ka see käis Himmleri kavatsustega kokku. Tema jaoks oli Danwitz muidugi vaid ettur selles suures ja verises mängus. Kuid juhtub sedagi, et tühine ettur kogu malepartii käigule mõju avaldab! . . .

Tolsamal päeval, mil väljakutsutud rügemendiülem pidi «Hundikoopasse» saabuma, sai Himmler magnetofonilindilt tehtud teksti üleskirjutuse sellesama Danwitzi jutuajamisest kellegi ooberst Ernst Krügeriga, kes Brauchitschi erilise soosingu osaline oli. Nagu gestaapoametniku kaaskirjast selgus, kuulati seda jutuajamist pealt ohvitseride kasiino piljarditoas Pihkvas, ja selle järgi otsustades, et magnetofonilint polnud teisi hääli fikseerinud, oli see jutuajamine nelja silma all toimunud.

Danwitz oli selle jutuajamise käigus peamiselt küsimustega piirdunud, rääkinud oli rohkem Krüger. Ja see, mida ta seal oli rääkinud, tegi valvsaks. Himmler ei kahelnudki selles, et too Krüger just Brauchitschi enda meeleolusid peegeldab.

Pealtkuulatud dialoogi teksti koopia oli muidugi mõista halvem magnetofonilindist, mis juba Himmlerile välja oli saadetud, kuid mida ta veel kätte polnud saanud. Trükitud tekst ei suuda vestlejate häälte intonatsiooni edasi anda. Ometi ei jätnud Krügeri jutt mingit kahtlust, et too enesekindel ooberst on kaotusemeeleoludest nakatatud, kipub kõike kritiseerima ja oli seal ilmselt Danwitzi proovile pannud, püüdes teda väga kahtlastele avameelitsemistele ahvatleda. Aga milleks?

Krüger omaette võttes Himmlerit ei huvitanud. Ooberst oleks võinud tema esimese käeviipe peale kaduda. Kuid

SS-reichsführerit huvitas väga Brauchitsch, tema staabiülem Halder ja Leeb. Nende vanu sidemeid ja ühiseid eksimusi polnud Himmler hetkekski unustanud. Ka ei saanud ta käest lasta kas või kõige peenemat niidiotsa, mille talle Brauchitschi adjutandi jutuajamine Danwitziga nüüd kätte andis. Kuhu see niit edasi jookseb ja kas see ülesüldse kuhugi viib, seda Himmler veel ei teadnud, aga ta hoidis sellest niidiotsast siiski kõvasti kinni.

Ta otsustas isiklikult Danwitziga kokku saada. Seda enam, et Danwitz oli tolles pealtkuulatud jutuajamises laitmatult käitunud, kuigi vahest oleks asjale kasuks tulnud, kui ta Krügerile lõplikuks enesepaljastamiseks põhjust oleks andnud.

Himmleri kaugemad sihiseadmised viis pisut rivist välja küll enne Danwitzi saabumist von Leebilt telegraafi teel tulnud teade, et Tihvin on vallutatud. Iga sõjaline edu rindel oleks pidanud reichsführerit ju rõõmustama: lõppkokkuvõttes sõltus tema saatus niisamuti nagu Hitleri endagi saatus täielikult Nõukogude Liiduga peetava sõja käigust. Kuid SS-reichsführer oli omaenda punutud intriigivõrkudesse takerdunud. Ta elas mõttemaailmas, kus edu ja ebaedu hinnati erinevalt, oma arvepidamise järgi. Iga kaotus rindel, mis andis Himmlerile võimaluse veenda führerit ühe või teise kindrali ebalojaalsuses, oli tema silmis võit, iga võitu, kui see soodustas kellegi ülendamist, võttis Himmler isikliku lüüasaamisena. Talle oli vaja fakte — kas siis ehtsaid või väljamõeldud fakte, aga tõele sarnaseid, mis oleksid tunnistust andnud kindralite sabotaažist ja nende varjatud vastupanust Hitleri tahtele.

Ärasaadavalt oli printsiibi «mida hullem, seda parem» ulatusel siiski teatud piir. Selliseid otsustavaid võite, nagu Peterburi või Moskva vallutamine, oleks Himmler loomulikult rõõmuga tervitanud. Aga neid võite ei olnud. Teisejärgulised edusammud, nagu näiteks Tihvini hõivamine, ainult segasid Himmleril hoidmast Hitlerit pidevas rahulolematuse ja kahtlustamise seisundis ning valmisolekus anda eksinud kindralid gestaapo kätte arveteõiendamiseks ja kohtulikule vastutusele võtmiseks.

Antud juhul võis armeegrupi «Nord» faktiline edu edasi lükata Himmleri poolt juba kahe kuu jooksul visalt ettevalmistatud arveteõiendamist von Leebiga.

Ära kasutades neid patoloogilisi hirmuhoogusid, mis Hitleril perioodiliselt esinesid, ja teades, et natsionaalsot-

sialistlikus riigis pole eksimust, mida soovi korral reetmiseks ei saaks kvalifitseerida, oleks Himmler juba nüüd võinud mitte üksnes von Leebi, vaid veel mitu kõrgel kohal asuvat sõjaväelast ja eraisikut Dachausse toimetada. Aga tema ei kiirustanud. Vangiriietes reetur, kel puuduvad kõik sidemed välismaailmaga, muutub sedamaid väärtusetuks. SS-reichsführeri «kullafondiks» olid reeturid, kes kandsid punutud hõbenöörist kindralipaguneid, või siis ministeeriumide tugitoolides istuvad tsiviilisikud, tähendab reeturid, kes ajutiselt veel vabaduses viibisid ega aimanudki, et Himmleri pisikesed, veidi vidutavad silmad jälgivad läbi näpitsprillide sõõrikute klaaside iga nende sammu. Neil, nendel tänastel kindralitel ja kõrgetel ametiisikutel, aga homsetel vangidel, tuli veel hulgaliselt ohtlikke sõnu pruukida ja uusi sidemeid luua, et okastraadi taha või siis otsemaid hauda võimalikult rohkem oma potentsiaalseid kaasosalisi kaasa viia.

Himmler vihkas tõeliselt neid inimesi, kelle jaoks ta unustusehõlma langemist või siis haudaminekut ette valmistas. Himmler oli veendunud, et ta vanajumalast endastki paremini teab, kel on vaja veel elada, aga kellel on aeg teise ilma kolida, et ta on suuteline igast kindralist edukamalt vägesid juhtima, et ta on rohkem kui Göring väärt füüreri järglaseks saama ja et ta muidugi mõista oskaks Goebbelsist kavalamini ja peenemalt propagandat teha.

Himmleri tegusid ei juhtinud mitte ainult külm arvestus, vaid rahuldamata jäänud auahnuse kirg . . .

Oli juba kell neli päeval, kui Danwitz väiksesse, kroonulikult sisustatud tuppa astus. Üle läve astudes tegi ta kaks valvelsammu ja jäi siis tahtmatult seisma: talle paistis, et toas polegi kedagi. Vastasseina ääres seisva kirjutuslaua tagune tool oli tühi. Laualamp valgustas oma varju alt vaid üht osa laua pinda. Kogu ülejäänud ruum oli pooleldi hämarusse uppunud, sest päevavalgus peaaegu ei jõudnudki siia läbi ainsa kitsa akna. Danwitz tammus keset tuba nõutult jalalt jalale, kaalutledes parasjagu, mida teha, kas jääda Himmleri tulekut ootama või seniks välja minna, kui ta äkitselt oma selja taga kedagi kõrge häälega ütlemas kuulis:

«Tere tulemast, ooberstleitnant! Heil Hitler!»

Danwitz võpatas ootamatusest. Pööras siis end hoopiski

mitte määrustikukohaselt selle hääle peale ümber ning nägi alles nüüd, et tema selja taga, toa vasakus nurgas puust tugitoolis, ristatud jalad ette sirutatud, istub SS-reichsführer Heinrich Himmler.

Paljudel võttis üksnes selle mehe nime nimetamine põlved nõrgaks. Endistel aegadel ei osanud Danwitz kaugeltki alati sellise ärevuse põhjust seletada. Tema sügava veendumuse kohaselt oleksid pidanud Himmleri ees hirmu tundma vaid Reichi vaenlased — olgu need siis avalikud või salajased. Danwitz ise oli aga reichsführerist vaimustuses. Ta oli end juba noorest east selle vastu valmistanud, et Saksamaa mõjuvõimu maailma üle tule ja mõõgaga kinnitada ja tema vaenlasi julmalt karistada. Tema arvates kehastas Himmler füüreri ja kogu Reichi julgeolekut. Danwitzile oli alati paistnud, et sel üldjoontes ilmetul mehel on eriline anne vaenlaste salajastesse vandenõudesse tungida ja neid parajal ajal raudse käega hävitada.

Aga kummaline küll, praegu, pärast seda, kui ta reichsführerit pikka aega silmast silma polnud näinud, tundis ka Danwitz sedasama ainsat ja paljudele nii iseloomulikku tunnet: hirmu.

Tahtejõu pingutusega sundis ta end seda mitte millegagi välja näitama. Ta tõmbus sirgu, lõi parema käe ette ja hüüdis valjusti:

«Heil Hitler!»

Ponsi muutmata võttis Himmler pikkamisi näpitsprillid eest, puhus prilliklaasidele, tõmbas siis pükste taskust lumivalge rätiku välja ja hakkas sellega hoolikalt prilliklaase hõõruma.

Danwitz seisis, julgemata end liigutadagi, mingi eelaimusega, et nüüd kohe või siis hetk hiljem otsustatakse tema saatus.

Klaasid puhtaks hõõrunud, sättis Himmler näpitsprillid uuesti ninale, nühkis seejärel veel miskipärast oma sõrmi ja pani siis rätiku kiirustamata taskusse tagasi.

«Ma olen väga rõõmus, et näen sind elus ja tervena,» hakkas Himmler nüüd pikkamisi ja monotoonselt rääkima. «Olen väga rõõmus, et vene kuulid on sinu peale halastanud. Kümned tuhanded Saksamaa pojad on Venemaal surma saanud. Aga sina oled elus.»

«Mina pole halastust palunud!» lausus Danwitz rusutud häälel, sest et ta Himmleri sõnades etteheidet kuulis.

«Ma tean seda,» lausus Himmler endist viisi häält tõst-

mata. «Sa kannad rinnal füüreri autasu. See on parim tõestus. Paljud meie sõdurid lamavad bolševistliku maa mullas, ja riste neil pole. Isegi mitte haual.» Himmler tegi nüüd pausi ja ütles siis otsekui hoogu võttes: «Aga Peterburi on vallutamata. Miks siis?»

«Põhjus pole nende arguses, reichsführer!» hüüdis Danwitz õhinal. «Põhjus on . . .»

«Ma tean,» katkestas teda Himmler. Ta tõmbas ettesirutatud jalad tagasi ja tõusis püsti. Danwitz ajas end nüüd veel rohkem sirgu.

Kirjutuslaua ääres seisis kaks rasket tugitooli. Himmler läks tooli juurde, osutas oma peenikese sõrmega selle istmele ja käsutas:

«Istu!»

Danwitz astus juba sammu tugitooli poole, kuid jäi siis seisma, oodates, et Himmler tema vastas istet võtaks.

«Istu!» kordas Himmler.

Danwitz istus kuulekalt tugitooli servale, valmis sealt iga hetk üles hüppama.

«Ma tahan sinuga rääkida julgusest ja argusest,» lausus Himmler tasasel häälel Danwitzi selja taga seistes. Ja vaikis siis ootavalt.

Danwitz istus kohmetunult ja segadusse aetult. Ta oli kindel olnud, et Himmleri juurde kutsumisel on mingi seos tema kirjaga. Ja oli valmis ükskõik milleks, kas siis noomituseks, karistuseks, isegi ülekuulamiseks ja lõppude lõpuks küsimuseks, kes siis veel peale tema, Danwitzi, neid kirjas avaldatud mõtteid jagab? Aga selle asemel tuli mingi kummaline jutuajamine ja justkui üsna kõrvalistel teemadel . . . Ja siis veel see Himmleri häältoon, mis kuidagi nii väsinult ja ükskõikselt kõlas . . .

«Just julgusest ja argusest . . .» kordas Himmler pikkamisi. «Ma tean palju näiteid, kus inimesed, kes kõhklematult nõus olid oma elu füüreri eest andma, tema silme ees araks lõid. Hirmust valesti mõistetud saada kartsid nad talle tõtt näkku öelda ja varjasid tema eest seda, mida füürer ilmtingimata teadma oleks pidanud. Ja asusid sellega tegelikult reetmise teele, sest et inimene, kes füüreri ees siiras pole, on oma mõtetes juba reetur. Said sa minust aru? . . .»

«Mina . . . ei . . . muidugi, kuid . . .» pomises Danwitz, püüdes end tugitoolis nii pöörata, et Himmleri nägu näha ja taibata, kuidas see kõik temasse puutub.

Himmler aga, kes ikka veel Danwitzi tugitooli seljatoe

taga seisis, oli pannud nüüd käed Danwitzi õlgadele ja hoidis teda võimukalt endises asendis.

«Sulle on suur õnn osaks langenud,» jätkas Himmler kõnelust, «füürer usaldab sind. Ja tema usaldust ei tohi petta.»

«Ma olen pigem valmis surema . . .» alustas juba Danwitz, püüdes taibata, milles teda siis kahtlustatakse või mille eest hoiatatakse.

«Surema?» kordas Himmler küsivalt. Ja esimest korda läna lausus ta selle küsimuse mitte enam monotoonselt-ükskõiksel toonil, vaid mingi ihara muigega. «Oh, suremine — see on ju nii lihtne! . . .»

Himmler tuli lõpuks välja selle tugitooli tagant, kus Danwitz istus, ja vajus teise, kirjutuslaua ääres asuva tugitooli istmele, kusjuures ta oma käed mingitele laual olevatele paberitele asetas.

Laualambi vari jättis Himmleri näo hämarusse, kuid ta käed olid hästi valgustatud. Ja Danwitzile meenus, kuidas ta koolipoisina miskipärast neid käsi oli kartnud. Himmler oli ka tol ammusel ajal oma käed ikka tavapäraselt enda ette lauale asetanud. Need käed olid liikumatuks jäänud isegi siis, kui Himmler oli kas siis laua kohale kummardunud või hoopis tooli seljatoele naaldunud. Paistis, nagu ei kuulukski need liikumatult lebavad käed Himmlerile. Need kitsaste randmete, pikkade sõrmede ja selgesti esiletikkuvate, vaid vaevu nahaga kaetud sinakate veenidega käed sarnanesid mulaažidega ja meenutasid Danwitzile osadeks lahutatud mannekeeni elutuid detaile.

Ja sõnad paistsid nad õudsetena, kuigi Danwitz ei suutnud mõista, miks see just nii oli.

Ja nüüd siis istuski Himmler siinsamas laua taga, käed harjumuspäraselt laual ja pea pisut paremale õlale kallutatud. See oli tema lemmikpoos. Himmleri hallikassiniste ja vesiste silmade pilk oli alati mujale pööratud, justkui oleks ta kartnud, et vestluskaaslane ta silmadesse vaadates tema mõtteid võib lugeda.

«Kas sa kordad füürerile kõike seda, mida sa kirjas kirjutasid?» küsis Himmler tasa.

Danwitzile uhkas veri näkku. Ta isegi viivitas vastusega, justkui mitte täiesti taibates, mida talt küsiti, kuigi ta oli juba jõudnud järelduse teha, et füürer ta siiski vastu võtab.

«Oma kirjas,» jätkas Himmler, välgutades oma näpits-

prillide klaase, milledele nüüd samuti laualambi valgus langes, «sa ju süüdistad von Leebi füüreri käskude saboteerimises. Kas sa seda füürerile ka suuliselt kordad?»

Alles nüüd taipas Danwitz lõplikult, mida temalt oli küsitud.

«Reichsführer!» alustas Danwitz õhinal. «Mul pole tõendeid. Kuid ma tean, et Peterburi vallutamine oli füüreri vaieldamatu soov. Ta ise ütles mulle seda, kui ta mind austavaks hüvastijätukõneluseks välja kutsus. Ja ka hiljem, juulis, kui ta andis mulle kätte autasu, mida ma polnud ära teeninud, meenutas füürer, et ainult halastamatuse ja julmusega vaenlase vastu võime tema vastupanu murda. Seda käsku täites me ju Peterburini välja jõudsimegi. Aga milleks? Kas selleks, et eesmärgist kahe sammu kaugusel peatuma jääda? Kes peale meie kindralite selles siis süüdi on?!»

Danwitz muutus rääkides üha ägedamaks. Ta oli juba taibanud, et teda isiklikult miski ei ähvarda ja et Himmler teda ei süüdista, vaid hoopiski julgustab.

«Kui ma raadiost kuulsin,» jätkas Danwitz, «et algas otsustav pealetung Moskvale, mõtlesin endamisi: tähendab, füüreri kavatsused on Peterburi suhtes nüüd muutunud ja kõigepealt on otsustatud Moskva vallutada. Ometi on Moskva tänaseni veel vallutamata. Ma ei tea, kuivõrd lähedale meie väed Moskvale jõudsid, aga Peterburi tänavaid nägin ma iga päev palja silmaga. Miks me seda neetud linna siis ära ei võta? Miks von Leeb ja tema kindralid sellega viivitavad? Ma tean, et meie rinde väed eile Tihvini vallutasid. Aga see asub ju Peterburist peaaegu kahesaja kilomeetri kaugusel! Ma kardan, et sellised hajutatud löögid vaenlase pihta meie jõudusid vaid killustavad. Kui kõik jõud ühes suunas ühte rusikasse koguda kas või minu rügemendi rindelõigus, mis Peterburile kõige lähemal asub, suudaksime me viivitamatult linna tungida.»

Suurest ärevusest olid Danwitzi laubale higipiisad tekkinud.

Aga Himmler vaikis. Tema mõistis küll, et Danwitz räägib rumalusi, et Peterburi on siiani hoopis teistel põhjustel vallutamata: keegi polnud osanud ette arvata nii tugevat vastupanu venelaste poolt. Ei tea too Danwitz ju sedagi, et Tihvini ründamine on võetud ette füüreri käsul, et alistumatu Peterburi ümber sel kombel veel üks blokaadirõngas tõmmata.

Sellest hoolimata ei näidanud reichsführer ainsagi sõna ega liigutusega välja, et ta sellega nõus pole; mida räägib too enesekindel ooberstleitnant, keda ta juba poisikesest peast oli tundnud.

Danwitz pidas Himmleri vaikimist uueks julgustamiseks. Ja läks täiesti selle õnge.

«Reichsführer, teel siia olin ma von Leebi staabis! See on ju tagalarottide jõuk! Lakuvad seal prantsuse veine, uhkeldavad karusnahkse kraega sinelites ja kõrvaklappidega mütsides, samal ajal kui meie sõdurid on rindel külmast kanged! Olen veendunud, et seal hoolitsetakse rohkem isikliku heaolu kui füüreri käskude täitmise eest. Ja ainult selleks, et tema õiglast viha endalt eemale juhtida, kiitlevad nad nii väga mingi tundmatu linna, selle Tihvini vallutamisega. Kuid füürerile on vaja Peterburi!»

Himmler kuulas Danwitzi endist viisi vaikides, ise sealjuures pisut silmi kissitades ja end kergelt tugitoolis kõigutades.

«Sellel käratseval noorel mehel,» mõtles Himmler endamisi, «pole ju üldse fakte, millega von Leebi toimikut täiendada oleks saanud. Ometi osatab see jutt kahtlemata füüreri hinges üht parandamatut haava, meenutab seda, et füürer osutus valelikuks, kui ta septembri alguses deklareeris, et Peterburi vallutamine on vaid päevade küsimus. Sai valelikuks von Leebi süü läbi, Brauchitschi süü läbi, Halderi süü läbi. Kõigi nende kindralite süü läbi, kes septembri alguses füürerile kinnitasid, et Peterburi on juba «küpsenud vili», nii nagu nad septembri lõpuski tõotasid, et operatsioon «Taifuun» on igakülgselt kindlustatud ja oktoobri esimesel poolel lähevad Saksa väed võidumarsil üle Punase väljaku . . .»

«Kas kohtasid von Leebi staabis ka vanu tuttavaid?» küsis Himmler, kui Danwitz oli hetkeks vait jäänud.

«Von Leebi staabis ei tunne ma kedagi,» vastas Danwitz veendunult, kuid täpsustas samas: «Peale feldmarssali enese.»

Himmleri käed ei värahtanudki, ta pea oli endist viisi paremale õlale kallutatud ja ta näpitsprillide klaasid välgatasid tuhmilt.

«Alati on kurb üksi jääda,» ütles Himmler kaastundlikult.

«Mul polnud seal aega kurvastada,» lausus Danwitz. «Mina mõtlesin ainult Peakorterisse väljakutsumise üle.

Püüdsin teada saada, milleks mind nimelt välja kutsutakse. Küsisin von Leebilt, ooberst Krügerilt . . .»

«Kellelt?» küsis Himmler, nagu poleks ta Danwitzist aru saanud.

«Ooberst Ernst Krügerilt OKH-st. Ma tundsin teda juba enne sõda. Ta oli Pihkvasse sõitnud mingi kas siis Brauchitschilt või Halderilt saadud ülesandega.»

«Kas oli meeldiv vana sõpra kohata?» uudistas Himmler kuidagi väsinult.

«Jah, muidugi oli,» vastas Danwitz kõhklevalt, püüdes taibata, kas see küsimus ikka tõepoolest reichsführerit huvitab.

«Kas sa leidsid ta muutunud olevat?» pinnis Himmler.

«Väga muutunud! . . . Sõja algul oli ta vaid hauptmann, nüüd juba ooberst.»

«Need on auastmed ja nimetused . . .» lausus Himmler mõtlikult. «Teenistusredelil edasiliikumine ei näita kahjuks alati inimese natsionaalsotsialistlikku vaimset kasvu. Oled sa minuga nõus?»

Danwitz silmitses tähelepanelikult Himmlerit. Esialgu tema elutuid käsi, seejärel seda näopoolt, mis tema poole oli pööratud. Ja vaikis ise.

«Kas sulle ei tundu,» kuulis Danwitz jällegi Himmleri monotoonset häält, «et sagedased nurjumised, mis meid selles sõjas tabavad, on mõnedele mitte küllaldaselt kindlatele inimestele halvasti mõjunud?»

«Oma kirjas ma kirjutasin kindralitest . . .» alustas juba Danwitz, kuid Himmler ei lasknud tal vastust lõpetada.

«Saksamaale ja füürerile on just salajane reetmine ohtlik. Ilmsiks tulnud reetmine pole enam ohtlik. Selle saab juurtega välja kiskuda. Kuid iga reetmine küpseb järkjärgult. Seda juba eos märgata ongi iga tõelise natsionaalsotsialisti kohus. Aimata reetmise võimalust ja sellest mitte ette kanda on aga kuritegu.»

«Ma ei viivitaks hetkegi, kui ma saaksin teada . . .»

«Muidugi, muidugi,» katkestas teda Himmler.

«See Danwitz võib saada kasulikuks inimeseks, kuigi ta on kitsa silmaringiga,» mõtles Himmler nüüd endamisi kaalutledes, mil viisil teda tulevikus saaks ära kasutada. «Võib-olla viia ta üle armeegrupi «Nord» staapi? Teha talle ülesandeks koguda fakte, mis von Leebi täielikult paljastaksid? . . . Ja igatahes tuleb talle kohe ilmtingimata korraldada uus kohtumine Krügeriga . . .»

Himmler kallutas end nüüd Danwitzi poole.

«Meie füürer,» lausus ta mõtlikult, «tunneb puudust ustavatest inimestest. See paneb erilised kohustused neile, kes talle tõesti ustavad on.»

«Ma olen iga hetk valmis elu andma . . .» alustas Danwitz taas õhinal, kuid jäi samas ka vait, märgates, kuidas Himmleri ahtad, kahvatud ja veretud huuled põlglikuks muigeks kõverdusid.

«Kui füürerile kellegi elu vaja peaks minema, siis ta võtab selle valmisolekut küsimata,» lausus Himmler karmilt. «Temale ustavate inimeste ülesanne on keerulisem: on vaja väsimatult paljastada reetureid, kiskuda maskid maha neilt, kes küll kasutavad füüreri usaldust, aga tegelikult seda ei väärі . . .»

Himmler heitis pilgu kellale ja tõusis püsti.

Viivitamata tõusis nüüd ka Danwitz.

«Kümne minuti pärast võtab sind vastu füürer,» teatas Himmler pidulikult.

Danwitzile tundus, nagu oleks temast mingi suur ja soe laine äkitselt üle uhtnud. See pühkis silmapilkselt minema mõttegi sellest kummalisest ja sihitust vestlusest, mida Himmler siin temaga oli pidanud. Danwitz kippus justkui lämbuma, ta ei näinud enam midagi enda ees, tal jäi hing rindu kinni ja miski oleks nagu tugevasti ta pead pigistanud.

Tahtejõudu kokku võttes sundis ta end sügavasti sisse hingama. Ja samal ajal kuulis ta, kuidas Himmler ütles:

«Aga mina tahtsin sind lihtsalt näha. Sa ju mäletad, et ma sind juba lapsest saadik tunnen?»

Ja üle Himmleri näo libises sealjuures mingi arusaamatu naeratus . . .

Danwitz lahkus Himmleri toast, justkui oleks ta kurdiks jäänud. Ta liigutas mehaaniliselt oma korrapealt raskeks muutunud jalgu, kui ta tolle ühe õlakuga gestaapolase kannul kõndis.

Danwitz ei mäletanudki enam, mismoodi too mees siia oli ilmunud. Kas oli Himmler vajutanud mõnele nupule oma kirjutuslaual või oli ta kuidagi teistmoodi märku andnud, aga Danwitzi selja taha oli taas sugenenud too obersturmbannführer, ja kui Danwitz end ümber pööras, oli ta samasuguse kutsuva liigutuse teinud nagu seal läbipääsuputkaski.

Rõske ja männilõhnaline õhk mõnevõrra kainestas Dan-

witzi. Ta nautis mõttes seda, et SS-reichsführer oli tema kirja ja tema suuliselt esitatud mõttedki heaks kiitnud. Aga kõik see taandus nüüd kusagile tagaplaanile selle ees, mis teda praegu ootas.

Gestaapolane vaatas tagasi ja nägi, et Danwitz on temast maha jäänud ja astub kuidagi ebakindlalt, just nagu oleks ta purjus või tukuks käigu peal, ja ta ütles Danwitzile küll lugupidavalt, aga siiski rangelt:

«Teil tuleb kiirustada, härra ooberstleitnant!»

Danwitz võpatas ja kiirendas sammu.

Nad pöörasid ühele asfalteeritud kõrvalteele. Siin ei olnud killukestki taevast näha. Iga viie kuni kaheksa sammu järel seisid kahel pool teed SS-sõdurid, käed rinnal rippuval automaadil.

Obersturmbannführer viis Danwitzi jällegi halli ühekorruselise akendeta maja juurde, mis väljast toidu- või kraamilaohoone moodi välja nägi. Seal lähedal asus ka koerakuut.

Asfalttee kadus nüüd tihedasse ja kõrgesse tihnikusse, käändus ümber maja ja lõppes otse ukse ees. Mingit esirõdu ega trepiastmeid siin ei olnud. Kaks SS-ohvitseri seisid kahel pool ust. Obersturmbannführerit nähes heitsid nad pea pisut rohkem selga. Ei järgnenud mingit tervitust ega paroolide vahetust. Kõik toimus sõnatult, tardunud metsa vaikuses, kus nähtavasti ei elutsenud ei loomi ega linde. Gestaapolane sikutas ukse musta käepidet ja uks avanes.

«Palun, härra ooberstleitnant,» lausus gestaapolane Danwitzile teed andes.

Nii sattus Danwitz pisikesse ja poolpimedasse eesruumi. Ta oli lootnud siit kas Schmundti, Brücknerit, Fegeleini või siis füüreri isiklikku ihukaitseülemat Hans Rattenhuberit eest leida. Aga eesruumis seisis vaid Danwitzile tundmatu SS-obergruppenführer. Ta vaatas ootavalt ukse poole ja Danwitzi ilmumisel ütles ilma mingi tervituseta:

«Astuge edasi, ooberstleitnant. Siia, paremale. Füürer ootab.»

Danwitz avas seinaga peaaegu ühtesulava, väevu märgatava ukse ja sattus siis eesruumist mõnevõrra suuremasse tuppa. Telefonidega kuhjatud laua tagant tõusis üles keegi major, kes käe natslikuks tervituseks ette heitis, ühtaegu oma terava ning uuriva pilguga Danwitzi pealaest jalatallani üle vaatas ning seejärel veel ühe ukse lahti lükkas.

Danwitz astus järjekordselt üle läve... Nüüd istus tema ees kitsa laua taga, mis kaarte täis oli laotud, nii et need esmalt kirjut laudlina meenutasid, juba Hitler ise, pea küljele kallutatud.

Siin oli kõik hoopis teisiti kui Danwitzile tuttavates hiiglaslikes füüreri kabinettides uues Riigikantselei hoones ja Berghofis. Muutumatuks oli jäänud vist üksnes Friedrich Suure portree ovaalses kullatud raamis.

Portree rippus seinal laua kohal, mille taga Hitler istus. Laua servadele olid paigutatud väikesed reflektorlambid poolkaareks painutatud metallalustel. Need heitsid kaartidele ereda valgusvihu. Kõik ülejäänu — seinad ja rasked massiivsed tugitoolid — oli hämarusse uppunud.

Danwitz lausus nüüd ärevusest muutunud häälel:

«Heil, mu füürer!»

Hitler tõstis pea ja silmitses mitu sekundit Danwitzi nii teraselt, nagu ei tunneks ta teda enam äragi. Seejärel tuli ta laua tagant välja ja hakkas tõtlike lühikeste sammudega Danwitzi poole astuma, kusjuures ta parem õlg närviliselt tõmbles.

«Kas otse Tihvinist või?» küsis ta kärsitult.

Danwitz vaikis hämmeldunult. Ta ootas ükskõik millist, eelkõige just tema kirjaga seotud küsimust, ainult mitte seda.

Hitler seisis nüüd tema vastas, pea kuidagi linnu kombel taha heidetud.

«Minu füürer,» lausus Danwitz, «mina polnud Tihvinis. Minu rügement seisab Peterburi all. Kuid kindralfeldmarssal von Leeb käskis mul teile edasi öelda, et Tihvin on teie jalge ees ja...»

«Ma teän,» katkestas teda Hitler ja kordas siis veelgi valjemini: «Teän! See on tore võit! Ma lendan homme Münchenisse, et sellest võidust Reichi gauleiterite koosolekul rääkida!..»

Danwitzi silmad olid nüüd juba toas valitseva hämarusega harjunud, nii et ta sai Hitlerit hästi näha.

See kitsaste õlgade, sisselangenud rinna ja ebaproportsionaalselt pika ülakeha ning lühikeste peente jalgadega mees oli Danwitzi meelest alati olnud suurepärase välimusega.

«Nüüd aga edasi! Nüüd tuleb muudkui rünnata!» kriiskas Hitler.

Ta ei vaadanudki enam Danwitzile otsa, vaid käitus nii, nagu polekski toas kedagi.

«Kas Peterburi, mu füürer?!» küsis Danwitz argliku lootusega Hitleri tähelepanu uuesti enesele pöörata.

«Peterburi on juba meie, faktiliselt meie oma!» hüüdis Hitler vastuseks ja tegi käega järsu liigutuse, nagu tahtes Danwitzi küsimust kõrvale heita. «Peterburi on hinge vaakumas! Aga meie läheme veelgi kaugemale. Edasi!»

Danwitz kohmetus, ta ei saanud aru, mida füürer silmas peab. Kas Moskva peale tungimist? ... Aga üks asi oli küll täiesti ilmne: Hitler viibib praegu siit kusagil kaugel, näeb enda ees hoopis teisi inimesi, kelle hulgas Danwitz vaid mingi vaevumärgatava varjuna vilksatab.

«Mu füürer,» lausus Danwitz tasa, «ma olen kogu see aeg teiega kohtumisest unistanud. Ma söandasin teile kirja kirjutada ...»

«Kirja?» kordas Hitler nagu kaja ja Danwitzile tundus, et füürer lihtsalt ei mäletagi, millisest kirjast on jutt.

Kuid see oli eksitus.

«Jah,» ütles Hitler nüüd ja üle ta näo libises Danwitzile nii tuttav närviline tõmblus, «ma lugesin su kirja. Sa oled aus ja mulle ustav inimene. Ja sa oled autasu ära teeninud.»

«Ma ei otsi autasusid, mu füürer,» jätkas Danwitz ikka niisama vaikselt. «Võimalus teid näha on mulle kõige kõrgemaks autasuks.»

Paistis, et Hitler selle kõrvust mööda laskis.

«Jah, jah, jah, sa oled autasu väärt ja sa saad selle kätte,» tõotas Hitler. «Tule kaardi juurde, Danwitz!»

Hitler pööras nüüd ümber ja läks siis temale omaste lühikeste sammudega laua poole. Danwitz järgnes talle.

«Vaata siia,» lausus Hitler sõrme kaardi poole sirutades, mis keset lauda seisis. «Oled sa selle rindelõiguga tuttav?»

Esimesel hetkel Danwitz ei näinudki midagi peale füüreri lühikese, äranäritud küünega sõrme. Ometi sundis ta end keskenduma ja avastas siis rõõmuga, et tema ees seisab täpselt samasugune kaart nagu see, mille juures alles eile von Leebi kabinetis kindral Brennecke talle Tihvini tähtsusest lühikese loengu oli pidanud.

«Vaata nüüd,» kordas Hitler, seljaga Danwitzi poole seistes, «kuidas Tihvini langemine meie ees piiramatud võimalused avab. Ja mina neid käest ei lase. Saksa väed liiguvad nüüd linna poole, mida Vologdaks nimetatakse!» Hitleri sõrm libises mööda kaarti, vedades seal lühikese nähtamatu joone Tihvinist ida poole, ja tardus siis het-

keks paigale. Seejärel pöördus Hitler Danwitzi poole ja kinnitas erutusest katkeval häälel: «Me lõikame kogu Põhja-Venemaa ära, halvame seal kõik kommunikatsioonid ja võtame Venemaalt võimaluse välismaailmaga ühendust pidada! Lõunaosa on venelased juba kaotanud. Põhjaosa enda kätte haaramisega pigistame pihid kokku ja purustame kõik, mis Vene vägedest peale Moskva langemist veel alles jääb.»

Danwitz seisis jahmunult. Tähendab, nüüd on plaanis mingi Vologda? Jälle pole see Peterburi! ... Ta sundis end pilku suunama kaardi alumisele servale, sinna, kuhu tavaliselt mastaap on märgitud. Tal õnnestus seal näha märget «1 : 1 000 000». Siis libistas ta pilgu uuesti samasse paika, kuhu füürer just alles kujutletava joone oli tõmmanud. Vahemaa Tihvini ja Vologda vahel, mille olemasolust Danwitz varem iialgi polnud kuulnud, oli ligikaudu kolmkümmend sentimeetrit.

«Miks sa siis vaikid?» kõlas nüüd Hitleri hääl.

«Minu füürer,» lausus Danwitz ebalevalt, «võib olla ma eksin ... Kuid Tihvinist on tolle ... Vologdani peaaegu ... kolmsada kilomeetrit!»

«Mis sellest?» uudistas Hitler oma torkava pilguga Danwitzi puurides. «Saksa väed on ületanud selliseid vahemaid kolme-nelja päevaga.»

«Jumal hoidku, mida ta ometi räägib?» mõtles Danwitz õudusega. «Praegu on ju talv ja pakane! Ja sellele lisaks pole ka teid ...»

«Minu füürer, ma julgen küsida ... kas ... seal vähegi korralikke teid on?»

«Venemaal pole üldse korralikke teid!» kriiskas Hitler. «Kuid see pole seganud meil tohutu suuri vahemaid läbimast ning Peterburini ja Moskvani välja jõudmast! Mida loevad meile need tühised kolmsada kilomeetrit? Tankidele on see kolme päeva teekond.»

«Minu füürer, ma anun teid, mõelge järele!» tahtis Danwitz juba hüüda. «Kolmsada kilomeetrit mööda hangesid ja alles kinni külmumata soid! Kolmsada kilomeetrit mööda metsi! Vaadake tähelepanelikumalt kaardile — seal on ju lausa metsad ja sood. Missugused tankid sellisest paikkonnast läbi saavad? Ja kuidas neid kütusega varustada? ...»

«Juba jälle sa vaikid?» küsis Hitler nüüd õelalt muiates. «Just niiviisi vaikisid ka mõned meie kindralid, kui ma käskisin neil nelja päeva jooksul Minski vallutada.

Aga sa tead, mitu kilomeetrit selle linnani piirist maad oli? Üle kolmesaja! . . .»

«Minu füürer,» vaidles Danwitz mõttes talle vastu. «See oli ju suvel ja sõja alguses, kui venelasi meie ootamatu löök tabas. Aga praegu pole see hoopiski nii! Juba pikka aega ei suuda me jagu saada neljast kilomeetristki, mis meid Peterburist lahutab, jah, kõigest neljast kilomeetrist! Sinna, just sinna, Peterburi alla on vaja tanke paisata! Just sinna, aga mitte lumehangedesse ja metsatihnikutesse!»

Kuuldavalt ei suutnud ta ometi sõnakestki lausuda. Aga Hitler jätkas samal ajal:

«Mõne päeva pärast alustan ma uut pealetungi Moskvale. Seejärel annan ma von Leebile käsu osa oma jõudusid Vologda alla paisata. Meil on juba taoliste läbimurrete kogemusi. Just sel kombel raiuti Pihkvani läbi Baltikumi koridor, kuhu Hoeppneri tankid sisse tungisid. Ja nende eesotsas motoriseeritud lööksalk. Seda salka juhtis major Danwitz. Kas oli nii?!» Ja Hitler heitis uuesti pea selga ning hakkas Danwitzile otsa vahtima.

«Jah, oli küll nii, mu füürer,» kinnitas Danwitz nagu hajevil olles.

«Aga nüüd?» küsis Hitler sammu võrra taandudes, et oma vestluskaaslast kogu pikkuses, pealaest jalatallani, üle vaadata. Ta rääkis hästi pikkamisi ja ta hääles kõlasid pidulikud noodid. «Nüüd tahan ma määrata mitte enam majori, vaid ooberstleitnant Danwitzi löögigrupeeringu ülemaks, ja temal tuleb vaheda noana Põhja-Venemaale tungida!»

«Miks ma ometi vaikin, miks siis?!» mõtles Danwitz iseenda peale vihastades. «Minu vaikimine on ju reetmine, seesama reetmine, millest Himmler just äsja rääkis! Kas Himmler teadis sellest Hitleri koletust kavatsusest? Ja kui ta seda teadis, miks ta siis mind ei hoiatanud ega andnud mulle aega mõtteid koguda? . . . Nii ma siis nüüd vaikingi, kartes, et füürer võib mind arguses kahtlustada. Ma ei räägi talle tõtt, aga see ju ongi argus . . .»

«Minu füürer!» sai Danwitz lõpuks sõna suust. «Te sunnite mind teostamatut ülesannet täitma.»

Seda öeldes Danwitz kangestus, veendunud, et nüüd kohe midagi koledat juhtub, kõu hakkab kõmistama või sähvatab välk, mis ta tuhaks muudab. Kuid midagi taolist ei juhtunud. Hitler ainult tõstis kulmud nii kõrgele, et ta vasakpoolne kulm kadus rasvase juuksesalgu alla, mis

osaliselt ta laupa kattis. Pigem hämmastunult kui pahaselt küsis nüüd Hitler:

«Miks siis?»

«Ta küsib ja ootab selgitust, ta ei olegi tulivihane!» rõõmustas Danwitz endamisi. «Tähendab, ma võin talle kõik, millest ma olen mõelnud, ära rääkida! Võin avada ta silmad reaalse tegelikkuse mõistmiseks! . . .»

«Minu füürer!» alustas Danwitz vaikselt, kuid kindlalt. «Peterburist lõuna, ida ja kirde pool asuvad piirkonnad on tihedate metsade ja õõtsuvate rabade ala. Praegu on nad läbipääsmatud. Pealegi pole sõduritel talveriietust ega suuski. Meil on side tagalateenistusega häiritud. Meie vägede selja taga tegutsevad tuhanded partisanid, — me ise oleme nende arvu suurendanud sellega, et me nende külad maatasa maha põletasime. Autod ei suuda hangedest läbi tungida. Hobuseid peaaegu polegi, need hukkuvad söödapuuduse kätte ja lähevad sõduritele toiduks. Ainus, mis armeegrupi «Nord» vägesid veel innustab ja nende kõrget võitlusvaimu ülal hoiab, on eesmärgi lähedus: Peterburi on nelja kilomeetri kaugusel. Aga millise eesmärgi me nende sõjameeste ette siis püstitame, kui me nad põhjapiirkonna tihedatesse metsarägastikesse ajame?»

«Igavene au — sajandeiks!» vastas selle peale Hitler viilistaval sosinal. Ja astudes siis üsna Danwitzi lähedale ja justkui talle mingit suurt saladust usaldades, jätkas ta: «Ma asutan uue ordeni, mille prestiiž on kõrgem kõigist olemasolevatest. See saab «Vereordeni» nime ja garanteerib autasustatule ennekuulmatud privileegid. Selle ordeni,» Hitler kõrgendas nüüd häält ja tõstis paljutähendavalt parema käe üles, «saavad esimesena need, kes vene metsad alistavad ja kes natsionaalsotsialistliku vaimutulega vene lumehanged üles sulatavad!»

Hitler jäi seejärel vait ja vaatas tähelepanelikult Danwitzile otsa, soovides nähtavasti tema mõtetesse tungida, et hinnata, millist muljet Danwitzile see tema just praegu tekkinud idee avaldab.

Danwitz aga mõtles samal ajal hoopis sellele, mis praegu seal, Peterburi all, võib toimuda. Talle näis, et ta juba laevastiku kaugelaske-suurtükkide mürskude lõhkemist ja sõjast räsitud raagus metsas puhuva tuule vihinat kuuleb ning sõdurite külmavõetud nägusid ja käsi näeb . . . Ja milleks neile see «Vereorden», kui nad juba

niigi pealaest jalatallani nii oma kui ka vaenlase verega koos on?

Pool aastat tagasi oleksid vist Hitleri arutlused «Vereordenist» ja «natsionaalsotsialistlikust vaimutulest» Danwitzis pühaliku vaimustuse esile kutsunud ja ta ekstaasi viinud. Kuid nüüd seisis ta jahmunult ja segadusse aetuna siin, ise tunnetades, et mitte ainuski tema poolt lausutud sõna polnud füürerini jõudnud — ja mis veel kõige hirmsam —, ka füüreri enda sõnad ei kutsu temas esile seda hingelist vastukaja, mis temas varem alati kaljukindlalt oli tekkinud.

Danwitz ei mõistnud, mis temaga toimus. Tal hakkas õudne, sest see, mida ta nii väga oli füüreriga kohtumiselt lootnud, ei läinud täide. Ka füürer oli kuidagi muutunud: kas siis kasvult väiksemaks või väga kõhnaks jäänud. Vormikuub rippus liiga vabalt tal seljas, haakristiga käeside oli küünarnukist allapoole libisenud. Juuksed paistsid kokku kleepunutena ja halvasti pestuna, neil oli mingi tuhakarva hall varjund.

Danwitz püüdis küll neid mõtteid eemale tõrjuda, need tundusid talle pühaduse teotusena. Kuid ta ei suutnud seda teha. Ikka ja ikka pöördus ta selle juurde tagasi:

«Kas siis füürer ei tea, millises olukorras asuvad praegu Saksa väed Loode-Venemaal, selles kõige külmemas rindelõigus?!»

Ja siis äkitselt, nii nagu see Danwitziga varemgi väga rasketes olukordades oli juhtunud, oleks justkui keegi nähtamatu talle kõikepäästva vastuse ette öelnud:

«Kindralid! Asi seisab ebaausates kindralites! Nemad informeerivad füürerit valesti. Neile on kasulik sõda lõpmatuseni venitada! Neid endid ju ei tulistata. Nad on endid kuulikindlates blindaažides, mugavates staabiautobussides või isegi von Leebi taoliselt mugavustega villades sisse seadnud; saavad ordeneid ja okupeeritud maades mõisaid. Miks peaksid nad rääkima füürerile tõtt nende õudsete tingimuste kohta, millesse saksa sõdurid on sattunud? Milleks tema viha endale pöörama?»

«Minu füürer,» lausus nüüd Danwitz, ise pisut taandudes, et liiga lähedal seisvale Hitlerile mitte otse näkku hingata, «teid petetakse! Feldmarssal von Leeb ei täitnud teie käsku Peterburi vallutamise kohta ja tahab nüüd sündmuste käiku viivitada, et teenitud karistust edasi lükata. Ta püüab teie tähelepanu kõrvale juhtida ja teie usaldust võita teisejärguliste võitudega Peterburist kau-

gel. Ta kardab sellele neetud linnale uut tormijooksu ette võtta. Aga siin pole enam midagi karta. Te ju ise ütlesite — Peterburi vaagub hinge! Ma anun teid, mu füürer, andke käsk linna rünnata! Tugevdage 18. armeed kas või 16. armee arvel vaid kaheks nädalaks ja Peterburi on teie jalge ees!»

Hitler kuulas teda katkestamata ja Danwitzile näis juba, et tal õnnestub lõpuks füüreri tähelepanu juhtida sellele, mida ta ise peamiseks pidas ja mille nimel ta oma kirjagi sõandas kirjutada.

Kuid Danwitz eksis jällegi. Kuigi ta oli kaks aastat füüreri lähikonnas viibinud, ei olnud ta tema iseloomu siiski tundma õppinud. Ja ta ju ei saanudki seda teha, sest oli paljude teiste kombel olnud noorusaastatest alates pimestatud. Hitleri kui ebajumala ees kummardamise atmosfäär, milles kogu Danwitzi senine alles lühike elu oli kulgenud, oli teda õpetanud füüreri iga tegu ja iga sõna avastusena võtma.

Nende hulgas, kes Hitlerit ümbritsesid, eriti just kindralite hulgas, oli muidugi ka palju teist laadi inimesi. Nad hindasid vajalikul määral küll Hitleri võimeid poliitilise šantaaži alal, tema oskust rahvusvahelistel vastuoludel mängida ja «pööbli» psühholoogia tundmist, kuid mõistsid ühtaegu täielikult ka Hitleri intellektuaalset armetust.

Danwitz ei kuulunud nende hulka. Ta oli keha ja hingega tervenisti Hitlerile ustav. Ja kui ta tundiski, et tema füürerile mõeldud sõnad vastukaja ei leidnud, siis süüdistas ta selles vaid iseennast. Kui Hitler vaikis, siis paistis Danwitzile, et just sel hetkel on füürerile «vaim peale tulnud» ja ta nüüd oma «sisehäälega» nõu peab.

Praegu Hitler vaikis. Kuid mingit «sisehäält» ta ei kuulnud. Kavalus ja tugev tahe, mida oleks õigem olnud mõistusehäälele mittealluvaks maniakaalsuseks nimetada, olid Hitleris hüsteerilise tasakaalutusega läbi põimitud. Tema mõte liikus hüpetena ja ühelt teemalt teisele karates. Ja ta meeleolugi vaheldus sellele vastavalt.

Kõik need päevad oli Hitler olnud tulivihane, et Moskvale pealetungi on tabanud ebaedu. Vastu tahtmist oli ta nõustunud Halderi ettepanekuga kõigi Venemaal sõdivate armeede ja armeegruppide staabiülemate nõupidamine kokku kutsuda. Kusagil tema sügavas südamesopis oli kogu aeg närinud mingi kahtluseussike, et Halder ja armeegruppide ülemjuhatajad püüavad seda nõupidamist kasutada mitte selleks, et pealetungi paremini

ja kiiremini uuesti alustada, vaid selleks, et argumenteerida, miks Nõukogude pealinna pole talvel võimalik vallutada.

Himmler teadis, millal füürerile Danwitzi kirja näidata. Just nendel, tema järjekordsete plaanide kokkuvarisemise päevil igatses Hitler jutuajamise järele sellise inimesega, kes toimuvaid sündmusi hindaks täpselt sama moodi kui Hitler ise neid hindab ja kes oleks talle tõeline mõttekaaslane, täpsemini öeldes, tema enda koopia, olgu pealegi, et mitte täielik, aga ometigi koopia. Danwitzi üleskutses kõigest hoolimata pealetungi jätkata ja tema mitte just eriti selged süüdistused hooletute kindralite vastu tundusid Hitlerile tõelise sõduri häälena, armee häälena. Ja see hääl oli parim ravim füüreri hingehaava tohterdamiseks.

Kuid Tihvini vallutamine, millest Hitler alles eile oli kuulnud, oli ta uude seisundisse viinud. Mõneks ajaks oli ta Moskvagi unustanud. Soov Tihvini juures saavutatud edu edasi arendada ja vahedat nuga veelgi sügavamalt Venemaasse suruda äratas tema haiglases mõttekujutluses nüüd Vologda ründamise plaani. Maailma ja lahinguväljade eest põlismetsaga varjatult ja oma tuppa suletult, kuhu akende puudumise tõttu iialgi päevavalguski ei pääsenud, kavandas Hitler nagu mingis õhuta ruumis neid eelseisvaid lahinguid.

Kuid Danwitzi kirglikud, paljastavad, von Leebi vastu suunatud sõnad tõid Hitleri mõtted hiljaaegu asetleidnud nurjumiste juurde tagasi.

Von Leebi nimi assotsieerus Hitleril alati teise talle ebameeldiva inimese, kindral Halderi nimega. Aga Halderile mõeldes meenus talle ka Halderi poolt pealesunnitud staabiülemate nõupidamine, mis mõne päeva pärast pidi toimuma. See nõupidamine oli aga Moskva vallutamiseks ettevõetud üldpealetungi läbikukkumise otsene tagajärg.

Ja nii hakkaski üks sündmus teisele järgnema. Ta silme ette kerkis pikk sündmuste, faktide ja nimede ahel, mis temas juba vahepeal vaibuma kippunud raevu uuesti lõkkele puhus. Närvilised tõmblused libisesid iga minut üle ta näo. Ta käed kiskusid rusikasse. Ja siis põrutas Hitler äkitselt mõlema rusikas käega korraga vastu lauda.

«Sul on õigus, mu Danwitz! Ma ei tohi usaldada ühtki oma kindralit ja üleüldse mitte kedagi peale oma adjutantide, oma autojuhi, oma koka ja oma koera Blondi.

Mitte kedagi! Mul oli ju kõik välja arvestatud, kõik läbi mõeldud, tõin võidu oma juhmakatele kindralitele kanduku peal kätte, kuid nemad polnud suutelised seda isegi valmis kujul vastu võtma. Nemad . . .»

Hitleri jutt takerdus ja ta jäi niisama äkitselt vait, nagu ta enne hoogu oli läinud. Ta jättis järele rusikatega trömmimise. Pühkis seejärel ära vahupiisad, mis tal suunurkadesse olid tekkinud. Ja ütles siis rõhutatult käskival toonil Danwitzile:

«Ma võtsin vastu otsuse. Sind määratakse löögisalga ülemaks. Sina vallutad Vologda. Aga see käsk tuleb mõnevõrra hiljem. Praegu annan sulle teise ülesande. Sa jähed staabiülemate nõupidamisele. Oled seal vait ja kuulad. Kuulad!» rõhutas Hitler nimetissõrme tähendusrikkalt üles tõstes. «Pärast aga kannad mulle ette, mida iga nõupidamisest osavõtja seal rääkis. Sõna-sõnalt. Kas sa said minust aru?»

Danwitz ei taibanud kaugeltki kõike. Oli tahtmine küsida, kellena tal sellest nõupidamisest tuleb osa võtta ja kus see üleüldse toimub. Kuid Hitler ei andnud talle võimalust toibuda.

«Mine! Ja pea meeles, et kannad mulle kõik sõna-sõnalt ette!»

Hitler pööras end nüüd järsult ümber, kusjuures ta parem õlg tõmbles, ja läks siis vasakut jalga vaevu märgatavalt taga lohistades laua poole.

Audients oli lõppenud.

IV

Valgevenemaal, mis nüüd Saksa vägede poolt täielikult okupeeritud oli, asus Vitebski oblasti lõunaosas väike Oršа linn. Raske öelda, miks Brauchitsch ja Halder peaaegu kõigi Idarindel võitlevate armeede ja kolme armeegrupi — «Süd», «Mitte» ja «Nord» — staabiülemate nõupidamise just seal olid otsustanud läbi viia. Kuid nii või teisiti, nõupidamine oli ikkagi Oršasse määratud.

Sellele eelnes aga halb enne: otse Oršasse väljalendamise eel sai Wehrmachti maavägede ülemjuhataja feldmarssal von Brauchitsch infarkti. Kindralstaabi ülemal Halderil tuli nüüd enda peale võtta kogu vastutus selle autoriteetse nõupidamise juhtimisel, mis pidi kas siis tunnistama, et ühtki sõja põhieesmärki ei suudeta saavu-

tada äärmisel juhul enne järgmise aasta kevadet, või siis mõistusevastaselt välja töötama juhised, kuidas kogu rindel Laadoga järvest kuni Aasovi mereni pealetungi ikkagi jätkata.

Danwitz sattus pärast vastuvõttu füüreri juures omamoodi konveierile, mis teda pikka aega ühe kindrali juurest teise juurde ja ühest «julgeolekutsoonist» teise paiskas. Tal kästi ilmuda füüreri adjutantide ruumi, sealt saadeti ta reichsleiter Bormanni staapi, pärast seda aga kutsuti veel relvajõudude operatiivstaapi. Igal pool võtsid teda vastu teisejärgulised ja isegi kolmandajärgulised ametiisikud. Need tegid mingeid märkmeid tema komandeerimistunnistusele ja andsid, nagu Danwitzile paistis, talle ülesandeid, mille mõte oli küllaltki ühekülgne: tuli midagi meeles pidada, kellelegi midagi üle anda, midagi nõupidamise lõppedes kirjalikult ette kanda. Aga lõppude lõpuks selgus, et ta oli kindral Brennecke käsutusse komandeeritud.

Danwitz ilmus tema juurde just Oršasse sõidu eelõhtul. Kindral viibis «julgeolekutsoonis number kolm» asuvas majakeses, mis sarnanes tollega, kus Danwitzil oli tulnud veeta need nelikümmend ärevat minutit enne Himmleriga kohtumist.

Kuulanud ära Danwitzi raporti selle kohta, et tal on käsk armeegrupi «Nord» staabiülemat Oršasse saata, ei ilmutanud Brennecke vähimatki imestust, ta vaid muigas mõistvalt ja ütles siis, et kiidab heaks füüreri otsuse anda vaprale rügemendiülemale võimalus veel mõnda aega tagalas viibida. Brennecke laskis ühesõnaga mõista, et vaatab seda Danwitzi tema käsutusse komandeerimist kui rindemehele kergelt maskeeritud lühiajalise puhkuse andmist.

Aga Danwitz taipas sealjuures ka midagi muud: keegi oli kindralit osavasti desinformeerinud ja hoolitsenud selle eest, et Danwitzi tema juurde ilmumisele täiesti süütut iseloomu anda. Danwitz küsis nüüd staabiülemalt, milles ta kohustused seisavad. Kuid Brenneckel polnud tema jaoks aega. Kindrali ees laual oli kaart ja mingid masinakirjatekstiga lehed. Ta nähtavasti valmistas nõupidamise jaoks ettekannet ja tahtis tegelikult Danwitzist lahti saada. Brennecke ütles vaid, et küllap kohapeal kõik selgub, ja andis siis korralduse, et Danwitz homme kell 7.00 oleks lennuväljal, kuhu nad kolm päeva tagasi olid jätnud lennuki, mis neid Pihkvast kohale oli toimetanud.

Nõupidamine algas täpselt kell kümme hommikul.

Kolmekorruseline kivimaja, kuhu staabiülemad kogunesid, ja kogu seda ümbritsev kvartal oli SS-meeste aheast sisse piiratud. Teel nõupidamisele tuli Danwitzil korduvalt oma soldbuchi ja sellega koos Peakorterist saadud komandeerimistunnistust näidata.

Oršas oli külm, peaaegu niisama külm nagu Peterburi all. Ohvitserid, kellega koos Danwitz mööda lumest puhastatud tänavat läks, rääkisid, et öösel oli temperatuur langenud miinus kahekümnele kraadile Celsiuse järgi. Danwitzil külmetasid kõrvad. Ta kahetses, et ei olnud võtnud kaasa oma kõrvasoojendajaid, mis virgats talle seal rindel vilditükist oli meisterdanud.

Veel viimast korda oma dokumendid ette näidanud, läks Danwitz kõrgest trepist üles, ja avanud seejärel ukse, sattus lõpuks ometi suurde palavaks köetud eeskotta. Siin asuv riidenagi polnud ilmselt niisugusele külastajate hulgale ette nähtud ja oli juba ohvitseride ja kindralite sinneleid kuhjaga täis laotud.

Eeskojast viis üles lai õnarlikuks kulunud astmetega kivitrepp. Seda mööda teisele korrusele jõudnud, läks Danwitz oma šefi kannul koos teiste Brennecket saatvate ohvitseridega suurde voolitud laega saali. Keset saali oli pikk laud. Kummalegi poole lauda oli paigutatud kolm rida toole, millest osa oli juba hõivatud. Esimesed tooliread laua kõrval ja tugitool laua kaugema otsa juures olid alles tühjad.

Saali seinal rippus tohutu suur kaart, ussikeelte taolistest looklevatest nooltest ja kõveratest joontest päris kirjuks tehtud. Kaardi juurde oli asetatud piljardikii taoline kepp.

Keegi ohvitser oli Brenneckel juba saali uksel vastas ja näitas talle viisakalt laua kõrval esimeses reas koha kätte. Toosama ohvitser andis sõnatu viipega märku, et kõik kindrali saatjad võivad oma ülemuse taga teises ja kolmandas reas istet võtta.

Iga hetk astusid saali ikka uued ja uued kindralid ja ohvitserid. Danwitz ei tundnud neist peaaegu kedagi. Ja siis nägi ta äkitselt oma rõõmuks Ernst Krügerit. Ooberst seisis sissekäigu juures ja vaatas vaba kohta otsides ringi.

Danwitz kergitas end pisut istmel ja sirutas kaela, püüdes nii Krügeri pilku tabada. Kuid just sel hetkel ilmus Krügeri selja taha keegi pikka kasvu kindral ja ooberst astus kohe kiiresti kõrvale.

Lõpuks nende pilgud siiski kohtusid. Krüger naeratas talle avalalt vastu ja noogutas pead. Siis aga andis ta käega märku, et palub Danwitzi enda juurde tulla. Danwitz hakkas kuulekalt tooliridade vahelt tema poole trügima.

«Rõõm sind näha, Arnim,» lausus Krüger sõbralikult. «Tähendab, minu ennustus läks täide?»

Selgusele jõudmata, mida Krüger sellega silmas peab — kas siis Pihkvas lahkumisel avaldatud lootust peatsele jällenägemisele või soovitust Peakorteris «kanda kinnitada», ruttas Danwitz kohe tervitusele vastama ja ütles:

«Mul on samuti rõõm sind näha, Ernst.»

«Kas istume kõrvuti?» tegi Krüger ettepaneku, ise ikka veel hajameelselt saalis ringi vahtides.

«Kuid ... mina saadan siin kindral Brennecket,» teatas Danwitz ebalevalt.

«Mis ikka, ma tulen siis sinna, teie juurde,» lausus Krüger. «Mina ei saada sedapuhku kedagi.»

Kolmandasse ritta olid veel mõned vabad toolid jäänud ja Krüger suundus nüüd Danwitzi ees sinna. Käigu pealt tervitas ta peanoogutuse ja kerge käetõstega oma tuttavaid.

Nad istusid nii, et Danwitz nägi vaid armeegrupi «Nord» staabiülema lühikeseks lõigatud juustega kukalt.

«Noh ... kas olid füüreri juures?» küsis Krüger häält sosinaks tasandades.

«Olin,» vastas Danwitz sama tasa ja küsis siis imestunult vastu: «Kas sina seda siis ei teadnudki?»

«Kuidas ma seda teada võin? Ma tulin alles eile õhtul Pihkvast tagasi, aga täna hommikul vara lendasin juba siia.»

«Mis ülesandega siis?» libises Danwitzil tahtmatult üle huulte.

«Tõin kirja,» vastas Krüger ebamääraselt. «Staabi ülesanne. Aga luba nüüd huvi tunda, mis ülesandega sina siia tulid?»

Danwitz tahtis juba suud avada, kuid surus samas kohe huuled tihedasti kinni. Ja küsis siis iseendalt mõttes: «Jah, aga mis ülesandega ma siis tõepoolest siia tulin?»

Ja taipas samas, et ta nüüd iseenda ees teeskleb. Ta on ju siia nuhiks saadetud. Just nuhiks! Seejärel hakkas Danwitz seda talle esimesena pähetorganud sõna tagasi tõrjuma. Ei, ta sõitis siia ju füüreri ülesandega. Sõna «nuhkimine» ei sobi kokku füüreri ülesandega. Füüreri

käsul tapmine ei ole ju samuti tapmine. Argade kindralite silmaspidamine pole samuti nuhkimine. Kõik, mida füürer ülesandeks teeb, muutub pühaks kohustuseks Suur-Saksamaa ees ja mingi teise mõistega seda märkida ei saa.

Danwitz vaatas nüüd Krügerile otsa ja äkitselt kõlas kogu too Pihkva kasiinos räägitud jutt uuesti tal kõrvus. «Ja-jah, just argade kindralite jälgimine!» kordas Danwitz ägedalt endamisi. «Ja kui see vajalikuks osutub, siis hakkan sindki silmas pidama, ooberst Ernst Krüger!»

Oma mõtetega ametis olles Danwitz ei märganudki kohe, et Krüger ainiti talle otsa vaadates vastust ootab.

«Mul on käsk kindral Brennecket saata,» vastas Danwitz end pisut kõrvale pöörates.

«Mis ikka, käsud arutamisele ei kuulu,» vastas Krüger nüüd kas siis heakskiitvalt või mingi sisemise muigega. «Kas füürer oli sinu vastu heatahtlik?»

«Ta ... ei olnud mind unustanud,» vastas Danwitz. «Ja sellest on mulle küllalt.»

«Ma loodan, et sa ...» alustas Krüger, kuid samal ajal kostis nii nagu nende esimeselgi kohtumisel Pihkvas, ukse juurest valjusti hüütud: «*Achtung*!»

Kõik tõusid püsti. Kaela välja sirutades ja üksisilmi ukse poole vaadates nägi Danwitz, et saali ilmus kindralstaabi ülem Halder.

Kergelt longates — ta ei olnud ikka veel pärast hobuse seljast kukkumist lõplikult paranenud — läks Halder piki laua äärt pikkamisi tühja tugitooli poole ja kõik tema poole vaatavad ohvitserid ja kindralid pöörasid oma pea hiisama pikkamisi talle järele.

Peale Krügeri oli Halder siin ainus inimene, keda Danwitz juba varem tundis, sest et too kindral oli juba enne Venemaaga sõja alustamist oma praegusel kõrgel ametikohal olnud ja tihtipeale Hitleri kabinetis viibinud.

Staabikindralite vastu alatist põlgust tundev Danwitz ei olnud mitmesuguste olukordade kummalise kapriisi tõttu seda tunnet iialgi Halderi suhtes kohaldanud. Antud juhul võttis võimust üks teine tunne, mida Saksa sõjaväelaste hulgas traditsiooniliselt kultiveeriti, nimelt aukraadi austamine. Pealegi avaldas Halderisse suhtumisel oma mõju ka kindralstaabi ülema kui Saksa sõjajõudude ühe silmapaistvama strateegi reputatsioon. Isegi

Hitleri isiklikus staabis, mille ülemaks oli Jodl ja kuhu pärast Gleiwitzi-operatsiooni oli ka Danwitz määratud, oli Halderil suur autoriteet.

Sellest, et vastavalt sõjasündmuste arenemisele Idarindel, mis siiani veel ühegi arvestatava võiduni ei olnud viinud, Halderi autoriteet pidevalt langeb, ei teadnud Danwitz midagi. Ei teadnud ta ka füüreri ja kindralstaabi vahelistest lahkhelidest, mis olid teravnenud augustis, kui Halder, von Bock ja Guderian olid Moskva peale tungimiseks kõigi jõudude koondamist taotlenud, Hitler omakorda oli aga Nõukogude pealinna saatuse seadnud otsesesse sõltuvusse põhjas Leningradi ja Soome lahe, lõunas aga kogu Ukraina, eriti just Donetski piirkonna eelnevast vallutamisest.

Kergelt lonkava Halderi pikaldast kõndimist pingsa ja aupakliku pilguga jälgiv Danwitz oli veendunud, et kindralstaabi ülema sõnavõtust siin, sellel nõupidamisel, selgub üsna palju. Danwitz ei kahelnud, et selles suures mustas kaustas, mida kindralit saatev adjutant kaasas kandis, ongi juba valmis vastused kui just mitte kõigile Danwitzi vaevavatele neetud küsimustele, siis vähemalt suuremale jaole neist.

Ent see oli tõest üpris kaugel. Halderi läbitungimatult kõrk pilk ja tema kindel, kuigi pisut märgatav ühte jalga lonkav kõnnak oli vaid harjumuspärane maskeering, mille taha olid hoolikalt varjatud kõik need hingepiinad, kõhklused ja vastuolud, mis just viimastel päevadel eriti olid teravnenud.

Selleks oli ka väga tõsiseid põhjusi.

Pärast Tihvini vallutamist Hitleril tekkinud fantastiline plaan osa armeegrupi «Nord» vägesid Sise-Venemaale paisata ei saanud kindralstaabis küll mingit vaimustust esile kutsuda.

Äsja Pihkvast tagasijõudnud ooberst Krüger oli Halderile ette kandnud, et praegu hindab ka feldmarssal von Leeb ise neid sündmusi, mis Tihvini vallutamisele järgnesid, äärmiselt pessimistlikult. Laadoga ja Ilmeni järve vahelisel maa-alal toimuvad lahingud ei arenenud edukalt. Vastane osutas väga tugevat survet Malaja ja Bolšaja Višera suunal. Ebakindel oli olukord ka Tihvini endaga: venelased ründasid linna vahetpidamata lõuna poolt küljest ja jätkasid jõudude koondamist sellesse rindelõiku. Veelgi hullem oli asi Volhoviga, mille saatust Tihvini vallutamisega otsustatuks peeti. Kindral Fedjuninski väed suutsid mitte üksnes seda tähtsat sõlmpunkti kaitsta, vaid isegi 1. armeekorpuse väeosad lõuna poole Volhovstroid paisata.

Selleks et pealetungi jätkata, palus von Leeb küllalt palju täiendust. Vastasel juhul pidas feldmarssal otstarbekaks rindejoone õgvendamiseks Tihvin maha jätta ja selle arvel Volhovi suuna rindelõiku tugevdada.

Kindralstaabi ülem ei söandanud kõigest sellest Hitlerile otse kanda. Ja enne Oršasse lendu oli ta von Leebile šifrogrammi saatnud, milles Tihvinist lahkumise mõtetki lubamatuna iseloomustati.

Tõsiseid kahtlusi äratas Halderis ka olukord Saksa-Nõukogude rinde kesk- ja lõunaosas. Von Bocki pealetung jäi soiku. Tema väed tulid pingelistest lahingutest kõvasti räsitult välja, aga nende täiendamisest kas siis von Leebi või von Rundstedti vägede arvel ei tasunud mõeldagi. Pealegi saabusid kanged külmad; kindralstaap ei olnud eksinud selles, et talvetingimustes Venemaaga peetava sõja jätkamine on suurte raskustega seotud.

Nii Brauchitsch kui ka Halder jäid üha rohkem kindlaks mõttele, et ei Moskvat ega Leningradi enne tulevast aastat ei õnnestu vallutada, et kujunenud olukorras oleks ideaalne Doni alamjooksuni välja jõuda, Gorkini tungida, ära võtta Tambov, Rõbinsk ja Lodeinoje Pole, lõunas aga Maikop ja Stalingrad ja siin end kevadeni kindlustada.

Kuid Hitler ei tahtnud sellest kuuldagi. Ta nõudis pealetungi jätkamist kogu rinde ulatuses ja Moskva vallutamist.

Olukord muutus keeruliseks veel sellegi poolest, et kõigest kolm kuud tagasi olid nii Brauchitsch kui ka Halder Hitlerile kinnitanud, et Moskva vallutamine on just peamine ja esmajärguline ülesanne. Aga nüüd, kui Hitler ise samale järeldusele tuli, olid nad sunnitud taanduma ja füürerile tõestama, et talvetingimustes ja Nõukogude vägede poolt iga päevaga tugevneva vastupanu olukorras on see ülesanne teostamatu . . .

Brauchitschil vedas: infarkt sundis ta pikaks ajaks voodisse. Sellepärast tuligi Halderil nüüd kahe eest koormat kanda.

Halder võttis istet tugitoolis, mille adjutant talle teenistusvalmilt lähemale nihutas, ja teatas siis tema ette asetatud musta kausta puudutamatagi:

«Loen nõupidamise avatuks. Pean vajalikuks enne

armeegruppide staabiülemate ettekannete ärakuulamist tutvustada kõiki kohalviibijaid Idarinde olukorraga tervikuna.»

Halder tõusis, läks seinal rippuva kaardi juurde ja võttis kaardikepi kätte. Rääkis ta aga otse saali vaadates ja ainult õige harva kaardi poole pöördudes, et kaardikepiga üht või teist rajooni näidata või kaardile kujutatavat joont vedada. Halder tundis kogu olukorda peast.

Danwitz istus, ise pingsalt end kaardi poole küünitades, et mitte ainsatki sõna sellest, mida Halder rääkis, kõrvust mööda lasta. Nii möödus mitu minutit, enne kui talle füüreri ülesanne meenus. Kiirustades võttis ta nüüd taskust kulunud märkmiku, kuhu ta tavaliselt oli teinud märkusi oma rügemendiasjade kohta, küll kaotuste, kulude, saabunud laskemoona ja toiduainetega varustamise kohta, avas märkmiku uue lehekülje, võttis siis pliiatsi ja kuulis samas oma selja tagant kategoorilist sosinat:

«Märkmete tegemine on keelatud!»

Danwitz pööras end ümber ja nägi vaid tema juurest eemalduva ohvitseri selga.

Danwitz kehitas nüüd õlgu ja nägi siis, kuidas üle Krügeri näo vaevumärgatav irooniline muie libises. Ta lõi oma märkmiku ärritatult kinni ja pistis selle taskusse tagasi. Ja püüdis siis uuesti keskenduda selle kuulamisele, mida Halder rääkis.

Aga kindralstaabi ülem rääkis sel hetkel juba saabuvatest külmadest, mis nagu tooksid endaga kaasa mitte ainult ilmseid raskusi meie vägede jaoks, vaid ka vaieldamatuid soodustusi: igasugune maastik muutub nüüd nii tankidele kui ka motoriseeritud väeosadele läbitavaks.

Seejärel asus Halder vastase iseloomustamisele. Ta kinnitas, et vastuolu rindejoone tohutu pikkuse ja venelaste jõudude vahel, mis niigi on lõpukorral, ei anna Stalinile võimalust luua pidevat ja sügavalt ešeloneeritud kaitset kogu rindel Mustast merest Laadoga järveni. Kõige tõenäolisem on, et Nõukogude väed püüavad suurima visadusega hoida pealinna ümbritsevat laia maa-ala, kuhu kuuluvad ka Vologda ja Saraatov, aga samuti veel tähtsad teed, mis ühendavad seda piirkonda Uurali sõjatööstusbaasiga, Venemaa Aasia-osaga, Murmanskiga ja Kaukaasiaga ...

Halder rääkis kaua. Ja ikkagi ei saanud teda pingsalt kuulav Danwitz aru, millisele järeldusele Halder nõupidamist püüab suunata. Ilmne oli esiteks see, et peale-

tungi on vaja jätkata, et Saksa vägedel tuleb ilmtingimata veelgi sügavamale Nõukogude territooriumile tungida. Teiseks tuleks arvestada, et selline pealetung on riskiga seotud, kuigi see risk on õigustatud. Ja lõpuks, kolmandaks, tuleb silmas pidada, et venelaste jõud on lõpukorral.

Võimalikuna näis ka neljas järeldus: sel aastal küll sõda Venemaa vastu ei saa võita. Kuigi see järeldus oleks nagu alltekstist selgunud. Halder püüdis hoolega sõja lõpuleviimise tähtaegade suhtes ükskõik milliseid prognoose vältida.

Kui kindralstaabi ülem kaardikepi seina najale pani ja oma tooli juurde tagasi tuli, vaatas Danwitz küsivalt Krügerile otsa, püüdes taibata, kuidas too kuuldusse suhtub. Kuid oobersti nägu oli nagu kivinenud.

«Asume sõnavõttude juurde,» teatas samal ajal Halder. «Armeegrupp «Süd»! Kindralleitnant Sodenstern.»

Halderi vasakul käel istunud pikka kasvu kõhetuvõitu kindral tõusis püsti.

«Eelkõige julgen meenutada, et armeegrupp «Süd» on suutnud kõige sügavamale vastase territooriumile tungida,» lausus ta pidulikult.

«Ja sõdib kõige soodsamates klimaatilistes tingimustes,» lausus laua teisel poolel istuv Brennecke poolihääli, kuid nii, et kõik teda kuulsid.

Sodenstern, kes seni otsekui vahetult Halderi poole oli pöördunud, vaatas korraks vilksamisi Brenneckele otsa, ja vastates küll temale, pööras pilgu uuesti kindralstaabi ülema poole, kui ta jätkas:

«Ja peale selle on just feldmarssal Rundstedti juhtimisel oleval armeegrupil võimalus füürerile ette kanda, et ta on siiani kõik tema käsud kõrvalekaldumatult täitnud.»

Nendes sõnades võis juba kuulda avalikku väljakutset nii von Leebile kui ka von Bockile. Kõik teadsid, et Hitleri augustiplaan Peterburi vallutada ja edasi Ukraina sisemaale tungida oli vaid pooleldi täidetud ja sedagi üksnes armeegrupi «Süd» edasiliikumise arvel.

«Meie armeegrupi väed,» jätkas Sodenstern, «vallutasid juba augustis kogu Paremkalda-Ukraina, Krementšugi rajoonist andsid nad sügavale ulatuva löögi venelaste Edelarinde tagalasse ja löögiga lõunasse surusid Nõukogude Lõunarinde Musta ja Aasovi mere äärde. Kuid feldmarssal von Rundstedt ei piirdunud sellega. Kui Venemaa uus pealinn Moskva ja vana pealinn Peterburi on

siiani veel vaenlase käes, siis Kiiev, ajaloos «vene linnade emana» tuntud linn, ei kuulu enam ammugi bolševikele. Järgmisena vallutati meie poolt Odessa. Ja lõpuks, kaheksateistkümnendal oktoobril alustasime tormijooksu Krimmi maakitsusele, murdsime venelaste kindlustustest läbi, sundisime venelasi Kertši juurde taganema ega lasknud neil ka seal end kindlustada. Venelased olid sunnitud evakueeruma Tamaani poolsaarele. Sel kombel õnnestus meie rindel käesolevaks ajaks peaaegu kolmsada kilomeetrit armeegrupist «Mitte» ida poole liikuda. Füüreril pole meile midagi ette heita. Me oleme oma kohustuse täitnud.»

Sodenstern tegi nüüd pausi ja vaatas kõrgil pilgul üle kohalviibijate.

Kõik vaikisid.

«Nüüd aga,» hakkas Sodenstern uuesti rääkima, «on minu kohus vastata kindralstaabi ülema poolt esitatud küsimustele. Feldmarssal Rundstedt ja mina oletame, et praegu meie armeegrupi vägedelt midagi rohkem nõuda ei saa. Me seisame juba Doni ääres. Edasiliikumine tähendaks aga niisugust lõhet meie vägede vasaku tiiva ja armeegrupi «Mitte» vahel, mis juba paratamatult paljusid ohtusid endaga kaasa võib tuua. Meie armeegrupp on sunnitud lähtuma üldisest olukorrast Saksa-Nõukogude rindel, see tähendab, ta peab arvestama kahe teise armeegrupi reaalset olukorda. See arvestus dikteerib meile ainsa õige otsuse — kindlustuda kättevõidetud piirides ja jätkata pealetungi alles pärast meie naabruses asuva armeegrupi «Mitte» edasiliikumist. Selline on feldmarssal Rundstedti seisukoht, keda mul on siin au esindada.»

Sodenstern noogutas nüüd kergelt Halderi poole ja võttis seejärel istet.

. . . Danwitz püüdis kõike meelde jätta, mida kindral oli rääkinud. Ja mitte ainult tema kõne sisu, vaid ka intonatsiooni, seda, kuidas ta üht või teist lauset oli öelnud. Polnud raske taibata, kuhu Sodenstern oma jutuga sihtis. Ta järgis ilmselt kaht eesmärki: meenutada, et armeegrupp «Süd» on kõige suuremat edu saavutanud kahe teise armeegrupiga võrreldes, ja seda ära kasutades püüdis ta endale nüüd pealetungi katkestamise luba välja kaubelda.

«Kindralleitnant Brennecke!» nimetas Halder nüüd järgmise kõneleja.

Brennecke varjas tõustes täiesti Halderi ära. Nüüd nägi Danwitz enda ees vaid oma šefi laia selga.

«Härrased,» alustas Brennecke, «mina esindan siin kõige raskemat, ja lubatagu meenutada, ka kõige õnnetumat rinnet. Eesmärk, mille füürer meie ette seadis, seisis, nagu teada, Peterburi vallutamises. Ja te teate, et see eesmärk on meil siiani saavutamata.»

Brennecke tegi nüüd pausi, otsekui koosviibijatele selle kurva tõsiasjaga kohanemiseks võimalust andes.

«Feldmarssal von Leeb ja mina,» jätkas ta siis, «peame oma kohuseks täna siin sellel sõja algusest saadik esimesel staabiülemate nõupidamisel teatavaks teha meiepoolset avameelset hinnangut kujunenud olukorrale ja meie kaalutlusi lähemaks tulevikuks. Mul pole kaugeltki kavas, mu härrased, vähendada Moskva osatähtsust venelaste suhtes, ometi teatan ma siin nüüd täie veendumusega, et Peterburi pole nende jaoks mitte ainult suuruselt teine tööstuslik, poliitiline ja sõjaline keskus, vaid nende seisukohalt ka suureks sümboliks ja omamoodi lipuks, mille all nad on valmis surma minema. Seda linna peetakse neil revolutsiooni hälliks ja ta kannab bolševistliku riigi rajaja nime. Bolševistlik riik on venelaste veendumust mööda ja ka faktiliselt tänasel päeval ainsaks jõuks, mis suudab natsionaalsotsialismile tema teel maailmavalitsemisele veel vastu panna. Ma tunnistan feldmarssal von Rundstedti vägede vaprust ega kahtle selles, et Kiievi vallutamise lahingutes, nagu teisteski Nõukogude linnade vallutamislahingutes Lõuna-Venemaal, tuli neil mitte üksnes vaenlase armee, vaid ka Ukraina väga arvuka elanikkonna vastupanu murda. Kui aga viimane on õige armeegrupi «Süd» suhtes, siis pole see sugugi vähemal, vaid nagu mulle tundub, isegi suuremal määral iseloomulik ka meie rinde lahingutegevusele. Meil on sõja esimestest päevadest alates olnud tegemist mitte üksnes armeega, vaid sadade tuhandete fanaatikutega, kes formaalselt sõjaväeteenistuses arvel ei seisagi. See pole liialdamine. Kõige umbkaudsemate arvestuste järgi läksid kümned tuhanded elanikud nõndanimetatud rahvakaitseväkke ja vähemalt pool miljonit Peterburi ja selle lähedaste naaberlinnade elanikku võtsid osa Luuga kindlustustöödest, need kindlustused viivitasid aga meie liikumist Peterburi poole peaaegu kuu aja võrra. Ja kui meil siis lõpuks õnnestuski neist kindlustustest läbi murda ja otse linna alla jõuda, avastasime veel mitu kindlustusvööndit oma teel. Ma palun teid, härrased, mitte unustada, et Peterburi on võimas industriaalne kompleks ja bolševist-

likel juhtidel oli võimalus väga ulatuslikult siinsetel kindlustustöödel metalli ja betooni kasutada. Julgen muidugi oletada, et sõjatander Loode-Venemaal on kõigile siinviibijaile teoreetiliselt tuttav. Ei maa kesk- ega lõunaosa geograafilisi ja klimaatilisi tingimusi saa võrreldagi nendega, millistes tuli ja tuleb armeegrupil «Nord» lahinguid pidada. Metsad ja sood, mis suvel kihavad sääskedest, aga sügisel muutuvad läbipääsmatuks loduks, — niisugune on meie sõjatander. Ja lisaks kõigele võeti meilt septembris, just siis kui me kõiki jõudusid kokku võttes olime Peterburi blokaadirõngaga ümber piiranud, tunduv osa lennuväge ja tanke ära. Millega me pidime siis linna ründama? Seejärel saabusid aga talvekülmad. Ma kuulsin, et siin, Oršas, olevat täna juba kakskümmend kraadi külma. Kuid meil, Leningradi all, algasid sellised külmad juba kaks nädalat varem. Ja siiski õnnestus meil nendes õudsetes tingimustes oma nõrgendatud jõududega ja soojade riieteta vallutada Tihvin ja Peterburile veel teinegi blokaadirõngas ümber tõmmata. Aga see, mu härrased, on ka kõik, milleks me praegu suutelised oleme. Nüüd jääb meil vaid sellele loota, et nälg Peterburis meie töö lõpule viib. Kuid mingist armeegrupi «Nord» vägede edasiliikumisest ei saa lähemal ajal küll juttugi olla, kui meile tagasi ei anta kas või sedagi osa vägedest, mis meilt septembris Keskrinde tugevdamiseks ära võeti.»

Danwitz istus ja oli sellest kõnest haaratud. Tema olemus justkui kahestus. Üks Danwitz, rindemees, kes oli kõiki sõja raskusi ise tundnud, lahingutes haavata saanud ning Leningradi mitmel korral tulemusteta ründamistest osa võtnud ja kes venelaste kõiki inimvõimeid ületavat vastupanu oma silmaga pealt oli näinud, see Danwitz mõistis, et Brenneckel on õigus, tuhat korda õigus! Aga teine Danwitz, too fanaatik, kes sulges silmad reaalse tegelikkuse ees ja loogika, faktide ning terve mõistuse kiuste jäi uskuma füüreri käskude maagilisse jõusse, too Danwitz mõtles tulivihaselt: «Kuidas ta ometi julgeb niiviisi rääkida? Füürer nõuab, et tuleb edasi liikuda Sise-Venemaale, Vologda poole, aga armeegrupi «Nord» täievoliline esindaja väidab siin, et see polegi võimalik!»

Ja tolle teise Danwitzi hääl lämmatas peagi kõik esimese Danwitzi argumendid.

«Reetur, reetur!» karjus ta mõttes endamisi ja vahtis vihkavalt Brennecke lühikeseks lõigatud juustega kukalt. Hetkeks tekkis tal tahtmine mauser haarata ja terve

pidemetäis sellesse vormikuue kitsavõitu krae kohal asuvast rasvavoldist kerkivasse kuklasse tühjaks lasta. Tema, Danwitz, sai füürerilt endalt käsu oma löögisalgaga Vologdasse läbi murda, ja ta täidab selle käsu iga hinna eest. Isegi siis, kui tal selle eest tuleb kogu väesalk ohvrikä tuua ja ise Venemaa hangedesse jääda. Aga see kindralimundris paksmagu lubab enesele füüreri tahte vastu välja astuda. Võitleb veel selle eest, et kogu rinne liikumatult ja eesmärgitult paigale tarduks! Ta on reetur, jah, reetur! . . .

«Kindral von Greifenberg!» kutsus nüüd Halder kolmanda esindaja ettekannet tegema.

«Mul pole kavas astuda oma lugupeetud kolleegi kindral Brennecke jälgedes,» hakkas too nüüd halvasti varjatud irooniaga rääkima. «Ma ei suuda temaga võistelda nende raskuste analüüsimises, millega meil kõigil on tulnud kokku puutuda. Ja ma ei näe mõtet nende ohvrite kirjeldamisel, milliseid meil kõigil võidu nimel on kanda tulnud. Aga ühes asjas olen ma nii kindral Brennecke kui ka kindral Sodensterniga nõus: saabuv talv tõotab meile uusi raskeid katsumusi. Mida me siis tegema peame? Füürer suvatses meie arvamust kuulata, enne kui seda küsimust lõplikult ja muutmatult ära otsustada. Kuivõrd ma oma kolleegidest aru sain, soovitavad armeegruppide «Süd» ja «Nord» ülemjuhatajad peatuma jääda, ületalve oodata ja järgmisel kevadel uut pealetungi alustada. Meie armeegrupile pole see vastuvõetav. Feldmarssal von Bock tegi mulle ülesandeks siin üks uus ettepanek teatavaks teha. Seda on kerge väljendada üheainsa sõnaga — edasi! Või veelgi täpsemini: edasi Moskva peale!»

Von Greifenberg tegi nüüd pausi, libistas siis pilgu üle kohalviibijate, justkui tekkinud muljet nautides, ja jätkas seejärel mõnevõrra häält tasandades:

«Kindral Brennecke rääkis siin, milline nii sõjaline kui ka puhtpsühholoogiline efekt oleks Peterburi vallutamisel. Ma olen sellega nõus. Kuid Peterburi on vallutamata ja kindrali esinemine ei jäta kahtlust, et selle linna tormijooksuga vallutamiseks lähemal ajal küll mingit lootust pole, kuigi meid kõiki, muidugi, väga rõõmustas ettekandja optimistlik prognoos, et nälg varem või hiljem selle ise lõpule viib, mida feldmarssal von Leebil pole õnnestunud teha . . . Peterburi tähtsust vähendamata tahan ma siiski ütelda, et Saksa lipud Kremli tornidel tähendaksid nii Saksamaale kui ka kogu maailmale, et sõda Vene-

maaga on võidukalt lõpule viidud. Aga meie asume praegu Kremlist vaid mõnekümne kilomeetri kaugusel. Näen juba ette, et kerkib küsimus: kas armeegrupi «Mitte» juhtkond ikka tagab, et Moskvale uut pealetungi alustades me sedapuhku edu saavutame? Vastan: mina usun seda. Tahan nüüd kasutada ka oma õigust vastu küsimusele: milline alternatiiv siin eksisteerib? Mida valida? Kas poolesaja kilomeetri kaugusel eesmärgist paigale tarduda? Ja tuhande kilomeetri pikkusel rindel lumme kaevuda? Kõrgem ülemjuhatus ju teab, millised määratu suured maa-alad meid Reichi piirist lahutavad. Aga kes siis neid suuri maa-alasid kontrollivad? Kas meie SS-i ja politseiväeosad? Ei, mu härrased, neid kontrollivad vene partisanid!»

Nõrk kahin käis üle saali.

«Jah,» jätkas Greifenberg häält kõrgendades, «sellel nõupidamisel tuleb meil tõele silma vaadata. Meie tagalas on sadu nõukogude partisanide salku. Nende arvu on võimatu kindlaks teha, nii nagu nende asupaikagi. Nad kasvavad lakkamatult ega tegutse enam isoleeritult. Partisane juhitakse praegu samuti Moskvast ja nad kasutavad töökindlaid sidevahendeid... Nii et ma kordan veel oma küsimust: milline alternatiiv eksisteerib meil pealetungil Moskvale? Kas istuda hangedes ja oodata, kuni Stalin Venemaa ääretult sisemaalt uued reservid kohale toob? Ja lubada tal karistamatult meie külmetavatele vägedele ühtaegu nii rindelt kui ka tagalast kurnavaid löökе anda. Lõppude lõpuks anda talle võimalus läbi murda meie rindest, mis pole kuigi sügavalt ešeloneeritud? Taoline taktika oleks juba varakult etteplaneeritud lüüasaamine. Sellepärast ma kutsungi üles: edasi, Moskva peale! Viivitamatult väed ümber grupeerida, moodustada uus võimas soomusrusikas ja anda löök Moskva pihta. Ma tean, et seda tahab meie füürer. Ja ma usun: selles on meie võidu pant. Heil Hitler!»

...Danwitz suutis end vaevu vaos hoida, et mitte oma kohalt üles hüpata ja pidulikult «Heil!» vastu hüüda. Pärast neid kahvatuid ja pessimistlikke kõnesid, mida ta siin saalis olles oli kuulanud, kõlas armeegrupi «Mitte» staabiülema esinemine otse häirekellana. Sel hetkel unustas Danwitz isegi selle, et Greifenberg teda ennast uuesti Peterburi lävele, Streikide tänava lähedusse mõttetult seisma jätab.

Danwitz asetas käe enda kõrval istuva Krügeri põlvele

ja pigistas seda kõvasti. Krüger pööras pea tema poole ja Danwitz avastas imestusega, et sellel näol polnud vähimatki rõõmuvarjundit.

«Mul on valus, võta käsi ära,» pomises talle Krüger.

Danwitz kehitas pahaselt õlgu ja kuulis samas Halderi kiretut häält:

«Kuulutan kahekümneks minutiks vaheaja.»

Kohe oli kuulda nihutatavate toolide kolinat ja saal täitus silmapilkselt paljude häälte kõminast ning parketil astuvate jalgade tüminast.

Danwitz oleks tahtnud Greifenbergi juurde minna ja teda suurepärase esinemise eest südamest tänada. Ta tegi juba katset ooberstitest ümbritsetud kindralile ligineda, kuid jäi veel parajal ajal seisma. Danwitz sai aru, et minna oma vaimustust väljendama kindralile, kes teda üldse ei tunne, oleks olnud veider ja isegi taktitu.

«Vahest sööme midagi?» tegi Krüger nüüd ettepaneku. Ta seisis siinsamas kõrval, suitsetas sigaretti ja ütles siis Danwitzi otsa vaatamata pilkavalt: «Või oled juba vaimutoidust isu täis saanud?»

Danwitz mõõtis teda põlglikul pilgul.

«No-noh, ära nüüd hakka,» ütles Krüger heatahtlikult naeratades ja pingutas oma vöörihma. «Lähme õige einelauda.»

Kui nad naabertuppa läksid, kus einelaud asus, oli seal juba raske trügida pika laua äärde, kuhu suupisted olid asetatud.

«Oota,» lausus Krüger, jättes Danwitzi ukse juurde seisma.

Ise kadus ta inimeste vahele ja oli kahe-kolme minuti pärast kahte taldrikut käes hoides jällegi tagasi. Kummalgi taldrikul oli paar viinerit ja hautatud kapsaste kuhelik.

«Kahvlite ja nugadeni ei õnnestunud mul jõuda,» lausus Krüger üht taldrikut Danwitzile ulatades. «Muide, tõelisele sõdurile niisugune pisiasi juba tuska ei tee. Peterburi all sa vaevalt põlgaksid toidu ära, kui sul serviisi ja tärgeldatud suurätte käepärast ei ole.»

Danwitz võttis vaikides taldriku, pööras end seina poole ja pigistas viineri sõrmede vahele. Tal oli tõepoolest kõht väga tühjaks läinud. Mõne minutiga oli tal taldrik lagedaks tehtud. Ka Krüger oli niisama kiiresti söömise lõpetanud.

«Sa oled minu ees võlglane,» ütles Krüger nüüd tasku-

rätikusse oma märgi, rasvaseid sõrmi puhtaks pühkides. «Mäletad, sa esitasid mulle seal, Pihkvas, igasuguseid küsimusi, ja igale neist andsin ma ilma keerutamata vastuse. Nüüd on minu kord küsida. Ütle, lõpuks, kuidas sul füüreriga kohtumine läks!»

Nad seisid seina ääres, teistest einelaua leti ääres tunglevatest ohvitseridest mõnevõrra eemal.

«Kas sa arvad, et siin on sobiv koht selliseks jutuajamiseks?» küsis Danwitz nagu vastu tahtmist.

«Aga kus me seda paremat kohta leiame ja millal me jälle kokku saame?» tähendas Krüger selle peale põhjendatult. «Sina, nagu arvata võib, lähed oma rindele tagasi. Või,» lisas ta silmi vidutades, «kasutasid juba minu nõuannet?»

«Peakorterisse jäämiseks või?» küsis Danwitz sarkastiliselt vastu. «Ei! Füürer tegi mulle ülesandeks . . .» alustas ta juba, kuid jäi siis kohe vait.

Ta ju andis endale aru, et tema määramine Vologda alla suunatavate Saksa vägede avangardi ülemaks oli kahtlemata sõjasaladus. Kuid tal on ju veel teinegi füüreri antud ülesanne! See pole sõjaline. Ega ole seotud operatiivsete plaanidega. Tal kästi ju tegelikult Brennecke järele nuhkida. Ja mitte asjatult. Armeegrupi «Nord» staabiülema kõne tänasel nõupidamisel oli oma olemuselt ju täis lüüasaamismeeleolu . . . Kuid ka sellest füüreri ülesandest ei tohi rääkida. See pole mitte üksnes sõjaline, vaid ka riiklik saladus . . .

«Ma jään rindele,» ütles Danwitz nüüd lühidalt ja väga jahedalt, otsesest vastusest ilmselt kõrvale hoidudes.

«See on ju kiiduväärt,» märkis Krüger kas siis iroonilselt või üllatunult.

«Ma ei tahaks siin asjatult aega kulutada,» lisas Danwitz sedapuhku juba täiesti siiralt.

«Miks siis asjatult? Niisugused nõupidamised, nagu see, rikastavad mälu ja mõistust,» vaidles Krüger talle vastu. «Kõige tugevama mulje jättis sulle enesestki mõista Greifenbergi kõne?»

«Arusaadavalt,» kinnitas Danwitz õhinal.

«Aga ülejäänute jutt?» küsis Krüger jällegi silmi vidutades.

«Me ei võidaks iialgi sõda, kui me arutleksime nii nagu Sodenstern ja Brennecke.»

«Aga kas me selle sõja siis juba võitnud oleme?»

See Krügeri küsimus kõlas nagu lask vaikuses. Danwitz

vastas nõutult ja isegi ehmunult ooberstile otsa, kuid too kannatas selle pilgu välja, nagu polekski midagi juhtunud, justkui oleks ta kõige tavalisema ja puhtasjaliku küsimuse esitanud.

«Jah, me oleme selle sõja peaaegu võitnud,» pahvatas Danwitz ägedalt vastu. «Me oleme vallutanud territooriumi, mis võrdub terve Euroopaga. Me oleme kümneid tuhandeid vaenlasi hävitanud. Me seisame Peterburi ääreliinnas ja Moskva all . . .»

Danwitz rääkis ja rääkis, tasapisi taibates, et ta püüab võidu ilmses tõepärasuses veenda mitte Krügerit, vaid selkõige iseennast, ja mida rohkem ta nüüd sõnu teeb, seda rohkem kerkib tema ette küsimusi, mille peale pole sugugi nii kerge vastata ka iseenesele. Ja Danwitz jäi vait.

Millegipärast meenus talle jutuajamine Himmleriga. SS-reichsführer oli tundnud huvi Krügeri vastu . . . Oli tundnud huvi? . . . Ei . . . Danwitz oli ise mingil tähtsusetul põhjusel seda nime nimetanud. Kuid kõik järgnevad Himmleri arutlused — nüüd taipas Danwitz selgesti — puutusid kaudselt Krügerisse. Tookord, teistest mõtetest hõivatuna, polnud Danwitz sellele tähendust omistanud. Talle oli paistnud, et reichsführer lihtsalt arendas edasi oma teesi: kui tähtis on olla ustav füürerile, mis on valvsus ja kes on Reichi salajased vaenlased. Kuid nüüd . . . Kuidas too Krüger nüüd ütleski meie võidu kohta? «Kas me selle sõja siis juba võitnud oleme?» Selles on samuti lüüasaamismeeleolu hõngu. Ka tookord, seal Pihkvas, oli Krüger endale mingeid kahemõttelisi vihjeid lubanud . . .

Danwitz silmitses ooberstit nüüd pealaest jalatallani, justkui oleks ta teda esmakordselt näinud. Ja mõtles raske südamega: «Milles siis minu kohus praegu seisab? Kas tuleks Krügerile vastulöök anda, õige nimega nimetada seda, mida too inimene uduselt ja varjatud kujul ütles? Öelda talle otse välja, et katkestan temaga kõik suhted? Või siis . . . Peakorterisse tagasijõudmisel Himmlerile ette kanda, et too Krüger äratab kahtlust?»

Danwitz seisis vaikides.

Mõnda aega vaikis ka Krüger. Siis aga küsis ta targutaval toonil:

«Oled sa, Arnim, kunagi kuulnud sellist ütlust: «Ma mõtlen, järelikult ma eksisteerin»?»

«Mis asja?» küsis Danwitz nõutult vastu. «Kes seda on öelnud?»

«Seda on öelnud Descartes . . .»

«Mina tean teisi sõnu: «Füürer mõtleb meie eest!» ja minu jaoks on sellest küllalt,» pareeris nüüd Danwitz.

«Noh, endastmõistetavalt,» nõustus Krüger kiiruga. «Aga juba ongi kell. Meil on aeg saali minna . . .»

Teine pool nõupidamisest polnud enam sugugi huvitav. Halder andis sõna mitmete armeede staabiülematele. Nende esinemised ei paistnud silma originaalsuse poolest. Nad rääkisid suurtest kaotustest isikkoosseisus, kaebasid soojade riiete puudumise üle, kütuse ja laskemoona mitteõigeaegse kohaletoimetamise üle ja nõudsid täiendust.

Halder kuulas neid hajameelselt ja hakkas nõupidamisest kokkuvõtet tegema.

«Minu arvates,» lausus ta, «nõuab sõjaline olukord meilt lühidust. Situatsioon on selge. On käes aeg otsus vastu võtta ja sellest füürerile ette kanda.»

Nende sõnadega avas ta enda ees musta mapi, lappas siis mõnda aega vaikides selle sisu, ja leidnud sealt lõpuks vajaliku paberilehe, luges ta sellelt:

«Vastavalt füüreri tahtele ja armeegrupi «Mitte» staabiülema kindralleitnant von Greifenbergi avaldatud mõtetele, soovitatakse viivitamatult alustada uuesti pealetungi Moskvale. Operatsiooniplaani kuuluvad järgmised põhimomendid . . .» Paberit käest panemata läks Halder kaardi juurde, võttis kaardikepi ja osutas sellega pisut Moskvast lõuna poole. «Kindral Guderiani 2. tankiarmee vallutab Tuula ja arendab pealetungi Moskvale. Põhja poolt annab 9. väliarmee koostöös 3. tankiarmeega löögi üle Moskva—Volga kanali, ja pöörab siis seejärel oma väed tagalast Moskva peale . . . Lääne suunast annavad frontaallöögi 4. armee paremalt ja 4. tankiarmee vasakult.»

Halder tegi pausi, pööras selja kaardi poole, vaadates armeegrupi «Mitte» staabiülemale otsa, ja küsis valjusti:

«Kindral von Greifenberg, kas olete valmis viivitamatult pealetungi alustama?»

Greifenberg tõusis.

«Minu arvates . . . vajame me mingil määral aega, et jõudude ümbergrupeerimist läbi viia.»

«Kõrgem ülemjuhatus võib teile anda kõige rohkem kolm päeva, tänane päev kaasa arvatud,» lausus Halder rangelt.

Ja ootamata vastust või siis vastuvaidlemist, teatas ta:

«See on kõik. Nõupidamine on lõppenud.»

«Aga kuidas siis Põhjas jääb?!» tahtis Danwitz juba hüüda. «Kuidas siis Peterburiga jääb? Ja mis Vologdale pealetungist saab?!»

Kuid nõupidamisest osavõtjad olid oma kohtadelt juba püsti tõusnud . . .

V

Öösel vastu kuueteistkümnendat novembrit pommitas Saksa lennuvägi ägedasti Nõukogude pealinna. Üks fugasspomm lõhkes Kremli territooriumil.

Stalin viibis sel ajal oma töökabinetis. Pommiplahvatusest tühmus hetkeks laualambi tuli, värisesid aknaklaasid ja plahvatuse vaibuv laine vuhises tuntava puhanguna läbi toa.

Stalin tõusis vastu tahtmist laua tagant üles ja silmitses oma kabinetti mõistmatul pilgul, justkui oleks ta siin mingeid muudatusi näha oodanud. Seejärel sirutas ta käe, et kellanupule vajutada, aga just samal hetkel sööstsid juba ilma kellatagi tema kabinetti Poskrebõšev ja valvesalga töötaja Hrustaljov.

«Kus?» küsis Stalin sellisel toonil, justkui oleksid need kaks süüdi selles, et pomm siin lähedal lõhkes.

Ei Poskrebõšev ega Hrustaljov osanud selle peale midagi vastata. Pommiplahvatus oli neile samasuguseks üllatuseks nagu Stalinilegi. Tema kabinetti olid nad kiirustanud aga pigem instinkti kui kainet mõistust järgides.

«Uurige kohe välja ja kandke ette!» käskis Stalin ja istus uuesti oma töölaua taha.

Läbi tihedasti kardinatega kaetud akende kostsid kumedad õhutõrjesuurtükkide lasud. Eriti kõvasti prõmmisid Kremli müüride äärde paigutatud õhutõrjekahurid.

Stalin kustutas tule, läks akna juurde ja nihutas pisut kardinat. Mööda taevast kobasid prožektorite otsivad kiirtevihud, aeg-ajalt pimedusest sigarikujulisi tohutu suuri tõkkeaerostaate välja kiskudes. Kardina alla lasknud, suundus Stalin oma tavalisel, pikaldasel ja pehmel sammul tagasi laua juurde.

Üksele ilmus jällegi Poskrebõšev, kes kandis ette:

«Pomm kukkus Ivanovskaja väljakule, seltsimees Stalin. Ohvreid pole. Kuid pommilehter on suur, nähtavasti . . .»

«Kas ise nägid?» katkestas teda Stalin.

«Ei näinud. Komandant kandis ette . . .»

«Isiklikult üle vaadata!» käskis Stalin ja kallutas pea paberite kohale.

Hetk hiljem kergitas Stalin uuesti pead ja vaatas rahuolematult Poskrebõševile otsa, kes ikka veel uksel seisis.

«Noh, mis on?»

«Seltsimees Stalin,» lausus Poskrebõšev paluvalt, «teil tuleb pommivarjendisse minna. Õhukaitsestaabist teatati, et teine Saksa pommitajate laine on läheneмas.»

Stalin ei vastanud midagi, jäi endist viisi oma tugitooli istuma ja libistas mitte midagi nägeva pilgu üle lauale laotatud paberite. Seejärel, mingile otsusele jõudnud, sirutas ta käe hästi teravaks tehtud siniste pliiatsite topsiku poole, kuid just sel hetkel kärgatasid õhutõrjekahurid. Stalini käsi jäi poolele teele peatuma. Ta vaatas jällegi lävel seisva Poskrebõševi poole ja märkas nüüd ka Hrustaljovi tema selja taga.

«Miks te seisate? Minge juba!» kähvas Stalin ärritatult.

Seejärel tõusis ta laua äärest üles ja kadus hetkeks kõrvaltuppa, kus tema isiklik sidesõlm asus. Sealt tuli ta tagasi, sinel seljas ja punaarmeelase viisnurgaga vormimüts peas.

Käsi taskusse pistes läks Stalin vaikides mööda kiiresti tagasi astunud Poskrebõševist ja Hrustaljovist, kõndis läbi vastuvõturuumi ja suundus siis piki tühja laia koridori trepile, mis siit alla, esimesele korrusele viis.

Külm tuuleiil uhkas Stalinile vastu, kui ta pimedale välistrepile astus.

Ivanovskaja väljak oli inimtühi. Väljakut õhukese kihina katval lumel, mille alt võis märgata kandilisi tänavakive, värelesid prožektorite helgid. Kõnnitee servas seisid külg külje kõrval mitu valkjashalli «emkat» ning kaks musta ja pikka autot «Zis-101». Kaugemalt paistsid summas koos olevate inimeste ebamäärased kogud.

«Küllap sinna ongi pomm kukkunud,» mõtles Stalin endamisi ja hakkas sammu kiirendades sinnapoole minema. Hrustaljov ja veel paar valvesalga meest tõttasid temast kiiruga ette, kavatsedes harjumuspäraselt asetuda tema ja kaugemal seisva inimrühma vahele.

Need sinelites ja sõjaväelistes pekeššides mehed seisid läheneva Stalini poole seljaga ega märganud teda. Õhutõrjekahurid prõmmisid järjest raevukamalt. Prožektorite

kiirtevihud hakkasid ühinema, moodustades Kremli kohale justkui mingi gigantse telgi karkassi.

Stalin heitis pea pisut tahapoole, püüdes silmata vaenlase lennukit, mis kahtlemata asetses seal kusagil taevakõrguses nagu terav kild, mida kirurgide skalpellid käite saada püüdsid . . .

«Seltsimees Stalin, palun teid varjendisse,» anus Poskrebõšev, kes tal kogu aeg kannul käis. Kuid Stalin ei reageerinud tema palvele kuidagi.

Stalin lähenes nüüd sõjaväelaste rühmale. Neid oli seal pm kaheksa või kümme meest. Sõjaväelased astusid kohe kõrvale ja tõstsid käe tervituseks oma karvamütsi äärde, ja siis nägi Stalin pommilehtrit. See oli sügav ja selle ebatasastest servadest varises krabinal mulda alla.

Mõnda aega seisis Stalin vaikides ja vaatles üksisilmi haigutavat koonusekujulist auku. Keegi sõjaväelane, kelle valvesalga mehed teisele poole pommilehtrit olid surunud, lausus seal tasakesi:

«Küllap kaalus oma pool tonni . . .»

Stalin vaatas tema poole ja küsis, otseselt kellegi poole pöördumata kumedal häälel:

«Kas keegi . . . kannatada ka sai?»

Talle vastas korraga mitu häält:

«Ei saanud, mitte keegi ei saanud. Mitte keegi ei saanud kannatada, seltsimees Stalin.»

Stalin seisis veel mitu sekundit liikumatult, siis aga pööras ringi ja läks pommivarjendi poole. Pikkamisi astus ta alla trepist, mida sinised lambid valgustasid, avas siis soomustatud ukse, mis kerge surve peale kuulekalt reageeris. Ikka endist viisi vaikides sammus ta piki kitsast koridori, mis kupeeritud raudteevaguni vahekäiku meenutas. Kindla liigutusega avas ta veel ühe ukse, mis päris koridori lõpus asus. Kuid enne üle läve astumist andis ta ümber pöördumata Poskrebõševile käsu:

«Šapošnikov siia saata . . .»

Kindralstaabi ülem ilmus Kremli pommivarjendisse umbes viieteistkümne minuti pärast, käigu peal oma külma käes higiseks tõmbunud näpitsprillide klaase taskurätikuga kuivaks hõõrudes.

Stalini siinne kabinet dubleeris peaaegu täpipealt seda, mis Rahvakomissaride Nõukogu hoone teisel korrusel asus: seesama seinte viimistlus pähklikarvaliseks peitsi-

tud poleeritud vineeriga ja muu seinakattematerjaliga, samasugune sisustus, ainult et selle toa suurus ja vastavalt ka parempoolses tagumises nurgas asuva kirjutuslaua ning samuti teise, sissekäigust vasakul pool seisva laua mõõtmed olid mõnevõrra väiksemad.

Stalin istus kirjutuslaua taga, aga tõusis marssali ilmudes sealt üles, tuli talle toa keskele vastu ja küsis:

«Milline on olukord, Boriss Mihhailovitš?»

Ta oli täna, pärast sakslaste uue pealetungi algust juba kolmandat korda Kindralstaabi ülemale selle küsimuse esitanud.

Šapošnikov läks laua äärde, heitis põgusa pilgu kaartidele, nihutas eemale need, mis Läänerinde kaarti varjasid, ja alustas raportit:

«Põhilöök anti 16. armee paremale tiivale, Jossif Vissarionovitš . . .»

Šapošnikov oli üks nendest vähestest inimestest, kes Stalinit nime ja isanime järgi nimetasid.

«See on teada,» katkestas teda Stalin. «Ma küsin teilt, mis on uut?»

«Küllap see, et tund aega tagasi andis vastane abilöögi sellesama armee vööndis, kuid juba siin, Terjajevo Sloboda piirkonnas.»

Ja peaaegu kaardi poole vaatamata puudutas Šapošnikov seda oma painde kohalt kortsulise nimetissõrmega.

«On see kõik?» küsis Stalin.

«Alles kontrollimata andmetel, Jossif Vissarionovitš, tungib vastane hoolega Klini poole. Ma kutsusin telegraafi teel Žukovi välja just pool tundi enne seda, kui teilt helistati, kuid tema oli väeosadesse sõitnud. Ma püüan teda teistkordselt välja kutsuda.»

Stalin uuris nüüd keskendunult kaarti, ja pilkugi sellelt tõstmata ütles ta nüüd justkui endamisi:

«Tähendab, ka sedapuhku ei õnnestunud meil neid ennetada . . .»

. . .

. . . Operatsiooni «Taifuun» plaanis ei olnud ette nähtud teist «üldpealetungi» Moskvale ega saanudki olla. Selle plaani järgi pidid musta haakristiga Saksa lipud juba oktoobris Kremli tornidel lehvima, tema müüride ääres aga loksuma vesi: planeerides oma «viimast lahingut Idas», oli füüreril kavas Moskva kohe pärast selle vallutamist üle ujutada.

Sõjaajaloolased, kes hiljem neid Hitleri fantastilisi käskusid on analüüsinud, avaldavad kahtlust sellise ülesujutuse praktilise elluviimise võimalikkuses. Antud juhul, nagu paljudel teistelgi juhtudel, võttis füüreri maniakaalne enesekindlus võimust aruka mõtlemise ja kainete arvestuste üle, nii et ta uskus oma võimetesse käsutada mitte üksnes inimesi, vaid ka loodusjõude. Niisama edukalt oleks Hitler võinud planeerida müristamist ja välku, mis kindlaksmääratud ajal oleks pidanud Nõukogude pealinna tabama ja selle tuhaks muutma.

Kuid nii või teisiti, igatahes pidi «Taifuun» Nõukogude pealinna kallale tormama, et seda mitte hiljem kui oktoobris vallutada ja hävitada.

Ometi möödus oktoober ja jõudis kätte november, aga von Bocki väed pidasid ikka veel lahinguid Turginovo—Volokolamski—Dorohhovo—Naro-Fominski joonel ning lääne pool Serpuhhovi.

Ei õnnestunud sakslastel ka Tuula vallutamine, kuhu nad 2. tankiarmee Guderiani juhtimisel olid saatnud.

Mitmendat korda juba kapten Milleril õigus oli! Nõukogude pealinnast saja kahekümne kilomeetri kaugusel hakkas Saksa armee jällegi sarnanema puuriga, mis oma teel ülikõva kaljukivimit kohtab.

Kas Hitler ikka tunnetas, et operatsiooni «Taifuun» nurjumine tähistab uue etapi algust sõjas? Vaevalt küll . . . Tema lootis asja veel parandada olemasolevaid jõudusid ümber grupeerides ja suuremat osa neist vägedest von Bocki juhtimise alla koondades. Seda tuli äärmiselt lühikese aja vältel teha. Hitler ei kahelnud selles, et Stalin iga hingetõmbepäeva Moskva kaitse kindlustamiseks ära kasutab.

Kas Hitler teadis Kaug-Idast Moskva poole saadetud uutest diviisidest, kuna Nõukogude luurel oli õnnestunud kindlaks teha, et Jaapan vaevalt küll enne Saksa vägede otsustavaid võitusid Venemaaga sõtta astub? Kas Hitler teadis seda, et nõukogude tööinimeste, inseneride ja lennukikonstruktorite üliinimlike tahtejõupingutuste ja töö intensiivsuse tulemusel Punaarmee lennukite arvu poolest Moskva suunal sakslasi ületas? Vaevalt küll . . .

Kuid Hitler kiirustas, kiirustas palavikuliselt operatsiooni «Taifuun» jätkama ja seda võiduka lõpuni viima. Moskva vastu suunatud uue pealetungi alguse määras ta 15. novembrile, koondades üksnes Läänerinde vastu üle

viiekümne diviisi, nende hulgas seitse motoriseeritud ja kolmteist tankidiviisi.

Stalin oli veendunud, et isegi Moskva vallutamine vaenlase poolt ei tähenda veel sõja lõppu. Hitler ei kahelnud jälle vastupidises: Moskva langemine tähendas tema kujutluses Nõukogude Liidu lõplikku ja muutmatut lüüasaamist.

Ta oli jõudnud unustada ka oma üsna hiljutise kavatsuse arendada pealetungi kirde suunas kuni Vologdani. Kui ta oleks võinud, oleks ta von Leebilt Küchleri armee ja Buschi armee viivitamatult ära võtnud ja Keskrindele saatnud. Kuid see ei olnud võimalik: armeegrupp «Nord» hoidis Leningradi pihtide vahel. Pealegi olid Meretskovi väed, püüdes Tihvinit tagasi võtta, tõmmanud ägedatesse lahingutesse 39. motoriseeritud korpuse, mida oli tugevdatud 18. armee arvel, aga Fedjuninski väed surusid jälle peale 1. armeekorpusele, nii et sel ei õnnestunudki Volhovit vallutada.

Hitler ei uskunud, et Nõukogude vägede pealetung Tihvini suunas edukaks võib kujuneda. Tema oli veendunud, et Saksa diviisid hoiavad kindlalt enda käes seda Leningradi tulevases saatuses nii tähtsat raudteesõlme ja et Stalinil, kes Moskva kaitsega seotud oli, pole võimalust Meretskovi armeed tugevdada, aga et Leningradist võidakse Tihvini alla täiendust saata, ei tulnud Hitleril mõttessegi.

Kuid Moskva vastu suunatud teise üldpealetungi jaoks ei õnnestunud armeegrupist «Nord» mitte ainsatki diviisi juurde saada. Von Bocki grupeeringut tugevdati osaliselt armeegrupi «Süd» arvel, osaliselt Lääne-Euroopast toodud vägede arvel.

Nii Stalin, Kindralstaap kui ka Läänerinde juhtkond mõistsid nüüd, et uus Saksa pealetung Moskvale on paratamatu. Sealjuures tegelesid Stalini mõtted ühtejärge sellega, kuidas seda lööki saaks ennetada . . .

Seitsmendal novembril läks Stalin Lenini Mausoleumi tribüünile, et pidada seal lühike kõne väeosadele, kes traditsiooniliselt paraadiks üles olid rivistunud. Maailm ei oodanud seda paraadi ega seda kõnet. Kuid veelgi ootamatum oli see, millest Stalin rääkis.

Ei olnud veel ööpäevagi möödas, kui Stalin Oktoobrirevolutsiooni 24. aastapäevale pühendatud pidulikul koosolekul Majakovski väljaku metroojaama kivist võlvide all kõnet oli pidanud. Too esimene kõne ei sisaldanud

mitte üksnes üleskutset jätkata sõda vaenlase lõpliku purustamiseni, vaid selles oli ka kaine ning üksikasjalik analüüs novembri alguseks kujunenud olukorrast rinnetel ja kogu maailma areenil.

Teine kõne oli aga pigem emotsionaalne kui analüütiline. Kinnitades, et «möödub veel mõni kuu, veel pool aastat, võib ka olla, et aastagi, ja hitlerlik Saksamaa peab oma kuritegude koorma raskuse all lõhkema», Stalin arvatavasti mõistis, et ta satub vastuollu asjaolude reaalse seisuga, 1941. aasta novembris väljakujunenud olukorraga.

Vaevalt oli juba tol ajal alust fašistliku Saksamaa niivõrd lähedast krahhi ette ennustada. Stalini sõnadel ei olnud sedapuhku tavalist loogilist järjekindlust. Ometi ei tahtnud Punasele väljakule ülesrivistatud väeosad ja miljonid nõukogude inimesed sellele mõeldagi. Nad tahtsid uskuda, ainult uskuda. Nad elasid otsekui kahel tasandil: reaalses karmis tegelikkuses ja oma lootuste maailmas.

Esimesel tasandil ei olnud kohta illusioonidele, sest kõik mõistsid, et ainult relvade jõul, ainult üliinimliku tööga võib Kodumaad päästa. Kuid lühikestel puhkehetkedel leidsid inimesed võimaluse unistamiseks. Ja Stalini lootustandvad sõnad innustasid neid unistusi.

Millele siis Stalin ise lootis? Miks ta ei kartnud, et lähimad kuud mööduvad ja inimesed, taibates, kui kaugel sõja lõpp veel on, tema prognoosi õigsuses kahtlema hakkavad?

Igasugune vastus antud juhul saab olla vaid oletus, suuremal või väiksemal määral tõenäoline. Kindel oli aga see, et Lenini Mausoleumi tribüünile minnes Stalin teadis, et Saksa vägede esimest pealetungi Moskvale, mida Hitler oli reklaaminud kui «peamist», «tagasitõrjumatut», «viimast» ja «otsustavat» pealetungi, õnnestus tagasi lüüa. Selles võiski tulevase võidu algeid näha . . .

Ei tohi ainult vaenlasele jälle võimalust anda jõudude kogumiseks, vägede ümbergrupeerimiseks ja reservide kohaletoimetamiseks! Kui suudetaks vaid Moskva poole suunatud Saksa armeedele ennetavat lööki anda ja sellega nende uus pealetung nurja ajada!

Niisugune oli Stalini peamine mure neil novembripäevil.

Võib-olla Stalin arvestas, et inimesed ei võta tema oletusi sõna-sõnalt, vaid omamoodi ergutusena, mida aritmeetilise mõõdupuuga mõõta ei saa.

Võib-olla mõtles ta seda, et murrang, mis sõjas tingimata peab tulema, võtab päevakorrast kõik kõrvalküsimused ning kustutab inimeste teadvusest kõik maha- ja ülearvestused?

Kuid võiduni oli veel väga kauge tee ja küllap ei teadnud seda keegi nii hästi kui just Stalin ise. Suitseva ja tulest lõõmava silmapiiri taustal kerkis eriti selgelt ta silme ette uus oht — uus Saksa pealetung Moskvale.

Seda ohtu ette nähes püüdis Stalin oma kaasmaalaste mõttekujutusse tuua nende suuri esivanemaid ja neile meenutada igavesti kuulsaid võitluslippe, mille all Venemaa oli löönud vaenlasi Kulikovo väljal, Peipsi järve jääl ja kaugetes Alpi mägedes.

Ent kui Punane väljak tühjaks jäi ja Stalin Mausoleumi tribüünilt alla tuli, andis emotsionaalne meeleolu temas sedamaid maad kainele ratsionalismile. Oma Kremli kabinetti tagasijõudnud hallis ja lund täistuisanud sinelis mees oli jällegi toosama Stalin, kellena teda olid harjunud nägema tol ajal väejuhid ja rahvakomissarid, suurte tehaste direktorid ja parteitöötajad: ikka loogiliselt mõtlevana, kaalutlevana, nõudlikuna ja karmina, kuigi ta nüüd juba oma endise enesekindluse kibedat hinda tunda oli saanud.

See Stalin mõistis, et ei tohi minutitki viivitada.

Iga uus päev kandis uusi jooni Moskva, Tuula, Brjanski ja Kalinini oblasti kaartidele — seal ehitati täiendavaid, sügavasti ešeloneeritud kaitsevööndeid. Volokolamski—Klini ja Istra suunas, kus vaenlase tankivägede pealööki oli oodata, koondati suurtükiväge. Sinna oli maa kaugematest rajoonidest toodud ka mitu värsket diviisi. Reserve toodi ka Tuula piirkonda, kus Guderiani tankiarmee tegutses. Sada tuhat sõdurit ja komandöri, kaks tuhat suurtükki ja mitusada tanki sai Läänerinne novembrikuu kahe esimese nädala jooksul.

12. novembril otsustas Stalin, et on saabunud vaenlasele ennetava löögi andmise tund.

Hilja õhtul helistas ta otseühendustelefonil Žukovi komandopunkti ja küsis teateid vaenlase kohta.

Žukov vastas, et luure andmetel sakslased juba lõpetavad oma löögigrupeeringute koondamist ja on kõige järgi otsustades otsekohe valmis uut pealetungi alustama.

Mõnda aega Stalin vaikis ega andnud millegagi teda haaranud erutusest märki. Ta kogus mõtteid ja jõudu, et

seda kõnelust temale harjumuspärasel rahulik-arutleval toonil jätkata. Igaks juhuks küsis ta aga veel kord:

«Kus kõige tõenäolisemalt võib pealööki arvestada?»

«Kõige võimsamat lööki ootame Volokolamski piirkonnast,» vastas Žukov viivitamatult ja täpsustas siis: «Seejärel nähtavasti annab Guderiani armee ümber Tuula minnes löögi Kaširale.»

Sõna «ootame» viis Stalini tasakaalust välja. «Või «ootame»!» kordas ta endamisi mitte kellelegi kuuldava põlgliku irooniaga. Stalin oleks selle sõna sõjaväelisest leksikonist igaveseks maha kriipsutada tahtnud, sest tema arvates see justkui sümboliseeris tõsiasja, et Punaarmee on ikka veel sunnitud jääma kaitsesse, — olukorda, mis määras kindlaks sõja käigu tollest varasest juunihommikust alates, mil vaenlane Nõukogude Liidule oma põrutava löögi andis, olukorda, mis nüüd muutuma pidi. Iga hinna eest muutuma pidi!

Stalin oli juba valmis lausuma üht oma alandavatest fraasidest, mis reeglipäraselt olid lühidad ja tihtipeale aforistlikud (nendega ta nagu oleks vastuväidetele juba ette kriipsu peale tõmmanud, need puhtalt läbi lõiganud), kuid hoidis end vaos. Oli ju seal, teisel pool, telefonil Žukov, kindral, kelle strateegiandesse Stalin uskus ja kelle iseloomu ta küllaltki hästi oli tundma õppida jõudnud.

«Meie Šapošnikoviga arvame,» ütles Stalin manitsevalt, otsekui vestluskaaslast veenda püüdes, mida temalt ilmtingimata oodatakse, «et vaenlase poolt ettevalmistatavad löögid tuleks meiepoolsete ennetavate vastulöökidega nurja ajada.» Ta tegi pausi lootuses, et Žukov tema mõttest kinni haarab, kuid Läänerinde ülemjuhataja vaikis. «Üks löök tuleb anda Volokolamski rajoonis,» hakkas Stalin uuesti rääkima juba suurema kindlusega, otsekui käsku andes, ühtaegu aga sellega Žukovit oma kaalutlusi välja ütlema sundides, «teine aga Serpuhhovo piirkonnas, sakslaste 4. armee tiival.»

Nüüd Stalin enam ei kahelnudki, et vastuseks kuuleb ta Žukovi palvet anda talle aega, küllap päev või kaks, et nende ennetavate löökide plaani ette valmistada ja siis Peakorterile kinnitamiseks esitada. Ent midagi taolist ta ei kuulnud. Selle asemel küsis Žukov oma nõusolematust varjamata:

«Milliste jõududega me niisuguseid vastulööke hakkame andma, seltsimees Stalin? Läänerindel jätkub jõudusid vaid kaitseks.»

Stalin pigistas kõvasti telefonitoru. «Või kaitseks! Jälle kaitseks! Nad on sellega juba harjunud, et meie osaks on end kaitsta, sakslaste privileeg aga peale tungida ja meile oma initsiatiivi peale suruda! Kõik on selle alandava olukorraga harjunud. Isegi Žukov!»

Nende lõputult pikkadena tunduvate hetkede vältel võitles too endiste päevade Stalin endale aru andmata tänase Staliniga. «Ennast täis põikpea!» mõtles ta endamisi vaenulikult Žukovist. Stalinile meenus nüüd juba ammune jutuajamine Žukoviga olukorrast Kiievi all. Tookord, juuli lõpus, kui Žukov oli veel Kindralstaabi ülem, oli ta teinud ettepaneku Kiiev maha jätta, motiveerides seda vajadusega eelkõige Keskrinnet tugevdada ja eriti just Jelnja eend likvideerida. Stalin aga nõudis iga hinna eest Kiievi hoidmist. Žukovi tookordne tõrksus maksis talle Kindralstaabi ülema koha.

Kuid nüüd, mil vaenlane seisis Moskva all, ei võinud Stalin toimida samal viisil nagu siis ja seda küsimust käsu korras otsustada. Endast võitu saades jätkas ta vihastamapanevat jutuajamist, püüdes ikka veel Žukovit veenda:

«Volokolamski rajoonis võite te ennetava löögi jaoks kasutada Rokossovski armee parema tiiva väekoondisi, üht tankiväe diviisi ja Dovatori ratsaväekorpust. Serpuhhovi rajoonis on teil aga Belovi ratsaväekorpus, Getmani tankidiviis ja võib vabastada ka osa 49. armee jõududest.»

«Seda ei tohi teha,» kõlas Žukovi hääl vastuseks. «Me ei saa paisata vastulöökidele, mille edu on kahtlane, oma rinde viimaseid reserve. Meil pole millegagi oma kaitset tugevdada, kui vastane oma löögigrupeeringutega pealetungile asub.»

«Teie rindel on kuus armeed! On seda siis vähe?» küsis Stalin etteheitvalt.

Kuid Žukovi peale ei mõjunud miski. Ei asjaolu, et temaga räägib Stalin ise, ega see, et Stalini hääles ühtaegu nii käsk kui ka palve kõlas.

«Tõsi küll,» vastas kindral, «mul on kuus armeed, aga rindejoon koos loogetega on veninud rohkem kui kuuesaja kilomeetri pikkuseks. Ma kordan: meil on väga vähe reserve sügavuti, eriti just keskosas . . .»

Stalin neid argumente enam ei kuulnud. Tema taipas vaid ühte: Läänerinde ülemjuhataja tõrksuse tõttu on ohtu sattunud tema kavatsuste elluviimine, tema idee, mida ta juba poolteist nädalat endas on kandnud, tema

plaan tuua murrang sõja käiku, von Bocki põhigrupeeringutele ennetava löögi andmisega Moskvat ohust päästa . . .

Iga sõjakuu, iga sõjapäev mõjutas Stalini iseloomu, õpetas teda olema kannatlikum, rohkem ka teiste arvamusi kuulama ja inimesi, eriti just sõjaväelasi, kes rindeid ja armeesid juhtisid, arvestama. Kuid need muutused ei toimunud sisevõitluseta. Aeg-ajalt juhtus nii, et too endine Stalin, kes oli kindel oma intellektuaalses üleolekus kõigist, kes teda ümbritsesid, ja kes oli veendunud, et paljude aastate poliitilised kogemused on andnud talle mitte üksnes võime, vaid ka vaieldamatu õiguse ainuõigeid otsuseid teha, too endine Stalin sai võitu selle Stalini üle, kes kaotuse kibedust ja oma enesekindluse ränkraskeid tagajärgi tunda oli saanud.

Tema kirglik iha saavutada murrang sõjategevuse käigus ja tema soov vaenlast ennetada oli loomulik. Aga Nõukogude vägede mehine vastupanu, mis näitas, et nad on võimelised mitte ainult kaitselahinguid pidama, vaid ka real juhtudel sakslasi taganema sundima, kinnitas Stalini usku, et püstitatud eesmärki on võimalik viivitamatult realiseerida.

See kirglik soov saavutada murrangut ning hoopiski veel täielikult ületamata enesekindlus, et tema on võimeline nägema kõigist sügavamale ja kaugemale, tõukasidki Stalinit tegudele, mida tal hiljem tuli kahetseda, olgugi vaid iseendaga endamisi olles. Ka praegu astus see endine Stalin, kes oli veendunud oma seisukoha lõplikus õigsuses, uuesti võitlusse selle Staliniga, kes oli juba õppinud teiste arvamusi arvestama, iseenda eksimusi tunnetama ja järele andma, kui see vajalikuks osutus.

Ja endine Stalin jäi peale. Ta ei suutnud leppida sellega, et Žukov niivõrd kategooriliselt tema käsule vastu hakkas ega teinud katsetki oma mittenõustumist leebemasse vormi valada, vaid rääkis temaga nagu võrdne võrdsega.

Stalin oli liiga tark ja tal oli küllaldaselt tahtejõudu, et hoiduda vaidlustest ja sõnelustest, mis oleksid teda üksköik kellega võrdseks muutnud. Nagu alati, kui ta oma lõplikust arvamusest teatas, ütles ta nüüdki Žukovile hästi pikkamisi:

«Pidage vastulöökide andmise küsimust otsustatuks. Operatsiooni plaanist mulle täna õhtul ette kanda.»

Ja asetas siis toru hargile.

«. . . Tähendab, ka sedapuhku ei suuda me sakslasi ennetada,» kordas Stalin kaardi kohale kummardudes varjamatu kibedusega.

Šapošnikov vaikis. Tema poole pilku heitmata läks Stalin oma töölaua juurde, võttis seal ühelt telefonilt toru hargilt ja valis numbri.

Mõne sekundi pärast kuulis ta Žukovi häält vastamas.

«Kuidas on lood Kliniga?» küsis Stalin tervitamata.

Žukov vastas, et Klini suunas arendab vaenlane pealetungi.

«Klini tuleb iga hinna eest enda käes hoida,» lausus Stalin temale mitteomases kiirkõnes. «Kasutage selleks oma reserve.»

«Selles rajoonis, seltsimees Stalin, meil reserve ei ole,» vastas Žukov iga sõna rõhutades.

«Ei ole üldse reserve?» küsis Stalin vastu. «Kuidas see siis nii juhtus ja mispärast?»

«Sellepärast, et Peakorteri käsul, teie käsul, seltsimees Stalin,» vastas Žukov niisama kuivalt ja ametlikult, «paisati reservid Volokolamskisse, et seal vastulööki anda, ja olid sunnitud sinna paigale jääma.»

«On see kõik, mida te võite mulle öelda?»

«Ei, seltsimees Stalin, see ei ole kõik. Mulle teatati praegu, et sakslased on Volokolamski piirkonnas löögi andnud. Ma ei saa esialgu täpselt ette kanda, milliste jõududega nad seda tegid, kuid oletatavasti võtab pealetungist osa kaks jalaväe- ja kaks tankidiviisi.»

Šapošnikov ei kuulnud, mida Žukov rääkis. Kuid ta taipas, et rinde ülemjuhataja ettekanne viis Kõrgema Ülemjuhataja segadusse. Stalini õlad vajusid longu, laualambist valgustatud nägu muutus kuidagi silmapilkselt kõhnaks ja meelekohtadet hallikad juuksed paistsid sel hetkel üsna valkjatena.

«Kas olete . . . kindel, et suudame Moskvat hoida?» küsis Stalin pärast pikka pausi vaikselt, ja Šapošnikov märkas, et tal hääl väreleb. «Ma küsin teilt seda valutava südamega. Te vastake mulle ausalt kui kommunist.»

Stalin jäi vait ja ootas vastust. Seejärel ütles ta aga juba hoopis teisel, oma tavalisel häälel ja ilmse kergendusega:

«See pole halb, et teil niisugune veendumus on. Võtke Kindralstaabiga ühendus ja leppige reservarmeede koondamispaiga suhtes kokku. Arvan, et novembri lõpuks te

saate need kätte. Kuid tanke meil praegu ei ole. Nägemiseni.»

Mõne hetke seisis Stalin pärast seda liikumatult. Ta pigistas ikka veel juba hargile asetatud telefonitoru peos, justkui end selle najale toetades. Lõpuks ajas ta end sirgu, astus aeglasel sammul ukse suunas, poolel teel aga peatus, taibates, et ta ei lähe üldsegi sinna, kuhu vaja, ja pöördus siis liikumatult seisva Šapošnikovi poole.

Nende pilgud kohtusid. Ja Kindralstaabi ülem luges Stalini pilgust sõnatut pahameelt selle üle, et veel üks inimene peale Žukovi kuulis tema küsimust, mis tal kõige sügavamast hingesopist sel tunnete mässuhetkel tahtmatult üle huulte oli libisenud . . .

Stalin muutus tusaseks ja libistas käega üle näo, otsekui selleks, et vurrusid siluda, tegelikult aga näole tekkinud hägi pühkides. Ja ütles siis rõhutatud asjalikkusega:

«Žukov palub kahte reservarmeed ja kahtesada tanki. Mida siin saaks ära teha ja millal?»

«1. löögiarmee ja 10. armee formeerimine lõpetatakse nädala pärast,» kandis Šapošnikov ette. «Aga tanke pole küll kusagilt võtta.»

«Tankide kohta ma talle juba ütlesin,» lausus Stalin nõusolevalt noogutades. «Aga armeede suhtes helistab ta poole tunni pärast Vassilevskile. Kuhu neid teie arvates kõige parem oleks koondada?»

«Jossif Vissarionovitš, ma pean operaatoritega nõu pidama. Nähtavasti paigutame ühe Rjazani piirkonda, teise aga Jahroma piirkonda.»

Stalin noogutas jälle nõusolevalt, ja astunud mõned sammud mööda kabinetti, ütles ta Šapošnikovile:

«Žukov oletab, et me ilmtingimata suudame Moskvat hoida. Kuid seda on vähe. Me peame Moskvat mitte ainult hoidma, vaid ka vaenlase väed puruks lööma. Siin, Moskva all, puruks lööma! . . .»

Stalin jäi vait. Siis läks ta laua juurde, kus kaardid asusid, ja tõstnud pilgu Šapošnikovile, küsis:

«Kuidas Meretskovi ja Fedjuninski juures lood on?»

VI

Ždanov silmitses nüüd inimesi, kes pika istungilaua ääres oma tavalistel kohtadel istusid. Siin olid Vasnetsov, Štõkov, Popkov, Pavlov ja Gussev.

«Kas Lagunov pole tagasi tulnud?» küsis Ždanov, kui ta kokkutulnute hulgas tagalaülema puudumist märkas.

Keegi ei vastanud talle ja Ždanov vajutas kellanupule, mis tema töölaua plaadi vasakpoolse serva alla oli paigutatud. Valvesekretär ilmus nüüd uksele.

«Kus Lagunov on?» küsis Ždanov tema poole pöördudes.

«On veel Laadogal, Andrei Aleksandrovitš,» vastas sekretär.

«Ja pole siiani helistanud?»

«Meile pole helistanud, Andrei Aleksandrovitš.»

Ždanov vaatas kella, libistas siis uuesti pilgu sekretärile ja lausus:

«Tõmmake, palun, kardinad eest ja kustutage tuli ära. On juba hommik.»

Sekretär läks parempoolse seina äärde ja nihutas rasked kardinad üksteise järel akende eest kõrvale. Siis tõmbas ta järjekorras käepidemeid, et lükata lahti soomustatud välisluuke, mis tihedasti kahte suurt akent katsid. Kustutanud elektrivalguse, ta väljus, kõrget musta nahaga ülelöödud ust hoolikalt enese järel sulgedes.

Toas valitses hämarus. Talvine uduvine oli aknaklaasid otsekui halli linikuga kinni katnud. Rütmiliselt, kuid vaevu kuuldavalt toksis valjuhääldi pruunis kastis metronoom. Ždanov küünitas käe valjuhääldi poole ja keeras pisut musta nuppu. Heli muutus valjemaks.

«Kas seltsimees Hozinilt ei ole mingeid teateid?» küsis ta siis rinde staabiülemalt.

«Ei ole, seltsimees Ždanov,» vastas Gussev end kergitades, «rindejuhataja on ikka veel viiekümne neljandas.»

Ždanov tegi käega viipe ülalt alla.

«Istuge, istuge, seltsimees Gussev... Hoiame jõudu kokku,» lisas ta nukra muigega, läks oma töölaua juurest istungitelaua äärde ja võttis seal tugitoolis istet. «Enne järjekordsete tööküsimuste juurde asumist,» jätkas Ždanov, «kuulame õige ära seltsimees Vasnetsovi, kes kannab meile ette olukorrast Moskva all. Seltsimees Vasnetsov rääkis öösel Peakorteriga. Palun, Sergei Afanasjevitš.»

«Põhiliselt on mul eilsele Kindralstaabi informatsioonile vähe lisada,» lausus Vasnetsov käsi laua servale asetades. «Sakslased jätkavad pealetungi. Kindral Homenko 30. armee, mis loodest Moskvat kaitses, taandus lõuna pool Klini Volga äärde.»

«Lõuna pool Klini?!» hüüdis tormakas Popkov vahele. «See asub ju poolel teel Moskva ja Kalinini vahel!»

Vasnetsov jättis tema repliigi vastuseta.

«Milliste jõududega sakslased peale tungivad?» küsis Štõkov, Sõjanõukogu volinikuna Zaborje—Laadoga ringjoone ehitamisel oli ta pidevalt sõidus viibinud ja seetõttu Moskva all kujunenud olukorrast teistest vähem kursis.

Ždanov andis peanoogutusega mõista, et Štõkovi küsimusele tuleb vastata rinde staabiülemal.

«Meie rinde vägede luurevalitsuse andmetel, seltsimees Sõjanõukogu liige,» lausus Gussev ühtaegu end pisut Štõkovi poole pöörates, «ründasid Läänerinde paremat tiiba vastase kaks võimsat tankigrupeeringut ja osa 9. armee jõududest, vasakul tiival on aga uuesti aktiviseerunud Guderiani tankiarmee. Pole välistatud, et kõige lähemal ajal lisandub nendele jõududele veel sakslaste 4. armee.»

Mõnda aega kõik vaikisid ja olid oma mõtetega Moskva juures.

Lõpuks katkestas Ždanov selle rusuva vaikuse ja lausus:

«Asume nüüd järjekordsete küsimuste juurde.» Ta vaatas Pavlovile otsa, kes istus temast paremal Štõkovi ja Popkovi vahel, ja lausus: «Me kuulame teid, Dmitri Vassiljevitš.»

Pavlov tegi katset tõusta, kuid meenutades Ždanovi äsjaseid, küll Gussevile öeldud sõnu, jäi oma kohale istuma. Kellegi poole vaatamata alustas ta:

«Tahan Sõjanõukogu informeerida, et ööpäevane jahunorm on praegu kõigest viissada kümme tonni. Toiduaineid on linna jäänud vaid vähesteks päevadeks.»

Ja jäi siis vait.

Kõik siinviibijad mõistsid, mida see tähendas: pisut üle viiesaja tonni jahu, mis pealegi veel poolenisti vähesöödavatest segudest koosnes, — see oli kõige väiksem päevanorm, mida Leningradi kahe ja poole miljoniline elanikkond siiani oli saanud.

«Rääkige edasi,» nõudis Ždanov.

«Te ju teate, Andrei Aleksandrovitš...» hüüdis Pavlov otsekohesel toonil.

«Rääkige!» kordas Ždanov nüüd juba nõudlikult.

«Hea küll,» nõustus Pavlov, suutmata sealjuures oma rasket ohet varjata. «Nagu teada, jõustub ülehomme Sõja-

nõukogu otsus leivanormi viienda alandamise kohta: töölistele — kahesaja viiekümne grammini, teenistujatele, ülalpeetavatele ja lastele — saja kahekümne viie grammini. Olen täna sunnitud teatama, et samast kuupäevast ei saa me elanikkonnale peale leiva midagi anda. Kuid isegi sel tingimusel jääb meil, kui olukord ei muutu, kuu lõpuks vägede ja laevastiku varustamiseks: liha kolmeks, täpsemini kolmeks ja kolmeks kümnendikuks päevaks, rasva nädalaks, kruupe ja makarone vähem kui neljaks päevaks... Sellega, Andrei Aleksandrovitš, lubage mul oma informatsioon lõpetada.»

Ždanov vaikis.

«Linna tervishoiuosakonna teatel, seltsimehed,» hakkas nüüd rääkima Popkov, «on möödunud viieteistkümne päeva jooksul linnas alatoitluse tõttu surnud kaheksa tuhat kakssada kolmkümmend kaks inimest. Düstroofikute ja skorbuudi all kannatavate inimeste kohta ei ole arvestust sisse seatud. Nüüd ei pöördu kaugeltki kõik polikliinikute poole, inimesed mõistavad, et arstid ei ole võimelised neile reaalset abi osutama.»

Paistis, et Ždanov ei kuulanudki seda, millest Leningradi linnanõukogu esimees rääkis. Otsustades tema hajameelse pilgu järgi, mis kusagile kaugusse oli suunatud, olid ta mõtted küll selle toa piiridest väljaspool. Aeg-ajalt vaatas ta kärsitult ukse poole. Lõpuks kutsus ta kellanupule vajutades oma abi, polgukomissar Kusnetsovi, kabinetti ja küsis temalt ärritatult:

«Kas siis Lagunovilt on lõpuks mingeid teateid?»

«Esialgu pole midagi,» vastas Kusnetsov süüdlaslikult. «Niipea kui ta helistab...»

«Kas ise olete temaga ühendust võtta püüdnud?» katkestas teda Ždanov.

«Jah, ma helistasin Ossinovetsi.»

«Kas Jakubovski oli seal?»

«Seal polnud kedagi, kõik olid kalda äärde läinud.»

«Kandke mulle viivitamatult ette, kui keegi peaks Ossinovetsist helistama.» Siis aga justkui oma järsu tooni pärast vabandades, lisas ta veel: «Palun teid, kandke ette.»

Kui Kusnetsov väljus, pööras Ždanov end kogu kehaga Popkovi poole, väljendades sellega, et ta pole tema kommentaare Pavlovi ettekande kohta kõrvust mööda lasknud, ja küsis:

«Mida te konkreetselt soovitate?»

Popkov ei jõudnud veel vastatagi, kui kostis telefonihelin. Ždanov võttis toru hargilt.

«Kuulan.»

Ta lausus ainult selle üheainsa sõna, asetas telefonitoru tagasi ja ütles seejärel:

«Mind kutsub Peakorteri telegraaf. Palun teid mitte lahkuda minna...»

Ždanov kõndis Smolnõi laia ja pikka koridori mööda raskelt hingeldades nagu seda astmaatikud kiirel käimisel tavaliselt teevad. Kõrvus helisesid tal ikka veel need hirmsad sõnad, mida Pavlov ja Popkov äsja olid rääkinud, aga mõtles ta juba sellest, mis seal Moskva lähistel ja Kremlis, talle nii hästi tuttavas Stalini kabinetis, praegu toimub. Ždanov ei teadnud veel, kes teda välja kutsub, kuid oleks väga tahtnud, et juhtme teises otsas oleks olnud just Stalin.

Siis aga välgatas tal peast läbi hinge tarretama panev oletus: aga kui just praegu sakslaste tankivägede kiilud Moskva lähistel on ühinenud ja teda vaid selleks välja kutsutakse, et talle teatada vältimatust ohust, vaenlase vägede tungimisest pealinna?...

Ždanov ei kahelnud hetkegi, et Moskvat hakatakse kaitsma vähemalt samasuguse visadusega nagu Leningradigi. Kuid ta teadis ka, milliseid tohutu suuri jõudusid sakslased Moskva alla olid koondanud...

Juba Moskva kaotamise mõtegi oli Ždanovile talumatu. Kuigi ta oli rasketel hetkedel alati valmis nii endale kui ka oma lähedastele seltsimeestele meenutama, et Kremli vallutamine ei saanud Napoleonile võidukrooniks, vaid tema kuulsusetu kaotuse alguseks, mõistis Ždanov sealjuures ometi, millised reaalsed tagajärjed oleksid Nõukogude riigi pealinna langemisel.

Eelkõige oleks see määranud Leningradi saatuse. Juhul kui vaenlane peaks Moskva vallutama, ei suudaks Leningrad isegi mõnda päeva vastu pidada: muudab see ju kohe talle antava välisabi saamise keerulisemaks. Pealegi saab Hitler siis von Leebile võimsalt täiendust anda ja see suhteline jõudude tasakaal, mis Leningradi all oktoobrist alates on välja kujunenud, saab häiritud. Kas või üle linnakaitsjate laipade, aga vaenlane siis juba kindlasti Leningradi tänavatele jõuab...

Poliitikategelasena mõistis Ždanov ja tajus alati peaaegu füüsiliselt Moskva ja Leningradi saatuse lahutama-

tust. Kuid inimesena, kelle õlgadel lasus iga kuu, isegi iga päevaga üha raskemaks ja kibedamaks muutuv peamine vastutus Leningradi kaitsmise eest, sest et ka elu linnas järjest raskemaks ja kibedamaks muutus, kuulus Ždanov siiski tervenisti Leningradile.

Välja arvatud need neli-viis lühikest tundi ööpäevas, mis ta magamisele kulutas, olid Ždanovi mõistus, süda ja kõik mõtted kogu ülejäänud aja seotud kas siis Uritskiga ja Forelli haigla piirkonnaga, kus sakslaste väeosad Leningradile kõige lähemal asusid, või Neeva idakaldaga, kus meie väed pisitillukesel platsdarmil palju pikki päevi tulemusteta püüdsid blokaadi läbi murda, või siis Volhovi ja Tihviniga, kus vaenlane teist blokaadisilmust püüdis kinni tõmmata. Kuid praegusel hetkel, kui ta neid kitsaid metallastmeid pidi läks alla tuhmilt valgustatud kahekäigulisest trepist, mis Smolnõi maa-alustesse ruumidesse viis, mõtles Ždanov ainult Moskvast.

Sidesõlme aparaadiruumis põles ere valgus ja siin püsis normaalsele lähedane temperatuur. See soojus ja see ere valgus, see telegraafiaparaatide rütmiline toksimine ja nendest väljalibisevate paberist lintide meelitav kahin lõi igale inimesele, kes Smolnõi süngetest ja jahedatest tubadest siia tuli, silmapilkselt kõigist sõja- ja blokaadiviletsustest vabanemise illusiooni. Igaühele neist tundus, et ta on sattunud mingisse teistsugusesse, täiesti omaette maailma, kuigi Leningradis tegelikult polnudki teist sellist kohta, mida nähtavad ja nähtamatud niidid oleksid nii tihedalt sidunud eesliini väeosadega, kes linna lähiseid kaitsesid, armeedega siit- ja sealtpoolt blokaadirõngast, ning Kõrgema Ülemjuhataja Peakorteriga, Kremliga, Moskvaga ja kogu Suure Maaga.

Vahetusevalves olev vanemleitnant kohtas Ždanovit välisukse juures kõigi rivimäärustiku reeglite kohaselt. Ždanov vastas tema tervitusele täiesti eraisiku kombel — ainult noogutas tervituseks, raportit aga ei hakanud kuulamagi, vaid läks kohe tagaseina ääres seisva laua juurde, mis teistest samasugustest, tihedasti kõrvuti, külg küljega peaaegu vastamisi paigutatud laudadest pisut eemale oli nihutatud.

Välivormi roheliste vanemseersandi kolmnurkadega naistelegrafist asetas kohe, niipea kui ta Ždanovit nägi, sõrmed oma «Bodo» klaviatuurile ja hakkas sellel harjumuspäraselt «ons seal, ons seal . . .» toksima. Ždanov teadis teda nimepidi, nii nagu kahte teist telegrafistigi, kes

siin Peakorteri otseühendusliinil vahetustega töötasid. Asemaatilist köhahoogu tagasi hoides tervitas ta:

«Tere, Leena.»

Tütarlaps kergitas end pisut, kuid jätkas ise ikka seda «ons seal» toksimist.

Kahe-kolme sekundi pärast hakkas aparaadist voolama lint korduva sõnaga: «Siin, siin, siin . . .»

«Andke edasi, et mina ka siin olen,» käskis nüüd Ždanov.

Ta ei näinud praegu midagi, ei laudade rivi, ei nende taga töötavaid telegrafiste, ei laest pikkade nööride otsas rippuvaid rohelise varjuga lampe, kohe mitte kui midagi peale nende sõrmede, mis välgukiirusel toksisid «Ždanov on aparaadi juures» ja siis ootavalt klaviatuuri kohale tardusid. Ka Ždanov seisis üleni ootuspinges.

Lõpuks aparaat elustus.

Telegrafisti ennetades haaras Ždanov aparaadist väljaroomava lindi kätte, ja vaevu end vaos hoides, et seda mitte sikutama hakata, luges ta lindilt:

«Tervist, Andrei Aleksandrovitš. Šapošnikov on aparaadi juures. Seltsimees Stalin käskis teile Peakorteri palve edasi anda. Saabuvate reservväeosade jaoks on meil kiiresti vaja rasketanke. Kas Kirovi tehas saab meile midagi anda?»

Vastuoluliste tunnete möll ründas Ždanovit. Esimestel sekunditel oli see rõõm. Rõõm ja kergendus selle tõttu, et teade midagi katastroofilist ei sisaldanud. Kuid see tunne möödus peagi — meelehärm tõrjus selle tagasi.

«Milliseid tanke!» tahtis Ždanov juba hüüda. «Ja kust neid võtta?» Sõja esimesest päevast alates saatis Leningrad alguses raudteed mööda, hiljem aga, kui vaenlane tee läbi lõikas, siis juba Laadoga kaudu suurema osa oma kaitsetehaste toodangust Moskvasse. Sealhulgas ka tanke. Ja kõik Peakorteri korraldused, mis tänasega sarnanesid, täideti ilmtingimata. Aga nüüd, kui Leningradis enam peaaegu ei olnud elektrienergiat — isegi hospidale polnud millegagi valgustada —, kui Laadoga oli laevadele läbipääsmatuks muutunud ja nälg inimesi jalust niitis, tundus Šapošnikovi poolt Peakorteri nimel esitatud palve, milles isegi Stalinile vihjati, Ždanovile otse uskumatuna.

«Andke edasi! . . .» ütles Ždanov oma meelehärmi varjamata ja takerdus siis äkitselt. Ždanov taipas, et ta oli praegu valmis tegema seda, mida ta enesele iialgi poleks

andestanud: tegema etteheiteid Moskvale ja tegema etteheiteid Stalinile nende üle jõu käivate nõudmiste pärast. Teha etteheiteid hetkel, mil vaenlane pealinna poole tungib; kui tema pöördumine Leningradi poole abi järele tähendab seda, et kõik teised võimalused on ammendatud!

«Andke edasi!» kordas Ždanov nüüd juba vaikselt ja hakkas dikteerima, ise hoolikalt sõnu valides: «Tere, Boriss Mihhailovitš. Kirovi tehases tuli tankide tootmine katkestada, esiteks selle tõttu, et Ižorski tehas pole kujunenud tingimustes suuteline soomuskatet tootma, teiseks seetõttu, et vajalikud sisseseaded ja kaader on evakueeritud, ja kolmandaks elektrienergia nappuse tõttu.»

Tal oli tahtmine lisada: «Pealegi surevad inimesed nälga.» Kuid ta hoidis end vaos ja jätkas pärast üürikest pausi:

«Viimase ajani remonditi Kirovi tehases vaid rindelt toodud vigastada saanud tanke. Nüüd me enam ei suuda seda teha. Viimased kümme tanki saadeti nädal tagasi Neeva platsdarmile.»

«Siis on veel teine palve,» hakkas Moskva uuesti rääkima, «kas te saate meid aidata, meile mootoreid ja «KV» üksikuid osi saata? Me püüame tankide tootmist korda ajada Stalini-nimelises autotehases. Peale selle on kiiresti vaja miinipildujaid ja polgukahureid. Vastuvõtt.»

Ždanov võttis kiiruga taskust märkmiku, avas selle ja hakkas dikteerima:

«Meie plaan on miinipildujate osas järgmine: päevas kakssada saja kahekümne millimeetrilist ja kaheksasada kaheksakümne kahe millimeetrilist. Praegu on meil olemas sada nelikümmend tükki saja kahekümne millimeetrilisi ja kolmkümmend tükki kaheksakümne kahe millimeetrilisi . . .»

Ždanov tahtis lisada: «Neid on meile endile äärmiselt vaja.» Kuid selle asemel ta dikteeris:

«Võime anda, kui vajatakse. Teatage ainult, kui palju neid vaja läheb.»

«On vaja väga palju miinipildujaid ja polgukahureid uute diviiside ja brigaadide jaoks,» vastas telegraafilint. «Palume kiiresti välja arvestada, palju te suudate neid maksimaalselt toota ja anda.»

«Saab tehtud, juba täna õhtuks arvestame välja,» lubas Ždanov. «Kuid relvade saatmine on praegu võimalik vaid õhuteed kaudu.»

«Saadame erilennukid,» toksis «Bodo» vastuseks. «Teatage aeg.»

«Õhtul teatame,» dikteeris Ždanov. «Nä . . .»

Ta tahtis juba öelda «nägemiseni», kuid jäi siis uuesti vait ega lõpetanudki lauset. Telegrafist ei võtnud veel käsi klaviatuurilt ja vaatas talle küsivalt otsa.

«Boriss Mihhailovitš,» dikteeris Ždanov, «me palume, et need lennukid, mis meile lendavad, oleksid laaditud täiendavate toiduainetega . . .»

Ždanov mõistis, et see tema palve on ülemäärane. Moskva oli niigi juba kaks päeva järjest saatnud Leningradi erilennukeid kõrgekalorsusega toiduainetega — hirsipudru ja suppide kontsentraate ning vorsti, võid ja piimapulbrit. Üldse oli selleks eraldatud kakskümmend neli transpordilennukit ja need olid juba kakssada tonni taolisi laadungeid kohale toonud.

Ždanov vaikis ja lisas väreleval häälel:

«Meil on väga, väga raske.»

Jälle hakkas lint roomama ja Ždanov luges sellelt:

«Ärge lahkuge aparaadi juurest.»

Möödus minut. Kaks. Kolm . . .

Lõpuks hakkas aparaat lühikeste tihedate tõugetega välja heitma võlli vahelt linti järgmiste sõnadega: «ons seal, ons seal . . .» — «Ždanov on aparaadi juures,» toksis Leningradi telegrafist vastuseks.

«Siin Šapošnikov,» teatas Moskva. «Teiega tahtis rääkida seltsimees Stalin. Kuid praegu räägib ta otseühendustelefoniga. Palus leningradlasi sügavasti tänada.»

Ždanov kavatses korrata oma lubadust teha kõike võimalikku, et täita Peakorteri palvet, kuid selle asemel küsis ta Šapošnikovilt tahtmatult:

«Missugune on olukord Moskva all?»

Vastus järgnes viivitamatult:

«Väga raske. Pärast meie jutuajamist seltsimees Vasnetsoviga on olukord halvenenud. Sellest hoolimata me Leningradi hätta ei jäta. Peakorter andis Meretskovile juhendi Tihvinile pealetungi forsseerimiseks. Hozinile on sellest teatatud. Meie poolt kõik. Šapošnikov.»

Aparaat jäi vait. Tütarlaps toksis veel «allkirja», mis kinnitas, et jutuajamine on lõppenud.

Kuid Ždanov ei lahkunud. Ta seisis liikumatult, pilk suunatud tardunud aparaadile, justkui ikka veel midagi oodates. Teistsugusel ajal oleks Tihvini ründamise teade Ždanovit rõõmustanud. Aga nüüd varjutasid kõike ikka

need kaks sõna: «olukord halvenenud». See tähendas, et Moskva on ohus. Ja kuigi sealsamas kõrval jätkasid toksimist kümned teised aparaadid, paistis Ždanovile, et pärast seda, kui Moskva oma vait jäi, saabus ruumi hauavaikus. Oma mõtetega oli Ždanov Kremlis ja püüdis oletada, millest ja kellega Stalin praegu otseühendustelefonil räägib.

Äkki kuulis ta tasast tütarlapsehäält:

«Seltsimees Sõjanõukogu liige... Andrei Aleksandrovitš... Kas varsti juba?...»

Telegrafist vaatas paluvalt ja pisaratest tulvil silmil Ždanovile otsa.

«Millest sa räägid, Leena?» küsis Ždanov nõutult.

«Kuidas seal... Laadogal on?» küsis tütarlaps nüüd õige pisut valjemini, nii et ta hääl korrapidaja kuuldekaugusse jõudis.

«Vanemseersant!» hüüdis korrapidaja. «Jutt jätta!» Siis aga pöördus ta juba hoopis teisel toonil Ždanovi poole. «Vabandage, seltsimees Sõjanõukogu liige. Tal on isa suremas.»

«Ja-jah,» vastas Ždanov selle peale kuidagi kohatult. «Trass üle Laadoga peaks nende päevade sees avatama.»

Ždanov läks ukse poole, kuid pöördus siis ootamatult ringi ja ütles talle järgnevale vanemleitnandile käigu pealt pooli hääli:

«Hoolitsege, et talle sada grammi kuivikuid välja antaks. Ühekordselt. Ma teen korralduse...»

Ülesminnes mööda kitsast treppi, seejärel aga mööda laia, mis Smolnõi teisele korrusele viis, kaalutles Ždanov endamisi, mida selleks viivitamatult ette võtta, et Moskva vajadusi rahuldada. Eelkõige tuleks ühendus võtta Kirovi ja Ižorski tehastega, aga ka vabrikuga «Skorohod», mis praegu samuti peale jalatsite suurtükimürske välja laskis. Blokaadirõngas asuvas Leningradis töötasid kõik sõja heaks. Isegi parfümeeriavabrik, mis endist viisi süütut «Grimmi» nime kandis, ei tootnud praegu huulepulki, vaid jalaväemiine, mille kestad vaseliinipurkidega sarnanesid. Aga käsitööartell «Priimus» sai kolm nädalat tagasi automaatide tootmise selgeks...

Oma mõtetega ametis Ždanov avas vastuvõtutoa ukse ja kuulis sealsamas oma abi, polgukomissar Kusnetsovi rõõmsat häält:

«Läksid!... Läksid jääle, Andrei Aleksandrovitš! Lagunov on telefoni juures, ootab teid!»

Ždanov tundis, kuidas ta süda jällegi taguma hakkas.

«Lõpuks ometi!» hüüdis ta ja kiirustas siis oma kabinetti.

Kõik, keda Ždanov sinna oli jätnud, seisid praegu kirjutuslaua juures summas koos. Ühelt laual asuvalt telefonilt oli toru hargilt ära võetud. Inimesed taandusid, kui Ždanov peaaegu joostes kabinetti tuli.

Laua ümbert ringi minemata haaras ta telefonitoru.

«Ždanov kuuleb!»

«Tervist, Andrei Aleksandrovitš!» kostis talle vastuseks Lagunovi kauge hääl. «Raporteerib Lagunov. Täna kell viis viisteist, nagu oli kavatsetud, läks uurimisgrupp jäälé ülesandega Kobonani jõuda ja tulevane trass märkidega ära tähistada.»

«Aitäh!» hüüdis oma erutust mitte vaos hoida suutev Ždanov ja kordas siis uuesti: «Aitäh!»

Mõne viivu jooksul kuulas ta vaikides Lagunovi ettekannet. Vaikust, mis nüüd kabinetis valitses, häiris vaid Ždanovi sage ja kahisev hingamine. Seejärel vaatas Ždanov kella ja pahvatas siis etteheitvalt telefonitorusse:

«Praegu on kell juba üheksa läbi! Miks te varem ei teatanud? Miks te meid nii pikka aega pinge all hoidsite?»

«Ei söandanud, Andrei Aleksandrovitš,» kostis vastuseks. «Ma alles nüüdsama selgitasin seda kõike seltsimees Vasnetsovile. Te ju teate, et luure on palju kordi jääl käinud, kuid iga kord niisama tühjalt tagasi tulnud. Kaheksandal kilomeetril tõkestas vesi tee. Kartsin juba, et täna seesama kordub. Kuna nüüd aga juba neli tundi on möödunud ja nad tagasi pole tulnud, tähendab see, et neil õnnestus ümber veepiiri minna, või oli see viimaste päevade jooksul kinni külmunud.»

«Sain aru,» lausus Ždanov nüüd juba oma tavalisel rahulikul häälel. «Veel kord aitäh. Jääme teie edaspidiseid teateid ootama... Sellest oleneb...» Siin ta hääl pisut värahtas. «Ühesõnaga, te saate isegi aru. Nägemiseni!...»

Toru hargile asetades libistas Ždanov pilgu katkestatud istungist osavõtjatele. Kuidas nende näod olid muutunud! Kui ta siit sidesõlme läks, olid nad sünged ja norus, tundus, et nende näole enam iialgi naeratust ei ilmu. Aga nüüd naeratasid kõik. Isegi Pavlov!

«Lagunovilt tuleb uusi teateid kaua oodata,» märkis Vasnetsov kahetsevalt. «Kobonani on kõige paremate tingimuste juures vähemalt kuue tunni tee. Aga praegu

kulub selleks kõige vähem üheksa kuni kümme tundi. Tähendab,» ütles Vasnetsov nüüd kella vaadates, «meil tuleb veel viis-kuus tundi oodata!»

«Jah, vähemalt viis tundi,» kinnitas Ždanov, «kui neil,» lisas ta siis häält tasandades, «üleüldse õnnestub kohale jõuda . . .»

Sel hetkel ta märkas, et ta ikka veel paberlindi kera peos hoiab. Tusaseks tõmbudes lausus Ždanov nüüd karmilt:

«Lihtsalt istuda ja rõõmustavaid teateid oodata pole meile just sobiv ülesanne. Ees on palju edasilükkamatuid töid. On Peakorteri ülesanne. Istuge, seltsimehed . . .»

Ja Ždanov läks esimesena rohelise kaleviga kaetud pika laua äärde.

VII

Roodukomandör, teise järgu sõjaväetehnik Sokolov sai käsu hommikul kella kaheksaks oma sillaehituspataljoni staapi ilmuda. Sinna minnes ei osanud ta aimatagi, et talle seal antakse ülesanne, mille lõpptulemusest väga paljus hakkab sõltuma kahe ja poole miljoni leningradlase elu või surm. Kõigel, mis toimus sel kärekülmal hommikul seal Laadoga järve läänekaldal, täpsemini Schlüsselburgi nimelise laia lahe ääres, puudus väline paljutähenduslikkus . . .

Pataljon paiknes Kokkorevo külakese piirkonnas ja peaaegu novembri keskpaigani oli tema peamiseks ülesandeks peetud muuli taastamist, mida Saksa suurtükivägi ja pommitajad õhust iga päev lõhkusid. Kuni Schlüsselburgi laht polnud veel jääga kaetud, vaierdasid selle muuli ääres sõjalaevastiku laevad ja pargased. Kokkorevost tõid nad idakaldale Leningradis toodetud laskemoona ja sõjatehnikat, aga tagasi tulid juba toiduainete lastiga.

Sillaehituspataljoni juhtis insener Brikov, kes oli kutsutud armeesse alles augusti lõpul, enne seda oli ta aga Üleliidulise Teedeehitusprojekti Leningradi Kontori eesotsas seisnud. Sillaehitusinsener Gussinski sai tema abiks tehnilisel alal. Teedeehitusinsenerid olid ka roodukomandörid Sokolov, Katšurin ja Kostjurin. Rühmakomandörid Dmitrijev, Stafejev, Aševski, Smirnov, Radzevitš, Latšinov, Krotkov ja Mordaškin olid samuti kõrgema haridusega insenerid ja saanud oma sõjaväedokumendid kas

sellesama Üleliidulise Teedeehitusprojekti Leningradi Kontori või siis Maanteede Valitsuse töötõendi asemele. Aga reakoosseisu ja seersantide hulgas olid enamuses eilsed tislerid, puusepad, müürsepad ja reeglipäraselt ikka vähemas eas mehed, keda vaid äärepealt sõjaväeteenistusse kõlblikuks peeti.

Kogu pataljonis võis vist üksnes Sokolov end «kogenud sõjameheks» nimetada — tal oli juba neljakümnendal aastal Karjala maakitsusel peetud lahingutest osa võtta tulnud. Ometi oli temagi end ööl vastu 10. oktoobrit siia saabudes esimesel hetkel ebakindlana tundnud. Ta oli harjunud maa peale teed ehitama, mägesid lõhkuma, soid täitma, külavaheteid asfaldiga katma. Aga siin tormitses ääretu, merega sarnanev järv, kai ääres seisid jäätunud, justkui äsja kaugelt Arktika-reisilt tagasijõudnud sõjalaevad, Vaganovi nõlva tipus aga kerkis nagu püstine sõrm, mis osutab maismaa lõppu, ülespoole Ossinovetsi majakas, kõrge kivitorn, alt kuni üles vaheldumisi laotud punastest ja valgetest kiviringidest üleni vöödiline. Kalda ääre viis tee, mis sadade vaenlase lennukipommide, praamile sõitvate rasketankide roomikute ja toppama jäänud veoautode rataste poolt sodiks oli songitud. Sellest teest vasakul mustendas kiduratest kaskedest, haabadest ja mändidest segametsa tukk, mida sõda samuti üsna kõvasti oli räsinud.

Pataljon asus käigupealt kaid taastama. Muldonne elamiseks kaevati juba hiljem, suuremalt jaolt öösel.

Raskes töös möödus nädal, teine ja kolmas. Sügistormine Laadoga hakkas tasapisi rahunema. Kuid see oli surmarahu. Ohukene jääkirme huljus tinakarva järveveel. Üha harvemini jõudsid Ossinovetsi nüüd laevad. Ainult kõige võimsamatel neist õnnestus läbi jääsupi ja rüsi tungida. Laadoga järv polnud enam laevatatav.

Novembri keskpaiku kutsus Leningradi rinde tagalaülem kindral Lagunov kokku kõik Kokkorevo lähedale koondunud väeosade komandörid ja teatas neile oma kähiseval, külmavõetud häälel, et on viivitamatult vaja üle Laadoga rajatava autotee ehitamise ettevalmistustööde juurde asuda. Samas tutvustas ta neile kolmanda järgu sõjaväeinseneri Jakubovskit, kes oli ehitustööde ülemaks määratud.

Sellest ajast saadik kostis kaldaäärsest metsast ööl ja päeval lakkamatut kirveste paukumist ja saagide vihinat; seal valmistati teeviitasid, tähiseid, ümberpaigutatavaid

lumeväravaid. Ühtaegu tehti korda juurdepääsuteid transpordivahenditele ja puhastati platse laadungite jaoks.

Talv jäi lõplikult püsima. Algasid suured lumesajud ja tuisud. Kuid jää, mis Laadoga järve kattis, veel ei kandnud ja järv jäi esialgu ülepääsmatuks.

Igal hommikul tõttasid Vaganovi laugest nõlvast alla rabedale jääle luurajad, et kontrollida, kui palju jää on öö jooksul tugevamaks muutunud. Nende ettekanded olid vasturääkivad. Ühed kinnitasid, et jää on öö jooksul ühekahe sentimeetri võrra paksemaks muutunud. Teised, kes tegid mõõtmisi rohkem lõuna või põhja pool, tulid tagasi ja teatasid, et jää on, vastupidi, hoopis õhemaks muutunud, nähtavasti mingite pidevalt oma suunda muutvate soojade vooluste tõttu. Kolmandad avastasid kaldast mõne kilomeetri kaugusel hoopis jäätumata alasid.

...Mööduvad nädalad ja Laadogat hakkavad tänama sajad tuhanded, isegi miljonid inimesed. Nad hakkavad Laadogat hellitavalt Elu teeks kutsuma. Kuid tol ajal, kui määratu suur järv alles liiga pikkamisi ja ebaühtlaselt kinni külmus, teda küll kiruti. Päästvast tuiksoonest, mille kaudu suur doonor — Nõukogudemaa — verd kallas oma elujõudu kaotavasse Leningradi, muutus Laadoga nüüd sakslaste liitlaseks.

Jakubovski käis ka ise mitu korda jääluurel. Iga päev, isegi kaks või kolm korda ööpäevas, helistas talle Lagunov Smolnõist. Helistas ainult selleks, et esitada see ainus küsimus, lausuda vaid need sõnad:

«Kuidas jää on?»

Vastused olid vormilt erinevad, kuid mõttelt ühesugused.

«Õhuke.»

«Ülepääsmatu.»

«Vesi on teel ees.»

Helistasid ka Ždanov ja Vasnetsov. Küsisid kord nõudlikult, kord paluvalt, kord lausa anuvalt. Nimetasid möödunud ööpäeva jooksul nälga surnute arvu: nelisada inimest... kuussada inimest...

Kuid ka nemad kuulsid vastuseks ikka üht ja sedasama. Muutusid vaid vahemaad, mida luurajad jääl olid läbi käinud.

«Läbitud kolm kilomeetrit.»

«Läbitud neli kilomeetrit.»

«Läbitud kuus kilomeetrit, kuid eespool on vesi...»

Jääluurega tegelesid kõik. Rinde hüdrometeoroloogiateenistus. Sõjalaevastiku hüdrograafiateenistus. Balti laevastiku luurajad. Piirivalveväed. Inseneri- ja ehitusväelased.

Selleks et inimese raskust kanda, piisab seitsmesentimeetrilise paksusega jääst. Hobuse ja tonnise koormaree jaoks ei tohi jää olla õhem kui viisteist sentimeetrit, aga poolteisetonnise veoauto jaoks peab jää ligikaudu kakskümmend sentimeetrit paks olema.

Seitse, viisteist ja kakskümmend sentimeetrit, need olid arvud, millest inimesed unistasid. Nii unes kui ka ilmsi. Aga jää maksimaalne paksus ei ületanud ikkagi veel kaheksat sentimeetrit.

Lõpuks ulatus külm kahekümne kahe kraadini. Ja siis kutsutigi roodukomandör Sokolov sillaehituspataljoni staapi.

Väljakutse põhjust ta ei teadnud ja selle üle ta eriti oma pead ei vaevanudki. Roodukomandöre kutsuti sinna välja tihtipeale ja väga erinevatel põhjustel.

Hommik oli pilvine. Metsas oleks olnud üsna hämar, kui poleks olnud lund maas, jäidet haabade raagus okstel ja mändide okastel.

Jõudes lume alt väljaulatuvate elutute vaarikavarte vahel kõrguva staabimuldonni juurde, kergitas Sokolov poolkasuka varrukat ja vaatas kella. Kolm minutit puudus kaheksast.

Muldonni sissepääsu juures lõi tunnimees külma pärast tantsu. Peale tema polnud seal inimhingegi. See paistis Sokolovile kummalisena: nähtavasti ei olnudki välja kutsutud kõiki roodukomandöre nagu tavaliselt, vaid üksnes teda.

«Kas teised on juba kohal?» küsis Sokolov siiski tunnimehelt.

Too katkestas hetkeks oma tantsu, kehitas külmakartlikult õlgu ja vastas oma külmast kähiseval häälel:

«Komissar ja insener on kohal, seltsimees teise järgu sõjaväetehnik.»

«Aga pataljoni komandör?»

«Pool tundi tagasi läks välja.»

Sokolov hakkas jäätanud trepiastmeid pidi alla muldonni astuma. Avas siis ukse ja küsis hästi valjusti, nagu sel puhul tehakse, ilma et ta ukseava katvat presenti oleks kergitanudki:

«Kas lubate?»

«Tule, tule, Sokolov, astu aga sisse!» hüüdis komissar vastuseks.

Sokolov nihutas eesriide kõrvale ja astus üle läve muldonni. See koosnes kahest pisikesest ruumist. Esimeses ruumis ruudukujulise siledaks hööveldatud laua ääres, mis jämeda püstipandud paku otsa oli kinni löödud, istusid pataljoni komissar Jurevitš ja abi tehnika alal Gussinski. Laua kohal rippus lakke kinnitatud elektrilamp. Muldonni tagaruumil ust ei olnud, oli vaid ukseava, mille kaudu võis tagapool tühje narisid näha.

Sokolov tõstis käe kõrvikmütsi äärde ja kandis kohalesaabumisest ette.

«Istuge, seltsimees Sokolov,» ütles komissar.

Istuda ei olnud aga õigupoolest kusagile: nendele kitsastele pinkidele, mis kummalgi pool lauda seisid, võis istuma mahtuda vaid üks inimene, eriti kui tal veel poolkasukas seljas oli. Gussinski nihutas end eemale, päris vastu seina ja osutas vabaks tehtud pingiotsale.

Kui sõdureid lähedal ei olnud, pöördus pataljoni komissar tavaliselt ees- ja isanime kasutades oma roodukomandöride poole. Ja see, et ta harjumuspärase «istuge, Leonid Nikolajevitš!» asemel roodukomandöri seltsimees Sokoloviks nimetas, sundis viimast valvsaks muutuma.

Sokolov kohendas oma poolkasuka hõlmad hoolikalt istumise alla ja sättis end siis inseneri kõrvale istuma. Ta märkas alles nüüd, et laual on laiali suur käsitsi joonistatud Schlüsselburgi lahe kaart, millel mõlema kalda asustatud punktid ära olid märgitud.

«Noh, insener, alusta peale. Selgita roodukomandörile, milleks teda välja kutsuti,» lausus Jurevitš, ise kusagile kõrvale vaadates.

Gussinski vaikis hetke, justkui kaaludes, millest tuleks alustada. Seejärel võttis ta punase pliiatsi, toetas selle nüri otsa mustale täpile lahe läänekaldal ja ütles:

«See tähendab, on Kokkorevo. Aga siin,» vedas ta pliiatsit üht juba joonistatud liini mööda, mis lahekääru pooleks lõikas, «on Kobona. Just seda liini pidi peab kulgema autotrass. Eks ole?» küsis ta nüüd näoga Sokolovi poole pöördudes.

Too aga vaatas omakorda nõutult insenerile otsa. See, mida Sokolov praegu kuulis, oli teada mitte ainult igale roodukomandörile, vaid ka igale sillaehituspataljoni sõdurile. Selle trassi ootuses elasid siin kõik sellest hetkest alates, kui Laadogale esimene jääkirme tekkis.

«Vahemaa,» jätkas Gussinski uuesti pilku kaardile libistades, «on kolmkümmend kilomeetrit, aga kui me jäätee üle Zelenetsi saare rajame, siis võib öelda, on selle pikkus kolmkümmend kaks kilomeetrit.» Gussinski torkas nüüd pliiatsi ühte punkti, mis idakaldale pisut lähemal asus. «Meile on väga tähtis, et trassil oleks killuke kindlat maad, kuigi see teekonda pisut pikendaks.»

«Milleks Gussinski seda kõike räägib?» püüdis Sokolov mõistatada.

Sokolov teadis hästi ka tulevase jäätrassi suunda ja sedagi, et selles suunas iga päev pataljonist jääluure välja saadetakse. Luurega käisid järgemööda kaasas kaks rühmakomandöri — Dmitrijev ja Stafejev. Ja iga kord, kui nad olid läbi käinud neli, kuus, kõige rohkem kaheksa kilomeetrit, pöörasid luurajad tagasi, ise väsinud ja läbikülmunud, jäätunud kangisid ja kalurituurasid suurivaevu kaasa lohistades. Tulid tagasi, et ette kanda: «Jää paksus ei ületa seitset-kaheksat, kõige rohkem kümmet sentimeetrit. Ja sedagi vaid marsruudi alguses. Aga edasi tõkestab juba vesi tee . . .»

Äkki Sokolov taipas. Taipas kõik! Laadoga on üleni kiiani külmunud! Küllap jõudis järjekordne luuresalk Kobonani välja, kuid tuli alles hilja öösel tagasi ja teade sellest pole veel jõudnud pataljonis levida. Tähendab, teda kutsuti selleks, et saada siit juhtnööre, kuhu ta peab oma roodu jäätee rajamiseks viima.

Sokolov ei suutnud end vaos hoida, hüppas püsti ja hüüdis rõõmsalt:

«Kes läks esimesena üle? Kas Stafejev?»

Talle ei vastatud.

Sokolov libistas nüüd nõutult pilgu Gussinskilt Jurevitšile. Kuid ka tema vaikis.

Lõpuks ütles Jurevitš:

«Istu, Sokolov. Keegi pole veel üle Laadoga jõudnud. Üle läbis Stafejev ainult kaheksa kilomeetrit, edasi oli jäHegi vesi ees.»

«Kui vesi, siis pole midagi parata,» tegi Sokolov mornilt järelduse. Ja ta meeleolu langes kohe.

«Küll on targutamine!» lausus Gussinski ärritatult. «Muudkui korrutavad ikka üht ja sama sõna: vesi ja vesi! Aga mis vesi see on? Kes seda teab? Võib-olla on see ainult lahvandus ja sellest saab ümbert ringi minna?»

«Miks siis pole katset tehtud?» küsis Sokolov endist viisi mornilt.

«Sellepärast, et me läheme jääle liiga kerges varustuses, just sellepärast,» jätkas Gussinski kurjustamist. «Ilma kelkudeta, sillaredeliteta ja köiteta! Läheme jääle viltides, aga need saavad läbimärjaks. Läheme saabastes, need aga libisevad jääl. Toiduaineid võtame kaasa kõige rohkem ööpäevaks või isegi veel lühemaks ajaks — ise juba ette veendunud, et me samal päeval tagasi tuleme. Luuresalk! ... Aitab meile nendest luuresalkadest, meil on vaja otsimisgrupp luua, niisugune, nagu need rahuajal jääl käisid!»

«Rahuajal sakslased Schlüsselburgis ei istunud,» tähendas Sokolov tigedalt muiates.

«Ja sellest hoolimata! ... Ma räägin selles mõttes, et see grupp tuleb põhjalikult, nagu kord ja kohus ette valmistada. Tuleb kaasa võtta kelgud, sillaredelid, kangid, tuurad, köied, päästevööd, ravimid!»

«Te tahate öelda ...» alustas Sokolov, aga pataljoni komissar Jurevitš katkestas teda ja sõnas:

«Ja-jah, sa taipasid õigesti, seda ta just ütelda tahtiski. On vaja organiseerida mitte lihtsalt luure-, vaid otsimisgrupp. Vähemalt kolmekümnest inimesest. Ja tuleb välja valida kõige tugevamad ja kõige vastupidavamad mehed. Igas mõttes kõige vastupidavamad, kas mõistad? Nii vaimu kui ka keha poolest! Ja nendega iga hinna eest Kobonasse välja jõuda! Ja mitte tagasi tulla teatega, et siin on jää õhuke ja seal on vesi ees, vaid leida tee üle jää. Leida tee, selles ongi ülesanne! Otsida!» lausus Jurevitš viimast sõna eriti rõhutades. «Jah, otsida kindel tee mööda jääd, mis kas või hobust ja reekoormat suudab kanda.»

Sokolov oleks tahtnud küsida: «Aga kust seda otsida? Ega siis mitte üle kogu Schlüsselburgi lahe, mille üldpind ligikaudu üheksasaja ruutkilomeetrini ulatub? Tee tuleb kõige lühemale sirgjoonele rajada, ja see on juba kaardile punase pliiatsiga ära märgitud.» Ent Sokolov hoidis end vaos. Ta teadis sõnade «otsida» ja «leida» hirmsat alternatiivi! Teadis, et Leningradis iga päevaga nälga surnute hulk kasvab. Seda meenutas talle vahetpidamata Lagunov. Ja sellega alustas iga oma jutuajamist sillaehitajatega Jakubovski. «Leida», see tähendas Laadoga idakaldale kogunenud toiduainelaadungite Leningradi saatmist. «Mitte leida», see tähendas aga Leningradi jaoks surma. «Leida», see tähendas leningradlastele elu kinkimist. «Mitte leida», see tähendas sadade tuhandete inimeste kindlat hukkumisele määramist.

«Leida sa, roodukomandör, sellesse uurimisgruppi soovitad?» küsis Jurevitš nõudlikult.

Ja Sokolov hakkas nimetama nimesid, iga nime järel ühte sõrme kõverdades. Kui juba kätel sõrmi enam ei jätkunud, pigistas ta oma käe rusikasse kokku, justkui juba nimetatud inimesi kaotada kartes ...

«Oota,» katkestas teda Jurevitš. «Inimesi sa tunned, selles ma ei kahtle. Kuid mul on sulle veel üks küsimus: kes da niisuguse grupi ülemaks määrata?»

Sokolov teadis, millist vastust temalt oodatakse. Ja tema hinges astusid lühidasse võitlusse justkui kaks erineva inimest. Üks nendest oli insener, kes oli harjunud pidama täpset arvestust, kellele olid võõrad läbikaalumata ning uisapäisa tehtud otsused ja kes oli harjunud iga mut kas siis edukalt või ebaeduga täidetud ülesannet eelnevatega võrdlema. Teine inimene temas oli aga hoopis teistsugune. See sündis 22. juuni pärastlõunal, kui Molotov oma kõnet pidas ja miljonitele inimestele, nende hulgas ka temale, Sokolovile, sai selgeks, et sellest hetkest alates on sõda halastamatult tõmmanud järsu piirjoone selle vahele, mis oli ja mis on. Sellest piirist üle astudes tuleb lahti öelda kõigest harjumuspärasest, tuttavast, varem arvestatust, küll isiklikest, küll üldrahvalikest ettenähtud plaanidest, tuleb suuta elada kõrvuti surmaga ja võtta vastu otsuseid, mille õigsuse ainsaks kriteeriumiks on panus tulevaseks võiduks vaenlase üle.

Ja too teine inimene, Punaarmee komandör, kes mõistis, et tal on elementaarne valik — kas võit või surm —, sai nüüd võimust rahuaja inseneri üle.

Sokolov muigas vaevu märgatavalt ja lausus siis tasa, isegi mingi rõhutatud ükskõiksusega:

«Kui usaldate — võin ise minna.»

«Just seda me sinult ootasimegi, Leonid Nikolajevitš!» hüüdis Gussinski. Ja teatas kohe samas ka ametlikult ning igale sõnale nagu erilist mõtet omistades: «Teise järgu sõjaväetehnik Sokolov! Teid määratakse otsimisgrupi komandöriks. Kas küsimusi on?»

Sokolov vaikis. Mitte sellepärast, et tal poleks küsimusi olnud. Talle lihtsalt paistis mõttetuna neid niiviisi käigu pealt esitada.

«Otsimisgrupp!» kordas ta mitte just irooniata endamisi.

See nimetus assotsieerus mitmete maamõõtmisinstrumentidega, transpordivahendite ja väliköökidega... Ja kes on üldse varem jääle teed rajanud? Ja kellele seda varem vajagi oli?...

Aga Gussinski tõlgendas Sokolovi vaikimist omamoodi.

«Tähendab, küsimusi pole?... Noh, mis siis ikka, need alles tulevad! Aga esialgu vaata ja kuula!»

Pliiats otsapidi kaardil, hakkas ta jämeda punase joonega paralleelset punktiirjoont tõmbama punkti suunas, mis Zelenetsi saart tähistas. Punktiirjoon kaldus pidevast joonest pisut lõuna poole.

«See läheb sakslastele liiga lähedale,» lausus Sokolov kõhklevalt. «Nad hakkavad trassi suurtükkidest tulistama.»

«Pole midagi parata,» tõrjus Gussinski selle väite tagasi, «ega me rahuajal tööta. Selle-eest aga võtame siit Zelenetsi juurest kursi pisut kirdesse. Näete, niiviisi.»

Ja ta vedas punktiirjoone idakalda punktini, mille kõrvale oli kalligraafiliselt selgesti sõna «Kobona» kirjutatud.

«Kas ülesanne on selge?» küsis Gussinski pliiatsit pihku pigistades.

Sokolov noogutas jaatavalt. Aga siis justkui virgus ja ütles:

«Teate mis, seltsimees sõjaväeinsener: ma petaksin nii ennast kui ka teid, kui ütleksin, et see ülesanne mulle täiesti selge on. Jääle pole mul veel elu sees teed tulnud rajada. Ja arvan, et teil samuti. Paberile on kerge joont tõmmata...»

«Aga te püüdke see peast välja heita, mõte, et meie jalge all jää on,» katkestas teda Gussinski. «Kujutlege enesele, et teie ees on tavaline talvine lumeväli, ühegi teeta ja teil on vaja maastikul leida kõige sobivam suund selle, noh, nõnda-öelda kolmekümne kahe kilomeetri pikkuse maantee rajamiseks.»

«Talvel maanteed ei ehitata, ja teie teate seda niisama hästi nagu mina,» lausus Sokolov muigamisi. «Kuigi peamine pole selles. Te ütlesite, «unustage jää». Aga kuidas ma saan seda unustada, kui luuresalk näitas...»

«Ka sõna «luuresalk» unusta ära, Leonid Nikolajevitš!» katkestas Jurevitš teda ka sedapuhku ägedalt. «Mis paganama luuresalk! Luureandmetest on meil samuti kõrini. «Siin on jää õhuke», «siin on vesi»... Aga Leningradis inimesed surevad! Aitab küll! Meile on praegu midagi

muud vaja!» Ja Gussinskile otsa vaadates käskis ta: «Jätkake, seltsimees sõjaväeinsener!»

«Tähendab ülesanne on selline,» hakkas Gussinski uuesti rääkima. «Tuleb organiseerida otsimisgrupp. Seda esiteks. On vaja leida ja liinivaiadega tähistada autotrassi suund jääl Kokkorevo külast Zelenetsi saare kaudu Kobonani. Seda teiseks. Kui aga teel lahvandused või alles kinnikülmumata kohad ette satuvad, tuleb ilmtingimata leida võimalus, kuidas sealt ringi saab minna. Seda kolmandaks. Tulemustest kanda ette siia, pataljoni staapi, virgatsitega. Esimene kord pärast seda, kui olete läänekaldast arvates kümme kilomeetrit läbinud, teine kord, kui olete Zelenetsi saareni jõudnud, ja kolmas kord sihtpunktist Kobonast. Konkreetsed ettepanekud otsimisgrupi koosseisu ja tehnilise varustuse kohta esitada pataljoni komandörile kinnitamiseks...» Gussinski kergitas nüüd poolkasuka varruka serva, vaatas kella ja lausus: «ütleme, kell kaksteist null-null. Ettevalmistustöödega alustada viivitamatult. Jääle minna homme koidu ajal. Kõik.»

Gussinski tõusis. Oma kohalt tõusis ka Sokolov.

«Veel üks sõna, Leonid Nikolajevitš,» lausus Jurevitš samuti tõustes. «Ma ei taha sinu eest midagi varjata. Ülesanne on raske. Kõik kinnitavad, et jää on alles õhuke... Nii kanti ette eile, aga pärast seda oli ju veel kärekülm õhtu ja öö. Mis puutub veesse, siis... ei hakka ma samuti varjama: me rääkisime eile kohalike kaluritega. Nemad arvavad,» ütles Jurevitš häält tasandades, «et seal, kaugemal, järv talvel kinni ei külmugi. Kui see nii on, siis...» Jurevitš lõi nüüd lootusetult käega ja ütles ootamatult tigedasti: «Lühidalt öeldes, tuleb kõik täielikult välja selgitada. Vahest hirmutavad nad asjatult ega tea isegi õigesti, mismoodi ja kuidas seal kõik on? Keegi neist pole varem talvel üle Laadoga käinud. Sellest hoolimata võtke keegi kohalikest kaluritest teele kaasa. Neile on siiski kohalikud olud paremini teada. Ja viimaseks: on ettepanek otsimisgrupi komissariks määrata Bruk. Milline on teie arvamus?»

Sokolov tundis hästi seda juba eakat vanempoliitjuhti, kes oli enne sõda olnud Piiteri kaadritööline, nahaparkal Vassilsaarelt.

«Sobib,» vastas Sokolov veendunult.

VIII

«. . . Peakorteri nõudmine, seltsimehed, on järgmine . . .» lausus Ždanov ja luges siis valjusti ette selle osa Šaposnikoviga telegraafi teel peetud jutuajamisest, mis puudutas relvastuse ja laskemoona vajadusi reservarmeede jaoks, keda Moskva alla koondati.

«Nii nagu mina seda taipan,» ütles pärast üldist üürikest vaikust nüüd Popkov, «ei seisa probleem mitte ainult selles, et seda kõike väljaspool plaani toota, kuigi ma, avameelselt öeldes, ei tea, kuidas me niisuguse ülesandega praegustes tingimustes toime tuleme. Ja kui tulemegi, mismoodi me selle toodangu Suurele Maale saadame?»

«Nad ju saadavad lennukid,» vastas Ždanov.

«Aga kahurid? Kas need viiakse samuti lennukitega?»

«Kahureid saame saata siis, kui jäätrass tegutsema hakkab. Ega siis lahing Moskva pärast vaid üks päev kesta. Kuid automaate ja miinipildujaid on kohe vaja . . .» Ja samas küsis Ždanov ilma nähtava seoseta äkitselt kõigi siinviibijate poole pöördudes: «Kas neil raadiosaatja on? Noh, seal Laadogal? Ma unustasin seda Lagunovilt küsida.»

Ja kõik taipasid, et isegi praegu mõtleb Ždanov nendele, kes täna varahommikul Laadoga jääle läksid, ja et ta pärast Lagunovi helistamist ei saa ega suuda silmapilgukski jäätrassile mõtlemisest vabaneda. Aga seda taibates rõõmustas iga nõupidamisest osavõtja oma südames, sest et ükski neist ei suutnud end sundida viivukski Laadogat unustama.

Sellest hetkest alates, kui Lagunov helistas, muutusid mõtted Laadogast justkui alaliseks taustaks, mida mingid teised mured ega mõtted varjutada ei suutnud. Kaalutledes, kui palju sõjatehnikat Leningradi tööstus toota suudab, ootas iga Ždanovi kabinetis viibiv inimene samal ajal uusi teateid Ossinovetsist.

Ždanovi küsimus ei tulnud kellelegi ootamatult.

«Nii ma Lagunovi jutust aru sain,» vastas kõigi eest nüüd Vasnetsov, «siis saatejaama otsimisgrupil ei ole. Kuid aeg-ajalt hakkavad Kokkorevosse tagasi jõudma virgatsid ettekannetega jää olukorra kohta.»

«Siis tuleb oodata,» lausus Ždanov tasa, ise kella vaadates. Ka ülejäänud pöörasid otsekui käsu järgi pea

hämarguse seinakella poole, mis paremal pool ust asus. Osutid näitasid, et kell on kolmveerand kümme.

«Kui otsimisgrupp koidu ajal jääle läks,» arutles Ždanov valjusti, «siis on nad vist juba vähemalt kümme kilomeetrit läbinud.»

Keegi ei söandanud seda oletust ei toetada ega ümber lükata. Või sa oskad arvata, mis neile seal teel ette võis sattuda, oli see siis õhuke jää, kuhjunud jääpangad või lahvandused.

«Hea küll, me ennustama ei hakka,» nõustus Ždanov otsekui seda väljaütlemata mõtet ära aimates ja tuli siis esialgse arutlusobjekti juurde tagasi. «Aeg ei kannata, seltsimehed! Meil on vaja kohe ära otsustada, kuidas me Peakorteri ülesannet täitma hakkame. Kuid eelkõige . . .» Ta vaatas Vasnetsovile otsa ja meenutas: «Te vist tahtsite seltsimees Pavlovi informatsiooniga seoses midagi öelda.»

«Andrei Aleksandrovitš, ma kavatsesin rääkida abinõudest massilise skorbuuti haigestumise vastu,» vastas Vasnetsov, «täpsemini küll poolikutest abinõudest. Meedikud kinnitavad, et okaspuude okkad sisaldavad märgataval hulgal C-vitamiini. Kui nendest leotist valmistada . . . Lühidalt öeldes, on ettepanek okaste massilist varumist alustada. Me arvestasime välja: selleks, et niisuguse leotisega kõiki linna sööklaid varustada, tuleb vähemalt kolmkümmend tonni okkaid päevas varuda.»

«Kes seda siis tegema hakkab?» küsis Ždanov.

«Minu arvates tuleb niisugune ülesanne komsomolile anda.»

Ždanov jäi hetkeks mõttesse. Ta teadis väga hästi, et tuhanded Leningradi kommunistlikud noored juba näljast ja külmast hoolimata Pargolovo ja Vsevoložski metsas puid langetasid, et kütteta jäänud linna kuidagimoodi abistada. Teised rajasid ringteed Zaborjest Laadogani. Kolmandad valvasid aga öösiti katustel, kustutades seal süütepomme, tassisid haavatuid välja sakslaste fugasspommide poolt purustatud majade varemete alt või teenisid hävituspataljonide koosseisus. Ždanovile meenusid ka Leningradi noormehed ja neiud, kellest üsna hiljuti oli formeeritud kümneid salku, et abistada täiesti kurnatud inimesi, kes ei suutnud enam asemelt tõusta, et neile vett tuua ja neile leivanormi kätte toimetada . . .

«Kas nende noored õlad suudavad uut koormat kanda?»

mõtles Ždanov nurkalt endamisi. Kuid valjusti ütles ta nii:

«Hea küll. Anname komsomolile ka selle ülesande.»

«On veel üks ettepanek,» jätkas Vasnetsov uuesti, «on vaja organiseerida jääalune kalapüük.»

«Aga kus?»

«Igal pool, kus aga võimalik. Peamiselt Soome lahe kaldal, Krestovski saarest Sestroretskini. Ühesõnaga kogu lõunakalda viie kilomeetri pikkuselt joonelt kuni Storožno neemeni välja. Selle ülesande soovitan «Lenrõba» trustile anda.»

«Ettepanek on vastu võetud,» lausus Ždanov. «On see teie poolt kõik?»

«Ei, ei ole kõik. Arvatavasti peame veel üht erakorralist abinõu kasutama. Peapostkontori baasidesse ja raudtee ladudesse on kogunenud teatud hulk toiduainete pakke, mida keegi senini ei ole välja nõudnud. Minu meelest tuleks need sealt ära võtta ja seltsimees Pavlovi käsutusse anda. Ühisesse katlasse panna.»

Ždanov kuulas Vasnetsovi ja langetas pea.

«Mis siis ikka, võtame ka selle ettepaneku vastu,» lausus ta ikka veel pead kergitamata. Ja heitnud siis pilgu kellale, kehitas rahulolematult õlgu, sirutas käe kellanuppudega paneeli peale ja vajutas ühele nendest. Uksele ilmus valvesekretär.

«Palun Jakubovskit!» andis Ždanov käsu.

Kõik nõupidamisest osavõtjad pöörasid end nüüd samuti ja isegi pisut kallutamisi sekretäri poole, justkui oleksid nad sõnadeta kinnitanud: «Ja-jah, Jakubovskit. Ja kiiremini, kiiremini! . . .»

Ždanov ei lasknud neil aga tähelepanu kõrvale juhtida, vaid jätkas:

«Lepime, seltsimehed, Peakorteri ülesannete täitmise konkreetsete abinõude suhtes kokku. Mina arvan, et eelkõige on hädavajalik välja arvestada, kui palju me nõutud sõjatehnikat üle plaani saame anda, aga seejärel tuleb meil kõigil ettevõtetesse sõita ja selle sõjatehnika sihtotstarvet selgitada.»

«Aga kas ikka tohib Moskva all tekkinud olukorra selgitamisel ajalehtedes avaldatud informatsiooni raamidest väljuda?» küsis Štõkov kahtlevalt.

«Kas kardate paanikat, Terenti Fomitš?» pareeris Ždanov. «Paanika vastu on Leningrad kindlustatud. Nälja ja surma vastu aga mitte. Aga paanika vastu küll! Öelge

inimestele otse välja: praegu otsustatakse Moskva saatust. Muidu . . .» alustas Ždanov ja takerdus siis, «muidu ei jätku neil selle ülesande täitmiseks jõudu . . .»

Kabineti uks läks käratult lahti. Valvesekretär kandis sisse, et Jakubovski on telefoni juures. Ždanov astus kiiresti väikese laua juurde, kus seisid telefonid, ja võttis toru.

«Tervist, seltsimees Jakubovski. Ma tahan teada, kas otsimisgrupist mingeid uusi andmeid pole saabunud?»

Toas valitses vaikus, mida häiris vaid metronoomi mõõdukas tiksumine.

«Sain aru. Ma tänan,» lausus Ždanov, ja läinud seejärel oma tugitooli juurde, ei istunud ta sinna, vaid toetas käed tooli seljatoele ja teatas siis:

«Esialgu midagi uut ei ole. Virgatseid pole veel tulnud. Jakubovski arvestust mööda ei ole esimest ettekannet enne kahtteist loota. Kui . . . see otsimine ka sedapuhku tulemusteta ei jää.»

Ja istet võtmata ütles ta nüüd nõupidamist lõpetades:

«Niisiis, seltsimehed, anname nüüd oblastikomitee ja linnakomitee tööstusosakondade töötajatele ülesande tunni aja jooksul meie ettevõtete võimalused kindlaks teha ja kõik kohapeal viivitamatult ära organiseerida. Tähtsamatesse tehastesse sõidavad oblastikomitee ja linnakomitee sekretärid. Kirovi tehasesse saadame . . .»

«Lubage, et mina sõidan Kirovi tehasesse!» hüüdis Vasnetsov.

«Kus see otsimisgrupp praegu võiks olla?» mõtles Ždanov endamisi, kui ta üksi oli jäänud.

Ta kujutles endale neid ääretuid valendavaid Laadoga avarusi ja kusagil seal, jääl, inimeste salka. Mida nad sel hetkel küll teevad? Kas lähevad edasi Kobona suunas, või seisavad abitult mustjalt tinase vee ääres, suutmata sellest üle saada? Aga vahest on nad jäänud toppama jääpankade taha — õhuluure on viimastel päevadel tihtipeale teatanud jääpankade kuhjumisest kogu selle piirkonna ulatuses, mis läänekallast idakaldast eraldab . . .

Kui nüüd kolme, nelja, kõige rohkem viie päeva jooksul jäätrassi ei õnnestu avada, on linn näljasurma määratud. Kõik need napid varud, millest Pavlov oli just ette kandnud, on selleks ajaks otsas. Nälg algab ka armees. Ja isegi kõige karastatumad võitlejad, kes peaaegu kuu

aega vaenlast Luuga joonel kinni hoidsid, pärast seda aga Pulkovo kõrgendike ja Forelli haigla juures tema rünnakuid tagasi tõrjusid, ei suuda siis sakslaste järjekordsele survele vastu panna...

Ždanovile meenus linna miilitsaülema eilne ettekanne: alatoitluse all kannatavad inimesed hulguvad linna servades vaenlase tule all ringi, kaevates seal labidaga lund, et sügisel koristamata jäänud kartuleid ja juurvilja leida. Miilitsaülem oli küsinud: «Mida teha? Kas mitte keelata inimestel minna sinna, kus iga hetk võib vaenlase suurtükkide ja isegi kuulipildujate tule ohvriks saada, või sellele hoopis läbi sõrmede vaadata?...»

Ždanov ise nägi aga eile mööda linna sõites leningradlasi, kes Badajevi mahapõlenud ladude territooriumil külmunud mullakamakaid korjasid. Ta küsis neilt: «Miks te seda teete?» Talle vastati: «Selleks, et seda suhkruga immutatud mulda läbi keeta ja lastele magusat vett juua anda...»

Oma mõtteid Laadoga tulevasele trassile koondades Ždanov ei suutnud, õigemini küll ei tahtnud mõelda sellest, et see pole veel pääsemine. Ei tahtnud iseendalegi tunnistada, et trassi mööda saab tuua ära üksnes selle toiduainete tagavara, mis juba on Laadoga idakaldale veetud, kuna raudteesõlm — Tihvin — on juba vaenlase poolt hõivatud. Ja siiski näris mingi kahtluseussike Ždanovi hinge. «Tuua ära kõik, mis on kaldale koondatud, aga mis saab edasi?» sosistas mingi tüütu hääl alatasa talle kõrva. «Aga mida sa edasi hakkad tegema? Jääd lootma Zaborjest Laadogani viivale ringteele? Kuid see ei saa enne kahte-kolme nädalat valmis.»

«Seda on vaja varem!» hüüdis Ždanov sellele häälele mõttes vastu.

«Noh, oletame, et see saabki mõnevõrra varem valmis,» jätkas toosama hääl sosistamist. «Kas siis olukord sellest oluliselt muutub? Kas sa enesele aru annad, kui tühine selle kahesaja kilomeetri pikkuse ajutise tee läbilaskevõime on? Mitte vähem kui viis päeva, aga võib ka olla, et terve nädal aega roomab seda teed mööda osaliselt hobusekoormatel, osaliselt autodel see laadung, mis Zaborjest Leningradi saadetakse. Ei, ka see ringtee pole väljapääs. Koos Laadoga trassiga suudab see üksnes ajutiselt Leningradi kaitsjaid elu ja surma piiril hoida.»

Ždanov tõrjus need mustad mõtted eemale ja püüdis end veenda, et peamine on praegu jäätrassi rajada. Selle

puudumine tähendab Leningradile paratamatult surma. Ja mõistis samal ajal, et tõeliseks eluteeks võib Laadoga trass saada ainult ühel tingimusel: kui sisemaalt Leningradi suunatavad toiduained hakkavad Laadoga äärde saabuma endist, lühimat teed mööda — Tihvini ja Volhovi kaudu. Raudteedpidi, aga mitte pudedaid palkteid mööda.

Kuid Tihvin oli kaheksandast novembrist saadik sakslaste käes. Kuigi Volhovit oli õnnestunud enda käes hoida, seisis vaenlane ikka veel liiga selle lähedal.

On vaja Tihvin tagasi võtta ja sakslased Volhovist eemale tõrjuda!...

Ždanovi ees laual oli paberossikonisid kuhjaga täis mahuka tuhatoosi kõrval telegraafilint. Ždanov võttis lindi ja hakkas sealt otsima seda kohta, kus Moskva teatas valmisolekust Tihvinit rünnata. Siin see oligi: «Peakorter andis Meretskovile juhendi Tihvinile pealetungi forsseerimiseks.»

«Kuidas see küll läheb? Ja kaua kestab? Ja kas see ikka edukalt lõpeb?...»

Ždanov, kes pikkade sõjakuude jooksul oli nii palju ebaõnnestumisi ja pettumusi üle elanud, ei lasknud end sellest teatest ahvatleda, ta kartis lootust tegelikkuse pähe võtta. Pealegi polnud ta küllaldaselt teadlik operatiivolukorrast Tihvini all. Selle linna vabastamise oli Peakorter teinud ülesandeks kindral Meretskovi 4. armeele, aga see ei allunud Leningradi rindele.

«Aga Volhovi eest vastutad sina!» sosistas ikka seesama tüütu hääl Ždanovile kõrva.

Jah, Volhovi eest, täpsemini küll vaenlase Volhovi grupeeringu purukslöömise eest vastutas tõepoolest tema, Ždanov. Koos Hoziniga. Ja just sellepärast viibiski rindejuhataja viimasel ajal järjest teisel pool Laadogat väeosades, formeerides seal koos Fedjuninskiga löögigrupeeringut, mis oleks suuteline vaenlast lähtepositsioonidele tagasi tõrjuma.

Ždanov pidas Hoziniga telefoni ja telegraafi teel ühendust. Rindejuhataja informatsiooni järgi otsustades kulges selle löögigrupeeringu loomine täie hooga, kuid täisedu garanteerimiseks oli see siiski nõrgavõitu. Vägesid ei jätkunud. Volhovi operatsioon sõltus omakorda paljugi sellest, kas õnnestub või ei õnnestu lähemal ajal jäätrassil liiklust avada: ainult Laadoga jääd mööda oleks võimalik 54. armeele täiendust saata.

Sel viisil põimus neil ähvardavail päevil kõik ühte puntrasse: Moskva, Leningrad, Tihvin, Volhov ja tulevane Laadoga jäätrass. Kuid Ždanovi silme ees nihkus esiplaanile siiski Laadoga. Ilma jäätrassita on võimatu rindel olemasolevate jõududega vajaliku efektiivsusega manööverdada, Leningradi tehastes toodetavaid kahureid Moskvasse saata, toiduaineid Leningradi vedada ja rindelinnast vanu inimesi, naisi ja lapsi tagalasse evakueerida.

Ždanov luges uuesti telegrammilinti ja tundis süümepiina: «Ma ei rääkinud Sõjanõukogu liikmetele siiski kõike, millest mul Šapošnikoviga juttu oli. Isegi Tihvinile ettevalmistatavast pealetungist mitte. Aga võib ka olla, et tegin õigesti, et vaikisin. Hozin ju teab sellest. Ja sõjalisest seisukohast on sellest täiesti küllalt . . .»

Ždanov läks nüüd kirjutuslaua juurde. Seal ootas teda terve virn igasugu pabereid. Ettekanded armeede sõjanõukogudelt ja õhukaitsestaabilt. Kokkuvõte linna tervishoiuosakonnalt. Kaitsetööstuse toodangu ööpäevase väljalaske kokkuvõte. Emade ja naiste kirjad palvega abistada nende näljasurmaohus olevaid mehi, poegi ja vendi, — selliseid kirju tuli ikka rohkem ja rohkem.

Kõige peal oli trükikoja äratõmme «Leningradskaja Pravda» juhtkirjast. Oblastikomitee büroo ülesandel valminud juhtkiri oli ette nähtud avaldada järgmises ajalehenumbris ja seoses eelseisva, viienda toidunormide vähendamisega.

Ždanov luges selle esimesi ridu:

«Bolševikud ei varja iialgi midagi rahva eest. Nad räägivad alati tõtt, kui karm see tõde ka ei oleks. Kuni blokaad kestab, ei saa toiduainetega varustamise paranemisele loota. Me oleme sunnitud vähendama väljaantavate toiduainete normi, kuni vaenlane pole tagasi löödud, kuni blokaad pole läbi murtud. On see raske? Jah, see on väga raske, kuid teist väljapääsu ei ole . . .»

Ždanov naaldus väsinult tugitooli seljatoele. Vaatas siis kella. Kell oli kolmveerand kaksteist. Kella ülespoole tõusnud osutid oleksid end talle justkui ajju puurinud.

«Mis seal Laadogal küll toimub? Miks nad vaikivad?! Vahest on jääle saadetud inimesed juba tulemusteta tagasi tulnud, kuid Lagunov ja Jakubovski ei söanda järjekordsest ebaedust ette kanda. Või lähevad jäämurajad ikka veel edasi, aga virgats pole veel tagasi jõudnud tulla? Või on teda mingi õnnetus tabanud?»

Viimasele küsimusele ei suutnud aga praegu keegi vas-

tata. Ei Lagunov, ei Jakubovski ega sillaehituspataljoni komandör Brikov. Sellest ajast saadik, kui kolmkümmend sõdurit ja komandöri jääle läksid ja Laadogat katvasse ühtu kadusid, oli side nendega katkenud.

«Aitab küll!» käratas Ždanov iseendale. «Kellelgi ei hakka sellest kergem, kui ma iseennast ja teisi ühtede ja samade küsimustega ja sagedaste helistamistega väsitan. On sündmusi, mida ei saa tagant kiirustada. Kui midagi kindlat välja selgitatakse, küllap see siis mullegi viivitamatult teatavaks tehakse. Aga nüüd on kõik! Mõneks ajaks Laadoga lihtsalt minu jaoks ei eksisteeri . . .»

Paberite läbivaatamist lõpetamata läks Ždanov kaartide juurde, mis ta kabineti seinal rippusid.

Üks nendest fikseeris olukorda Leningradi all. See oli jäänud põhiliselt samaks, nagu ta juba septembri teise nädala alguseks oli kujunenud. Sinine käänuline blokaadirõngas algas Soome lahe äärest, lõikas läbi mereäärse Oranjenbaumi poole mineva raudtee, liikus siis Peterhofini ja läks seejärel päris kaldani välja, Strelnat ja Uritskit kaasa haarates ja sealt juba Puškino ja Kolpino suunas alla laskudes, siis uuesti üles hüpates ja Schlüsselburgi ning Mga suunas kaheks hargnedes. Aga vastasküljel, Sestroretski taga, lõikas Leningradi ära samasugune sinine joon, mis üle Karjala maakitsuse edelast kirdesse põikas. Uus oli sellel kaardil teine blokaadirõngas, mis kaheksandal novembril sinna ilmus. See ulatus Laadoga lõunakaldani, möödus allpool Volhovist, kaldus siit kagusse ja ka Tihvin jäi selle haardesse.

See kaart seisis Ždanovil alati silme ees. Ta nägi seda isegi siis, kui teda siin kabinetis ei olnudki. Ta nägi seda isegi unes.

Kuid seal kõrval rippus ka üks teine kaart, mis näitas olukorda Lääne- ja Lõunarindel. Nüüd vahetati teda iga päev, sest sündmused Läänerindel arenesid hoogsalt.

. . . Laua tagant välja tulles suundus Ždanov just selle kaardi poole. Ainult mure Moskva saatuse pärast võis mõneks ajaks temast kõik muud mured eemale tõrjuda.

Ždanov silmitses kõveraid siniseid nooli, mis oma teravikega olid suunatud Moskva poole, ja mõtles siis tahtmatult selle kurja tahte elavale kehastusele, mis neid sakslasi juhib: Hitlerile ja saksa kindralkonnale.

Ždanovi kujutluses oli Hitler jäänud selliseks, nagu teda meie karikaturistid kujutasid: teibataoliselt kõhnana, rusikais kätega, patoloogilisest grimassist moonutatud

näoga ja tolle ebaloomulikult pika juustesalguga, mis mitte ainult ta lauba vasakut poolt, vaid ka silma kattis. Ent Ždanov mõistis, et Hitleri karikatuurne portree, kui võrd lähedane see ka originaalile ei oleks, siiski selle paljumiljonilise kurjategijate jõugu peamehe õudset olemust täielikult ei peegelda.

Kaardi juures seistes ja püüdes endale selgust luua neis dramaatilistes sündmustes, mis peaaegu pealinna müüride all — Leningradi, Volokolamski, Možaiski ja Serpuhhovi maanteedel — aset leidsid, tegi Ždanov katset oletada: kus küll praegu peaks olema too maniakk, kes oli otsustanud kõige kaasaegsema tehnika abil maailma keskaegseks muuta ja ajaloo kellaosuteid tagasi lükata? Kas väeosades? Kusagil Minskis, Vitebskis või Smolenskis? Või on ta jäänud Saksamaale, ümberringi telefonid, telegraafiaparaadid ja saatejaamad? Või hoopis peitnud end lennukipommide vastu kindlustatud varjendisse ja käsutab sealt talle nii kuulekaid kindraleid . . .

Kõigi Hitleri kindralite hulgast, von Leeb välja arvatud, kujutles Ždanov endale küllaltki selgesti vaid ühtainsat meest. See oli 2. tankiarmee ülem Guderian. Vähe aega enne sõda juhtus Ždanov lugema üht tema vene keelde tõlgitud raamatut «Tähelepanu, tankid!». Raamat algas autori värvitrükis portreega. Portree järgi otsustades oli Guderian juba siis märgatavalt otsaeest kiilaspäiseks muutunud ja selle tõttu paistis ta laup ebaproportsionaalselt suurena, aga tüseda näo alaosa, mis ahtalõikeliste pilusilmade juurest algas, jälle mittevastavalt väikesena.

Raamatu eessõnas oli öeldud, et selle on kirjutanud inimene, kellele Saksamaa võlgneb oma tankiväe võimsuse ja kes on üheks «Blitzkriegi» teooria rajajaks. Tähendab, see peaks olema lühike välksõda, mis oleks rajatud tankide kui põhilöögijõu laialdasele kasutamisele. Kuid meil ei võetud seda raamatut tõsiselt. See jättis avantüristliku soperdise mulje, kuna ta oli karjuvas vastuolus mitte ainult sõdade marksistlik-leninliku sõjateooriaga — autor nähtavasti polnud sellest midagi kuulnudki —, vaid ka saksa sõjaväelaste ringis traditsiooniliselt au sees oleva Clausewitziga.

Ždanov mäletas, kuidas kord pärast Poliitbüroo istungit, juba mitteametlikus miljöös, oli jutt Guderiani raamatule läinud. Siis vist oligi Vorošilov öelnud: «See kindralike fetišeerib tanke. Ta põlgab kõiki teisi liikuvkoosseise, näiteks ka ratsaväge. Aga igas sõjas mängivad edasipidigi peamist osa ikka inimesed.» Stalin aga parandas leda manitsevalt: «Inimesed, kes juhivad masinaid.»

. . . Praegu Ždanovi ees rippuval kaardil oli ühe lõunast Moskva poole suunatud sinise noole all märge «2TA», mis dešifreeritult tähendas 2. tankiarmeed. Sedasama, mida Guderian juhtis.

See oli vist teine juhus selle sõja ajal, et Ždanov Guderiani meenutas. Esimest korda oli raamatu «Tähelepanu, tankid!» autori nimi ta mälus esile kerkinud augustis, siis kui tema diviisid Brjanski rinde läbi murdsid. Ždanov kuulis sellest telefoni teel Stalinilt. Stalin oli siis öelnud, et ta saatis Brjanski rinde juhatajaks kindral Jerjomenko ja et too oli andnud tõotuse, et ta «selle lurjuse Guderiani» mitte ainult peatab, vaid ka puruks lööb.

Aga nüüd püüdis too «lurjus Guderian» Tuulat vallutada ja tungis Moskva poole.

Kaardil näidatud olukord oli juba vananeda jõudnud. Kaart tähistas eilse päeva rindesündmusi, kuid ööpäeva jooksul oli olukord Moskva all halvemaks muutunud ja et see järjest veelgi halvemaks muutub, seda võis Šapošnikoviga alles hiljaaegu peetud kõnelustest selgesti järeldada.

«Miks nad küll kaarti ei vaheta?» mõtles Ždanov endamisi ärritatult. «Mida kindralstaabi viimastes koondteadetes uut peaks olema?»

Ja nagu tema mõtteid kuuldes, astus kindral Gussev kohe kabinetti.

«Kindralstaabi viimane koondteade, Andrei Aleksandrovitš,» lausus Gussev tasa, ja avanud siis oma punaste kaantega kausta, asetas sealt mõned maisipaberist lehed kirjutuslauale.

Ždanov kummardus nende paberite kohale ja asus ahnelt seal kirjas olevaid selgeid ja lihtsaid ridu lugema. Nendes polnud midagi lohutavat. Koondteade andis tunnistust sellest, et ägedad lahingud käivad nüüd kogu Läänerindel. Selle lõunatiival, Tuula piirkonnas, pidas vastane pealetungilahinguid nelja jalaväediviisi, kolme motoriseeritud ja nelja tankidiviisi jõududega, millele oli lisanud veel ühe motoriseeritud brigaadi.

Hetk hiljem ilmus kabinetti polkovnik Koroljov uuendatud kaardiga. Vahetanud Ždanoviga tervituse, hakkas ta vaikides seda kaarti vananenud kaardi asemele panema.

«Milline on teie prognoos edaspidiseks, Dmitri Nikolajevitš?» küsis Ždanov rinde staabiülemalt, ise pilku maisipaberi lehtedelt tõstmata.

«Oletan, et Guderian läheb ida poolt ümber Tuula,» vastas Gussev pärast järelemõtlemist.

«Ma küsin teilt peamist,» lausus Ždanov nüüd kärsitult. «Milline on teie kui sõjaväelase prognoos Moskva suhtes?»

Gussev vaikis. Ja selle vaikimise põhjuseks polnud see, et küsimus talle ootamatu oleks olnud. Moskva saatusele mõtlesid siis kõik. Gussevit rabas miski muu: see, et temalt küsis seda Keskkomitee sekretär ja Poliitbüroo liige, kes muidugi oli kõigest hoopis paremini informeeritud kui rinde staabiülem.

Kuid Ždanov ootas vastust. Ja Gussev püüdis talle vastata vajaliku põhjalikkusega ja iga oma sõna hoolikalt kaaludes:

«Andrei Aleksandrovitš, minu arvates sõltub sündmuste edaspidine käik sellest, kui palju Peakorteril veel kasutamata reserve varuks on, samuti 30. ja 16. armee juhatajate arukusest ja vastupidavusest, sest just nendele armeedele andis vastane oma põhjapoolse grupeeringuga vist kõige võimsama löögi. Eksisteerib teatav sõltuvus . . .»

«Oodake!» hüüdis Ždanov teda katkestades, ja tõstnud siis pea, suunas Gussevile oma pruunide silmade ainitise pilgu. «Ma muidugi mõistan, et teie kui elukutseline kaadrisõjaväelane mõtlete puhtsõjaväelistes kategooriates. Kuid ma tahaksin teilt küsida . . .» Ždanov jäi äkitselt vait, sest et järgmisteks sõnadeks, mida ta tahtis lausuda, olid: «Kas vaenlasel õnnestub Moskvat vallutada?» Ždanov ei lausunud neid sõnu, ta arvestas, et neid sõnu võiks endale lubada ükskõik kes, ainult mitte tema, juhtiv töötaja ja poliitikategelane. Ja Gussevi otsa vaatamata ütles ta tigedalt, noomival toonil: «Kas teile ei tundu, et meie ajakirjanduses viimasel ajal juba liiga tihti Napoleoni meenutatakse? Ülearu palju lobisetakse sellest, et Moskva vallutamise eest tuli tal tasuda täieliku kaotusega. Aga see on kahjulik loba.»

Gussev oli ummikusse aetud: Napoleoni haledat saatust oli temale just Ždanov ise korduvalt meenutanud, aga nüüd mõistab ta sellised meenutused hukka. Ja mis on staabiülemal asja nende artiklitega, mis Ždanovile ei meeldi? . . .

Ta lihtsalt ei taibanud, et Ždanov praegu iseenesega võitlust peab. Väga üürikeseks hetkeks oli Gussevi ees pisut paotunud lihtne surelik, kel oli haavatav hing, äärmiseni pingul närvid ja süda, mis polnud kindlustatud muremõtete, pettumuste, jõukaotuse ja lõpuks ka hirmu vastu. Ja samas hakkas Ždanovis jällegi kõige rangema enesekontrolli mehhanism tööle. Noorusaastatest saadik oli Ždanov omaks võtnud, et temal pole õigust nõrk olla, väsida, aga veelgi vähem hirmu tunda ja et tal on palju rohkem kohustusi kui õigusi. Ta on kohustatud õigel ajal toetama nõrka, õigel ajal abistama väsijat ja igal ajal ja igal pool vastutama teda ümbritsevate inimeste hingeseisundi, meelelaadi ja tegude eest.

«Moskvat me vaenlasele ära ei anna,» lausus Ždanov väljakutsuvalt, ise ainiti Gussevile otsa vaadates. Ja ajas samas Gussevi jällegi segadusse oma uue küsimusega: «Mida teie praegu Žukovi asemel ette võtaksite?»

Gussev vastas õlgu kehitades:

«Mul on raske siin viibides Žukovi eest midagi otsustada. Kuid omal kohal tean ma kindlalt, mida ma pean tegema: on vaja Moskvat abistada. Aga kuidas ja millega? Eelkõige vastulöögi andmisega Tihvini ja Volhovi piirkonnas. Rindejuhataja teatas mulle, et Peakorteris on niisugune operatsioon juba planeeritud.»

«Ma tean seda,» lausus Ždanov. «Ainult, et selles operatsioonis on peaosa antud 4. armeele, aga see ei allu meile.»

«Meil on 54. armee. Andrei Aleksandrovitš, mina arvan, et me peame Fedjuninskit toetama.»

«Hozin praegu sellega tegelebki.»

«Jah, kuid seal on veel jõudusid vähevõitu. Meie reservid on siin, Leningradis.»

«Kas te räägite jäätrassist?» küsis Ždanov valvsalt.

«Just nii,» kinnitas Gussev. «Jäätrassi ei vajata ainult toiduainete transportimiseks.»

Ždanov jäi mõttesse ja vaikis.

«Kas lubate mul minna?» katkestas selle rusuva vaikuse Koroljov, kes kaardi vahetamisega valmis oli saanud.

Ždanov noogutas talle nõusolevalt ja lubas samas koos Koroljoviga ka Gussevil lahkuda.

Kui nad kabinetist olid väljunud, vaatas Ždanov kella. Kella osutid olid täisnurga alla tardunud, kell oli veerand üks. Ždanov kutsus vastuvõturuumist valvesekretäri oma kabinetti ja andis talle käsu:

«Ühendage mind Lagunovi või Jakubovskiga. Ja viivitamatult.»

Sekretär pööras ümber ja sulges enda järel ukse. Ždanov jäi aga, käed laua servale toetatud, endist viisi liikumatult istuma. Teda piinas ikka ja jälle toosama küsimus: «Mis seal Laadogal toimub? Mis seal küll toimub?»

IX

Samal pilvisel varahommikul, mil Ždanov kutsuti sidesõlme, Smolnõid Kremliga ühendava otseühendustelegraafi aparaadi juurde, liikus rühm sõdureid ja komandöre udus vaevumärgatavast Ossinovetsi majakast mööda ja siis kaldast alla Laadoga järve jääle. Rühmas oli kolmkümmend inimest.

Nende kolmekümne inimese selja taha jäi näljasilmuses lämbuv ja vaenlase suurtükitule all piinlev Leningrad. Ometi paistis neile esimesel hetkel, nagu oleks sõda ja blokaad kusagile eemale taandunud. Siin, valgel ja lagedal Laadoga jääl, oli raske ettegi kujutada, et kusagil siinsamas lähedal tuli ja surm möllavad.

Ekspeditsioonil seisis ees teekond tundmatusse. Laadoga salakavalusest liikus hulk lugusid ja legende! Sokolov ja tema seltsimehed olid palju kuulnud sügistormidest Laadogal, mis isegi meretormidele alla ei andvat, ja ka seda, et talvel toimuvat siin vahetpidamata jäämasside liikumised, kusjuures mõne viivuga võivat moodustuda ääretud lahvandused paikades, mis alles nüüdsama kaljukindla jääga tundusid olevat, ja kuhjuda ületamatult kõrged, otse Arktikat meenutavad jääpangad...

Nüüd siis oli nende kolmekümne inimese ülesandeks kõiki neid kuuldusi kas siis ümber lükata või kinnitada. Kuid nii ühel kui teisel juhul oli vaja leida tee, mida mööda kurnatusest hääbuvasse Leningradi võiksid takistamatult voolata võimsad elulätted.

Eelmine päev oli tervenisti ekspeditsiooni ettevalmistustele kulunud. Samal ajal, kui Smolnõi oli vägede ümbergrupeerimise, uute kaitsepositsioonide loomise, düstroofikutele uute statsionaaride ja orbudeks jäänud lastele lastekodude rajamise muredest hõivatud, samal ajal, kui kümned tuhanded leningradlased töötasid tööpinkide juures oma viimast jõudu kokku võttes, et mitte kurnatusest maha variseda, just sel ajal meisterdas Laadoga kaldal, Kokkorevo küla lähedal metsas üks täiesti tundmatu sillaehituspataljon saane ja puust redeleid, mis siis lahvanduste aitava silla aset võiksid täita, valmistas päästerõngaid ja teeviitasid tulevase jäätrassi tähistamiseks ja valis ekspeditsioonist osavõtjate jaoks paremaid suuski, tugevamaid kangisid ja tuurasid välja.

Kuid kõige raskem oli ekspeditsiooni jaoks inimesi valida.

Viie sõjakuu jooksul olid meie sõdurid ja komandörid palju õppinud: küll elu ja surma peale vaenlase vägede rünnakule vastu seisma ja piiramisrõngast läbi murdma, küll üksnes süütepudelitega saksa tankide vastu kahevõitlusse astuma ja vaenlase turmtule all üle jõgede sildu ehitama, küll Berliini pommitama, kusjuures neil õhuteed kaudu tuli ületada tohutu suuri vahemaid, mis Saksamaa pealinna Soome lahe saartest eraldasid. Veel olid nad harjunud mitu ööd järjest magamata olema või siis ajutistel vabadel hetkedel märgades kaevikutes tukkuma ja peale selle veel uut lahingutehnikat tundma õppima. Kuid mitte kellelgi neist nii suurte kogemustega meestest ei olnud veel ilalgi tulnud autoteed rajada põhjatut sügavikku katvale jääle, mille paksust keegi ei teadnud ja mis iga hetk lennuki fugasspommide ja suurtükimürskude all kilduleks võis mureneda... Pealegi polnud selles sillaehituspataljonis ühtki absoluutselt tervet sõdurit või komandöri — oli ju see pataljon formeeritud enamalt jaolt nendest meestest, kes eesliinil võitlemiseks kõlbmatuks olid tunnistatud. Kõigele vaatamata ekspeditsioon ikkagi komplekteeriti, varustati ja ka relvastati sellega, mis võimalik, kusjuures igaühe isiklikule relvale, kas siis viiepüssile või nagaanile, anti lisaks veel mitu käsigranaati...

Hilja õhtul kogus komissar Bruk lumisele metsalagendikule kokku kõik kommunistid ja kommunistlikud noored, kes ekspeditsiooni tuumiku moodustasid. Enne vestluse alustamist silmitses komissar igaühte neist tähelepanelikult. Paistis silma, et nad on halvasti riides. Jalas olid neil viltide asemel kirsasäärikud või sääresidemetega saapad. Mitte kõigil polnud peas ka kõrvikmütse, vaid paljudel riidest teravatipulised «budjonnovkad», mis intendandiladudes olid seisnud. Ainult osa sõduritest oli õnnestunud poolkasukatesse riietada, ülejäänud tulid vatikuubedes ja sinelites, mille peale oli maskeerimismantel tõmmatud. Polnud midagi parata: poolkasukad, vildid,

karusnahksed vestid ja kõrvikmütsid saadeti kõigepealt eesliinile. Isegi maskeerimismantleid õnnestus ekspeditsiooni jaoks saada vaid Jakubovski abiga. Tema hankis ekspeditsioonist osavõtjate jaoks ka toiduainete lisanormi üle plaanilise kolmepäevase toidunormi sai igaüks veel kolm kuivikut, ühe heeringa ja tüki kivikõva, läbikülmunud vorsti.

Komissari jutt oli lühike. Aga oleks võinud veelgi lühem olla, selle sisu oleks võinud ka kahe lausega ammendada: «Tuleb Kobonani välja jõuda. Iga hinna eest sinna jõuda!»

Otse sellelt koosolekult läkski ekspeditsiooni komandör Sokolov pataljoni komandopunkti, et seal Üleliidulise Teedeehitusprojekti oblastikontori endisele ülemale, aga praegusele pataljoni komandörile Brikovile ette kanda, et nad on valmis teele asuma.

...Ja varahommikul läkski ekspeditsioon jääle.

Sellest aga ei teatatud järgmises Nõukogude Informatsioonibüroo teadaandes. Selle kohta ei olnud ainsatki sõna märgitud ka «Leningradskaja Pravdas» ja isegi mitte rindelehes «Na Straže Rodinõ». Peale pataljonikaaslaste teadis sellest ekspeditsioonist vaid mõni üksik inimene: siin Kokkorevo metsa kaevikutes, kus Jakubovski staap paiknes, ja seal, Smolnõis.

Ekspeditsioon liikus edasi kolme grupina.

Esimeses neist oli viis inimest. Kõige ees läks Sokolov kahe rühmakomandöri — Dmitrijevi ja Smirnoviga, kes juba korduvalt jääluurel kaasas olid käinud. Otse Sokolovi kannul sammus tema sidemees — pataljoni kõige noorem võitleja, üheksateistkümneaastane poisiohtu Kuševljov. Noormees unistas eesliinist ja tal olid selleks ka kõik eeldused, kuid saatuse kummalise kapriisi tõttu, pigem küll sõjakomissariaadi kirjutaja hooletuse tõttu, oli ta sillaehituspataljoni sattunud. Ja kui ta siin kuulis, et ta roodukomandöri juurde sidemeheks saadetakse, oli ta esialgu päris norgu vajunud. Tema kujutluses paistis see teenistus talle postiljoni tööga sarnanevat. Tegelikult osutus see aga hoopis teistsuguseks ja peagi hakkas Kuševljov oma töö üle isegi uhkust tundma: temata on komandör nagu käteta. Aga komandöri Kuševljov mitte ainult et austas, vaid ka jumaldas tema võitlusliku mineviku pärast. Nii kõndis sidemees ka praegu otse Sokolovi kannul ega lasknud teda silmist, olles valmis esimesel vajadusel talle appi tõttama.

Sellesama esimese grupi koosseisus oli ka saatja kohalike kalurite hulgast — elatanud ja tusane mees, kes ikka omaette kõndida püüdis ja sellepärast nähtavasti Sokolovile eriti just ei meeldinud.

Esimese grupi järel, kümnemeetrise vahemaaga, liikusid ekspeditsiooni «peajõud» — Dmitrijevi rühma võitlejad, kangid ja tuurad käes ja teetähiseid täislaotud kelgud kaasas.

Kolmas grupp aga moodustas otsekui ekspeditsiooni tagala ja reservi. See grupp vedas samasugustel kelkudel kogukaid puust redeleid ja muudki varustust kaasa. Aga edaspidi oli kavas sellest grupist virgatseid võtta, kes ettekanded Ossinovetsi oleksid viinud.

Selle rongkäigu lõpetas ekspeditsiooni komissar Bruk.

Iga kolmesaja-neljasaja meetri järel tagusid Dmitrijevi sõdurid kangidega augu jäässe, torkasid spetsiaalsed puust mõõdupuud sellesse auku, ja veendunud, et jää paksus alla viieteistkümne sentimeetri ei ole, külmutasid teemärgid, mis tulevast teetrassi pidid tähistama, sealsamas kohe jäässe.

Koidueelne udu polnud veel hajunud. Hämarus tegi töötamise muidugi keeruliseks. Kuid oli vaja kiirustada. Kõigil seisis meeles, et tee Kobonasse on pikk, ja kõigil oli tahtmine enne pimedat sinna jõuda.

Edasiliikumist tõkestasid ka jääpangad. Need algasid juba kaldast kilomeetri kaugusel. Vahel tuli nendest ümbert ringi minna.

Ja ikkagi oli Sokolovil suurepärane meeleolu. Talle tegi rõõmu, et jää paksus oli kõikjal küllaldane selleks, et mitte ainult inimesi, vaid ka reega hobust ja võib-olla isegi pooletonnist veoautot kanda.

«Noh, Sussanin,» lausus Sokolov nüüd naljatamisi kalurist saatjale, «näha on, et see teie Laadoga polegi nii hirmus!»

Sussaniniks nimetas Sokolov teda ainult sellepärast, et oli selle süngevõitu mehe tõelise nime unustanud. Külanõukogu esimees oli selle saatja alles viimasel hetkel kohale toonud, siis kui ekspeditsioon juba Vaganovi nõlvale oli jõudnud. Siis oli ta ka saatja perekonnanime nimetanud. Üksainus kord!

Lambanahkses kasukas habemik kalur oli tõepoolest

lugulaulu Sussanini moodi. Sokolovi naljale vastas ta aga mornilt:

«Oota, komandör, ära hõiska enne õhtut... Näed, lund hakkas sadama. Just see veel puudus...»

Lumesadu oli alanud kuidagi korrapealt, justkui oleksid seal üleval äkki selle valge ja kahuse massi tohutu suure panipaiga luugid valla pääsenud.

«Sellist lund võib ainult kinos näha,» mõtles Sokolov muigamisi.

Tuli sammu aeglustada. Nüüd liikusid nad edasi nagu päris pimedad: pikkamisi, ettevaatlikult, tuuradega enda ees jääd kopsides.

Iga saja-kahesaja meetri järel tegi Sokolov peatuse, tõmbas kindad käest, ja pigistanud need kaenla alla, võttis sinelitaskust kompassi, võrdles seda kaardiga, mis tal oli tselluloidist kattega kaarditaskus. See tavalistes tingimustes küllaltki lihtne tegevus — kolonni edasiviimine asimuudi järgi — oli nüüd, kui sadu silmad kinni tuiskas ja ühe hetkega kompassi ning kaarditasku lume alla mattis, kärekülm pakane aga sõrmed tarduma pani, komandöri jaoks küllaltki raskeks katsumuseks muutunud.

Siiski olid nad seni ikka täpselt ja kõige lühemat teed mööda Kobona poole läinud, sealjuures vaid õige pisut lõunasse kaldudes, nii nagu see oligi mõeldud, sest sealpool see Zelenetsi saar asuski. Tõsi küll, Sokolov ei suutnud kujutleda, kuidas nad, kui lumetorm ei lakka, selle pisitillukese saare üles leiavad, mis kindlasti samuti nagu kogu Laadoga lumme on mattunud. Kuid esialgu püüdis ekspeditsiooni ülem sellele mitte mõelda: saareni oli veel kõvasti kaks kolmandikku teest minna. Ja nii iseennast kui ka oma teekaaslasi ergutas Sokolov sellega, et nad on juba oma seitse kilomeetrit edasi läinud, aga lahtist vett pole, jumal tänatud, veel kusagil näha. Umbes tunni aja pärast võib juba virgatseid Ossinovetsi saata: kümme kilomeetrit on siis juba läbi käidud.

Selle tõttu, et nad jää paksusele lootma ei jäänud ja ikka ahelkäigus, üksteisest poolteise- kuni kahemeetriste vahedega edasi liikusid, ekspeditsioonist osavõtjad omavahel peaaegu ei rääkinudki. Rääkimist segas ka tugev vastutuul. See muudkui võttis hoogu ja kippus juba tormiks muutuma. Tihe lumi ei langenud enam tasahilju jääle, vaid keerles vihinal ja vilinal metsikut tantsu lüües ümberringi.

Sokolovile meenusid Jurevitši sõnad, mida see hüvasti-

jätuks oli öelnud: «Käivad kuuldused, et seal kaugemal Ussi üldse kinni ei külmugi...» Ja Sokolov tundis, kuidas tal süda võpatas, kui ta mõtles: «Ainult mitte mõnda kinnikülmumata veelahvandusse sulpsata. Ei näe ju siin kahe sammu kaugusele kah enam keda kuraditki!» Samas aga märkas Sokolov jalataldades kummalist torkimist, justkui oleksid sokkide ja jalarättide vahele pisikesed kivid sattunud. Arvates, et jalad lihtsalt külmetavad, tegi ta katset käies energiliselt varbaid liigutada, kuid torkimistunne ei kadunud. See isegi tugevnes. Oleks tulnud jalad lahti võtta ja saabastest välja raputada mingil moel sinna sattunud kivid või mis seal veel võisid olla... Aga selliseid pakase käes ei olnud mingit tahtmist jalgu lahti võtta.

«Kust võisid sinna kivid sattuda?» arutles Sokolov endamisi. «Vahest lipsas jääkillukesi mu saapasse siis, kui me jääpankadest üle tulime, kuid need peaksid ju varsti ise ära sulama...»

Aga torkimine muutus järjest talumatumaks. Ja siis ta taipas, et need olid naelad! Mitte kivid ega jääkillud ei seganud tal kõndimist, vaid just need neetud naelad, mis seestpoolt saabastesse olid löödud.

Ekspeditsiooni juhtivate komandöride saapad ära naelutada oli soovitanud üks pataljoni kingsepp. Ta oli veendunud, et sel kombel võib end paljal jääl libisemise eest hoida, sest et tallast väljaulatuvad naelad omamoodi jäänaeltena muutuvad. Aga seda, et nende naelte teravikud inimese raskuse all jälle tasapisi läbi talla tagasi hakkavad minema ja naelte pead jalataldadesse tungima, seda ei tulnud ei leitutajast kingsepale ega tema katsealustest klientidele küll pähegi. Tõtt-öelda Sokolov alguses isegi rõõmustas nende omatehtud jäänaelte üle. Kahjuks ei kestnud see rõõm kuigi kaua. Nüüd aga ähvardas see juba suisa õnnetuseks muutuda.

Sokolov vaatas päris kadedalt temast paremal pool sammuvat kalurit. Kalur astus nii kindlalt oma kirsasaabastes, ikka jalg jala ette. Pataljoni kingsepa ratsionaliseerimisidee oli temast õnneks mööda läinud.

«Smirnov!» hüüdis Sokolov temast vasakul kõndivale rühmakomandörile, kelle saapad, nagu ta väga hästi teadis, olid samuti seestpoolt naelu täis taotud. Ja kui Smirnov tema juurde tuli, ise sealjuures otse laubale ja vastu põski vihtuva ja klaasikildudena nõelteravate lumeräitsakate eest kindaga nägu varjates, küsis Sokolov temalt

valvsalt: «Ivan Ivanovitš, ütle, kuidas sul jalgadega lood on?»

«Mis «jalgadega»?» küsis nooremleitnant vastu.

«Tähendab, temal on kõik korras,» mõtles Sokolov rahunenult, ja et oma küsimusega mitte mingeid kahtlusi esile kutsuda, jätkas ta juba nagu muuseas:

«Ma küsin, ega sa väsinud ei ole?»

«Vara küsid, komandör!» vastas Smirnov.

«Noh, heakene küll,» vastas Sokolov ja tundis, et valu taldades oleks nagu vähemaks jäänud.

«Ei tohi valule mõelda ega sellele mingit tähelepanu pöörata, tuleb endale sisendada, et mingit valu ei ole ega saagi olla, küllap siis lähebki kõik lõplikult üle!» otsustas ta ja vaatas taha. Paremal temast paistsid ähmaselt Kuševjovi ja kaluri kogud, vasakul, Smirnovist pisut kaugemal, Dmitrijevi oma. Teisi ekspeditsioonist osavõtjaid, kes olid hargnenud ahelikku, ei õnnestunud tal seetõttu üldse näha.

Sokolov hakkas juba muretsema, mõeldes endamisi: «Nii võib veel inimesed ära kah kaotada sellel peaaegu et tuhande ruutkilomeetrisel lagedal jääväljal. Oli ikka kergemeelsus, et ise ennast selle ekspeditsiooni juhiks pakkusin.»

Kuid samas kirus ta end kohe selle meelekindlusetuse pärast, kuigi rahutus hingest ei kadunud. Ja uued küsimused hakkasid teda vaevama: «Milliste tähiste järgi sa üle selle lageda lumise välja tee leiad? Kas kompassi ja kaardi abil? Aga mis seal sinu kaardil siis üldse on peale üle helesinise järvepinna veetud punase joone? On seal mingeid tunnusmärke või looduslikke orienteerumispunkte? Järve jääl pole asustatud punkte, pole kõrgendikke ega nõgusid, mille järgi võiks orienteeruda... Või on sul Arktika-rännakute kogemusi? Vahest polnudki need tšeljuskinlased ega Papanin, vaid just sina, kes sõjaeelsetel aastatel niisuguseid kogemusi omandas?»

«Ei tohi, ei tohi mõelda sellest!» kinnitas Sokolov endale mõttes. «Kolmkümmend kilomeetrit... ei, mitte enam kolmkümmend, nüüd juba ainult pisut üle kahekümne kilomeetri, see on ju tühiasi! Üheainsa ööpäeva ülesanne normaalsetes rännakutingimustes...»

«Missugune ööpäevane rännak? Millest sa ometi mõtled, kergemeelne inimene? Kes siis võtab rännakmarsi ette ääretutel jäälagendikel, kus üksainus vale samm võib sind põhjatusse veekeerisesse kiskuda? Sa kõnnid

seal, kuhu enne sind pole inimese jalg veel astunud. Sa jõhed sinna, kuhu enne sind veel keegi pole läinud. Mitte keegi! Kõik on siit tagasi läinud. Aga sina lähed edasi!...»

«Ei tohi, ei tohi sellest mõelda, tuleb mõelda ainult eesmärgile, ainult eesmärgile!» sundis end Sokolov. «Inimesed on palju suurematest vahekaugustest üle saanud! Nad on peaaegu ihuüksi Põhjapooluselegi jõudnud. Näljastena ja külmast kangetena, aga ikkagi kohale jõudnud! Meie rännak on sellega võrreldes laste jalutuskäik...» Ometi katkestas selle päästva mõtte kohe teine mõte: «Oled sa, veidrik, oma ülesande unustanud! On siis asi ainult selles, et Kobonani välja jõuda? Kellele sind seal vaja on, kui sa roomad sinna nii, et unustad kõik, mis sul selja taha jäi! Sinu kohus on trassi rajada. Trassi! On see sõna sulle tuttav? Seda trassi, mida mööda veoautode kolonnid oma koormatega sõita saavad! Sa astusid ühe sammu, teise ja kolmandagi ja oled veendunud, et oled eesmärgile lähemale jõudnud. Aga mõõda jää paksus ära, võibolla on see küllaldane vaid selleks, et sind kanda, aga see tähendab ju siis, et sa oma raske tee asjatult oled käinud!...»

«Ja siiski me rajame selle trassi ja leiame selleks õige tee!» püüdis Sokolov vihaselt oma tüütut sisevaenlast summutada. «Olgu pealegi, et keegi pole siit läbi saanud, aga meie saame!»

«Mitte keegi pole veel siit teisele kaldale läbi saanud!» vastas talle tuul. «Mitte keegi... mitte keegi... mitte keegi...»

«Aga meie läheme, läheme, läheme!» vastas talle Sokolov fanaatiliselt, ise keelega huultele kleepunud lund limpsides.

Mälusopist kerkis esile mälestus ammu-ammu, küllap juba lapsepõlves loetud raamatust. Selle raamatu nimi oli: «Kapten Hatterasi reis». Selle oli kirjutanud vist Jules Verne... Imeline muinaslugu on ammugi tõsilooks saanud. Pärast kapten Hatterasi olid ju, ja küllap on praegugi veel elus, jääväljade kaptenid Voronin ja Badigin, ja kogu maailm teab mitte muinaslugude kangelasi, vaid päris reaalseid polaaruurijaid Otto Schmidti ja Ivan Papaninit. Tõelised kangelased olid Sokolovi teadvuses pikaks ajaks raamatute kangelased ära varjutanud.

Kuid nüüd oli jälle tema kujutlusse kerkinud talle sügava mulje jätnud kindlameelse kapten Hatterasi kuju.

«Me peame kohale jõudma,» sosistas Sokolov kapten Hatterasile ja kordas siis, täpselt nagu vannet: «Me peame! Iga hinna eest! Kõigele vaatamata!»

«Smirnov!» hüüdis ta siis vasakule pöördudes jälle.

«Olen siin, komandör,» kõlas vastuseks tuulest summutatud hääl. Hetke pärast oli Smirnov ta kõrval. «Mis juhtus?»

Sokolov oleks tahtnud öelda, et esialgu pole midagi juhtunud, et ta kutsus teda, oma juba sõjaeelsest ajast ustavat sõpra selleks, et leevendada oma üksindus- ja mahajäetustunnet sellel ääretul jääväljal. Kuid selle asemel küsis ta Smirnovilt rangel komandöritoonil:

«Kas mõõtmisi tehakse?»

«Iga viieteistkümne sammu järel, nii nagu ette on nähtud,» vastas Smirnov mõnevõrra üllatunult.

«Aga tulemused?»

«Esialgu alla viieteistkümne sentimeetri ei ole olnud.»

«Vähe,» lausus Sokolov rahulolematult, «see jää ei kanna autot.»

«Selle-eest aga hobust saaniga kannab kindla peale. Seejärel hakkavad ka autod liikuma. Pakane läheb ju järjest käredamaks . . .»

«Olgu peale,» pomises Sokolov ja küsis siis äkitselt: «Kuule, Ivan, kuhu sa pärast sõda lähed? Kas «Teedeprojekti»?»

«Mis sa ütlesid?» küsis Smirnov vastu. Ta arvas, et ta tuule ulumise tõttu valesti kuulis.

Sokolov ei söandanud aga oma küsimust korrata. Ta oli niisama, ainult selleks, et oma mõtteid mujale juhtida, selle küsimuse esitanud. Nüüd paistis see küsimus talle eneselegi kohatuna ja rumalana. Ta tahtis seda rumalust parandada, lausuda mingeid muid sõnu, kuid samal hetkel kostis kõmisev raksatus ja kellegi ehmunud kiljatus. End nende häälte poole pöörates avastas Sokolov, et Kuševljovi ei olnud tema tavalisel kohal näha. Sidemees oli otsekui lumetormi hajunud. Pisut eemal kõrgus jääaukude ahelik. Sokolov tormas sinnapoole, ise kogu jõust karjudes:

«Kuševljov! Kus sa oled, Kuševljov?!»

«Siin, ma olen siin, seltsimees teise järgu sõjaväetehnik!» kostis nähtamatu Kuševljovi vastus.

See, et sidemees täpselt määrustiku järgi vastas, hetkeks isegi rahustas Sokolovi. Tuura najale toetudes jõudis Sokolov ühele jääpangale ronida ja nägi sealt, et Kuševljov lausa balansseerib ühel jalal.

«Kus sinuga on?» küsis Sokolov erutatult, kuigi vastust polnud vajagi: ta taipas juba ise, milles asi on. Kuševljovi teine jalg oli peaaegu saapasääre servani jää alla kadunud. «Smirnov, minu juurde!» Ja hüüdis siis veelgi valjemini tahapoole, sellesse lumisesse uttu: «Andke ahelikku mööda edasi, et kõik paigale jääksid! Kõik!»

Sokolov kuulis, kuidas paljude häälte poolt tema käsku korrati, kuni hääled järk-järgult kauguses vaibusid. Nüüd jooksis kohale Smirnov. Kahekesi haarasid nad Kuševljovil käte alt kinni ja tõstsid ta kergesti üles.

«Kuidas sa sellega hakkama said?» küsis Sokolov nüüd sidemehelt rangelt, kui too juba mõlema jalaga jää peal seisis.

«Tont seda teab, seltsimees sõjaväetehnik,» vastas Kuševljov süüdlaslikult, ise sealjuures jalga raputades ja ehmunult ahtakest, teravate servadega auku silmitsedes, kus tõkatmust vesi vulksus. «Tahtsin üle jääpanga hüpata, ja näe . . .»

«Siin pole tsirkus, et sedamoodi hüpata!» katkestas Sokolov teda vihaselt.

Kuševljov vaatas ikka veel süüdlaslikult oma komandörile otsa, kuigi ta ei taibanud, mida siin vihastada on. Aga Sokolov ei olnudki Kuševljovi peale tige, ta oli hoopis ütlemata rõõmus tema pääsemise üle. Komandöri närvilisusel oli teine põhjus: teda valdas uus ärevuselaine jää ebakindluse pärast.

Sokolov kutsus nüüd Dmitrijevit.

«Dmitrijev on siin!» kostis vastuseks.

«Tee jää mõõtmiseks korraldus! . . . Nendes kohtades, kus inimesed praegu seisavad!» Nüüd uuesti Kuševljovi poole pöördudes küsis ta aga juba lahkemalt: «Ega vett üle saapasääre tulnud?»

«Mitte tilkagi!» vastas sidemees rutakalt. «Aga teie, seltsimees teise järgu sõjaväetehnik, andke mulle andeks.»

«Olgu peale, ära ainult enam hüppa.»

«Ma ei räägi sellest! Minu kohus on teid hoida,» lausus Kuševljov ikka sama süüdlaslikult, «aga siin kukkus vastupidi välja . . .»

Sokolov silmitses tänulikult ja leebel pilgul seda kena noormeest ja püüdis siis üle jääaugu kummardudes silma järgi jää paksust mõõta.

Sellest keskendatusest äratas teda nüüd Dmitrijevi hääl: «Jää läheb õhemaks, seltsimees komandör. Teile kõige

lähemad mõõtmised näitavad, et jää on kuue-seitsme sentimeetri paksune.»

«Anna ahelikku mööda edasi: astuda aeglaselt ja ettevaatlikult!» käskis Sokolov ja märkas, siis kui Dmitrijev oli lumisesse uttu kadunud, enda kõrval seismas Smirnovi.

«Aga kus siis meie Sussanin on?» küsis Smirnov.

Tõepoolest, kalur oli kusagile kadunud. Oli imelik, et teda ei olnud siin lähedal isegi siis, kui nad Kuševjovi karjatust kuulsid.

«Küllap läks koju tagasi,» oletas Smirnov.

«Noh, ja tont temaga,» lausus Sokolov tigedalt. «Las soojendab end ahju peal, kui tal südametunnistust pole. Jõuame ka saatjata kohale. Kas või roomates, aga Kobonani me jõuame.»

Sokolov tiris maskeerimishalati varruka üles ja vaatas kella. Kümme minutit puudus üheteistkümnest. Sellest ajast, kui nad jääle tulid, oli juba üle viie tunni möödunud, aga kõige järgi otsustades ei olnud nad üle seitsme kilomeetri maha käinud. Tähendab, nende liikumiskiirus on poolteist kilomeetrit tunnis. Kehv kiirus küll!

Ja ometi mõistis Sokolov, et inimestele tuleb puhkust anda.

«Dmitrijev!» hüüdis ta. «Teata kõigile, et viieteistkümneks minutiks on peatus. Las inimesed söövad pisut. Ja mine vaata, kuidas komissar ennast seal saba lõpus tunneb.» Seejärel pöördus ta Smirnovi poole ja ütles kutsuvalt: «Istume, Vanja, õige selle jäämäe taha.»

Paljude teravate lumiste tippudega jääpank ei meenutanud õigupoolest jäämäge, pigem mingit miniatuurset muinasjutulossi. Nad läksid tuulevarjulisse külge, istusid panga jalami äärde ja toetasid selja vastu jäist rahnu.

«Kas sa süüa tahad, komandör?» küsis Smirnov karabiini ja tuura põlvedele asetades ja seljakoti rihmasid õlgadelt maha libistades.

«Seda kah,» vastas Sokolov. «Aga esialgu aita mul saapaid jalast tõmmata.»

«Lubage, mina aitan,» kostis nüüd Kuševjovi hääl. Nad polnud märganudki, kuidas sidemees siia sattus.

«Sina . . . ole lahingujulgestuseks valves!» käsutas Sokolov, ja nähes, et Kuševjov vaid ühe sammu taandus, lisas veelgi rangemalt: «Mine kaugemale, kaugemale, jääpanga taha!»

Kui Kuševjov kadus, püüdis Sokolov kõrvalise abita saapaid jalast võtta, kuid tal ei tulnud sellest midagi välja.

«Seda ma arvasin, et ma neid jalast ära ei saa. Jalarätt on keerdu läinud,» pomises Sokolov. «Ivan Ivanõtš, aita mind.»

Smirnov asetas karabiini ja tuura jääpanga najale, pani seljakoti lumele, ja kahmanud siis Sokolovi saapast kinni, hakkas seda jõuga enda poole sikutama.

Läbi jalaräti, mis villase soki peale oli mähitud, olid selgesti punased laigud näha.

«Niiviisi . . .» lausus Smirnov varjamatu meelepahaga.

«Sa vist arvad, et ma olen jala ära löönud?» küsis Sokolov nagu võpatades.

«Ei arva, komandör. Need on naelad.»

«Kust sa seda tead?»

«Ikka sealtsamast . . .»

«Tähendab, et sinul samuti? . . .»

«Kõgu talla on puruks kiskunud,» tunnistas Smirnov. «Proovisin neid karabiini päraga tagasi taguda, aga need, nurjatud, ronivad jälle välja.»

«Kuidas sa siis kõnnid?»

«Aga kuidas sina kõnnid?»

«Selge,» lausus Sokolov noogutades, püüdes meenutada, kelle saapad veel leidurist kingsepa töötluse läbi tegid.

«Kui meil oleksid tangid, tõmbaksime need pagana naelad välja. Aga sõrmedega ei saa, ma juba proovisin,» lausus Smirnov lootusetult.

Paljas jalg hakkas pakase käes külmetama. Sokolov pani saapa lumele, võttis Smirnovi karabiini, laskis selle kaba saapasäärest sisse ja andis mitu kõva lööki. Harutas seejärel verise jalaräti lahti, mähkis uuesti soki peale, toppis otsa ülalpool pahkluud jalaräti serva vahele ja torkas jala jälle saapasse.

«Justkui oleks parem,» sõnas Sokolov kõhklemisi.

«Kümne sammu järel hakkavad jälle peale rõhuma,» vastas selle peale Smirnov. «Siin oleks tange või näpitsaid vaja.»

«Kas keegi on veel kaevanud?» küsis Sokolov.

«Kaebama ju keegi ei hakka,» lausus Smirnov veendunult. «Teavad, milleks ja kuhu lähevad. Ja kannatavad ära.»

«Selle . . . arvatavasti kannatavad ära. Aga kui me kohale ei jõua?»

«Mis?»

«Ma räägin sellest, et naelad nad kannatavad välja. Aga kes neil hingest naela välja tõmbab, kui me trassile alust ei pane?»

Smirnov võttis vaikides seljakotist kuiviku, ja selle katki murdnud, ulatas poole Sokolovile.

«Mis siis ikka, eks alustame sinu omadest,» nõustus Sokolov, ja kobanud siis oma kotis, tõmbas sealt paberisse mähitud vorsti välja. Ta tegi katset vorsti pooleks murda, kuid see ei andnud järele.

«Anna õige tuur siia,» palus ta Smirnovi. Too ulataski talle ühe kahest tuurast, mis jääpanga najale olid pandud. Sokolov raius tõrksa vorsti suurivaevu läbi ja ulatas poole sellest Smirnovile.

Mõne minuti sõid nad vaikides, vaevaliselt tumepunaseid läbinisti jäätunud vorstijuppe närides. Lõpuks hammastele puhkust andes uudistas Smirnov:

«Miks sa minult enne seda «Teedeprojekti» asja küsisid? Ma ei saanud sellest täiesti aru?»

«Ah, niisama tuli pähe . . . Küsisin, et kus sa pärast sõda tööle kavatsed hakata,» vastas Sokolov samuti söömist katkestades.

«Küll ikka leidis jututeema!» ütles Smirnov muigamisi.

Mõnda aega sõid mõlemad vaikides. Seejärel aga jätkas Smirnov sealt, kuhu jutt pooleli oli jäänud:

«Selle pärastiseni on vaja veel elada.»

«Millest sa räägid?» küsis Sokolov, kes korrapealt ei taibanud, millest jutt on, sest ta oli jõudnud juba unustada oma küsimuse, millel antud olukorraga tõepoolest mingit seost ei olnud. Kui see talle aga meenus, tahtis ta siiski vastust saada ja küsis: «Aga kui elame?»

«Noh, eks siis läheme oma vanadele töökohtadele tagasi.»

Niisugune vastus millegipärast Sokolovile ei meeldinud.

«See pole õige, Ivan Ivanovitš,» vaidles ta Smirnovile vastu.

«Mis pole õige?»

«Vanadele töökohtadele pärast niisugust sõda tagasi ei minda.»

«Aga miks siis?»

«Sest meie pole enam endised ja ka töökohad pole enam endised.»

«Ma ei saa aru. Mis mõttes?»

«Ülekantud mõttes, just ülekantud mõttes. Inimesed muutuvad teistsugusteks.»

«Kas väsinuteks?»

«Ei. Palju paremateks ja palju targemateks. Pärast sõda muutub paljugi. See, mille eest me võitleme, see peab muidugi jääma. See aga, mis inimeste tööd ja õnne takistas, kaob ilmtingimata, peab kaduma. Elus, vennas, ei mõõdu miski asjatult. Sa mõtle nüüd: me rajame trassi, mida mööda hakatakse Leningradi vilja viima, aga siis saabub suvi, ja jällegi on samas paigas vesi. Kas sa arvad, et see trass siis jäljetult kaob?»

«Kas jälle ülekantud mõttes?»

«Ei, nüüd juba otseses mõttes. See trass läheb ju läbi inimeste südame, selles on asi. Ja igaveseks ajaks.»

«See trass tuleb enne rajada. Aga muidu tuleb nii välja — anna mulle andeks, et ma sulle vana sõpruse nimel otse välja ütlen —, et istuvad kaks lolli jää peal ja räägivad ei tea mida kokku.»

«Selles on sul õigus. Lähme! . . . Kas sa naelad kannatad välja?»

«Räägitakse, et India fakiirid käivad paljajalu klaasikildude peal ega piiksatagi. Tähendab, naelad on ammugi inimlike võimete piirides.»

«Olgu pealegi, fakiir!» ütles Sokolov muigamisi ja lausus siis võib-olla et esimest korda nendel rasketel päevadel sõnad, mis peagi kogu Punaarmee võiduhüüdeks muutusid: «Edasi! Ainult edasi!»

Ootamatult tuli kohale kalurist saatja. Ta ilmus nähtavale lumekeerisest, justkui oleks ta ukse lahti löönud. Sokolovi viimaseid sõnu kuuldes ütles ta lootusetul toonil:

«Ei saa edasi minna, seltsimees komandör.»

«Kust sa tuled, isa?» küsis Sokolov imestunult. «Aga meie juba arvasime . . .» Sokolov takerdus ja lõpetas lause naljatades: «Mõtlesime, et sukeldusid tuttavate kalade juurde, vajusid jää alla . . .»

«Mina ei vaju, seltsimees komandör,» vastas taat kähinal. «Mul on siin kõik paigad läbi kõnnitud-käidud. Kui seda lund ei oleks, ma näitaksin sulle meie tunaeilseid püüglauke. Aga edasi me siit minna ei saa. Rääkisin seda sulle juba kaldal ja ütlen seda ka praegu.»

«Aga sina ära kraaksu,» ütles Sokolov tusaseks tõmbudes.

«Varesed kraaksuvad,» vastas taat solvunult. «Mina räägin sulle asjalikku juttu, et siit me läbi ei saa.»

«Kui lööd kartma, hakka tagasi minema,» lausus Sokolov järsku tooni maha võtmata. «Inimesi hirmutada ma ei luba.»

«Seltsimehi maha jätta, see ei käi meie kalurite kommetega kokku,» vastas kalur väärikalt. «Koos tulime välja ja koos läheme ka tagasi. Oleme ühe nööriga seotud.»

«Tagasi läheme siis, kui oleme Kobonani jõudnud,» ütles nüüd Sokolov, ise saatja poole vaatamata ikka edasi astudes.

«Komandöri tahe jääb peale,» arutas taat oma tavalise mõõdukusega. «Olen ju minagi sõduriks olnud. Ja tean, et käsk on käsk.»

«Täpselt nii!» pomises Sokolov selle peale.

Ja nad jätkasid oma teekonda endises korras: ekspeditsiooni ülem kõige ees, Dmitrijev ja Smirnov vasakul, Kuševljov paremal ja temast pisut kaugemal saatja — taat kohalike kalurite hulgast.

X

Kuni poole üheni ootas Ždanov hoolega helistamist Ossinovetsist. Kaksteist kolmkümmend algas elanikkonna evakueerimise komisjoni istung. Linna oli veel palju lapsi ja vanu inimesi jäänud, keda oli vaja iga hinna eest Suurele Maale viia. Küll selleks, et päästa nende elu, et hoida neid külma ja nälja eest, ja ühtaegu ka selleks, et linna «liigsetest suudest» vabastada: iga leivapäts oli praeguseks tohutuks väärtuseks muutunud.

Nende linnast väljaviimine, kelle viibimine rindelinnas polnud hädavajalik, samuti ka spetsialistide evakueerimine, kelleta Leningradist itta suunatud ettevõtete käikulaskmine oli võimatu, algas varsti pärast seda, kui sõda lahti pääses. Esialgu veeti inimesi raudteed mööda, hiljem Laadogat pidi. Kuid sellest ajast saadik, kui Laadoga järv hakkas kinni külmuma ja laevaliiklus lakkas, oli evakueerimine ajutiselt katkestatud.

Nüüd tuli seda uuesti alustada.

Pärast kella ühte evakuatsioonikomisjoni istung lõppes, aga Lagunovilt ei olnud ikka veel kõnet tulnud.

Poole kahe ajal ei pidanud Ždanov enam vastu ja helistas ise Ossinovetsi. Midagi lohutavat see helistamine talle

ei andnud. Sokolovi grupist polnud keegi veel tagasi tulnud.

Umbes kella kahe paiku alustas vaenlane järjekordselt Leningradi tänavate tulistamist. Kuid Ždanov ei lahkunud oma kabinetist: õhukaitsestaabist kanti telefoni teel ette, et sakslaste kahurid tulistavad Kirovi ja Volodarski rajoone, mis Smolnõist küllaltki kaugel olid.

Ždanov istus ja kuulas neid kumedaid mürsuplahvatusi, samuti metronoomi palavikulist tiksumist, kuid oli kogu oma olemusega ikka seal, Laadogal, selle ääretule jääfragendikule kadunud Sokolovi otsimisgrupi juures.

«Kus need inimesed praegu võiksid olla? Ja mis nendega võis juhtuda? Kas lamavad väsinult ja äärmiselt kurnatult jääl? Või on lahvandustest ja jääpankade kuhjadest üle saanud ja lähevad ikka veel edasi?... Võib-olla on nad Schlüsselburgis asuva vaenlase suurtükitule alla sattunud? Vahest on neid lennukitelt tulistatud?... Aga kui kõik peaks hästi olema, miks siis keegi neist ettekandega ei kella kaheteistkümneks, üheks ega kaheks Kokkorevase tagasi pole tulnud?»

Vastust ühelegi neist küsimustest ei olnud. Ossinovetsis ei teatud otsimisgrupi käekäigust midagi rohkem kui Smolnõiski.

Nii Lagunov, Jakubovski kui ka sillaehituspataljoni komandör Brikov ja komissar Jurevitš läksid küll aegajalt kas siis ükshaaval või kõik koos Vaganovi nõlvale, tõstsid binokli silmade juurde, aga kurikaval Laadoga varjas nende eest ikka oma saladusi. Laadoga jää kohal hõljus endist viisi tihe udulinik, siis vahetus udu veelgi tihedama lumesajuga, aga seejärel hakkas veel lumetorm möllama. Võimatu oli midagi näha. Isegi läbi binokli...

Kell kolm helistas Ždanovile Vasnetsov. Ta oli alles Kirovi tehases ja teatas sealt, et jääb sinna hilisõhtuni, aga võib ka olla, et kogu ööks. Kandes ette, millised abinõud on kasutusele võetud, et tehase tsehhidest ja laoruumidest kõiki seal olemasolevaid tankimootoreid kätte saada, neid ära pakkida ja Moskvasse saatmiseks valmis seada, ja teatades veel, kui palju kahureid tehas on võimeline lähematel päevadel valmistama või remontima, tegi Vasnetsov tihtipeale ootuspause. Ja Ždanov mõistis, et Vasnetsov ootab sedasama, mida ta ise kõik need tunnid nii piinarikkalt on oodanud — mingit teadet asjade seisust Laadogal. Kuid tal ei olnud Vasnetsovi millegagi rõõmustada...

Kell kolm kolmkümmend tuli rinde staabiülem kindral Gussev järjekordse Kindralstaabi operatiivvalitsuse koondteatega ja tegi oma käega korrektiivid Läänerinde kaardile. Üks sinistest mustade kaldjoontega nooltest seal keskel keeras nüüd juba ida poolt ümber Tuula ja liikus sealt edasi Kašira ja Kolomna suunas.

Mõneks hetkeks kerkis Ždanovi mällu jällegi Guderiani lihav nägu oma ebasümmeetrilise ja palja laubaga.

«Kas tema neetud tankide roomikud tõepoolest kord Punase väljaku munakivisillutisest üle sõidavad?» mõtles Ždanov vihkavalt.

Üsna lähedal plahvatavate mürskude ragin tungis justkui väevõimuga läbi nende ränkraskete mõtete. Ja samal hetkel ilmus Kuznetsov kabineti uksele:

«Tulistatakse Smolnõid, Andrei Aleksandrovitš,» kandis Kuznetsov ette. «On vaja alla minna.»

Ždanov vaatas oma abile otsa hajameelsel, hämmeldunud pilgul. Ja mõtles ise mingi sügava ükskõiksusega: «Mis tähtsust sel kõigel on, kui Moskva langeb?»

«Andrei Aleksandrovitš,» kordas Kuznetsov veelgi visamalt, «on vaja alla minna. Te ju teate, et niikaua, kui tele ei lähe, jäävad kõik linnakomitee ja oblastikomitee töötajad siia üles.»

«Ja-jah,» lausus Ždanov süüdlaslikult ja läks ukse poole, ise käigu peal kella vaadates. Oli kakskümmend minutit neli läbi.

Ja äkitselt, siis kui Ždanov juba ukse juures oli, hakkas üks aparaat telefonilaual helisema. Ždanov pööras noorusliku väledusega ringi ja peaaegu jooksis telefoni juurde.

«Andrei Aleksandrovitš!» kõlas nüüd Kuznetsovi pahane hääl. «Milleks seda? Ma teen kohe korralduse, et aparaadid alla ümber lülitataks.»

Kuid Ždanov ei kuulnudki teda. Ei kuulnud ta ka üsna lähedal, otse Smolnõi seinte taga lõhkevate mürskude raginat. Ta haaras telefonitoru ja hüüdis rõõmsalt:

«Jah! Ma kuulen!»

«Kas teil tulistatakse, Andrei Aleksandrovitš?» kuulis ta Lagunovi häält. «Ma helistan teile viie minuti pärast alla.»

«Ei, ei!» vaidles Ždanov. «Rääkige otsekohe!»

Ta pigistas telefonitoru tugevamini pihku ja kattis vasaku käega teise kõrva kinni, et mitte seda plahvatuste raginat kuulda.

«Kannan ette,» jätkas Lagunov. «Lõpuks ometi jõudsid Sokolovi saadikud kohale. Kümme kilomeetrit on läbi käidud. Jää on küllalt tugev hobusekoorma, võib-olla isegi autotranspordi jaoks.»

«Aga ülejäänud kakskümmend kilomeetrit?» küsis Ždanov kärsitult vahele.

Jälle kõmisesid lähedased plahvatused.

«Andrei Aleksandrovitš,» kõlas nüüd telefonitorus Lagunovi hääl, sedapuhku kategooriliselt, «kuidas tahate, aga mina lõpetan ettekande. Helistan teile viie minuti pärast alla.»

Telefon jäi vait.

Ždanov viskas telefonitoru hargile ja ruttas ukse poole. Vaibaga kaetud laiast koridorist tõttas ta samuti peaaegu jooksu läbi ega märganudki talle kiiruga teed andvate vastutulijate nõutult ärevaid pilkusid. Niiviisi jõudis ta trepist alla esimesele korrusele ja peatus mõneks hetkeks, et hinge tagasi tõmmata, alles ukse juures, mille taga ebasõgav ja kitsas trepp algas, mis pommivarjendisse viis...

Oma abi ja valvemeeskonna liikme saatel möödus ta sidesõlmest, kust telegraafiaparaatide õrna sirinat kostis, jõudis metallplaatidega ülelöödud raske ukse juurde, millega see väike koridor lõppes, ja hakkas seejärel veel ühest trepist alla minema, sinna, kus asetsesid tema maa-alune kabinet ja samuti rindejuhataja ning teiste Sõjanõukogu liikmete kabinetid.

Siin oli täiesti vaikne. Oli kuulda vaid õhuvahetusventilaatorite võrinat.

Tagalaülem ei lasknud end oodata. Ta helistas kohe, niipea kui Ždanov oli saanud kirjutuslaua taha istet võtta.

«Ja-jah, ma kuulen,» vastas Ždanov, jõudmata veel telefonitoru kõrva äärdegi tõsta. «Te ei öelnudki mulle, kuidas Kobonani viiva tee ülejäänud osaga lood on?»

«Selle kohta mul esialgu andmeid ei ole,» sõnas Lagunov, nagu Ždanovile paistis, juba mõnevõrra nukramal toonil.

«Millal teilt järgmist ettekannet oodata?» küsis Ždanov.

«Andrei Aleksandrovitš... te ju mõistate... et täpset aega on võimatu välja arvestada,» vastas Lagunov kas siis süüdlaslikult või etteheitvalt.

«Ja-jah, teil on õigus,» nõustus Ždanov kiiresti. «Aga siiski, millal ligikaudugi võiks Kobonast teateid loota?»

«Ma ei tahaks hakata ennustama, Andrei Aleksandrovitš . . .»

Ždanovile meenusid viimastel päevadel lennukitelt tehtud fotod. Need olid enamasti ähmased, sest Laadogal püsis pidevalt udu, aga kui udu ei olnudki, siis oli õhust pildistamist seganud madal, väga harvade hõredamate laikudega pilvitus. Kuid isegi seda, mida nendelt ähmastelt piltidelt näha õnnestus, oli küllalt, et taibata: jää Laadogal sile küll ei olnud.

«Hea küll, ma sain teist aru,» ütles Ždanov. «On see teie poolt kõik?»

«Esialgu kõik, Andrei Aleksandrovitš,» vastas Lagunov. «Arusaadavalt kannan ma teile kohe viivitamatult ette, kui ainult midagi uut teada saan.»

«Aitäh,» lausus Ždanov ja pani telefonitoru hargile.

Pärast seda, kui Sokolov oli saatnud läänekaldale virgatsid ettekandega, et esimesed kümme kilomeetrit on ekspeditsioonil läbitud, lakkas lumetorm niisama äkitselt, nagu oli alanudki. Harvad lumeräitsakad langesid ikka veel jääle, kuid hästi pikkamisi, justkui vastu tahtmist. Lõpuks ei olnud enam neid laisavõitu räitsakaidki, justkui oleksid need enne jääle langemist õhus ära sulanud.

Nähtavus paranes kohe. Kuid mitte kauaks. Vaevalt oli tuul vaibunud, kui järve kohale jällegi udu hakkas kerkima.

Saabunud vaikuses võis vahetevahel kerget raginat kuulda. See oli jää praksumine jalgade all, ja see näitas, et jää järjest õhemaks jäi.

Sokolov mõistis, et tema kaaslased kuulevad seda ähvardavat raginat niisama hästi kui temagi, ja selleks, et nende meeleolu tõsta, hüüdis ta liialdatud südidusega viie meetri kaugusel sammuvale kalurist saatjale:

«Kus see sinu vesi siis on, taat?»

«Vara veel,» vastas taat tasakaalukalt.

«Oleme vähemalt kaksteist kilomeetrit maha käinud!» jätkas Sokolov rõõmsalt.

«Kaksteist oleme maha käinud küll,» kinnitas sünge taat.

Jälle puhus vinge tuul, mis udu laiali ajas, ja kusagilt kaugusest hakkas siia kostma üha kasvav undamine. Sokolov jäi kuulatama. Ei, tuul see küll ei olnud . . . Järsku hüüdis ta täiest kõrist:

«Pikali!»

Lennukid ilmusid mõne sekundi pärast. Neli «Heinkelit» lendasid nii madalalt, et isegi piiratud nähtavuse juures võis selgesti märgata musti riste lennukikeredel. «Kohe hakkavad kuulipildujatest tuld andma . . . kohe . . . kohe!» mõtles Sokolov nukralt. Ta ei näinud enam midagi, sest oli näo kokkupandud käte vahele toppinud. Ta ainult kuulis lennukimootorite mürinat ja tundis, et ta seljale mingi raskus langes . . . «Kohe, kohe tulistavad . . .» kordas Sokolov mõttes endamisi, ise sealjuures oma olukorra väljapääsmatust tunnetades. «Kolmkümmend meest lagedal järvejääl nelja lennuki poolt maha lasta, see on vaid mõne sekundi töö . . .»

Kuulipildujate valanguid siiski ei järgnenud. Lennukimootorite mürin saavutas haripunkti ja hakkas siis pikkamööda vaibuma. Ikka veel uskumata, et on juhtunud ime, et lendurid maskeerimishalattidesse riietatud ja end vastu jääd surunud mehi ei märganud, tegi Sokolov juba liiguluse, et tõusta. Kuid mingi raskus surus teda endist viisi vastu jääd. Aga siis see raskus kadus.

«Tõuske nüüd, seltsimees komandör,» kuulis Sokolov enda kohal Kuševljovi häält.

«Kuule, kas sa oled segaseks läinud või?» käratas nüüd Sokolov Kuševljovi peale, ise tõustes ja oma maskeerimishalatilt lund maha rapsides. ««Pikali!» käsib jää peale, aga mitte minu selga heita! Või tegid sa . . .» takerdus Sokolov oma jutuga, sest taipas nüüd, et sidemees polnud mitte ähmi täis peaga talle peale heitnud, vaid komandöri oma kehaga kaitsta püüdnud. «Järgmine kord ära vööra kuuli ette kipu,» lisas Sokolov manitsevalt. «Ja hoia end sulle määratud kuuli eest. Ühesõnaga, et see viimaseks korraks jääks.»

«Just nii, viimaseks korraks, seltsimees teise järgu sõjaväetehnik!» vastas Kuševljov määrustiku kohaselt.

Sokolov vaatas nüüd ringi. Kõik olid jäält tõusnud ja vaatasid järele lõuna poole kadunud lennukitele, millede hääbuvat mürinat siiski veel kuulda oli.

«Selleks, et trassi õhust kindlalt kaitsta, on väga palju seniitkahureid vaja!» mõtles Sokolov endamisi, ent püüdes julgustada oma mehi, kellest, nagu näis, alles neli-viis minutit tagasi kindel surm üle oli kihutanud, lausus ta kõigile kuuldavalt:

«Zelenetsini on kõigest umbes viis kilomeetrit jäänud,

aga sealt on Kobona juba käeulatuses! Lähme aga edasi, seltsimehed!»

Edasi, niikaugele kui näha võis, oli jää täiesti ühtlane, ei olnud seal ei jääpankasid ega hangesid. Mitte kaugemal kui kakssada meetrit siit helkis Laadoga jääkate tinaselt.

«Kui meil uisud oleksid, võiksime sellist jääd mööda tuulekiirusel edasi kihutada,» jätkas Sokolov lõbusalt.

«Siin pole uiskusid, vaid head paati vaja!» väitis saatjataat vaikselt, ise Sokolovile teed tõkestades. «See pole ju jää, vaid vesi, komandör!»

Sokolov tundis, kuidas tal nendest sõnadest sees kõik krampi kiskus, kuid ta ei tahtnud kuuldut uskuma jääda.

Sokolov astus edasi, ta oli unustanud alles nüüdsama pea kohal mürisenud lennukid, ei tundnud ta ka valu, mida naelapead ta jalataldadele tegid, ega kuulnud sedagi, kuidas jää ta jalgade all ragises. Kuid kõndinud sel kombel veel oma sada viiskümmend meetrit, veendus ta ka ise, et tema ees on tõepoolest lahtine vesi, ähvardavalt tume lahvandus — veeväli —, mis laiuti ulatub kolmekümne meetrini, aga nii paremal kui ka vasakul otse silmapiirini, et seal siis ääretusse kaugusse kaduda.

Sokolovi esimeseks mõtteks oli: vaja tagasi kutsuda oma virgatsid, kes heade teadetega läänekaldale olid saadetud. Kuid need olid vist juba Ossinovetsi lähedale jõudnud. Sokolov kujutles endale, millise rõõmuga pataljoni komandör ja komissar neid seal vastu võtavad ja siis viivitamata Jakubovskile kõigest ette kannavad, aga too omakorda Lagunovi rõõmustama ruttab. Tegelikult tuleb aga nii välja, et rõõmustavat pole esialgu midagi: otsimisgrupp on ületamatu lahvanduse äärde abitult seisma jäänud ega tea, mida edasi teha . . .

Ei tunni, kahe ega ka kolme pärast saanud Ždanov teateid Laadogalt. Jõudis kätte õhtu. Tulistamine lõpuks siiski lakkas ja Ždanov läks Smolnõi teisele korrusele jällegi tagasi. Ja andis seal oma abile korralduse:

«Võtke ühendus Kirovi tehase parteikomiteega, paluge seal Vasnetsov üles otsida ja öelge talle siis isiklikult edasi, et esimesed kümme kilomeetrit on Laadogal läbi käidud, aga edaspidise kohta esialgu teateid pole. Öelge seda talle isiklikult,» kordas Ždanov veel uuesti.

Selle oleks ta võinud ka mainimata jätta: abi teadis ju väga hästi, et trassi rajamine järvejääle on riiklik saladus; kõige lühem tee Schlüsselburgi lahe läänekaldalt idakaldale oli kogu pikkuses sakslaste kaugelaskesuurtükkide tulistamisulatuses.

Nii nagu Ždanovi tööpäeva, täpsemini küll terve ööpäeva tööplaanis oli ette nähtud, läks ta oma kabinetti ja võttis seal esimese jutulesoovijana vastu Metsatehnika Akadeemia rektori.

Selles akadeemias töötati praegu välja meetodit, kuidas tselluloosist toidupärmi valmistada.

Rektor, kes ka ise oli alatoitlusest ja külmast kurnatud, teatas pidulikult, et soovitatud meetod osutus täiesti reaalseks ja pidas edukalt vastu ka kontrollkatsetele laboratooriumi tingimustes.

Lasknud edust õnneliku rektori minema, helistas Ždanov kohe Mikojani-nimelise kondiitrivabriku direktorile ning küsis, kuidas puidust tehisvalgu töötlemise eritsehhi ehitus kulgeb. Vabriku direktor kandis ette, et tsehhi käikulaskmist pidurdab ääsipuhuri puudumine. Ilma selleta pole pärmitootmist võimalik alustada.

«Ja kas seda siis Leningradist ei leia?» küsis Ždanov rangelt.

«Meil pole see õnnestunud,» vastas direktor, ja pisut viivitanud, teatas siis: «Kontrollimata andmetel on üks ääsipuhur küll olemas, aga seda on sealt raske kätte saada.»

Raskustele vihjamine oli leningradlaste sõnavarast ammuilma kadunud mõiste ja Ždanovit üllatas mõnevõrra see vabriku direktori kõhklemine.

«Kus see ääsipuhur siis asub?» küsis Ždanov nüüd veelgi rangemal toonil.

«Kusagil 8. hüdroelektrijaama lähedal . . .»

Edaspidiseid selgitusi polnud vaja. Ždanov jättis vabrikudirektoriga hüvasti ja helistas Gussevile. Eelkõige tahtis ta teada, kas kohaliku õhukaitse staap on juba ette kandnud, kui palju hiljutise suurtükitule tagajärjel linnas ohvreid oli. Gussev vastas, et esialgsetel andmetel on tapetud vähemalt kolmsada inimest, aga haavatuid on ligikaudu viissada.

«Suured kaotused . . .» lausus Ždanov ohates. «Kas Ossinovetsist ei ole midagi kuulda?»

«Mitte kui midagi.»

Pärast üürikest pausi ütles Ždanov:

«Dmitri Nikolajevitš, mul on teile veel üks asi rääkida. Kondiitrivabrikule on kiiresti ääsipuhurit vaja.»

«Mis asi see on?» küsis Gussev vastu, taipamata, mis see temasse peaks puutuma.

«Ma ju räägin, et ää-si-pu-hu-rit on vaja!» kordas Ždanov nüüd silpide kaupa. «Noh, midagi kompressoritaolist. Masinat, mis surve all õhku pumpab.»

«Andrei Aleksandrovitš, meil taolisi masinaid ei ole.»

«Neil on seda pärmitootmiseks vaja,» jätkas Ždanov. «Ja on andmeid, et üks niisugune masin on Nevskaja Dubrovka rajooni jäänud.»

«Ah nii,» lausus Gussev kergendustundega, «ma siis annan kohe Bõtševskile korralduse.»

«Bõtševski antud juhul ei aita,» vaidles Ždanov vastu. «Masin asub Neeva teisel kaldal, Neeva platsdarmil 8. hüdroelektrijaama piirkonnas. Kusagil meie ja sakslaste positsioonide vahel. Sinna oleks vaja üks luuregrupp saata, see ääsipuhur seal üles otsida ja linna toimetada. On see teile selge?»

«Just nii. Aga kuidas luurajad selle ääsipuhuri ära tunnevad?»

«Vabriku insener läheb nendega kaasa. Ta võib juba homme Dubrovkasse jõuda.»

«Selge, Andrei Aleksandrovitš. Siis ma annan kindral Konkovile käsu . . .»

«Just, just. Nimelt temale. Aitäh, Dmitri Nikolajevitš. Minu poolt on kõik.»

Ždanov ei osanud ka ise kujutleda, missugune see agregaat välja näeb. Ta teadis vaid ühte: seda on ilmtingimata vaja vabrikule, millele on tehtud ülesandeks toiduainete asendajaid välja lasta. Aga kõik, mis toiduainetesse puutus, oli Leningradi jaoks esmajärgulise tähtsusega küsimus. Ja veel teadis ta, et vajaliku agregaadi otsimine kusagil sakslaste nina all võib maksta elu kondiitrivabriku insenerile, kellelegi sõduritest ja kellelegi luurajate komandöridest. Kuid teist väljapääsu ei olnud . . .

Kell pool kaks öösel otsustas Ždanov pikali heita, eelnevalt veel korraldust andes, et teda siis, kui Lagunov peaks helistama, viivitamatult üles aetaks.

Voodi ääres öökapil seisis telefoni kõrval äratuskell. Ždanov keeras selle poole kolmeks tirisema, nööpis seejärel hallikarva «stalinliku» lõikega kuuekrae lahti — sõjaväemundrit ei olnud ta veel iialgi selga pannud — ja heitis siis selili asemele. Magama jäi ta otsekohe, kuigi

ta uni kuidagi pinnalisena tundus — karussellina kihutasid ta silme eest mööda päevaste murede killud: trass . . . Lagunov . . . polgukahurid . . . miinipildujad . . . pärm . . . ääsipuhur . . .

«Leonid Nikolajevitš, mida me nüüd tegema hakkame?» küsis Sokolov Smirnovi tasast häält.

«Ei tea,» vastas Sokolov õlgu kehitades. «Ma püüan kakssada meetrit põhja poole minna. Aga teie seiske senikaua siin paigal.»

Ja Sokolov hakkaski otsustavalt minema vasakule, pikk lahvanduse serva, lootuses, et selle nähtamatu piiriserv kusagil ikkagi päevavalgele tuleb. Kuid mida rohkem ta sellest paigast eemaldus, kuhu ta Smirnovi, Kuševjovi ja saatjataadi oli jätnud, seda laiemaks lahvandus muutus. Tähendab, põhja poole minekul polnud mõtet.

Ja Sokolov pöördus tagasi.

«Noh, kuidas seal on?» hüüdis Smirnov niipea, kui ta tagasitulevat Sokolovi silmas.

Sokolov lõi lootusetult käega ja andis siis korralduse: «Kuševjov, lippa kohe komissari järele. On vaja nõu pidada.»

«Igas komissargi seda vett ära saa sõnuda,» lausus nüüd saatjataat süngelt muiates. «See juba agitatsioonile ei alistu.»

«Te vist rõõmustate, et ei saa edasi minna?» küsis Sokolov pahaseks saades.

«Rõõmustada pole siin midagi. Aga ma ju hoiatasin teid . . .»

«Mille paganama nimel sa siis meiega kaasa tulid, kui sa selles, et me siit läbi ei pääse, nii kindel olid?»

«Aga minul, komandör, elab pisike tütretütar Piiteris. Ei ole kuulnud? Muide, mis sul nüüd sellest . . .»

Selles faktis, et kaluril tütretütar on ja see Leningradis elab, ei olnud midagi iseäralikku. Iseäralik oli see toon, millega too flegmaatiline kaluritaat neid sõnu lausus. Sedapuhku polnud tema hääles ükskõiksust ja selles võis ühtaegu nii solvumist kui ka väljakutset kuulda.

«Kui vana su tütretütar siis on?» küsis Sokolov lepitavalt, ise taadi käitumise nii äkilisest muutusest veel mõnevõrra kohmetuna.

«Seitse läbi,» vastas saatjataat jääd silmitsedes.

«Aga . . . kas tal vanemaid on?» küsis Sokolov edasi,

nüüd juba peamiselt selleks, et komissar Bruki tulekuni aega parajaks teha.

«Vanemaid!» kordas taat sarkastiliselt. «Isa läks tal Ižorskist rahvakaitsesse ja pole temast sellest saadik ei kippu ega kõppu.»

«Aga ema?»

«Vehib Ižorskis mehe asemel tööd teha. Aga tüdrukuke on päevast päeva ihuüksi. Minu kalast veel elabki. Püüan, külmutan ära ja saadan parajal juhusel Piiterisse. On veel häid inimesi, kes selle kätte viivad ja tee peal nahka ei pane . . .» Taat vaikis pisut ja pahvatas siis kuidagi kohatult: «Kas sa tead kah, kui palju ma selle ajaga, mis ma siin teiega jääd mööda jalutan, kala oleksin püüdnud!»

See viimane lause äratas Sokolovis uuesti alateadliku põlguse saatjataadi vastu.

«Oled sina, taat, alles viriseja,» lausus Sokolov süngeks muutudes ja pööras seejärel taadile selja, sest kuulis juba eemalt komissari kõva häält.

«Mis juhtus, Leonid Nikolajevitš,» hüüdis komissar.

Sokolov ootas, kuni Bruk lähemale jõudis, ja vastas talle päris tasa:

«Kas sa siis ise ei näe? Vesi on vastas.»

Bruk tahtis juba midagi öelda, kuid just siis kostis ragin, mis kauget kõuekõminat meenutas. Kõik vahtisid kohkunult ringi, püüdes selle hirmuäratava ragina põhjust kindlaks määrata, ragin aga kasvas järk-järgult kõvenedes lõginaks, justkui oleksid ilmatu suured veskikivid midagi muljunud ja puruks jahvatanud.

«Eemale, kohe siit eemale!» kuulsid nüüd kõik saatjataadi käskivat häält ja nägid, et taat, kes siiani pisut kaugemal oli seisnud, tulupihõlmad üles tõstis ning Sokolovi ja Bruki poole sööstis.

Hetke pärast tekkis sinna, kus saatjataat just alles seisnud oli, looklev ja sakiline pragu jäässe. See algas otse lahvanduse servast ja kadus siis läände suundudes uttu.

«Kušeljov!» hüüdis Sokolov. «Kohe joostes Dmitrijevi juurde! Anna talle edasi käsk: kõigil nöörist kinni võtta ja nii edasi liikuda.»

Aga mürin ja ragin olid juba lakanud. Nähtavasti oli jää liikumine, mis mõned jääpangad puruks muljus, lõppenud. Ja kõik oli jällegi vaikseks jäänud.

Mõnda aega silmitsesid kõik vaikides ainiti veevälja. Lõpuks hakkas vanempoliitjuht rääkima:

«Vesi, millest Dmitrijev jutustas, asus kaldale lähemal. Sellest paigast oleme juba üle tulnud. Tähendab, see külmus juba kinni. Vahest kattub seegi veeväli peagi jääga?»

«Kas sa soovitad siia maha istuda ja seda ootama jääda või?» küsis Sokolov temalt nüüd õelalt muiates. «Laager üles lüüa ja oodata? . . . Aga kui kaua? Kas ööpäev? Kaks ööpäeva? Või nädal aega?!»

«Enne jaanuari Laadoga üleni kinni ei külmu,» sekkus kaitsvalt nüüd ootamatult nende jutu vahele.

«Sa oota, isa, sinult küsin ma pärast,» ütles Sokolov. «Esimesena on sõna komissaril.»

«Iseenesest tekib vaid üksainus otsus,» lausus Bruk mõtlikult, «tuleb katset teha sellest veest ümbert ringi minna . . .»

Nüüd jooksis hingeldav Kušeljov kohale ja kandis oma kõlaval poisikesehäälel ette:

«Teie käsk, seltsimees teise järgu sõjaväetehnik, on täidetud!»

«Kohe saad uue ülesande,» lausus Sokolov talle vastuseks. «Mine uuesti Dmitrijevi juurde ja ütle talle, et ta edasiliikumise peataks.» Taas Bruki poole pöördudes selgitas Sokolov temale: «Ma ei taha, et inimesed seda neetud vett näeksid, kuni me sinuga veel lõplikku otsust vastu pole võtnud . . . Põhja pool ma käisin juba ära, seal on lahtine veeväli.»

«Tähendab, peame lõunasse minema,» lausus Bruk kaalutlevalt.

«Mida te, seltsimehed komandörid, ometi räägite!» sekkus saatjataat teistkordselt jutusse. «Kannate veel kaarte ja kompassi kaasas, aga ajate niisugust juttu! Seal on ju sakslane!»

Keegi ei vastanud talle. Nii Sokolov kui ka Bruk teadsid väga hästi, et umbes kümme kilomeetrit lõuna poole sellest paigast, kus nad praegu seisid, asus sakslaste poolt vallutatud Schlüsselburg. Tõsi küll, Schlüsselburgi lähedal valvavad piirivalvurid jääd. Aga kus need piirivalvurid praegu on? Ja kui tihe see nende kaitserivi peaks seal olema? Kas see ikka suudab vastaste luuregruppide jääle tungimist takistada? . . .

«Kui see veeväli põhja pool laiemaks läheb, siis tuleb sellest lõuna poolt ringi minna,» jätkas Bruk tõrksalt. «On see riskantne? Jah, risk on olemas. Aga katset teha tuleb . . .» Ja et Sokolov ikka alles keskendunult vaikis, lisas ta veel: «Kui tahad, lähme meeste juurde ja paneme

selle küsimuse hääletusele. Ma ise vastutan tulemuste eest.»

«Sõjaväes ei hääletata,» lausus Sokolov muigamisi.

«Tean seda. Ja siiski tuleb ette juhuseid, kunas võib hääletada. Teist lahendust välja ei mõtle, kui komandöri ennast kahtlused vaevavad ja talle otsuse vastuvõtmine raskusi teeb!»

«Millest sa, vanempoliitjuht, seda järeldad, et ma kahtlen?» küsis Sokolov solvunult. «Kui sa teada tahad, siis oli mul otsus juba enne sinu tulekut vastu võetud. Ma tahtsin ainult sinu kui komissari arvamust teada saada.»

«Nüüd said siis teada?»

«Nüüd sain teada. Ja tegutsema hakkame niiviisi: mina, Smirnov ja Kuševljov läheme lõuna poolt ümber veevälja . . .»

«Sa oled ju minu päris ära unustanud,» meenutas nüüd Bruk.

«Ei, ei ole unustanud. Sina, komissar, jääd ekspeditsiooni juurde ja ootad meie tagasitulekut.»

«Ei lähe läbi!»

«Läheb küll,» lausus Sokolov kindlalt. «Mul pole õigust sind käskida, aga ma palun sind. Palun sind jääda meeste juurde,» lausus Sokolov nüüd veelgi järeleandmatumalt. «Ekspeditsiooni ei tohi ilma komandöri ja komissarita jätta. Siin võib kõike juhtuda. Kas siis jää liikuma hakata, või lennukid tulla . . . Aga taadi laseme minema: ta ei jõua kaldale minekut ära oodata.» Ja siis enam komissarilt vastust ootamata pöördus ta juba saatjataadi poole: «Ongi kõik, isa. Võid vaba olla. Aitäh sulle, et sa meid siia saatsid.»

Kalur torkas teda nüüd vihase pilguga oma kahuste, härmaga kaetud kulmude alt ja ütles siis:

«Mina, komandör, sõjaväesinelit ei kanna. Mind kanti sõjaväe arvelt juba kolmekümnendal aastal lõplikult maha.»

«Teile ju öeldi, et võite vaba olla!» kordas Sokolov juba ärritatult. «Milleks seda sinelit siin veel meenutada.»

«Sinelit tuletasin ma meelde sellepärast, et sinu käsud minu kohta ei käi. Mina olen prii inimene.»

«Kuulge teie, prii inimene!» lausus Sokolov juba ägedalt. «Meile pole teid enam vaja. Võite minna kõigi nelja tuule poole.»

«Aga mina tahan ainult ühele poole minna,» ütles kalur hääli tõstes.

«Kuidas seda mõista?»

«Mõista seda, komandör, nii, et mina lähen sinuga koos lõuna poole. Kas said aru? . . . Noh, hakkame aga minema. Egas me siia vee äärde öömajale saa jääda.»

Taat pöördus ümber, lõi tuuraga korraks vastu jääd ja hakkas siis piki lahvanduse serva paremale astuma.

Sokolov ja Bruk vahetasid pilke.

«Veider taat!» lausus Sokolov. «Olgu peale, siin öömajale jääda oleks tõepoolest ebamugav. Smirnov, Kuševljov, hakkame astuma! Õnnelikku siiajäämist sulle, vanempoliitjuht.»

«Sinule on seda õnne praegu rohkem vaja,» lausus Bruk tasa. «Soovin teile, et te heade teadetega peatselt tagasi jõuaksite.»

«Eks ma püüa. Aga sina käsi meestel hoolega taevast silmas pidada. Need «Heinkelid» käivad siit vist ühtejärge madallennul oma niittulega üle. Jälgi ka maskeerimist. Liinivaiad ja kõik muu, mis kelkude peal on, katke maskeerimishalattidega kinni, et need jää peal ei mustaks. Ongi kõik! Nägemiseni . . .»

Sokolov noogutas ja läks siis juba eemalduvale kalurile järele. Smirnov ja Kuševljov kohendasid oma seljakotte, heitsid kumbki vintpüssi õlale ja hakkasid Sokolovi kannul minema.

Kalur astus mitte just kiirel, aga siiski üsna jagusal sammul. Tema lai selg ja ülestõstetud kasukakrae paistsid eemalt juba üsna ähmaselt. Ka olid tema tuura kolksatused vastu jääd vaid vaevu kuuldavad.

Eespool, otse silmapiiril, süttis ja kustus taas roheline rakett. «Kes seal kellele märku annab?» mõtles Sokolov endamisi. «Kas sakslased? Või meie piirivalvurid? Või . . .»

Talle meenus üks peaaegu uskumatu lugu, millest Jakubovski oli rääkinud. Sakslased olid juba kaheksandal septembril Schlüsselburgi vallutanud ja Leningradi maa poolt ära blokeerinud. Kuid Schlüsselburgi kindlus, mis lustakat «Pähklikese» nime kandis, oli veel nõukogude meremeeste ja jalaväelaste kätte jäänud, selle garnison on aga kõigest, küll näljast ja külmast, vaenlase suurtükiväe kõikehävitavast tulest ja sagedastest pommitamistest õhust, paljudest vaenlase jalaväe ja tankirünnakutest hoolimata praeguseni vastu pidanud.

Sokolovil ei olnud iialgi juhust olnud Schlüsselburgis viibida. Ja kindluse rajatiste võimsust suutis ta samuti vaid ähmaselt kujutleda. Ometi soojendas südant juba üksnes see teadmine, et kindlus ikka veel vastu peab, et Schlüsselburgis ei ole ainult sakslased, vaid ka nõukogude inimesed.

Kui Sokolov seda värelevat rohelist raketitulukest nägi, oleks ta väga tahtnud uskuda, et «Pähklikese» garnison endast seal märku annab ja Kodumaale signaliseerib, et ta endist viisi lahingut peab. Või oli see rakett mõeldud otseselt temale, Sokolovile, ja nendele, kes temaga kaasas olid, et neile õiget teed juhatada ja seda, et nad üksi ei ole, meelde tuletada? . . .

Sokolov naeratas tahtmatult, mõeldes endamisi, kui kaugel taolised illusioonid küll reaalsusest on. Muidugi ei saa kellelgi seal «Pähklikeses» aimugi olla, et neli nende kaasmaalast praegu mööda Laadoga jääd ja piki seda neetud lahvanduse serva kõnnivad. Kõige tõenäolisem, et selle raketi lasksid üles sakslased, ja see tähendab kas siis järgmise suurtükitule löögi algust sellesama «Pähklikese» kindluse pihta või eelmise turmtule lõppu.

. . . Nad jätkasid oma kurnavat teekonda. Kõige ees astus saatjataat, taadi kannul Sokolov, Sokolovi jälgedes temast lahutamatu Kuševljov, aga Kuševljovist viie sammu võrra tagapool Smirnov.

Lahvandus muutus märgatavalt ahtamaks, kuid selle lõppu polnud ikka veel näha. Kusagil üsna lähedal oli jällegi kõuekõmina taolist mürinat kuulda, mis raginaks üle läks. Justkui oleksid seal mürsud lõhkenud ja jääd pihustanud.

«Pikali!» hüüdis Sokolov juba instinktiivselt, just nagu siis, kui vaenlase lennukid nende kohale olid ilmunud. Aga siis oli ta ohtu oma silmaga näinud. Nüüd ta aga ainult oletas, et suurtükivägi jääd tulistab.

Järgmisel hetkel Sokolov veendus, et mingit suurtükituld ei ole, küll aga on aset leidnud järjekordne jääliikumine. See talle muide mingit kergendustunnet ei toonud. Pigem juba vastupidi.

Lahvanduse servast kiirgasid nüüd välgujoontena igasse suunda jääpraod, lahvandusest oma kümmekond meetrit paremal aga oli tekkinud uus teravatipuline jääpank. Ja siis tärkas Sokolovil kohutav oletus: aga mis siis, kui kusagil lääne pool jää ainult ei pragunenud, vaid ka eemale liikus, nii et veel üks lahvandus moodustus,

midagi selle taolist, mis nende esialgset marsruuti tõkestas? Siis on ju nemad kõik — nii Sokolov ise kui ka Smirnov, Kuševljov ja saatjataat ujuvale jääpangale jäänud, mis neid nüüd vooluga vaenlasepoolsele kaldale kannab . . .

Smirnovi või siis Kuševljovi jäätingimusi uurima saata Sokolov ei söandanud, kartes, et uue jääliikumise puhul võib keegi neist kaotsi minna. Ja sellele mõeldes avastas ta tusaselt, et nende saatjataat on jällegi kusagile kadunud.

«Hei, isa, kus sa oled?» huikas ta käsi suu äärde pannes ei tea kust ilmunud tihedasse uduviirgu.

Talle ei vastanud keegi.

«Smirnov, mõõda jää paksust!» andis nüüd Sokolov käsu.

Smirnov hakkas vaikides tuuraga jäässe auku taguma. Selleks kulus tal oma kümmekond minutit.

Jääauku pilgu heitnud, kandis Smirnov ette:

«Kaksteistkümmend sentimeetrit tuleb ära. Vähem küll ei ole.» Ja kordas siis veendunult: «Vähem ei ole!»

Sokolov vaatas samuti seda auku ja märkas endamisi rahulolevalt, et jää paksus kasvab.

«Edasi!» käsutas ta siis.

Saatjataat tuli neile juba vastu. Tema võimas kuju suures, ülestõstetud kraega tulupis, tuuraga kepp käes ja habe härmast valge, meenutas kas siis mingit piibli prohvetit või vene bojaari Peetri-eelsest ajajärgust.

«Kus sa ometi olid, sa kalurihing?» hüüdis Sokolov talle rõõmsalt vastu.

Saatjataat vastas asjalikult ja jahedalt:

«Käisin eespool jääd üle vaatamas. Pole viga. Päris kõva.»

«Aga kuidas lahvandusega lood on?»

«Nähtavasti läheb ikka kitsamaks. Kuid ükskõik, üle sellest veel ei saa, laiust on tal kümmekond meetrit.»

«Kusagil tal ikka lõpp tuleb!» lausus Sokolov.

«Igal asjal on oma lõpp,» märkis kalur tähendusrikkal ja kõrgivõitu toonil. «Ja Schlüsselburgi viival teel tuleb samuti lõpp.»

«Me oleme ainult neli kilomeetrit lõuna poole kaldunud,» täpsustas Sokolov. «Lähme veel kaks kilomeetrit.»

Keegi ei küsinud talt, miks just kaks kilomeetrit. See oli niigi selge: sealt edasiminek oleks tähendanud ohtu sakslasi kohata.

...Nad läksid vaikides. Sokolov silmitses ühtejärge vasakul laiuvat lahvandust. Valu taldades, mis mõnda aega talle nii talumatuna tundus, oli tasapisi vaibunud. Võib-olla seetõttu, et saabastes ärakülmunud jalad olid üldse tuimaks jäänud. Või tuli see lahvanduse kiire lõppemise eelaimusest. Ja äkitselt paistis Sokolovile millegipärast, et ta jalad otse põlvedeni nagu palavikus on. Mitte külmast võetud, vaid just palavikus.

Järgmisel hetkel ta taipas, et ta hoopis jäässe vajub. Et veel pinnal püsida, ajas ta käed instinktiivselt laiali. Samal hetkel haaras keegi tal tagantpoolt kaenla alt kinni ja tõstis seejärel jõulise tõmbega veest välja.

Sokolov nägi tema kohale kummardunud Kuševjovi ehmunud nägu: noormehe silmad olid pärani ja ta huuled värelesid. Paistis, et ta on üleni palaviku küüsis, justkui oleks ta ise hetk tagasi surmasuus olnud.

«Noh, kuidas te, seltsimees sõjaväetehnik?... Kuidas te?... Kuidas te?...»

Kuševjov korrutas vaid neid kahte sõna, aga lauset ta lõpetada ei suutnud.

Sokolov tõusis jalule. Tema maskeerimishalatilt nõrgusid märgadele saabastele uued veenired. Palavik vaheldus nüüd külmatundega.

«Eemale siit! Jääaugust kaugemale!» karjus saatjataat.

Sokolov astus tagasi. Ta hambad hakkasid plagisema. Kuid kogu jõudu kokku võttes ütles ta liialdatud rahuga, isegi irooniliselt:

«Nägid, missugune kuradima kobakas ma olen!» Ja lausus siis küllaltki mahedalt saatjataati süüdistades: «Aga sina veel räägid, et jääl pole viga, on kõva küll!...»

«Jää paksus ei puutu siin asjasse!» vastas taat. «See on meie kalur, kes sulle selle seatembu mängis, komandör. Keegi on siin hommikul kala püüdnud, siia auke tagunud, aga sina kukkusid nüüd ühte neist sisse.»

«Noh, kuidas te siis?... Kuidas teil?...» korrutas Kuševjov ikka omasoodu.

«Aitäh sulle, sõber, et sa mind välja aitasid,» lausus Sokolov liigutatult.

«Aga võta nüüd kohe saapad jalast,» käsutas teda vastuvaidlemist mittesallival toonil saatjataat oma ilmatu laia ja pikka kootud kaelasalli pooleks käristades. «Kärmemini, kärmemini,» kiirustas ta veel takka, «muidu jääd jalgadest ilma.»

Sokolov istus jääle maha ja lükkas oma märjaks saanud

ja juba pakase käes kangeks tõmbuvad sinelihõlmad laiali. Kuševjov sikutas tal otse hämmastava kiirusega saapad jalast, kallas nendest vee välja ja väänas jalarätid kuivaks. Kogu see vahetusprotseduur kestis vaid mõne minuti.

«Hakkame aga minema!» lausus Sokolov juba komandöriroonil.

Sokolov tegi kaks-kolm kobavat sammu oma sõnakuulmatutel, tuimaks jäänud jalgadel, pigistas siis kohe otse valutegevalt kõvasti hambad kokku, et need külma pärast nii ei plagiseks, ja tundis äkitselt, et midagi rasket ta õlgadele vajus. Saatjataat oli oma tulupi talle ümber pannud ja ise ainult vatikuue väele jäänud.

«Seda pole vaja!» ütles Sokolov tõrksalt õlgu kehitades. «Võtke aga tagasi.»

«Seda on kohe väga vaja, pärast niisugust suplust tuleb end üles soojendada,» kinnitas taat manitsevalt, justkui väikesele lapsele. «Kui sooja saad, võtan tagasi.»

«Aitäh, isa,» lausus Sokolov ja ta hääl väreles kas siis külmast või heade tunnete tulvast.

«Ei ma ometi haigeks ei jääks,» mõtles ta hirmuga ja püüdis kiiremini astuda. «Muidu muutun komandörist viimaks veel ekspeditsioonile koormaks.»

Kõndides jälgis ta aeg-ajalt iseennast ja tundis peagi, et külmavärinad hakkavad üle minema. Ja siis tekkis jällegi valu jalataldadesse. Nüüd see valu isegi rõõmustas teda. «Tähendab, jalad pole külmavõetud!» tegi ta sellest järelduse.

...Ja siis nad jõudsidki lahvanduse lõppu. Läksid ümber selle. Teisel pool oli jää samuti küllaldaselt tugev.

Sellest paigast, kus nad Brukiga hüvasti olid jätnud, lahutas neid vähemalt viis kilomeetrit. Sokolov vaatas kella. Oli veerand kaks. Jäi lootus veel valges ekspeditsiooni juurde jõuda. Ja nad kiirustasidki kohe tagasiteele.

Nad suutsid selle maa ühe tunni ja kahekümne minutiga maha käia.

Täpselt kell neli jätsid nad Dmitrijeviga hüvasti. Tema koos grupi sõduritega viis järjekordse ettekande Ossinovetsi. Sokolov ja ülejäänud mehed asusid aga teist korda ümber lahvanduse minema.

Juba hakkas pimedaks kiskuma, kui nad sealt ringi läk-

sid ja uuesti suuna kirdesse, Zelenetsi saare poole võtsid. Pimedas muutus edasiliikumine pikaldasemaks, pealegi olid kõik väga väsinud.

Kusagil kaugel nende selja taga algas suurtükitule kanonaad. Oli raske kindlaks teha, kelle suurtükid just tulistavad, on need siis meie või sakslaste omad, või need ja teised ühtaegu. Sealsamas, lõunataevas, kerkisid silmapiiri kohale ka raketid — punased, rohelised ja hõbedaselt valkjad.

«Kuule, isa,» ütles Sokolov temast paremal sammuva saatjataadi poole pöördudes, «kas meil veel kaua tuleb Zelenetsini kõmpida?»

«Aga kust mina seda tean?» pomises kalur käigu pealt ja sammu aeglustamata talle vastuseks.

«Kuid sa ju rääkisid seal kaldal, et oled sellel saarel käinud,» lausus Sokolov rahulolematult.

«Suvel käisin. Pargase peal sõitsin. Aga mida ma, pagana pihta, talvel sinna peaksin minema?»

«Oled sina alles mõistatuslik mees,» lausus Sokolov pärast mõningat vaikimist. «Mitte ei saa sinust aru... Kui vana sa õieti oled?»

«Aastaid päritakse plikadelt, kui neid naiseks võetakse,» vastas kalur isegi ümber pöördumata.

«Ei mõista jah,» jätkas Sokolov, tundes ise, et kui ta praegu peaks kõnelemise ja kuulamise lõpetama, jääks ta väsimusest, valust jalataldades ja üha hoogu võtva tuule pärast kohe seisma. «Mitte ei mõista,» kordas ta veel, «milleks sa meiega kaasa tulid? Noh, saatsid lahvanduseni, ja olgu pealegi, olen nõus, tee sinna oli sulle tuttav. Aga milleks sa praegu kaasas käid, kui need paigad sulle niisama tundmatud on kui meilegi? Istuksid parem oma Kokkorevos ja keedaksid uhhaad. Või külmutaksid tütretütre jaoks latikaid. Miks sa, pagana pihta, nagu sa ise ütlesid, meiega ikka veel kaasa peaksid vantsima?»

«Kuule, noormees,» käratas kalur ootamatult tigedaks muutudes, «kas sinu arvates antakse hing inimesele vaid koos nagaani ja sineliga välja või?»

«Milleks sa seda räägid?»

«Aga selleks, et minul on ka hing olemas. Ja võib ju olla, et ma praegu oma kõige tähtsamat ülesannet täidan. Kas sina oled oma kõige tähtsama ülesande juba ära täitnud? Ei ole?... Noh, sina oled alles noor, kui ellu jääd, kui sõda su peale halastab, küll sa selle siis ära täidad.

Aga minul on ainult kaks aastakest seitsmekümnest puudu.

«Keegi ei tea, palju aastaid tal on määratud elada,» lausus Sokolov mõtlikult. «Eriti veel sõjas. Ja selle peamise ülesande kohta ei saanud ma ka kõigest päriselt aru. Millest see sinu peamine ülesanne siis seisab?»

«See on väga keeruline küsimus,» vastas kalur mõtlikult pärast lühikest vaikimist. «Kui ma tolle esimese sõja läbi tegin, mõtlesin, et noh, nüüd on elu peamine töö tehtud. Pärast võtsin naise ja arvasin jälle, et peamine, mis mulle sündimisest saadik ette on määratud, on nüüd täidetud, tütar on olemas, uus elu soetatud. Pärastpoole mõtlesin, et peamine ülesanne on oma maja ehitada. Ka selle ülesande täitsin... Ühesõnaga, olen palju asju ära teinud ja igaüks neist paistis omal ajal peamine olevat. Aga praegu, näe, lähen siin ja mõtlen, et ei ole sa taat veel oma kõige peamist ülesannet elus täitnud.»

«Ja milline see siis on?»

«Teid siit Kobonani viia.»

«Aitäh sulle, isa.»

«Ega ma seda tänu eest tee,» pomises saatjataat ja märkis siis justkui muuseas: «Näe, seal see sinu Zelenetsi saar ongi, lase aga randa.»

Sokolov isegi võpatas ootamatusest ja püüdis ettepoole, pimedusse vahtida, kuid midagi peale lumehangede ta seal küll ei märganud. Esimestel minutitel oli ta justkui kõnevõimegi kaotanud, kuigi kõik temas lausa kisendas: «Oleme kohal! Kaks kolmandikku teekonnast on seljataga!»

Siis jooksis ta huupi ettepoole ja põrkas peagi libedate, jäätunud kivide vastu. Ronis viimast jõudu kokku võttes kivide otsa ja peatus siis äkitselt otsekui maasse kaevatult: kusagilt lumega kaetud ja jäässe aheldatud maa alt kandus temani inimeste arusaamatut kõnekõma ja mingeid hääli, mis sõduri katelokkide või kiivrite kõlinat meenutasid.

Ta ei saanud ühestki sõnast aru. Pealegi lakkas see kõnelus kohe. Siis aga välgatas mingi tuluke, mis samas kohe ka kustus.

Selles, et saarel on inimesed, Sokolov nüüd ei kahelnud.

«Küllap sakslased!» mõtles ta ahastusega. «Muidugi on need sakslased! Nad jõudsid meist ette, taipasid, et me hakkame jääle trassi rajama, ja korraldasid meile siia saarele lõksu.»

Kõik need mõtted kihutasid mõne viivuga tal peast läbi. Järgmisel hetkel tõmbus ta küüru, ronis siis järvejääle tagasi ja taandus seejärel senikaua, kuni Brukiga kokku põrkas. Sokolov pani mõlemad käed Bruki õlgadele, ja kallutades end tema kõrva juurde, sosistas tasa:

«Pea nüüd, komissar, seal on sakslased!»

«Kus, ja missugused sakslased?» küsis Bruk imestunult.

«Tavalised. Ja siinsamas, Zelenetsil,» vastas Sokolov kiirkõnes ja jätkas siis juba kindlalt, otsekui käsku andes: «Tähendab nii, mina lähen rünnakgrupiga, aga sina kindlustad tagalat.»

«Ei,» vastas talle Bruk. «Kui on lahing, läheb komissar esimesena. Jääl võin olla viimaseks meheks, aga lahingus mitte.»

«Jutt jätta! . . . Mina olen komandör.»

«Aga mina olen komissar. Sina käsutad, aga mina lähen rünnakule.»

«Aa-ah!» sõnas Sokolov kuidagi lootusetult käega lüües ja ütles siis Smirnovi poole pöördudes käskivalt: «Anna tasakesi ahelikku mööda edasi: valmistuda lahinguks! . . .»

. . . Ždanovi äratas terav helin. Ta sirutas käe äratuskella poole ja nägi siis, et kell oli juba pool seitse. Tusaselt mõtles ta endamisi: «Olen tervelt viis tundi maha maganud. Äratuskell hakkas millegipärast hilinemisega tööle.» Samal hetkel kostis helin uuesti ja Ždanov taipas nüüd, et teda ärataski just telefon, mitte kell. Kella ta lihtsalt polnud kuulnudki.

Telefonitorust kandus temani Kuznetsovi juubeldav hääl:

«Nad jõudsid, Andrei Aleksandrovitš! Jõudsid Kobonani!»

Ždanovil jäi hing kinni. Ta oleks tahtnud küsida: «Millal nad jõudsid? Kes helistas? Kus Lagunov on?!», kuid ei saanud suurest erutusest sõnagi suust.

Kuznetsov oleks seda justkui selle vahemaa tagant tunnetanud ja vastas ise Ždanovi poolt esitamata jäänud küsimustele:

«Lagunov helistas! Juba tund aega tagasi!»

«Miks siis mind üles ei äratatud?» küsis Ždanov kõnevõimet lõpuks tagasi saades.

«Seltsimees Vasnetsov andis niisuguse korralduse. Ta tuli alles hiljuti Kirovi tehasest. Me arvasime . . .»

«Kus Lagunov on?!» küsis Ždanov tema juttu katkestades. «On ta Smolnõis?»

«Veel ei ole. Tuleb kella kaheteistkümneks.»

«Miks nii hilja?»

«Ei tea. Ta ütles ainult . . .»

«Kutsuge Sõjanõukogu kella kaheteistkümneks kokku,» jätkus Ždanov teda uuesti katkestades. «Ja kutsuge ka kõik ettevõtetes käinud oblastikomitee töötajad siia kokku.»

XI

«. . . Noh, edasi, edasi! . . .» hüüdis Ždanov kärsitult, kui Lagunov pausi tegi.

Nii nagu eile hommikulgi istusid kõik jälle tema kabinetis pika laua ääres oma tavalistel kohtadel, nii Vasnetsov, Štõkov, Popkov kui ka Gussev ja Pavlov. Juurde olid tulnud vaid tagalaülem Lagunov ja oblastikomitee ning linnakomitee osakondade juhatajad, kes olid käinud ettevõtetes, et Peakorteri nõudmiste täitmist kindlustada.

«Aga edasi juhtus nii,» jätkas Lagunov kähiseval külmavõetud häälel. «Rühmakomandör Smirnov läks koos saatjaga luurele, et kindlaks teha, kui suured need sakslaste jõud seal Zelenetsi saarel on. Kuid selgus, et need polnud üldse sakslased! Muldonnis olid meie piirivalvurid. Kauge raketi valgel olid nad näinud saarele lähenevaid maskeerimishalattides inimesi ja pidanud neid samuti sakslasteks. Ühesõnaga, veel hetk ja nad oleksid võinud vastastikku üksteist maha kõmmutada. Ometi läks kõik õnnelikult. Sokolov ja tema mehed puhkasid saarel, sõid soojas ruumis ja läksid siis edasi. Viimased kümme kilomeetrit Kobonani käisid nad maha kolme tunniga. Trass on kogu ulatuses ära tähistatud. Jää on tugev. Kannab mitte üksnes hobuseid regedega, vaid ka veoautosid . . . Minu poolt on kõik.»

Lagunovi ettekandele ei kulunud üle viieteistkümne minuti. Kuid nende minutite taga seisid pikad ja piinarikkad tunnid, mis kolmekümnel nõukogude inimesel oli talvisel Laadogal läbi elada tulnud, kui nad visalt läbi lumetormi ja udu, üle jääpankade, lahvanduste ja veeväljade oma eluga riskides sadade tuhandete leningradlaste elu päästmise nimel eesmärgi poole rühkisid.

Ždanov tõusis pikkamisi laua tagant püsti, ja hoolega teda vallanud erutust varjata püüdes, ütles ta:

«Ma õnnitlen teid, seltsimehed! Ma tahaksin praegu . . .»

Ta kavatses öelda, et tema kõige palavamaks sooviks oleks praegu näha siin kõiki neid inimesi, kes seal oma tagasihoidliku kangelasteoga toime tulid, et neid sülelda, igaüht neist oma rinnale suruda. Kuid ta takerdus viimasel hetkel millegipärast ja lõpetas oma jutu juba ametlikul toonil:

«Kõik, kes seal tublidust üles näitasid, esitada autasustamiseks. Ja viivitamata!»

Istunud uuesti laua äärde, küsis ta Lagunovilt:

«Tähendab, teie olete veendunud, et jää hobuveokeid kannab?»

«Ma ei kahtle selles, et jää ka autosid kannab,» vastas Lagunov.

«Kust te sellise veendumuse olete saanud?» jätkas Ždanov uurimist.

«Teate, Andrei Aleksandrovitš,» alustas Lagunov kõhklemisi, «asi on selles . . . Ühesõnaga, ma sõitsin ise selle maa autoga läbi. Kogu jäätrassi ulatuses. Ossinovetsist Kobonani ja tagasi. Sellepärast ma Smolnõisse tagasitulekuga hilinesingi . . .»

Ainult kaks teadet oleksid võinud selles toas viibivatele inimestele veelgi suuremat rõõmu teha kui see, mis nad praegu olid kuulnud: teade selle kohta, et Moskva on väljaspool hädaohtu, või siis teade, et Leningradi blokaad on läbi murtud.

«Järelikult te oletate, et vedusid võib juba Laadoga jääl alustada?» küsis Ždanov.

«Hiljemalt kahe-kolme päeva pärast,» lausus Lagunov kindlalt. «Selle aja jooksul me kontrollime jääd igakülgselt, laseme alguseks koormareed jääle, aga seejärel juba poolteisetonnised veoautod.»

Oma erutust vaigistada püüdes kõndis Ždanov sõnatult mööda tuba. Ta ei näinud sel hetkel ei neid seinu ega laua ääres istuvaid inimesi. Tema mõttekujutlusse kerkis üle Laadoga liikuv autode rodu, millel toiduained koormaks peal. See oli pääsemine!

Ždanov peatus Pavlovi tooli seljatoe taga ja ütles siis ainult tema poole pöördudes:

«Dmitri Vassiljevitš! Kuidas teie arvate . . . vahest tuleks meil kavandatud normide kärpimisega viivitada? . . . Uusi asjaolusid arvesse võttes.»

Mõne viivu kestis vaikus. Kõigi pilgud olid suunatud Pavlovi volinikule toiduainete alal.

«Ei,» vastas Pavlov lõpuks tasa, kuid kindlalt ja kordas siis: «Ei, Andrei Aleksandrovitš, seda küll teha ei tohi! Minu meelest ei saabu vajalik kogus toiduaineid veel kuhugi Leningradi. Mõningal määral kulub aega ka organiseerimisperioodile. Jäätrass on vaja veel välja ehitada. Ma pean siin silmas soojenduskohti, arstiabipunkte ja muud taolist.»

«Pealegi,» lausus nüüd siiani vaikinud Gussev Pavlovit toetades, «ei tohi unustada, et tulevast trassi hakatakse kahtlemata vaenlase lennuväe poolt ründama. Järelikult tuleb sinna tingimata kindel õhutõrje rajada, milleks samuti mingil määral aega kulub . . .»

«Teil on õigus,» nõustus Ždanov. «Siis on mul veel teine küsimus: eile õhtul saadeti Sõjanõukogu liikmetele «Leningradskaja Pravda» juhtkirja projekt laiali. Kas te olete seda juba lugeda jõudnud?»

Vastati jaatavalt.

«Tähendab, trükime selle ära?» küsis Ždanov jällegi.

«On vaja trükkida, Andrei Aleksandrovitš,» vastas Vasnetsov kõigi eest.

«Kas vastuväiteid on?» küsis Ždanov pärast pausi.

Vastuväiteid ei olnud.

«Arutame nüüd seda, kuidas on lood Peakorteri ülesannete täitmisega,» teatas seejärel Ždanov. «Alustame Kirovi tehasest. Palun, Sergei Afanasjevitš.»

Vasnetsov kallutas end pisut alla laua poole.

«Enne kui hakata ette kandma, mida mul õnnestus mööduvad ööpäeva jooksul ära teha,» alustas ta, «pean ma vajalikuks juhtida Sõjanõukogu liikmete tähelepanu järgmisele ärevale olukorrale. Äsja me rõõmustasime seltsimees Lagunovi teate üle jääolude kohta Laadogal. Kuid ega Laadoga üksi kinni külmunud. Jääga kattub ka Soome laht. Ja seoses sellega tekib oht, et sakslased just lahe poolt küljest Kirovi tehasteni võivad läbi murda. Siiani on juurdepääsu tehasele Peterhofi poolt küljest kaitsnud just Balti laevastiku sõjalaevad, kuid praegu juba enam nendele loota ei saa. On vaja ilmtingimata lahekalda kaitset tugevdada. Ma soovitan seda küsimust meie istungi lõpul arutada. Aga nüüd räägime Peakorteri ülesannete täitmisest . . .»

II OSA

I

Nendel minutitel, kui Lagunov Sõjanõukogule ettekannet tegi võimaluste kohta Laadoga jääl kolme päeva pärast transpordiveokite liiklust alustada, paistis Ždanovile, Vasnetsovile ja teistele Leningradi Kaitse juhtivatele töötajatele, et pääsemine on saabunud ja et selleis nähtamatule, kuid julmale vaenlasele, näljale, on nüüd purustav löök antud. Kuid isegi sel tunnete kõrgpunktil ei jätnud neid maha kaine arvestus. Oli ilmne, et möödub veel palju päevi, kuni jääle rajatud trass Leningradi toitlustamistingimustele olulist mõju avaldama hakkab.

Ja nii see läkski.

Regedega katsevoor, mis Kokkorevost Kobonasse saadeti, tõi Laadoga läänekaldale tühise koguse toiduaineid. Teisiti ei võinudki olla. Nälja tõttu kannatasid mitte ainult inimesed, vaid ka hobused. Kobonast tagasiteel varisesid kurnatud loomad üksteise järel jääle, et mitte kunagi enam sealt tõusta. Surevaid hobuseid püüti kohe sealsamas kiiruga tappa, need raiuti tükkideks ja laaditi regedele: hobuseliha oli leningradlastele ihaldatud toiduaineks saanud...

Kolme päeva pärast riskiti Kobonasse saata autokolonn. See vedas linna pisut üle kolmekümne tonni jahu. Kuid järgmine päev tõi pettumuse: mitu autot vajus läänekaldale tagasi tulles koos inimeste ja hindamatu toidukoormaga läbi jää. Ossinovetsis laaditi maha ainult 19 tonni toiduaineid.

Edaspidi hakkas jäätrassi veoste hulk järk-järgult kasvama ja jõudis peagi 128 tonnini ööpäevas. Kuid see läks trassil töötavatele inimestele kalliks maksma: nad lausa kangestusid tuule käes, nelikümmend veoautot vajusid jäljetult vee alla või siis jäid jääpankade vahele pikaks ajaks toppama...

Ja senikaua ei saanud elanikkonnale 20. novembrist

kehtestatud leiva näljanormile lisa andmisest juttugi olla. Isegi selle kohutavalt allaviidud normi juures oli toiduaineid linna jäänud vaid kaheks ööpäevaks...

Sõjanõukogu erakorralisel istungil oli otsustatud juba äärmist abinõu kasutada: merelaevastiku ladudest võtta see tunduv osa toiduainetest, samuti jagada välja kuivikud vägede «puutumatust tagavarast». Ent kaks ja pool miljonit nälga kannatavat leningradlast isegi ei tundnud seda vastuvõetud otsus ei andnud võimalust nende toitlustamist märgatavalt parandada, vaid aitas üksnes norme endisel tasemel hoida, see tähendab, veel mitte lõpetada selle vilets a jahu, tselluloosi ja aganate segust valmistatud leivataolise leivanormi — 200 grammi töölistele, 125 teenistujatele, ülalpeetavatele ja lastele — väljaandmist elanikkonnale.

Nälgimise tagajärjel suremus muudkui kasvas. Detsembrikuu iga päev viis peaaegu kaks tuhat inimest hauda, paljud tuhanded inimesed aga viibisid veel elu ja surma piiril...

Sellel piiril oli ka Fjodor Vassiljevitš Valitski.

Ta istus ihuüksi oma ammuilma hooletusse ja korratusse jäänud kabinetis, mustaks tahmatud laega toas, sest isegi alt jooksis läbi raudahju pikk, otse aknast väljajuhitud suitsulõõr.

Kodust väljas käis Fjodor Vassiljevitš vaid kord päevas — sööklas, kus talle peale kaardi järgi ettenähtud pooleldi vesimärja surrogaatse leivatüki anti ka veel taldrikutäis suppi — kollakavõitu leent, kus mõned kapsalibled sees ujusid. See teekond sinna ja tagasi, mille peale Fjodor Vassiljevitšil endisel ajal alla tunni oleks kulunud, kestis nüüd kolm tundi. Jõuetuna pidi ta tihtipeale peapööritushoogude tõttu peatusi tegema, kui ta tasapisi astus mööda jalgradu, mis jalakäijad Neeva äärde minnes olid juba sisse tallanud.

Kunstnike Liidus käimiseks polnud Valitskil enam jõudu. Kuid õhtuti sundis ta end siiski veel kord ahjuäärsest tugitoolist üles tõusma ja jalgu vaevaga järel vedades kirjutuslaua taha minema, kus ta joonistas plakateid ja eskiise lootuses, et keegi Liidust kunagi siia tuleb ja need kaasa võtab.

Siis aga läks ta jälle ahju äärde tagasi — tänu majahoidja poolt katkiraiutud mustast puust ja karjala kasest

mööbli tükkidele ei olnud küttevarud veel lõppenud — ja hakkas seal siis ainiti kirjutuslaua ääres seisvat tühja tugitooli vahtima... Kui keegi oleks juhuslikult neil pikkadel õhtutel Fjodor Vassiljevitši sellist pilku märganud, oleks ta arvatavasti seda sihituks pidanud. Ei võinudki ju keegi teada, et seal, selles praegu tühjas tugitoolis oli alles üsna hiljuti Valitski lihane poeg Anatoli istunud.

Jah, nüüd oli juba üle kahe nädala möödas sellest, kui Anatoli äkitselt siia tuppa ilmus, ja kaheksa päeva sellest, kui ta tagasi rindele läks. Kuid Fjodor Vassiljevitš mõtles seda tühja tugitooli vaadates ühtejärge pojale ja sellele kõnelusele temaga, mida ta oma elu viimse hetkeni ei unusta.

«Tema ütles... Mina vastasin... Tema ütles... Mina vastasin...» kordas praegu Fjodor Vassiljevitš hääletult endamisi oma kuivanud huuli liigutades, püüdes kümnendat, ei, juba sajandat korda oma rusuvat jutuajamist pojaga mõttes taastada.

«Kuidas see siis juhtus? Millest see algas ja miks see nii lõppes?...» küsis Fjodor Vassiljevitš endalt üha uuesti ja uuesti.

...Anatoli läks pikkamisi pimedat treppi mööda alla, hoides käsipuust kinni, et jäätunud trepiastmetel mitte libiseda. Kõrvus kõlas tal ikka veel Veera hääl, mitu korda tema poolt korratud üksainus sõna: «Mine! Mine! Mine!...»

«Ei, ei,» püüdis Anatoli end veenda, ise veel lõplikult uskumata sellesse, mis oli juhtunud. «See oli Veeral mingi ajutine arukaotus. Küllap ta praegu jookseb juba ukse juurde, et mind kutsuda, peatada, tagasi tuua!»

Mõned sammud allapoole astunud, peatus ta ja jäi kuulatama, kas juba ust ei avata.

Kuid uks ei avanenud.

Siis läks ta kiiresti, peaaegu joostes trepist alla, tundmata enam midagi peale häbi. Teda aeti välja. Teda ajas välja see, kes tõotas teda armastada, see, kes — Anatoli oli selles veendunud — oli valmis iga tema sõna kuulama. Aga nüüd ajas välja ja viskas seljakoti koos toiduainetega talle järele. Leningradis oleks iga naine tema ees põlvili roomanud, kui ta kas või osagi selle koti sisust endale oleks saanud. Aga Veera viskas koti talle järele.

Anatoli aeglustas sammu, ja oma mälus alles juhtunut

taastada püüdes piitsutas ta end sellega nii üles, et kui ta alla välisukse juurde jõudis, oli teda täielikult vallanud mitte enam häbi, vaid viha. Ta mõistis nüüd, et ta aeti välja kui potentsiaalne desertöör. Ja just sellepärast, et ta seda mõistis, püüdis ta tõelist põhjust asendada teistega, just sel hetkel väljamõelduga.

Anatoli püüdis iseennast veenda:

«Veera on lihtsalt solvunud, puhtnaiselikult haavunud, et ma öö tema kõrval veetsin ja teda ei puudutanudki. Kas ta siis tõesti pole ammu enam ennast peeglist vaadanud? Kas ta siis tõesti ei anna endale aru selle kohta, et ta praegu muumia moodi välja näeb?» Kättemaksutundest vaevatuna püüdis ta mõttes igati Veerat halvustada. Anatoli püüdis endale sisendada: «Sellest sõjaeelsest Veerast ei ole temas enam midagi alles jäänud. Näonahk on tumedaks muutunud, põsed lohku vajunud, nina teravaks tõmbunud... Ainult ta silmad, jah, ainult silmad on tal küll ebatavaliselt suured ja põhjatud, need silmad, mida ma kunagi nii väga armastasin vaadata ja mis mind alati vaimustasid, on küll just nagu endisteks jäänud. Kuid praegu need silmad ainult rõhutavad neid koletislikke muutusi ta välimuses. Kas Veera siis tõesti ei mõista, et mitte ükski mees ei saa isegi kaastundest end temaga voodisse minema sundida? Nähtavasti ei mõista! Sellest see tema teeseldud pahameelgi, kui ma tema poole pöördusin nii tühise palvega: aidata mul need mõned kolm-neli päeva Leningradis viibida. Kõigest kolm-neli päeva, millest, väga võimalik, et oleneb, kas ma jään ellu või tuleb mul hukkuda!...»

«Jumala eest!» jätkas Anatoli enesepiitsutamist. «Kas ma siis ei ole tema ustavust ja tema armastust ära teeninud? Kas ma ei tormanud eluga riskides teda sakslaste käest päästma seal Klepikis? Ja-jah, riskisin mõne jalahoobi asemel kuuli pähe saada?! Ja eks tulnud ma ju nüüdki tema juurde rindelt, otse sõjapõrgust, kus inimesed igal hetkel surmasuus viibivad?!...»

Tegelikult ei tulnud Anatoli Veera juurde sugugi mitte sõjapõrgust. Saatus oli ta paisanud ühte suhteliselt vaiksesse rindelõiku. Anatoli teenis armeesse kutsumise esimesest päevast peale ehituspataljonis, mille komandör oli kunagi olnud arhitekt, ja temale tähendas akadeemik Valitski nimi väga palju. Pataljoni komandör tegi kõik, mida suutis, et selle mehe poeg, keda ta oma õpetajaks pidas, võimalikult vähese ohuga seotud tingimustes vii-

biks. Anatoli sai pataljoni komandöri juures nagu mingiks sidemeheks, kuid niisuguseks sidemeheks, kes seisis nii öelda kaugel sellistest ülesannetest, kus oleks tulnud elu ohtu seada.

Anatolil vedas alati. Formaalselt ei olnud talle ka seda puhku midagi ette heita. Kõike andis objektiivsete asjaolude kokkulangemisega hõlpsasti seletada. Tema polnud pataljoni komandörilt midagi palunud. Komandör oli vaid isiklikest kaalutlustest, ja tuleb arvata, et ka ainult teenistuse huvidest juhindunud.

Anatoli uskus ka ise seda ammugi. Tal oli harukordne võime mitte ainult teistele valetada, vaid ka iseennast veenda selles, et tema vale ei olegi üldse vale, vaid kõige ehtsam tõde. Nii mõtles ta end praegugi rahuliku südametunnistusega osavõtjaks nendest lahingutest, kust ta iialgi osa polnud võtnud. Kujutles end täies pikkuses kaevikus püsti seismas, ja süütevedeliku pudel peos, seal julgelt ootamas lähenevaid saksa tanke...

Jah, ta oli kaevikuid kaevanud ja tööst valusaks jäänud selga sirutades täies pikkuses ka kaevikus püsti seisnud. Kuid enne lahingut asusid kaevikutesse teised mehed.

Jah, ta oli tankitõrjepudeleid näinud ja neid isegi peos hoidnud, kuid kriitilistes olukordades kasutasid neid jällegi teised sõjamehed.

Arusaadavalt ei olnud sõda Anatolit nagu kõiki teisigi säästnud vajadusest varjata end lennukipommide ja vaenlase suurtükitule eest. Kuid ta ise ei olnud veel kordagi ühtki elus sakslast lahingus näinud. See aga ei olnud temas enesesüüdistamistundeid esile kutsunud. Sõjas, nagu igapäevaseski elus, täidab igaüks oma ülesannet. Ja pealegi — ons ta pataljoni komandöri korralduste täitmisest kõrvale hiilinud? Ka seal, Klepikis, täitis ta ju tšekist Kravtsovi korraldust nii, nagu suutis.

Klepikist Leningradi tagasi jõudes oli Anatoli end kergesti veennud selles, et ta on oma osa surmahirmu tunda saanud juba sel ajal, mil teised seda veel nuusutanudki ei olnud. Ainult nendel harvadel hetkedel, kui tema ette äkitselt kerkis sarkastilisest grimassist moonutatud saksa majori Danwitzi nägu — see nimi oli Anatolile hästi meelde jäänud —, hakkas ta hinges mingi paranematu haav kipitama ja teda haaras ebamäärane hirm...

Mõeldes endamisi mustast tänamatusest, millega Veera talle oli tasunud, nägi ta jällegi enda ees saksa majorit, kes talle muigamisi püstolit ulatas. Sellest viirastuslikust

hirmupainajast vabaneda püüdes hakkas Anatoli end veenma selles, et Danwitzi pole enam kindlasti elavate kirjas. On ju sellest ajast palju kuid möödunud ja sajad tuhanded, nii nõukogude inimesed kui ka sakslased, ei tõuse enam iialgi maamullast. Miks oleks surm pidanud mööda minema sellest neetud majorist, kes kõige järgi otsustades eesliinil viibis ja järelikult ka ühes või teises lahingus kuuli pähe võis saada?

Ja Anatolil õnnestus jällegi, nii nagu palju kordi varemgi, unistust tegelikkuse pähe võttes ebateadlikku hirmutunnet maha suruda. Enese täielikumaks rahustamiseks püüdis ta uskuda, et inimese elus tuleb kõike lõpptulemuste järgi hinnata. Tema sai ülesande Kravtsovilt. Kravtsov hukkus aga Žogini käe läbi!... Kuid tema, Anatoli, kes täitis käsku, jäi ellu ja viis Kravtsovi ülesande lõpule. See ongi peamine. Kõik ülejäänu tuleb unustada...

Ent seda, mis temaga alles mõni minut tagasi oli juhtunud, Anatoli veel unustada ei suutnud. Tal õnnestus vaid häbitunnet vihatundega välja tõrjuda. Ja see teine tunne hoidis Anatolit praegu niisama tugevasti oma pihtide vahel kui esimenegi.

Välgatas veel üks hirmutav mõte: «Aga mis siis saab, kui Veera oma raevus kätte tasuda tahab ja räägib minu palvest sellele, kellele vaja?» Kuid Anatoli rahustas end kohe samas: «Kellele ta seda räägib? Ja millega see mind ohustada saab?» Ta ei olnud ju Veerale oma väliposti numbrit anda jõudnud. Alateadlikult tundis Anatoli seegi, et Veera iialgi talle kätte tasuma ei hakka, et kättemaks on tema iseloomuga vastuolus. Kuid endas Veera vastu viha õhutades oletas ta niisugust võimalust siiski ja nägi pääsemist ainuüksi selles, et Veeral pole aimugi, kus — millises väeosas ja armees — tema, Anatoli, praegu just teenib.

Väljas oli alles pime, kuid tänavad ei olnud enam tühjad: piki lumiseid kõnniteid sissetallatud teeradasid kahläsid inimesed — mehed, naised ja noorukid. Nad liikusid vaid ühes suunas — Kirovi tehasesse hommikusse vahetusse. Ja nad paistsid kõik peaaegu ühetaolistena: kohmakatena ja tüsedatena nendes soojade jakkide peale seotud palitutes ja ümber pea mähitud villastes rätikutes, sallides ja paslikutes. Isegi nende kõnnakus oli midagi sarnast: kõik nad astusid pikkamisi ja ebakindlalt, justkui pooleldi tukkudes.

«Kuidas ma küll koju jõuan?» mõtles Anatoli ärritunult, seda pikka teed Narva värava juurest Moikani silla ette manades. Veera vastu tekkinud tigedus hakkas nüüd põimuma tigedusega kogu selle külma, näljase ja lummatuisanud linna vastu. Leningrad paistis talle nii võõrana.

«Tuleb hääletada!» otsustas Anatoli.

See vajadus «hääletada», tähendab, samas suunas sõitvat autot märgates käsi tõsta, seejärel autojuhti nuruda, et ta «kohale viiks», ja siis oodata, et too sulle armulikult noogutaks, ärritas aga Anatolit veelgi rohkem. Ta teadis juba kogemuste järgi, et rindeteedel sõjaväeautod eriti meeleldi «hääletajaid» peale ei võta. Kuid teist valikut tal ei olnud: trammid siin praegu ei käi, rööpaid polnud lume alt peaaegu märgatagi.

Anatoli kahlas sõidutee serva ja hakkas vajalikus suunas sõitvat autot ootama. Ta seisis seal peaaegu veerand tundi. Selle aja jooksul sõitis Kirovi tehase poole mitu poolteisetonnist veoautot, aga vastassuunda mitte ühtki.

Lõpuks ometi oli kuulda ühtlast lõginat. See lähenes pimedas tehase poolt küljest ja muutus järjest valjemaks ja valjemaks. Anatoli taipas eksimatult, et läheneb vajalikus suunas sõitev veoauto, millel ketid rataste peale pandud, et mitte lumehangedesse kinni jääda.

Ähmase autosilueti nähtavale ilmumisel tõstis Anatoli kohe käe. Sekundi murdosa vältel süttis pimeduses ja kustus siis taas autolaterna kahvatu ja hajutatud sinakas tuluke. Arvatavasti autojuht märkas Anatolit ja andis signaali, et ta tee pealt eest ära läheks. Kuid Anatoli ei lasknud kätt alla ja astus autole ette . . .

Poolteisetonnine veoauto jäi Anatolist viie meetri kaugusel seisma ja selle kabiinist, kus külgklaasid muidugi puudusid, kostis nähtamatu autojuhi torisev hääl:

«Hei! Mine eest ära!»

Kuid Anatoli teadis, et kui auto kord juba seisma jäi, on peamine saavutatud. Ta jooksis otse radiaatori vastu ja karjus:

«Kuhu te sõidate, poisid? Kas linna või?»

«Sakslaste poole pannkooke sööma!» kostis veoautokastist kellegi lustakas hääl talle vastu.

«Võtke mind kah kaasa, olge täitsad,» palus Anatoli ja lisas siis meelitavalt, et teistele nalja teha: «Saate isegi aru, et trammi tuleks veel kaua oodata.»

«Taksot samuti!» vastas toosama lustakas hääl.

Kabiinist, veoauto teiselt poolt küljest, käsutas aga kellegi põrisev bassihääl:

«Ronige kasti. Ja eluga!»

«Just nii!» hüüdis Anatoli rõõmsalt vastu, jooksis ümber auto, pani jala tagumisele rattale, kahmas mõlema käega kastiservast kinni, sikutas end üles ja tõstis jala üle kastiserva . . .

Samal hetkel liikus auto paigast, Anatoli kukkus nägupidi kellegi põlvedele ja lõi õla mingi kandilise asja vastu valusasti ära.

«Hoia nina, jalamees!» soovitas üks kaasasõitjatest üleolevalt.

Anatoli tõusis püsti. Auto rappuva sõidu tõttu jalgadel vaarudes märkas ta autokastis kümmekonda sõdurit. Kolm neist istusid, selg toetatud vastu suurt raudtünni, — küllap ta selle külge oligi oma õla ära löönud. Siin, muide, oli autokasti põrandal maas palju teisigi haiget tegevaid asju: trofeekanistrid, tagavararatas, tungraud ja ketid.

Kuidagimoodi end seisma seadnud, tõstis Anatoli sinelikrae üles, et nägu vinge tuule eest kaitsta. Tema juhuslike sõidukaaslaste nägusid ei olnud pimedas näha, need olid samuti sinelite ja poolkasukate kraede varju peidetud.

«. . . Noh, aga tema, tähendab, tinutab,» pomises üks sõduritest võrdlemisi segaselt oma lambanahkse krae seest, jätkates mingit juttu, mis Anatoli ilmumisega poolelt oli jäänud. «Torniluuk on lahti, aga tema istub ja põrutab automaadist kolhoosi kanade pihta. Muudkui tinutab, aga kanu üles ei korja, küllap on reol kõht täis. Noh, mõtlesin, ma sulle kütan, Hans, nii et mäletad! Aga ise vahin muudkui sihikut, kuidas seal valge rist tanki peal hõljub. Ja kuulen, et Kolobanov kamandab: Koduaia vaenlaste pihta, tähendab, ja nii edasi. Mina kohe — põmm! Näen: tank plahvatab, aga fritsu, kes kanu tulistas, oleks justkui tuul minema pühkinud.»

Kuulajad vastasid vaikse naeruga ja seejärel saabus vaikus. Nähtavasti oli see teema nüüd ammendatud. Kuid peagi pöördus too sõdur, kes seda lugu oli jutustanud, Anatoli poole ja küsis:

«Kas tuled Forelli haiglast või?»

Anatoli ei saanud küsimusest aru.

«Miks haiglast? Mina olen terve.»

Ja siis saabus uuesti vaikus. Kuid jällegi vaid üürikeseks ajaks.

«Tähendab, oled terve?» küsis Anatolilt nüüd tema uudishimulik naaber ja hakkas siis vastust ootamata kõvasti käega vastu kabiini katust taguma.

Veoauto jäi seisma.

«Mis seal lahti on?» küsis keegi põriseval bassihäälel pahaselt.

«Ein moment, seltsimees leitnant,» vastas sõdur ja kallutas end üle veokasti serva kabiini akna poole.

Nad pidasid millegi üle tasa nõu. Seejärel kriiksus valjusti kabiiniuks. Sealt hüppas sõiduteele poolkasukas mees, rihmad risti üle rinna ja peas läkiläki, millel kõrvad alla lastud.

«Noh, tulge kohe maha!» käsutas too mees.

Anatoli jälgis nõutult toimuvat. Ja tundis äkitselt, et talle selga müksati. Ümber pöörates nägi ta, et üks nendest kolmest sõjamehest, kes olid istunud, selg vastu tünni, seisis nüüd ähvardavas poosis tema kõrval.

«Sulle öeldi, mine maha!»

«Kuid mul on veel vaja...» alustas Anatoli.

Sõdur raputas teda nüüd jõhkralt.

«Mine maha, kui kästakse!»

Anatoli ronis alistunult üle veokasti serva lumisele teele ja sattus silmitsi selle mehega, keda leitnandiks oli nimetatud.

«Esitage dokumendid!» käsutas see.

Anatoli võttis kinda käest ja hakkas siis sineli haake lahti päästma. Ülemine neist oli just nagu kiuste kõvasti kinni jäänud.

«Tehke rutem!» kiirustas leitnant takka.

Lõpuks sai Anatoli tõrksast haagist jagu, kohmitses vormipluusi tasku juures ja tõmbas sealt puhkuseloa välja. Leitnant harutas neljaks murtud paberilehe lahti, ja torganud selle siis pooleldi kabiini, valgustas seda taskulambiga. Kustutanud taskulambi ära, ei andnud ta aga Anatolile tema ainsat dokumenti veel tagasi, vaid küsis rangelt:

«Kust te tulete?»

«Mis mõttes «kust»?» küsis Anatoli vastu.

«Kõige otsesemas ja vahetumas mõttes. Kus teie väeosa asub?»

«Kuid ma... ma ju...» pomises Anatoli ja vihastades siis selle peakaotuse pärast iseenda peale, ütles ta juba

kindlalt: «Ma ei mõista, milles on asi, seltsimees leitnant. Minu luba on korras, mu puhkuse tähtaeg lõpeb alles kell kakskümmend neli null-null. Aga mu väeosa asub Karjala maakitsusel.»

«Miks te siis siin olete?» küsis leitnant juba pisut leebemalt.

«Ma... käisin tuttavate pool...» takerdus Anatoli jälle jutuga, kuid võtnud julguse kokku, lisas väljakutsuvalt: «Noh, käisin ühel tütarlapsel külas, saate aru?»

Leitnant vaatas nüüd oma käekella.

«Korra kohaselt peaks teid patrulli kätte andma.»

«Mille eest?»

«Ajal ajal ilma loata linnas ringikolamise pärast. Aga nagu pealegi, viie minuti pärast lõpeb keeluaeg. Ronige autosse.»

Anatoli kahmas rõõmustades talle ulatatud puhkusetõendi, torkas selle kiiruga vormipluusi taskusse ja nägi ümber pöörates, et autokastist talle mitu kätt vastu sirutati. Anatoli haaras valimata kahest käest kinni ja oli hetk hiljem juba seal — autokastis. Veoauto liikus paigast.

«Su oma süü!» hakkas nüüd ilmselt vabandaval toonil rääkima see mees, kes selles vahejuhtumis süüdlane oli. «Forelli haiglas praegu ei ravita, seal tulistatakse!»

Anatoli oli kuuldust rabatud. Tema kui põline leningradlane teadis väga hästi, et see haigla asub linna piiridel, Kirovi tehase kandis. Ja ka see, et sakslased on kusagil läheduses, oli Anatolile samuti teada. Aga et nad on nii lähedal, siinsamas, seda oli küll raske oletada!...

«Hästi,» jätkas sõdur puhtsüdamlikult. «Said, tähendab, oma tütarlapsega kokku? Nägite, poisid, kuidas mõnel mehel veab!»

Kõik lagistasid niisama heatahtlikult selle jutu peale naeru.

«Noh, ja kuidas siis oli kah?» küsis nüüd keegi Anatoli selja tagant, «kas võttis sõduri vastu?»

«Kombes!» hüüdis Anatoli liialdatud sundimatusega.

«Aga räägitakse ju, et Piiteris surevad inimesed nälga,» kostis nüüd veel üks hääl, mis kähina järgi otsustades kuigi noorele mehele ei kuulunud. «Tuleb nii välja, et pole nad nii ära nälginud midagi, kui sõdur külaskäiguga rahule jäi.»

«Ei saa kaevata,» kinnitas Anatoli jällegi endist viisi ülemääraselt sundimatul toonil.

«Kuidas tüdruk oli kah?»

«Eks naised ole kõik ühte sorti!» jätkas Anatoli lõõpimist.

Ja siis saabus äkitselt vaikus. Keegi ei naernud ega reageerinud Anatoli viimase lause peale sõnagagi. See oli mingi eriline, rõhuv ja rusuv vaikus.

«Käige kõik kus kurat!» mõtles Anatoli tigedalt endamisi. Mõttes kirus ta ka ennast, et ei oska ühist keelt leida nende sõduritega, ei oska nendega ühist kõnemaneeri võtta, taibata, mis neile meeltmööda võiks olla ja mis mitte.

Nii sõitsid nad veel oma viisteist minutit. Siis jäi autoseisma. Anatoli kuulis, kuidas kabiini uks kääksus ja seejärel leitnandi hääl ütles:

«Punaarmeelane Valitski! Teil tuleb nüüd maha minna. Meie jõudsime sihtkohta.»

Anatoli hüppas kellegagi hüvasti jätmata üle kastiserva alla. Leitnant lõi kabiiniukse kinni ja veoauto kadus põiktänavasse.

Anatoli vaatas ringi. Ta oli kusagil Liteinõi kandis. Siit jalgsi koju jõudmiseks ei kulu nüüd üle kahekümne minuti. Oma seljakoti rihmasid kohendades hakkas ta kiirustamata mööda lumist tänavat astuma.

Anatolil oli jällegi vedanud. Veera juurest solvunult ja vihaselt lahkudes ei olnud ta sellele mõelnudki, et komandanditund polnud veel lõppenud. Muidugi oleks ta võinud patrulli kätte sattuda ja siis oleks ta kindlasti pidanud mitu tundi komandantuuris kükitama, sealt väljudes aga tulise kiirusega Soome vaksalisse kihutama, et veel õigeks ajaks oma väeossa jõuda. Kuid ei sattunud, ja nüüd on veel terve päev tema käsutuses.

Hetkeks välgatas jultunud mõte Anatolil peast läbi: «Aga kui nüüd puhkust omavoliliselt pikendada ja siis aegunud puhkusetunnistusega komandantuuri küüsi sattuda? Võib-olla see just olekski antud olukorras väljapääs? Siis tuleb oma kolm-neli päeva peavahis tolkneda, seejärel aga, kuna meie pataljoni enam endises paigas ei ole, saadetaksegi mind teise väeossa . . »

Kuid samas tuli talle meelde, et sõjaaja karmides tingimustes võib niiviisi kähku ka tribunali alla sattuda.

«Ei, see pole väljapääs!» mõtles Anatoli kibedusega ja tal hakkas endast kahju. «Olen nii noor ja nii kena ja alles alustan oma elu, aga juba surema määratud. Neeva maalapikesele minek on ju kindel surm! . . .»

Anatoli oli palju sellest hirmsast paigast kuulnud. Neeva maalapikesel on kõik surmasuus: pataljoni komandörid ja reamehed, need, kes eesliini kaevikutes, ja ka need, kelle õlgadel Neevast ülepääsu parvede ehitamine lasub.

Anatolile meenus, kuidas Veera teda alandada püüdes oli nimetanud kellegi kapteni nime, kes oli ravi lõpetamist ära ootamata hospidalist jalga lasknud, et kiiremini sinna, Neeva äärde tagasi jõuda. Anatoli püüdis seda nüüd meelde tuletada. Ja siis meenus talle selle mehe nimi: «Kapten Surovtsev!» See kapten tundus Anatolile äärimeelse ja piiratud mõistusega tohmanina, kes ei oska oma elu hinnata. «Mis siis sellega muutub, kui üks Surovtsev maailmas vähem või rohkem on?» mõtles Anatoli tigedalt muiates endamisi. «Niisuguseid inimesi sünnib ja sureb nagu liiva mere ääres. Noh, aga mina! . . .»

Ja nagu alati taolistel juhtudel, hakkas Anatoli mõte liikuma mööda erilist, just temale omast rada. Ta oli kaugel sellest, et mõelda endast kui inimesest, kes osavate ja võltside võtetega ning pettuse teel tahab oma elu päästa. «Oh ei!» väitis Anatoli endamisi. «Pole ma nahaheidja ega argpüks! Kui minu viibimisest Neeva platsdarmil oleneks võit, oleksin ma muidugi vabatahtlikult sinna tormanud! Kuid saada pimeda juhuse ohvriks? Ja sattuda põratamatusse surmaohtu ainult sellepärast, et mingi staabibürokraat, kes ise püssirohtu pole nuusutanudki, on oma valikul peatunud just sellel pataljonil, kus mina teenin, aga mitte mõnel teisel, näiteks sellel, kuhu toosama Surovtsev kuulub? Vabastage mind sellisest õiglusetusest! Surovtsevil on nähtavasti ükskõik, kas elada või surra. Ja kui ellu jääb, jätkab ta ka pärast sõda endist viisi oma tühist, vaimsete huvideta elu. Aga mina olen võimeline meie maale veel ilmatu suurt kasu tooma, silmapaistvaks arhitektiks saama, kümneid hooneid püstitama, millest mõned isegi üle maailma kuulsaks võivad saada, ja siis samuti nagu mu isa . . .»

Selle mõtte juures Anatoli takerdus, sest et tal mõne minuti pärast isaga kohtumine ees seisis.

Anatoli oli eile vaevalt pool tundi isa juures viibinud. Oli isale öelnud, et ta peab viivitamatult Veera üles otsima. Anatolile oli kummalisena paistnud, et isa nii meeleldi, isegi rõõmsalt tema äraminekuga nõusse oli jäänud. Vanamehel oli mingi patoloogiline kiindumus Veera vastu tekkinud. Ja millise siira vaimustusega oli ta jutus-

tanud sellest, et Veera tal külas oli käinud! «Aga mis selles siis nii imelikku on?» mõtiskles Anatoli endamisi. «Veera on ju minusse armunud ja selleks, et minu kohta midagi teada saada, on ta valmis kas või maailma otsa minema... Aga mina?» esitas ta siis iseendale küsimuse. «Ma ju armastan või armastasin teda kunagi. Kas ma olen tema vastu siiras olnud? Jah, olen. Üks kord. Üksainus kord...»

Ja Anatolile meenus, kuidas seal, selle hirmsa maja pööningul, Veera oli küsinud: «Ega sa ei jäta mind maha?» Ja sel hetkel oli ta järsku tundnud, et kõik tema eelmised suhted Veeraga polnud lihtsalt flirt ega «kurammeerimine», vaid armastus, tõeline armastus. See nii äkitselt temasse tulvanud tunne oli tormilises sõnadevoolus enesele väljenduse leidnud. Erutusest hingeldades oli ta Veerat veenda püüdnud, et kui nad ellu jäävad, ei lahku nad teineteisest iialgi. Veera oli temale sedasama rääkinud ja siis nukralt meenutanud, et ajutine lahkuminek on nähtavasti paratamatu: tuleb ju Anatolil rindele minna, kuid tema jääb Anatolit ootama...

Aga siis?... Siis kostsid need rasked sammud sel kägiseval trepil... Järgnesid silmipimestav taskulambikiir, Veera karjatus ja terav valuvahk Anatoli kubemes tolle metsikult suure ja rautatud sõdurisaapa löögist... Ja seejärel too Danwitz, Kravtsov ja Žogin...

Ja nüüd siis kihutas Veera ta minema. Ja mille eest? Aintält selle eest, et tema veel kolm-neli päeva tahtis Veeraga koos olla!

«Aga mida ma isale ütlen?» küsis Anatoli iseendalt juba oma kodumaja juurde jõudes. «Ta hakkab kindlasti Veera järele pärima. Vahest öelda, et ma pole Veerat näinudki? Pole teda üles leidnudki? Aga kus ma siis terve öö olin?...»

Ja jällegi muutus Anatolile kõik äkitselt vastikuks. Nii see jäine valvas linn kui ka Veera, ja isegi isa, kelle jaoks on vaja mingeid muinasjutte välja mõelda, et end oma olematus süüs õigustada...

Anatoli andis kella, seejärel hakkas aga uksele koputama. Talle ei avatud niipea. Isa komberdas oma kaugest kabinetist läbi terve korteri nagu üle lageda jäävälja. Poeg kujutles selgesti tema praegust aeglast ja lohisevat kõnnakut.

Lõpuks uks siiski avanes.

Isale noogutanud, läks Anatoli vaikides oma tuppa, käigu peal seljakotti õlalt võttes.

Anatoli mõtles vaid üht: peaks isa mitte tema kannul käsudima ega oma rumalalt sentimentaalseid küsitlusi Veera kohta alustama. Jah, just sentimentaalseid ja rumalaid küsitlusi. Enne sõda oli isa olnud ju tark ja range mees, kes alati vaoshoitult ja üleolevalt ning sallimatult igasugusesse sõnadetegemisse oli suhtunud. Temaga oli võimalik rääkida vaid sel juhul, kui tema ise juttu alustas...

Oma tuppa jõudnud, sulges Anatoli enda järel tihedasti ukse, heitis seljakoti voodile, võttis seejärel sineli seljast ja jäi siis kuulatama, kas isa sinna talle järele ei tule. Ukse taga valitses vaikus ja Anatoli ohkas kergendatult, tänades endamisi sõnatult isa selle delikaatsuse eest. Ta vaatas kella. Oli pool kümme. Niisiis on vähemalt veel aeg tundi tema käsutuses...

Mida ta peaks tegema? Kas instituuti minema? Aga milleks? Vaevalt ta seal kedagi tuttavatest kohtab, sest kõik on ammu rindel, temale tuli ju kutse alles viimaste hulgas. Või siis külastada mõnda sõpra instituudieelsest perioodist? Kahtlemata pole neidki kodus. Pealegi oli talle praegu vastumeelne isegi perspektiiv Leningradi lumiseid tänavaid mööda sumada.

Aga võib-olla minna puhkuse lõppu ära ootamata Soome vaksalisse ja sealt tagasi oma väeossa. Ta jõuab mõni tund enne määratud aja möödumist sinna ja ütleb üllatunud pataljonikomandörile, et ei suutnud seda kõike rohkem taluda, sest need kannatused, mida Leningrad praegu üle elab, jätsid talle nii õudse mulje, et ta ei pidanud võimalikuks seal tegevuseta vedelda ja isaga kohtumise üle rõõmustada, kui sajad tuhanded teised sõdurid niisugusest rõõmust ilma on jäetud.

Anatoli oleks end just nagu kõrvalt imetlenud, kuidas ta sirgelt pataljonikomandöri ees seisab ja neid ülikibedaid ja dramaatilisi sõnu lausub. Sõnu, millesse ta praegu, just sel hetkel, peaaegu usubki.

Kuid kiiresti välgatas tal peas veel teinegi mõte: väeossa tagasi minnes kaotab ta kõigest muust järgnevast rääkimata ka selle meeldiva suhtelise ohutuse tunde, sest eks satu ju pataljoni asupaik aeg-ajalt ka pommitamiste ja suurtükitule alla. Tõsi küll, sakslased tulistavad ka Leningradi. Kuid siin kaitsevad Anatolit vanaaegse maja paksud müürid...

Kõigest sellest mõtles ta kuidagi möödaminnes ja tegi samas otsuse, et tal pole juba isa pärast õigust oma linnasviibimise aega lühendada. Vanamees ju teab, et poeg võib vähemalt kella kuueni õhtul tema juurde jääda. Oleks väga julm teda nii ootamatult üksi jätta: kes seda teab, kas nad enam kokku saavadki?

See oli aga õilis ja täiesti humaanne põhjus, et õhtuni siia jääda.

Ja Anatoli jäigi ..

Toas oli kuidagi umbne. Anatoli läks akna juurde ja pani käe radiaatorile. See oli külm nagu jää. «Noh, muidugi, ei köeta ju,» mõtles Anatoli ja talle meenus eile isa kabinetis nähtud must raudahi. Varem oli ta näinud taolisi ahjusid, mida millegipärast «buržuikadeks» kutsuti, ainult illustreeritud raamatutes ja filmides, milles kodusõjast juttu oli.

Et kas või pisutki sooja saada, hakkas Anatoli kiiresti mööda tuba kõndima. Ta tundis nälga, sest ta ei olnud täna ju veel midagi söönud. Seljakott toiduainetega oli siinsamas, ainult pole just kuigi meeldiv külma kondenseeritud piima kugistada ja külmunud vorsti kõrvale hammustada. Anatoli oleks tahtnud praegu juua klaasi kuuma teed või lihtsalt vett, ainult et ilmtingimata hästi kuuma.

Anatoli kahmas oma koti ja läks ukse poole.

Kui Anatoli isa kabinetti ilmus, istus Fjodor Vassiljevitš Valitski ettepoole kägaras oma «buržuika» juures ja pani mingeid ümaraid, siledaks poleeritud puutükke tulle. Anatoli ei taibanudki kohe, et need olid varem söögitoas asunud toolide jalad.

Eile ei olnud ta tähelepanu pööranud nendele hämmastavatele muutustele siin isa kabinetis, sest tahtis tulise kiirusega Veerat otsima minna ja siis viivitamatult asuda oma plaani realiseerima: ainult Veera oleks saanud aidata tal mõneks päevaks üle pataljoni komandöri poolt kindlaksmääratud tähtaja linna jääda. Kuid praegu teda miski muu siit eemale ei meelitanud ja Anatoli märkas imestunult, kui viletsa ilme on omandanud see tuba, kus alati oli säranud hoolikalt poonitud parkett, alati väärikalt seisnud sügavad nahktugitoolid ja mustast puust kirjutuslaud, kõrgunud majesteetlikud kapid, mille klaaside tagant paistsid paksuköitelised raamatud rivis nagu sõja-

vägi paraadil, laest aga rippunud vanaaegne pronkslühter ja akende ees rasked portjäärid. Ja mitte kusagil polnud siima hakanud ainsatki tolmukübet, vähimatki korratust. Kõik asjad olid oma alatiselt kindlaksmääratud paigas seisnud ...

Nüüd nägi see tuba hoopis teistmoodi välja. Põrand oli määrdunud, ahju ümber isegi kergelt söestunud. Laial nahkdiivanil oli pooleldi tekiga kaetud magamisase, akende ees pisut kergitatud sinised pimenduskardinad, kas vahariidest või siis dermatiinist. Tugitoolidele oli laiali loobitud igat sorti rõivastusesemeid — kasukas, karvavest, sõjaväesinel, läkiläki ja isegi määrdunud aluspesu. Täisnurga all painutatud inetu mustunud suitsutoru läks ahju juurest aknani ja kadus seal avasse, mis toru ümbert kuidagimoodi kaltsudega kinni oli topitud. Kirjutuslaud oli vist ainus asi, mis oma endisest välimusest midagi oli säilitanud — sellel lebasid korralikult lõigatud paberilehed ja mõned hästi teritatud värvipliiatsid.

«Noh, tere, isa!» lausus Anatoli nüüd liigse reipusega. «Sa pole muidugi veel hommikust söönud?»

Nende sõnade saatel tegi ta ühe tugitooli vabaks ja hakkas sellele toiduaineid laduma: kuivikuid, pekki, võid ja kondenseeritud piima purgi. Anatoli tegi seda pidulikult, ise kogu aeg rääkides: «Näe ... näe ... näe! ...»

Fjodor Vassiljevitš sulges ahjuukse, tõusis siis pikkamisi ja jälgis hoolega Anatolit.

Seejärel küsis ta äkitselt:

«Tolja, tähendab, sul siis ei õnnestunudki Veerat näha?»

Anatoli oli seda küsimust oodanud ja endamisi ka mõelnud, mida vastata, kuid polnud lõplikule otsusele siiski veel jõudnud, sest teised mõtted olid teda sellest ikka kõrvale juhtinud.

«Aga ei ... kuidas nii?» vastas ta jahmunult. «Ma käisin tema juures.»

«Miks sa siis neid toiduaineid temale ei jätnud?» küsis isa jälle.

«Ah, sa räägid sellest!» venitas Anatoli sisemist kergendust tundes vastuseks. «Tema sai oma osa. Ma jätsin talle kõike, mis vaja.»

«Siin on nii palju toitu!» lausus Valitski tugitooli katvaid paberituutusid ja konservikarpe silmitsedes etteheitvalt. «Oleksid pidanud kõik temale jätma!»

«Sa vist unustasid, et mul on ka veel isa olemas!» rõhutas Anatoli rahulolevalt.

«Mulle sa juba eile jätsid. Aga see oleks tulnud . . .»

«Ah, jäta juba järele!» katkestas Anatoli teda nüüd mõnevõrra ärritunult. «Ma varustasin teda küllaldaselt. Mitmeks päevaks kohe. Ülejäänut keeldus ta vastu võtmast.»

«Miks siis?!»

«Jumal hoidku! Eks ikka sellesama pärast! Ta ju teab samuti, et peale tema oled mul ka veel sina!»

Mõnda aega Valitski vaikis. Seejärel aga laūsus vaikselt ja mõtlikult:

«Jah . . . Veera on niisugune! . . .» Siis aga ütles ta reipalt, kuidagi nagu üleliia reipalt: «Mis siis ikka, Tolja, kui süüa, siis süüa. Ma valan kohe vett teekannu, vesi on seal, köögis, ämbris.»

Valitski tammus kohmetult ühe koha peal, ise ümberringi pilke heites, nähtavasti teekannu otsides. Siis liikus ta riietega kuhjatud tugitooli poole ja Anatolile paistis, et isa sealjuures pisut vankus, justkui oleks ta hetkeks tasakaalu kaotanud. Kuid seejärel läks ta, olgugi et lohiseval sammul, tugitooli juurde ja tõmbas riidekuhjast teekannu välja.

«Ma peidan ta siia, et ta pikemat aega soe seisaks,» selgitas Fjodor Vassiljevitš süüdlasliku naeratusega pojale. Siis võttis ta teekannult kaane ära ja hüüdis rõõmsalt: «Oi, see on ju pooleldi täis. Ja vesi, vesi pole kah veel ära jahtunud! Meile jätkub!»

«Õngi tore,» ütles Anatoli, «kohe algab meil kuninglik pidusöök. Kuhu see kõik ainult panna? . . .»

Vastust ootamata hakkas ta neid pakke tugitoolilt kirjutuslauale laduma.

«Ole paberitega ettevaatlik!» hoiatas isa ootamatu elevuse ja erutusega.

Sedapuhku välgatas temas midagi endisest Valitskist. Kiiresti laua äärde astudes nihutas ta paberilehtede paki korralikult kaugemale.

«Kas sa siis töötad ikka?» küsis Anatoli imestunult.

«Mis töö see nüüd on! . . .» vastas Fjodor Vassiljevitš põiklevalt ja asetas raskepärase marmorist kirjapressi paberipaki peale.

Valitski sõi vähe. Ta jälgis rohkem seda, et poeg sööks.

Soojus ja täiskõhutunne viisid Anatoli õndsasse lõõgastusseisundisse. Ta naaldus tugitooli seljatoele, vaatas tähelepanelikult isale otsa, kes teisel pool kirjutuslauda istus, ja lausus siis rahulolevalt:

«Palju siis inimesele vaja on.»

Valitski vaikis tükk aega ega tõstnud pojale pilkugi, siis aga ütles vaikselt:

«Inimesele, Tolja, on vaja väga palju, täpsemini väga paljutki vaja. Väga alandav on tunnetada, et elus esineb perioode, kus inimese aju ja mõttetöö sõltub kuivast leivatükist ja klaasitäiest kuumast veest.»

Anatoli tundis valulist kaastunnet isa vastu. Tema ees istuv isa oli nii harjumatu välimusega, norgu vajunud, habe ajamata, põskedel ja lõual tärkamas valkjas karvaüle, seljas sõduri vatikuub, mille lahtinööbitud krae alt mitte just puhas alussärk paistis.

«Kuule, paps,» ütles Anatoli end üle laua isa poole kallutades mingi ehtsa õrnusega kuid ühtaegu etteheitvalt, «noh, miks sa siis ei evakueeru? Sinna, ema juurde. Ma ei kahtle, et isegi praegu, kui sa oblastikomiteesse, noh, ütleme Ždanovi või Vasnetsovi poole pöörduksid, nad sulle kindlasti lennukis koha annaksid.»

«Et mina . . . läheksin oblastikomiteesse?» küsis Fjodor Vassiljevitš vastu ja tõstis nüüd pea.

«Aga mis selles siis nii ära ei ole?!» hüüdis Anatoli. «Antud juhul ei tähenda see midagi, et sa parteitu oled. Ma olen kindel, et Ždanovile su nimi teada on. Vasnetsovile seda enam. Ta on linnakomitee sekretär . . . Muidugi, ma ju tean sind,» jätkas Anatoli juba isa vastust ootamata, «sa ütled kohe, et pole nendega isiklikult tuttav, aga võõraste inimeste poole pole harjunud pöörduma. Kuid nüüd ei ole sel kõigel tähtsust!»

«Ei,» väitis Valitski uuesti pead langetades, «ma tahtsin hoopis midagi muud öelda . . .» Ja vaikis siis kuidagi nii ootamatult, justkui oleks ta oma mõttejärje käest lasknud või unustanud, mida ta just öelda tahtis. Seejärel raputas ta pead, nagu mingit raskust maha heites, ja küsis siis Anatolile otse silma vaadates: «Noh, aga kuidas siis sinul läheb, Tolja? Me ju ei jõudnud eile õieti midagi rääkida. Kus sa siis praegu õigupoolest teenid?»

«Ma ju rääkisin sulle, sa oled lihtsalt unustanud! Ma teenin eriväeosas. Tegeleme kindlustuste ehitamisega.» Ja lisas siis paljutähenduslikult: «Eesliinil.»

«Ega sa ei tea, kuidas olukord Sinjavino juures on?» esitas Fjodor Vassiljevitš uue küsimuse, kuigi talle oli ammugi selge, et blokaadist läbimurdmise operatsioon, millest Veera talle oktoobris niisuguse veendumusega vaimustatult oli rääkinud, eesmärki ei saavutanud.

«Sinjavino juures?» küsis Anatoli vastu. «Miks sind see Sinjavino huvitab? Meie sõdime teises paigas.»

«Ma kuulsin, et just seal, mingil Neeva platsdarmil, olid ägedad lahingud käinud,» selgitas nüüd Valitski.

«Juba jälle see neetud Neeva platsdarm!» mõtles Anatoli endamisi tusaselt. «Otsekui mingi õel saatus! Kõik, noh, viimseni kõik, nende hulgas ka isa, on valmis mind ohvriks tooma. Kõik tuletavad mulle meelde, et just seal on minu koht . . .»

Püüdes kibedustunnet alla suruda, vastas ta teeseldud muigega:

«Ägedaid lahinguid on ka meie rindelõigus küllalt. Aga miks sa ise mulle küsimusi esitad, aga minu küsimusele ei vasta? Ole nii kena ja vasta mulle, milleks sa siin, Leningradis vaevled?»

Valitski libistas pilgu kõrvale ja vastas mõne aja pärast:

«Kas siis mina üksi, Tolja? On ju sajad tuhanded inimesed samas olukorras. Kas sina ise ei riski oma eluga?»

«Minuga on hoopis teine lugu!» lausus Anatoli jällegi märgatavalt rahuloleval toonil. «Mina olen noor ja minu kohus on sõdida. Aga sina?! Kuula nüüd, isa,» jätkas Anatoli, püüdes võimalikult veenvalt rääkida, «sa oled ju alati ratsionalist olnud ja pole sentimentaalsusi sallinud. Püüa siis ka nüüd kaine mõistuse seisukohalt seda läbi kaaluda, miks sa praegu nii käitud? Miks sa niisuguses eas rahvakaitseväkke läksid? Miks sa koos emaga ära ei sõitnud?»

«Ah et kaine mõistuse seisukohalt? . . .» küsis Valitski pojale otsa vaadates. «Ei, Tolja, ma ei saa.»

«Noh, näed siis!» hüüdis Tolja võidurõõmsalt. «Ise ei oska vastatagi. Ja mitte keegi sinu asemel ei suudaks seda teha. Sellepärast, et sinu siiajäämine oleks mõttetus.»

«Aga teiste jäämine?»

«Kellede «teiste»? Kas sõjaväelaste? Või tööliste ja inseneride jäämine, kes kaitsetööstusega seotud on? Jah, ilmselt tuli neil ilmtingimata siia jääda. Noh, ütleme, et ka arstidel. Tuletõrjujatel. Ja miilitsameestel.»

«Sa arvad, et ainult nemad on siia jäänud?»

«Sugugi mitte! Kuid neil oli vaja jääda,» lausus Anatoli, eriti sõna «vaja» toonitades. «Aga ülejäänud . . . Kui sa minu ausat arvamust tahad teada, siis mina oletan, et need ülejäänud on lihtsalt siia unustatud. Mingi osa

planikkonnast jõudis ära sõita, sa ju tead seda. Nendele anti selleks transport ja kõik muu vajalik. Aga pärastpoole olukord muutus, ja nagu öeldakse, polnud enam selle jaoks aega. Kuigi ma olen veendunud, et teadusmaailma kõige väljapaistvamad esindajad on ära viidud. Ja ma ei suuda mõista, miks küll sind nende hulgas polnud. Mis kasu võid sa praegu Leningradile tuua, ise ennast külmetama ja nälgima määrates, pommitamistest rääkimata? Noh, ütle mulle, millist kasu? Kas sa ei ole kunagi nii elementaarse küsimuse üle järele mõtelnud?»

«Olen mõtelnud, Tolja,» vastas Valitski nukralt. «Eriti siis, kui ma söön.»

«Kui sa . . . sööd?»

«Mitte ainult siis, kuid siis veel eriti. Sellepärast, et ma leivatükki näsides tean ma, et olen selle ära võtnud nendelt, kes Leningradile tegelikult vajalikud on. Samuti, nagu ma praegu mõtlen sellest, et olen need toidud siin Veeralt ära võtnud.»

«Ah, püha jumal, sa jäta see Veera kord rahule!» pahvatas Anatoli ja taipas niipea, kui ta need sõnad oli välja öelnud ja oma häält kuulnud, et nendes kõlas varjamatu tigedus.

Isa vaatas talle otsa, ja nii nagu Anatolile paistis, päris ehmunult. Ja siis küsis ta erutatult:

«Mis on juhtunud, Tolja? Kas te läksite tülli või?»

Anatoli tõusis ja astus paar sammu selles räämas toas. Ja tal hakkas jälle endast kahju. Aga et ta iga oma tunnet, kas loomulikku või teeseldut, oskas niivõrd hõõgvele ja lõkkelè puhuda, et teda raske oli mitte uskuda, siis tundus ka nüüd kõik see, mis ta ütles, mingist siirast solvumisest ajendatud olevat.

«Isa, mis siin küll toimub? Suvel, kui ma . . . noh, ühesõnaga, sealt tagasi tulin, korraldasid sa mulle ehtsa ülekuulamise! Nagu ma mäletan, huvitasid sind juba siis Veera asjad rohkem kui minu elu. Nüüd alustad sa uuesti juttu temast. Milles siis asi on, seleta mulle lõpuks ometi?!»

Valitski vangutas pead.

«Kallis Tolja, see on mingi arusaamatus! Siis, suvel, sa lõpupoolest . . . mõnevõrra pahandasid mind. Ja asi ei seisnud Veeras, tema isikus. Ma ju teda siis üldse ei tundnud. Minu jaoks oli ta siis lihtsalt tütarlaps, kes sinuga koos ära sõitis ja . . . tagasi ei tulnud. Sina tulid tagasi, aga

tema ei tulnud. Ja see . . . noh, kuidas sulle nüüd öelda . . . oli vastuolus minu ettekujutusega mehe kohustusest naise ees, kes end tema hoolde oli usaldanud. Aga nüüd küsisin ma sinult sellepärast tema järele, et ma lihtsalt olen teda . . . armastama hakanud.»

«Sinu eas!» märkis Anatoli irooniliselt.

«Ma ei taha, et sa selle jutu naljaks pööraksid. Ma armastan teda sellepärast, et ma sind armastan.»

«Noh, aga mida sa siis minust tahad?»

«Ma ei tea. Muide, ma oleksin õnnelik, kui sina ja Veera . . . ühesõnaga, kui ta . . . noh, tulevikus, muidugi . . . sinu naiseks saaks. Niipalju nagu mina sellest aru sain, armastab ta sind väga. Teie pulmadeni ma nähtavasti ei ela, aga kui ma teaksin, et . . .»

«Isa, millest sa ometi räägid?!» katkestas Anatoli nüüd hüsteeriliselt isa jutu. «Millises maailmas sa küll elad?! Me oleme kõik hukkumise äärel, aga sina muudkui räägid — «armastab, armastad, naine, pulmad!»»

«Aga mina ei leia, et me kõik hukkumise äärel oleksime!» hüüdis Valitski ootamatu ägedusega.

Anatoli kehitas õlgu, astus jällegi mõned sammud mööda tuba, tuli siis kirjutuslaua juurde tagasi, võttis istet, vaatas isale otsa ja mõtles endamisi: «Ta ei ole lihtsalt enam mõistuse juures. Nälg, tulistamised ja üksindus on oma töö teinud.»

«Kuula nüüd, isa,» lausus Anatoli rangelt ja resoluutselt, «sul tuleb viivitamatult Leningradist ära sõita. Lõppude lõpuks on sul ka ema ees kohustused. Ma palun sind, ma lihtsalt nõuan, et sa ära sõidaksid. Me kirjutame kohe praegu üheskoos Ždanovile kirja, tagasiteel vaksalisse viin ma selle Smolnõisse, usun, et kõige lähematel päevadel antakse sulle lennukikoht. Ja luba, et me sellega lõpetame. Näe, ma võtan nüüd paberi . . .»

Nende sõnadega tõstis Anatoli paberipakilt kirjapressi ära, võttis pakist pealmise lehe ja nägi sellel üllatunult joonistust, mis kujutas lipuga sõjameest.

«Jäta järele, ära puutu!» hüüdis Valitski kiljuvalt.

«Mispärast? Mis saladus see on?» küsis Anatoli jahmunult, paberilehte silme ees hoides. Ja libistas siis pilgu teisele samasugusele lehele, paberipakis pealmisele, — seal oli kujutatud seesama sõjamees, ainult pisut teises rakursis.

«Pane tagasi!» käratas Valitski uuesti, kuid mitte enam kiljuvalt, vaid mehelikult, kindlalt ja kategooriliselt. See

oli juba tolle endise Valitski hääl, see hääl, millega Anatoli lapsest saadik oli harjunud.

Anatoli panigi paberilehe tagasi ja küsis etteheitval toonil:

«Tähendab, meie vahele on tekkinud saladused? Sa siiani ei usalda mind?»

«Pole siin mingit saladust,» lausus Valitski niisama rangelt. «Need on Võidu monumendi visandid, ja ma ei taha, et sa neid nende viimistlemata kujul praegu näed.»

«Monumendi? . . .» küsis Anatoli, kes ikka veel ei taibanud, mida isa silmas peab. «Millise monumendi? Ja millise võidu?»

«Meie võidu!» ütles Valitski silmi välgutades.

Anatoli pidi veel kord sellele mõtlema, et isa on hulluks läinud.

«Palun, ära vaata mind sedamoodi, nagu oleksin ma aru kaotanud,» lausus Valitski väljakutsuvalt, justkui poja mõtteid aimates. «Olen täie teadvuse ja selge mõistuse juures.»

«Noh, kas sa siis . . . endale toimuvast aru kah annad?» küsis Anatoli hämmastunult. «Nüüdsama sain ma teada, et sakslased ongi tegelikult juba Leningradis. Sa ju tead, kus Forelli haigla asub?»

Valitski vaikis.

«Kas sa tead,» jätkas Anatoli, «et inimesed surevad siin juba nagu kärbsed? Sa püüa tõele silma vaadata!»

«Olgu,» lausus Fjodor Vassiljevitš jällegi samasugusel, endise Valitski toonil. «Kuid kõigepealt lepime selles kokku, et meie vahel ei tohi tõepoolest mingeid saladusi olla . . . Need seal laual on Võidu monumendi visandid, monument tuleks pärast sõda kusagile Narva värava kanti püstitada. Need on alles viimistlemata ja halvad visandid . . . Aga nüüd on mul sulle küsimus: kas sina usud võidusse?»

Selline küsimus rabas Anatolit ootamatult. Esimesel hetkel ei suutnud ta kuidagi mõtteid koguda, mida ta peaks selle peale vastama. Aga siis sai ta pahaseks ja ütles:

«Kuidas sa ometi võid mulle taolisi küsimusi esitada? Minule, ühele Leningradi kaitsjale, kes, relv käes . . .»

«Oota nüüd,» katkestas teda Valitski, «see pole vastus. Kas jah või ei?»

«Noh, muidugi, jah!» hüüdis Anatoli. «Ainult . . .»

«Mis «ainult»?»

Mõne viivu kestis vaikus. Seinale kinnitatud mustas

sõõrikus valjuhääldis toksis tasakesi ja rütmiliselt metronoom.

«Noh, hea küll,» lausus Anatoli, «kui nüüd puhtast südamest, siis luba . . .»

Ja äkitselt tundis Anatoli õudset väsimust. See ei olnud füüsiline, vaid mingi vaimne väsimus. Väsimus kõigest sellest, et tal juba liiga tihti tuli vaid poolikut tõtt rääkida. Esiteks Zvjagintsevile. Siis major Tulikovile . . . Ja instituudis. Seejärel ka Veerale ja isale.

Anatoli otsustas nüüd, et tal tuleb iga hinna eest vabaneda sellest väsimusest, sellest rusuvast vajadusest ikka poolikut tõde tõe pähe esitada.

«Hea küll,» kordas ta siis. «Nii nagu ma sulle juba ütlesin, võidusse ma usun. Muidu . . . muidu ma oleksin ju võinud sinna, sakslaste juurde jääda!» See kuidagi ootamatult talle pähetulnud argument otse tiivustas teda. «Noh, aga,» jätkas ta juba kasvava tarmukusega, «võidu mõiste pole dialektiliselt ühetähenduslik.»

«Kuidas?» küsis Valitski hämmastunult. «Milleks siin dialektika?»

«Noh, näed siis,» lausus Anatoli kahetsevalt pead noogutades. «Aga mina sain dialektilise materialismi eest instituudis ikka viie. Ja pean sinu tähelepanu juhtima sellele, et elu, järelikult ka ajalugu, ei arene otsejoones, vaid ikka spiraali mööda. Kas taipad? Lõppkokkuvõttes ei saa keegi elu tõusujoones toimuvat kulgu, ajaloo käiku muuta. Järelikult saab ka fašism lõppude lõpuks hävitatud. Ei tohi ainult neid spiraale unustada! Mingitel etappidel, kui reaktsiooni jaoks soodsad tingimused kujunevad, võib see ka võita. Ajutiselt, muidugi . . . See ongi spiraal. Kuid kes suudaks tema pikkust ja ulatust mõõta? Ajaloolises plaanis võib see silmapilguna näida. Järeltulijate silmis muidugi. Aga igapäevases elus võib seda spiraali arvestada aastakümnetega, isegi aastasadadega . . . Juhtus nii, et fašistidel on praegu võiduks soodsad tingimused. Ajutiselt, muidugi. Selgus, et neil on rohkem relvastust ja see on meie omast parem. Neil on nähtavasti ka rohkem sõdureid ja ohvitsere, muidu poleks nad ju kõigest mõne kuu jooksul Leningradini ja kuulduste järgi ka päris Moskva lähistele välja jõudnud . . .»

Anatoli rääkis rahulikult ja arupidavalt. Talle paistis, et tema ees ei istugi isa, vaid instituudi dialektilise materialismi kateedri professor, keda on vaja oma arutluste loogikaga ja teadmiste sügavusega rabada. Ta ei märga-

nud, et isa vaatab pärani silmi talle otsa, hämmastus pilgus . . .

«See ongi minu vastus sulle,» ütles Anatoli nüüd varjamatu üleolekuga kokkuvõtet tehes. «Ajalool on oma raudsed seaduspärasused. Lõppkokkuvõttes lüüakse sakslased puruks. Järgmine põlvkond hakkab kahtlemata kommunismi tingimustes elama. Kuid ma ei taha, et minu isa ammu enne seda nälga sureks või siis mürsukillust hukkuks.»

Anatoli jäi vait ja märkas alles nüüd temale suunatud tavatult ainitist isa pilku. Seda nähes mõtles ta, et on nüüd märki tabanud, vanameest oma arutluste loogikaga lõplikult rabanud ja aidanud tal lõpuks ometi tõelist olukorda mõista.

Kuid Fjodor Vassiljevitš mõtles nendel hetkedel hoopis millestki muust. Anatoli jutust kuulis ta omaenda ammuste arutluste järelkaja. Leninit oli ta lugenud vähe ja ammu, ainult tema artikleid, mis ilmusid siis, kui Lenin veel elus oli. Kuid ajalugu, täpsemini, ajaloo fakte teadis ta hästi. Teadis, et selles oli tõesti perioode, kus barbaarsus pikaks ajaks võidule pääses. Teadis, et antiikse Kreeka vahetas välja orjaperemehelik Rooma riik. Teadis, et mõtte ja kunstiloomingu õitseajastu vahetasid välja keskaja raudsed pihid. Lisaks sellele, et ta kõike seda teadis, oli ta nendel teemadel ka oma sõbra, doktor Osmininiga sõja alguses rääkinud. «Aga vahest ma rääkisin sellest ka Anatoliga?» püüdis Valitski endamisi meenutada. «Võib ju olla, et mind ennast sõja esimestel päevadel vallutanud kibedate mõtete järelkaja kõlabki mulle praegu vastu mu poja sõnadest, mis ta siin sellise enesekindlusega välja laob? . . . Aga, jumal hoidku, kui nüüd keegi teine seda kuuleks, mida ta siis Anatolist arvaks?»

«Kas sa seda kõike ka Veerale rääkisid?» küsis Fjodor Vassiljevitš lõpuks.

Seda küsimust kuuldes tundis Anatoli endas uut vihapõõstu tõusvat. Juba jälle Veera?! Tähendab kogu see jutt, mida ta siin isale tema kasuks, ainult tema päästmise nimel oli rääkinud, et isa silmi avada olukorra suhtes, milles ta praegu asub, ei ole jälgegi jätnud?

Taipamata, mida ta teeb, laksatas Anatoli suure hooga käe vastu lauda. Löök tabas paberilehte, kuhu oli joonistatud monumendi eskiis. Anatoli kägardas paberilehe kokku ja karjus:

«Aitab sellest Veera-jutust! Kujutab endast ei tea keda!

Mingit Pariisi Kommuuni aegset Louise Micheli . . . Ma ei taha temast enam midagi kuulda! Said aru?! Ei taha!»

Kahjurõõmuga ja julma rahulolutundega jälgis ta sealjuures, kuidas isa iga tema käratuse peale järjest rohkem kössi tõmbus ja tugitoolis järjest sügavamale ja sügavamale vajus. Need halastamatud sõnad langesid nagu hoogsad nuia- või vasaralöögid vana mehe kaela.

Ja äkitselt haakusid Valitski käed tooli käetugede külge. Ta tõusis hoogsalt püsti, ajas end sirgu, heitis pea selga nagu varasematel aegadel ja karjus läbilõikava häälega:

«Sa ei tohi! Sa ei tohi Veerat puutuda! Selliste inimeste kätes nagu tema on meie tulevik! Sa ei tohi! Ei . . .»

Ja siis ta justkui murdus. Ta pea vajus longu, lõug toetus tal vatikuue lahtinööbitud kaeluseavasse. Fjodor Vassiljevitš astus ühe sammu kusagile kõrvale, aga lõi siis vankuma ja varises põrandale.

«Isa!» hüüdis ehmunud Anatoli, lastes sealjuures pihku kortsutatud joonisevisandi lauale langeda.

Anatoli esimeseks ebateadlikuks tundeks oli hirm. Mitte kartus isa elu pärast, vaid just hirm selle ees, et on juhtunud midagi õudset ja parandamatut, süüdi selles aga on tema, Anatoli.

«Isa! Mis sinuga on, isa?!» hüüdis Anatoli abitult, kui ta laua juures maas lamava Valitski üle kummardus.

Teadlik kartus isa elu pärast tuli minuti võrra hiljem, kui Anatoli juba nägi, et isa suletud silmil lamab ja üldse tema hääle peale ei reageeri. Ja nagu alati, kui Anatoli kriitilisse olukorda juhtus sattuma, kaotas ta silmapilkselt tahtejõu ja võime oma tundeid ja tegusid juhtida.

Anatoli hakkas isa õlgadest raputama. Seejärel sööstis ta telefoni juurde, kahmas toru pihku, ise veel teadmata, kuhu helistada. Siis aga meenus talle, et telefon juba ammuilma ei tööta, ja ta viskas toru otse lauale . . .

Anatoli ei taibanud isa vatikuube kohe lahti nööpida, särki üles tõsta ja kõrva vastu südant panna. Kui ta seda lõpuks siiski tegi, siis ta mitte niivõrd ei kuulnud, kuivõrd tundis neid vaevu tabatavaid lööke. Anatoli lõi juba kahtlema, et kas see ongi süda, mis tuksub, või toksib hoopis metronoom selles mustas valjuhääldis? Ta jooksis seina äärde, tõmbas juhtme kontaktist välja, laskus siis uuesti põlvili ja asetas kõrva isa rinnale. Jah, süda lõi, kuid Valitski oli näost mullakarva, silmi ta ei avanud ja hingamist polnud märgata.

Suure vaevaga tassis Anatoli isa keha, mis talle uskumatult raske tundus olevat, nahkdiivanile. Jälle surus ta kõrva isa rinnale, ja nüüd viirastus talle, et süda enam ei löö.

«Arsti, arsti, kohe on vaja arsti!» kiirustas Anatoli iseenast takka. «Aga kust seda arsti võtta? Kust? . . .»

Anatoli sööstis, nii nagu ta toas oli, rihmata vormipluusi väel ja mütsita, ukse juurde ja jooksis mööda treppi alla.

Nüüd oli tal juba eesmärk: peatada esimene ettesattuv auto, sõita haiglani või ambulatooriumini ja sealt iga hinna eest arst tuua.

Tundmata pakast või tuult ja põrgates kitsal, lummetallatud teerajal harvade vastutulijatega kokku, tormas Anatoli 25. Oktoobri prospektile ja jäi seal sõiduteele seisma. Esimesena ilmus üks poolteisetonnine veoauto, sõdurid autokastis. Anatoli tõstis käe, kuid veoauto kihutas kiirust maha võtmata temast mööda; Anatoli suutis hädavaevu lumme taanduda. Teine oli «emka», kuid ka see ei peatunud.

Seejärel nägi ta veel üht autot, samuti «emkat», valkjashallid vöödid talviseks maskeeringuks peale võõbatud, ja otsustas kindlalt: «Kui see nüüd kiirust maha ei võta, siis heidan selle ette teele pikali.»

Anatoli jooksis kätega vehkides sellele autole vastu ja märkas kohe, et see kiirust vähendas. Kaks-kolm sammu temast eemal jäi «emka» seisma. Läbi kergelt härmatunud tuuleklaasi nägi Anatoli autojuhi kõrval kahuste kulmudega, kasukas ja läkiläkis meest, nähtavasti mõnda komandöri. Kahuste kulmudega mees lõi autoukse lahti ja küsis rangel toonil:

«Milles on asi?»

«Ma palun teid . . . ma anun teid . . .» pomises Anatoli hingeldades. «Mu isa on suremas . . . On vaja arsti . . . On vaja kiiresti arsti! . . .»

«Rahulikult, rahulikult,» lausus komandör endist viisi rangelt ja kibrutas oma tihedaid musti kulmusid. «Kus teie isa on? Kas tööl või?»

«Ei, ei, ta on kodus . . . Siinsamas lähedal . . . Üsna lähedal,» jätkas Anatoli pomisedes. «Minu isa on arhitekt Valitski, tuntud inimene, akadeemik, ma palun teid . . .»

Komandör võttis auto ukselingist kinni ja Anatolile paistis, et ta kavatseb ära sõita. Anatoli haaras mõlema käega ukse servast kinni ja karjus suures ahastuses:

«Ma palun teid, ma palun! . . .»

«Ärge viitke asjatult aega,» kuulis ta nüüd vastuseks. «Istuge taha.»

Anatoli tõmbas järsult tagumise ukse lahti. Kaks selle taga istuvat automaaturit tõmbusid koomale, et talle kohta teha. Aga komandör ei küsinudki Anatolilt aadressi, vaid andis ise juhile korralduse:

«Sõitke Moikale!»

. . . Kolme-nelja minuti pärast jäi auto seisma selle maja välisukse juures, kus Valitskite korter asus. Komandör tuli autost välja ja ütles juhile:

«Sõitke lähimasse polikliinikusse. Ja tooge arst . . .»

Korteri uks oli pärani. Anatoli oli selle unustanud sulgeda. Tundmatu sõjaväelane astus just sellest uksest sisse, justkui oleks ta teadnud, et Valitski siin elab. Alles esikus küsis ta Anatoli poole pöördudes:

«Kus ta siis lamab?»

«Tulge siia, siiapoole, palun,» kiirustas Anatoli teda, ise ette rutates.

Valitski lamas endiselt liikumatult diivanil, nägu ülespoole, käsi elutult alla rippu.

«Mis temaga juhtus?» küsis komandör Anatolilt.

«Ma ei tea . . . Lihtsalt ei tea,» vastas too kohmetult. «Me istusime, ajasime juttu, siis tõusis ta püsti ja . . . kukkus äkitselt miskipärast.»

Komandör astus diivani juurde ja vaatas mõnda aega keskendunult Valitskile otsa. Ja ütles seejärel ümbergi pööramata:

«Ta hingab.»

Ja-jah, nüüd nägi ka Anatoli, et isa hingas. Tema pooleldi paljastatud rind tõusis ja vajus märgatavalt. See avastus rahustas Anatolit sedamaid.

«Tähendab, te olete Valitski poeg?» küsis komandör nüüd Anatolit silmitsedes.

Ka Anatoli libistas omakorda uuriva pilgu üle tundmatu mehe. Ta oleks tahtnud mehe eraldusmärke näha, kuid neid kattis jäik poolkasukakrae. Korterisse astudes oli tundmatu mees ainult tärniga mütsi peast võtnud, mida ta praegu käes hoidis.

Milliseid eraldusmärke see mees ka poleks kandnud, kahtlemata oli ta mingi ülemus. Anatoli nööpis kiiruga oma vormipluusi krae kinni, kahmas rihma ja pani selle pluusile peale. Alles pärast seda vastas ta komandörile:

«Jah, mina olen tema poeg, seltsimees komandör.»

«Kus te teenite?»

«Kahekümne kolmanda armee eriehituspataljonis, seltsimees komandör.»

«Kas teil on mingi eriharidus?»

«Jah on. Mul on ehitusinstituut peaaegu lõpetatud.»

«Tähendab, te teenite oma eriala järgi.»

«Just nii.»

«Minge nüüd arstile vastu. Ta peaks juba tulema.»

Anatoli haaras oma sineli ja mütsi ning läks kuulekalt ukse poole . . .

«Emka» jõudis tagasi umbes kümne minuti pärast. Sealt väljus eakas mees, väike kohver käes. Anatoli võttis temalt kohvri ja ütles maja välisukse poole tõtates:

«Siia, doktor . . . Kiiremini, palun . . .»

Kui nad Valitski kabinetti astusid, istus komandör kirjutuslaua ääres. Arst teretas teda nagu ammust tuttavat:

«Tervist, Sergei Afanasjevitš!»

«Tervist,» vastas too tõustes. «Palun teid kiiresti haiget vaadata. See siin on väga vajalik ja . . . väga hea inimene. Kahjuks pean ma ise edasilükkamatute asjaõiendusie pärast minema ruttama. Teie juurde jääb haige poeg. Kui minupoolset abi peaks vaja minema, siis helistage.»

«Seltsimees komandör,» ütles Anatoli nüüd kõhkleval häälel endast tasa märku andes, «ma pean kahe tunni pärast väeossa tagasi pöörduma. Mul on luba vaid üheks ööpäevaks.»

«Andke oma puhkuseluba,» käskis tundmatu.

Kõigest toimuvast alles ebaselgelt aru saades tõmbas Anatoli taskust oma puhkuseloa. Tundmatu sõjaväelane läks kirjutuslaua juurde tagasi, võttis sealt pliiatsi, kirjutas midagi Anatoli loale ja jättis selle sinnasamasse lauale.

Anatoli läks komandöri saatma ja kui nad kahekesi tühja koridori jäid, küsis komandör ootamatult:

«Seal laual . . . on joonistus. Miks see ära on kortsutatud?»

«Ma . . . ei tea,» vastas Anatoli väreleval häälel. «Võib olla, et isa ise . . .»

«Ei või olla!» katkestas Anatoli jutu too kummaline sõjaväelane vastuvaidlemist sallimatul toonil. «Ise ta seda teha ei võinud.» Pisut veel viivitanud, tõstis sõjaväelane käe mütsi äärde, astus üle läve ja lõi ukse enda järel kinni.

Anatoli läks pikkamisi isa kabinetti tagasi, endamisi ikka veel tulemusteta aru pidades: «Kes see kahuste kulmudega mees küll olla võiks? Kust ta minu isa tunneb ja seda teab, millises majas Moikal meie korter asub? Miks ta nii enesekindlalt trepist üles tuli? Või on ta juba varemgi siin käinud?... Ja mida ta sellest kurikuulsast joonistusest teab?!»

Kabinetti tagasi jõudes tahtis Anatoli kohe järele vaadata, mida too mees tema puhkusetõendile on kirjutanud, kuid arst segas teda.

«Minu arvates,» hakkas ta süstalt ja stetoskoopi kohvrisse pannes rääkima, «on teie isal hüpertooniline kriis. Öelge, ega haige mingit ootamatut vapustust üle ei elanud?»

«Ei, mis te nüüd!» vastas Anatoli rutakalt. «Ma alles tulin rindelt, ja ta nii rõõmustas!»

«Ka see võis põhjuseks olla,» järeldas arst. «Tugev hingeline erutus. Kujutan endale ette, kui minu poeg... Kuid minu poeg ei tule tagasi, ta sai Neeva platsdarmil surma...»

Mida arst edasi rääkis, seda Anatoli enam ei kuulnud. Ta ei märganud sedagi, kuidas arst enese riidesse pani ja lahkus. Anatoli aga muudkui luges ja luges seda, mis punase pliiatsiga tema puhkusetõendile oli kirjutatud: «Leningradis viibimist viie päeva võrra pikendatud. Leningradi rinde Sõjanõukogu liige, diviisikomissar Vasnetsov.»

II

Teadvusele tulles Fjodor Vassiljevitš muidugi taipas, et talle osutatud kiire abi eest on ta eelkõige tänu võlgu just Vasnetsovile, kuigi Anatoli pikalt ja tuliselt jutustas, missugust vaeva talle maksma oli läinud auto peatamine ja linnakomitee sekretäris isa saatuse vastu huvi äratamine.

Õhtul tuli arst uuesti, kontrollis Valitski pulssi, mõõtis tema vererõhku, liigutas sõrme Fjodor Vassiljevitši silmade ees, tegi talle süsti ja ütles, et on olemas seltsimees Vasnetsovi korraldus Valitski hospitaliseerida. Valitski tõstis kohe sõna otseses mõttes mässu. Ta ei olnud veel iialgi haiglas lamanud ja talle paistis see omamoodi eestoana teise ilma minekul.

Fjodor Vassiljevitš palus arsti ausalt ja otse välja öelda, kuidas too tema füüsilist seisundit hindab. Arst vastas, et see vaevalt erineb enamiku Valitski eas leningradlaste praegusest seisundist. Ja lisas siis, et nooremad inimesed tunnevad end mõnikord isegi veel halvemini.

Valitski mõtles endamisi, et oleks palju parem, kui temainin teda läbi vaataks, kuid taipas samas, kuivõrd võimatu selline soov on: kus ja millises hospidalis praegu tema vana tuttav töötab, Valitski ju ei teadnud. Ja Fjodor Vassiljevitš üldse oma tervise pärast nii väga ei muretsenudki. Talle tegi rohkem meelehärmi see, et Anatoli peaaegu poolvägisi Vasnetsovi siia oli toonud ja Sergei Afanasjevitš teda siin niivõrd abitus seisundis oli näinud.

Juba samal õhtul kirjutas Valitski linnakomitee sekretärile lühikese kirja, milles ta teda tänas tähelepanu eest ja palus vabandust, et tema, Valitski süü läbi oli Vasnetsovil tulnud end tähtsatest asjatoimetustest lahti kiskuda, kirja lõpus aga teatas, et tunneb end nüüd suurepäraselt ja enam abi ei vaja. Järgmisel hommikul pidi Anatoli kirja Smolnõisse viima. Anatoli oli ise selleks soovi avaldanud, kuigi ta väga vastumeelselt, vähemalt väliselt, leppis sellega, et vanamees haiglasse ei tahtnud minna.

Tõtt-öelda sai Anatoli muidugi aru, et kui isa oleks haiglasse pandud, siis oleks temal, Anatolil, tegelikult langenud ära põhjus Leningradis viibimiseks, kuigi Vasnetsovi luba formaalselt oleks kehtima jäänud.

Hoolimata sellest oleks see ikkagi olnud pettus, aga otsese pettuse peale Anatoli ei söandanud välja minna. Tema iseloomu eripära seisiski selles, et ta alati, nii teadlikult kui ka intuitiivselt, otsis selliseid lahendusi, mis temale küll kasulikud oleksid, aga ühtaegu teda millegagi poleks kompromiteerida saanud.

Öö veetis Anatoli isa kabinetis, aseme oli ta seal endale kahe kokkulükatud nahktugitooli peale teinud. Isa käitus rahulikult ja Anatolile näis, et Fjodor Vassiljevitš on nende eilse tüli juba unustanud. Aga hommikul, kui poeg eriti sõbralikult tema poole pöördus, järgnes sellele väga jahe ning ühesilbiline vastus. Ja ka pärast seda vanamees justkui ei märganud poega või siis ei tahtnud märgata.

Anatoli küttis ise ahju soojaks, valmistas ise hommikusöögi, see tähendab, võttis köögis ämbrist vett teekannu, ajas selle keema, laotas toidud kirjutuslauale — neid oli

veel küllaltki palju alles jäänud, leningradlaste toidunormidega võrreldes oleks seda nädalaks ajaks jätkunud. Isa jõi vaikides klaasi kuuma vett, sõi tüki leiba, kuid ülejäänud toitu ei puudutanud. Kõigi Anatoli sundimiste peale vastas ta, et ei taha süüa.

Aga kui Anatoli end riidesse pani ja ütles, et ta läheb Smolnõisse Vasnetsovile kirja ära viima, ei vaevunud isa talle selle peale sõnakestki lausuma. Ainult noogutas kõraks . . .

Vaikides möödus terve päev. Ja järgmine samuti. See oli nagu mingi vaikimisega piinamine! Anatoli oleks võinud oma olukorda kergendada ja teise tuppa ümber kolida. Kuid raudahi oli isa kabinetis. Ülejäänud toad olid külmad.

Aeg-ajalt kahmas Anatoli meeleheitlikult oma sineli ja läks tänavale. Kuid ka seal oli külm ja üle tunni Anatoli neid eesmärgituid lonkimisi välja ei kannatanud.

Mitu korda tuli tal kange tahtmine Veera juurde minna. Anatolile tundus, et just Veeras, täpsemini selles, et Veera ta välja ajas, oligi kõigi järgnevate ebameeldivuste algpõhjus. Anatoli poleks osanud loogiliselt seda väliselt sidumata nähtuste seost seletada, kuid ta ei vabanenud kuidagi ka mõttest, et siin m i d a g i ühist peab olema. Ja kui see miski kaob, küllap siis kõik ka korda saab.

Mitte iseendas, vaid kusagil väljaspool ennast otsis ta seda miskit. Kui keegi oleks talle öelnud: «Kuule, noormees, kõik on ju väga lihtne: sa kardad väga surma,» siis oleks Anatoli siira pahameelega hakanud seda ümber lükkama. Ta oli ennast ammugi veennud, see ei ole hirm, vaid terve mõistus ja lõpparvestuses ka üldise kasu silmaspidamine, mis teda kõigis tema tegudes juhendab.

Anatoli oli praegugi kindel, et Veera teda ei mõistnud, sest et tema oma palve põhjendamisel lihtsalt vajalikke ning õigeid sõnu ei leidnud, vaid liialt jäi lootma sellele, et Veera oma armastuse ja ustavuse tõttu tema, Anatoli vastu, neid sõnu ei vajagi. Kui ta aga nüüd peaks uuesti Veeraga kohtuma, siis ta juba suudaks tüdrukut veenda ja tema kahtlusi hajutada . . .

Aga kust praegu Veerat otsida? Siis sai ta ju Veera täiesti juhuslikult kodunt kätte. Kõmpida aga Narva värava taha lootuses veel teist korda sellisele juhusele sattuda oleks ju mõttetu. Haigla aadressist, kus Veera

töötas, ei olnud Anatolil aimugi . . . Muidugi võiks eelnevalt Kirovi tehasesse Veera isa juurde minna — tema kindlasti teab, kus tütar töötab. Aga kes Anatolit tehasesse laseb? Ja kas Koroljovi-vanamees seal nüüd enam ongi? Ta võis ju ka evakueeruda, haavata saada või isegi nälga surra.

Veera otsimiseks jäi veel üks võimalus: ta oli rääkinud, et korterinaabri juures, üks korrus kõrgemal, tema haige ema lamab. Kuid vaevalt küll surija vanaeit midagi asjalikku seletada suudab.

Tähendab, praktiliselt oli Veerat võimatu kätte saada. Ja kummaline küll, see mitte ainult ei kurvastanud, vaid ka rõõmustas Anatolit. Kurvastas, sest et võttis võimaluse suhete selgitamiseks Veeraga, mille järel kahtlemata oleksid tal ka suhted isaga paranenud. Rõõmustas aga sellepärast, et ta oma hingesopis kartis seda uut kohtumist Veeraga. Intuitiivselt tundis ta Veeras inimest, kes tema salajasi mõtteid suudab lugeda, ja see hirmutas Anatolit . . .

. . . Pärast sihituid ekslemisi koju tagasi tulles lootis Anatoli ikka veel mingile pöördele isa suhtumises tamasse: ei või ju isa süda kalgiks jääda nende lähedast lahkumist ette nähes! Tegelikkuses jäi kõik siiski endiseks. Isa teda nagu ei märganudki.

Kolmandal päeval otsustas Anatoli kõigele sülitada ja ühtul ära väeossa sõita. Kuid sel juhul oleksid vähenenud väljavaated Nevskaja Dubrovkast pääseda.

«Mis küll parem ja arukam oleks?» küsis Anatoli iseendalt. «Kannatada veel kaks ja pool päeva meeletu vanamehe veidrusi ja need hiljem unustada või rutata oma kindlale hukule vastu?»

Anatoli oleks tahtnud isale käratada: «Kas sa siis enam ei mäleta, et just mina sind kindlast surmast päästsin? Mina ju peatasin Vasnetsovi auto, tänu minule ilmus siia ka arst!» Kuid ta ei kahelnudki, et isa isegi sel juhul oleks vaikinud ja ainult hajameelsel pilgul temale otsa vaadanud. Aga võib ka olla, et üldse poleks vaadanud . . .

Nad lahkusid määratud ajal. Külmalt ja võõrastena.

«Noh, hüvasti, isa,» lausus Anatoli.

Ta seisis juba, sinel seljas, hoides rihmapidi käes tühja seljakotti, aga isa istus tugitoolis, sellessamas, kus ta ka siis oli istunud, kui nende tüli aset leidis.

«Hüvasti,» vastas Valitski tasa.

Ja see oli ainus sõna, mis Anatoli viimaks temalt kuulis.

Enne enda järel ukse sulgemist vaatas Anatoli salajase lootusega tagasi, et midagi veel kuulda. Aga ei kuulnud. Isa vaatas talle vaikides järele, ja nagu Anatolile paistis, olid tal silmades tardunud pisarad.

...Sellest oli juba mitu päeva möödas, aga Valitski kannatas ikka veel, ja mida rohkem aega mööda läks, seda rohkem ta kannatas just sellepärast, et oli enese ise siis vaikima sundinud.

Ikka uuesti ja uuesti mõtiskles ta, mis teda küll viimases jutuajamises pojaga nii sügavalt oli solvanud. Kas Anatoli koolipoisilikud targutused ajaloo spiraalidest? Need sõnad, mis Veerat puudutasid? Küllap nii see kui ka teine. Oli veel kolmaski põhjus, see, et Anatoli Fjodor Vassiljevitši mõttetut Leningradis viibimist meelde tuletas...

Jumal hoidku, kas ta siis ise selle üle polnud mõelnud? Ja kas siis tema mõtted ja teod ikka sedasama «spiraali» mööda ei liikunud? Pärast seda, kui sõda algas, oli ta visalt selles oma kohta otsinud. Oli tundnud rahuldust, kui saavutas oma tahtmise ja teda rahvakaitsesse võeti. Seal elas ta üle kibeda pettumuse, kui teda diviisist välja arvati ja ta jällegi tegevuseta jäi. Pärastpoole aga ta soov siiski täitus ja järgnes lühiajaline töö Kirovi tehases. Selle järel saabus jällegi tegevusetus. Mitte küll täielik, ta ju ikkagi tegi midagi, joonistas plakateid. Mõned neist on mitmekordselt suurendatult ja trükimasinatega paljundatult veel siiani Leningradi majade seintel säilinud...

Niisugused need «spiraalid» siis olid.

Kuid nüüd oli nähtavasti kõik lõppenud. Vedru oli sirgeks ja lõdvaks muutunud. Jõudu enam peaaegu üldse ei olnud. Seda jätkus üksnes selleks, et ahju kütta ja sööklas käia. Isegi vett tõid talle Neevast mingisugused poisikesed, keda Valitski ei olnud varem näinudki, mingi komsomolisalga liikmed. Kord kolme päeva tagant ühe ämbritäie...

Tähendab, ta on tõepoolest Leningradile koormaks muutunud. Kasu pole temast midagi, aga sööb ja joob. Sööb seda leiba, mida nii väga vajavad need, kes tööpinkide taga seisavad või siis, relv käes, Leningradi kaitsevad.

Seda tunnetada oli veel kõige kibedam.

Ja imeline lugu! Kuigi loogika ja kained mõtted paistsid olevat Anatoli poolel, kui ta isast rääkis, protesteeris Valitski ise kogu oma vana mehe südamega, mis töötas tõrgetega, iga rakuga oma juba kangestuvas kehas, millest elu pikkamisi lahkuma hakkas, protesteeris selle vastu, mida pojalt oli kuulnud.

Fjodor Vassiljevitš küsis nüüd iseendalt, et mis küll saaks, kui aeg seisma jääks? Või mis siis saaks, kui aeg hoopis tagasi läheks ja tema, Valitski, teades juba, kuidas tema saatus edaspidi kujuneb, satuks uuesti valiku ette: kas Leningradist minema sõita või siia jääda? Kuidas ta siis toimiks? Muidugi jääks ta siia. Igal juhul jääks. Isegi ette teades, mida tal siin tuleb üle elada, keelduks ta ikkagi Leningradist lahkumast. Loogika kiuste, kaine mõistuse kiuste...

Ta muigas tahtmatult. Enne sõda oleks ta vist isegi taolise veidriku üle imestanud. Loogika, terve mõistus ja kaine arvestus — need mõisted olid alati tema elureegliteks olnud. Romantika oli Fjodor Vassiljevitši ikka ärritanud, ta oli sellesse alati suhtunud nagu emotsionaalselt tasakaalutute inimeste igivanasse katsesse nendest kõigile kohustuslikest kaine mõistuse reeglitest lahtiütlemiseks, et oma impulsiivset tegevust sellega õigustada.

«Minerva öökull tõuseb lendu siis, kui hämardub,» kõlas tuntud tsitaat Hegelilt. Seda oli alati ühekülgselt tõlgendatud, nagu tuleksid tarkus ja «asjade olemuse» mõistmine alles vanas eas. Aga elu on ju väga mitmetahuline, ja selles võivad ette tulla sellised ajaloopöörded, mida Hegel ei osanud uneski näha. Niisugused pöörded, kus inimene, kui ta tahab tõeliseks inimeseks jääda, peab argipäevase kaine mõistuse põlglikult kõrvale heitma ja romantikuks hakkama. Kui «kaine mõistus» dikteerib elumurede eest põgenemist, aga romantika õhutab neist võitu saama...

«Ilmselt on midagi, mis on üle kaine arvestuse,» mõtles Valitski endamisi. «Midagi järeleandmatut ja võimukat, mis inimelu mingitel kriitilistel hetkedel kõik inimeste hingeliigutused enda juhtida võtab. Midagi, mis ei allu kalkulatsioonile. Kas siis sulle, Anatoli, see tõesti võõras on? Kas sa siis tõepoolest pole iialgi selle «millegi» võimu enda üle tunda saanud?»

. . . Valitski pööras pilgu tühjale tugitoolile kirjutuslaua taga ja talle paistis, et Anatoli endist viisi seal istub. Ja Valitski valis sõnu, rääkis mõttes lauseid, mis oleksid pidanud Anatolit veenma ja talle tema enda suhtes silmad avama.

Kuid Anatoli oli ammugi ära sõitnud, ja miski nagu sisendas Valitskile, et enam nad teineteist ei näe. Mitte iialgi!

Valitski istus oma ahju juures, kõigist maha jäetuna ja unustatuna. Kes võiks teda veel meenutada või tema juurde tulla? Kas Veera? Jutuajamisest Anatoliga oli ta taibanud, et nende vahele on lõplik lõhe tekkinud. Aga just Anatoli, isegi siis, kui ta eemal viibis, oli siiski olnud ainsaks siduvaks niidiks Valitski ja Veera vahel. Nüüd oli see niit katkenud. Ei tule siia ka Osminin: küllap ta on kusagil rindel . . .

Äkitselt kuulis Fjodor Vassiljevitš päris ilmselt tasast koputust uksele. Alguses mõtles ta, et need on kommunistlikud noored, kes talle vett toovad. Aga nemad käisid tavaliselt ikka päeva esimesel poolel. Pealegi oli alles eile ämbritäis vett toodud, järelikult ei saa nad enne ülehomset tulla.

«See vist viirastus mulle,» arvas Valitski.

Kuid koputus kordus nüüd juba hulga visamalt. Ja Valitskil ei jäänud enam kahtlust, et just tema korteri uksele koputatakse.

Ta tõusis ja hakkas pikkamisi läbi nende suurte, kütmata ja pimedate tubade rea esikusse minema. Siis võttis ta uksel keti eest, keeras prantsuse snepperluku sakilist nuppu ja avas ukse.

Trepimademel oli pime, kuid Valitski suutis siiski märgata, et seal keegi lühikest kasvu mees seisab.

«Vabandage,» kostis nüüd noore inimese hääl, «mul oleks Fjodor Vassiljevitši vaja.»

«See olen mina,» vastas Valitski mõnevõrra kohmetunult.

«Kas te lubate sisse astuda?» küsis toosama hääl ja tutvustas siis ennast: «Ma olen raadiost . . .»

«Vabandage, kust?» küsis Valitski taipamata. Raadiot oli ta viimasel ajal seostanud tolle musta taldrikutaolise valjuhääldiga, mis tal kabineti seinal rippus, ja ei millegi muuga.

«Olen raadiost,» kordas too tundmatu mees uuesti.

«Aga minul on raadio kuuldepunkt korras,» lausus

Valitski. «Muide,» ütles ta siis justkui taibates, «kui teil tõi vaja seda kontrollida, siis palun, astuge sisse . . .»

Valitski astus sammu kõrvale, et tundmatule mehele teed anda. Too astuski üle läve. Valitski sulges tema taga ukse.

«Tulge minu järel, palun,» kutsus ta siis. «Siin on pime, ärge millegi vastu komistage. Valjuhääldi on minu kabinetis.»

Aeglasel ja lohiseval sammul kõndis Valitski nüüd ees, kuulides enda selja taga selle montööri, raadiotehniku või jumal teab kelle samme.

Lõpuks jõudsid nad kabinetti. Valitski pööras end ümber. Nüüd sai ta oma külalist paremini silmitseda. Tolgi oli tavaline, veel rahuajast pärit kasukas seljas. Kasuka kotikkrae oli üles tõstetud ja selle üle hall villane sall mähitud. Ilma tärnita sõjaväe-talimütsi hoidis see noor mustajuukseline mees käes.

«Näete, palun, siin ta on,» lausus Valitski, osutades valjuhääldile, millest praegu mõõdukat metronoomi toksimist kostis.

«Te ei saanud minust õigesti aru,» ütles külaline naeratades ja see naeratus muutis tema kõhnunud, sissevajunud põskedega ja teravaks tõmbunud ninaga näo päris poisikeselikuks. «Ma tulin teile asja pärast. Ma olen raadiokomiteest.»

Valitski ei osanud päris selgesti kujutleda, mis asutus see just on. Puhtteoreetiliselt oletas ta, et kusagil peaks ju asuma raadiostuudio, kust saateid edasi antakse, ja raadiojaam, mis neid edasi annab. Aga milleks on siis veel mingi raadiokomitee?

«Te ütlesite, et olete raadiokomiteest?» küsis Fjodor Vassiljevitš omakorda vastu.

«Täiesti õige,» lausus noormees. «Minu nimi on Babuškin.»

See nimi ei öelnud Valitskile midagi. Siiski noogutas ta kergelt ja ütles siis valmisolevalt:

«Olen teie teenistuses.»

Babuškin silmitses vilksamisi tuba ja märkis siis rahulolevalt, peaaegu õnnelikult:

«Teil on siin ju soe!»

«Kahjuks ainult seni, kui puud põlevad. Need ahjud ei pea üldse sooja.»

«Teie loal võtan ma kasuka ära,» lausus Babuškin jällegi naeratades.

«Ja-jah, aga muidugi,» vastas Valitski askeldama hakates ja tugitoolilt mingeid rõivaesemeid ära tõstes, otsekui vabandades, et ta ei märganud ise Babuškini paluda seda teha. «Olge lahke, võtke istet.»

Babuškin keris oma salli lahti, võttis kasuka seljast, asetas selle tugitooli käetoele, ja laskunud seejärel pehmele istmele, heitis parema jala üle vasaku ning pani käed ümber põlve.

«Mul on teile juhtkonnalt ülesanne, Fjodor Vassiljevitš!»

«Vabandage, aga missuguselt juhtkonnalt?» küsis Valitski nõutult Babuškinile otsa vahtides.

«Noh, muidugi meie komitee omalt.»

«Hm-m... Ja milles siis, söandan küsida, see ülesanne seisab?»

«Me tahame teid, Fjodor Vassiljevitš, paluda raadios esinema.»

«Mida?!» küsis Valitski imestunult.

«Noh... raadiosaatest osa võtma!» selgitas Babuškin. Toetanud üle põlve heidetud jala kinganina vastu kirjutuslaua nikerdatud aluskappi, täpsustas ta asjalikult: «Esinemine on lühike, kolm-neli minutit.»

Seesuguseid ettepanekuid polnud Valitskile veel tema elu jooksul kordagi tehtud.

«Lubage küsida, et millega ma siis, nagu te suvatsesite öelda, pean «esinema»?»

«Noh,» vastas Babuškin oma teravaid õlgu kehitades, «praegu on, nagu te isegi mõistate, üksainus teema: sõda ja Leningradi kaitse. Te ju teate, Fjodor Vassiljevitš, et meil süstemaatiliselt esinevad Leningradi intelligentsi esindajad. Juba on esinenud Šostakovitš, kogu aeg esinevad Nikolai Tihhonov, Vsevolod Višnevski, Olga Bergholz, Sajanov...»

«Ja-jah, muidugi, olen kuulnud,» kinnitas Valitski rutakalt. «Raadio on praegu peaaegu ainus vahend, mis mind ülejäänud maailmaga seob. Kuid ma ise... mina pole ju, vabandage, ei muusikamees ega kirjanik.»

«Töölised ja sõjamehed, kes iga päev meie saadetest osa võtavad, ei kirjuta samuti ei muusikat ega luuletusi,» väitis Babuškin. «Peale selle kutsume me oma saadetesse veel väljapaistvaid teadlasi. Leningradi kaitsjatele, nende hulgas ka noortele, on väga tähtis öelda seda, et ka vene vana intelligents on meiega, ühes rivis kommunistidega

ja parteitute nõukogude inimestega. Et see vene vana intelligents samuti fašismi vihkab...»

«Vene vana intelligents!» kordas Valitski endamisi mõtles. Selle noore inimese, peaaegu et poisikese suus kõlasid need abstraktsed sõnad, millega kõrv oli küll harjunud, hoopis uutmoodi ja omandasid täiesti konkreetse mõtte.

«Tähendab, mina olen siis vene vana intelligentsi esindaja,» mõtles Valitski endamisi muiates. «Ialgi pole ma mõelnud, et ma kedagi esindan. Olen alati arvanud, et ma niisama omaette olen. Aga, näed siis, teised, nagu selgub, näevad minus midagi enamat kui ma ise. Imelik!...»

«Tänan selle au eest...» pomises Valitski hämmeldunult, «kuid teie e-e... ettepanek tuli mulle mõnevõrra ootamatult. Öelge, miks siis õieti teie valik minule peatuma jäi? Leningradis on palju tuntumaid inimesi. Isegi arhitektide hulgas. Ja kes teile minu aadressi andis?»

«Teie aadressi polnudki nii raske teada saada, meil on olemas kõik sõjaeelsed teatmeteosed ja telefoniraamat,» vastas Babuškin lihtsameelselt. «Aga valik?... Algatus ei kuulnud minu, vaid Hodorenko poolt.»

«Kelle poolt?»

«Meie juhataja, seltsimees Hodorenko poolt.»

Valitski vangutas umbusklikult pead. Ta polnud iialgi mingit Hodorenkot tundnud ja kahtles väga, kas too tedagi tundis.

«Teie vist mind ikka täiesti ei usalda?» küsis Babuškin nüüd miskipärast solvunult. «Ma võin teile oma töötõendi esitada.» Ja ta tahtiski juba kätt vatikuue taskusse torgata.

Valitski tõstis nüüd tõrjuvalt käe.

«Ei, ei, mis te nüüd! Mul pole mingit alust teid mitte usaldada. Vabandage väga, kui ma selliseks oletuseks põhjust andsin. Kuid asetage ennast minu olukorda. Ma ei mäleta enam sedagi, millal ma viimast korda oma kolleegide — arhitektide ees kõnega esinesin. Mina olen ju... noh, kuidas seda nüüd öelda... mitte just ühiskonnategelase loomuga inimene. Ja mind üllatas siiralt, et teie lugupeetud juhataja just mind selleks välja valis.»

«Mitte ainult teid,» täpsustas Babuškin jälle. «Mul on ülesanne pöörduda veel rea inimeste poole. Aga kust Hodorenko iga tema poolt nimetatud inimest teab, sellest pole mul jumala eest aimugi. Olen valmis isegi oletama, et ta mõnda neist ise ei tunnegi. Võimalik, et mõne nime

on talle soovitanud ka seltsimees Vasnetsov, kelle juures ta täna hommikul käis.»

«Ah, selles on asi!» hüüdis Valitski mõttes endamisi. «Tähendab, ka minu nime ütles talle Vasnetsov. Ainult et... ta nägi mind ju siin täiesti abituna. Jah, aga pärast seda ma ju teatasin talle, et ma täiesti terve olen...»

Need mõtted kihutasid silmapilkselt läbi ta pea. Siis aga lausus Valitski valjusti:

«Ma kordan veel, et ma pole mingi oraator.».

«Oraatoreid me praegu ei vajagi,» kinnitas seepeale Babuškin.

«Sellest hoolimata...» tahtis Valitski alustada, kuid Babuškin katkestas teda, öeldes:

«Fjodor Vassiljevitš! Meie jutuajamise alguses te ütlesite, et raadio on teie ainuke side muu maailmaga. Mõtelge nüüd: see on ju niisama õige ka teiste leningradlaste suhtes! Hommikul kuulavad nad Nõukogude Informbüroo teadaannet, seejärel lähevad nad tööle. Tsehhides vaevalt keegi meie saateid tähelepanelikult jälgida suudab, peamiseks jääb seal metronoom. Aga kodus, näiteks, samasuguse ahju juures istudes, kui ümberringi kõik nii pime ja üksildane näib, tahaks igaüks vist inimese elavat häält kuulda. Kas teie tahate seda kuulata? Miks te siis ei taha teistele seda pisikest rõõmu teha? Miks te ise sellest meie... noh, ühisest jutuajamisest kõrvale põiklete?»

«Kas teie siis arvate, et mina oleksin suuteline inimestele midagi.. tähtsat ütlema? Kas ma leian, mida öelda?» küsis Valitski nüüd kahtlevalt.

«Aga milleks te peaksite midagi otsima!» hüüdis seepeale Babuškin. «Te kujutlege, et pöördute mõne lähedase inimese poole. Ja tahate teda julgustada, tema vaimu tugevdada... Noh, mida te sel juhul ütleksite talle omavahel olles? Ka meie juures ütlete talle sedasama. Midagi muud pole vajagi. Leningradis teavad teid paljud, ega te siin ainult üht maja ole ehitanud. Aga neile, kes teid ei tunne... nendele me esitleme teid.»

Valitski kuulas nüüd juba tähelepanelikult seda mustajuukselist noort inimest, kes kätega põlve ümbert kinni hoides ja saapanina vastu nikerdatud kirjutuslauakappi toetades siin istus. See, mis mõni minut tagasi Fjodor Vassiljevitšile võimatuna näis, hakkas nüüd juba võimalikkuse ilmet võtma. Ainult... mitte tema tänases seisundis.

«Mul pole ju jõudu,» lausus Valitski siis otsekui end

õigustades Babuškinile. «Ma lihtsalt ei suuda teie raadiokomiteeni kõndida.»

«See pole ju teist nii kaugel, peaaegu Nevski prospektil,» oli andnud Babuškin alla. «Kuidas siis need inimesed meie juurde jõuavad, kes linna teises otsas elavad? Ega siis neil rohkem jõudu ole kui teil! Muide,» lausus Babuškin nüüd kuidagi nukralt, «ma unustasin...»

«Mida te unustasite?» küsis Valitski nagu virgudes.

«Ma sain korralduse... mitte peale käia.»

Babuškin tõusis ja sirutas käe oma kasuka järele.

«Oodake!...» pahvatas nüüd Valitski. Kuid ei teadnud, mida edasi öelda. «Palun pange ahju puid peale,» pomises Fjodor Vassiljevitš kohmetult.

Babuškin tegi sammu ahju suunas, aga lõi äkitselt vankuma ja ajas siis käed laiali, justkui tahaks kaugetest seintest kinni haarata.

«Mis teiega on?» küsis Valitski valvsaks muutudes.

Ootamatu energiaga hüppas Valitski kirjutuslaua tagant välja ja kahmas Babuškinil kaenla alt kinni. Kuid too seisis nüüd juba kindlalt jalul. Valitski käte vahelt vabanedes läks ta, nii nagu poleks midagi juhtunud, mööblitükkide virna juurde, kummardus siis, võttis sealt mõned killud ja heitis need ahju.

«Kas teil hakkas halb?» küsis Valitski.

«Kust te selle võtate?» vastas Babuškin ägedalt, ise Valitski poole vaatamata. «Teil on lihtsalt poonitud parkett.»

Valitski vangutas pead. Nagu igale leningradlasele neil päevil, olid ka temale näljaminestuse sümptoomid väga hästi teada.

«Parketti pooniti meil viimati kuu aega enne sõja algust,» lausus Fjodor Vassiljevitš. «Aga teie, noormees, peate nüüd lamama.»

«Mul on veel vaja viis inimest läbi käia,» vastas Babuškin ja lisas ahju ühe punase lakitud puutüki.

«Läbi käia? Mina arvasin, et niisugusel soliidsel organisatsioonil, nagu teie oma, on autod käsutada.»

«Autodega sõidame rindele. Ainult rindele. Hoiame kütust kokku.»

«Küll ma ikka näitan ennast tobedana,» mõtles Valitski endamisi. «Kui isegi vilja pole võimalik linna tuua, kust seda bensiini siis veel võtta»? Ning ta päris murelikult:

«Te just rääkisite, et käite rindel. Kuidas seal olukord on?»

«Olukord paraneb,» vastas Babuškin üleliia reipalt. «Laadoga trass astus rivisse. Nüüd on meil side Suure Maaga nõnda-öelda maismaa kaudu... kui unustada, et jää all on vesi.»

«Ma kuulsin sellest,» lausus Valitski. «Ainult miks siis toidunorme ei suurendata? Või saadetakse meile liiga vähe?»

Babuškin segas vaikides väikese roobiga ahjus süsi, sulges siis ahjuukse ja tõusis püsti. Valitski märkas, et ta tõusis samuti suurivaevu, käega raskelt tugitooli istmelt toetudes. Ka tema vastus kõlas väsinult, nagu käiks see talle üle jõu:

«Te vist kujutate endale halvasti ette olukorda, milles Leningrad praegu asub. Me oleme ju blokaadirõngas.»

«See on üldiselt teada,» vastas Valitski jahedalt, sest Babuškini üleolevalt armulik toon oli teda haavanud.

«Me oleme kahekordses rõngas,» jätkas Babuškin, nagu ei oleks ta Valitski sõnu kuulnudki. «Ja teise rõnga sõlmpunkt on Tihvin.»

«Ja-jah, Tihvin,» kordas Valitski nagu kaja ja vaikis siis.

«Noh, hea küll, Fjodor Vassiljevitš,» lausus Babuškin kuidagi võõrdunult. «Ma kannan oma ülemustele ette, et te pole terve ja praegu esineda ei saa. Jääme lootma, et edaspidi...»

«Kes teile ütles, et ma esineda ei saa?» ütles Valitski otsekui virgudes ja iseeneselegi ootamatu ägedusega.

«Teie ju ise...» tahtis Babuškin alustada, kuid Fjodor Vassiljevitš katkestas teda jällegi, ise pead ammugi unustatud uhke liigutusega selga heites.

«Ma lihtsalt kahtlesin oma nii-öelda... kompetentsuses. Millal ma pean esinema?»

«Tähendab, te olete nõus?» küsis Babuškin rõõmustades. «See on ju suurepärane! Me oleksime tahtnud homme kell viis. Kui see teile muidugi sobib.»

«Minul on vaba aega küllalt.»

«Siis on hästi,» lausus Babuškin kibedat irooniat märkamata endist viisi rõõmsalt. «Ja teate mis, me saadame teile oma kaastöötaja siia järele, et see aitaks teil kohale tulla. Ütleme, homme kella neljaks!»

«Tänan. Sellist abi pole mulle vaja,» vastas Valitski trotslikult abist keeldudes, kuigi ta hirmuga mõtles sellele, et peale juba harjumuspärase marsruudi sööklani ja

tagasi tuleb tal homme täiendavalt veel teekond raadiokomiteesse ette võtta.

«Veelgi parem!» hüüdis Babuškin kohe nõustudes. «Siis leppime kokku järgmiselt: pool viis ootab meie kaastöötaja teid sissepääsu juures. Te ütlete oma nime, ja tema juhatab teid stuudiosse. Ärge unustage passi kaasa võtmast. Meil on, teate, range kord. Ja lõpuks: saate teksti järele me kedagi ei saada.»

«Mis asja?» küsis Valitski taipamata.

«Noh, te võtate lihtsalt esinemise teksti kaasa.»

«Kas see tähendab... et mul tuleb see eelnevalt kirja panna?»

«Arusaadavalt! Nii tehakse alati. Teil on ju palju kergem rääkida, kui tekst ees on.»

«Ja-jah, teil on õigus,» vastas Valitski nõustudes.

«Aga te olete tubli, Fjodor Vassiljevitš!» hüüdis Babuškin nüüd päris poisikese kombel.

Seejärel pani ta kasuka selga, tõstis krae üles ja hakkas selle peale sooja salli mähkima. Valitski saatis ta läbi pimedate tubade labürindi ja tuli siis peaaegu ahastades oma kabinetti tagasi. Milline rumal enesearmastus! Tasus Babuškinil vaid teda täielikus abituses kahtlustada ja juba ta andiski nõusoleku niisuguseks asjaks, milles tal mingeid kogemusi ei olnud.

Fjodor Vassiljevitš püüdis end kujutleda silm silma vastas kas siis rippuva või alusele paigutatud mikrofoniga. «Millest ma siis alustan?» mõtles ta endamisi. «Millised peaksid olema esimesed sõnad? Kas — seltsimehed? Kodanikud? Või — sõbrad!»

Kuid siis meenus talle, et viimast neist kolmest sõnast oli juba kasutanud Stalin oma 3. juuli kõnes. Esimesed kaks sõna tundusid aga liiga ametlikena.

Valitski ei tundnud argust, kui ta mõni kuu tagasi Smolnõisse tormas ja Vasnetsov ta vastu võttis. Teda ei pannud mingil määral kohmetuma kohtumine inimesega, kel Leningradis selline kõrge positsioon oli. Tema, Valitski, ladus talle tookord välja kõik, mida ta vajalikuks pidas, ja isegi ähvardas, et kaebab Stalinile...

Täiesti vabalt tundis Fjodor Vassiljevitš end ka tol korral, kui Vasnetsov ise ootamatult teda külastas. Ta kogunes hakkas linnakomitee sekretäriga vaidlema.

Aga Kirovi tehases? Kas see polnud tema, Valitski, kes seal komandöride peale karjus, kui nende sõdurid valesti kaevikuid kaevasid? Kas see polnud tema, kes kõiki tõk-

keid ületades kord direktori kabinetti tungis, kui seal tähtsat nõupidamist peeti? . . .

Aga nüüd, kui ta kujutles end silm silma vastas mikrofoniga, teades, et tema hääl hakkab kümnetes tuhandetes Leningradi valjuhääldites kõlama, valdas Valitskit täielik kabuhirm . . .

«Millest ma seal räägin?» küsis ta endalt hingevärinal. «Kerge on öelda: vaja julgustada . . . usku tugevdada . . . sisendada. Aga kuidas?!»

Fjodor Vassiljevitši mällu kerkisid mõned üksikud laused ja mingid katkendid raadiosaadetest, mida ta viimasel ajal oli kuulnud. Ainsad saated, mida Valitski tähelepanelikult kuulas, kartes ainsatki sõna kaotsi lasta, olid Nõukogude Informbüroo teated. Ülejäänud saated huvitasid teda vähe. Aga esinesid ju väga erinevad inimesed: sõdurid, töölised, poeedid, isegi mingid professorid, kes jutustasid, kuidas neil töö edeneb naturaalsetele toidu ainetele asendajate loomisel. Kuid kõik Valitski katsed praegu nende poolt lausutud sõnu meenutada, et kuidagi kohaneda selle stiiliga, mis raadiole omane, lõppesid tulemusteta . . .

Valitski vaatas kella. Oli pool kuus, tema homse esinemiseni oli jäänud veel terve ööpäev, kuid talle näis, et kui tema käsutuses oleks isegi nädal, ei mõtleks ta ikkagi välja midagi, millega ta julgelt võiks sadade tuhandete inimeste poole pöörduda . . .

«Ma lihtsalt tardun, niipea kui mikrofoni ette satunis» mõtles Fjodor Vassiljevitš endamisi. Ta püüdis kujutleda, kuidas see toimub, ja siis meenus talle, et avaras esikus on suur peegel. Valitski võttis kabinetist «tatnina»-lambi — viimast allesjäänud petrooli ammustest aegadest säilinud lampide peale kulutada oleks olnud liigne priiskamine — ja suundus siis esikusse.

Kui klaasita lamp oli kapikesele seatud ja Valitski ise peeglile lähenes, mis teda üleni näitas, nägi ta oma kõhnaks jäänud, lohkuvajunud põskedega nägu, hõredaks ja kollaseks muutunud juukseid, mis veel üsna hiljuti olid olnud hõbehallid, kottis vatikuube ja viltidesse topitud vormituid läbitepitud pükse. «Jumal hoidku, kuidas ma enese käest ära olen lasknud!» mõtles Fjodor Vassiljevitš nukralt, kuid lohutas end sellega, et paljud teadlased, tema kolleegid, keda ta on juhtunud sööklas kohtama, näevad veelgi hullemad välja.

Ta astus sammu tagasi, sirutas siis millegipärast käe ette ja lausus tasa:

«Sõltsimehed! Mul on au . . .»

Samas, tundes taolise alguse ilmset sobimatust, köhatas Fjodor Vassiljevitš hääle puhtaks ja lausus juba valjemini:

«Väga austatud leningradlased! Minu poole pöörduti palvega . . .»

Ei, see kõlas veelgi halvemini. Selles oli mingi suurelisuse või üleoleva armulikkuse varjund. Tema poole pöörduti! . . . Olge aga lahke! . . .

Lõpuks ometi leidis Fjodor Vassiljevitš vajaliku sõna:

«Kaaslinlased! . . .»

Kuid kaugemale asi ei edenenud. Ta ei teadnud, millest edasi rääkida. Öelda, et ta oli rahvakaitseväes? Kuid rahvakaitseväes on olnud kümned tuhanded leningradlased, nii noored kui ka eakamad inimesed. Ja mitte ainult ei «olnud», vaid ka jäänud eesliinile. See on teada igas Leningradi peres. Keda ta sellega üllatab, kelle kujutlusvõimet rabab, kui ütleb, et tema kah lühikest aega rahvakaitses oli?

Valitski seisis ikka veel peegli ees, aeg-ajalt käega vehkides ja mingeid sõnu pomisedes. Siis aga hakkas tal pea pööritama. Ta toetas end vastu seina, ja kui nõrkusehoog möödus, võttis ta tahmalambi ja lonkis pikkamisi kabinetti tagasi.

Seal keeras ta kõigepealt musta valjuhääldi keskel asuvat heli reguleerimise nuppu, kavatsusega õhtu jooksul kõiki saateid tähelepanelikult kuulata. Kellegi korrapealt valjunev noor hääl müristas üle kogu korteri:

«Ma hoiatasin oma lüli: tähelepanu, «messerite» viisik on meie kohal! Siis aga näen, et üks frits eemaldub rivist ja ütleb minu poole! Kas hakkab õige rammima või, mõtlen mina, ei hakka, mõtlen jälle, võhma vähe, aga ise pöidan talle sappa minna ja teda kirbule võtta. Aga tema, too sihuke, muudkui laveerib aga siia-sinna ja sihib mulle ülevalt kaela tulema. Lõpuks sain ma ta siiski kätte, põrutasin kahurist pihta ja näen: fašist hakkas suitsu välja ajama ja kukkus alla nagu kivi. Aga tema järel tuli teine; temale tegid minu poisid lõpu peale. Ülejäänud panid ise plehku. Ja ongi õigupoolest kõik.»

Noor hääl vaikis.

«Kui lihtne, kui lihtne see kõik on!» mõtles Valitski endamisi ühtaegu kibestunult ja vaimustatult. Kibestu-

nult sellepärast, et ta ei saanud nii nagu see lendur miitis ühestki isiklikust kangelasteost rääkida — neid tal lihtsalt ei olnud. Aga vaimustatult sellepärast, et lendur nii vabalt, ilma igasuguse paatoseta jutustas oma õhulahingust, milles ta iga hetk oli riskinud eluga.

Seejärel kõlas diktori hääl:

«Me andsime edasi eskadrilli komandöri Ivan Semjonovitš Frolovi esinemise. Leitnant Frolovi lahinguarvel on kaheksa vaenlase lennuki hävitamine. Aga praegu kuulake poetess Olga Bergholzi uusi värsse.»

«See kõik pole see!» mõtles Valitski ahastades endamisi. «Lendur ja poetess ei saa mind aidata, nad ei saa mulle ette öelda, kuidas ja millest mina peaksin rääkima . . .»

«Leningradlased!» kostis nüüd valjuhääldist madal naisehääl. «Ma loen teile värsse, mis ma alles hiljaaegu kirjutasin. Ma nimetasin nad «Kõneluseks naabrinaisega». Siin need värsid on . . .»

Ja peaaegu muutumatul häälel, otsekui rääkides kellegagi, kes sealsamas tema kõrval istub, luges ta esimesi ridu:

«Darja Vlasjevna, mu naabrinaine,
kahekesi siin me istume.
Võtame nüüd õige jutuaineks
rahu, mis me ise võidame.

Pikki kuid on kestnud juba sõda,
üle saja päeva lahingud on hoos.
Rahvas raskelt saab nüüd kannatada,
Darja Vlasjevna, ka meie koos . . .»

Alguses kuulas Valitski üsna hajameelselt. Ta ootas üleskutset võitluseks, needusi vaenlasele. Oli hetk, millal tal välgatas ähmane lootus püüda seda hiljem kuidagi proosasse panna ja oma homses esinemises ära kasutada.

Kuid need värsid olid justkui hoopis muust. Ja Valitski ei võtnudki neid sõnu värssidena, sest mõttekujutuses nad ei ilmunudki üksteisest eraldatud stroofidena. Tundus, nagu oleks poetess lihtsalt istunud vaikiva ja kibedaisse muremõtteisse vajunud naise kõrvale ja tahab teda kuidagi julgustada. Valitski hakkas nüüd tähelepanelikumalt kuulama.

«Darja Vlasjevna, veel pisut oota,
peagi kaigub viimne häirekell,
sellel päeval aga võime loota,
et on lõpp ka viimsel lahingul . . .»

Poetessi hääl katkes hetkeks, ja Fjodor Vassiljevitšile tundus, et tal pole enam jõudu rääkida, sest tema silma siia on kerkinud veel kauge, alles ähmase, kuid päikesena helge tuleviku nägemus. Ent viivu aja pärast kõlas Olga Bergholzi hääl uuesti:

«Ja kui kauge-kauge võib küll olla
sõda siis veel meie mõtetes,
kui me lükkame kõik aknad valla,
mustad katted maha võtame . . .»

Valitski tabas end nüüd mõttelt, et ka tema kisub siis oma kabineti akende eest need vastumeelseks muutunud pimenduskardinad maha ja näeb lumise ning jäise linna kohale pikkamisi tõusmas tulipalavat ja lustakat päikest . . .

Poetessi hääl kõlas nüüd aga ikka valjemini, justkui oleks ta tundnud, et tal on õnnestunud oma naabrinaise, Darja Vlasjevna hinge ja südant vallutada ja et see juba kärsitult temalt uusi julgustavaid sõnu ootab . . .

«Värsket, tumekuldset rukkileiba
oma kätega siis murrame.
Pikkamisi purpurpunast veini
suurte sõõmudega rüüpame . . .

Aga sinu auks seal keset linna
rahvas terassamba üles seab,
mis siis igaveseks ajaks sinna
sinu lihtsat kuju meenutama jääb . . .

Darja Vlasjevna, sest sinu vaimujõuga
jälle uueks muutub meie maa.
Ole vapper siis ja aita nõu ja jõuga,
sest su jõud on sinu Venemaa . . .»

Uuesti alustas toksimist metronoom. Seejärel teatas diktor:

«Nüüd, seltsimehed, kordame hommikust Nõukogude Informbüroo teadet. Öö jooksul pidasid meie väed kõigil rinnetel vaenlasega lahinguid.» Diktor tegi lühikese

pausi, nagu tavaliselt, kui tahetakse põhiteadet teisejärgulistest eraldada, ja jätkas siis: «Seltsimees Golubevi väeosa, mis tegutseb Läänerinde ühes lõigus, vallutas visas võitluses vaenlasega kaheksa saksa tanki, neli suurtükki... Meditsiiniõde seltsimees Vasjutina kandis lahinguväljalt ära kolmkümmend viis haavatut koos nende relvadega... Ennastsalgavalt töötavad Gorki oblasti töötajad...»

Lootus, mis Valitski hinges alati tärkas, kuuldes sõnu «Nõukogude Informbüroo teade», kustus peagi. Kuid poetessi värsid helisesid ikka veel ta kõrvus.

Kahjuks ei saanud Valitski neist midagi õpetlikku oma homse esinemise jaoks. Need olid kõlanud liiga isiklikult, liiga intiimselt, kui seda sõna võiks nende teema juures kasutada.

Valitski jätkas raadio kuulamist. Jällegi esinesid sõjaväelased, seejärel üks tööline tehasest «Põhjakaabel». Tema jutustas, kuidas tehase kollektiiv täitis mingit Riikliku Kaitsekomitee tähtsat ülesannet, kusjuures ta hoidus igati isegi vihjamast sellele, milles see ülesanne just seisis.

Sõjaväelaste esinemised olid samuti täielikult šifreeritud. Polnud teada, millises rindelõigus käisid lahingud, millest nad seal jutustasid, ja millist osa etendavad uued lahingud peamises küsimuses, Leningradi blokaadist vabastamises. Kõik see jäi samasuguseks saladuseks nagu RKK ülesanne, mille tehas «Põhjakaabel» edukalt täitis. Ja kõigi esinejate kaheldamatu siiruse juures olid nende kõned siiski üksteisega sarnased.

«Aga kuidas on lood Moskvaga? Kus seal praegu meie ja Hitleri vägede vaheline piir peaks kulgema?»

Sõjasaladus lubas ka neile küsimustele vaid kõige üldisemates ja väga ebamäärastes väljendustes vastata. Ja ainult mõned sõnad, mis kõlasid üleskutsena, käsuna, peamise nõudena igale nõukogude inimesele, olid selged ja ühemõttelised: «Kindlaks jääda! Vastu pidada! Vaenlasele vastulöök anda! Võidusse uskuda!»

Valitskile meeldis ka samal päeval Leningradi raadiovõrgu kaudu edastatud Nikolai Tihhonovi jutustus. Kuid ka siit ei saanud Fjodor Vassiljevitš midagi oma homse esinemise jaoks võtta. Tihhonovi polnud võimalik jäljendada.

Aga Bergholz! Valitskil oli halb poeetiline mälu, kuid sellest hoolimata olid talle meelde jäänud read, mida ta

püüd mõttes püüdis korrata: «... Aga sinu auks seal keset linna rahvas terassamba üles seab...» Ja tunnetades sedamatut energiatulva, läks ta kirjutuslaua juurde. Selle vasakus servas asus paberilehtede pakk, mille peal raske kirjapress lasus. Valitski võttis kirjapressi ära ja tõmbas paberipaki enda ette. Kõige peal oli toosama leht, mida Anatoli oli kortsutanud. Ja kuigi see nüüd hoolikalt ära oli silutud, kattis kortsude ja murrukohtade korratu ämblikuvõrk ikkagi veel seda paberilehte.

Pojast lahkumisest saadik ei olnud Valitski oma eskiise puudutanud ja nii ta ei teadnudki, et Anatoli oli sellele kortsutatud lehele esialgset välimust püüdnud anda. Kuid ta mõistis, et peale Anatoli ei saanud seda küll keegi teine teha. Tähendab, temas hakkas siiski südametunnistus kõnelema... «Või kahjutunne?...» mõtles Valitski sedamisi solvunult, ise pikkamisi paberilehti sirvides.

Valitski ei aimanudki, et neid juba nii palju oli kogunenud — umbes nelikümmend lehte Võidu samba eri variantidega. Aga võib-olla oli Anatolil õigus, et see kõik pole midagi muud kui omamoodi reaalse tegelikkuse eest põgenemine?...

Kui palju oli selle aja jooksul sündmusi toimunud! Sulgus blokaadirõngas. Katse blokaadi läbi murda lõppes edutult. Mitmeid kordi alandati toiduainete norme. Algas nälg. Ei lakanud linna pommitamine ega suurtükituli. Aga tema ikka muudkui joonistas oma sammast võidu auks, mis iga päevaga üha enam ja enam kaugemale taandus!...

Seejärel ta mõtles: «Võib-olla on poetess Olga Bergholzil õigus, et pärast võitu tuleb monument püstitada just Naisele? Sõja mälestussammastest muidugi puudust ei tule, see on loomulik. Kuid naise, Leningradi naise — ema ja töölise — võivad nad ka unustada...»

Ta avas laualaeka, võttis sealt puhta paberilehe ja hakkas peaaegu mehaaniliselt naise kuju visandama...

Endalegi märkamata andis Fjodor Vassiljevitš sellele näojoontes sarnasuse Veeraga. Jah, see oli Veera. Ainult et täiskasvanum, isegi vananenum, kuid endist viisi sihvakas, tuules lehviva juuksetukaga ja suurte, kusagile kaugusse vaatavate silmadega...

Aga aeg läks.

Kell — ainus elav asi, mis peale korteriperemehe enda sila tuppa oli jäänud — lõi üheksa.

«Juba üheksa!» mõtles Valitski ärevalt vanaaegset

vaskset numbrilauda silmitsedes, «aga mina pole ikka veel homse esinemise kirjapanekut alustanudki!»

Ta lükkas joonistuse eemale, võttis laualaekast uue puhta paberi. Aga ükskõik, kuidas ta endaga võitlust ei pidanud, juba üksnes mõte sellele, et ta peab sadade tuhandete inimeste poole pöörduma, kammitses kõik ülejäänu.

Lõpuks ta ikkagi kirjutas:

«Lugupeetud seltsimehed! Sel ajal, kui alatu vaenlane püüab oma kondiste sõrmedega meid kaelast kägistada . . .»

Ja niipea, kui ta oli need kaks rida ära kirjutanud, hakkas asi laabuma. Juba korduvalt Valitski poolt kuuldud sõnad ja laused hakkasid kuidagi iseenesest tema teravaks teritatud pliiatsi alt paberile ilmuma . . .

. . . Järgmisel päeval hakkas Fjodor Vassiljevitš otse Teadlaste Maja sööklast raadiokomiteesse minema. Kindlaksmääratud ajani oli jäänud rohkem kui tund, kuid tema praeguse kõndimiskiiruse juures ta vähemaga sinna ei jõua.

Puhus tugev, vinge ja lõikav tuul. Neeval seisid jäässe aheldatud sõjalaevad. Sel jäisel pinnal liikusid inimesed kas siis üksikult või hõredas ahelikus. Ühed vedasid enda järel kelkusid, teised kandsid käes ämbreid. Valitski heitis väsinud pilgu Neevale. Hiljaaegu oli see pilt tavapäraseks saanud: linna veevärk ei töötanud või siis töötas väga ebaregulaarselt, ja sellepärast olidki jääaugud Moikal, Fontankal ja Neeval «pidevalt tegutsevateks» veevarustuse allikateks.

Ermitaažist möödudes äratasid Valitski tähelepanu lõhutud rõdud ja rikutud marmoratlandid. Sakslaste piiramispatareide suurtükid olid oma musta töö teinud.

Kaldapealsel liikus tasapisi naisterahvas, vedades kelku, millel istus kössivajunud mees. Tema nägu ei olnud näha: läkiläki oli tal otse laubale nihutatud, kael suure, nähtavasti naiste rätikuga kinni mähitud, pea oli ta aga oma püstistele põlvedele pannud. «Kuhu ta selle mehe viib?» mõtles Valitski murelikult. «Kas polikliinikusse? Või haiglasse? Vahest tööle? On ju palju inimesi, kes veel suudavad oma tööpinkide juures seista, kuid kodunt töökohani enam ei jõua minna . . .»

Valitski ise lohistas samuti vaevaliselt oma tursunud

jalgu edasi. Viltides oli neil juba kitsavõitu. Aga alles mõni nädal tagasi olid needsamad vildid talle suured olnud.

Fjodor Vassiljevitš läks nüüd üle Uritski väljaku. Lumehanged olid tihedalt ümber paleehoone. Suured peeglikaasist aknad, kus kunagi lustakalt päike oli sädelnud, olid nüüd lõhutud ja vineeritahvlitega asendatud.

Kõigile tuultele avatud väljakul oli eriti külm. Valitski tõstis sinelikrae üles ja surus mütsi sügavamini pähe. Admiraliteedihoone kaare all kõndis külmetav tunnimees ja tagus kinnastes käsi kokku.

Lõpuks sai Fjodor Vassiljevitš üle väljaku ja jõudis 25. Oktoobri prospektile. Prospekt oli peaaegu niisama lage kui väljakki.

Hinge tagasi tõmmates tegi Valitski vahetevahel peatusi vitriinide ees, mis olid laudadega kinni löödud ja liivakottide taha maetud. Liivakotid olid samuti lumega kaetud ja meenutasid lumehangesid. Majade akendest ulatusid välja «buržuikade» mustad torud. Paremal pool, kõnnitee lähedal, mustendas sissesõidetud autotee, mida mööda praegu marssis rivikorras kakskümmend kuni kakskümmend viis vanameest ja noorukit, kel olid erariided seljas, kuid vintpüssid õlal. Mõnel neist olid kuulipildujalindid vööle tõmmatud. «Hävituspataljoni rühm,» märkis Valitski neid pilguga saates eksimatult.

Kell oli juba kakskümmend minutit neli läbi. Umbes neljakümne minuti pärast tuleb tal oma kõne maha pidada.

Kui ta eile õhtul hilja oma vatikuue põuetaskusse neli tihedasti täiskirjutatud paberilehte oli pannud, tundis ta end täiesti rahunenuna. Paistis, et pole midagi lihtsamat, kui need valjusti ette lugeda! Aga nüüd, pikkamisi raadiokomiteele lähenedes, valdas teda jällegi üha rohkem hirm. Ta kartis, et tal mikrofoni ees äkitselt hääl kähisema lööb või ära kaob.

Sedavõrd, kuidas jõud lubas, hakkas ta nüüd kiiremini sammuma, et varem kohale jõuda, end koguda ja ebatavalise ümbrusega harjuda.

. . . Veerand tundi enne viit pööras Valitski Proletkulti tänavale, ja veel kümmekond sammu edasi astunud, oligi ta juba raadiokomitee hoone sissepääsu ees.

Ta tundis end nii, nagu seisaks tal ees Neeva külma jääauku minek, kuid ta võttis kogu oma jõu kokku, avas ukse ja astus üle läve.

Tema ees oli väike vestibüül, mida tahmalamp tuhmilt valgustas. Uksest umbes nelja meetri kaugusel laius puust barjäär. Selle keskel oli läbipääsuava, mille juures seisis miilitsamees, seljas sinel, mis tema kõhnunud keha tõttu nägi välja, nagu ei kuulukski temale.

Barjääri juurde minnes küsis Fjodor Vassiljevitš kõhklevalt:

«Vabandage ... mulle öeldi ... Minu nimi on Valitski.»

«Kuidas?» küsis militsionäär vastu.

«Minu nimi on Valitski,» kordas ta nüüd juba valjemini. «Mulle öeldi ...»

«Fjodor Vassiljevitš!» kostis nüüd pooleldi hämaras ruumist naisehääl. «Me ootame teid, astuge siit läbi!»

Samal hetkel tuli keegi noor naine barjääri juurde. Tal oli kõvasti vöötatud vatikuub seljas, viltidesse topitud vatipüksid jalas ja läkiläki peas, mille alt juuksesalk laubale langes.

«Oodake!» lausus nüüd miilitsamees rangelt. «Tuleb pass ette näidata!»

«Ja-jah, seda muidugi!» vastas Valitski kiiruga ja hakkas Babuškini eilset hoiatust meenutades oma pintsaku põuetaskust passi otsima.

Lõpuks tundis ta passi sõrmede all, tõmbas selle taskust välja ja ulatas militsionäärile. Too võttis pruunikashallide kaantega dokumendi, tegi selle lahti, kummardus siis madala kapikese poole, mis läbikäigu juures seisis, ja hakkas pikkamisi sõrmega mööda paberilehte vedama.

«Valitski Ef Ve. On küll selline nimi. Võite minna!»

Ja andis siis passi tagasi.

«Ega ma hiljaks ei ole jäänud?» küsis Valitski nüüd vatikuues naiselt ärevalt.

«Ärge, palun, kiirustage,» vastas naine. «Teie esinemine on edasi lükatud.»

«Kas see ei toimugi või?» küsis Valitski millegipärast mitte kergendust, vaid pettumust tundes.

«Ei-ei,» ütles naine teda rahustades, «toimub ilmtingimata. Ainult pisut hiljem. Teie ju ei kiirusta?»

«Kuhu mul kiirustada?» vastas Valitski muigamisi.

«Noh, siis on hästi. Aga nüüd koguge jõudu, meil tuleb kuuendale korrusele minna.»

Ja naine hakkas esimesena trepist üles minema. Valitski astus tema kannul. Tal oli raske, kuid ta ei tahtnud oma nõrkust näidata. Muide, ka tema saatja liikus võrdlemisi aeglaselt.

Teise korruse trepimademel jäi ta seisma, pöördus Valitski poole ja lausus kas siis küsivalt või soovitades:

«Kas puhkame õige?»

Ja nad mõlemad nõjatusid vastu seina. Seisid paar minutit vaikides ja hakkasid seejärel jällegi ülespoole astuma. Aeg-ajalt tulid neile vastu mingid inimesed, kuid Valitski ei suutnud eraldada, olid need mehed või naised: kõik nad olid siin ühtemoodi riides — vatikuued seljas, vatipüksid jalas. Ainult ühed kandsid kirsasaapaid, teised vilte. Pealegi oli trepp väga halvasti valgustatud.

Kolmanda korruse trepimademest läksid nad nii üle, et ei peatunudki, kuid neljandal lausus Valitski hingeldades:

«Vabandage, palun. Mul on pisut raske ... Kui lubate, siis ma seisan siin ... Aga teie minge edasi. Ainult öelge, kuhu mul tuleb minna ... noh, öelge toa number ... Küll ma ise üles otsin. Aga teil on ilmselt tööd ootamas ...»

Naine vaikis viivu ja nõjatus siis jällegi seina najale. Ka tema hingeldas raskelt.

«Mul on väga ebameeldiv, et teid kästi mulle vastu tulla,» lausus Valitski hingeldades.

«Mind pole keegi seda teha käskinud,» vastas naine. «Ma olin maja keldris ja mul oli nagunii vaja üles minna. Babuškin palus mind juba varem, et ma umbes kella viie paiku teile siia vastu tuleksin.»

Valitskil polnud jõudu küsida, milleks see naine keldris oli ja kellena ta siin töötab. Ta tänas saatust selle eest, et tema esinemine edasi on lükatud, sest pärast sellist ülesminekut poleks Fjodor Vassiljevitš suutnud isegi neid mõningaid ridu, mis tal üles oli tähendatud, ladusalt maha lugeda.

Möödus vähemalt viis minutit, enne kui nad ületasid veel kaks pikka korrustevahelist, halvasti valgustatud mädemetega trepijärku. Ja äkitselt kuulis Valitski nuttu. Ta jäi kahtlevalt kuulatama, kuid nutt läks järjest valjemaks ja muutus päris kõvaks ulumiseks. Nuttis aga keegi mees ...

«Mis see siis on?» küsis Valitski oma saatjalt.

«Ei tea,» vastas too õlgu kehitades ja lisas siis: «Kohe jõemegi Babuškini juurde. Ma teen teid tuttavaks.»

«Meid pole vaja tutvustada,» lausus Valitski, mõistmata, miks Babuškin polnud sellele naisele öelnud, et ta enne Valitski juures käis. «Ilmselt,» mõtles ta siis enda-

misi, «ei ole sellel kaastöötajal midagi ühist minu esinemisega.»

Saatja astus sel ajal veel mõned sammud mööda koridori ja avas siis ühe ukse. Nutunuuksed kostsid nüüd veelgi selgemini.

Valitski lähenes pikkamisi uksele ega teadnud, mida edasi teha. Astuda tuppa, kus keegi nutab, tundus talle taktituna. Kuid tema saatja oli juba sinna sisse läinud, ja viivitanud veel pisut, astus ka tema üle läve.

See, mida ta siin nägi, vapustas teda. Väikeses toas istus kirjutuslaua taga vatikuues mees, pea norgu lastud, ja ulus nutta. Tema kohale kummardunult, käed mehe värisevatel õlgadel, seisis Babuškin, kõrval aga too naine, kellega Fjodor Vassiljevitš üheskoos trepist üles oli tulnud. Naine kordas ühtesoodu ikka sedasama küsimust:

«Lazar, mis sinuga on?»

Babuškin märkas uksel seisvat Valitskit ja lausus silmemeelega hästi valjusti, et ka nutja teaks, et võõras inimene on tuppa tulnud:

«Tervist, Fjodor Vassiljevitš. Aitäh, et tulite!»

Nuuksed vaikisid. Laua taga istunud mees tõstis pea. Ta oli noor, kõhn nagu kõik leningradlased, ajamata habemega. Valitskit märgates tõusis ta püsti ja läks kiiresti toast välja.

«Kas panite oma esinemise kirja?» küsis Babuškin nüüd kohmetunult, kuid ühtaegu ka rõhutatud asjalikkusega, justkui polekski siin midagi juhtunud.

«Ja-jah,» vastas Valitski hajameelselt.

Valju häälega nutvat meest nägi ta elus esmakordselt.

Babuškin taipas tema olukorda ja lausus Valitskile silma vaatamata:

«See oli Magratšov. Üks meie parimaid reportereid.»

«Mis temaga juhtus? Kas mõni lähedane inimene hukkus?»

«Esialgu veel mitte, kuid paistab, et see sedamoodi läheb,» vastas Babuškin ja selgitas siis: «Ta sõitis komitee ülesandel sõjaväeossa. Nädalaks ajaks. Tuli täna koju, aga seal olid ema, isa ja kõik kodused suremas. Selgus, et mõned päevad tagasi oli isa leivapoodi läinud ja ... kaardid ära kaotanud. Kogu pere kaardid! ...»

Valitski saatja hüüdis seepeale peaaegu vihaselt:

«Miks siis keegi neist meile märku ei andnud?! Kas meie siis poleks aidanud?!»

Babuškin kehitas vaikides õlgu. Naine läks aga toast välja ...

Valitski mõistis Magratšovi tragöödiat väga hästi. Kaarte Leningradis ei uuendatud mitte mingitel asjaoludel. Aga kuu lõpuni — Fjodor Vassiljevitš mõtles kähku järele — oli jäänud üle kahe nädala. Tähendab, selle noore mehe terve pere hakkab tema silme all pikkamisi surema ...

«Jah, see on küll õnnetus,» lausus Valitski tasa.

«See on blokaad,» lisas Babuškin nüüd vaikselt, kuid ühtaegu tigedalt.

Seejärel istus ta kirjutuslaua taha, heitis jala üle teise, toetas põlve vastu lauaserva ja küsis siis päris asjalikul toonil:

«Nii et tõite oma esinemise teksti kaasa?»

«Muidugi, muidugi,» vastas Valitski rutakalt ja tõmbas vatikuue põuetaskust mõned pooleksmurtud paberilehed välja.

Babuškin võttis need enda kätte, otsis taskust pliiatsi ja süvenes siis lugemisse. Kuid samas avanes uks ja tuppa astus Valitskile juba tuttav noor naine. Naine astus laua juurde, pani Babuškini ette lauale toidukaardi ja lausus:

«Anna talle edasi.»

Babuškin silmitses seda pruunikat paberitükikest ja ta nägu tõmbus kahvatuks.

«Kuule ... mida sa teed, Olja?!» hüüdis ta hirmunult ja hämmeldunult.

«Anna edasi!» kordas naine ja kadus niisama kiiresti toast, nagu ta sinna oli ilmunudki, enda järel veel ust kinni lüües.

«Kas tal tõesti õnnestus seda kusagilt hankida?» küsis Valitski nüüd imestunult ja rõõmustades.

«Mitte midagi tal ei õnnestunud hankida,» vastas Babuškin. «Ta ju andis oma kaardi ära.»

«Aga kuidas ta siis ise läbi saab?!»

Babuškin heitis Valitski kirjutatud paberilehed lauale ja hakkas kiiresti toa ühest nurgast teise kõndima. Jäi aga siis äkitselt Fjodor Vassiljevitši ette seisma.

«Te küsite, kuidas ta elama hakkab? Aga kuidas elab meie diktor Meloned, keda te arvatavasti raadios kuulnud olete? Üleeile pidime isegi päevauudiste saate edasiandmisega tervelt pool tundi viivitama, sest et ta pommivarjendist üles stuudiosse ei jõudnud tulla ja kolmandal korrusel kokku varises. Aga kuidas elavad meie orkest-

randid, kes saavad teenistuja kaardi? Kas te teate, mida «pasunapuhuja» töö endast kujutab? See on ju raske füüsiline koormus! Kas te teate, et me kaks ööpäeva varjasime oma keldris meie nälgivat masinakirjutajat, kelle kuuks ajaks diktorina tööle olime vormistanud, et teda pisutki turgutada?»

«Miks te teda... varjasite?» küsis Valitski nendest hirmsate faktide tulvast rusutuna.

«Sellepärast, et ta on kogeleja!» hüüdis Babuškin. «Aga meid kontrollib kaks korda nädalas erikomisjon, et meil kaartide jagamisel mingeid kuritarvitusi ei esineks.»

«Noh, aga... kuidas see... Olja siiski elama hakkab?» küsis Valitski endise teema juurde tagasi tulles.

«Ah Bergholz või?» küsis Babuškin vastu ja jätkas siis juba rahulikumalt: «Noh, kuidas, kuidas?... Eks meie omad sõidavad ülesannetega sõjaväeosadesse, seal on parem toitlustamine, sõjamehed annavad meie omadele süüa, pistavad neile koorikuid ja kuivikuid kotti kah. See kõik läheb meie ühisesse katlasse... Nii on lood. Nälga surra me ei lase. Ühe inimese toidame kuu lõpuni üheskoos kuidagi ära. Aga Magratšovil on ju terve pere... Pealegi tuleb teda veel seda kaarti vastu võtma sundida.»

Babuškin jäi vait, kuid samas justkui virgus ja vabandas:

«Andke andeks... Asume nüüd asja juurde.»

Babuškin istus laua taha ja võttis Fjodor Vassiljevitši toodud paberilehed uuesti kätte. Valitski silmitses teda näiliselt keskendunud pilgul, kuid ise mõtles hoopis muust: «Tähendab, see ongi Olga Bergholz? Aga mina, vana juhmakas, pidasin teda käskjalaks... Eile luges ta värsse sellest ihaldatud ajast, millal inimesed tumekuldset rukkileiba hakkavad sööma ja purpurpunast veini jooma, aga täna andis ära selle ainsama, mis praegu inimesele elu kindlustab, — oma toiduainetekaardi... Jumal hoidku, millises õudses, julmas, kuid ühtaegu ka heatahtlikus maailmas me praegu elame...»

Valitski vahtis otsekui hüpnotiseeritult Babuškini juures laual lebavat hindamatut toidukaarti. Selles tihedasti ruudukesi täistrükitud paberis on nüüd varjul inimese saatus: selle paberitükiga on inimesel väljavaateid oma elu säilitada, ilma selleta ta hukkub.

«Noh, mis siis ikka, minu arvates on kõik korras,» kõlas nüüd Babuškini asjalik hääl. «Esineda tuleb teil

umbes tunni aja pärast. Kuni selle ajani on meie peastuudio hõivatud... ühe erakorralise ürituse tõttu.»

Sõna «peastuudio» millegipärast hirmutas Valitskit. Ta küsis areldi:

«Kas siis peab just... «peastuudiosse» minema?»

«Ainult peastuudiosse!» lausus Babuškin muigamisi ja selgitas siis: «Sellepärast, et seal on soe, suhteliselt muidugi... Sinna on peale linnavõrgu ka üldsaatja üles seatud.»

«Kuidas... nii?...» pomises lõplikult rivist väljalöödud Valitski. «Kas siis minu esinemine on mõeldud...»

«Noh, arusaadavalt, mitte ainult Leningradi jaoks!» ennetas teda Babuškin. «Kas ma siis teile seda ei rääkinud?... Ei, mitte ainult leningradlased, kogu meie maa, kogu maailm peab teadma, et meie parteitu intelligents esineb fašismivastases võitluses koos oma rahvaga!... Ma lähen lasen teie esinemise sõjatsensori juures ära viseerida. Vabandage, ma tulen kohe tagasi...»

Üksijäänud Valitski silmitses väikest akent. Sealt paistis teise maja ülemine korrus ja maailmatu palju katuseid, mis olid lumega kaetud. Kauguses kõrgus hoone, mis lennukiangaari meenutas, sellest vasakul Mihhailovi lossi tornitipp. Siit paistis kõik nii vaiksena ja rahulikuna, nagu poleks sõda olnudki...

Babuškin tuli kiiremini tagasi kui Valitski oletas.

«Tsensor pole esialgu vaba, ta loeb teisi materjale,» teatas Babuškin. «Peagi jõuab järjekord ka teie esinemiseni. Meil on veel aega varuks.» Ta vaatas kella. «Enne tundi aega teil veel esineda ei...»

Teda katkestas poole lause pealt vali hääl ukse tagant:

«Babuškin, Makogonenko, Magratšov, Blumberg! Kus te olete?»

Hetk hiljem löödi uks valla ja tuppa astus mees, kes oli nagu kõik siin riietatud vatikuube ja viltidesse topitud vatipükstesse. Kuid võimuka tooni järgi, millega ta kaastöötajate nimesid hüüdis, Valitski taipas, et see võrdlemisi noor mees on nende ülemus.

Babuškin tõusis. Tõusis ka Valitski.

«Staabist helistati, et auto sõitis välja,» teatas sissetulnud mees. «On aeg minna. Millega te siin tegelete?»

«See on arhitekt Fjodor Vassiljevitš Valitski,» lausus Babuškin. «Me ei jõudnud teda hoiatada, et tema esinemine on üle viidud... Aga see on meie ülemus Viktor

Antonovitš Hodorenko,» lõpetas ta nüüd juba Fjodor Vassiljevitši poole pöördudes.

Hodorenko ulatas Valitskile käe.

«Rõõm teiega tutvuda. Aitäh teile, et te meie palvele vastu tulite. Seltsimees Vasnetsov nimetas esimeste hulgas just teie nime. Tõsi küll, ta veel kahtles, kas te terve olete . . . Ega te ei pahanda, kui teil veel mõnda aega tuleb oodata?»

«Kuulge, mina ju . . .» tegi Valitski katset alustada.

Kuid Hodorenko ei lasknud tal edasi rääkida, vaid küsis:

«Kas te saksa keelt valdate?»

Fjodor Vassiljevitš pisut nagu kohmetus sellise ootamatu küsimuse järel, kuid vastas siis väärikalt:

«Ma valdan kõiki peamisi Euroopa keeli: prantsuse, inglise ja saksa keelt, loen ka itaalia keeles!»

«Itaalia keelt meil praegu vaja ei lähe,» vastas Hodorenko naeratades. «Aga kui te saksa keelt oskate, siis tulge meiega kaasa! Jaša,» pöördus ta nüüd Babuškini poole, «võtke siis Fjodor Vassiljevitš kaasa.»

Korraldused tehtud, läks Hodorenko hüvasti jätmata toast välja.

«Kuhu ta mind kaasa käskis võtta?» küsis imestunud Valitski.

Babuškin millegipärast ei vastanud, kuid sikutas Valitskit juba varrukast ja kiirustas:

«Lähme, lähme!»

Babuškini poolt kaasakutsutud Fjodor Vassiljevitš astus koridori ja nägi trepimademel ikka sedasama Hodorenkot mingisuguste inimeste ringis. Hodorenko silmitses uurivalt Valitskit ja märkis siis rahulolevalt:

«See on isegi hea, et te sinelis olete.»

«See jäi mulle rahvakaitses olemise ajast,» vastas Valitski mõnevõrra väljakutsuvalt, mõeldes, et Hodorenko talle võõras sinelis uhkeldamist ette heitis.

Kuid too ei võtnud seda väljakutset vastu, noogutas vaid nõusolevalt ja ütles:

«Teie teenistusest rahvakaitses rääkis mulle juba Vasnetsov.»

Alt trepilt kostsid järsud rasked sammud, nagu oleks seal terve rühm rivisammul astunud. Jutud lõppesid, inimesed vaatasid üle käsipuude alla. Nõutu Valitski liikus samuti ettepoole ja küünitas seal üle teiste õlgade vaatama.

Trepist tuli üles kaks sakslast. Ja-jah, ta ei eksinud, need olid kaks Saksa ohvitseri, hõbedaste õlakutega sinelid seljas ja kõrge, kuigi tugevasti kortsunud põhjaga mütsid peas.

Esimesel hetkel Valitski isegi ei püüdnud endale selgeks teha, kust ja milleks need ohvitserid siia on ilmunud. Juba fakt ise, et Leningradi südalinnas võib elusaid sakslasi näha, vapustas Fjodor Vassiljevitši niivõrd, et ta kohe ei märganudki nende kannul astuvaid meie sõdusid, karabiinid käes. Selle rivi lõpus kõndis veel üks poolkasukas sõjaväelane.

Kui selle trepimademeni, kus raadiokomitee inimesed koos olid, ainult üks trepijärk oli jäänud, jooksis see viimane sõjaväelane konvoeerijatest ja sakslastest kiiruga mööda, otsis pilguga üles Hodorenko ja kandis talle ette:

«Nooremleitnant Kalmõkov. Tõlk. Kuhu nad viia?»

«Siia, palun!» ütles Hodorenko laia käeviipega kohta kätte näidates.

Kõik taandusid teed vabastades.

Tuhmi valguse tõttu ei suutnud Valitski nagu kord ja kohus sakslaste nägusid näha. Kuid ta jõudis siiski märgata, et üks nendest oli vanem, teine aga üsna nooruke, kuid nende ühesugune vormiriietus ja hirmunud näoilme — kergelt värelevad huuled ja pärani silmad — tegi neid teineteisega sarnaseks.

Hodorenko läks koridori mööda edasi, temaga kõrvuti astus tõlk, nende järel kaks sakslast, keda konvoeerijad saatsid, ja lõpuks kõik need, kes trepimademel olid koos olnud. Selle kolonni lõpetas Valitski, kes ei taibanud, kuhu ja milleks neid sakslasi viiakse. Lõpuks jäi Hodorenko ühe suletud ukse taha seisma, pöördus tõlgi poole ja sõnas:

«Öelge neile, et nad siia sisse astuksid!»

Mõlemad sakslased astusid ühtaegu üle läve. Kõik, peale konvoeerijate, järgnesid neile.

Viimasena läks sinna Valitski.

Astus sisse ja lausa tardus: tema ees seisis lumivalge linaga ja taldrikute ning toiduga kaetud laud. Tõsi küll, toitu oli laual vähevõitu — mõned õhukesed vorsti- ja juustulõigud, võikiht kattis vaevu võitoosi põhja ja portselanist suhkrutoosis oli vaid veerandi ulatuses suhkrut, vaasis aga mõned küpsised. Laua servadele olid asetatud mõlhiorist alustes teeklaasid. Toas põles elektrivalgus — nähtavasti mingit osa raadiokomitee hoonest siiski elekt-

riga varustati. Kõik see paistis Valitskile imena, mirāažina, viirastusena teisest, peaaegu juba unustatud maailmast.

Toa seinad olid poleeritud puust paneeliga vooderdatud. Ühe kaugema seina ääres seisis kattesirm, kuid oli väga kerge näha, mis selle taga on: väike laud, selle peal aga keev samovar ja taldrikute kuhi, ja samas kõrval põrandal mingi plekknõu. Kattesirmi lähedal võtsid koha sisse kaks sõjaväelast — pataljonikomissar ja poliitjuht. Vasakul nurgas seisis kõrge kappkell, kuid see vist ei käinud juba ammugi, kellapendel ei liikunud ja osutid olid kümme minutit kümme läbi paigale tardunud.

«Palun istet võtta,» palus Hodorenko laua poole osutades, pöördus siis tõlgi poole ja lausus: «Tõlkige neile, et nad lahti riietuksid ja istet võtaksid. Teie, seltsimees Kalmõkov, võtke samuti riideid vähemaks, selles toas on küllaltki soe.»

Valitski kuulis, kuidas nooremleitnant poolihääli sakslastele selle ettepaneku ära tõlkis. Sakslased vahetasid omavahel pilke, võtsid siis mütsi peast ja sineli seljast, ning riputasid need ukse juurde varna. Kalmõkov heitis samuti oma poolkasuka seljast.

«Palun istuda,» lausus Hodorenko sedapuhku pataljonikomissari ja poliitjuhi poole pöördudes. Siis aga tutvustas ta neid ülejäänud inimestele, öeldes: «Need seltsimehed on minde poliitvalitsusest.»

Laua ääres istet võtnud Valitskil oli nüüd võimalus sakslasi üksikasjaliselt silmitseda. Nende auastmetest ta kuigi palju ei jaganud, aga kuna üks ohvitseridest oli vanem, siis pidi see tema arvates ka aukraadilt kõrgemal olema. Sellel vanemal sakslasel oli talvisest ajast hoolimata nägu tedretähti täis. Mõnevõrra kummalisena näis tema ülespoole ahenev mustade juustega pea. Teine sakslane, blond, huuled pruntis nagu solvunud lapsel, oli välimuse järgi otsustades alla kolmekümne.

«Niisiis,» lausus Hodorenko, kui kõik olid istunud, «Leningradi raadiokomitee töötajad tahaksid siin sõjavangidest Saksa armee ohvitseridele mõned küsimused esitada. Kõigepealt palun neid end tutvustada.»

Kalmõkov tõlkis peaaegu samaaegselt. «Miks küll Hodorenko mind kutsus?» mõtles Valitski endamisi. «Miks ta küsis, kas ma saksa keelt oskan? See noormees tuleb ju oma ülesandega suurepäraselt toime! . . .»

Vanem sakslane tõusis, asetas käed külgedele ja lausus siis peaaegu kiirkõnes:

«Oberleitnant Kurt Braun.»

Ta oli vaevalt jõudnud istuda, kui juba teine sakslane tõusis ja ootamatult peenikese häälega peaaegu vingus:

«Leitnant Ludwig Bismarck.»

«Väga hea,» lausus Hodorenko. «Tõlkige neile, et mina täidan siin raadiokomitee esimehe kohuseid, ülejäänud seltsimehed on meie kaastöötajad. Poliitvalitsuse esindajatega on sõjavangid, nagu mulle teada, juba kohtunud.» Hodorenko tegi nüüd pausi ja jätkas siis: «Niisiis, kuna meie rahvas ja meie armee peab sõda meile kallale tunginud hitlerliku Saksamaaga, aga meie Leningradi raadio jutustab linna elanikele sündmuste käigust, siis me tahaksime mõnda asja vahetult teilt, Saksa ohvitseridelt, teada saada. Nagu teile nähtavasti juba öeldi, ei ole see ülekuulamine, vaid lihtsalt jutuajamine. Te võite meie küsimustele vastamata jätta, see on vabatahtlik asi. Ja palun jooge teed, toit on laual.»

Kui Hodorenko seda alles rääkis, peegeldus sakslaste nägudel ikka veel hirm. Kuid sedamööda, kuidas Kalmõkov ta sõnad ära tõlkis, muutus sakslaste näoilme rahulikumaks. Esimesena võttis teelusika ja ammutas toosist suhkrut Braun. Lusikat suhkruga teesse libistades hakkas ta sellega valjusti klaasis segama, ise vargsi Hodorenko poole pilku heites. Seejärel torkas ta juba julgemini lusika suhkrutoosi . . . Teine sakslane võttis taldrikult võrstiviilu ja pistis selle kiiruga suhu. Valitski pööras tähelepanu sellele, kui kärmesti sakslane oma lõuapäraseid liigutas.

Valitski kõrval istus Magratšov. Ta pidas end ülal kuidagi kinniselt, isegi nagu hajameelselt. Kui aga sakslane teist korda endale suhkrutoosist suhkrut ammutas, surus Magratšov nii kõvasti hambad kokku, et ta niigi juba ähmakese, peaaegu läbipaistva naha alt põsesarnad veelgi selgemini esile tungisid. Aga näinud siis, et teine sakslane endale vorstiviilaka suhu toppis ja seda närima hakkas, Magratšov isegi kirus endamisi tasa:

«Ogib veel . . . raisk!»

Hodorenko ise tõmbas pikkamisi küpsiste vaasi endale lähemale, võttis sealt ühe küpsise, hammustas selle küljest otsekui vastu tahtmist tükikese ja pani siis ülejäänud osa tühjale taldrikule.

«Sööge, seltsimehed!» lausus ta siis valjusti oma kaas-

töötajate poole pöördudes. Vaatas oma käekella ja lisas justkui muuseas: «Lõunast on juba paar tundi möödas, selle ajaga võis kõht tühjaks minna.»

Kalmõkov tõlkis ka need sõnad ära. Kuid ükski raadiokomitee töötaja toitu ei puutunud.

«Niisiis, esimene küsimus teile, oberleitnant Braun,» ütles nüüd Hodorenko sedapuhku millegipärast valjusti, kuigi mõlemad sakslased tema kõrval istusid. «Mida räägisid teile teie ülemused selle kohta, kuidas Nõukogude Liidus sakslastest sõjavange koheldakse?»

Braun asetas pooleldi joodud teeklaasi lauale tagasi ja tahtis juba üles hüpata, kuid Hodorenko peatas ta, öeldes:

«Istuge, istuge . . . Niisiis? . . .»

«Meile räägiti, et bolševikud lasevad sõjavangid maha. Viimseni. Ohvitserid aga kõigepealt,» lausus Braun.

«Aga teile, leitnant Bismarck? Muide, ega te tolle . . . tollesama Bismarcki järeltulija ole?»

«Oh ei!» hüüdis too ehmunult, mille Kalmõkov tõlkides täpse intonatsiooniga edasi andis. «Minu isa oli lihtne ametnik. Aga mina olen . . . endine sotsiaaldemokraat.»

«Sõjavangis on nad kõik endised demokraadid,» pomises Magratšov pooleldi kinnise suuga.

Hodorenko heitis tema poole karmi pilgu, kuid jätkas samas tasakaalukalt:

«Väga hea. Kas teile räägiti samuti, et meil sõjavangid maha lastakse?»

«Aga muidugi, härra kindral!»

«Ma ei ole kindral, ma ei ole isegi sõjaväelane,» ütles Hodorenko selle peale muigamisi, «te juba kuulsite seda. Nüüd aga öelge mulle, palun, härra Bismarck, kuidas teid pärast seda, kui te vangi langesite, on koheldud? Võibolla on teid pekstud?»

«Oh ei!» vastasid sakslased peaaegu ühtaegu.

«On teid näljutatud?»

«Oh ei!» hüüdsid nad jällegi üksmeelselt.

«On teid ähvardatud maha lasta?»

«Härra . . . härra kommunist,» lausus oberleitnant püsti tõustes, «ma võin Saksa ohvitseri ausõnaga kinnitada, et meid on täiesti korrektselt koheldud. Meile lubati, et meid saadetakse sõjavangide laagrisse ja viiakse tagasi Saksamaale niipea, kui sõda lõpeb.»

«Millises väeosas te teenisite, oberleitnant?»

«Kaheksateistkümnenda armee kolmesaja neljateist-

kümnenda diviisi neljanda rügemendi kolmandas kompaniis,» vastas Braun sõjaväelaslikult raporteerides.

«Aga teie, leitnant?»

«Kolmesaja neljateistkümnenda diviisi neljanda rügemendi kolmandas kompaniis!»

«Väga hea. Kes on teie väeosa komandör?»

«Oberstleitnant Danwitz,» vastas Braun.

«Järelikult kinnitate te mõlemad igasuguse surveta,» resümeeris nüüd Hodorenko, «et teid pole millekski sunnitud, et teid on hästi koheldud ja rahuldavalt toidetud. Kas on nii, oberleitnant Braun? . . . Kas on nii, leitnant Bismarck?»

Sakslased noogutasid.

«Ma palun teid vastata.»

Sakslased laususid nüüd järjekorras: «*Jawohl!*»

«Nüüd on mul küsimus leitnant Bismarckile. Teie juurest leitud märkmikus,» Hodorenko tegi viivuks pausi ja küsis siis pataljonikomissari poole pöördudes: «Kas te lubate? . . .»

Too võttis vormikuue rinnataskust kulunud kaantega märkmiku ja ulatas selle Hodorenkole.

«. . . Teie märkmikus,» jätkas Hodorenko märkmikku lehitsedes, «on vene keeles kirjas järgmised sõnad. Loen need ette: «Palun ärge tulistage mind. Saatke mind oma sõjavangide laagrisse. Mina teie keelt ei oska.» Millal ja kes need sõnad on kirjutanud?»

Sakslane vaikis.

«Kordan veel,» lausus Hodorenko, «kui teie ei taha, ärge vastake . . . On see teie märkmik?»

«Jah on,» vastas Bismarck kõlatult.

«Te näitasite seda lehekülge meie sõduritele, kui nad teid vangi võtsid. Kas on õige?»

«On küll.»

«Aga kuidas te selle siis kirja panite, kui te keelt ei oska?»

«Seda . . . ei kirjutanud mina.»

«Kes siis?»

«Üks venelane,» lausus Bismarck vaevukuuldavalt.

«Valjemini, palun! Meie seltsimehed ei kuule teid.»

«Üks venelane kirjutas. Üks sõjavang.»

«Kas teie palvel?»

«Jah.»

«Kuidas te siis ei kartnud, et ta võib teie palvest mõnele teie ülemusele rääkida?»

«Oh!» hüüdis sakslane nüüd ootamatu elevusega. «See oli välistatud.»

«Miks siis?»

«Viie minuti pärast lasti ta maha.»

«Mille eest?»

«Ta oli komissar.»

«Millest te seda järeldasite?»

«Viisnurga järgi. Punase viisnurga järgi. Sel kohal,» vastas sakslane ja näitas oma mundri varrukale.

Tuhm heli, nagu üksainus raske ohe, käis läbi toa.

«Kas teie juhtisite mahalaskmist?»

«Oh ei, ei!» hüüdis Bismarck heitunult.

«Kes siis? . . . Ma küsin: kes?» kordas Hodorenko küsimust valjemini.

«Rügemendiülem Danwitz isiklikult,» vastas Bismarck pärast pausi.

«Tähendab, te olite veendunud, et varem või hiljem sõjavangi satute? Aga miks siis?»

Sakslane vaikis.

«Hea küll, võite vastamata jätta. Siis on mul teine küsimus: millal see siia on kirjutatud?»

«Üsna hiljuti. Oli juba talv.»

«Miks teil siis, kui oli juba talv, sõjavangi sattumise võimalus pähe tuli?»

«Miks . . . miks . . .» pomises sakslane ja pistis siis ootamatult hüsteeriliselt karjuma: «Eks sellepärast, et kõik oli piinavaks muutunud! Me seisame liialt kaua Peterburi all! Lumes! Ilma soojade riieteta! Meid tulistavad teie raskesuurtükid! Peaaegu igal ööl läheb meil mõni sõdur või ohvitser kaotsi, teie luurajad viivad nad minema! Aga mina olen samuti inimene! . . .»

«Sina oled lurjus ja närakas, metsahunt!» oleks Valitski tahtnud kisendada. «Sa tahtsid endale elu välja kaubelda inimeselt, kes surma läks. Kes mõisteti surma ainult selle eest, et tal punane viisnurk varrukal oli! Närakas! . . .»

«Rahunege,» lausus Hodorenko rõhutatult külmavereliselt.

Sakslane jättis nuuksumise järele. Inimesed, kes siin laua ümber istusid, vaatasid teda ja nende silmis oli põlgus.

Hodorenko küsis:

«Kas teil kellelgi veel küsimusi on?»

Keegi ei vastanud. Siis hakkas rääkima Valitski, kes saksa keeles küsis:

«Aga see komissar . . . Kas ta palus armu?»

«Oh ei!» hüüdis Bismarck rõõmustades.

«Mida teie arvate, miks ta seda ei teinud?» küsis Valitski suurivaevu oma erutust maha surudes nüüd uuesti.

«See oli sellepärast . . . härra . . . härra . . .» alustas sakslane kogeldes ja jahmunult Valitski sõdurisinelit silmitsedes, mida too seljast polnud võtnud. «Härra polkovnik,» lõpetas sakslane siis äkitselt. «Komissarid ju üldse armu ei palu.»

Sakslane lausus neid sõnu nii, nagu oleks ta siiralt imestanud selle üle, kuidas too kummaline vene ohvitser, kel pole küll lõkmetel mingeid eraldusmärke, kuid keda vanuse järgi võib vist polkovnikuks pidada, nii elementaarsetest asjadest aru ei saa.

«Siis on mul teile veel üks küsimus,» ütles Valitski järsku ootamatult. «On teile see teada, et teie nimekaim hoiatas sakslasi Venemaaga sõjapidamise ohtlikkuse eest?»

«Minu . . . nimekaim?» küsis Bismarck jahmunult vastu ja üle ta näo valgus naeratus. «Kuid see oli ju nii ammu! Ja keegi seda enam ei mäleta.»

«Küll meie . . . teile . . . seda veel meelde tuletame,» lausus Valitski karmilt ja surus käed rusikasse.

Hodorenko vaatas nüüd etteheitvalt Valitskile otsa.

«Jätame ajaloo üksikasjadesse tungimise,» lausus Hodorenko ja küsis siis uuesti sakslaste poole pöördudes: «Võib-olla on teil meile mingisuguseid küsimusi?»

«Minul on, kui te lubate, austatud härra,» lausus juba pikka aega vaikinud Braun. «Kas . . . te alati niiviisi sööte?»

Hodorenko kehitas õlgu.

«Kuidas nimelt?» küsis ta siis vastu. «Kas tahate öelda, et me kuivalt sööme või?»

Tõlk alustas tõlkimist, kuid takerdus sõnade juures «kuivalt sööme».

«*Trocken essen*,» ütles Valitski ootamatult valjusti talle siis.

«Ei, ma tahtsin midagi muud küsida,» väitis nüüd Braun. «Meile räägiti, et Peterburis surevad inimesed nälga ja õgivad üksteist . . .»

Hodorenko heitis välgukiirusel vaheda pilgu üle laua ääres istujate, ja need puhkesid kõik üksmeelselt naerma.

«Noh, arusaadavalt,» lausus Hodorenko siis, kui naer

vaikis, «olime me sunnitud tõsiseid piiramisi toiduga eile võtma. Meie laud on, nagu te isegi näete, küllaltki kehva: võitu . . .»

«Ja sellest hoolimata on teie saatus otsustatud,» lausus Braun ootamatult. «Teie ümber on kahekordne blokaadirõngas! Ja peale selle, kas te siis seda ise ei tea, et meie väed Moskva all seisavad ja täna-homme Kremlisse jõuavad?»

Nende sõnadega võttis ta vorstiviilaku ja hakkas seda mugima.

Valitski tõusis ja läks tasahilju toast välja. Ta ei teadnud, miks Hodorenko teda sellest tragikomöödiast osa võtma oli kutsunud, — võib-olla ei lootnud ta kindlalt sõjaväe tõlgile, täiesti vilunud ja saksa keelt suurepäraselt oskavale noormehele? Aga võib ka olla, et ta lihtsalt tahtis talle võimalust anda näha, kuidas vaenlane lähedalt välja näeb? Kuid Fjodor Vassiljevitš ei suutnud end kauemaks sinna jääma sundida. Nende saksa mundritesse inimeste, kes vahest alles eile või üleeile, kõige rohkem mõned päevad tagasi tema kaasmaalasi maha lasksid ja üles poosid, nende välimus ja isegi hääl kutsus Valitskis esile tülgastuse.

Ta ei suutnud vaadata toidutaldrikutega kaetud lauda, mille ääres istusid näljased, vatikuubedes inimesed, kes jõid paljast teed, ja mitte keegi neist ei puudutanud midagi söödavat. Nad limpsisid teevärvi keeva vett, kui sakslased samal ajal oma klaasidesse kuhjaga lusikatäite kaupa suhkrut ammutasid ja vorsti mugisid . . .

Miks see kõik nii oli tehtud? Ja milleks? Kas selleks, et nendele kahele närukaelale selgeks teha, et Leningradis nälga ei ole? Kuid kellele nad saavad sellest rääkida? Kõike seda võiks veel siis kuidagi mõista, kui see jutuajamine oleks raadio kaudu eetrisse antud . . .

«Muide,» mõtles Valitski endamisi, «teatada kogu maale, et Leningrad toiduaineid ei vaja, on ju koletu pilge . . . Aga mille jaoks ja kelle jaoks see etendus siis maha mängiti?»

Ja äkitselt tuli Valitski mõttele: «Kui oleks saanud raadio kaudu edasi anda vähemalt ühegi, sellesama ühealuse lause: «Komissarid ei palu iialgi armu!» Just selle lause, mis sakslane ise ütles. See oleks ju kõike muud õigustanud! . . . Ja kust see Bismarck teadis, et too, kelle nad maha lasksid, komissar oli? Ah-jaa, vormipluusi varrukal olnud viisnurga järgi. Kuid miljonid nõukogude

inimesed kannavad samasuguseid viisnurki oma pilotkadel, vormimütsidel ja läkiläkidel. Neid saab siis ju samuti komissarideks pidada . . . Ka minu pilotkal, tollel rahvakaitse omal, oli niisugune viisnurk . . .»

Järsku pöördus Valitski mõte tagasi juba, nagu talle praegu paistis, ammusesse minevikku. Ja jutuajamise, õigemini küll vaidluse juurde, mida ta tookord oli pidanud oma kabinetis ootamatult tema poole koju ilmunud Vasnetsoviga. Mille üle nad seekord siis vaidlesid? Jah, Valitski oli kinnitanud, et Venemaa ei alistu iialgi vaenlasele just sellepärast, et ta on Venemaa. Sellepärast, et ta pole ka minevikus interventsioonile alistunud, ei monarhistele, ei teutoonidele, ei rootslastele ega prantslastele. Ega sellele, mis oli kaheksateistkümnendal aastal. Aga mida oli Vasnetsov selle peale öelnud? Alguses mitte midagi. Ta oli vaid laual asuvat Võidu monumendi eskiisi silmitsenud. Pärast aga küsinud, et mis värvi lippu sõjamees käes hoiab? . . .

«Ja-jah,» lausus Valitski mõttes endamisi. «Ta oleks ju samal põhjusel võinud küsida, mis värvi viisnurk sõjamehe pilotka ees on . . . Punast värvi. Punane — tähendab nõukogude oma. Selles oligi Vasnetsovi peamine argument. Ja õige argument! Nüüd ma tean seda. Vasnetsovil oli õigus. Nende jaoks, sakslaste jaoks, oleme me kõik komissarid. Kõik viisnurkadega. Nemad üksikasjadesse ei lasku — on see viisnurk siis varrukal või mütsi ees. Võib ju olla, et selles polegi tõepoolest nii olulist vahet? . . .»

Tema mõttemõlgutused katkestas kerge ukse kääksuhtine. Sellestsamast toast, kust just alles oli väljunud Valitski, astus praegu välja Magratšov ja suundus kedagi ja midagi nägemata kohe trepi poole. Ei märganud ta ka seina ääres seisvat Valitskit.

Kuid Fjodor Vassiljevitš alistus tungivale soovile kõike, mis tal selle viimase poole tunni jooksul hinge oli kogunenud, kohe välja öelda ja ta hüüdis Magratšovi.

Magratšov peatus.

«Andestage . . .» lausus Fjodor Vassiljevitš kohmetult. «Me just alles istusime seal kõrvuti . . . Minu nimi on Valitski . . .»

Seda, et ta alles hiljuti Magratšovi nutmas oli näinud, Valitski talle loomulikult ei meenutanud.

Magratšov võpatas. Transiseisundist ülesvirgutatud

Magratšov vaatas ainiti Fjodor Vassiljevitšile otsa ja kinnitas siis:

«Ma tunnen teid. Te olete arhitekt ja peate varsti raadios esinema.»

«Minule hakkas see instseneering seal vastu,» tunnistas Fjodor Vassiljevitš süngelt. «Nähtavasti teile samuti?»

«Ei,» vastas Magratšov jahedalt. «Mina kannatasin selle välja.»

«Aga te ju ... tulite samuti ära?»

«Töö lõppes, sellepärast tulingi. Kohe tulevad kõik välja.»

«Kuidas töö?» küsis Valitski imestunult. «Milles selle ... nagu te suvatsesite väljendada ... töö mõte oli?»

«Väga elementaarne mõte. See, mida need sakslased seal rääkisid, on plaadile võetud ja antakse raadio kaudu edasi.»

«Raadio kaudu?» küsis Valitski veelgi rohkem imestudes ja nördides.

«See on üles kirjutatud eriotstarbeks määratud autode jaoks, mis eesliinilt vaenlasele saateid annavad. Kas teile ei ole selge see, kui tähtis on, et sakslased ise tunnistavad, et meil sõjavange ei tapeta ja et lootused Leningradi näljaga lämmatada pole õigustatud.»

«Kas te tahate sakslasi veenda, et Leningrad ei nälgi?» küsis Valitski kibedalt muiates.

«Fašiste saab veenda vaid ühe asjaga: kuuliga. Ja siiski ... peame me selles sõjas kõiki vahendeid kasutama.»

Nende sõnade juures pööras Magratšov ümber ja läks piki koridori edasi.

«Kuid seal polnud ju mingit mikrofoni!» tahtis Valitski talle järele hüüda. Samal ajal avanes uuesti uks ja lävele ilmus tõlk, tema kannul aga nood kaks sakslast. Koridori kaugemast otsast lähenesid neile karabiinidega sõdurid. Üks nendest andis sakslastele käega märku, et nad trepi poole liiguksid.

Valitski suundus tuppa, et kelleltki teada saada, millal tal lõpuks esineda tuleb, ja nägi, et laual seisis nüüd kaal. Pataljonikomissar võttis taldrikutelt toidu ülejääke ja asetas need sellele kaalule. Poliitjuht istus, pliiats käes, laua taga. Tema ees valendas paberileht.

«Vorsti kakssada grammi ... Pekki kolmsada kakskümmend grammi ... Saia viissada kakskümmend viis grammi ...» dikteeris major, kes iga asja eraldi ja kor-

ralikult paberisse keeras ja siis plekknõusse laskis. Viimasena kaaluti ja lasti nõusse toosama Hodorenko hammustatud küpsis.

Inimesed, kes alles hiljaaegu olid laua ümber istunud, seisid nüüd seina ääres ja jälgisid vaikides seda pühalikku talitust. Mitte keegi neist ei liigutanudki end.

Kui kõik taldrikud tühjaks said, küsis pataljonikomissar poliitjuhilt:

«Kui palju kulus?»

«Viiskümmend grammi suhkrut, kakssada viiskümmend kolm grammi vorsti, sada üheksakümmend kolm grammi pekki ja ... viis grammi küpsist,» vastas poliitjuht.

Pataljonikomissar lõi plekknõu kaane kinni ja küsis Hodorenko poole pöördudes:

«Palun teid aktile oma allkiri anda. Ülejäänud toidusaned tuleb hospidali tagasi viia.»

Hodorenko kirjutas alla. Rinde poliitvalitsuse esindajad võtsid plekknõu ja lahkusid.

«Tehke kiiresti stuudio korda,» käskis nüüd Hodorenko.

Kõigele edaspidisele kulus vaid mõni minut. Kaks vatikuues meest läksid vanaaegse, pealtnäha seisva kella juurde ja tõmbasid kusagilt numbrilaua tagant mikrofoni välja; selle küljes rippus pikk must nöör. Teised töötajad koristasid laualt taldrikud ära ja panid laudlina kokku. Laua poleeritud plaadil sai mikrofon oma tavalise koha tagasi. Kattesirmi varjust, kus mitte ainult samovar, vaid ka telefon asus, kostsid Hodorenko lühikesed korraldused:

«Poole tunni pärast tooge üleskirjutus mulle läbikuulamiseks ... Kroonika läheb eetrisse teisest stuudiost ...»

Lõpuks tuli Hodorenko sirmi tagant välja, vaatas oma käekella ja lausus siis koos teistega askeldava Babuškini poole pöördudes:

«Anna korraldus, et kolme minuti pärast heliplaatide saade lõpetataks. Las teatavad, et järgneb «raadiokroonika».»

Ja Hodorenko suundus nüüd ülejäänud kaastöötajatest saadetuna ukse poole.

Valitski hakkas samuti ukse poole minema, kuid kellegi hääl peatas ta:

«Fjodor Vassiljevitš! Teil tuleb siia jääda. Saagem tutvaks. Mina olen diktor Meloned.»

Ja kohe süttis suletud ukse kohal tulekiri: «Tähelepanu!»

Valitski seisis liikumatult, pilk sellel tulekirjas üleskutsel või korraldusel.

«Kuulge, Fjodor Vassiljevitš,» lausus Meloned õpetavalt, «kahe minuti pärast te näete tablool uut kirja. Siis tulge mikrofoni juurde ja istuge, näete, sellele toolile ja vaadake minule otsa. Mina istun teie kõrval. Niipea, kui ma käega märku annan, võite alustada.»

Valitskil kipitasid kümned küsimused keelel. Kas sõnu tuleb valjusti öelda? Kas mikrofonile peab kaugel või lähedal olema? Kas rääkida tuleb pikkamisi või kiiresti? . . .

Kuid tablool oli juba kiri vahetunud. Nüüd helendasid seal sõnad: «Mikrofon on sisse lülitatud!»

Meloned võttis istet ja näitas Valitskile tühja tooli enda kõrval, ühtlasi asetas ta sõrme huultele, andes sellega märku, et kõik jutud peavad nüüd lõppenud olema. Tal oli käes ei tea kust väljailmunud paberileht, nähtavasti oli ta selle oma vatikuue taskust võtnud.

Meloned naaldus kergelt tooli seljatoele, justkui selleks, et jõudu koguda, siis aga ajas ta end sirgu ja hakkas, pilk mikrofonil, kõnelema häälega, mida Valitski nii palju kordi oli raadios kuulnud:

«Siin Leningrad! Siin Leningrad! Praegu on meie stuudios põline leningradlane, tuntud arhitekt, akadeemik Fjodor Vassiljevitš Valitski. Tema saatus sarnaneb sadade tuhandete teiste Lenini linna elanike saatusega. Keeldunud evakueerumast, läks ta rahvakaitsesse. Tervislikel põhjustel demobiliseerituna võttis ta osa väga tähtsast üritusest ühes meie kaitsetehases. Praegu annab see leningradlane, nõukogude patrioot Valitski kogu oma jõu plakatite ja pannoode tegemisele, mis mobiliseerivad meie linna elanikkonda edasiseks vastulöögiks vihatud vaenlasele. Niisiis, sõna on Fjodor Vassiljevitš Valitskil . . .»

Ja pöördudes siis Valitski poole, viipas Meloned käega ja küünitas sõrme mikrofoni suunas. Fjodor Vassiljevitš oli siiamaani istunud ja kuulanud diktorit nii, nagu ei puutuks kõik see, mida too räägib, üldsegi temasse. Kuid nähes nüüd Melonedi mikrofonile suunatud sõrme ja energilist noogutamist, taipas ta, et aeg on alustada . . .

Ta hakkas nüüd kiiruga esinemisteksti taskust võtma ja tardus siis hirmust: Babuškin oli tema teksti minema viinud . . .

Ahastuses pööras ta pea diktori poole, et talle seda teatada, aga diktor peaaegu sulges peoga tal suu, osutas siis helendava tabloo poole ja torkas jällegi sõrmega mikrofoni suunas, nõudes, et Fjodor Vassiljevitš viivitamata esinemist alustaks.

Valitski ei mäletanud, kui kaua aega ta vaikis, kas ühe, viis või kümme sekundit? Ta tundis, kuidas spasm tal kõri kinni nööris, kui ta kujutles sadu tuhandeid leningradlasi, kes ärevalt ja hämmastunult oma äkitselt vaikinud valjuhääldeid vahivad.

Valitski püüdis küll vaevaliselt mälus oma esinemise käsikirjalist teksti taastada, kuid ei suutnud ainsatki sõna sellest meenutada. Tuhmilt helkiv mikrofon ja seinal helendav tabloo aheldasid kõik ta mõtted.

Ja äkitselt kuulis ta otsekui kõrvalt iseenda häält:

«Kui ma teada sain, et mulle on võimaldatud au teiega vestelda, mu seltsimehed, siis ma mõtlesin: kes ma niisugune olen, et teid paluda, et teie, sõjamehed ja töötajad, minu jutu ära kuulaksite?!»

Need sõnad lausunud, tundis Valitski niisugust kergendust, niisugust mõtete selgust, nagu juba ammuilma enam polnud juhtunud. Ta unustas kõik selle, mis ta eile kirja oli pannud «nälja kondistest sõrmedest», vajadusest «viimse hingetõmbeni võidelda», unustas täielikult kõik, mis nendel Babuškini poolt äraviidud lehtedel oli olnud. Selle asemele tulid talle aga pähe teised, päris iseenesest tekkinud sõnad ja laused.

«Mida ma oma elus olen ära teinud?» jätkas Valitski. «Olen mõned majad ehitanud — kaks neist on juba saksa lennuväe ja suurtükiväe poolt purustatud. Olen arhitektuuri kohta mõned raamatud kirjutanud. Kuid see on ju tilk vett merre! Leningradi on ehitanud kümned suured ehitusmeistrid ja miljonid nimetud vene töölised ja talupojad. Sajandist sajandisse on nad Neeva-äärset linna edasi ehitanud . . . Ja ikkagi olin ma uhke selle üle, et ka pärast minu surma — aga see ei olegi enam nii kaugel — jäävad minu ehitatud majad veel pikaks ajaks püsima. Jah, seltsimehed, ma olin selle üle uhke, et ma oma armastatud kunsti pole ialgi reetnud. Olin auahnelt uhke oma akadeemikutiitli üle. Olin uhke selle üle, et ma rea välisriikide arhitektuuriakadeemiate liige olen. Kuid praegu,» jätkas Valitski juba valjemini, «olen ma uhke vaid ühe asja üle: selle üle, et mul on seljas sõdurisinel, mille ma sain siis, kui olin rahvakaitses, ja ma tahan

öelda kõigile, kes mind praegu kuulevad, et pole maailmas ühtki akadeemikutalaari, mida ma sellele sinelile eelistaksin!»

...Valitski kallutas end veelgi rohkem mikrofoni poole, nagu oleks see elutu ese elus ja teda kuulav inimene, ta pigistas sõrmedega laua serva ja tema erutatud jutt kõlas uue jõuga:

«Mulle on kogu elu aeg paistnud, et kõik maailmas on kaduv ja suhteline; igavene on ainult see, mis on tehtud kivist. Ma uskusin ainult kivisse, graniiti ja marmorisse. Ülejäänut pidasin ma tühjaks tööks ja vaimunärimiseks. Seltsimehed, te võite mind selle eest hukka mõista, kuid ma tahan teiega lõpuni aus olla. See sõda pani mind mõistma seda, mida ma aastakümnete jooksul ei mõistnud. Ma pole iialgi jumalat uskunud, kuid nüüd olen ma usklikuks muutunud. Minu jumalaks on saanud uhke inimvaim. Mitte geeniuse, mitte suure maalikunstniku või ehitusmeistri oma, kuigi ma endist viisi nende ees kummardan. Minu tänane usk on milleski muus. Ma mõistsin — alles nüüd mõistsin! — et maailmas pole midagi kõrgemat inimesest — suure idee kandjast ja kaitsjast. Varem ma arvasin, et inimene on nõrk, et nälg ja külm ning surma vikat sunnivad teda iga hinna eest elu külge klammerduma. Kuid ma eksisin! Kuidas ma küll eksisin!»

...Keda nägi Fjodor Vassiljevitš enda ees neil hetkedel? Kellega ta rääkis? Kelle poole pöördus? Kas Koroljovi? Vasnetsovi? Veera poole? Või oma vana sõbra Osminini poole, keda ta esimestest sõjapäevadest saadik ei olnud näinud?

«Meil pole praegu midagi,» jätkas Valitski. «Pole leiba, pole elektrit, trammid seisavad lume all, meie lähedased on kas rindel või evakuatsioonis. Kuid ma tunnen end rikkana! Jah, rikkana,» kordas Valitski väljakutsuvalt, et keegi ei mõtleks, et ta sõnaga eksis või kohatu sõna lausus. «Ma elan samamoodi nagu kõik leningradlased. Mul on toas raudahi ja ma kütan seda mööbliga. Kuid ma olen rikas selle poolest, et ma vanas eas taipasin, mille nimel üldse tasub inimesel elada. Ma olen elanud üle kuuekümne aasta, kuid ma ei ole veel iialgi nii väga elada tahtnud, nagu ma seda praegu tahan. Tahan elada võiduni. Tahan näha, kuidas tõde saab lõpliku võidu vale üle, siiras usk vägivalla ja röövimise üle, kuidas Punalipp ja Nõukogude Punatäht saavad võitu fašismi haakristiämblikust!»

...Valitski rääkis rutakalt ja katkendlikult, ühelt mõtteli teisele hüpates ja kartes, et ta ei jõua, ei suuda kõike ära öelda, mis ta nendel minutitel öelda tahaks.

Tundes erilist hingeülevust ja nägemata midagi enese ümber — ei seinu ega helendavat tablood —, oli Valitski kogu oma olemusega niivõrd mikrofoni küljes kinni, et ta ei märganudki, kuidas uks tasa avanes ja keegi vatikuues inimene kuuldamatul sammul stuudiosse astus...

«Ja ärge uskuge neid,» hüüdis Valitski kirglikult, «kes teile ütlevad, et vale võib kas või mõneks ajaks võimule pääseda! Ajage see inimene enda juurest minema, ükskõik kui lähedane ta teile ka ei oleks varem olnud. Kui aga kahtlus on teie enda hinge hiilinud, tähendab see, et olete juba surnud inimene. Ja ärge uskuge, et need võidud, millega vaenlane kelgib, võivad teda lõplikust kaotusest päästa. Mina tean ja usun: tuleb pidu ka meie tänavale!...»

Samas Valitski tundis, et keegi teda õlast sakutab, ja taipas, et tuleb vait jääda. Diktor andis talle ahastavalt käega märku, ise peoga oma suud kattes. Teises käes oli tal mingi paber, nähtavasti saadud sellelt vatikuues mehelt, kelle tulekut Valitski peaaegu ei märganudki.

Fjodor Vassiljevitš jäi vait ja vajus norgu. Ta ei teadnud ega mäletanud, mida ta oli rääkinud. Ta oleks tahtnud diktorilt tema arvamust küsida, kuid endiselt helendas tablool hoiatav kiri: «Mikrofon on sisse lülitatud!»

Kasutades seda, et Valitski vaikis, kummardus Melõnõi mikrofoni poole ja hakkas erutusest katkendlikul häälel silmade ette tõstetud paberilt lugema:

«Kallid seltsimehed! Kuulake Nõukogude Informbüroo eriteadet! Viimased uudised! Armeekindral Meretskovi juhtimisel lõid meie väed lõplikult puruks kindral Schmidti väed ja vabastasid Tihvini linna.»

«Tihvini!» hüüdis Valitski mõttes endamisi rõõmustades. «Esimene kauaoodatud võit! Tähendab, nüüd on siis läbi raiutud toosama teine blokaadirõngas, millest siin, sellesama laua taga alles üsna hiljuti rääkis too neetud fašist.»

Valitski vaevu kuulis, mida diktor veel edasi rääkis, kuid Nõukogude Informbüroo teate põhiolemuse tabas ta täpselt ära: purustati kolm Saksa diviisi, vaenlane jättis lahinguväljale üle seitsme tuhande tapetud sõjamehe.

«See on tasumine! See on kättemaks! Lõpuks ometi see algas!» hõiskas Valitski hing.

Äkitselt aga tabloo ukse kohal kustus.

Diktor jäi vait. Fjodor Vassiljevitš taipas, et mikrofon on nüüd kurt ja tumm.

«Mida see siis tähendab? Miks see kustus?» hüüdis ta pahaselt tabloole osutades.

Diktor pühkis vatikuue varrukaga oma higiseks tõmbunud laupa ja lausus väsinult:

«Meid lülitati välja.»

«Kes lülitas?!» hüüdis Valitski raevukalt. «Ja sellisel hetkel! . . . Kes seda julges?»

«Kohalik õhukaitsestaap,» vastas diktor rahulikult. «Nähtavasti algas meie rajooni tulistamine.»

III

Laadoga järve lõunakaldal, teisel pool blokaadirõngast, formeeriti Leningradi rinde vägede löögigruppi, täpsemini tema 54. armeed, mis oli ette nähtud selleks, et vaenlase Volhovi-grupeeringut puruks lüüa. Juba jäätrassi käikulaskmise esimestel päevadel oli Leningradist kaks laskurdiviisi ja suuskurite polk sinna saadetud. Vägede sinnasaatmine toimus peamiselt jalgsirännaku korras. Ainult väikest osa nendest õnnestus mahutada poolteisetonnilistele veoautodele, mis Kobonasse toiduainete järele sõitsid. Samas suunas liikuvat autotransporti kasutati põhiliselt linna elanikkonna evakueerimiseks. Riikliku Kaitsekomitee plaani järgi kuulusid evakueerimisele juba ilta saadetud tehaste töölised, teaduslikud töötajad, vanad inimesed, mittetöötavad naised, koolilapsed, üliõpilased ja käsitöölised — kokku viissada tuhat inimest, seega peaaegu kolmandik blokaadirõngas Leningradi elanikkonnast. Selline sadade tuhandete inimeste väljavedamine nõudis samuti nagu linna varustamise organiseerimine seoses Laadoga jäätrassi käikulaskmisega väga suuri jõupingutusi ja täpset tsentraliseeritud juhtimist. Ja sellepärast sõitiski mõne aja pärast NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitja A. N. Kossõgin Riikliku Kaitsekomitee volinikuna Leningradi . . .

Omal jõul pidi üle Laadoga liikuma teatav hulk raskeid tanke. See oli seotud aga väga suurte raskustega: vaevalt et veel mitte eriti paks jää seda mitmekümnetonnilist «KV»-mürakat kanda suudab. Selleks et tankide kaalu

vähendada, võeti neil tornid maha ja veeti neid siis laamitsatega tankide kannul.

Lage jääväli, mida mööda üsna hiljuti peaaegu kobamisi oli edasi tunginud Sokolovi ekspeditsioon, ei olnud veel täielikult kasutusele võetud, kuid enam mitte ka päris lage. Lumevallide tagant piilusid õhutõrjekahurid. Jääpankade vahel olid peidus soojenduspunktide telgid. Veoautode ja reekoormate poolt sissesõidetud rööpaid pidi liikusid tuhanded inimesed.

Sõdurid, kes jalgsirännaku korras üle Laadoga läksid, liikusid küllaltki aeglaselt: nälg oli mitte ainult elanikkonnalt jõu võtnud, vaid juba sõjavägegi riivanud. Ainult vastusõitvaid presendiga kaetud kotikoormatega veoautosid nähes kõik otsekui elavnesid märgatavalt. «Vilja viiakse, jah, vilja! . . .» hüüdsid sõjamehed rõõmustades. See oli lausa maagiline fraas. See otsekui aitas taastada kulutatud jõudu igal inimesel, kes just alles oli sellest nälgivast ja lumme mattunud linnast lahkunud. Igale autole, mis oli hätta sattunud, kas siis sügavasse lumme kinni jäänud või ratastega läbi jää vajunud, ruttasid sõdurid käsku ootamata appi. Aga pärast seda, juba päris jõuetutena, jätkasid oma teekonda itta, alles tundmatu, kuid juba kutsuvalt kõlava Kobona poole.

Laadoga idakaldale jõudsid allüksused peaaegu võitlusvõimetutena, neid oli nüüd vaja tublisti toita. Õnneks olid ka sakslased, kes Volhovi all tugeva vastulöögi olid saanud, samuti ära vintsutatud.

Sellest hoolimata püüdis vastane veel peale tungida. Fedjuninski ettekannetesse ilmus uus — Voibokalo sund. Väikesest Voibokalo raudteejaamast läks otsetee Kobonasse, punkti, kus Laadoga trass lõppes ja mille kaotamisega oleks ka trass lihtsalt olemast lakanud.

Selle eesmärgi saavutamiseks oli von Leeb kiiruga moodustanud löögigrupeeringu, mille kodeeritud nimetuseks sai «Beckmann». Selle koosseisu kuulus neli jalaväediviisi ja mõned tankiallüksused. Lahingud nendega kestsid mitu päeva ja lõpuks olid sakslased sunnitud kaitsele asuma. Sõjavangid kinnitasid ühel häälel, et «Beckmanni» grupi kompaniidesse on igasse vaid 30—35 sõdurit jäänud. Rinne stabiliseerus kuue kilomeetri kaugusel Volhovist lõuna pool ja Voibokalo jaamast õige pisut lõunas. 54. armee lõigus saabus nüüd ajutine vaikus, mida vaid vastastikune suurtükituli häiris.

Just neil päevil kutsuti major Zvjagintsev diviisi

komandopunkti ja ta sai seal käsu viivitamatult armeestaapi sõita.

See korraldus üllatas Zvjagintsevit. Ta teadis, et diviisikomandör Zamirovski oli teda polgukomandöri kohale kinnitamiseks esitanud. Zvjagintsev oli komandopunkti läinud salajase lootusega, et kinnitus on juba toimunud ja et talle nüüd kohe sellest käskkirjast teatatakse. Aga nüüd järgnes hoopis teine käsk: armee staapi sõita. See võis tähendada ükskõik mida peale selle — uude ametisse kinnitamise —, mida ta nii kärsitult oli oodanud.

Zvjagintsevit ei juhtinud sugugi auahnus. Ta oleks meelsasti jäänud pataljonikomandöriks, kelleks ta tegelikult sai sellest hetkest alates, mil ta ise enda peale võtis sõdurite juhtimise, kes kaitsesid üht diviisi komandopunkti juurdepääsuteed. Peamine seisis just selles, et aga uuesti väeossa tagasi jõuda.

Polgukomandöri kohusetäitjaks määrati Zvjagintsev kohe pärast seda, kui õnnestus vaenlane diviisi komandopunktist nelja kilomeetri kaugusele paisata. Zamirovski võttis temaga telefoni teel ühenduse ja ütles:

«Sa oled tubli, major! Võta polk vastu, seal on samuti komandör langenud. Võta otsekohe.»

«Ma olen ju kohustatud . . .» alustas Zvjagintsev juba, aga Zamirovski katkestas teda, öeldes:

«Täida korraldus. Armee juhtkond on asjaga kursis. Võta polk vastu. Esialgu ajutiselt. Juba täna saadan esitamisavalduse ära.»

Sellega jutuajamine lõppeski.

. . . «Mis siis ometi juhtus?» mõtles Zvjagintsev endamisi, kui ta diviisistaabi riviosakonna muldonnist komandeerimistunnistusega välja tuli. «Kas ei kinnitatud või? Võib-olla oli armee staabiülem selle vastu, et operatiivosakonna töötajaid mujale tassitakse? Aga Zamirovski ju ütles, et see küsimus on armeekomandöriga kooskõlastatud? Muide, võib ju olla, et Fedjuninskil endal sellest väljakutsest aimugi ei ole . . .»

Zvjagintsev seisis liikumatult tunnimehe kõrval, kes muldonni sissekäigu juures valves oli. Läbilõikavalt külm tuul püüdis tal komandeerimistunnistust käest ära kiskuda.

Tabanud tunnimehe uudishimuliku pilgu, vabanes Zvjagintsev lõpuks sellest jahmunud olekust ja talle meenus, et riviosakonnas ei olnud talle teatatudki, kellele ta polgu juhtimise üle peab andma. See mõnevõrra rahustas Zvjagintsevit. «Kui mind oleks kutsutud armeestaapi päriseks,» mõtles ta endamisi, «siis oleks esimesele käsule tingimata järgnenud teine: polk üle anda. Ma kohe täpsustan . . .»

Zvjagintsev pöördus ja tahtis juba astuda sammu tagasi nende jäätunud astmete poole, mis muldonni viisid, kuid tardus äkitselt paigale, sest teda peatas ebausklik mõttevälgatus: «Teekond läheb nurja!»

Järgmine otsus tuli niisama ootamatult: tuleks Zamirovski juurde minna. Diviisikomandör teab ju tingimata nii armee staabist tulnud telegrammist kui ka sellest, mis sellele järgneda võib.

Diviisikomandöri blindaaži juurde viis hästi sissetallatud rada. Tuul keerutas seda rada mööda lund üles ja ulus kergelt suurtükitule poolt räsitud mändides. Zvjagintsev tundis, et tal hakkavad kangestuma sõrmed, sest et komandeerimistunnistus tal ikka veel käes laperdas. Ta torkas paberi poolkasuka taskusse ja pani kindad kätte.

Rada põikas üle mälestusväärse paiga, kus alles hiljaaegu oli käinud lahing. Ja seal ongi see nõgu, kuhu mehed olid pikali heitnud, vaenlase tule poolt vastu maad surutud, ja kuhu Zvjagintsev oli laskunud, õigemini veerenud, jefreitor Holopovi kannul, kes oli Zamirovskile sile kandnud, et pataljoni komandör on surma saanud ja pataljoni komissar haavatud. Aga siis ilmus ootamatult sinna autojuht Moltšanov, toosama, kes Zvjagintsevi komandopunkti oli toonud, ja ronis ilma mingi korralduseta oma automaadiga kõige palavamasse põrgusse. Aga sealt, vasakult, ilmus lagedale kaks saksa tanki. Ühele neist heitis üks Zvjagintsevile tundmatu sõdur täies pikkuses püsti tõustes granaadi roomikute alla, teisel aga põrutas Kirovi tehases toodetud kahurist lastud mürsk torni paigast. Kahur seisis maskeeritult paremal, käharas männitukas, nii et Zvjagintsev ei märganudki seda kohe, kui aga oli avastanud selle asupaiga, saatis sinna Moltšanovi korraldusega — käsigranaatidega rivist väljalöödud tank sihtimisega lõplikult kahjutuks teha. Kui vaenlane tagasi löödi, oli Moltšanov kadunud. Küllap läks armee staapi tagasi . . .

See kõik välgatas nüüd kusagil Zvjagintsevi ajusopis, sealt isegi pinnale kerkimata, sest et teda praegu vaid üks soov valdas: oma edaspidine saatus lõplikult välja selgitada.

Zvjagintsev lükkas kasuka varruka tagasi ja vaatas

kella. Selle pragude ämblikuvõrguga kaetud mustast lakk nahast rihmaga kella oli talle kinkinud ikka seesama jefreitor Holopov. See oli trofeekell, jefreitor oli selle lahinguväljal maast leidnud. «Viska see rämps minema!» käskis Zvjagintsev, kui Holopov oli kella temale ulatanud. Kuid too keeldus kategooriliselt, öeldes: «Ma ju näen, kuidas te ilma kellata hädas olete. Komandör ei saa ilma kellata sõdida. Võtke, seltsimees major, see on ju õigusega saadud.»

Sellest ajast, kui Zvjagintsevi kodumaine kell oli lahingus katki läinud, oli ta tõesti end väga ebamugavalt tundnud. Sõjaväekaubastus kelli müügil ei olnud. Ja isegi sõjaväekaubastut ei olnud veel selles diviisis, mis ühe armee koosseisust teise koosseisu üle oli läinud.

Zvjagintsev võttis Holopovi peo pealt kella ja pistis selle «aitähki» ütlemata püksitaskusse; käe peale ei lubanud vastikustunne tal seda panna. Ometi oli kellaaja teadasaamiseks kasukahõlma kergitamine lahinguolukorras ebamugav tegevus ja mõni päev hiljem pani Zvjagintsev kella siiski käe peale, kinnitades endale sealjuures, et viskab selle kohe minema, kui õnnestub teist, oma kella saada . . .

. . . Osutid pisut ovaalsel numbrilaual näitasid, et kell on veerand kümme. «Kas ma saan diviisi komandöri veel kätte? Kas ta pole mõnda polku läinud?» mõtles Zvjagintsev murelikult, kui ta Zamirovski blindaaži juurde jõudis.

«Kas polkovnik on kohal?» küsis ta ühelt sissekäigu ees valves olevalt automaaturilt.

Tunnimees jäi seisma, ajas end sirgu ja vastas ilmse etteheitega:

«Seltsimees kindral on kohal. Joob teed.»

«Ptüi, kurat!» kirus Zvjagintsev endamisi. Seda, et diviisikomandörile oli kindralmajori auaste antud ja et Fedjuninski oli talle viisnurkadega lõkmed ja kindrali varrukaeraldusmärgid isiklikult kohale viinud, teati ju igas roodus. Ja ka Zvjagintsevile oli see teada. Polkovnikuks nimetas ta teda puhtast harjumusest.

«Aitäh, sõber, et meelde tuletasid!» tänas Zvjagintsev tunnimeest ja hakkas astmeidpidi alla blindaaži minema.

Kitsas kuudis, mida rahvasuus «saunaesikuks» nimetati, adjutanti ei olnud, ja Zvjagintsev lükkas presendil, mis seda kuuti põhiruumist eraldas, serva pisut eemale ja küsis valjusti:

«Lubate sisse astuda?»

«Kes seal on?» kõlas vastuseks Zamirovski hääl.

«Major Zvjagintsev.»

«Ahaa, polgukomandör!» ütles Zamirovski teda lahkelt vastu võttes, kuid siis ta nagu virgus ja lisas: «Ma vist pole sind välja kutsunud?»

«Ei kutsunud küll, seltsimees kindral,» vastas Zvjagintsev, «ma ilmusin ise, ilma väljakutseta.»

«Ilmuvad vaid viirastused,» kordas Zamirovski, rõhutades rangusega seda kulunud sõjaväenalja.

Üheks hetkeks meenus Zvjagintsevile, kuidas ta esmakordselt selles suurtükimürskude plahvatustest vappuvasse blindaaži sattus ja kui lootusetult ja ärevalt siis naril istuv telefonist mingisugust «Kannikest» kutsus, kui selgesti siia püssi- ja kuulipildujapaugud kostsid, kuidas laest rabises liivajugasid, aga kõige selle saatel seisis peaaegu peaga lage riivates häirimatus rahus suur ja tüse mees, kes diviisi komandöriks osutus. Nüüd oli siin vaikne, rahulik ja palav. Korralikult ülestehtud naril oli valge padjakotiga padi, seal kõrval aga kindrali rombitaoliste lõkmetega vormipluus ja sõjaväerihm.

Klaasi lauale asetanud ja oma puhast alussärki kohendanud, küsis Zamirovski:

«Milleks sa siis tulid, kui ma sind välja pole kutsunud?»

«Teid järjekordse auastme saamise puhul õnnitlema,» valetas Zvjagintsev iseendalegi ootamatult, kätt sealjuures kõrvikmütsi äärde tõstes.

«Õnnitlemise eest aitäh,» vastas Zamirovski, «aga omavolilise polgust äratuleku ja asjatu ajaviitmise eest tuleb sulle noomitus teha.»

«Ma ei tulnudki omavoliliselt, seltsimees kindral,» lausus Zvjagintsev juba rõõmsalt, oletades, et kui diviisikomandörile tema siiailmumise põhjus teada ei ole, siis tähendab, ei saa armeestaapi kutsumisel ka mingeid tõsiseid tagajärgi olla.

Lähenedes lauale, mille taga Zamirovski istus, võttis Zvjagintsev poolkasuka taskust komandeerimistunnistuse, asetas selle komandöri ette ja ütles vaid ühe sõna:

«Näete . . .»

Komandör heitis vilksamisi pilgu dokumendile ja pomises siis pooleldi pahaselt:

«Noh, ja mis siis sellest?»

«Seltsimees kindral,» lausus Zvjagintsev, kes oli Zamirovski esimeste ja viimaste sõnade vahelisest vastuolust

hämmelduses, «ma oleksin tahtnud . . . lubage teada saada, miks mind sinna kutsutakse?»

«Aga mulle, näe, pole armeestaabist sellest ette kantud,» vastas nüüd juba ilmselt vihaseks muutunud Zamirovski. «On kästud kohale ilmuda, tähendab, asu teele.»»

Zamirovski ei teadnud tõepoolest midagi peale selle, mis telegraafi teel armeestaabist edasiantud korralduse seisis. Aga seal polnud mingeid motiveeringuid, muudkui et komandeerige ja — kõik! Telegrammi läbi lugenud, tahtis Zamirovski Fedjuninskiga ühendust võtta, kuid jõudis siis end veel viimasel hetkel vaos hoida. Olgupoolest polnud tal ju ametlikku nõusolekut Zvjagintsevi ületoomiseks armeestaabist diviisi. Jutuajamine temast toimus aga hetkel, mil lahingud käisid tegelikult diviisi komandopunkti asupaigas. Fedjuninski küsis, miks sideohvitser armeestaapi tagasi ei tule. Zamirovski kandis ette, et major on pataljoni juhtimise enda peale võtnud ja palub luba Zvjagintsevit diviisi jätta. Ta ei vaikinud ka oma kavatsusest majorit polgukomandöriks määrata. Fedjuninski ei vastanud «ei» ega «jaa». Lihtsalt pomises poolihääli: «Olgu peale, majori asjus otsustame hiljem. Praegu aga kihuta sakslane kaugemale!»

Pärast seda lubas Zamirovski omavoliliselt Zvjagintsevil polgu juhtimise kohustuse enda peale võtta ja kirjutas sellekohase ettekandegi. Vastust ei olnud siiani tulnud. Võimalik, et major seal lihtsalt oli unustatud — oli tegemist tematagi. Rindejuhataja ise viibis armee asupaigas ja kogu Fedjuninski tähelepanu oli koondatud sellele, et ette valmistada löögi andmist sakslaste Volhovi-grupeeringule. Kui Zamirovski niisugusel ajal Fedjuninskile Zvjagintsevit meelde oleks tuletanud, oleks ta kergesti võinud saada kategoorilise käsu: «Tagasi saatals Aga Zamirovskile oli see julge major väga meeldima hakanud.

Väljakutse ju veel iseenesest midagi ei ütle. Viimastel päevadel oli tihtipeale mitte ainult väeosade komandöre, vaid ka allüksuste komandöre valikuliselt armeestaapi nõupidamistele kutsutud. Ühesõnaga, Zamirovski otsustas diplomaatiliselt, et parim moodus majorit diviisi jätta on temast lihtsalt esialgu vaikida.

«Mida sa mind oma silmadega puurid?» küsis kindral juba mitteametlikult Zvjagintsevi poole pöördudes. «Arvad, et ma varjan midagi? Mina pole harjunud udu

ajama. Aga sõita tuleb. Käsk on käsk. Olen kindel, et tuled paari päeva pärast tagasi.»

Zamirovski oleks tahtnud öelda: «Loodan!», kuid asendas selle sõna Zvjagintsevi hingeseisundit aimates viimasel hetkel teisega, tugevamaga, ja ütles: «Kahtlemata.»

Zvjagintsev libistas pilgu kõrvale ja see peatus juhuslikult naril, kus lebasid kindrali vormipluus ja rihm.

«Mis sa sellest minu rihmast uurid?» küsis kindral naljatamisi. «Küllap oled kuulnud, et mind kutsutakse «Poolejalist ümbermõõtu»? Ega ma solvu. Ja see, et mulle rihm kahest kokku õmmeldakse, on samuti õige. Näe, võid ise veenduda.»

Nende sõnadega kummardus ta nari kohale, võttis sealt rihma ja asetas selle täies pikkuses lauale. Rihmal oli tõesti põikiõmblus — nähtavasti polnud laos olnud küllaldase pikkusega rihma võimsa kerega diviisikomandöri võõtamiseks.

Zvjagintsev naeratas tahtmatult.

«Noh, hüvasti siis,» ütles Zamirovski tõustes. «Muide, mis paganama hüvasti, nägemiseni ikka. Kui tagasi jõuad, kanna ette. Noh . . .»

Zamirovski ulatas nüüd Zvjagintsevile käe. Too surus teise suurt ja tugevat, lausa labidalaiust kätt ja läks siis blindaažist välja.

54. armee staap paiknes endist viisi Plehhanovos. Aga kui Zvjagintsev juhuslikel autodel keskpäevaks sinna jõudis, kästi tal Voibokalo rajoonis asuvasse vaatluspunkti minna.

Voibokalo oli Plehhanovost umbes viiekümne kilomeetri kaugusel. Sellele teekonnale, mille ta samuti juhuslikel autodel läbi sõitis, kulus Zvjagintsevil veel ligi kaks tundi.

Vanade kogemuste järgi otsustas ta kõigepealt operaatorite juurde minna. Seal kohtas ta armeejuhataja adjutanti ja sai temalt teada, et Fedjuninski on juba kahel korral huvi tundnud, kuhu major on kadunud.

See meelitas ja ühtaegu ka hirmutas Zvjagintsevit. Rohkem vist küll hirmutas kui meelitas: oht, et temalt «polk ära võetakse», surus kõik teised tunded maha.

. . . Fedjuninski blindaaž oli nii palavaks köetud, et Zvjagintsev, kes vaid mõne minuti «saunaesikus» viibis, kohe higiseks läks. Tuli poolkasukas maha võtta ja see

ühe naela otsa riputada, mis palgi sisse oli löödud. Üle jäänud naelte otsas rippus juba mitu sinelit ja poolkasukat. Nende järgi Zvjagintsev otsustaski, et armeejuhataja juures käib mingi nõupidamine ja seal on veel kaks kindralit. Adjutant andis lootust, et armeejuhataja peagi vabaneb, ja soovitas Zvjagintsevil siin oodata ja mitte kusagile minna.

Selle adjutandiga Zvjagintsev tuttav ei olnud. Sellistes tingimustes tavalistest katsetest välja uurida, milleks armeejuhataja teda välja kutsub, ta hoidus. Seda enam, et nõupidamine tõepoolest väga kiiresti lõppes.

«Saunaesikus» muutus kohe kitsaks. Zvjagintsev liibus vastu seina ja tardus seal valveseisangusse, sest kõik need, kes Fedjuninski juurest välja tulid, olid auastmelt temast kõrgemad. Viimastena väljusid sealt kaks kindralit, ja kui välisuks nende järel kinni paugatas, vaatas Zvjagintsev küsivalt adjutandile otsa.

«Kohe kannan ette,» lausus too Zvjagintsevile julgustavalt.

Adjutant libistas end, külg ees, Fedjuninski kabinetti ja lipsas sealt ka kohe välja, teatades:

«Armeejuhataja ootab teid.»

Zvjagintsev sikutas vormipluusi sirgeks ja astus hoogsal sammul pärani uksest sisse.

Mitte eriti suures ruumis, mis oli seestpoolt kaetud rohekashalli riidega, millest telkmantleid tehakse, oli kõik tubakasuitsust läbi imbunud. Kõikjal võis näha taburette, mis olid äsja lõppenud nõupidamise tunnistajateks. Armeejuhataja laual lebas kaart, mis kahest küljest oli väikekaliibrilise kahuri tühjade mürsukestadega maha vajutatud. Fedjuninski ise seisis aga, pabeross suus, paremal pool lauda.

Zvjagintsev raporteeris oma kohalejõudmisest.

Ameejuhataja alustas oma juttu torisevalt:

«Kuidas see siis nüüd välja tuleb, major? Mina saatsin sind tookord kiire käsuga sinna, aga sina lasksid jalga?»

Zvjagintsev ei tabanud kohe ära, kas armeejuhataja naljatab või räägib tõsiselt. Sellest päevast, mil Fedjuninski ta Zamirovski diviisi saatis, oli juba mitu nädalat möödas. «Kas ta tõesti ka nüüd veel ei tea, et ma siis pataljoni juhtimise üle võtsin?» mõtles Zvjagintsev solvunult endamisi. «Ja kas siis Zamirovski ei pidanudki just Fedjuninskit silmas, kui ta ütles, et hiljem järgnenud

minu määramine polgukomandöri kohusetäitjaks olf armee juhtkonnaga kooskõlastatud?»

Kuid samas võpatasid armeejuhataja korralikult pügatud vuntsid tema ülahuulel ootamatult ja üle ta näo libises naeratus.

«Tubli oled, major, seda ma sulle ütlen!»

Ta sirutas Zvjagintsevile käe. See astus armeejuhatajale sammu ligemale ja vastas harjumuspäraselt: «Teenin Nõukogude Liitu!»

Pidulikult rangel ilmel läks Fedjuninski laua äärde tagasi ja võttis sealt mingi paberi.

«Loe, adjutant!»

Seda, et adjutant ta selja taga seisis, taipas Zvjagintsev alles siis, kui ta seda armeejuhataja käsku kuulis. Ta astus nüüd sammu kõrvale ja pööras end nii, et võis ühtaegu nii armeejuhatajat kui ka adjutanti näha.

«Võitluses saksa okupantidega ilmutatud mehisuse ja kangelaslikkuse eest,» luges adjutant pidulikult, «autasustada major Aleksei Nikolajevitš Zvjagintsevit Punatähe ordeniga . . .»

Esimesel silmapilgul tundis Zvjagintsev, et tal jalad tulmaks jäid ja tubakasuits silma läks. Ta nägi nagu läbi udu, et Fedjuninski seifist punase karbikese võttis, selle lahti tegi ja ordenit käes hoides tema poole tuli.

Adjutant nööpis kiiresti ta vormipluusi krae lahti, torkas vasaku käe talle põue, ja tihedat diagonaalriiet pisut pingumale tõmmates puuris ta siis parema käe abil naaskliga augu selle koha kõrvale, kuhu Zvjagintsevil esimene, juba Soome kampaania eest saadud Punatäht oli kruvitud.

Fedjuninski torkas ordenikruvi vaevumärgatavasse avasse ja kinnitas selle seestpoolt kettaga.

«Noh, nüüd lase käia!» ütles Fedjuninski eemaldudes.

Zvjagintsev vaikis jahmunult. Ta ei taibanud, mida armeejuhataja temalt tahab.

«Miks sa siis vaikid?» küsis Fedjuninski nüüd rangelt. «Kas sa siis ei tea, mida ordeni saamisel tuleb öelda?»

«Teenin Nõukogude Liitu!» hüüdis Zvjagintsev täiest kõrist.

«Noh, niiviisi . . .» lausus Fedjuninski rahulolevalt.

Adjutant väljus. Fedjuninski silmitses Zvjagintsevit pealaest jalatallani ja ütles siis heatahtlikult muiates:

«Väga sümmeetriliselt kukub välja: kaks püstkülikut krael, kaks tähte rinnal. Tõsi küll, Zamirovski käib peale,

tahab seda sümmeetriat rikkuda. Tegi ettepaneku sind alampolkovnikuks ülendada.»

Rõõm uhkas Zvjagintsevi südamesse. Ja mitte ainult sellest, et ta nii ootamatult ordeni sai, vaid peamiselt ikka sellest, et keegi temalt polku «ära võtta» ei kavatse.

«Püüan, seltsimees kindral, seda usaldust eelseisvates lahingutes õigustada,» kinnitas ta siiralt ja küsis siis, ise jaatavas vastuses raasugi kahtlemata: «Kas lubate mul oma väeossa tagasi pöörduda?»

«Kui, siis ainult polgu üleandmiseks,» lausus Fedjuninski kuidagi ebamääraselt.

Seda kuuldes Zvjagintsev isegi ohkas kergelt.

«Seltsimees armeejuhataja,» hakkas Zvjagintsev vaevu toibudes nüüd rutakalt rääkima. «Ma ju tean, et olen polgukomandör vaid ajutiselt ja sellele kohale ma ei pretendeerigi. Olen valmis uue komandöri juures asetäitjana, lõpuks kas või pataljonikomandörina teenima!»

«Ma ei räägi sellest, Zvjagintsev,» katkestas Fedjuninski teda kuidagi väsinult. «Sul on vaja Leningradi sõita, nii on lood!»

«Leningradi?»

«Just nii. Võta, loe.»

Nende sõnadega võttis Fedjuninski laualt ja ulatas Zvjagintsevile paberilehe, mille peale oli kolmelt realt telegraafilindi teksti kleebitud.

Zvjagintsev luges sealt:

««Tulbilt» Fedjuninskile.

Rinde staabiülema korraldusel viivitamata komandeerida Leningradi major Zvjagintsev, kes teie staabis töötab. Koroljov.»

Zvjagintsev luges ja luges kohe mitu korda telegrammi, püüdes selle mõttesse süveneda. Ja siis taipas. Taipas kõike! Ta oli ju ise polkovnik Koroljovi palunud, et teda blokeeritud Leningradi piiridest välja ei saadetaks. Ise veendunud, et ta ei oska kujutleda oma edasist saatust väljaspool Leningradi... Ta ise oli tõestanud, et ta just Leningradile vajalik on...

Arusaadavalt ei olnud Koroljov seda unustanud. Ja nüüd, kus rinde staabis arvatavasti mingi vakantne koht tekkis, meenutas polkovnik oma endist teenistuskaaslast ja otsustas teda Leningradi tagasitulekul abistada. Kuid see abi oli nüüd hilinenud ja tarbetu!

«Seltsimees armeejuhataja,» jätkas Zvjagintsev, püüdes

sealjuures tasakaalukalt ja veenvalt rääkida. «Siin on mingi arusaamatus. Ilmne arusaamatus! Ma sõitsin tõepoolest väga vastumeelselt Leningradist ära ja polkovnik Koroljov teab seda. Aga nüüd, kus mul oma koht rivis on!...» Zvjagintsev tõmbas vahepeal hinge ja katkestas lause. «Peale selle,» jätkas ta pärast pausi, «on telegrammist näha, et Koroljov arvab mind ikka veel olevat teie juures staabitööl. Talle tuleks selgitada...»

«Sõjaväe telegraaf ei eksisteeri vaidluste pidamiseks,» katkestas teda Fedjuninski.

«Aga kuidas saab polku just sel ajal, kui otsustavad lahingud algavad, maha jätta?!» hüüdis Zvjagintsev ja mõtles ise pettunult: «Milleks ma seda kõike räägin! Milleks? Mida tähendab selle inimese jaoks, kelle võimuses on paljude tuhandete inimeste saatus, üks keskpärane major? Küllap ta peab mind auahneks ja tänamatuks inimeseks. Ma ju sain alles kõrge autasu ja tüütan teda veel oma palvetega.»

Zvjagintsev mõtles nii sellepärast, et talle näis, nagu laseks armeejuhataja kõik tema sõnad kõrvust mööda. Ja kindral andis tõepoolest mõista, et jutuajamine on lõppenud. Ta kummardus laua kohale ja hakkas seal mingeid pabereid sorima.

Kuid selle välise jaheduse varjul tundis ta Zvjagintsevile sügavalt kaasa.

«Tal on ju õigus,» mõtles Fedjuninski endamisi, pilku temalt kõrvale libistades. «Diviis, kus Zvjagintsev praegu teenib, kuulub Voibokalo rajoonis loodavasse löögigruppi. Aga Smolnõi jaoks on ta ikka veel armee staabitöötaja. Tõsi küll, auastmes ülendamise ettepanekus oli küll märgitud mitte üksnes seda, et Zvjagintsev diviisi komandopunkti kaitsmisel kangelaslikkust üles näitas, vaid ka seda, et ta praegu polgukomandöri kohuseid täidab. Kuid küllap see ettepanek «hulgub» alles kaadriosakondades ringi. Rinde staabiülem Gussev ei tea sellest nähtavasti midagi.»

«Olgu pealegi, major,» lausus Fedjuninski tõustes. «Käsk on käsk. Pealegi ei sõida sa tagalasse, vaid Leningradi. Aga teenistuse eest siin suur tänu...»

«Kuidas seal Leningradis praegu lood on, seltsimees armeejuhataja?» küsis Zvjagintsev nüüd tasa.

«Halvasti, major,» vastas Fedjuninski niisama tasa. «Sa võta natuke toiduaineid sinna kaasa. Ma teen korralduse. Muide, ka ilma minu korralduseta varustatakse sind kohe

kõige vajalikuga, kui aga teada saadakse, et sa Leningradi sõidad.»

«Mulle on vähe vaja . . .»

«Ega sinust pole jutt. Seal on ju teisi inimesi. Ka Smolnõis. Ja küllap on sul seal sugulasi.»

«Sugulasi mul pole.»

«Kas sa siis abielus polegi?»

See küsimus sundis Zvjagintsevit Veerat meenutama. Kuidas tal seal läheb? On ta elus ja terve? Või . . .

Zvjagintsev raputas pead, otsekui hirmsat mõtet eemale peletades.

«Ei ole, seltsimees kindral. Ma ei ole abielus.»

«Ma kadestan sind, major,» tunnistas Fedjuninski. «Sõjaajal on üksikul inimesel kergem. Siis on kõik lihtsam. Andrei Aleksandrovitš teatas mulle üsna hiljuti, et sakslased olevat raadio kaudu pasundanud, et kindral Fedjuninskit enam ei ole, olevat enese maha lasknud. Tasuvad mulle selle eest kätte, et ma neil Volhovit ei lasknud vallutada. Aga järgmisel päeval helistas naine otseühendustelefonil Sverdlovskist (oblastikomitee sekretär organiseeris talle kõne), ja küsis: kuidas on, Vanja, kas oled elus? Aga häälest oli tunda, et nuttis . . . Noh, hea küll,» peatas Fedjuninski siis ootamatult iseenda juttu, «aitab sellest lüürika tegemisest. Kas sa atestaadi välja võtsid?»

«Ei võtnud. Ma ju ei teadnud, et . . .»

«Nüüd tead. Mine kaadritesse, sealt saad dokumendid, seejärel lähed majandusosakonda atestaadi järele. Ja siis, nagu öeldakse, jää jumalaga. Ära muretse. Võib-olla, et ei kutsutagi kauaks. Tuled tagasi — ka mina rõõmustan siis. Aga Zamirovski veelgi rohkem. Oled talle väga meeltmööda. Ja mulle samuti, aga mina pole jonnakas inimene. Noh, mine siis! . . . Kuidas praegu Leningradi minnakse, seda tead?»

«Uurin välja.»

«Siin pole midagi uurida. Muidugi Laadogat mööda. Ma annan sulle auto. Ainult seal, Leningradis, ära seda kinni pea, said aru? Mis kell praegu on?» küsis ta käekella vaadates. «Veerand neli. Kui pimedaks läheb, hakkad sõitma. Ütleme, kuusteist kolmkümmend. Auto ootab sind siin. Ongi kõik, kahekordne ordenikandja. Mine!»

Poole viie ajal lähenes Zvjagintsev autode peatuskohale, lumest puhtaks tehtud platsile, mis ülalt oli kõrgete mändidega varjatud. Zvjagintsevil oli mahukas seljakott turjal ja kahte samasugust tuubil täis kotti kandis ta veel kummagi käe otsas.

Fedjuninskil oli õigus olnud: ei kaadriosakonnas, ei administratiiv-majandusosakonnas ega operatiivosakonnas, kuhu ta teenistuskaaslastega hüvasti jätma läks, ei olnud ainsatki inimest, kes teada saades, et ta Leningradi sõidab, poleks teda toidupakki kaasa võtta palunud. Lõppude lõpuks tuli Zvjagintsevil kehtestada kõigi jaoks üks limiit: kaks karpi konserve, tükk pekki, üks pakk kas siis hirsi- või hernekontsentraati, kuivikuid ja mõned suhkrutükid.

Ja nüüd neid ülemäära pungil presendist seljakotte tassides või peaaegu mööda lund lohistades läheneski ta autode peatuskohale, ise veendunud, et ega auto ole veel tema järele tulnud. Elu oli teda õpetanud, et autot peab alati ootama.

Platsil seisis mitu «emkat», ja vaevalt oli Zvjagintsev oma kotid lumele maha pannud, kui ühe auto uks valla läks. Kellegi väga tuttav hääl hüüdis teda:

«Siia, seltsimees major!»

Zvjagintsevile oli küllalt vaid pilgu heitmisest kuklasse jäkatud kõrvikmütsile, et Moltšanovit ära tunda. Aga Moltšanov oli juba autost välja hüpanud ja kiirel sammul talle vastu jooksma hakanud.

«Lubage, ma aitan!» hüüdis ta Zvjagintsevile juba eemalt.

Jah, see oli toosama juht, kes oli Zvjagintsevi 110. diviisi komandopunkti viinud. Toosama Moltšanov, kes esimesel tutvumisel oli Zvjagintsevile ninakana ja ülearu ettevaatlikuna paistnud, kuid hiljem ilma mingi käsuta koos temaga sellesse lahingu põrgutulle roninud.

«Tervist, sõber!» hüüdis Zvjagintsev rõõmustades ja ulatas talle mõlemad käed, mis kottidest olid vabanenud.

Moltšanov ei võtnud kindaidki käest, vaid raputas kohe tugevasti Zvjagintsevi käsi, ise sealjuures rääkides:

«Aga mina ju ei teadnudki, et teie sõidate! Ei osanud seda uneski näha! Adjutant kutsus välja ja ütles, et viid siit ühe majori Piiterisse! Noh, kui majori, siis majori. Teid ei tulnud mulle mõttessegi. Ma ju olin kuulnud, et te Zamirovski juures polku juhite! Tuleb välja, et tühi jutt?»

«Olgu pealegi, Moltšanov, pärast räägime...» vastas Zvjagintsev seepeale kõlatul häälel.

«Kui pärast, siis pärast,» nõustus autojuht, kahmas kotid ja küsis siis neid käe otsas kaaludes: «Toiduained või?»

«Saadetised.»

«Selge pilt!»

Koos läksid nad auto juurde. See oli toosama valkjas hallide laikudega kaetud «emka». Ainult et nüüd võis sellel kuuliauke näha ja tiibadelt olid mürsukillud värvi maha koorinud.

«Sinu hobu on kõvasti kannatada saanud,» märkis Zvjagintsev.

«Pole viga!» lausus Moltšanov südilt, ise kotte tagaistmele seades, kuhu enne olid juba pandud trofeeautomaat ja tema enda asjad. «Vana lahinguhobu oskab vagu hoida... Võtke oma seljakott maha, me leiame ka sellele siin koha.»

Zvjagintsev heitis kuulekalt seljakotirihmad õlgadelt ja tundis alles nüüd tõeliselt, et ta on end nende toidupakkidega ikkagi üle koormanud.

Mahukate kottide paigutamisega lõpule jõudnud, läks Moltšanov ümber auto, istus rooli taha ja avas siis parempoolse esiukse.

«Istuge, seltsimees major.»

Zvjagintsev istus nüüd tavalisele, komandöri jaoks ettenähtud kohale autojuhi kõrval ja kõõritas tahtmatult oma ukse poole, kus klaasi aset täitis vineeritahvel; vasakul pool, kus Moltšanov istus, ei olnud isegi vineeritahvlit.

«Kus sa need klaasid oled kaotanud?» küsis Zvjagintsev.

«Sõitudes muidugi,» vastas Moltšanov tagasihoidlikult. «Klaas on habras materjal, sõjaoludes kõlbmatu.»

Nad jõudsid teehöövli poolt puhtaks aetud, siledaks sõidetud teele.

«Meil on vaja Kobonasse sõita,» hoiatas Zvjagintsev.

«Aga teie olete ikka samasugune, seltsimees major!» lausus Moltšanov talle muigamisi vastuseks. «Möödunud korral te samuti kahtlesite, kas ma ikka õigesse kohta sõidan. Isegi nõudsite, et näitaksin kaardil, kuhu me sõidame. Aga tõtt-öelda mõtlesin ma siis, et küll on ikka arg major mulle kaela sadanud!»

«Oli minulgi oma mõte sinu kohta,» tunnistas Zvjagintsev. «Tahtsin sulle tagasi jõudes distsiplineerimatuse eest noomituse kaela sokutada.»

Moltšanov ainult vangutas kergelt pead ja Zvjagintsevile paistis, et ta solvus, aga seda inimest solvata ei olnud tal küll mõttessegi tulnud.

«Nägid siis, missugune kokkusattumus,» lausus nüüd Zvjagintsev selleks, et jututeemat muuta, «ma ei osanud aimatagi, et just sina mind Leningradi viid.»

«Sõjas kokkusattumisi ette ei tule,» parandas teda Moltšanov õpetlikult. «Mina olen esialgu ainuke siinne autojuht, kes jäätrassi tunneb, olen seal juba sõitnud. See ainult näib nii, et tuleb ette kokkusattumisi. Aga tegelikult on igal asjal oma põhjus.»

«Sa oled päris filosoofiks hakanud,» ütles Zvjagintsev naerdes. «Päris teiseks inimeseks muutunud.»

«Eks ole teiegi minu jaoks nüüd teine inimene,» vastas Moltšanov vähimagi muigevarjundita.

«Kuidas seda mõista?»

«Tavaliselt. Kui ma teid Zamirovski juurde viisin, olite minu jaoks vaid major ja muud ei midagi. Noh, midagi porutšik Kižee taolist. Olete lugenud? Lihtsalt major, kes endast midagi ei kujuta. Aga pärast seda, kui ma teid lahingus nägin, siis oli lugu juba hoopis teistmoodi...»

«Ja mina õppisin sind samuti lahingus tundma,» lausus Zvjagintsev tasa.

«Näete siis!... Tähendab, nii teie kui ka mina oleme nüüd teineteise jaoks oma tõelise kuju saanud. Oleme, nagu öeldakse, kindlad piirjooned omandanud...»

Eespool paistis kontrollposti tõkkepuu ja lumega kaetud muldonniküngas. Tõkkepuu juures kõndis edasi-tagasi kaks poolkasukas automaaturit.

«Hei, tõstke aga oma kaigas üles!» hüüdis Moltšanov omapoolset ust paotades ja end sealt välja küünitades.

Kuid automaaturid ei mõelnudki talle kuuletuda. Üks tummimees tõstis käe. Moltšanov sülitas ja pidurdas siis auto otse tõkkepuu ees, äärepealt seda radiaatoriga riivates.

«Kas sa, Paška, siis ära ei tunne?!» hüüdis Moltšanov uuesti ust avades. «Kas ma sulle siis Göringi siia toon või? Major kiirustab Leningradi, tõsta puu üles, mis ma sulle ütlesin!»

Noor poolkasukas sõjamees kiskus oma heledad, sealjuures veel härmapuudris kulmud kipra ja ütles laitvalt:

«Millal küll sulle, Moltšanov, distsipliin ära õpetatakse?...»

Tunnimees tuli nüüd paremalt poolt auto juurde ja Zvjagintsev tegi ukse lahti.

«Lubage dokumente kontrollida, seltsimees major,» ütles automaatur tema poole pöördudes.

Zvjagintsev tõmbas poolkasukahõlma lahti ja võttis välja isikut tõendava dokumendi ühes selle vahele pandud komandeerimistõendiga.

Kuni automaatur dokumente kontrollis, silmitses Moltšanov muigamisi kord tunnimeest, kord Zvjagintsevit.

«Võite edasi sõita, seltsimees major,» lausus automaatur lõpuks ja hüüdis siis pead oma paarimehe poole pöörates: «Läbi lasta!»

Too laskus rinnuli tõkkepuu lühema otsa peale, millele relsitükk vastukaaluks külge oli riputatud. Tõkkepuu roomas pikkamisi ülespoole ja auto hakkas liikuma.

Mõne minuti sõitsid nad vaikides. Autojuht aga muheles endist viisi mõistatuslikult.

«Mis sulle siis nii nalja tegi?» uudistas Zvjagintsev imestades.

«Teie kinnisus,» vastas Moltšanov ootamatult. «Saite teise tähe ja ei kõssagi.»

«Kust sa seda teada said?»

«Autojuhtidel on terased silmad. Kui te dokumente esitasite, siis kohe märkasingi.»

«Alles täna sain.»

«Kas tollesama lahingu eest või?»

«Tollesama eest jah.»

«Õnnitlen teid, seltsimees major... Nagu öeldakse, kogu südamest!»

«Aitäh, Moltšanov. Armeejuhataja ise andis kätte,» kiitles Zvjagintsev ja tundis siis äkitselt piinlikkust: oli ju Moltšanov samuti selles lahingus ja võitles seal kangelaslikult... Aga tema läks pärast seda, kui sakslased komandopunkti juurest tagasi olid löödud, oma auto juurde ja sõitis jälle armeestaapi. Kust ta lahingu ajal sinna sai ja kuhu ta pärast seda kadus, ei olnud diviisis kellelgi peale Zvjagintsevi enda aimugi. Noh, aga armeestaabis ei tea Moltšanovi kangelaslikkusest keegi mitte midagi.

«Kas sa ise,» küsis Zvjagintsev salajase lootusega, «said oma autasu kätte?»

«Aga mille eest?» küsis Moltšanov igasuguse teesklusetа.

«Üks sellesama eest, mille eest mulle see punatähtki anti.»

«Kui autojuhtidele iga sõidu eest orden anda, siis ei jätkuks riigis selle jaoks enam hõbedat ega kulda,» vastas Moltšanov nüüd naerdes.

«Tead mis,» lausus Zvjagintsev, «ma annan sulle sõna, et saadan juba hommepäev raporti armeestaapi. Kirjeldan seal kõike, nagu see oli. Olen veendunud, et sa oma ordeni kätte saad!»

Moltšanov vangutas vaid pead ja ütles:

«Mulle pole ordenit vaja.»

«Kuidas pole vaja?»

«Mina... tahaksin medalit,» pahvatas nüüd Moltšanov. «Vapruse medalit. Ainult seda, ja mitte midagi muud! Terve sõja eest seda ainsat.»

Zvjagintsevit liigutas ja ühtaegu tegi talle ka nalja see puhtsüdamlik ülestunnistus. Kuid ta vaikis.

Hakkas kiiresti pimedaks minema. Aga läbi selle õhtuhämaruse võis ikka veel sõja tavalist nägu näha. Kokkukägardatud ja katkirebitud roomikutega tankid, poolteisetonniste veoautode põlenud kastid ja purukslastud kahurid. Vahel juhtusid silma alla ka koristamata jäänud ja juba lumelinikuga kaetud laibad. Mõnikord paistis lume alt kellegi jalg. Vahetevahel tõusis valge lumekatte kohale mõni surmakangestuses käsi ja näis, nagu kutsuks surnu enda juurde või siis hoiataks millegi eest. Tee kulges läbi hiljutiste lahingute paiga ja auto hüples teel siia-sinna...

«Kas selle Kobonani on palju maad?» küsis Zvjagintsev kärsitult.

«Oma kolmkümmend kilomeetrit tuleb ära,» vastas Moltšanov ja pidurdas siis äkitselt.

«Mis juhtus?» küsis Zvjagintsev valvsalt ja ta käsi liikus iseenesest poolkasuka tasku poole, kuhu ta igaks juhuks oli pannud oma kabuurist väljavõetud «TT».

Moltšanov ei vastanud midagi. Ta läks pikkamisi autost välja, tegi siis tagaukse lahti ja tõmbas sealt istme alt kirve välja.

«Kas jäime kusagile kinni või?» küsis Zvjagintsev uuesti.

«Üks hetk, seltsimees major,» vastas Moltšanov, kes

ümber vaatamata ja kirvest käes hoides kusagile eemale sumas.

Zvjagintsev tuli samuti autost välja, jäi sealsamas seisma ja vaatas, kuidas Moltšanov lumme takerdudes visalt mingi ainult temale teada oleva eesmärgi poole kahlas. Seal, umbes kahekümne meetri kaugusel teest, mustendas lumel midagi, aga mis see just oli, seda oli raske kindlaks teha. Zvjagintsev läks uudistades Moltšanovile järele. Viis-kuus sammu edasi astunud ja viltide sääred seestpoolt lund täis ajanud, taipas Zvjagintsev lõpuks, et see oli pihtasaanud hobune.

Moltšanov tõstis kirve, ja võtnud hoogu, laskis selle järsult langeda. Kostis kume müts, nagu oleks hoop külmunud halu pihta põrutatud.

Moltšanov tõstis uuesti oma kirve. Ta tõstis ja langetas seda rütmiliselt mitme minuti jooksul, siis aga kummardus ja sikutas jõuga midagi ülespoole. Kõlas järsk raksatus, justkui oleks männioks murdunud.

Moltšanov ajas end sirgu ja hakkas nüüd, kirves käes, teise käega aga hobusejala lahmakat mööda lund järel lohistades tagasi auto poole tulema.

«Haruldane saak, seltsimees major,» rääkis Moltšanov käigu pealt. «Praegu hobuseliha kauaks teele vedelema ei jää.»

Pingutusest ägisedes vinnas Moltšanov lihakamaka tagumisest autouksest sisse ja asetas selle hoolikalt toidukottide kõrvale. Külmetavaid käsi hõõrudes ütles ta siis lustakalt:

«Sõidame edasi, seltsimees major!»

Zvjagintsev vaikis tusaselt. Jah, ta teadis küll, et toiduainete puudus oli juba ammuilma pannud leningradlasi, samuti ka Leningradi kaitsvaid vägesid hobuseliha sööma. Kuid praegu ajas ainuüksi mõte sellele teda miskipärast iiveldama.

Juba teist korda meenus talle sel päeval Veera. Ja jällegi mitte nii, nagu ta varem teda oli meenutanud. Nüüd mõtles Zvjagintsev temast kiivuseta, solvumiseta, nagu millestki, mille pärast hingevalu juba läbi on põetud. Ta tundis ärevust ja isegi hirmu Veera elu ja tervise pärast.

«Oled sa elus?!» oleks Zvjagintsev talle hüüda tahtnud. «Või ei olegi sind enam? Vasta ometi! Ma pean seda teadma, pean! . . .»

«Millal sa seal viimati olid?» küsis Zvjagintsev Moltšanovi poole pöördudes.

«Ah Leningradis või?» küsis too vastu. «Juba tükk aega tagasi. Niipea, kui trass avati, läksin seda sisse sõitma, see oli kohe kas siis kolmandal või neljandal päeval. Viisin sideohvitseri Smolnõisse.»

«Ja kuidas seal nüüd on?» kavatses Zvjagintsev küsida. Ometi esitas ta selle asemel täiesti kohatu küsimuse:

«Tähendab . . . trass läheb otse jääd mööda?»

«Muidugi jääd mööda!» vastas Moltšanov majori taibutuse üle mõnevõrra imestudes. «Räägitakse, et meie omad olevat pikka aega mööda järve ringi käinud, pole seal aga kuidagi kindlat jääd leidnud. Siis aga olevat papaaninlased Leningradi välja nõutud. Just nimelt selle jaoks. Neil ju Arktika kogemused! Noh, need siis otsisidki selle, mis vaja, kiiresti üles. Kas siis Papanin ise või Otto Schmidtiga koos. Räägitakse mitmeti . . .»

Zvjagintsev kuulas ega kuulanud ka seda legendi. Tema mõtles millestki muust. Mõtles sellest, et ta ei küsinudki Moltšanovilt, kuidas Leningrad praegu välja näeb ja kuidas inimesed seal elavad. Ta kartis seda küsida, kuigi ta vist enam üldse midagi ei kartnud ja oli kõigega harjunud, küll suurtükitulega, küll kuulipilduja- ja automaadivalangutega, küll lennukitelt pommitamistega, küll käsitsivõitluse taplustega. Sõda oli tema jaoks, nagu sadade tuhandete teistegi võitlejate ja komandöride jaoks, igapäevaseks asjaks muutunud . . .

Zvjagintsev vaatas oma trofeekella. Kollakad osutid mustal numbrilaual näitasid, et kell on veerand kuus. Zvjagintsev oli juba selle kellaga harjuda jõudnud ja see ei äratanud temas enam vastikust nagu esimestel päevadel. Kuid praegu paistis selle must numbrilaud talle osakesena tollest mustast, võõrast ja õudsest maailmast, mis igast küljest Leningradile peale surus.

«Kas kell on seisma jäänud?» kostis nüüd Moltšanovi hääl; teda pani imestama, et major nii pikka aega ja üksisilmi kella vaatab.

Aga hoopis kohatuna tundus talle majori vastus:

«Praegu veel käib. olgu ta neetud . . .»

Mida lähemale Kobonale auto jõudis, seda harvemini võis näha sõja jälgi. Lõpuks kadusid need hoopis. Säravvalget lumekatet polnud siin veel mürsu- ja miiniplahvatused puudutanud. Ja selles talvises ilus seisid ka männid, mille kahused, pisut allapidi langetatud oksad polnud mürsukildudest räsitud.

Auto tegi pöörde ja sattus silmapilkselt vaiksest, otsekui tukkuvast, üleni lumme mattunud maailmast hoopis teise, elevasse ja kärarikkasse maailma. Kahe vastamisi liikuva vooluna kihutasid seal veoautod, ida suunas sõitvad olid tuubil täis erariietes inimesi, lääne suunas sõitvad aga vedasid pungil kotte, kaste ja kompsusid. Teeservал venis regede voor ning küüdimehed, kes istusid presendiga kaetud koormate otsas, ergutasid hobuseid lustakate hõigetega.

«Novaja Laadogast veetakse Kobonasse vilja,» selgitas Moltšanov, kes oli oma «emka» teeristmikule seisma jätnud, et läände sõitvate autode voolus vajalikku vahemaad ära oodata.

Muidugi taipas Zvjagintsev kõike seda tema selgitustetagi. Ja ta tundis heldimust hinges. Oleks nii väga uskuda tahtnud, et leningradlaste raskeimad ajad nüüd juba möödas on, et toiduainetest, mida need veoautod praegu veavad, jätkub selleks, et linna toita. Ja nüüd ta siis otsustas Moltšanovile lõpuks selle küsimuse esitada, mida ta varem polnud julgenud teha:

«Kui sa viimati Leningradis käisid, kuidas seal siis elu oli? Kas väga raske?»

Vastus järgnes selline, nagu Zvjagintsev oligi oodanud:

«Hullem kui hull.»

«Kuid nüüd,» jätkas Zvjagintsev kas kinnitavalt või küsivalt, «on vist asi paremaks läinud?»

«Arvata võib, et paremaks,» vastas Moltšanov mitte eriti veendunult.

Lähedal toppama jäänud poolteisetonnine veoauto peatas veidikeseks tema kannul sõitvate autode liikluse. Moltšanov kasutas selle silmapilkselt ära. Ta suurendas põrinal kiirust ja nende «emka» kiiluski juba end üldisesse, Kobona poole kihutavasse autode voolu.

...Kobona osutus väikeseks külaks, mida sõda veel üldse polnud puutunud. Tarede korstnatest tõusis rahumeelselt suitsu. Kardinatega kaetud akendest välgatas siin-seal valguskiiri.

Tee kaldus allamäge. Moltšanovil tuli mitu korda pidurdada, et radiaatorit mitte koksata vastu eesmist veoautot, mis järjest tasem ja tasem sõitis. Keegi selles kolonnis süütas hetkeks oma auto esilaternad ning kustutas need taas. Zvjagintsev jõudis sealjuures märgata tõkkepuud ja mitut seal seisvat autot.

«Pange dokumendid valmis,» lausus Moltšanov jahedalt, «siin on piirivalveteenistuse kontrollpost...»

Niipea kui nad tõkkepuust mööda said, uudistas Zvjagintsev:

«Millal me Laadoga äärde jõuame?»

«Aga me juba sõidamegi Laadogat mööda,» vastas Moltšanov peadki pööramata.

Zvjagintsev hakkas nüüd uudishimulikult pimedusse vahtima. Kuid midagi tähelepanuväärset seal küll näha ei olnud. Nende ees veeres ikka toosama presendiga kaetud kottide koormaga veoauto. Vasakul paistsid vastusõitvate, inimestega täidetud autode kontuurid ja sealt tungis ka läbi aknaava vinge tuul kabiini.

Mõneminutilise Laadoga jääl sõitmise järel oli Zvjagintsev niivõrd läbi külmunud, et hambad plagisesid. «Kuidas küll jõuavad sellist külma taluda veel need, kes lahtistes veoautokastides peavad sõitma?» mõtles Zvjagintsev külmast värisedes endamisi.

Seejärel nägi ta õhutõrjekahurite siluette, õigemini küll nende ülespoole kergitatud torusid, sest kõik muu oli lumevallidega varjatud. Taamal vilksatas vaevumärgatav telk ja Zvjagintsev mõtles, et küllap seal elavad õhutõrje suurtükiväelased.

Äkitselt süttis eespool ähmane tuluke, mis lühikese kaare joonistas ja siis kadus. Peagi sädeles niisamasugune helendav tulekaar juba hoopis teisal.

«Mis see on?» küsis Zvjagintsev.

Moltšanov istus küljega tema poole, rinnuli üle rooli, nagu kaitseks ta seda läbilõikava tuule eest.

«Millest te räägite?» küsis Moltšanov vastu.

«Nendest tuledest. Kust need pärit on?»

«Need on reguleerijate tuled. Näitavad teed. Siin on ju jääpangad ümberringi.»

Moltšanov rääkis lühidate katkendlike lausetega, nagu väldiks hammaste paotamist.

Hetkeks kujutles Zvjagintsev end reguleerija asemel selle üdini tungiva tuule käes, mille eest isegi siin, «emkas» ei suutnud teda kaitsta ka poolkasukas, mis oli tõmmatud karusnahkse vesti peale. Ja sellest mõttest hakkas tal veelgi külmem. Selleks et end vähekegi liigutada, tõmbas ta käe taskust välja ja vaatas kella. Hetkest, mil nad piirivalvepostist läbi sõitsid, oli juba ligi pool tundi möödas. See tähendas aga, et vähemalt pool teed üle Laadoga oli juba läbi sõidetud.

Ja niipea, kui Zvjagintsev oli jõudnud seda mõelda, süttis ees vasakul silmipimestavalt ere hõbedane raketituli. Selle valgel nägi Zvjagintsev mitte enam mingit üksikut lõiku sel jääväljal, vaid otsekui kogu Laadoga panoraami: kaht autode rodu, õhutõrjekahureid, telke ja isegi mitut ülestõstetud kraega kasukas ja «nahkhiire»-laternaga reguleerijat. Kuid sealsamas kärgatas kõrvulukustav plahvatus. Auto rappus tugevasti.

Moltšanov peatas järsult oma «emka» ja sõna otseses mõttes veeres sellest välja, ise karjudes:

«Hüpake välja, seltsimees major!»

Zvjagintsev vajutas ukse käepidemele ja hüppas, õlgemini küll veeres, samuti autost välja ja heitis jääle pikali. Tal oli juba selge, et vaenlase suurtükivägi tulistab jäätrassi.

Zvjagintsev lamas, pea lumme surutud, aga kerget plaksatust kuuldes kergitas ta pead ja nägi, kuidas uue raketi rohelised pritsmed taevast pikkamisi alla sadasid. See oli nähtavasti signaal tulistamise lõpetamiseks, kuna uusi plahvatusi enam ei järgnenud.

Zvjagintsev hüppas kiiruga püsti ja nägi, et veoautode juhid kusagile ettepoole jooksevad. Ta hüüdis Moltšanovit. Vastust ei tulnud. Juba sähvatas tal peas ärev mõte: «Äkki sai ta haavata? Või hoopis surma?» Zvjagintsev jooksis ümber auto, kuid ei leidnud Moltšanovit ka sealt.

Nüüd vaatas ta ettepoole, selles suunas, kuhu autojuhid jooksid, ja nägi siis, et seal, jääl, oli juba väike rahvasumm koos ja samas välgatasid ka reguleerijate laternate tuled.

Zvjagintsev tõttas nüüd sinna ja jõudis peagi poolteisetonnise veoauto juurde, mille esimesed rattad olid jää alla vajunud. Jää aga ragises, murenes ja murdus, mustav vesi, mida veoauto oma raskusega jääaugust välja surus, mulksus ja loksus sealt teele. Kümned vatikuubedes ja sinelites inimesed olid poolteisetonnise veoauto kotte täislaaditud veokastile oma õla alla pannud. Sealjuures sekeldas kõige rohkem just üks õlise vatikuuega ja millegipärast ilma mütsita noormees. Tema lakkamatu kisa sarnanes soigumisega või palve lugemisega:

«Poisid, hoidke! Hoidke kinni! Mul on ju koormas vili! Vili! . . .»

Veoauto kasti serva toetavad inimesed seisid juba pahkluuni vees ja Zvjagintsevile oli selge, et jää võib nende

all iga hetk mõraneda. Ja siis lähevad nad koos veoautoga alla mustavasse veekuristikku.

Kuid tema kaine mõistuse hääle summutas üks teine kutse, instinktiivne soov teha seda, mida kõik teevad. Ja juba ta kahlaski viltidega läbi vee, mis jää peal järjest kõrgemale ja kõrgemale tõusis, tormas veoauto juurde ja tõstas ka oma õla kastiserva alla.

Nendel hetkedel Zvjagintsev ei tundnudki, kuidas jäine vesi üle tema vildikute säärte tungis. Ometi kuulis ta väga selgesti määrdunud, üsna lapseliku, kuid ahastusest läbipõimunud näoga autojuhi palveid:

«Poisid! Kulla poisid! Ärge laske lahti! Hoidke veel! See on ju vili! . . .»

Ootamatult summutas selle hääle aga üks teine käsutav hääl:

«Kuulake minu korraldust! Laadige auto tühjaks! Ja kiiresti!»

Hääle järgi tundis Zvjagintsev kohe ära Moltšanovi.

«Ahelikku, seiske ahelikku!» käsutas nüüd Moltšanov, kes esimesena oli autokastis kotikoorma otsas ja ühest kotist seal kinni kahmates selle alla heitis. Mitmed käed haarasid kotist kinni ja andsid selle inimeste ahelikku mööda edasi.

Ja viltidega vees kahlates kahmas ka Zvjagintsev selle koti enda kätte, andis siis enda kõrval seisvale vatikuues mehele edasi ja sirutas käed järgmise järele . . .

Kui poolteisetonnine veoauto juba peaaegu tühi oli, kostis uuesti ähvardav praksatus ja auto vajus jääd murendades pikkamisi allapoole.

«Hüppa!» karjus Zvjagintsev tulivihaselt Moltšanovile. «Ma käsin, hüppa maha!»

Ta nägi, kuidas vesi nüüd juba poolteisetonnise veoauto kasti servadega peaaegu tasa oli, aga Moltšanov ikka veel seal ülejäänud kottide otsas seisab, justkui ei söandaks ta neid sinna jätta.

«Hüppa! Muidu tulistan!» karjus Zvjagintsev endale oma sõnadest aru andmata, haaratuna vaid ühest mõttest, kuidas Moltšanovit päästa.

Lõpuks Moltšanov siiski ei hüpanud, vaid libistas end igast küljest veoautot ümbritsevasse jäisesse vette, hetk hiljem seisis ta aga juba Zvjagintsevi kõrval. Nad ei jõudnud teineteisele veel sõnagi lausuda, kui üle Laadoga metsik karje kaikus:

«A-a-a!»

Zvjagintsev pööras ümber ja nägi, et veoautot enam ei olnud. Samas paigas, kus nad alles kõik olid summas koos tungelnud, haigutas nüüd suur lahvandus, mille serval seisis ahastavalt karjudes ikka seesama noormees, kes enne oli palunud vilja päästa. Ta oli käed mulksuva ja mustava vee poole sirutanud, ja Zvjagintsevile paistis, et veel üks hetk ja see noormees hüppab lahvandusse.

Zvjagintsev sööstis noormehe juurde, kahmas tal vatikuue kraest kinni, pööras ta näoga vastassuunda ja tõukas siis noormeest tagant.

Pikkamisi vett mööda kahlates sammus noormees nagu unes oma seltsimeeste, teiste veoautode juhtide juurde.

«Ongi kõik, poisid!» hüüdis keegi nendest. «Jagage allesjäänud kotid veoautode peale ära ja kohe sõitu, muidu külmuvad masinad ära! . . .»

Kahmanud koti, jooksis iga mees oma veoauto juurde. Zvjagintsev ja Moltšanov olid nüüd kahekesi sündmuskohale jäänud.

«Noh, kuidas on, kas sõidame kah minema?» küsis Zvjagintsev.

Moltšanov silmitses teda nüüd pealaest jalatallani ja lausus siis kindlalt:

«Ei tohi nii sõita. On vaja end soojendada.»

«Aga teised võisid?»

«Teised veavad vilja,» väitis Moltšanov niisama kategooriliselt. «Aga meieta, seltsimees major, võib Leningrad mõne tunni veel läbi saada.»

«Ja kuhu sa kavatsed soojendama minna?» küsis Zvjagintsev nüüd ärritatult.

Moltšanov ei vastanud midagi ja hakkas auto poole liikuma.

. . . Mootor käivitus alles viiendal katsel. Moltšanov pööras auto ringi ja sõitis siis tuldud teed tagasi.

«Kuhu nüüd?» küsis Zvjagintsev rahutuks muutudes.

«Oodake, seltsimees major, laske mul orienteeruda,» vastas Moltšanov ebamääraselt, ise avatud ukse vahelt üksluist ümbrust uurides. Ja hüüdis siis peaaegu samal hetkel rahulolevalt: «Kõik on õige! Oleme kohal, seltsimees major. Astuge välja.»

Autost väljunud Zvjagintsev tundis, et ta jalad olid peaaegu täiesti tuimaks muutunud. «Emkast» umbes kolme meetri kaugusel seisis veoauto, selle tagant paistis aga telk ja valgel sildil mustendas kiri: «Soojenduspunkt».

Moltšanov nihutas esimesena presendist uksekatte eemale ja läks sisse. Zvjagintsev astus tema kannul ühe sammu, kuid põrkas kohe Moltšanovile vastu selga.

Telk oli inimestest tuubil. Need istusid laudadest pingil või seisid püsti, seal oli mehi, naisi ja lapsi.

Keset telki küdes ahi. Samas rippusid lattide küljes ka kaks laternat.

Tuhmil laternatule valgel suutis Zvjagintsev mõningaid nägusid eraldada. Need olid kohutavad, paistis, nagu olekski nende esiletükkivad põsesarnad, teravaks tõmbunud ninad ja otsekui mahalõigatud otsaga lõuad mitte nahaga, vaid hallide pärgamendilehtedega kaetud.

Äkitselt kostis kellegi naise kiljatus:

«Ei, ei, ma ei anna teda ära!»

Seejärel oli tasast mehehäält kuulda, kuid sõnadest ei suutnud Zvjagintsev aru saada. Mõne sekundi pärast aga kaikus jälle üle kogu telgi naise karjatus:

«Ei! Ma soojendan ta ära! Ma soojendan ta ära!»

«Kuulge, evakueeritud seltsimehed,» lausus Moltšanov nüüd valjusti, «laske seltsimees majoril vildikud ära kuivatada!»

Inimesed pöörasid näo telgi sissepääsu poole, sinna, kus Zvjagintsev seisis. Mõned tõusid põrandalt üles, teised jalle hakkasid end tihedamini üksteise vastu suruma, nii et mõne hetke pärast oli ahtake käik tekkinud.

Otse selle käigu lõpus ahju ääres nägi Zvjagintsev rätikutesse ja sallidesse mähitud naist, tema kõrval aga üle sõjaväesineli tõmmatud valges kitlis meest. Naine surus teki sisse pakitud last vastu rinda. Zvjagintsevit aga vapustas naise noor, kuid mullakarva hall ja pealegi raevust moonutatud nägu.

«Seltsimees major!» anus naine Zvjagintsevile vastu sööstes. «Oelge talle! . . . Et ma ei anna teda ära! . . .»

Zvjagintsev astus pikkamisi ahju poole. Sõjaväelane tõstis käe oma kõrviku juurde ja kandis tasasel häälel sõna:

«Sõjaväevelsker Jegorov.»

Velsker polnud enam noor mees, seda tõendasid kortsud ta näos ja hall juuksesalk, mis kõrviku alt välja oli libisenud.

«Mis juhtus, seltsimees major?» küsis velsker kätt alla jastes.

«Sikutasime jahukotte veest välja, näe, mis juhtus!» kostis Zvjagintsevi selja tagant Moltšanovi hääl.

Zvjagintsevil oli tahtmine talle käratada: «Pea suu!» Ta oli häbi terve teigitäie rahva tähelepanu äratada, seal egas nemad polnud temast vähem külma tunda saanud.

«Mis lapsega on?» küsis Zvjagintsev velskrilt tasahilju.

«A-ah!...» lausus too kuidagi lootusetult. «Seltsimees major, võtke vildid jalast.»

Velskri hääl kõlas elukutsele omase kategoorilisusega, nii et Zvjagintsevil tuli alistuda. Suurivaevu sikutas ta veest pundunud, juba vettinud vildid jalast ja harutas jalarätid lahti. Moltšanov, kes oli otse laudpõrandale maha istunud, tegi sedasama.

«Kas sõidate linna või Kobonasse, seltsimees major?» küsis Jegorov.

«Linna,» vastas Zvjagintsev.

«Teie istuge, seltsimees major,» ütles keegi vanamees, kes sealsamas lähedal oli, oma kähiseval häälel. «Meie saame end peagi välja puhata ja vaevast lahti, sõidame ju Suurele Maale, aga teie ju...»

Seejärel tekkis ahju ääres mingi sagimine ja sinna ilmus rohmakalt kokkuklopsitud pink.

«Mis te nüüd, seda pole vaja!» protesteeris Zvjagintsev.

«Istuge, seltsimees major,» lausus Jegorov, «sest palja jalu põrandal seistes saate kindlasti kopsupõletiku... kui te seda juba saanud pole.»

Jegorov nihutas pingi ahjule lähemale ja seadis Zvjagintsevi vildid ja jalarätid selle servale. Moltšanov istus endist viisi põrandal ja oli oma paljad jalad tule poole välja sirutanud.

Zvjagintsev istus pingile ja lausus kõiki tänades:

«Aitäh, seltsimehed! Suur tänu. Ainult istuge teie kah siia. Siin on ju palju ruumi.»

«Ta hingab, jah hingab!» karjatas vahepeal vait jäänud naine nüüd uuesti ja küünitas oma last Jegorovi poole.

Zvjagintsevi suureks imestuseks ei reageerinud velsker selle peale kuidagi.

Mõne hetke hoidis naine veel last oma ettesirutatud kätel. Seejärel vaatas ta aga kummalisel, täiesti ilmetul ja tühjal pilgul velskrile ja Zvjagintsevile otsa, surus lapse jällegi vastu rinda, tõmbus kössi, vajus norgu ja hakkas pooleldi sosinal endamisi pomisema.

«Miks te tema vastu niisugune olete?» ütles Zvjagintsev velskrile etteheitvalt.

«Aga sellepärast, et laps on ju surnud,» vastas Jegorov halastamatult. «Suri juba enne, kui nad siia jõudsid.»

«Aga naine ju räägib...» alustas Zvjagintsev, kuid jäi siis vait, taibates, et ta iseennast sellega petta püüab.

Ootamatult tärkas mõte, et ta eksis, kui ta oletas, nagu oleks sõjal kaks nägu ja need mõlemad talle juba tuttavad: tulekahjud, purustatud majad, sireenide undamised pimendatud linnas või siis tranšeedest ja kaevikutest rasitud väljad, lumega ülepuistatud sõdurite laibad, purustatud tankid, kõverdunud suurtükid... Ei, sõda on väga mitmepalgeline. Nüüd on siin tema ees veel üks sõja nägu: see äravaevatud inimestest tuubil telk siin jääl, hapra jää all aga põhjatu sügavik, iga hetk võib vastase mürsk siia lennata ja siis need vaevatud ja kodulinnast lahkunud inimesed enam Suurele Maale ei jõua, nad kõik lähevad jää alla, mustavasse kuristikku, samasugusesse nagu see, mis alles nüüdsama poolteisetonnise leivaviljakoormaga veoauto ära oli neelanud...

Zvjagintsev silmitses ema, kes oma surnud last hällitas, ja talle tundus, et küllap vist suitsust, mis telki täitis, tal silmad kipitama hakkasid. Ta sulges silmad ja vajutas hambad valusasti alahuulde.

Moltšanovi häält kuulis Zvjagintsev otsekui kusagilt eemalt ega taibanud isegi kuuldud sõnade mõtet. Ent avanud silmad, heitis ta pilgu autojuhile ja nägi, et too endale vilte jalga tõmbab.

«Ütlesin, et lähen autot soojendama,» vastas Moltšanov tema küsiva pilgu peale. «Niisuguse pakasega ei tohi autot üle kahekümne minuti soojendamata hoida.»

«Ei,» lausus nüüd Zvjagintsev.

«Mis ei?» küsis Moltšanov vastu.

«Kohe sõidame minema,» ütles Zvjagintsev ja küünitas samuti käe viltide järele.

Kella üheksa paiku õhtul jõudsid nad Smolnõi juurde. Ülejäänud teekonnale Ossinovetsini ja kogu teele linnani ja seejärel juba mööda täiesti lagedaid ja pimedaid tänavaid — mööda Püssirohu ja piki Revolutsiooni maanteed ning Suure Ohta ja Liteinõi prospekte oli kulunud pisut üle tunni aja.

Smolnõi väravate juures Moltšanov pidurdas, aga tunnimees tõstis keelavalt käe ja osutas lähedal asuvale kordatehtud parkimisplatsile.

«Noh nii, olemegi kohal,» lausus Zvjagintsev väsinult, kui Moltšanov auto teiste «emkade» ja poolteisetonniste veoautode kõrvale parkis.

«Kohal jah,» kinnitas ka Moltšanov.

Ometi istusid nad alles liikumatult paigal, justkui poleks nad veel lõpule viinud seda, mida peavad tegema.

Lõpuks ütles Moltšanov:

«Ma aitan teil nüüd kotte tassida, seltsimees major.»

«Oota nüüd nende kottide tassimisega,» vaidles Zvjagintsev talle vastu. «Enne tuleb sind öömajale paigutada ja toiduga varustada.»

«Mulle pole seda vaja, seltsimees major,» kuulis ta vastuseks. «Aitäh. Ma pean ju homme hommikul seal tagasi olema.»

«Oled sa mõistuse kaotanud?!» hüüdis Zvjagintsev. «Pärast niisugust teekonda kohe tagasi?!»

«Ei,» ütles Moltšanov pead raputades, «kohe ma tagasi ei sõida. Lähen praegu Vassili saarelt, kodunt läbi, annan toiduained ja . . . selle hobusejala neile üle.»

«On su omaksed siin?» küsis Zvjagintsev, hämmeldudes, miks ta küll varem polnud selle vastu huvi tundnud.

«Naine ja viieteistkümneaastane tütar,» vastas Moltšanov. «Mõlemad töötavad «Põhjakaablis» . . . Kui elus on.»

Moltšanov avas juba autoukse, kuid Zvjagintsev peatas teda veel korraks.

«Kannata!» hüüdis ta. Ja teda ootamatult vallanud tundepuhangule alistudes asetas ta käe Moltšanovi õlale, tõmbas ta enda poole ja suudles teda tuuldunud ja rasee rimata põsele.

«Mis te nüüd, seltsimees major? . . . Mille eest?» pomises Moltšanov kohmetudes.

«Kõige eest,» vastas Zvjagintsev tema poole vaatamata. «Aga nüüd abista mind kottide osas.»

Moltšanov hüppas autost välja ja tegi tagumise ukse lahti.

«Kuhu need tuleb tassida? Kas värava juurde või?» küsis Moltšanov rõhutatud karmusega, ise autost presentkotte välja sikutades ja üksteise järel lumele asetades.

«Värava juurde jah,» vastas Zvjagintsev samuti autost välja astudes. «Muide, oota veel . . .» Talle meenus, et tal juba ammu pole enam läbipääsuluba Smolnõisse. «Vii need kotid sinna, komandantuuri . . .»

IV

Komandantuuri vastuvõturuumis valitses hämarus, sest seal põles vaid üksainuke lamp ja seegi vaid poole võimsusega. Mitu sõjaväelast seisis seinale kinnitatud telefoni juures järjekorras.

Zvjagintsev läks lubade büroo ühe luugi juurde ja ulatas vaheseina taga istuvale leitnandile oma dokumendid. Too võttis need vastu, luges komandeerimiskäsu hoolikalt läbi, lehitses komandöri tunnistust — kitsaformaadilist hallide dermatiinkaantega raamatukest, heitis uuriva pilgu Zvjagintsevile, nähtavasti pildi kontrollimiseks, ütles: «Oodake!» ja lõi Zvjagintsevi nina ees puust luugi kinni.

Zvjagintsev taipas, et leitnant hakkab nüüd helistama, et väljakutset kontrollida, ja eemaldus seina äärde.

Talle, kes oli harjunud end Smolnõis tundma omainimesena, keda paljud tunnimehed näo järgi teadsid, oli ebameeldiv tunda end siin kõrvalise isikuna, kes on sunnitud rangest kontrollist läbi käima.

Ta ladus oma seljakotid seina äärde ritta ja hakkas kärsitult ootama. Aeg-ajalt avati üks või teine lubade büroo luuk ja korrapidajad hüüdsid tasa sõjaväelisi auastmeid ja nimesid, mille järel keegi siinviibijatest jälle kiirustades oma läbipääsuloa järele läks.

Lõpuks hüüti tedagi: «Major Zvjagintsev!»

Zvjagintsev läks luugi juurde. Leitnant uuris jällegi kõigepealt teda, siis aga tõendil asuvat fotot ja küsis:

«Kas teil relva on?»

«Kuidas siis?» küsis Zvjagintsev nõutult vastu. «Muidugi on. Mu tunnistus on ju teie ees. Seal on kirjas, et . . .»

«Andke ära,» katkestas leitnant teda väsinud häälel.

«Mis . . . alusel? Ma olen major ja tulin rindelt . . .»

«Niisugune on käsk. Üldine kõigi jaoks,» katkestas leitnant jällegi teda ükskõiksel ja kõrgendamata häälel. Oli tunda, et tal oli neid sõnu juba korduvalt tulnud lausuda.

Zvjagintsev võttis püstoli ja ulatas selle korrapidajale.

Too pani püstoli lauale, seejärel vajutas metalse joonlaua pika paberilehe peale, rebis poole sellest ära ja asetas siis tõendi vahele. «Relva saate lahkudes komandantuurist kätte,» ütles ta ikka niisama ilmetul ning kõlatul häälel ja ulatas dokumendid Zvjagintsevile tagasi.

Luugi juurest eemaldudes jäi Zvjagintsev lambi alla seisma ja luges seal läbipääsuloale kirjutatu läbi. Lahtris «kelle kutsel» seisis kirjas: polkovnik Koroljov.

Üks seljakott üle õla ja teised rihmapidi käes, hakkas Zvjagintsev piki nii tuttavat koridori edasi astuma. Siin oli paljugi muutunud: koridor oli halvasti valgustatud, vaibad, mis siin varem põrandat olid katnud, olid nüüd kadunud, nii nagu nimesildidki, mis enne ustel olid asetsenud.

Kes kuidas, aga Zvjagintsev orienteerus siin küll siiski detagi. Koroljovi kabineti võis ta ka kinnisilmi üles leida. Ta avas pisikese vastuvõtutoa ukse, lootes siit polkovniku adjutanti, tuttavat leitnanti eest leida. Kuid väikese lauataga istus hoopis keegi talle tundmatu nooremleitnant. Lävel kottidega koormatud komandöri märgates tegi ta imestunud näo.

«Ma tulin polkovnik Koroljovi juurde,» ütles Zvjagintsev. «Olen major Zvjagintsev ja tulin väljakutse peale.»

«Kannan kohe ette,» vastas nooremleitnant tõustes ja kadus musta vahariidega ülelöödud ukse taha. Hetke pärast oli ta tagasi ja ütles vaevu märgatavalt naeratades:

«Võite minna, seltsimees major. Ta ootab teid!»

Zvjagintsev asetas oma kompsud vastuvõtutoa nurka ja läks, nii nagu ta oli, poolkasukas seljas ja kõrvik peas, kabinetti.

Koroljov seisis peaaegu ukse juures ja sirutas Zvjagintsevile käed laialt vastu. «Tere tulemast, Aleksei, tere tulemast!» lausus ta erutatult ja embas siis Zvjagintsevit. «Rõõm sind näha. Noh, astu edasi ja võta istet!»

Kuid Zvjagintsev seisis hämmastusest tardununa. Teda jahmatas see, milline Koroljov nüüd välja nägi. Alles üsna hiljuti tugev ja täidlusele kalduv, isegi märgatava kõhukesega Koroljov näis nüüd iseenda kõhetu varjuna. Vormikuub lausa rippus tal seljas, püstkrae hoidus peenest soonilisest kaelast kõvasti eemale, siledaks raseeritud põsed olid lohku vajunud, nina teravaks tõmbunud.

«Noh, mis sa siis nüüd nagu soolasammas paigale tardusid?» küsis Koroljov, nähes, et Zvjagintsev paigast ei liigu.

«Ma ... ma ...» pomises Zvjagintsev, teadmata, mida öelda.

«Mis «ma», «ma»? Kui tulid, siis kanna ette!» lausus Koroljov karmivõitu toonil, ja Zvjagintsevil tärkas tahtmatult mõte, et see karmus oli sihilik, sest Koroljov aimas, mis Zvjagintsevit nii oli rabanud.

«Tulin teie väljakutse peale, seltsimees polkovnik!» lausus Zvjagintsev lõpuks ja läks siis laua juurde.

«Noh nii, võta nüüd istet. Tahad, võta kasukas maha, tahad, ära võta, meil köetakse praegu kehvasti.»

Zvjagintsev võttis kõrviku peast, nööpis kasuka eest lahti ja istus tugitooli. «Noh, jutusta siis,» ütles Koroljov samuti istet võttes. «Ma muide juba kuulsin ja tean, et sa hästi sõdisid, ainult seda, et sa staabitöölt jalga lasksid, ma küll heaks ei kiida.»

«Juhtus nii, Pavel Maksimovitš.»

«Tean, tean, et nii juhtus,» lausus Koroljov pead vangutades. «Kuidas sa tulid? Kas lennukiga?»

«Ei tulnud lennukiga. Mööda Laadogat tulin.»

«Ah, mööda Laadogat!» lausus Koroljov elavnedes. «Tähendab, nägid oma silmaga trassi ära! Aga näe, minul, staabirotil, on see alles nägemata. Noh, kas on võimas? Me ju ootasime seda trassi nagu taevamannat! Nägid nüüd, kuidas vili tuleb?»

Zvjagintsev sulges hetkeks oma lõikavast tuulest punaseks tõmbunud väsinud silmad ja talle paistis, et ta on uuesti seal, Laadogal, ja näeb, kuidas viljakottide koormaga poolteisetonnine veoauto jääd murendades pikkamisi mürsust purustatud lahvandusse vajub, ja kuuleb, kuidas autojuht metsikul häälel karjatab. Seejärel too nägemus kadus ja Zvjagintsevile viirastus, et ta tajub enesel tolle ema meeletut pilku, kes seal oma surnud lapsukest hällitas ...

«Kuule, kas jäid magama või?» kostis nüüd Koroljovi kärsitu hääl. «Ma ju küsin sult, kas sa toidukraamiautosid nägid?»

Zvjagintsev võpatas ja avas silmad. Selle kabineti vaikus, mida vaid metronoomi tuttav, kuid ammu unustatud rütmiline toksimine häiris, tundus talle ebaloomulikuna.

«Jah, nägin,» vastas ta vaoshoitult. Ja lisas: «Palju autosid nägin.»

«Sa ütled, et nägid palju autosid? See on hea ...» lausus Koroljov, kuid lisas siis äkitselt kõlatuks muutunud häälel: «Ei, Aleksei, neid on ikka veel vähe. See on vaid tilk vett nälja merre. Sellest saadik, kui trass avati, on vaid pisut üle tuhande tonni üle veetud. Pisut rohkem, kui linnale kaheks ööpäevaks vaja läheb. Kümned autod on põhja läinud, sakslased ju ühtevalu pommitavad ja tulistavad seda trassi.»

«Ma tahtsin öelda, et trass on alles halvasti varustatud. On vähe soojenduspunkte ... Seal on ju põrgulikult külm ja tuuline ...»

«Seda me teame,» lausus Koroljov rahulolematult. «Anna aega, ja trassil on kõik, mis vaja. Nii soojendus- kui ka remondipunktid autode jaoks. Mobiliseerime sinna meedikuid. Egas kõike korraga jõua ... Õhutõrjekahureid nägid teel?»

«Mõnda nägin.»

«Ka õhutõrjekahureid on veel vähevõitu ... Kuidas teil seal viiekümne neljandas läheb? Kas pealetungi ettevalmistamine käib?»

«Täie hooga,» vastas Zvjagintsev, mõistes, et Koroljov esitas selle küsimuse niisama, vormitäiteks, sest Fedjuninski ettekanded jõudsid iga päev rindestaapi. «Formeeritakse löögigruppi.» Ja lisas siis: «Ainult vägesid on veel vähevõitu.»

«Aga kuidas me neid vägesid oleksime saanud sinna toimetada? Noh nüüd, kui trass käiku läks, jõuavad ka väed sinna. Ühesõnaga, kõik lootused on teie peal. Esialgu on Laadoga kallas alles ohus.»

Zvjagintsev vaikis. Ta ootas, et Koroljov lõpuks räägikima hakkaks tema, Zvjagintsevi jaoks praegu kõige tähtsamast — milleks teda Leningradi kutsuti. Teda rõõmustas see, kui Koroljov ütles: «Kuidas teil seal lood on?» ja «Kõik lootused on teie peal.» Tähendab, ta peab teda, Zvjagintsevit, 54. armee esindajaks, nii et teda kutsuti siia lühikeseks ajaks, mingis konkreetses küsimuses, ja ta võib lähematel päevadel sinna tagasi pöörduda.

«Kui sakslased kaldale läbi murravad, on meie trassil lõpp peal,» jätkas Koroljov.

See kõik oli selge. Kuid Zvjagintsevile tundus edasine vaikimine kohatu olevat. «Jah, vaenlane asub Volhovist kuue kilomeetri kaugusel,» ütles ta.

«Ja otsemaid Voibokalo all,» lisas Koroljov, «on nii? Aga see tähendab, et viieteistkümne kilomeetri kaugusel Kobonast. Aga Kobonas asub meie Laadoga trassi lõpppunkt. Nägid siis, missugune lugu. Mis järelduse sa sellest teed?»

«Ainult niisuguse, et nendel päevadel tuleks minul kui ühe Volhovi all asuva polgu komandöri kohusetäitjal omal kohal olla.»

«Oled sina, Zvjagintsev, alles kiire järeldusi tegema,» ütles Koroljov muigamisi, «ja kaval kah! Olgu peale, räägime siis tööjuttu. Tule kaardi juurde.»

Nende sõnadega Koroljov tõusis. Sealjuures ta aga vankus kergelt ja kahmas laua servast käega kinni, kuid ajas end samas kohe sirgu ja läks siis ülimalt kindlal sammul seina äärde, kuhu kaardid olid üles riputatud. Neid oli mitu. Nõukogude-Saksa rinde kaart. Leningradi rinde kaart. Leningradist kagu pool asetsevate vägede paiknemise kaart. Leningradi linna kaart. Just selle juurde Koroljov läkski.

«Kus Kirovi tehas asub, seda sa ikka veel mäletad ega ole unustanud?» küsis ta nüüd end ümber pööramata.

Too küsimus vastust ei vajanud, ja nii Zvjagintsev vaikiski.

«Tähendab, mäletad,» kordas Koroljov. «Aga seda, et just sinule kaitserajatiste ehitamise juhatamine ülesandeks oli tehtud, seda sa kah mäletad?»

«Pavel Maksimovitš, ma ei mõista teid,» lausus Zvjagintsev nüüd oma meelepaha varjamata. «Mida te sellega öelda tahate? See, mis meile ülesandeks tehti, selle me tegime ära, kaitseehitused on rajatud ...»

«Seda ma tean, Aleksei. Ainult kuhupoole need on pööratud?»

«Kuidas «kuhupoole»? Vaenlase poole, muidugi, põhiliselt lõuna poole!»

«Just nii, mu kulla sõber Zvjagintsev, et lõuna poole. Aga kas siis vaenlane meid lääne poolt ei ähvardagi?»

«Aga lääne pool on ju Soome laht. Ja selle suuna kaitsmine on ju Balti laevastiku ülesanne.»

«Õige. Aga laevad ju jääd mööda ei liigu. Pole veel ära õppinud! ...»

Zvjagintsev silmitses kaarti, sinavat laheala, ja taipas alles praegu, et nüüd ei lahuta Kirovi tehast Peterhofis kandakinnitanud vaenlasest mitte enam vesi, vaid hoopis jää ...

«Seltsimees polkovnik,» lausus ta pärast pikka vaikimist ametlikule toonile üle minnes. «Palun teid seletada, milleks mind välja kutsuti? Ja millist ülesannet te tahate mulle anda?»

«Ülesannet ei saa sa minult, vaid rindestaabi kindlustatud rajoonide osakonna ülemalt.»

«Kas Zaitsevilt?»

«Ei, seda osakonda juhib praegu polkovnik Moness.»

«Millises toas ta istub?»

«Kindlustatud rajoonide osakond ei asu Smolnõis, vaid Palee väljakul. Me oleme püüdnud võimalust mööda meie staapi laiali paigutada.»

«Aga milles see ülesanne seisab?» päris Zvjagintsev.

«Kui kärsitu sa oled. Noh, olgu peale, ma ei hakka sind pikemalt piinama. Jutt on kindlustuste ehitamisest. Minu arvates Kirovi tehase piirkonnas.»

«Mitte ei taipa,» sõnas Zvjagintsev õlgu kehitades, «miks see valik just minule langes? Kas siis teisi insenere pole? Milleks oli vaja just mind 54. armeest ära kutsuda?»

«Jah, küllap oleks ka teisi võimalusi olnud. Ja Leningrad oleks muidugi ka sinuta vastu pidanud. Kuid sina aitad meid. Ja kui nüüd tõsiselt rääkida, siis ei kutsutud välja üksnes sind, vaid veel mitu inseneri, kes lõuna pool kindlustusi ehitasid. Kogemused kuluvad siin marjaks ära. Said aru?»

«Sain aru,» vastas Zvjagintsev tusaselt noogutades.

«Noh, eks räägime siis edasi,» lausus Koroljov rahulolevalt ja suundus laua juurde.

Istet võtnud, hüüdis ta äkitselt:

«Oled sina aga kõvasti muutunud, Aljoška!»

«Tahate öelda, et ma Suurel Maal paksuks olen läinud?» küsis Zvjagintsev nukralt naeratades.

«Oh ei, ma ei räägi sellest! Ma ootasin, et hakkad kohe kõnet pidama. Noh, nii nagu varemalt: «Ei taha, ei soovi, et mind eesliinilt tagalasse kutsutakse!», noh, ja nii edasi. Aga sa oled tubli, hoidsid end vaos. Aga ma ju näen, et sul võttis kohe lauba higiseks. Oled täiskasvanumaks saanud, Aljoška, seda ma tahtsingi öelda.»

«Aga kui ma protesteerima oleksin hakanud?» küsis Zvjagintsev endist viisi muiates.

«Noh, me oleksime sulle siis selgitanud, et selle kohta on rinde Sõjanõukogu otsus olemas. Aga hiljem oleksime sind vasturääkimise eest nahutanud.»

«Aga tõepoolest,» mõtles Zvjagintsev endamisi, «miks ma siis vastu ei vaidle, ei palu ega käi peale, nagu ma seda varem palju kordi olen teinud? Eks läinudki ju täide just mu kõige halvemad oletused? Miks ma siis vaikin ja alandlikult sellega nõustun? Küllap tal on õigus: ma olen tõesti muutunud. Vananenud vist . . .»

. . . Kuid asi ei olnud vanuses. Asi oli Zvjagintsevi ja sadade tuhandete tema eakaaslaste moraalses mehistumises selle juba pikki kuid kestnud võitluse käigus. Oli tekkinud vastutustunne, mille omandamine on kõigi sajandite vältel tähistanud uut perioodi inimese elus — küpsuseperioodi.

Ise enesele sellest aru andmata Zvjagintsev juba mõistis, et sõda — see on karm ja vaevarikas töö, mis ei talu

lohisemist ja ükskõik millist edvistamist, et see on öid ja päevi kestev töö, mis nõuab eelkõige oskust, distsipliini ja valmisolekut vajaduse korral enda ohverdamiseks just seal, kus sa käsku täidad . . .

«Noh, aga nüüd mine polkovnik Monessi juurde. Sind on tema abiks määratud.»

«Kuulan. Aga . . .»

«Tähendab, ikkagi on «aga»?»

«Mitte see, mida teie mõtlete, seltsimees polkovnik. Ma tõin pakke kaasa, need on teie vastuvõtutoas. Ma andsin seltsimeestele sõna, et ma need kohale viin.»

«Jäta aadressid. Ma annan käsu, et need kiiresti ära viidaks. Ise ära selleks aega raiska, see on praegu väga kallis. Kas rohkem küsimusi pole?»

«Pavel Maksimovitš, ega te ei tea . . . kuidas Veeraga lood on?» küsis Zvjagintsev Koroljovile otsa vaatamata.

«Veeraga?» küsis Koroljov nõutult vastu. «Ah . . . Veeraga . . . Ja-jah. Ei tea, Aleksei. Ma ei ole vendagi juba kaks kuud näinud. Seal, Kirovis, saad temaga kokku ja saad teada.»

«Veel üks küsimus, Pavel Maksimovitš. Kuidas on olukord seal, Moskva all?»

«Ega sa, Aleksei, ebausklik ole?»

«Tahate küsida, kas ma musti kasse kardan?»

«Oh ei. Pealegi pole Leningradis mõtet kasse karta. Neid pole siin enam ammugi olemas. Ei musti ega valgeid. Ma küsin seda teises mõttes. Kas sul on ette tulnud, et tahad midagi teada, milleta su elul pole mõtet, aga küsida kardad, sest et kardad vastust. Kas on nii juhtunud?»

«Ei, ei ole.»

«Noh, siis ma kadestan su iseloomu. Aga mina, näe, tahaksin su küsimusele vastata, kuid kardan. Noh . . . et mitte ära kaetada.»

«Mida ära kaetada, Pavel Maksimovitš?» küsis Zvjagintsev kibestunult. «Nagu keegi ei teaks, et vaenlane Himki all seisab!»

Mõnda aega Koroljov vaikis, siis aga lausus hoopis tasasemal häälel:

«Meie omad alustasid Moskva all pealetungi. Millega see lõpeb, seda ma ennustada ei või ega taha. Ja sulle kah ei soovita. Esialgu me sellest ei räägi.»

Need tasakesi öeldud sõnad avaldasid Zvjagintsevile

niivõrd vapustavat muljet, et ta algul koguni kahtles, kas ta ikka Koroljovi õigesti mõistis.

«Kas tõesti . . . hakkavad peale tungima?» küsis ta ebalevalt. «Te ütlesite ju . . . et meie omad?!»

«Aga mida sina siis mõtlesid? Et ainult fritsud võivad peale tungida või?!» vastas Koroljov mingi kahjurõõmsa alatooniga.

«Kuid see . . . Pavel Maksimovitš, see on ju tore, see on ju nii tore!» hüüdis Zvjagintsev ja hüppas erutatult püsti. Ta poolkasukas läks eest lahti ja Koroljov märkas kahe Punatähe ordenit Zvjagintsevi rinnal.

«Oi-oi-oi!» hüüdis Koroljov nüüd samuti püsti tõustes. «Said teise tähe, aga mina ei teadnudki! Millal siis ometi, Aljoša?»

«Alles äsja. Otse enne siiasõitu,» vastas Zvjagintsev kohmetudes ja kasukat eest kinni pannes.

«Aga sina ära mähi, ära mähi end midagi kinni,» lausus Koroljov laua tagant väljudes, «lase mul ometi vaadata!»

Koroljov tuli Zvjagintsevi juurde ja tõmbas tal kasukahõlmad eest valla. Silmitses teda siis ja puudutas uut ordenit, mis vormipluusil esimese kõrvale oli kinnitatud.

«Uus alles! Küll särab . . . Noh, õnnitlen sind, seltsimees major! Mille eest siis? Jutusta ometi.»

«Ah see niisama . . . juhuslikult . . .»

«Või «juhuslikult»! Juhuslikult meil ordeneid ei anta. Räägi nüüd täpsemini, kui sult küsitakse!»

«Saadeti mind ülesandega kolmesaja kolmekümnendasse. Aga seal murdsid sakslased komandopunkti juures läbi. Pataljoni komandör, kes komandopunkti kaitses, sai surma. Noh, tuli juhtimine enda peale võtta . . .»

«Aga räägid veel, et said juhuslikult. Tubli poiss! Annaks jumal, et see viimaseks ei jääks. Kas niisutada oled juba jõudnud?»

«Kus nüüd seal . . . Ma ju otse armeejuhataja juurest kohe siia teie juurde tulingi.»

«Kahju küll. Meil pole siin millegagi pidu pidada. Ainult kuuma teega võin kostitada. Aga ilma suhkruta. Kas tahad teed?»

«Ei, aitäh. Ma tee peal sõin,» luiskas Zvjagintsev. Pärast kõike üleelatut ta tõepoolest nälga ei tundnud.

«Mis siis ikka, see oli sinust väga ettenägelik. Tead mis. Mine nüüd kohe Monessi juurde. Seejärel aga uuri operatiivosakonnas välja, kus neil vaba voodi on. Ööbida tuleb sul nähtavasti Smolnõis.»

«Selge, seltsimees polkovnik.»

«Mine siis.»

Zvjagintsev pani kõrviku pähe ja hakkas ukse poole minema.

«Oota!» kuulis ta siis veel Koroljovi häält. Ümber pöördudes nägi ta, et Koroljov seisab, pea norus, laua juures.

«Tahan sult veel midagi küsida,» sõnas Koroljov nüüd kuidagi süüdlaslikul ilmel. «Ütle, Aljoša, näen ma väga kehv välja? Aga ausalt. Kõrvalt paistab ju paremini . . .»

Zvjagintsev tundis, kuidas miski tal kurku nööris.

«Mis te nüüd, Pavel Maksimovitš,» vastas Zvjagintsev võimalikult kindlamal toonil, «pisut kõhnemaks ehk olete jäänud . . .»

«Olgu peale,» ütles Koroljov nüüd endist viisi peadki tõstmata. «Ma olen lihtsalt pisut väsinud. Olgu peale, mine siis.»

Zvjagintsev suundus jällegi ukse poole, kuid sel hetkel astus tuppa pikka kasvu ja sihvakas polkovnik. Riides oli ta ebatavaliselt — tal oli seljas halli karakulliga ääristatud tumesinine lühike kasukjope, hõlmad eest lahti. Käes hoidis ta aga kõrvikmütsi.

«Oi!» hüüdis nüüd Koroljov. «Nagu öeldakse, et kui hundist räägid, siis on ta kohal . . . Pea kinni, major!» peatas ta Zvjagintsevit, kes sisse tulnud polkovniku tervitamise järel valmistus uksest väljuma. «Aga mina ei teadnudki, et sa Smolnõis oled,» ütles Koroljov nüüd polkovnikule. Seejärel pöördus ta uuesti Zvjagintsevi poole, öeldes: «Esitle end, major, oma uuele ülemusele. See ongi rindestaabi kindlustatud rajoonide osakonna ülem polkovnik Moness.»

Zvjagintsev tõstis uuesti käe tervituseks mütsi juurde ja esitles end.

«Tean, olgu peale!» ütles Moness talle kähku. «Oodake pisut.»

Polkovnik läks Koroljovi juurde ja nad hakkasid seal vaiksel häälel omavahel midagi arutama. Niipalju, kui Zvjagintsev kuulda võis, käis jutt mingisugustest soomusrajatistest.

Seejärel heitis Moness pilgu Zvjagintsevile ja ütles:

«Mis siis ikka, ei hakka ma ju teda praegu Palee väljakule kaasa vedama. Küllap oled väsinud, major? Tulid Laadoga trassi mööda?»

«Just nii,» vastas Zvjagintsev.

«Jah, see teekond pole kerge. Teate, kas siin leidub mõnda vaba tuba kümmekonnaks minutiks?»

«Järgmine uks paremale,» vastas Koroljov. «See on praegu tühi . . .»

Jutuajamine Monessiga kestis väga vähe aega. Osakonnaülem teatas Zvjagintsevile, et rinde sõjanõukogu otsuse kohaselt on loodud Linna Sisekaitse — lühendatult LSK — staap, mis tegeleb kaitserajatiste ehitamisega. Esmaseks ülesandeks on Soome lahe kalda kindlustamine, eriti just Kirovi tehase Soome lahe kaldani ulatuva territooriumi läänepoolse osa kindlustamine.

Osakonnajuhataja abina jäi Zvjagintsevi ülesandeks just selle lõigu kindlustustööde juhtimine.

Seda öelnud, vaatas Moness kella.

«Praegu on kell 20. Linna Sisekaitse staabi ülem polkovnik Nikiforov on praegu meie osakonnas nõupidamisel ja jõuab oma kabinetti umbes kella 22-ks. Selleks ajaks tulgegi staapi Kaljajevskajal. Uurite koos Nikiforoviga kaardi läbi ja saate konkreetsed juhised. Töö, mis teil Kirovi tehases ees seisab, pole lihtsalt inseneritöö. Teil tuleb seal kohapeal tööjõudu ja materjale leida, hoiatan ette, et kerge see ei ole, inimesed on külmast ja näljast ära vaevatud. Kuid sellest hoolimata tuleb kindlustused seal valmis ehitada.»

Kaljajevskajale oli kahekümne minuti tee, mitte rohkem. Monessiga hävasti jätnud, läks Zvjagintsev kaadriosakonda dokumente vormistama, aga seejärel juba oma tuttavasse operatiivosakonda. Operatiivtöötajate koosseis oli märksa uuenenud, kuid nii mõnigi vanadest töökaaslastest töötas veel siin ja Zvjagintsev sai suurema vaevata öömaja suhtes kokku leppida. Üks operatiivtöötaja tuli temaga kaasa ja näitas talle kätte vaba voodi, sest selle voodi peremees oli praegu komandeeringus.

Kell oli juba pool üheksa ja Zvjagintsev otsustas kõndida läbi linna, mida ta pika eemalviibimise järel täna vaid läbi «emka» härmas akna oli näinud.

Tunnimeestest möödudes läks Zvjagintsev Smolnõi väravast välja. Ja talle tundus, nagu oleks ta tohutusse jääkoopasse astunud. Lumi ja jää ümbritsesid teda igast küljest. Lumehangedesse kadusid inimeste poolt sissetallatud teerajad, lumi rippus majade katustelt alla, majade seinad olid aga härmatisega kaetud.

Zvjagintsev kõndis edasi Neeva suunas. Vaevu märgatavad inimsummad mustasid jääl, sarnanedes kauge rahuga kaluritega, kes jääaluse püügi vastu huvi tundsid. Kord eemaldus ühest, kord teisest summast pisike inimsiluett, kes enda järel kelku vedas, ja Zvjagintsev ei taibanudki selles hämaruses kohe, et kelkudel veetakse veega täidetud ämbreid, samovare ja kastruleid. Need inimkujud liikusid edasi pikkamisi, väga pikkamisi — see sarnanes mingite kummaliste filmikaadritega, mida aegluubis demonstreeritakse.

Ulus tuul ja vihises tuisk. Taamal võis aimata jäässe külmunud sõjalaevade võimsaid siluette.

Zvjagintsev tõmbas oma kasukahõlmad tihedamini vaheliti, kiskus rihma koomale ja hakkas siis vastassuunas edasi astuma. Tverskaja tänav, mida mööda ta läks, oli täiesti lage. Tühjad paistsid olevat ka sealsed majad. Suurem osa akendest oli vineeriga kinni löödud. «Kus siis inimesed on?» mõtles Zvjagintsev endamisi.

Ei olnud trammikella kõlinat, autode tuututamist ega isegi suurtükimürskude lõhkemist kuulda . . . Ümberringi valitses rusuv hauavaikus. Lagedate ja vaiksete tänavate nägemisest masendatud Zvjagintsev kõndis sihitult edasi.

Paljud majad olid purustatud. Seintes haigutasid varingulõhed. Ühel majal oli külgsein täiesti alla varisenud, võis näha kaardukiskunud raudtalasid ja lumega kaetud majakraamijäänuseid, toole, diivaneid, tugitoole . . .

Pakane kõvenes iga minutiga ja Zvjagintsev isegi hõõrus kindaga endal põski ja nina, sest talle paistis, et need tal juba tundetuks muutuvad.

Ja äkitselt märkas ta, et ühe välisukse ees trepiastmel, selg vastu kaitsevõret surutud, istub keegi inimene, nähtavasti selle maja elanik, kes vist oli otsustanud tulla välja värsket, olgugi et külma õhku hingama.

«Kuule, kulla inimene, nina külmub pähe ära!» hüüdis Zvjagintsev talle tasakesi.

Too aga ei vastanudki. Veel mõned sammud edasi astunud, Zvjagintsev vaatas tagasi. Inimene istus endist viisi liikumatult.

Mingi halb eelaimus sundis Zvjagintsevit peatuma. Istujale lähenedes lausus ta nüüd juba valjemini kui enne:

«Seltsimees! Kuulge, seltsimees! . . .»

Inimene aga ei liigutanudki end.

«Küllap on magama jäänud!» mõtles Zvjagintsev. «Ta ju külmub surnuks!» Seejärel raputas ta trepil istujat kogu jõust. Too lõi nüüd täpselt nagu tasakaalu kaotanud kott vankuma ja vajus, pea ees, alla.

«Ongi ära külmunud!» mõtles Zvjagintsev ahastades. Ta kummardus kiiresti, harutas lahti rätiku, mille too inimene endale ümber oli mässinud, ja märkas siis ebateadlikult, et rätiku sisekülgele, kus riie huulte vastu puutus, oli tekkinud härmatisekiht. Esialgu ei omistanud Zvjagintsev sellele tähelepanu. Inimest kergitades taipas ta selle näost, et too oli elatanud mees. Ta pani vanamehe käsipuu najale istuma, võttis siis kindad käest ja hakkas talle vastu põski patsutama, lootes, et suudab teda nii virguma sundida.

Kuid hallikasvalge nahk külmunu põskedel jäi endist viisi kõvaks ja elutuks.

«Kes ta on? Ja kust ta on? Kus ta peaks elama? Kuhu ta tuleks viia? Kuidas arsti välja kutsuda?» Kõik need küsimused kihutasid välgukiirusel läbi Zvjagintsevi pea.

See siin oli vanaaegne kolmekorruseline maja. Zvjagintsev jooksis pimedasse trepikotta, leidis paremas seinas kobamisi ukse ja hakkas sellele koputama. Kuid mitte keegi ei vastanud, ukse taga valitses vaikus. Siis jooksis ta vastasukse juurde, kuid sealgi ei vastanud keegi tema koputusele.

Pimedas käsikaudu külmunud käsipuust kinni hoides läks ta kobamisi treppi mööda teisele korrusele, seejärel ka kolmandale, kusjuures ta iga ülesleitud ukse taga kolistas.

Kuid kõik oli asjatu. Maja oli nagu välja surnud.

«Nähtavasti on inimesed kas siis tööle läinud või ei ela siin üldse kedagi,» mõtles Zvjagintsev. «Aga millisest korterist siis too vanamees seal välja tuli?!»

Zvjagintsev läks kolmandalt korruselt jällegi alla. Külmunu istus endist viisi kössivajunult.

«Vaja inimesi kutsuda, et nad aitaksid teda kusagile sooja viia,» mõtles Zvjagintsev.

Ta kõndis nüüd kiiresti edasi, lootes järgmises põiktänavas mõnda inimest kohata. Ja silmas siis äkitselt tänava kaugemas osas vaevu märgatavat tulukest.

See polnudki õieti tuluke, vaid mingi nõrk virvendus, justkui oleks pisitilluke helendav «jaaniussike» kergelt võbisedes lumise kõnnitee kohal õhus rippunud.

Zvjagintsev peatus, et selgusele jõuda, mis see endast võiks kujutada.

«Jaaniussike» ei seisnud paigal. See tuli pikkamisi lähemale. Lõpuks suutis Zvjagintsev tumedat inimsiluetti tabada. Too kõndis tugevasti küüru vajunult, justkui ras-

kest koormat oma õlgadel kandes, ja ta rinnal helkis miski.

«Kuulge, seltsimees!» hõikas Zvjagintsev talle juba eemalt. «Tulge ruttu siia! Siin tunneb inimene end halvasti!»

Vastust ei järgnenud. Tulija astus endist viisi pikkamööda edasi, iga tema sammu saatis kummaline sahin.

Möödus veel mõni minut ja Zvjagintsev suutis juba märgata, et talle «jaaniussikese» helendusena paistnud valgus tuleb inimese rinnale kinnitatud metallist naastukesèlt, mis oli mingi fosforit sisaldava vaabaga kaetud.

«Seltsimees, ma räägin teiega!» hõikas Zvjagintsev uuesti. «Siin on teie abi vaja!»

Mööduja ei vastanud midagi.

Zvjagintsev seisis nõutult, aga inimene tuli otse tema suunas, kuid justkui ei kuulekski tema häält ega näeks enda ees midagi. Siis kui neid veel vaid viis-kuus sammu lahutasid, astus Zvjagintsev kõrvale lumehange, et tulijale teed vabastada.

Kasukas ja selle üle mähitud naisterätikus inimene ei pööranud peadki, vaid läks pikkamisi Zvjagintsevist mööda.

Ja alles siis Zvjagintsev nägi, mis seal nii kummaliselt sahises. Too inimene sikutas enda järel nööri otsas kas siis saelauda või vineeritahvlit, mille külge oli nööridega kinnitatud midagi kitsukest ja pikka, mis oli valgesse linasse mähitud ja valge lumega peaaegu ühte sulas. Zvjagintsev jäi seda tähelepanelikult silmitsema ja tardus siis õudusest: lina alt rippus välja inimese paljas jalalaba.

Surnu oli nähtavasti kõhuli asetatud ja tema varbad lohisesid mööda lund ning vedasid enda järel lumme ahtakese vao. Inimese paljas jalalaba vedas seal lumele oma lõputult pika ja viimse jälje.

Zvjagintsev seisis tardumuses ja vahtis järele inimesele, kes seal oma hirmsat koormat vedas.

Teisel pool Laadogat viibides oli ta muidugi kuulnud, et linnas külm ja nälg valitsevad. Et seal inimesed surevad ja neid millegagi abistada ei saa, aga kusagil alateadvuses elas siiski veel lootus, et need jutud ja kuuldused sellest, mis seal Leningradis sünnib, on liialdatud.

Ja alles nüüd mõistis ta, et Koroljov sugugi ei liialdanud, kui ta ütles, et Kobonasse saabuvad toiduained on vaid «tilk vett sellesse näljamerre». Ja ka Koroljov ei

löönud laua äärest tõustes vankuma mitte üleväsimuse, vaid ikka nälja tõttu...

Ja alles nüüd mõistis ta, et seda inimest seal trepil ei tapnud mitte ainult pakane, vaid ka nälg. Ja see tappis tema juba ammu, sellepärast oligi rätikule paks härmatisekiht kasvanud. Abistada ei saa teda nüüd enam keegi ega miski.

Zvjagintsevi mõte libises jällegi Veerale. Kas ta üldse eluski on? Oli ju Koroljov öelnud, et juba ammust ajast oma venda polnud näinud. Ja ta võis mitte teada...

Zvjagintsev oleks tahtnud otsekohe, sedamaid, sinna, Narva värava taha minna, kus Veera elas. Kuid taipas samas, et see oleks mõttetu. Veera ei elanud ju sügisest alates enam kodus — ta oli seda ise Zvjagintsevile öelnud, kui nad juhuslikult Kirovi tehases olid kohtunud. Kuid siis... siis oli ju Veera tema märkmikku kirjutanud selle hospidali aadressi, kus ta töötas. Oli paar rida kirja pannud ja siis ise märkmiku Zvjagintsevi vormipluusi rinnataskusse pistnud, tasku kinni nööpinud ja veel turritavat taskuklappi silunud.

Tookord, pärast seda kohtumist, oli ta korduvalt märkmiku avanud ja sealt seda aadressi lugenud... Hiljem aga oli ta end sundinud seda märkmikkugi välja vahetama, et miski enam talle Veerat ega tema enda täitumata unistusi ja lootusi ei meenutaks. Võib-olla oli selles kaasa rääkinud ka kiivus ja solvumistunne, et Veera toda Valitskit oli eelistanud?...

Kuid nüüd mõtles Zvjagintsev vaid sellest, kas Veera veel elus on...

Võis ju Veera tuhandete teiste hulgas kas siis pommitamiste või nälja ohvriks langenud olla. Aga kui Veera on elus?! Oli ju temal endal Smolnõisse toiduainetest pungil seljakott jäänud... Ja killuke leiba võiks Veerat ehk veel päästa...

Zvjagintsevile meenus, et too hospidal, kus Veera töötas, oli kusagil Viiburi linnaosas asunud, talle meenus isegi tänava nimetus, ainult majanumbrit ei suutnud ta küll praegu kuidagi meelde tuletada, kuid see oli tühiasi, sest lõppude lõpuks võib ta ju sellel tänaval kohata kedagi, kes selle hospidali asukohta teab...

Zvjagintsev astus juba mitu kiiret sammu edasi, siis aga peatus, taibates, et tal polegi ju neid toiduaineid kaasas, pöördus ümber ja hakkas peaaegu joostes tagasi Smolnõi poole minema. Just samal hetkel aga mõistis ta, et ta ei

saa ju kusagile minna. Ta heitis pilgu kellale. Selleks, et Linna Sisekaitse staapi jõuda, oli väga vähe aega jäänud.

Staabi lubadebüroos teatas Zvjagintsev ühele korrapidajale, et oli tänaval külmunud inimest näinud. Mustunud näo ja aukuvajunud silmadega nooremleitnant vastas talle lühidalt:

«Hommikul korjatakse üles.»

Ja Zvjagintsev taipas, et korrapidajat ei üllatanud niivõrd fakt ise, kui just too erutus, millega Zvjagintsev sellest oli teatanud.

Tol õhtul Smolnõi rajoonis ringi kõndides ei teadnud külmas ja otsekui väljasurnud linnas nähtud vaatepildist masendatud Zvjagintsev aga veel paljutki.

Ta ei teadnud, et too tühja maja trepil kangeks külmunud vanamees ja too surnu, keda see inimene, fosforihelgiga märk rinnal, seal pikkamisi mööda tänavat vedas, olid vaid kaks neist tuhande üheksasaja kolmekümne neljast ohvrist, keda näljasurm leningradlaste rivist tol päeval välja oli kiskunud...

Tema ei teadnud, aga teised võisid üksnes oletada, et nälga suremine iga päevaga aina kasvab ja kuu lõpuks surnute arv peaaegu kuuekümne tuhandeni tõuseb.

Sügisel, kui Zvjagintsev veel Leningradis viibis, oli sõna «blokaad» olnud tihedas seoses sõnaga «tulistamised». Ja kuigi tulistamised nüüd endist viisi kestsid, oli sõna «blokaad» nüüd liitunud teise lühikese sõnaga: «nälg».

Kõigest kuu aega tagasi oli «alimentaarse düstroofia» mõiste teada olnud vaid meedikutele, kes haiguslugusid üles märkisid inimeste kohta, kes ambulatooriumidesse tulid või keda sinna kanderaamidel toodi. Nüüd oli see aga üldiselt levinud mõiste ja seda teadsid kõik leningradlased.

Düstroofiat, tähendab esimese astme kurnatust, ei peetudki haiguseks, selle all kannatasid kõik.

Teise astme düstroofia puhul toimusid inimestel juba märgatavad muutused. Nad muutusid kas siis kõige vastu ükskõikseks või hoopis erutatuks, jäid nõrgaks, tegid käles üha sagedamini peatusi, tõusid hommikuti vaid suurivaevu asemelt.

Üle normi saadud leivaviilukas, sibula- või küüslaugumugul võisid taolisi inimesi veel päästa. Kuid keegi ei

saanud seda arvestada, Leningradis polnud neil päevil midagi «üle normi» olemaski, ei olnud isegi seda häda vajalikku, mis sellist poolnäljast elu oleks suutnud tagada...

Ja algaski düstroofia kolmas aste...

Jõuetuks jäänud inimene peaaegu ei tundnudki kannatusi. Ta ei tundnud ega tajunud ka surma lähedust. See ei lähenenud lõhkevate suurtükimürskude harjumuspärase mürinaga, vaid hoopis hääletult ja märkamatult. Täpselt nagu teekäijale, kes ääretutel jääväljadel kõndimisest nõrgaks on muutunud ja siis jõuetult lumme langeb, nii paistis ka ärakurnatud inimesele, et ta soojuses ja rahus unele suigub. Surm oli kerge, kuid paratamatu.

Seda kõike Zvjagintsev veel ei teadnud. Ta nägi, et lambid Smolnõis vaid poole võimsusega põlesid, kuid ta ei teadnud, et linnas peaaegu puudub elektrienergia, sest et ainukeseks tegutsevaks elektrijaamaks neil päevil oli peaaegu eesliinil asuv 5. hüdroelektrijaam; seda aga tulistati või siis pommitati iga päev ja tal puudus peaaegu kütus, nii et ta jõudis vooluga varustada — ja sedagi vaid osaliselt — üksnes Smolnõid ja leivatehaseid. Leningrad sai nüüd elektrienergiat sada kakskümmend korda vähem, kui ta seda enne sõda oli saanud.

Aga leivatehased, mis ööpäevas linnale vajaliku kahe ja poole tuhande tonni asemel vaid kaheksasada tonni leiba välja lasksid, kusjuures üle kolme neljandiku jahust veel söömiseks peaaegu kõlbmatutest aseainetest koosnes, need leivatehased ei kannatanud üksnes ebaregulaarselt antava elektrienergia tõttu. Neil oli puudus ka veest, sest veevärk ju praktiliselt ei töötanud.

Ja ka nendel minutitel, kui Zvjagintsev õudusest tardunult tasapisi lumel libisevat vineeritahvlit silmitses, mille külge laip oli seotud, seisid kaks tuhat näljast kurnatud ja iga tuuleiili käes vankuvat tütarlast, kommunistlikku noort, elava ahelikuna ühe leivatehase ja Neeva jääaugu vahel, sealt ämbritega jääkülma vett ammutades ja käest kätte andes... Väljas möllas jäine tuul, kraadiklaas näitas kolmkümmend üks pügalat alla nulli, kuid inimkonveier töötas peatusteta alates kella neljast päeval kuni poole ööni... Aga varahommikul vedasid needsamad tüdrukud kelkudel leivapoodi just äsja küpsetatud leiba...

Linna Sisekaitse staabis tutvus Zvjagintsev kaardi järgi Soome lahe kaldal juba olemasolevate kindlustustega.

«Nüüd on teil siis ettekujutus Kirovi tehase osast üldises kaitsesüsteemis,» ütles talle polkovnik Nikiforov. «Paljugi sellest, mis sügisel ehitati, on vihmasadudest uinema uhutud või siis lume alla jäänud. Nendele kindlustustele lootma jääda ei saa.»

«Kes siis praegu kallast kaitseb?» küsis Zvjagintsev äreldalt.

Selgus, et relvastatud töölissalkadest on moodustatud kaks laskurpolku, kes lahe kaldal — Meresadamast kuni Kirovi-nimelise staadionini — kaitsepositsioonile on asunud. On formeeritud uued töölispataljonid ja kuulipildujaminipilduja üksikpataljonid. Balti merelaevastiku suurtükiväe ees seisis ülesanne katta suurtükitulega linna lähiseid lahepoolsest küljest. Kuid suur oht siiski püsis.

«Dottide, dzottide ja kuulipildujapesade ehitamist tuleb küll edasilükkamatult alustada,» ütles Nikiforov.

Zvjagintsev mõistis seda nüüd isegi.

Smolnõisse jõudis ta tagasi juba hilja ja läks seal kohe tuppa, kus tal ööbida tuli. Seal seisis kaheksa korralikult hallide sõjaväetekkidega kaetud voodit, kuid esialgu siin veel kedagi ei olnud, sest operatiivosakonna mehed töötasid poole ööni.

Zvjagintsev võttis end riidest lahti, kustutas tule, heitis asemele ja tõmbas endale jaheda, rõskevõitu aluslinaga teki peale. Niiviisi peadpidi teki alla pugenud, oli ta täiesti veendunud, et pärast nii vaevarikast ja lõpmatult pikana tundunud päeva sedamaid magama jääb.

Kuid uni ei tulnud.

Zvjagintsev lamas suletud silmadega, püüdes mitte millestki mõelda, ja et kustutada oma mälust kas või ajutiseks kõik see, mida tal täna näha oli tulnud, hakkas ta ammuse, juba lapseeast pärit ja peaaegu unustatud harjumuse järgi sajani lugema... Kuid ka see ei aidanud. Lõpuks ta taipas, miks ta ei saa magama jääda: talle tundub, et keegi teda üksisilmi vaatab. Ta pistis pea teki alt välja. Toas oli endist viisi pime ja vaikne.

Siis tõmbas ta teki uuesti üle pea. Kuid see tunne püsis. Ta tajus endal kellegi kusagilt pimedusest sihitud pilku. Inimest ennast ega tema nägu ta ei näinud, tundis üksnes pilku — anuvat ja samal ajal raevukat.

Ja äkitselt Zvjagintsev taipas, kelle pilk see oli — tolle naise pilk, kes oma surnud last seal kätel oli hoidnud...

Zvjagintsev pigistas nüüd veelgi kõvemini silmad kinni lootuses, et see tunne möödub. Ta püüdis mõelda millestki rõõmsamast, taastada mälus kõiki ordeni üleandmise üksikasju — kuidas Fedjuninski tulekindla kapi avas ja sealt punase karbikese välja võttis, kuidas adjutant naaskliga ta vormipluusile auku puuris, kuidas armeejuhataja ordeni kinni kruvis ... Tal õnnestus mälus taastada kõike kuni vähima detailini. Peale ühe, selle rõõmuelevuse, mis teda siis oli vallanud.

Tolle naise pilk jälitas Zvjagintsevit lakkamatult. See oleks talle nagu öelnud: «Sina, sõjaväevormis mees, sina, Punaarmee komandör, ei suutnud minu last kaitsta ... Ma tean, sa ütled, et sõda on sõda, et vaenlane on julm ja minu õnnetu laps üksnes pisitilluke ohver ohvrite hulgas, mida rahval on tulnud kanda ...»

Zvjagintsev püüdis end rahustada mõttega, et ta on teinud kõik, mis tema võimuses oli, on pürginud eesliinile, pole enda elule mõelnud ja täna saadud orden on selle veelkordseks tõenduseks. Aga endist viisi vaatasid talle pimedusest vastu tolle naise silmad ...

Uinus ta alles pikka aega pärast südaööd, tõusis aga varavalges ja läks sööklasse, kuid sai seal üksnes klaasitäie suhkruta teed, sest ei olnud staabis veel toidule võetud. See teda ei kurvastanud: tema seljakotis, mille ta sööklasse kaasa oli võtnud, oli kuivikuid ja pekki, oli suhkrut ja mitu karpi kalakonservi. Nähes, et hommikueineks antakse vaid üksainus musta leiva kuivik ja lusikatäis putru, võttis ta kiiresti oma tagavarad välja ja pakkus neid oma lauakaaslastele. Inimesed algul küll keeldusid nõutult, aga seejärel ruttasid ahnelt pakutut sööma ja Zvjagintsev jagaski kõhklemata peaaegu kõik, mis tal oli, neile ära.

Seejärel läks ta Koroljovi vastuvõturuumi, palus adjutandilt paberit ja kirjutas Zamirovskile raporti reamees Moltšanovi kangelaslikust tegutsemisest diviisi komandopunkti kaitsmisel.

Kirovi tehase pääslas soovitas valvur Zvjagintsevil helistada direktsioonile, et sealt läbipääsuluba tellida. Tollele vintpüssiga karmile elatanud mehele ei avaldanud mingit mõju ei Zvjagintsevi sõjaväetunnistus ega tema nüüd juba rindestaabist saadud komandeerimistõend.

Zvjagintsev võttis telefonitoru, helistas direktsioonile, ütles oma nime ja palus end ühendada Zaltsmaniga.

Naisehääl vastas talle, et Zaltsmani pole, asetäitja aga käib tsehhides ringi.

Zvjagintsev helistas kaitsestaapi, kuid selgus, et staabiülemat pole kohal.

Juba ärritatult heitis ta pilgu sellele järeleandmatule valvurile, kes oma õigsust tunnetades tema ebaõnnestuvaid katseid jälgis. Siis otsustas ta parteikomiteesse helistada. Sealt küsis ta Kozinit, kuid mehehääl vastas:

«Keda? Kas te, seltsimees, siis ei tea, et Kozinit ei ole Leningradis?»

«Aga Koroljov,» küsis Zvjagintsev, kartes, et teisel pool toru hargile pannakse, «kas teda ... kah ei ole?»

«Ivan Maksimovitš või? Praegu ei ole,» kuulis Zvjagintsev vastuseks. «Ta on rajooni aktiivil. Kõik büroo liikmed on praegu aktiivil.»

Viimased sõnad rõõmustasid ja rahustasid Zvjagintsevit. Tähendab, Ivan Maksimovitš on elus ja terve. Igatahes elus, aga see on praegu Leningradis, nagu Zvjagintsev nüüd juba mõistis, üpris suur asi.

«Aga teie, seltsimees major, oleksite võinud mulle öelda, keda teil vaja läheb,» lausus valvur nüüd manitsevalt. «Siis poleks teil vaja olnud helistadagi. Kõik on ju rajoonikomitees, juba pool tundi tagasi läksid minema.»

«Mida ma nüüd tegema peaksin?» mõtles Zvjagintsev endamisi. «Kas seista siin läbipääsuruumis ja oodata, kuni tehase juhtkond tagasi tuleb? Kuid aktiivi koosolek võib kesta tunni, kaks või kolmgi ...» Otsus tuli ootamatult. «Lähen õige rajoonikomiteesse, sest Narva väravani on siit kõige rohkem poole tunni tee.»

Ta läks läbipääsuruumist välja ja hakkas siis viadukti poole astuma, ise tähelepanelikult silmitsedes kõike, mida ta autoaknast vaid vilksamisi oli näinud.

Kell oli juba üheksa läbi, aga tohutu suure maskeerimisvõrgu all, mis õhus kattis Streikide tänavat kuni viadüktini, valitses veel pooleldi hämarus. Maskeerimisvõrgule kogunenud lume tõttu ei paistnud võrk üldse läbi ja oli kohati kõvasti alla vajunud. Õhust pidi see ilma hooneteta lageda väljana paistma. Kuigi taoline maskeering nüüd, pärast nii palju kuid kestnud blokaadi, vaevalt küll sakslasi petta suutis. Vaenlase eesmistelt positsioonidelt võis tehase piirjooni hea välipikksilmaga muidugi kergesti näha. Juba sügisel olid sakslased tehase territooriumi iga kvadraati enam-vähem täpselt tulistada jõudnud.

Zvjagintsev kõndis pikkamisi mööda hangede vahele sissetallatud rada, sest kiirustada polnud tal nüüd kuhu gile.

Ümberringi olid majad lõhutud, seintes haigutasid täis nurkses mustavad aknaavad. Kuid nende aknaavade taga võis aimata kuulipildujate torusid. Ühel seinal nägi Zvjagintsev värviga kirjutatud üleskutset: «Seltsimees! Pea meeles, et vaenlane seisab meie väravas!» Risti teel olid kahel pool tänavat majanurkade juurde doti ehitatud. Viadukti taga muutus kohe valgemaks, sest taevas polnud siin võrguga kinni kaetud. Zvjagintsev hakkas kiiremini edasi astuma.

Rajoonikomitee hoone juures vaatas ta kella. Kaksküm mend minutit puudus kümnest. Ta avas kõrge, kulunud puu-ukse, astus üle läve ja sattus sedamaid hämarusse. Pimedust hajutasid nõrgalt kõigest kaks tahmalampi, valgustades ainult osa trepist, sellest vasakul pool seisvat raskekuulipildujat ja mingeid paremale kuhjatud kirjutuslaudu, mis nähtavasti olid tarbetuse tõttu siia kokku toodud.

Zvjagintsev sai vaid mõned sammud trepi suunas astuda, kui ta kellegi mehe häält kuulis:

«Kuhu te lähete, seltsimees?»

Ümber pöörates nägi ta lähenevat inimest. Tol oli läkiläki peas ja rihmaga kokkutõmmatud vatikuub seljas. Varrukal aga punane side.

«Ma ... Kas siin toimub parteiaktiivi koosolek?» küsis Zvjagintsev ebakindlalt, sest tal oli juba tekkinud kahtlus — on ju siin kõik ikkagi liiga pime ja lagedavõitu.

«Kes te olete ja kust te tulete, seltsimees?» küsis korrapidaja ja Zvjagintsev nägi nüüd, kuidas mehe käsi pikkamisi kabuuri poole liikus.

Zvjagintsev võttis taskust dokumendid ja seletas, et teda on suunatud Kirovi tehasesse ja tal oleks kiiremas korras vaja näha kedagi tehase juhtkonnast.

Korrapidaja võttis dokumendid, läks tahmalambikese juurde ja uuris valgusele ligemale kummardudes kaua ning norivalt nii sõjaväetunnistust kui ka komandeerimistõendit. Dokumente tagasi andes lausus ta märksa usaldavamalt:

«Koosolek kestab juba tund aega. Küllap lõpeb varsti.»

«Vaevalt küll,» lausus Zvjagintsev pead vangutades, sest ta teadis oma sõjaeelsetest kogemustest, et parteiaktiivi koosolekud tavaliselt ikka kaua kestavad.

«Nüüd pole pikkadeks juttudeks aega,» nentis korrapidaja muigamisi ja jäi siis äkitselt midagi kuulatama. Välisukse poole pöördudes ütles nagu endamisi: «Loobib neid kusagil kaugel ...» Seejärel vaatas ta uuesti Zvjagintsevile otsa ja küsis ootamatult: «Kas olete partei liige, seltsimees major?»

«Arusaadavalt.»

«Kas parteipilet on kaasas?»

«Parteipilet?» küsis Zvjagintsev imestunult vastu, sest juba ammuilma ei olnud tal seda kellelegi esitada tulnud peale parteiorganisatsiooni sekretäri, kui ta liikmemaksu tasus. «Kas on vaja näidata?»

«Esitage!»

Parteipiletit hoidis Zvjagintsev vormipluusi paremas taskus, teistest dokumentidest lahus, ja selle tasku klapp oli kindluse mõttes seestpoolt haaknõelaga kinni pandud. Zvjagintsev hakkas nüüd rutakalt poolkasukat, seejärel ka vormipluusi lahti nööpima, päästis siis haaknõela lahti ja tõmbas parteipileti taskust välja.

Korrapidaja lehitses seda tähelepanelikult, eriti hoolikalt uuris ta aga foto nurgale löödud pitserit. Parteipiletit Zvjagintsevile tagasi andes lausus ta rangelt:

«Möödunud kuu liikmemaksu oleks aeg juba tasuda, seltsimees major.» Seejärel aga küsis: «Kas te kedagi tehase inimestest nägupidi tunnete?»

«Muidugi tunnen,» vastas Zvjagintsev rutakalt, «näiteks Koroljovi parteikomiteest ...»

«Noh nii, aga tema istub just presiidiumis!» teatas korrapidaja rõõmustades. «Olgu pealegi. Minge üles. Seal on koridori lõpus uks ... Ainult minge tasa.»

Zvjagintsev läks trepist üles, liikus mööda pimedat ja külma koridori edasi, paotas ukse ja puges saali.

Mõne hetke seisis ta seljaga vastu ust ja püüdis kuidagi orienteeruda. Saal oli mõnede tahmalampide ja küünaldega vaid hädavaevu valgustatud. Aknaid siin nähtavasti polnud olemaski, või siis olid need laudadega tihedasti kinni löödud, vähemalt ühtki päevavalguse kiirt siia küll ei tunginud.

Laval istus laua taga mitu vatikuues ja eest lahtinööbitud poolkasukas meest. Keskmine tool oli tühi. Laual põles üksainus küünal ja istujate nägusid polnud üldse näha.

Vasakul pool, otse lava ääres, seisis esineja. Teistest erinevalt oli tal tavaline ülikond seljas ja isegi lips ees,

ainult püksid olid tal viltidesse topitud ja pintsaku peale oli sõjaväe kasukvest pandud.

Tolle mehe esimesteks sõnadeks, mida Zvjagintsev sisse tulles kuulis, olid:

«... on raske ... väga raske, seltsimehed! Ja me kõik teame seda. Kuid olles jagu saanud kõigist katsumustest, leiame endas jõudu tulla toime sellega, mis meid veel ees ootab. Aga neid katsumusi, seltsimehed, millest meil tuleb võitu saada, on küllaltki palju ja meie rajooni töötajatel, eelkõige kommunistidel, tuleb enesele sellest selgesti aru anda...»

Zvjagintsev libistas pikkamisi pilgu üle saali. Siia oli vähemalt oma sada viiskümmend inimest kogunenud. Inimesed istusid tihedasti ridadeks kokkulükatud toolidel ja selles hämaruses paistsid nad Zvjagintsevile mingi tihke massina, justkui ühtse pangana.

Zvjagintsev vaatas hoolega saalis ringi, püüdes leida kohta, kuhu ta võiks end istuma sättida. Lõpuks märkas ta vastasseina ääres vasakul vaba tooli ja hakkas sinna trügima. Kohale jõudnud, asetas ta oma seljakoti jalge ette põrandale ja asus kõnelejat kuulama.

«Me teame, seltsimehed,» rääkis too kasukvestis mees, «et me ei kannata ega võitle üksi. Kogu meie nõukogude rahvas kannab tohutu suuri ohvreid. Kuid need pole asjatud ohvrid. Vaenlane tasub nende eest oma verega. Kas mäletate, mida rääkis seltsimees Stalin oma kõnes Punasel väljakul? Saksamaa on kaotanud juba neli ja pool miljonit sõdurit! Aga see oli novembri alguses! Tuletage meelde, seltsimehed, ka meie Kõrgema Ülemjuhataja teisi sõnu selle kohta, et Moskvat ja Leningradi kaitstes on Nõukogude väed hävitanud oma kolmkümmend Saksa kaadridiviisi, aga see tähendab, et Isamaasõja ääsitules sepistatakse ja on juba sepistatud uusi nõukogude sõdureid ja komandöre, kes homme juba Saksa armeele suureks ohuks muutuvad. Ka seda räägiti novembri alguses, ja minu arvates võime me täna täiesti veendunult öelda, et meie Punaarmee, meie Leningradi kaitsjad ongi juba neetud fašistidele selliseks ohuks muutunud!...»

Saalis vallandus aplaus. See polnud küll kuigi vali, sest enamik aplodeeris kindaid käest võtmata.

«Kes praegu esines, kuidas ta nimi on?» küsis Zvjagintsev oma naabrilt.

Too pööras pea imestunult tema poole ja lausus:

«See on Jefremov. Kas teie teda siis ei tunne?»

Jefremov läks nüüd aegamisi, otsekui vastu tahtmist laua juurde ja istus seal keskmisele vabale toolile. «Nähtavasti on see rajoonikomitee esimene sekretär,» mõtles Zvjagintsev endamisi.

Jefremov võttis aga laualt paberilehe, küünitas selle küünlaleegi poole ja teatas:

«Sõna on seltsimees Kuzovkinil.»

Kes see Kuzovkin peaks olema, seda Zvjagintsev loomulikult ei teadnud. Too puges oma tihedast, peaaegu külg külje kõrval istuvate inimeste reast välja ja suundus trepi poole, mis lavale viis. Kuzovkinil polnud seljas ei vatikuube ega kasukat nagu enamikul teistest koosviibijatest, vaid hoopis sõjaväesinel. Astunud esimesele trepiastmele, lõi ta äkitselt vankuma, vehkis siis kätega, et tasakaalu säilitada, seisis hetke paigal ja hakkas suurivaevu jalgu liigutades edasi astuma.

Zvjagintsev mõtles alguses, et too Kuzovkin on invaliid ja nähtavasti sõjaväest või rahvakaitsest jalahaava tõttu demobiliseeritud. Aga ei, ta ei olnud invaliid, vähemalt selle sõna harjumuspärases mõttes mitte, ja Zvjagintsev, kes ise alles suhteliselt hiljaaegu oli kepiga komberdanud, taipas peagi, et Kuzovkinit ei pane vaaruma mitte valu, vaid nälg — sest eks läinud Jefremovgi samasugusel aeglasel, ebakindlal kõnnakul oma kohale laua taga...

«Seltsimehed,» lausus lõpuks lavaservani jõudnud Kuzovkin, «siin on juba paljud esinenud ja praegu me kuulsime meie esimese sekretäri kõnet...»

Zvjagintsev oli rindel harjunud kas siis külma saanud või kähisevate häältega. Kuzovkini hääl oli aga nõrk ja kuidagi lame, justkui oleksid tema häälepaelad üksnes vaevaga täitnud neile üle jõu käivat ülesannet.

«... raskustest ma rääkima ei hakka. Räägin sellest, millele meie, parteiaktiiv, veel küllaldast tähelepanu ei osuta. Ma räägin valvsusest, seltsimehed...»

«Valvsusest?» kordas Zvjagintsev endamisi ja mõtles siis: «Millisest valvsusest võib rääkida siin, selles rajoonis, kus tühjadest aknaavadest vaatavad välja kuulipildujatorud, kus tänavanurkadele on püstitatud barrikaadid ning rajatud dotid ja peaaegu igal sammul kontrollitakse dokumente?»

Kuzovkin aga jätkas:

«Linna parteikomiteest läkitati meie tehase parteikomiteesse kiri. See oli kirjutusmasinal trükitud. Ma kohe näitan teile seda...»

Nende sõnadega pistis ta käe pikkamisi sineli taskusse ja tõmbas sealt mingi paberi välja. Pöördus siis presiidiumilaua poole ja ütles:

«Näidake tuld, seltsimehed!»

Jefremov võttis mürsupadrunist meisterdatud aluse, kuhu küünal oli kinnitatud, ja ulatas selle enda kõrval istuvale mehele, too aga järgmisele. Lõpuks liikus küünlatuli laua servani. Kuzovkin astus sammu laua poole, asetas lauanurgale paberi, silus seda peoga. Uuesti saali poole pöördudes tõstis paberi küünla kohale. Zvjagintsev jõudis märgata, et see oli ümbrik, tavaline kirjaümbrik.

«Näete nüüd, seltsimehed, see on kirjaümbrik,» ütles Kuzovkin. «Nüüd aga . . . see, mis siia on kirja pandud.» Ta käändus jälle pooleldi küünla suunas ja hakkas ümbrikku silmade ees hoides lugema:

««Smolnõi. Kommunistlik Partei. Leningradi linnakomitee. Seltsimees Ždanovile.» Meie rajooni postitempel . . . Tähendab, nii et,» lausus ta uuesti saali poole pöördudes, «kirjutab Kommunistlikule Parteile. Leningradi linnakomiteele. Aga nüüd loeme, mis siin kirjas seisab . . .»

Küünlatuli heitis pimeduses valgust kondistele ja kohmetunud sõrmedele, millega Kuzovkin püüdis ümbrikust kirja välja tõmmata. Lõpuks see tal õnnestuski. Paberilehte silmade ees hoides luges ta:

««Meie väga austatud juht seltsimees Ždanov. Olen lihtne tööline ja kirjutan teile sellepärast, et mul pole enam jõudu neid piinu kannatada . . .» Tähendab, tal pole jõudu!» kordas Kuzovkin mingi sarkastilise kaastundega saali poole vaadates.

Kõik vaikisid valvsalt. Seda ähvardavat valvsust tundis Zvjagintsev mingite tabamatute tunnuste järgi, võib ka olla, et selle järgi, kuidas inimesed olid kõik nüüd ettepoole kummargil. Ta ise oli samuti enesele märkamatult ettepoole kummardunud ja pilgu kramplikult paberilehele suunanud, mida Kuzovkin käes hoidis.

«Me kõik oleme hukkumisele määratud,» jätkas Kuzovkin lugemist, «ja teie teate seda väga hästi. Inimesed surevad tuhandete kaupa. Varsti algab näljamäss. Mina kui bolševike parteile ustav lihtne töömees palun teid teiste samasuguste proletaarlaste nimel kuulutada Leningrad lahtiseks linnaks teiste tsiviliseeritud riikide, näiteks Prantsusmaa eeskujul.»

Saalis algas arusaamatu sumin, nagu oleks ammuilma

jahtunud vulkaani sügaval sisemuses mingi kume kõmin tekkinud.

«Pidage, seltsimehed!» ütles Kuzovkin kätt tõstes. «Kuulake lõpuni, olge ometi kannatlikud. Ma loen edasi: «Omal ajal kirjutati meie lehtedes, et just selliseks linnaks kuulutati Pariis. Ja mis siis juhtus? Mitte keegi seal ei nälginud ega surnud. Ja Saksa armee seda linna ei puutunud. Ja kõik, mis seal kultuurset oli, jäi alles. Ega meil seda kultuuri vähem ole kui Pariisis. Sellepärast ma proletaarlaste nimel palungi teid, käituge kultuurselt ja teatage raadio teel, et Leningrad on nüüdsest peale lahtine linn. Seniks teie V. V. Andrejev, nii- ja niisuguse tehase tööline.» Ja nüüd ongi kõik.»

«Kus see lurjus on?!» hüüdis keegi naine katkeval häälel.

Ja alles äsja koosolekul valitsenud hauavaikuses midagi justkui plahvatas. Oli kuulda pahaseid hõikeid, kirumist ja nihutatavate toolide kolinat, mis kõik ühte sulas. Vulkaan hakkas ootamatult tegutsema, pursates hõõguvat laavat ja kive, olles valmis tuhastama ja hävitama kõike oma teel.

«Tasa, seltsimehed!» hüüdis Kuzovkin ootamatult valju häälega, ise sealjuures juba rusikasse kortsutatud paberiga kätt üles tõstes. Ja kui sumin vaibus, lausus ta: «Siin keegi seltsimees, nagu mu kõrv suutis tabada, tunneb huvi, kus see lurjus praegu on. Kannan parteiaktiivile ette, see lurjus on praegu veel karistamata . . . Ja ainult ühel põhjusel. Säärast töölist meie tehases ei ole! Selge? Ei ole! Me kontrollisime seda hoolikalt. Ja ei ole teda üldsegi leningradlaste hulgas. Ja kui ta peakski olemas olema, siis kusagil teisel pool Forelli haiglat. Ühesõnaga, seltsimehed, see kiri osutus võltsinguks. Valeks.»

Kuzovkin tegi pausi ja jätkas:

«Ometi on keegi selle kirja meie linna toonud. Ja postkasti visanud. Tähendab, seltsimehed, meil on vaja ilmutada revolutsioonilist valvsust. Veel ja veel kord valvsust. Peale selle peame tugevdama tööd rahva hulgas. On vaja luua agitbrigaadid, et agitaatorid inimestele olukorda selgitaksid ja nende küsimustele vastaksid. Tuleb, ühesõnaga, fašistide propagandale meie bolševistlik sõna vastu seada. Seda esiteks. Aga teiseks, seltsimehed,» jätkas Kuzovkin jällegi tasasel häälel, «on vaja mõelda, mida me surnutega tegema hakkame, nendega, kes nälga

on surnud ... Siin pole mingit sõjasaladust, sest me kõik teame, et inimesed surevad.»

«Ja mida te soovitate?» küsis Jefremov.

«Nad tuleb ju kuidagi maha matta, seda ma soovitangi,» ütles Kuzovkin nüüd juba vaevu kuuldavalt. «Tuleb ette sedagi, et surnud mitu päeva korteris lamavad. Või ... noh, ühesõnaga seal, kus surm neid tabab. Mõnel pole sugulasi jäänud, kes neid maha võiksid matta. Ja kuhu neid mattagi? Maa on külmunud, hauakaevajaid pole ammuilma olemaski. Ja ongi, seltsimehed, kõik, mida ma öelda tahtsin.»

Kuzovkin läks nüüd aeglasel sammul trepi juurde ja hakkas sealt ettevaatlikult astmeidpidi alla tulema.

Zvjagintsev istus oma kohal ja oli masendatud sellest, mida Kuzovkin lõpetuseks oli öelnud. Temale, kes polnud veel ööpäevagi linnas viibinud, ei olnud pähegi tulnud, et ka niisugune probleem võis siin eksisteerida. Talle meenus tema eilne kohtumine mehega, kes laipa vedas. Kuhu ta seda vedas? Kus ta kavatses teda maha matta?

Küünal, mida käest kätte edasi oli antud, liikus presiidiumilaual jälle keskkoha poole ja Zvjagintsev märkas nüüd presiidiumi teises reas istuvat Koroljovi. «Ivan Maksimovitš!» oleks Zvjagintsev tahtnud hüüda, kuid ta suutis end muidugi vaos hoida. Ta võttis taskust märkmiku ja kirjutas sinna peaaegu käsikaudu:

«Kulla Ivan Maksimovitš, see olen mina, Aleksei Zvjagintsev, tere päevast! Sain käsu jällegi teie juures tehases tööle asuda, kuid kedagi juhtkonnast ma tehases kätte ei saanud. Ma istun siin, saalis. Vahest te saaksite hetkeks koridori tulla?»

Kirjutas siis nime alla, murdis paberilehe kokku, kirjutas teisele poole: «Presiidiumi, sm. Koroljovile», ja puudutades enda ees istuva mehe õlga, andis kirja talle edasi.

Ja just siis teatas koosoleku juhataja:

«Sõna on seltsimees Koroljovil!»

Ivan Maksimovitš tõusis ja läks lava äärde.

Kume, kuid selgesti siia saali kostev plahvatusmürin kärgatas siis, kui Koroljov alles poolel teel oli. Nähtavasti lõhkes suurtükimürsk kusagil rajoonikomitee hoonest mitte väga kaugel. Koroljov peatus hetkeks, pööras pisut pead, püüdes nähtavasti kindlaks määrata, kustpoolt plahvatus kostis, ja ära oodates, kas sellele veel teinegi plahvatus ei järgne. Seejärel astus ta lava servale.

Kuidas Zvjagintsev ka ei pingutanud, ikka ei suutnud

ta siiski seletada, kuidas Ivan Maksimovitš välja näeb. Selles poolhämaruses paistsid kõik näod hallidena.

«Seltsimehed!» alustas Koroljov Zvjagintsevile nii tuttava ja ühtaegu ka millegipoolest muutunud häälega. «Eelkõige tahaksin ma parteiaktiivile öelda, et valitsuse poolt antud lisaülesande, mille Kirovi tehas möödunud kuul sai, on meie tööliskollektiiv täitnud. Täna võitlevad Moskvat kaitsvad sõjamehed meie, Kirovi tehase relvaga.»

Kõlas aplaus. See ei jõudnud veel vaikida, kui kärgatas uus plahvatus, nüüd juba kahtlematult kusagil läheduses, sest läbi saali kandus küll kerge, kuid ikkagi tajutav õhulaine. Mõned küünlad kustusid sedamaid.

«Miks küll inimesed endist viisi, nagu polekski midagi juhtunud, edasi istuvad?» mõtles Zvjagintsev ärevalt. «Tuleks otsekohe laiali minna! Rajoonikomitees peaks kindlasti varjend olema ...» Kuid keegi ei liikunud paigast. Kulisside tagant ilmus toosama punase käesidemega korrapidaja, kes all välisukse juures oli seisnud. Ta läks Jefremovi juurde, ja kummardudes tema poole, ütles midagi. Rajoonikomitee sekretär noogutas vaevu märgatavalt ja korrapidaja läks minema.

«... me ei tohi vaadata mitte tagasi, vaid edasi,» jätkas Koroljov. «Muidugi näeme me enda ees võitu. See on siis, kui kaugemale vaadata. Lähemal aga ...»

Uus plahvatus raputas hoonet. Ühtaegu kustusid kõik küünlad ja lambid. Saal mattus täielikku pimedusse.

«Nüüd algab paanika!» mõtles Zvjagintsev ärevalt. Kummatigi valitses saalis vaikus.

«Ma kohe lõpetan, seltsimehed,» kostis uuesti Koroljovi hääl, «kel on tikku, süüdake ometi küünlad!»

Saalis hakkasid tikutuled süttima. Siis võttis üks küünal tuld. Seejärel teine. Keegi krapsas tikust tuld ja süütas küünla ka presiidiumilaual.

«Niisiis, seltsimehed,» alustas nüüd Koroljov uuesti juttu, «lähemas tulevikus ootavad meid ees tulistamised ja nälg. Kõigest sellest tuleb meil veel minna ...»

Jällegi kaikus plahvatusmürin, sedapuhku küll juba palju kaugemal.

«On lurjused, mitte ei lase mõtet lõpetada,» lausus Koroljov juba pahaselt. «Muidugi, seltsimehed, on olukord raske. Meil, valutsehhis, katkestati just siis elektrivoolu andmine, kui töölised terast vormidesse valasid. Aga vormid olid mürskude valamiseks ette nähtud ... Käsitsitööd,

seltsimehed, aga saame jätkata ka siis, kui voolu ei ole. Näiteks lukksepatööd . . .»

Sel hetkel tõusis koosoleku juhataja laua taga püsti ja lausus Koroljovi juttu katkestades tasakesi: «Sa vabanda, Ivan Maksimovitš.» Seejärel aga juba valjemini: «Ma arvan, seltsimehed, et sellega tuleb meil aktiivi koosolek lõpetada. Rajooni ju tulistatakse ägedalt . . .»

«Oota ometi, Jefremov!» ütles Koroljov pahaselt õlgu kehitades. «Meil, Kirovi tehases, käivad iga päev ägedad tulistamised, leidis, millega meid üllatada! Niisiis, ma tahan praktilisi ettepanekuid teha. Esiteks: kommunistidel tuleb jälgida seda, et töö tehases ühekski päevaks ei katkeks. Freesijad võivad töötada kohaliku mootori vooluallikatel, aga lukkseppadel pole voolu vajagi. Teiseks. Igal tootmisalal alustada massilist ajutiste plekk- ja saunaahjude valmistamist, muidu käib meil selles asjas omaette nokitsemine, kes aga mida kokku klopsib. Kolmandaks: tuleb avada, kus see vähegi võimalik, täiendavaid statsionaare düstroofikutele. Ja lõpuks: soovitada kommunistlikel noortel üleplaanilisi kohustusi võtta. Noh, aga kommunistid näitavad selles asjas eeskuju. Niiviisi. Nüüd aga kõige viimane ettepanek: tehastes, kus töölisi liimiga premeeritakse, tuleb seda parteikomiteega kooskõlastatult teha. Sellepärast, et . . .»

«Liimiga?» kordas Zvjagintsev nõutult endamisi. «Missuguse liimiga, ja milleks? . . .»

Raksatas uus plahvatusmürin.

Koroljov ohkas, seisis mõne sekundi veel, siis aga pomises endamisi, aga nii, et see tervele saalile kuulda oli:

«Ei lasta juttu lõpetada.»

Siis lõi ta käega, milles ta tugevasti mütsi hoidis, vajutas seejärel mütsi pähe ja läks oma kohale. Zvjagintsev nägi, kuidas Jefremov talle ühe paberi üle andis, ja tal polnud kahtlustki, et see just tema kiri oli.

«Seltsimehed,» ütles Jefremov nüüd valjusti, «nõupidamine on lõppenud. Kõigil tuleb alla varjendisse minna.»

Inimesed hakkasid ilma igasuguse rututa toolidelt tõusma. Zvjagintsev nägi, kuidas Koroljov kirja lugemise lõpetas ja saali poole vahtima hakkas. Zvjagintsev tõusis ja liikus trügimisi lava poole. Ta polnud veel poolde saaligi jõudnud, kui ta Koroljovi häält kuulis:

«Zvjagintsev! Major! Oled sa siin?»

«Siin, siin!» vastas major valjusti.

V

Ööl vastu 17. novembrit pommitasid sakslased uuesti pealinna. Alles hulk aega pärast südaööd helistas õhukaitsestaabi ülem Kremli pommivarjendisse ja kandis ette, et oht on möödas ja kaheksast linna kohale tunginud lennukist on kolm alla tulistatud ja põlevad praegu — kaks neist Himki piirkonnas ja üks «Dünamo» tehase lähedal. Viiel vaenlase pommitajal õnnestus ära lennata.

Stalin lahkus varjendist, ootamata ära, kuni diktori plaadilevõetud hääl oleks õhuhäire lõppu välja kuulutades lausunud sõnu, mida nendel minutitel sajad tuhanded moskvalased kas siis metroojaamade võlvide all või majade keldrites nii ootasid: «Kodanikud! Õhurünnaku oht on möödas. Õhuhäire on lõppenud! . . .»

Kinninööpimata sinel seljas ja läkiläki peas, läks Stalin pikkamisi üle Ivanovskaja väljaku Rahvakomissaride Nõukogu hoone poole.

Eelmisel ööl siin lõhkenud pommi lehtrist möödudes jäi Stalin seisma ja vaatas mõnda aega üksisilmi seda mitte just kuigi sügavat, mustavat auku.

Kaks valveteenistusemeest võtsid harjumuspäraselt mõningase vahemaaga nii paremal kui vasakul temast oma kohad sisse ja vahtisid ärevalt küll tema üksikut kuju keset seda lagedat väljakut, küll taevast, mida mööda ikka veel prožektorite kiired roomasid.

Millest võis Stalin neil minutitel seal mõelda? Vahest sellest, et see esimene saksa pommi tabamus Kremli territooriumil võib pahaks endeks olla?

Kuid Stalin oli ratsionaalselt mõtlev inimene ja sellest, et saksa lennukil õnnestus Kremli kohale lennata ja siia fugasspomm visata, võis ta ehk pigem teha järelduse, et Moskva valitsushooneid kaitsvaid õhutõrjemehi ja hävituslennuväe juhtkonda tuleks karistada.

Aga võib-olla mõtles ta hoopis sellest, et lendur, kes pommi viskas, jõudis seda plahvatust pildistada, ja homme, kui mitte juba täna, ilmub see foto kõigis Saksa lehtedes.

Ent juba 22. juulist, tollest ööst alates, mil mõningatel vaenlase lennukitel õnnestus Moskva kohale taevasse läbi murda, olid Berliini lehed ja raadio korduvalt pasundanud edukatest Moskva pommitamistest. Juba esimeses teates, mis 23. juulil avaldati ja eetrisse anti — Stalinile oli

selle kinnipeetud raadioinformatsiooni teksti näidatud oli juttu sellest, et «kogu öö möllasid Moskvas tulekahjud, hommikuvalges nägid moskvalased aga Kremli varemeid, mille vahel ekslesid mingid inimesed midagi otsides».

Ei, küllap ei mõelnud Stalin seda pommilehtrit silmitsedes mitte Kremli territooriumil lõhkenud pommist. Ta vaatas seda mustavat auku, kuid ta mõtted olid siit kaugel, Klíni all, kus vaenlasel oli õnnestunud rindest läbi murda. Stalin ei olnud küll mitte kunagi selles Moskvast kaheksakümne kilomeetri kaugusel asuvas väikelinnas käinud ega kujutlenud enesele sedagi, milline see Klin välja võiks näha. Kaardil tähistas Klini pisike täpike siugleval joonel, mis Moskvast loodesse, Leningradi poole roomas. Siiani oli see joon, kui see kaarti silmitseva Stalini vaatevälja sattus, talle visalt meenutanud vaid üht: raudteeühendus Leningradiga on läbi lõigatud ja linn lämbub blokaadirõngas.

Leningradis oli Stalin viimati käinud 1934. aastal. See oli masendav, Kirovi matustega seotud reis ja Stalin püüdis seda mitte meenutada. Kuid praegu, kui ta tahtis mõtes enesele ettekujutust luua, mis nendel hetkedel Klinis võib toimuda, mõtles ta ka sellele, et siis, kolmekümne neljandal aastal, sõitis ta ju läbi selle linnakese.

Stalin tõstis pea, justkui oleks ta vaid suurivaevu oma pilgu sellelt tema jalge ees haigutavalt augult lahti suutnud kiskuda, tõmbas oma kinninööpimata sineli hõlmad koomale, ja nagu vihastades selle peale, et ta mitu nii kallist minutit oli sihitult siin ära raisanud, hakkas ta nüüd kiirel sammul Rahvakomissaride Nõukogu hoone poole astuma. Poskrebõšev oli juba vastuvõturuumis, ta oli Stalinist pisut varem varjendist lahkunud ja kohtas teda kabineti ukse juures.

«Kas purustuste kohta juba andmed on olemas?» küsis Stalin.

«Ei ole veel saabunud,» vastas Poskrebõšev. «Alles praegu teatati õhuhäire lõppemisest.»

«Kutsuge Homenko telefoni juurde,» käskis Stalin, lahti lükates ust, mis viis tema kabineti kõrval olevasse tuppa, kus seisid voodi, väike laud telefonidega, mis olid tema kabinetis asuvate telefonide paralleelaparaadid, ja veel riidevarn. Stalin võttis sineli seljast ja mütsi peast, riputas need varna, ja tulnud seejärel tagasi kabinetti, nägi ta, et Poskrebõšev ikka veel seal oli.

«Ma palusin teid Homenkot telefoni juurde kutsuda!» kordas Stalin pahaselt ja läks siis pika, kaartidega kaetud laua juurde.

«Kolmekümnenda armeega pole senini sidet,» vastas Poskrebõšev süüdlaslikult, «ma ju proovisin kohe, kui siia jõudsin . . .»

«Siis kutsuge Žukov!» ütles Stalin ümber pööramata ta juttu katkestades.

Mõne minuti pärast kandis Poskrebõšev ette, et Läänerinde ülemjuhataja on telefonil.

«Mis teil uut on, seltsimees Žukov?» küsis Stalin, ja paistis, nagu tahaks ta rõhutatult rahuliku tooniga, millega ta seda ütles, Žukovi mälust need teised tema enda poolt alles üsna hiljuti lausutud sõnad ära kustutada. «Ma saan aru küll, et on nii vähe aega möödunud,» jätkas ta siis, «aga ma ei saa Homenkoga kuidagi ühendust. Tahtsin talle öelda seda, mis ta ära on teeninud. Aga võib-olla teie teate . . .»

«Minu andmetel jätkab Homenko Volga äärde taandumist, Kalininist lõuna pool,» ütles Žukov.

«Tähendab . . . põgeneb?»

«Seltsimees Stalin,» lausus Žukov nüüd kõvemal häälel, «vaenlane paiskas kolmekümnenda armee vastu vähemalt kolmsada tanki. Kas teile on teada, kui palju tanke on Homenkol?»

Jah. Stalinile oli see teada. Kõigest viiskümmend kuus halvasti relvastatud kergetanki. Aga Žukovi küsimus oli kõlanud etteheitena ja Stalin ütles nüüd juba järsumal toonil:

«Vastase üleolekust tankide osas pole ma teist halvemini teadlik. Kuid . . .» Stalin tegi tahtmatu pausi ja lõpetas siis tasemini: «Kuid taga on — Moskva . . .»

«Ma tean seda, seltsimees Stalin,» vastas Žukov rahulikult. Ja lisas siis: «Ka Homenko teab seda. Ma tahaksin ühe ettepaneku teha.»

«Millise?» küsis Stalin rutakalt.

«Anda kolmekümnes armee Kalinini rindelt mulle üle.»

«Aga see ju pikendab Läänerinde kaitseliini,» lausus Stalin kahtlevalt. «Või hakkab teil olukord stabiliseeruma?» Tema hääles kõlas lootus.

«Stabiliseerumisest ei saa praegu veel juttugi olla,» vastas Žukov. «Käivad ägedad lahingud.»

«Millistel rindelõikudel?»

«Vaenlase pealöögi võtavad enda peale laskurdiviisid —

kindral Panfilovi kolmesaja kuueteistkümnes, kindral Beloborodovi seitsmekümne kaheksas ja kindral Tšernõšovi kaheksateistkümnes. Ägedaid lahinguid peavad meie tankibrigaadid ja kindral Dovatori ratsaväekorpus. Kolmekümnenda armee Läänerinde koosseisu ületoomine annab meile suurema manööverdamisvõimaluse.»

«Hea küll,» lausus Stalin pärast lühikest vaikimist. «Täna saate käskkirja.»

Ta pani telefonitoru hargile ja tuli kaartidega laua juurde tagasi.

Istra ja Volokolamski piirkonnast murdsid sakslaste tankid Moskva peale. Sellest, kas Žukovi poolt loetletud diviisid vastu peavad, olenes pealinna saatus...

Kas oli see sakslaste poolt 16. novembril teostatud läbimurre Stalinile täielikuks ootamatuseks? Kas see tabas teda niisama äkitselt nagu hitlerlaste vägede ettenägematu sissetungiminegi 22. juunil? Kas see tema südamepõhjast tulnud traagiline ja täis kibedust küsimus Žukovile: «Kas olete kindel, et me Moskvat suudame kaitsta?» oli tõestuseks sellest, et Stalin ähvardava ohu ees enesevalitsuse kaotas?

Ei, selline väide poleks õige olnud.

Mitu kuud kestnud sõja kogemused hoiatasid Stalinit, et novembri esimestel päevadel saavutatud suhteline jõudude tasakaal Moskva all on ainult ajutine, et varem või hiljem vaenlane uut pealetungi alustab ja jällegi pealinna püüab tungida.

See tõsiasi, et esmakordselt pärast Smolenski lahinguid õnnestus vaenlast peatada peamisel, otsustaval suunal, sisendas Stalini hinge pigem alateadliku kui olukorra reaalsele analüüsile rajatud usu sellesse, et ennetava löögiga võib kaalukaussi järsult Punaarmee kasuks kallutada. Aga Stalini pealekäimisel tehtud reservide ümbergrupeerimine nõrgendas Žukovi armeed. Ja 16. novembri päev andis Stalinile uue kibeda õppetunni.

Ja siis andsid pikkamööda, kuid kõrvalekaldumatult toimuvad nihked ja muutused tema nagu paistis igavesest ajast igavesti valmis valatud monoliitses karakteris juba end selgesti tunda.

...Mööduvad aastad, Võidu punalipp tõusèb Berliini Riigipäevahoonele ja tänulik inimkond hakkab ülistama suurt nõukogude rahvast... Aga sel rahval tuleb oma kätega oma maa varemetest üles ehitada ja uuesti, samuti nagu kolmekümnendate aastate alguseski, loobuda kõigest

endа jaoks vajalikust, et oma Kodumaa võimsust tugevdada ja mitmekordistada. Ja endist viisi seisab partei ja rahva eesotsas Stalin. Ja tema karakteris peituvad vastuolud, mis näisid olevat sõja poolt maha lihvitud, elustuvad uuesti...

Kuid kõigest sellest juba hiljem.

Praegu aga soovis ta kirglikult saada toetust, abi ja nõu, ja just see kutsuski esile endise Stalini jaoks nii mõeldamatu küsimuse Moskva saatuse kohta...

...Neil päevil, kui selle inimese võim piiritu ja tema ettenägemisvõime vaieldamatu paistsid olevat, nendel sõjaaastatel, kui mitte ainult miljonid inimesed, vaid selkõige just Stalin ise veendunult uskus sellesse, ta nõuannete järele vajadust ei tundnud. Ta ei kahelnud, et ta mõistab kõike paremini kui teised ja näeb kaugemale ette kui teised.

Oli rahvas ja oli tema juht Stalin. Tuntud värsiridu: «Me ütleme Lenin, ja mõtleme — partei, me ütleme partei ja mõtleme — Lenin», laiendas ta kahtlemata ka endale. Pole juhuslik, et oma esimeses sõjajärgses kõnes kutsus ta üles koonduma «Lenini-Stalini partei» ümber.

Jah, talle näis, et on rahvas ja on Stalin, kes teab, mida rahvas vajab, millist teed mööda peab rahvas minema ja mida sellel teel korda saatma. Isegi oma lähedastes võitluskaaslastes nägi ta eelkõige vahendajaid, kelle peamine ülesanne seisab selles, et väsimatult selgitada parteile ja rahvale seda, mis tema, Stalin, on öelnud, ja tema juhiseid ellu viia.

Ja ajaloo käik andis väga paljudel juhtudel talle kinnitust taolisel positsioonil püsimiseks. Eks olnud ju iga masti opositsionääride kallaletungid temale, Stalinile, alati seotud nende katsetega rahvale peale suruda oma, sotsialismist eemale viivat teed? Ja eks väljendanud ju tema neid purustades rahva tahet?...

Kuid tõsiasjadest, mis reaalselt tõendasid, et tal oli paljuski õigus, tegi Stalin järelduse, et tal on õigus nüüd ja alati ja kõiges.

Ja Stalin, kelles see mõte ja teadmine üha enam kinnistus, tundis järjest harvemini vajadust teiste inimeste nõuannete, nende kogemuste, mõistuse ja intellekti järele. Juba hoopis teised kriteeriumid hakkasid tema sümpaatiat ja antipaatiat määrama.

Seda kõike arvestamata poleks võimalik mõista seda, kuidas sõda Stalini karakterit mõjustas. Nagu halasta-

matu kirurg lõikas sõda päev päeva järel välja kõik need liiglihamuhud ja need deformeerunud koed, mis tema karakterisse viimastel aastatel olid kasvanud. Lõikas need maha karmilt, otsekui noalöökidega, säästmata verd, end vabastades sealjuures hinge, et avada seda inimestele.

16. novembri päev andis Stalinile just ühe niisuguse ränga löögi.

Ja sõnad Moskva saatuse kohta, millega ta Žukovi poole pöördus ja mis endise Stalini puhul olid mõeldamatud, tulid tal sügavast südamest, mis tal janunes ühineda inimestega, kes nagu tema isegi, oma õlgadel uskumatult rasket sõjakoormat kandsid ...

Jah, sõja dramaatiline käik ja ränkrasked katsumused, mis maailma esimesele sotsialistlikule riigile osaks langesid, kommunistide partei ja kogu rahva kirglik meelekindlus kaitsta lõpuni oma maad, meelekindlus, mida polnud võimalik suruda maha tankiroomikutega, põletada tulega, teha maatasa pommidega ja mürskudega, tõid selle suure võitluse eesliinile ikka uusi ja uusi väejuhte, poliittöötajaid, tootmise organisaatoreid, konstruktoreid, insenere ... Neid kutsus aktiivselt tegutsema ja nende kasvule aitas kaasa Ajaloo objektiivne käik.

Kuid eksisteeris ka veel subjektiivne tegur, mis oli esimesega tihedas seoses: Stalin tundis järjest tugevamini vajadust igapäevase ja igatunnise kontakti järele teiste inimestega, nende inimeste toetuse järele.

Kunagi oli Stalin üksindust tundnud vaid lõunalauas istudes või siis hilistel öötundidel puhates. Nüüd ei saanud ta enam üksi olles töötadagi. Ja tema Kremli kabinetis valitses nüüd veel harva vaikus, üha rohkem inimesi — küll sõjaväelasi, küll eraisikuid — astus üle tema varem nii ligipääsmatu kabineti läve, üha sagedamini võttis Stalin telefonitoru, et rääkida rinnete ja armeede juhatajatega, sõjanõukogude liikmetega, parteikomitee sekretäridega, tehaste direktorite ja konstruktoritega ...

Kolm edasilükkamatut ülesannet olid praegu Stalini ja kõigi nende ees, kes neil päevil Punaarmee eesotsas seisid. Ja nende ülesannete lahendamisest sõltus paljuski sõja käik. Oli tarvis iga hinna eest eemaldada oht, mis Moskvat ähvardas. Taastada ühendus Leningradiga, mis kogu riigist kahe blokaadirõngaga oli eraldatud. Ja sulgeda lõpuks vaenlasele tee Kaukaasiasse, nõukogude nafta põhiallikate juurde.

Aga nende ülesannete lahendamiseks oli vaja likvideerida või siis vähemalt miinimumini viia see ülekaal relvastuses, mis vaenlasel praegu ikka veel oli.

Ja paistis, et seda kõike on võimatu saavutada. Võimatu sellepärast, et tohutu suured alad koos seal asuvate tehaste ja kaevandustega olid vaenlase poolt vallutatud. Võimatu sellepärast, et paljud evakueeritavad ettevõtted olid veel teel, aga sihtkohta saabunud alles alustasid sõjatehnika tootmist. Võimatu sellepärast, et tööstustoodangu tase oli neil traagilistel päevadel kõigist pingutustest ja sadade tuhandete inimeste üliinimlikust tööst hoolimata siiski kogu sõjaperioodi madalaim ...

Kolmest, kahest, isegi ühest hingetõmbekuust oleks piisanud materiaalse baasi loomiseks, millega saanuks likvideerida sakslaste üleoleku relvastuses.

Kuid vaenlane ei andnud ei kolme, kahte ega isegi ühtainsat kuud hingetõmbeks ...

Nädal pärast seda, kui sakslased olid 30. armee rindest läbi murdnud, jõudsid nad otse Klini lähistele ja meie vägedel tuli selleks, et ümberpiiramisohust pääseda, maha jätta mitte ainult Klin, vaid ka teine, Klinist kakskümmend kolm kilomeetrit kagu pool asuv väike linn, helge ja lustaka, rahuaega meenutava nimega Solnetšnogorsk, päikeseline mägi.

Mõni tund pärast Klini ja Solnetšnogorski vallutamist tungisid kaks saksa tankigruppi juba Jahroma ja Krasnaja Poljana poole. Jahroma asus kuuekümne kolme kilomeetri, Krasnaja Poljana aga kõigest kolmekümne viie kilomeetri kaugusel Moskvast põhja pool.

Ometi kulus saksa tankidel Klinist ja Solnetšnogorskist Jahromani ja Krasnaja Poljanani jõudmiseks nädal aega — niivõrd visa oli verest tühjaks jooksvate Nõukogude vägede vastupanu.

Kuid vaenlane tungis edasi ja ööl vastu 30. novembrit olid saksa tankid Nõukogude Liidu pealinnast vaid kahekümne seitsme kilomeetri kaugusel.

Sellest, et Saksa vaatluspunktides võis pikksilmaga Kremli tornide siluette näha, kuulutas Hitler 30. novembril kogu maailmale.

Kuid eksisteeris veel teinegi tõsiasi, mis oli teada üksnes Stalinile ning partei ja sõjaväe juhtkonna kitsale ringile. Ja just see tõsiasi sai sündmuste käigus määravaks.

See, mida mitte iialgi poleks suutnud korda saata inime-

sed teistsuguses sotsiaalses ühiskonnas ei raha eest ega relva hirmu all, osutus nõukogude inimestele jõukohaseks . . .

Kui sakslased alustasid operatsiooni «Taifuun», oli neil suurtükiväes kahekordne ülekaal. Nüüd, novembri lõpus, oli see ülekaal vaevalt veel kaks kümnendikku protsenti.

Sakslased saatsid kaks tuhat tanki Moskva poole teele, alla poolteise tuhande jõudis neist päris pealinna lähistele. Kuid selleks ajaks oli nende vastas seisvatel Nõukogude vägedel juba tuhat seitsesada kolmkümmend tanki.

Kaks ja pool tuhat vaenlase lennukit oli õhus või siis valmis õhku tõusma Saksa välilennuväljadelt sel ajal, kui Hitler andis von Bockile käsu: «Edasi!» Kuid samasugune hulk sõjalennukeid oli nüüd ka Moskva kaitsjate käsutuses.

Ja võimatu oli teoks saanud. Otsustavat ülekaalu sakslastel novembri lõpuks enam ei olnud ei vägede arvu, ei relvastuse hulga ega kvaliteedi osas.

. . . Mööduvad aastad ja aastakümned. Aeg kustutab põlvkondade mälust üksikasjadki tollest surmaheitlusest, milles kahekümnenda sajandi esimese poole lõpul nõukogude rahvas kaitses mitte ainult oma Kodumaa vabadust ja sõltumatust, vaid ka kogu maailma tsivilisatsiooni tulevikku. Kord ei ole selle suure võitluse osavõtjaid enam elavate kirjas. . . Aga tulevased ajaloolased ja kirjanikud pööravad oma uurijapilgu veel pikka, väga pikka aega nõukogude rahva Suure Isamaasõja kümnete küsimuste juurde kas siis nende ümber vaieldes või neid kinnitades, ümber lükates või üles seades.

Nad püüavad süveneda Nõukogude armee Kõrgema Ülemjuhataja mõtetesse, selle inimese mõtetesse, kelle iseloomus oli kontsentreeritud nii palju vastuolusid ja näiliselt ka üksteist välistavaid jooni.

Ja küsimuste hulgas, mis sõja käiku ja sõja alguses Leningradi müüride alla ja peaaegu Moskva endani väljajõudnud hiigelsuure Saksa armee lüüasaamise põhjusi puudutavad, kõigi nende küsimuste hulgas on kahtlemata ka üks niisugune küsimus: mida mõtles ja tundis Stalin ööl vastu 30. novembrit, kui ta teada sai, et vaenlane on Krasnaja Poljanani jõudnud?

Kas ta mõtles sellele, et ainult Kremli müür, Moskva tänavate labürint ja vähem kui kolmekümne kilomeetrine vahemaa lahutab teda vaenlase motoriseeritud sõjaväest

ja et järelikult mõne tunni pärast võib siia, tema kabinetti juba saksa tankiroomikute raginatki kosta?

Või mõtles ta sellest, et oleks aeg Moskvast lahkuda, selleks et juhtida vastupanu juba teisest, varem igaks juhuks ettevalmistatud komandopunktist? Või pöördus ta mõttes tagasi selle saatusliku päeva juurde, selle 22. juuni öö juurde, mil selgus, et ta hitlerliku Saksamaa lähemate kavatsuste kindlaksmääramisel nii suure vea oli teinud? . . .

Võimalik, et keegi tulevastest ajaloolastest või siis kirjanikest puhtformaalsest loogikast juhindudes hakkabki kinnitama, et jah, Stalin ei saanud neil saatuslikel tundidel sellest kõigest mitte mõelda.

Kuid kõige tõenäolisem on, et Stalin mõtles siis muust, mõtles sellest, mis sel hetkel kõige olulisem oli. Mõtles arvudest, mis figureerisid iga päev talle saabuvates kokkuvõtetes väeosadesse jõudnud relvastuse kohta.

Piiritute jõupingutuste hinnaga õnnestus lõpuks likvideerida vaenlase üleolek relvastuse osas. Mitte päris täielikult, mõne relvaliigi osas jäi veel ülekaal vaenlasele. Kuid see polnud enam võrreldav selle ülekaaluga, mis oli von Bockil siis, kui ta alustas oma oktoobripealetungi Moskvale, ja isegi siis, kui ta 16. novembril, see tähendab kaks nädalat tagasi, uue pealetungi ette võttis.

«Kaks nädalat?» võib tulevane ajaloolane üllatunult ja uskumatult selle peale hüüda. «Kas te tõesti tahate öelda, et neljateistkümne päeva jooksul vahetpidamata kestvate lahingute käigus ja sõjapurustuste tingimustes õnnestus likvideerida vaenlase üleolek relvastuses? . . .»

«Nii jaa kui ka ei,» vastab talle Ajalugu. «Ei» sellepärast, et juba sõja esimestest nädalatest peale tegi Peakorter tohutuid jõupingutusi vaenlase üleoleku likvideerimiseks vägede ja relvade arvu osas. «Jaa» aga sellepärast, et see üleolek just novembri lõpuks põhiliselt likvideeriti.

Ja just see teadmine, et Moskvat kaitsvatel vägedel pole praegu enam üksnes moraalne eelis, mis alati erilist jõudu annab inimestele, kes oma kodu rööveliku kallaletungi vastu kaitsevad, vaid ka küllaldane hulk tanke, lennukeid ja suurtükke, aitas kahtlemata Stalinil neil ähvardavatel hetkedel säilitada meelekindlust ja täielikku enesevalitsust.

. . . Läänerinde ülemjuhataja Žukov kandis ette, et Sol-

netšnogorskist taandunud 16. armeele on kiiresti paisatud appi väeosad teistest rindelõikudest.

Stalin käskis Moskva õhukaitse tsoonist suunata Žukovi käsutusse mõned suurtükiväepatareid ja õhutõrjedivisjonid, et kasutada neid vaenlase tankide hävitamiseks otsesihtimisega.

Seejärel käskis ta viivitamatult suunata Läänerindele Serpuhhovi piirkonnas rindeleminekuks valmisoleva laskurdiviisi.

Stalini käsutusse oli jäänud veel Peakorteri reserv. Ta hoidis seda nagu silmatera, andes endale aru sellest, et võib veel saabuda selline kriitiline hetk, kus Moskva kaitsmiseks kõik olemasolevad jõud käiku tuleb lasta.

See hetk saabuski.

Ja ikkagi otsustas Stalin saata Žukovile vaid ühe osa sellest Peakorteri reservist — kaks armeed ja kaks tankitõrje-suurtükiväe polku, sest ta mõistis, et sõda ka veel siis ei lõpe, kui isegi Moskva peaks langema . . .

Paljude telefonikõnede hulgas, mis tol ööl Stalini kabinetis aset leidsid, oli üks eriti äreva sisuga: Beria teatas, et saadud andmetel olevat linnas langevarjurite dessant maabunud. Stalin vastas talle järsult:

«Langevarjurid? Kui palju neid oli? Kas rood? Ja kes neid nägi? Kontrolli seda. Kus nad täpselt maandusid? Ma küsin: kus? Sa ei tea? Siis ära tee paanikat. Võib-olla nad maandusid ka sinu kabineti peale? . . .»

Ja Stalin viskas toru hargile.

Seda, et sakslased dessandi maandasid, ei uskunud ta tõepoolest. Pärast Krasnaja Poljana vallutamist ei olnud vaenlane sammugi edasi liikunud ja sellistes tingimustes oleks saksa langevarjurite maandamine linnas olnud mõttetu avantüür — taoline dessant oleks silmapilkselt kahjutuks tehtud.

Telefonitoru hargile visanud, kõndis Stalin mööda kabinetti ringi, seejärel võttis ta toru teiselt telefoniaparaadilt, valis kaks numbrit, ootas siis tooni ja valis kiiresti kolm ülejäänud numbrit.

Ei, ta ei helistanud NKVD-sse, ei linna parteikomiteesse ega õhukaitsestaapi, et andmeid langevarjurite kohta kontrollida. Otseühendusaparaat helises sel hetkel Moskvast palju kilomeetreid eemal kauges Novosibirskis, lennukitehase direktori kabinetis, kus oblastikomitee sekretär Kulagin ja lennukitööstuse rahvakomissari asetäitja Jakovlev sel ajal tehase juhtiva aktiiviga nõu pidasid.

«Tervist,» ütles Stalin. «Kes on telefonil?»

Stalini häält kuuldes kuulutas Kulagin vaheaja. Kõik peale tema enda ja Jakovlevi läksid kabinetist välja.

«Mis teil uut on?» küsis Stalin. «Palju selle ööpäeva jooksul teha jõudsite?»

Kulagin nimetas arvu.

«Hästi,» lausus Stalin, «kuid vähe.» Ja kordas siis: «Vähe! Mis teid takistab toodangu väljalaskmist suurendamast?»

«Me siin praegu just arutame seda küsimust tehase juhtidega.»

«Kus Jakovlev on?» katkestas Stalin Kulaginit.

«Siinsamas.»

«Andke talle toru üle.»

Stalin võttis lahtisest «Hertsegoviina Flori» karbist paberossi, tahtis seda juba läita, kuid just sel hetkel kostis Jakovlevi hääl:

«Tervist, seltsimees Stalin. Ma kuulan teid.»

Stalin asetas läitmata paberossi lauale.

«Tervist,» vastas Stalin. «Minu küsimus on ikka seesama. Meile on kiiresti hävituslennukeid vaja. Ja võimalikult rohkem. Mida selleks vaja läheb, et nende väljalaset suurendada?»

«Me just rääkisimegi sellest seltsimees Kulaginiga ja tulime ühisele järeldusele . . .» vastas Jakovlev.

«Ma kuulan teid,» vastas Stalin ja surus telefonitoru tugevamini kõrva vastu.

«Oleks vaja kõik siin baseeruvad tehased ühendada. Praegu, nagu te teate, arendatakse siin kombainitehase baasil nelja eri linnadest evakueerunud tehase tootmistööd. See tähendab, et siin on neli tööliskollektiivi, neli direktorit, neli peainseneri. See killustab koostööd.»

«Te räägite, et on neli direktorit ja neli peainseneri,» lausus Stalin. «Aga lennukitööstuse rahvakomissari asetäitja on praegu Novosibirskis üksainus. Seltsimees Jakovlev. Ja mis segab teda seal praegu oma võimu kasutamast, kui see lennukite väljalaset aitab suurendada?»

«Me vajame teie heakskiitu, seltsimees Stalin. Kui me selle saame, siis suudab tehas oletatavasti detsembris vähemalt kakskümmend hävituslennukit ööpäevas välja lasta.»

«Arvestage, et see nõusolek teil juba olemas on. Ja mida te veel vajate?»

«Antud hetkel on see peamine, seltsimees Stalin. Kui reorganiseerimine, mida tuleb läbi viia kiiresti ja niiviisi, et see lennukite häireteta väljalaskmisele mõju ei avaldaks, peaks vajama täiendavaid kooskõlastamisi, siis . . .»

«Meil pole kooskõlastamiseks aega, seltsimees Jakovlev. Teid on volitatud otsustama. Sakslased ei anna meile kooskõlastamisteks aega.»

«Sain aru.»

«On teie poolt kõik?» küsis nüüd Stalin.

«Jah, seltsimees Stalin,» vastas Jakovlev, kuid tundes, et too veel toru hargile pole pannud, hoidis temagi oma toru peos edasi. Lõpuks küsis ta tasa: «Kuidas on lood . . . Moskvaga?»

«Moskva all käivad lahingud,» vastas Stalin pärast pausi. «Peamine, mida teil praegu vaja on teada ja meeles pidada, on see, et võitluse käiku ei otsustata ainult Moskva all. Suurel määral sõltub edu ka sellest, millal ja kui palju teie hävituslennukeid annate. Kas saite minust aru? Suurel määral.»

«Jah, ma sain teist aru, seltsimees Stalin.»

«Nägemiseni.»

Kuulnud klõpsatust, asetas Jakovlev telefonitoru hiljukesi hargile.

«Noh, mida ta ütles?!» küsis Jakovlevilt pilku pööramata kärsitult siinsamas kõrval istuv Kulagin.

«Hävituslennukeid on vaja, seda ütleski,» vastas Jakovlev viivitamisi.

«Aga kuidas on lood Moskva all, mida ta Moskva kohta ütles?»

Ja Jakovlevi silme ette kerkis pildike hiljutisest minevikust. Siis oli ta Stalinile samasuguse küsimuse esitanud . . .

See juhtus oktoobris. Sakslased alustasid oma üldpealetungi Moskvale. Aga lennukitehaste evakueerimise plaan, mis oli koostatud enne pealetungi algust, nägi ette nende üleviimise piirkondadesse, mis uutes tingimustes võisid vaenlase sissetungi ohtu sattuda.

Oli vaja kiiresti vastu võtta otsus, mis rahvakomissariaadi poolt juba vastuvõetud evakueerimisplaani ära muudaks. Selles küsimuses tekkisid Jakovlevil rahvakomissariaadi juhtkonnaga lahkhelid. Ja ta otsustas Stalini poole pöörduda. Ta võttis otseühendusaparaadilt

toru, valis numbri, ja kuuldes Poskrebõševi tuttavat bassihäält, ütles talle, et palub seltsimees Stalinilt vastuvõttu ühes väga kiires küsimuses.

Ei möödunud poolt tundigi, kui Jakovlevi kabinetis helises telefon ja toosama Poskrebõšev lausus:

«Seltsimees Stalin ootab teid kella neljaks.» Ja lisas siis: «Oma korteris.»

Kui alalise Kremlisse pääsu loaga auto Jakovlevi Borovitski väravate juurde sõidutas, ei mõelnud Jakovlev sellest, mida ta tehaste evakueerimisplaani suhtes Stalinile räägib — see küsimus oli talle selge —, vaid sellest, millises seisundis küll Stalin ise neil traagilistel päevadel peaks olema.

Jakovlev oli Stalinit mitmesuguses miljöös näinud, küll nõupidamistel tema kabinetis, küll lõunalauas tema Kuntsevo majas.

Jah, ta oli ka seal käinud, — tihtipeale oli Stalin tükk aega üle südaöö veninud nõupidamist lõpetades osavõtjatele öelnud: «Aga nüüd võiks juba lõunat süüa . . . Eraldi ma kedagi kutsuma ei hakka. Aga kes soovib . . .» Ja läks ise esimesena ukse poole.

Jakovlev oli harjunud Stalinit nägema rahulikuna ja tasakaalukana, kes peaaegu mitte kunagi ei tõstnud häält isegi julmi, inimeste saatust määravaid sõnu lausudes, ta oli harjunud Stalini maneeriga kabineti uksest oma kirjutuslauani ulatuvat vaipa mööda kõndida, kui teised kõik istusid, tema harjumusega «Hertsegoviina Flori» paberossidest tubakat oma piipu poetada, oli harjunud elava, kuid alati veidi pingelise vestlusega laua ääres, kus Stalin pikkamisi ahtast klaasist kas siis veini või šampanjat jõi, kus kõik valjusti ja näiliselt lõbusalt rääkisid, aga kohe silmapilk vait jäid, kui Stalin esimese sõna lausus.

«Millisena näen ma teda nüüd?!» mõtles Jakovlev ärevalt ja rahutult endamisi. Ja endalegi aru andmata lootis ta, kui mitte sõnade, siis Stalini näoilme ja tema käitumise järgi taibata, milline on reaalne olukord Moskva all.

Kui Jakovlev Stalini tuppa astus, tõusis too valge katteriidega kaetud diivanilt püsti ja pani raamatu käest. Raamatu seljale vilksamisi pilku heites luges Jakovlev: «M. Gorki».

Teretanud, läks Stalin laua juurde ja hakkas seal oma piipu täitma . . .

Ei, Jakovlev ei märganud temas mingeid väliseid muutusi, ainult tema nägu oli tavalisest kahvatum.

«Ma kuulan teid,» lausus Stalin.

Ja see, et Stalin ütles neid sõnu sellisel toonil, nagu oleks tal varuks hästi palju vaba aega, nii, nagu ta neid oleks lausunud pool aastat või siis veelgi rohkem aega tagasi, sel nüüd juba nii kaugena paistval rahuajal, sisendas Jakovlevisse mingi ebateadliku rahutunde.

«Noh, ma kuulan,» kordas Stalin.

Püüdes hästi konkreetselt ja lühidalt rääkida, esitas Jakovlev oma kaalutlused tehaste evakueerimisplaani suhtes.

Stalin kuulas teda katkestamata, kõndides toas edasi-tagasi. Vahel isegi hakkas Jakovlevile paistma, et kaugemasse toanurka eemaldudes Stalin enam ei kuula teda ja tegeleb hoopis oma mõtetega. Aga niipea, kui Jakovlev tegi pausi, pöördus Stalin otsekohe ümber, andes seega mõista, et ta ootab jutu jätkamist.

«Mis siis segab evakueerimisplaani muutmist?» küsis Stalin, kui Jakovlev oli oma jutu lõpetanud.

«Peamiselt see, et plaan on juba kinnitatud,» vastas Jakovlev.

«Kuid aeg teeb kinnitatud plaanidesse paratamatult korrektiive,» tähendas Stalin kergelt õlgu kehitades.

«Kahjuks ei taha mõned lennukitööstuse juhtivad töötajad seda arvestada,» sõnas Jakovlev järsult.

«Kõigil inimestel võib töös vigu ette tulla, seltsimees Jakovlev,» ütles Stalin. «Nendel,» jätkas ta käega ebamäärast liigutust kusagile kõrvale tehes, «minul,» lisas ta siis piibuvarrega enda rinnale osutades, «ja ka teil,» ütles ta piibuvart Jakovlevi poole suunates. «Kuid need puudused ei tohi segada, kui peamisi küsimusi lahendatakse.»

Stalin kõndis jällegi mööda tuba, peatus siis laua juures ja ütles:

«Põhimõtteliselt olen ma teie ettepanekutega nõus. Kuid tähtis pole üksnes evakueeritud tehaste arukas paigutamine. Tähtis on, et need võimalikult kiiresti lennukite väljalaskmist alustaksid. Hävitajaid, seltsimees Jakovlev,» lisas Stalin pisut häält kõrgendades. «Esmajärjekorras on meil hävituslennukeid vaja! Neid on meil vähe, neid on veel väga vähe, teie ju teate seda hästi.»

«Kas vaenlane murrab edasi?» küsis Jakovlev kõlatul häälel.

«Jah,» vastas Stalin. «Esialgu jah.»

See «esialgu» äratas Jakovlevis lootust, et Stalin teab midagi niisugust, on veendunud milleski niisuguses, mis võib lähemal ajal olukorda meie kasuks muuta.

Ja Stalin nähtavasti tajus seda ja otsekui Jakovlevi mõtetele vastates lausus:

«Esialgu on olukord väga raske... Sakslased on suure osa meie maast vallutanud. On inimesi,» Stalin tegi jällegi käega ebamäärase liigutuse, «nii Saksamaal kui ka teistes maades, kes omistavad sellele tõsiasjale otsustava tähenduse. Meie seda ei tee.»

«Kas te loodate reservidele, seltsimees Stalin?» küsis nüüd Jakovlev.

«Mitte ainult reservidele. Ma loodan sellele, et sakslased ei suuda niisugusele pingele pikka aega vastu pidada. Meie piiramatud ressursid ja meie võimalused etendavad tingimata otsustavat osa. Kuid...» Ta pani kustunud piibule uuesti tule otsa ja jätkas siis: «Kuid tähtsat osa etendavad mitte üksnes objektiivsed, vaid ka subjektiivsed tegurid. Kahjuks ei seisnud kõik meie sõjaväelased oma ülesannete kõrgusel. Nad lootsid oma isiklikule vaprusele, valmisolekule anda oma elu, kui vaenlane peaks kallale tungima... Nad on praegugi valmis oma elu andma. Aga meile on vaja rohkem. Meil on vaja võita ja vaenlane puruks lüüa. Selles sõjas ei sõdi üksnes inimesed, vaid ka masinad. See on masinate sõda ja selle poolest ta erinebki eelmistest sõdadest. Relvi meil on. Kuid neid on vähe.»

Stalin astus uuesti Jakovlevile hästi lähedale ja lausus siis karmilt:

«Meile on vaja relvastust. Iga liiki relvastust. Eriti just hävitajaid. Ja võimalikult kiiremini. Kas te saite minust aru?»

«Jah sain, seltsimees Stalin,» vastas Jakovlev.

Stalin noogutas ja läks laua juurde. Jakovlev mõtles endamisi: «Nüüd peaks hüvasti jätma ja ära minema. Jutuajamine on lõppenud.»

Ja äkitselt, otsekui vastu tahtmist, esitas ta Stalinile tolle küsimuse:

«Seltsimees Stalin, kas meil õnnestub Moskvat hoida?»

Stalin pööras end nüüd pikkamisi. Kuid tema ainitise

pilgu all tardunud Jakovlev ei lugenud Stalini näolt ei viha ega üllatust. Tema nägu oli rahulik.

«Mina mõtlen,» vastas Stalin tasasel häälel, «et praegu pole see peamine. Tähtis on kiiremini reserve koguda. Aga need on meil olemas. Me veel ... rassime sakslastega ja kihutame nad siis tagasi. Selles ei saa kahtlust olla.» Ja kordas uuesti, rõhutades seda näiliselt nii kohatut sõna: «ras-si-me», andes sellele mingi eriti ähvardava tähenduse ...

«Aga kuidas on lood Moskva all, mis ta Moskvast rääkis?» kordas Kulagin oma küsimust nüüd kärsitult.

«Moskva all käivad lahingud ...» vastas Jakovlev tasa.

Kell kaheksa hommikul astus Poskrebõšev Stalini kabinetti ja kandis ette, et Beria oli helistanud ja teatanud, et andmed langevarjurite kohta on valeks osutunud.

Stalin krimpsutas pahaselt nägu. Siis aga, märgates, et Poskrebõšev veel ei lahku, küsis ta:

«Noh, kas oli veel midagi?»

«Esialgu pole midagi, seltsimees Stalin. Vassilevski tuleb tunni aja pärast ettekandega.»

«On see kõik?» küsis Stalin ja vaatas juba tusaselt oma abile otsa.

«Teie nimele tuli kiri, seltsimees Stalin.»

«Missugune kiri?»

«Mehelt, kes septembri lõpul teie juures käis. Revaz Bakanidzelt.»

«On ta Moskvas?» küsis Stalin kiiresti.

«Ei ole. Kiri toodi siia Kremli komandantuurist. Korrapidaja lubade büroost ütles, et keegi sõjaväelane oli selle üle andnud. Ühesõnaga, see ei tulnudki posti teel. Hrustaljov tahtis seda enda kätte võtta, et kontrollida ...»

«Ärgu toppigu oma nina sinna, kuhu pole vaja,» katkestas teda Stalin. «Kus see kiri on?»

«Üks hetk, seltsimees Stalin.»

Poskrebõšev läks kiiresti kabinetist välja ja tuli kirja käes hoides otsekohe jälle tagasi.

«Ma ei teinud seda lahti nagu tavaliselt, seltsimees Stalin, sest et ...» alustas Poskrebõšev kõhklemisi.

«Ja õigesti tegid,» katkestas teda Stalin. «Anna nüüd kiri siia.»

Ümbrikule oli kirjutatud: «Moskva, Kreml, seltsimees

Stalinile. Isiklikult.» Paremal nurgas oli kaarjoone alla märgitud: «R. Bakanidzelt. Kirja saatja on sm. Stalinile isiklikult tuttav.» Viimastele sõnadele oli kaks joont alla tõmmatud.

Stalin muigas nukralt. Ta mõistis, et need sõnad olid kirja autorile ainsaks tagatiseks, et see kiri adressaadile üle antakse.

Hallist pakkimispaberist ümbrik oli paks ja ilmselt enda tehtud.

Stalin pani kirja lauale ja silmitses seda siis kuidagi mõttesse vajunult. Millegipärast ta selle avamisega ei kiirustanud. Miks see nii oli, seda ta vaevalt iseeneselegi seletada oskas. Talle meenus, kuidas Revaz, vormipluusi kaelus lahti, tema ees oli seisnud, kuidas ta oli märganud punast armi Revazi rinnal, mis alussärgi avast oli paistnud. Ja Revazi hääl, tema tasane küsimus, mis Stalinile siis kahuripaugustki valjemini oli kostnud, kõlas nüüd jällegi ta kõrvus: «Tähendab, sakslased lähenevad Moskvale?!»

Stalin tõusis ja läks akna juurde. Aknast võis näha Kremli müüri sakmeid, Punase väljaku kauget serva ja GUM-i halli hoonet. Selles hoones ei müüdud enam ammuilma midagi. Seal paiknesid mitmesugused asutused. Oktoobri- ja maipühade aegu anti mõned teise korruse toad, mille aknad Lenini Mausoleumi poole olid, raadiokomitee käsutusse. Sealt siis andsid ajakirjanikud ja kirjanikud paraadide ja demonstratsioonide reportaaži, ise kogu aeg tähelepanelikult jälgides Mausoleumi tribüüni, kus tema, Stalin, siis seisis.

Stalinile paistis äkitselt, nagu ei näekski ta lagedat lumega kaetud väljakut, vaid kevadist 1. mai demonstratsiooni — inimpeade merd, nende kohal hõljuvaid lippe ja tohutu suuri, ritvade külge kinnitatud portreesid, tema, Stalini omi.

Ta oli nendel portreedel alati ühtmoodi välja näinud. Nende järgi otsustades ta üldse vanemaks ei muutunud. Ta näol polnud ka rõugearme. Jà ta aastatega üha harvemaks jäänud juustes polnud halli. Portreedel möödus aeg tema jaoks jäljetult. Ta oli alati ühesugune, alati igavene, seltsimees Stalin.

Demonstrandid muudkui läksid ja läksid ... Ainult plakatid, transparendid ja pannood, mis nende kolonnide kohal hõljusid, vaheldusid aegamööda. Karikatuur Chamberlainist — kitsas, tigedast grimassist moonutatud nägu,

monokkel tohutu suures silmaavas. Võimas rusikas, mis Suurbritannia peaministrile trääsa näitas: «See on meie vastus Chamberlainile!...» Suure kõhuga kääbus, nokkmüts peas, pudelikujulised saapad jalas ja vest seljas, sekeldas hiiglasliku viiskudes ja kanepisärgis mehe jalus, all tekst: «Likvideerida kulaklus kui klass!» Ja veel teised plakatid: «Industrialiseerime kogu maa!» — «Kollektiviseerime maa!» Uued arvutud rahvahulgad lähenesid Mausoleumile. Kolonnide kohal kerkisid suurehituste maketid: Kuznetski, Magnitogorski... «Täidame viisaastaku nelja aastaga!...» Ja jällegi tema, Stalini portreed. Sile nägu. Igal pool ikka ühesugune, täpselt reguleeritud murrukoht kulmukaares vasaku silma kohal. Mustad vurrud. Mustad tihedad juuksed. Kõrgelt kinninööbitud ja mahapööratud kraega frentš...

Kõik see oli, oli kunagi!...

Kuid oma mõttepilgu eest minevikupilte mööda libiseda lastes ei unustanud Stalin hetkekski, et tema kirjutuslaual on too jämedast ja karedast pakkimispaberist ümbrik.

Ta läks tagasi laua juurde ja istus tugitooli.

Nüüd heitis ta sellele ümbrikule põlgliku, isegi tigeda pilgu. See oli lihtsalt kokkusattumus, et see kiri toodi talle just selle õudse öö järel, mil sakslased Rokossovski rinde läbi olid murdnud. Ometi viirastus selles kokkusattumuses Stalinile midagi kurjakuulutavat.

«Kas sa tahad mulle jällegi etteheiteid teha? Praegu, kui Moskva saatust otsustatakse? Kui kõik jõud on kokku võetud, kui igaüks peab surmani vastu pidama. Ja nendel minutitel olid sina, komissar, kirja kirjutamisega ametis?!»

Kuid kõik, mis oli seotud mõtiskluse või kõhklustega, oli Stalinile mitte ainult orgaaniliselt võõras, vaid ta otse vihkas seda. Ja tabades end mõttelt, et ta kardab kirja läbi lugeda, haaras Stalin kohe ümbriku ja avas selle järsult. Paberileht oli neljaks kokku murtud. Stalin harutas selle lahti ja luges:

«Kallis seltsimees Stalin!

Meie diviisi võitlejad ei teinud Kodumaale häbi. Kui meil tulebki taganeda, siis on vaenlane pidanud selle eest tuhandete oma sõdurite eluga tasuma.

Ma kirjutan Teile seda kirja, suur rõõmutunne südames. Me saime täna kümme uut tanki — kolm «Klimi» Leningradi toodangust ja seitse suurepärast «T-34», mida ma olen juba lahingus näinud.

Meie diviis on täienenud ka polgukahurite poolest, mis, nagu räägitakse, olevat samuti Piiteris tehtud. Meeleolu on võitlejatel hea, ja minul kui komissaril on meeldiv seda tunnetada. Muidugi mõistavad kõik diviisikomandörist alates ja reavõitlejaga lõpetades, et oht on veel väga suur, aga et me vaenlast Moskvasse ei lase, selles oleme me kõik veendunud. Ja mul tekkis suur igatsus seda kõike Teile öelda.

Olen sunnitud lõpetama, sest otsustasin ühe polgu komissariga roodudesse minna — on alust oletada, et sakslased peagi jälle siia tikuvad.

Ma palusin üht seltsimeest, kes kaheks päevaks armee asjus Moskvasse sõidab, kiri Kremlisse viia ja isiklikult ära anda.

Elagu meie partei! Elagu meie Stalin!»

Revaz Bakanidze
28. novembril 1941. a.

Stalini esimeseks reageeringuks oli nõutus. Kiri kõlas selliselt, nagu polekski selle autoriks vana sõber ega inimene, kes alles üsna hiljuti ei olnud kartnud rääkida temaga, Staliniga, temalt vastust nõudes, vaid nagu oleks ta üks miljonite võitlejate ja komandöride hulgast, kelle jaoks Stalin on ainult juht. Umbes samasuguseid kirju tuli Keskkomiteesse kümneid ja sadu tuhandeid — küll kollektiivseid, küll individuaalseid.

Stalin luges kirja uuesti läbi, püüdes leida sealt varjatud mõtet. Kuid mingit «allteksti» ta selles ei tabanud.

Miks siis Revaz talle sellise kirja kirjutas? «Võib-olla sõjatsensuuri arvestades?» mõtles Stalin endamisi. Kuid stampi «Sõjatsensuuri poolt läbi vaadatud» ümbrikul loomulikult ei olnud — see kiri ei tulnud ju postiga.

Aga kui Revaz teadis, et see tsensuurist mööda läheb, siis millega — ikka ja jälle millega?! — võib seletada, et ta just niimoodi kirjutas?

Stalin luges nüüd kirja kolmandat korda läbi.

Ja siis ta äkitselt taipas. Sai kõigest aru. Oma kirjaga tahtis Revaz öelda, et too jutuajamine on unustatud, on unustatud kogu sõja ajaks, ja et kõik, mis praegu Kodumaa kaitsega seotud ei ole, on nüüd tagaplaanile taandunud. Ja kohalejõudnud relvastust meenutades ja kinnitades: «Vaenlast me Moskvasse ei lase,» tahtis Revaz teda, Stalinit, julgustada, temale uut jõudu sisendada.

See ei olnudki ainult sõbra kiri, see oli eelkõige kiri

võitlejalt, ühelt võitlejalt paljude tuhandete võitlejate hulgast, kellest praegu Moskva saatus olenes. Ja selle kirja kogu tooni ja mõttega tahtis Revaz rõhutada, et armee on tugev ja haaratud vaid ühest püüdest, ühest soovist, kuidas vaenlase pealetungi peatada ja Moskvat kaitsta.

Ja kuigi see kiri tegelikult midagi ei lisanud sellele, mida Stalin juba teadis, ja kuidagi ei suutnud ära muuta seda hirmsat tõsiasja, et Moskva lähiste kaugem kaitseliin on saksa tankide poolt läbi murtud, tundis Stalin siiski miskipärast nagu kergendust.

Ta vajutas kellanupule ja ütles sisseastunud Poskrebõševile:

«Kutsuda seltsimees Bakanidze Moskvasse.»

«Kuulen, seltsimees Stalin,» vastas Poskrebõšev. «Aga kus ta asub?»

Stalin ulatas talle kirja:

«Tehke kindlaks ja kutsuge välja. Otsekohe!»

Poskrebõšev võttis kirja ja lahkus kiiresti kabinetist. Just sel hetkel helistas otsetelefonil Vassilevski.

Kuulnud sõnu «kannab ette Vassilevski», tõmbus Stalin üleni pingule ja surus telefonitoru niisuguse jõuga, justkui tahaks ta seda katki pigistada. Ta valmistus kõige hullemaks.

«Kas te kuulete mind, seltsimees Stalin?» kostis nüüd telefonitorus Kindralstaabi ülema asetäitja hääl.

«Ma kuulan teid, seltsimees Vassilevski,» vastas Stalin pikkamisi ja väliselt rahulikult.

«Helistan, et ette kanda teile, seltsimees Stalin, et ma just praegu lõpetasin läbirääkimised rindejuhatajatega. Mitte ühelgi rindel pole vaenlase edasiliikumist täheldatud. Žukovil näiteks on selline mulje, et sakslased on üldse lakanud ründamast.»

«Kas seltsimees Žukov viimaks liiga optimistlik pole? ... Muide, ma räägin tema endaga. Ons teie poolt kõik?»

«Just nii, seltsimees Stalin.»

«Hästi. Aitäh, seltsimees Vassilevski, heade teadete eest,» ütles Stalin ja pani toru hargile. Oli vaja pingutust, et telefonitoru hoidnud sõrmi vabaks lasta.

Seejärel pööras Stalin end vasakule, otseühendustelefoni aparaadi poole ja valis sellel Žukovi numbri.

Läänerinde ülemjuhataja oli kohal. Ta kinnitas, et möödunud öö keskpaiku hakkasid sakslaste rünnakud nõrgenema ja antud hetkeks on need üldse lakanud.

«Vahest on see kõigest manööver või lihtsalt hingetõmbeaeg?» küsis Stalin valvsalt.

«Väga võimalik,» vastas Žukov. «Ometi kuulasin ma just alles isiklikult üle üht vangilangenud saksa majorit, ühe rügemendi ülemat. Minu küsimusele, miks tema rindelõigus pealetung katkestati, vastas too major, et sõdurid on kurnatud, et kompaniidesse on jäänud kolmkümmend-nelikümmend meest ja et selliste jõududega pealetungi jätkamine oleks enesetapmine. Ma veel küsisin temalt,» jätkas Žukov, «kas ta diviisi juhtkonnalt pealetungi katkestamiseks ka käsu sai. Ja tema vastas, et pole saanud, aga ... ühesõnaga, tõlk ütles, et see vastab meie kõnekäänule «ega oma peast kõrgemale saa hüpata».»

«Kas olete ka veendunud, et see sõjavang ei valetanud?» küsis Stalin.

Žukov ei vastanud korrapealt.

Ja selle vaikimishetke jooksul jõudis Stalin äratundmisele, et seda küsimust poleks tal vaja olnud esitada. Talle meenus, et samasuguse küsimuse oli ta tema ees seisnud Žukovile ja Timošenkole 21. juunil juba esitanud ...

Kuid siis oli neid sõnu lausunud too endine Stalin, kes oli veendunud oma kaalutluste eksimatuses ja kes ei tahtnud arvestada reaalseid fakte, kui need tema seisukohtadega vastuollu sattusid.

Praegu esitas analoogilise küsimuse juba teine Stalin, kes oli kaotuste kibedust tunda saanud, paljutki mõistnud ja paljugi õppinud. Ta kartis viga teha, püüdis hoiduda kirglikult igatsetut tegelikkuse pähe võtmast.

«... Võib ju olla, et valetabki, aga võib ka olla, et ei valeta,» ütles pärast pausi Žukov ja Stalinile tundus, et Žukov oli neil hetkedel meenutanud sedasama, mis temagi.

«Mis siis ikka, jääme lootma, et ta ei valeta,» ütles Stalin. Ta tahtis lisada, et äsja kinnitatud pealetungi plaan, mis oli kavandatud viiendaks ja kuuendaks detsembriks, jääb järelikult jõusse, kuid ta ei lausunud neid sõnu. Ees oli veel nädal aega ja see võis veel paljugi muuta.

VI

«. . . Niisiis,» lausus Zvjagintsev, «seisab ülesanne selles, et otsustavalt kindlustada kõiki linna rajoone, mis Soome lahe ääres asuvad. Staap eraldab kindlustuste ehitamise juhtimiseks terve rea sõjaväeinsenere — nii Ždanovi-nimelisse tehasesse, Kirovi-nimelisele staadionile kui ka teistesse helladesse kohtadesse. Meie ülesandeks on Kirovi tehase territooriumi lääneosa ja tehase juurdepääsuteede kindlustamine. Meil seisab ees väga mahukas töö. Sinna ehitatud kindlustused kuuluvad enamalt jaolt kergete, kildude eest kaitsvate kindlustuste tüüpi. Staap seab aga ülesandeks teistesse lõikudesse ehitada kindlustusi, mis kaitsevad Saksa 155-millimeetrise mürsu eest. Selleks on vaja muidugi materjale ja töökäsi. On vaja inimesi. See on kõik, mida ma esialgu võin öelda. Homme hommikul võtan koos inseneridega ette juba hoopis üksikasjalisema rajooni maastikuluure. Siis võib konkreetse tööde plaani koostada. Kuid juba praegu on selge: on vaja inimesi. Mitte alla saja inimese. Aga võimalik, et ka rohkem.»

Nad istusid keldriruumis, hoones, kus kunagi oli polikliinik, nüüd aga tehasejuhatus asus, — tehase direktor Dlugatš, kes asendas Tšeljabinskisse komandeeritud Zaltsmani, parteikomitee sekretär Aleksejenko, kes nüüd Kozini asemel parteiorganisatsiooni eesotsas seisis, sest Kozin oli samuti saanud ülesande sõita Uraali, tehase õhukaitsestaabi ülem Daškevitš, kaitsestaabi esindaja Južakov ja tema, Zvjagintsev.

Siia varjendisse oli neid ajanud pool tundi tagasi alanud tulistamine. Aeg-ajalt tõstis Daškevitš ühelt telefoniaparaadilt toru, ja ise rääkijaid kuulates, küsis tasakesi:

«Kuidas seal on?»

«Mitte alla saja inimese,» kordas Zvjagintsev.

Keegi ei lausunud sõnagi.

Lõpuks küsis Dlugatš:

«Kas te tsehhides käisite, major? . . .»

Ei, tsehhides polnud Zvjagintsev veel jõudnud käia.

. . . Peaaegu poole päevani oli tal tulnud kõigi parteiaktiivist osavõtjatega rajoonikomitee pommivarjendis viibida. Ta oli Koroljovi kõrval istunud ja teda küsimustega pommitanud. Igale küsimusele oli ta viivitamatut vastust tahtnud saada, aga Koroljov oli vastanud mitte ainult vaikselt — olid ju ümberringi inimesed —, vaid ka kiirustamata, justkui Zvjagintsevi kannatust proovile pannes.

Sellest hoolimata oli Zvjagintsev kohe välja selgitanud, et Veera on elus ja töötab endist viisi hospidalis. Oma naise kohta ütles Koroljov ainult kolm sõna: «Teda enam pole.» See oli öeldud ilma igasuguse tundepuhanguta, ilma ängistuseta, pigem häälest kostva tigedusega. Siis küsis Koroljov, kuidas läheb vennal, keda ta juba kaua polnud näinud. Seejärel jutustas ta, et tehases on lood halvad, väga halvad, töölisi on üsna vähe alles jäänud, ometi jätkavad nad tööd, remondivad tanke ning polgukahureid ja valmistuvad miine tootma.

Sealsamas varjendis tutvustas Koroljov Zvjagintsevit tehase uue direktori Dlugatšiga. Too vestles millegi üle Jefremoviga ja Zvjagintsevil õnnestus end ainult esitleda neile mõlemale ja mõne sõnaga selgitada, mis ülesandega ta siia on tulnud. Zvjagintsev küsis, kas tehase peakonstruktor Kotin on kohal, sügisel oli Kotin olnud tehase kaitse staabiülem ja väga palju kindlustuste ehitamisel ära teinud. Oma kurvastuseks sai Zvjagintsev teada, et Kotin on üsna hiljaaegu Zaltsmani ja Kozini järel Tšeljabinskisse saadetud.

Erinevalt Zaltsmanist, kes oma otsustes oli järsk, kiire ja kategooriline, jättis Dlugatš oma noorusest hoolimata — ta oli umbes kolmekümne viie aastane — Zvjagintsevile rahuliku, isegi pikaldase inimese mulje.

Tehasesse läks Zvjagintsev tagasi koos kirovlastega. Ta tahtis võimalikult kiiremini tehase Soome lahe äärse territooriumi ülevaatusele asuda, Koroljov aga ütles, et kõigepealt tuleb end ära vormistada, see tähendab, alaline pääse tehasesse välja kirjutada lasta, toitlustusatestaat Tööliste Varustamise Osakonda ära anda ja sealt toidukaardid asemele saada.

Nad läksid üheskoos parteikomiteesse, Koroljov helistas sealt kusagile ja mõne minuti pärast ilmus kohale umbes kahekümneaastane noormees. Muide, tema vanust võis oletada üksnes veel kustumatu noorusliku sära tõttu ta silmades ja mõnevõrra nurgeliste puhtpoisikeselike liigutuste järgi, ta mullakarva hall ja kõhn lohkuvajunud põskedega nägu aga erines täiskasvanute või isegi elatanud inimeste nägudest küll üsna vähe.

«Kuule, välejalg, saada seltsimees major komandantuuri, pärast seda Tööliste Varustamise Osakonda. Seejärel aga . . . noh, jääd tema juurde nagu sidemeheks. Kui

on vaja talle midagi näidata või teda kusagile saata. Komsomolikomiteega räägin ma ise. On selge?»

«On küll selge, Ivan Maksimovitš,» vastas noormees kuidagi kummaliselt, kas siis naeratades, või hoopis muigamisi Zvjagintsevile otsa vaadates.

Nad läksid õue. Väljas oli väga külm. Zvjagintsev tõstis oma kasukakrae üles, noormees aga laskis oma mütsikõrvad alla ja sidus need lõua alt paeltega kinni.

«Aga ma ju tunnen teid, seltsimees major!» ütles noormees äkitselt.

«Kas tõesti?» küsis Zvjagintsev hajameelselt vastu.

«Te ehitasite meie tehases kindlustusi. Noh, siis, sügisel.»

«Oli küll nii.»

«Noh, näete siis,» lausus noormees rõõmustades. «Aga mina jälle remontisin siis tanke. Kas tuli nüüd meelde?»

«Naljakas poiss!» mõtles Zvjagintsev endamisi. «Just nagu suudaksin ma kõiki, kes tanke remontisid, meeles pidada.»

«Tuli, tuli,» vastas ta siis rutakalt, «ainult ärgem nüüd aega viitkem. Aeg on kallis.»

Siis läksid nad komandantuuri, aga seejärel Tööliste Varustamise Osakonda. Märganud, et Zvjagintsev toidukaardi kiiruga taskusse pistis, tähendas noormees talle: «Seda hoidke nagu silmatera! Uut ei anta.» Seejärel aga küsis: «Kuhu me nüüd läheme?»

«Lahe äärde,» lausus Zvjagintsev. «Vaatame seal ringi.»

Tehase territoorium oli hiiglasuur, ja kui nad sinna kanti sõitvat veoautot poleks leidnud, mis neid territooriumi läänepiirile viis, oleks neil vähemalt nelikümmend minutit marssida tulnud.

Inimesi polnud siin näha. Sadakond meetrit neist eespool oli tara. Läbi hangede kahlates jõudsid Zvjagintsev ja noormees tarani. See polnud kuigi kõrge, aga selleks, et üle tara vaadata, tuli Zvjagintsevil pooleldi lumega kaetud konteinerile ronida.

Nüüd laius ta silme ees Soome lahe jäine avarus. Kusagil seal eespool, siit nähtamatu, kuid üsna lähedase Strelna juures oli varjul surm. Zvjagintsev teadis, et lahe jääl asus Linna Sisekaitse üksuste lahingujulgestus, olid miiniväljad, traattõkked ja et juurdepääsu siia katab Balti laevastiku suurtükivägi. Ja ometi haaras teda suur ärevus.

Zvjagintsev hüppas konteinerilt alla ja küsis ärritatult: «Millega te end siin vaenlase eest varjate? Kas selle taraga või?!»

«Miks siis taraga?!» vastas noormees ootamatult järsul toonil. «Me oleme siia ju kindlustused ehitanud. Kas te siis ei näe? Lähme, ma näitan neid teile.»

Üksnes temale nähtaval rajal kindlalt edasi sammuva noormehe kannul kõndides silmitses Zvjagintsev mõningaid dzotte, mille laskeavad olid lahe poole, kuulipildujapesi ja peaaegu lume alt nähtamatuid metallist tankitõrjevaiu.

Läbi hangede oli väga raske sumada. Kui nad lõpuks peatusid, pühkis Zvjagintsev kasukavarrukaga laubalt higi.

«On see kõik?» küsis ta siis.

«Kõik,» vastas noormees tusaselt. Ja lisas siis: «Seda ehitasid nälginud inimesed. Nälginud inimesed, seltsimees major!»

Ja tema häälest kostis Zvjagintsevile peaaegu varjamatu etteheide.

«Vaenlane ei hooli sellest, kes seda ehitasid,» vastas Zvjagintsev jahedalt.

Endamisi mõttes kaalutledes, kas ta jõuab veel enne pimedat inseneridega siia tagasi tulla ja siin kõike juba üksikasjalisemalt uurida, vaatas Zvjagintsev kella. See seisis — sekundiosuti ei liikunud.

«Ah, kurat võtaks!» kirus ta. «Kell on seisma jäänud. Trofeerämps. Kas sul on kella?»

«Kella?» küsis noormees imestunult vastu. «On küll.»

Ta võttis kinda käest, kergitas vatikuue hõlma, pistis käe vildikutesse topitud vatipükste taskusse ja tõmbas välja midagi, mis oli taskurätikusse mässitud. Seejärel võttis ta teise kinda käest, surus selle lõuaga vastu rinda ja harutas siis rätiku ettevaatlikult peo peal lahti. Zvjagintsev nägi nüüd valgest metallist kapslis taskukella.

«Kell on viisteist null-null!» teatas noormees, puhus seejärel kella numbrilauda katvale klaasile ja hõõrus seda siis hoolikalt taskurätikuga.

«Kas tõesti on veel nii varane aeg? Aga juba hakkab pimedaks kiskuma. Võib-olla sinu kell kah seisab? Noh, näita siia!» ütles Zvjagintsev.

Hetke pärast ta juba luges kella tagakapslile graveeritud teksti: «Vanemleitnant V. K. Surovtsevile juhtkonnalt eeskujuliku sõjaväeteenistuse eest».

Veri uhkas Zvjagintsevile näkku. Kartes ise vastust kuulda, küsis ta:

«Kuidas see kell sinu kätte sattus?»

«See on kingitud,» vastas noormees.

«Näen ilma sinutagi, et kingitud,» tõstis Zvjagintsev häält, «sellepärast ma küsingi.»

«Aga mina vastangi, et kingitud. Minule kingitud. Andke kell siia, seltsimees major.»

«Ei anna, enne kui sa mulle ära seletad, kuidas kell sinu kätte sattus. Kapten Surovtsev on minu sõber. Me võitlesime temaga koos, on selge? Kuidas see kell sinu kätte sattus? Miks sa vaikid? Ma käsin sul vastata!»

Kell võis ju juhuslikult noormehe kätte sattuda, ta võis kella kas siis kuivikute või hirsikontsentraadi paki vastu kellegi käest vahetada... Aga mis siis Surovtseviga on juhtunud?!

«Seltsimees major, andke kell tagasi!» kordas noormees pahaselt. «Kas teil häbi pole?!»

Zvjagintsev ulatas nüüd kella kohmetult tagasi. Noormees võttis kella, mässis selle hoolikalt taskurätikusse ja ütles siis kinnast kätte tõmmates:

«Egas teie üksi kapten Surovtsevi tundnud. Me lamasime koos temaga hospidalis. Ja siis ta kinkiski. Käskis veel oma nime välja kraapida ja minu oma sisse kirjutada. Aga ma ei hakanud seda tegema. Ja ongi kõik.»

Zvjagintsev ohkas.

«Noh... anna mulle mu järsk toon andeks,» lausus ta siis. «Ma lausa ehmusin. Arvasin, et Surovtsev on langenud. Kas sa ka tead, mida ta minu jaoks tähendab?! Võtsime ju koos Luuga all esimese lahingu vastu! Aga siis läksid meie teed lahku. Jutusta, mis temaga on! Kas ta oli raskesti haavatud?»

«Ärge erutuge. Ta paranes ära. Oli kätte haavatud. Me lasksime koos temaga hospidalist jalga. Kus ta praegu on, seda ma ei tea.»

«Vahest mõtleb temagi, et mind enam siin maailmas olemas ei ole...»

«Ei mõtle ta midagi niisugust, seltsimees major. Ta teab, et te elus ja terve olete — igal juhul olite.»

«Kes talle seda ütles?»

«Mina ütlesin, seltsimees major, mina ütlesin!»

«Sina?! Ma ei saa millestki aru.»

«Noh, ma hospidalis ütlesin talle, et te meil Kirovi tehases olite.»

«Aga kuidas sina sinna hospidalisse sattusid? Kuidas su nimi on? Begov? Beglõi*?»

«Pole ma mingi Beglõi, minu nimi on Saveljev. Beglõiks kutsub mind onu Vanja nalja pärast. Noh, pani mulle sihukese hüüdnime.»

«Kas sa põgenesid sakslaste juurest ära või?» küsis Zvjagintsev, mõeldes, et noormees võis ju rahvakaitses olla ja sealt piiramisrõngast või sõjavangist minema pääseda.

«Noh, ei ole ma fritsude eest kuhugi põgenenud!» lausus Saveljev solvunult. «Taganeda on mul, tõsi küll, tulnud, aga jalgalaskmise harjumust mul pole.»

«Kuidas sa siis hospidalisse sattusid?»

«Oh teid küll, seltsimees major!» lausus Saveljev solvunult. «Mitte midagi te ei mäleta. Ainult tegite näo, et te mind ära tundsite. Aga mina ju juhtisin toda esimest tanki. Selle kinnikiilutud torniga. Noh, ajasin teda ikka edasi-tagasi. Kas te siis tõesti ei mäleta?»

Jah, tuli meelde! Zvjagintsevile tuli nüüd meelde! Septembris, kui kõik päevast päeva ootasid sakslaste uut läbimurdmise katset tehasesse «Pišmaši» kirjutusmasinate vabriku ja Forelli haigla suunast, oli Zvjagintsevile tulnud mõte tankid öösel tsehhidest Streikide tänavale välja viia. Need olid vigastatud tankid, küll katkise soomusega, küll kinnikiilutud torniga ja ilma relvadeta, kuid roomikud olid terved ja mootorid töötasid.

Mootorite mürin ja roomikute ragin pidid Zvjagintsevi arvamust mööda sakslased eksitusse viima ja neile mulje jätma, et tehasesse on uus võimas tankiväe täiendus saabunud. Ja, muidugi, seesama Saveljev oli esimest tanki juhtinud...

«Noh, nüüd tuli mulle see tõepoolest meelde,» lausus Zvjagintsev. «Aga mis sinuga siis pärast seda juhtus?»

«Aga pärast seda, kui teid enam tehases ei olnud, kukkus mürsk meie tsehhi. Viis töölist sai surma, aga mina puusast haavata. Ja nii ma sinna hospidali sattusingi. Aga kõrvalvoodisse pandi kapten. Noh, Surovtsev. Küll ta vaevles.»

«Kas käsi valutas?»

«Käsi käeks. See ei olnud aga peamine, mis teda vaevas. Tema muretses, et blokaad temata läbi murtakse. Tookord, oktoobri lõpul, ootasid kõik, et iga päev... Kui mitte Veera...»

* Sõnademäng — Beglõi — põgenik, välejalg.

«Kes?!»

«Noh, seal oli üks tütarlaps, Veera. Velsker. Tema . . .»

«Pea nüüd pea!» hüüdis Zvjagintsev vahele. «Kas ta oli väikest kasvu, noor ja suurte silmadega . . . Kas oli?!»

«Täpipealt, seltsimees major, läheb teie kirjeldusega kokku. Kas ta tõesti teile tuttav on?»

«Ei, niisugust kokkusattumist ei saa olla,» mõtles Zvjagintsev endamisi. «Kas siis niisuguse nimega meditsiiniõdesid vähe on!»

«Kas ta . . . see Veera, oli kena?» lausus Zvjagintsev nüüd sõnu, mis aga pähe tulid, et aga mitte vaikida.

«Seda küsige juba kapten Surovtsevilt, kui sõda teid kokku juhtub viima,» vastas Saveljev kavalalt naeratades. «Ah, kuidas kapten ta järele ohkas . . .»

«Või niiviisi! . . .»

«Ainult kartis seda välja näidata. Noh, minu ees. Aga mina nägin kõike. Lamas teine oma asemel kinnisilmi, tahtis mind petta, nagu ta magaks. Aga mina ju teadsin, et ta muudkui kellegi samme seal koridoris kuulatas. Noh, aga siis, kui meid juba kõndijate palatisse viidi, tammus ta ühtevalu tolle õe toa lähedal. Pärast seda tuli palatisse tagasi, lamas asemel, silmad kinni ja muudkui vaikis. Tuuakse toitu, aga tema peaaegu ei söögi.»

«Noh . . . aga tüdruk? Mida Veera tegi?»

«Mida see Veera ikka tegi? Nähtavasti tundis temagi kapteni vastu . . . noh, poolehoidu. Käis tihtipeale palatis vaatamas. Kutsus teda Volodjaks. Mind Saveljeviks, aga teda Volodjaks . . . Ainult see kõik oli rumalus. Kas siis sel ajal, kui sõda käib, on aega armastusega mässata? . . . Kaptenil oli peas vaid üksainus mõte: kuidas kiiremini rindele saada. Ta veel kihutas mindki takka, et aga enne tähtaega hospidalist jalga lasta.»

«Noh . . . aga kapten siiski armastas teda?» küsis Zvjagintsev võõra häälega.

«Mina arvan küll, et armastas. Ainult mulle paistis, et Veeral oli keegi teine. Ta muudkui ootas teda.»

«Aga kes sulle seda ütles?»

«Mitte keegi ei öelnud, kes siis sellest räägib? Aga kapteni ilme järgi, tema üksikute sõnade järgi taipasin ma, et neil seal miskit välja ei tulnud.»

Saveljev vaikis nüüd pisut, seejärel aga naeratas ja lausus üsna valjusti:

«Aga kuidas kapten rõõmustas, kui teada sai, et ma

telega koos olin! Kippus muudkui telefoni juurde, et teid üles otsida, aga kuhu helistada, seda ta ei teadnud. Oli ju teid sel ajal juba tehasest ära kutsutud . . .»

«Palju see sinule kingitud kell näitab?» küsis Zvjagintsev mingi erilise ägedusega.

Saveljev tiris rutuga rätikusse mässitud kella välja, heitis sellele pilgu ja lausus:

«Viisteist kakskümmend seitse.» Ja lisas siis üsna poisikeselikult: «Uuhh, küll ikka käib hästi! Täpselt nagu apteegis!»

Zvjagintsev keeras oma kella üles ja käsutas siis:

«Läki nüüd. Kaitsestaapi.»

«. . . Kahjuks ei ole ma tsehhides veel jõudnud käia,» vastas Zvjagintsev.

«Teate mis, inimesi ei ole, seltsimees major,» lausus Dlugatš tasasel häälel ja lisas siis veelgi tasemini: «Noh . . . neid, kes teie töö peale sobiksid.»

«Kuidas siis ei ole?» tahtis Zvjagintsev küsida. «Peab olema, kui vaja on!» Aga ta suutis end vaos hoida ja püüdis rääkida rahulikult, kui ütles:

«Te vist kujutate endale halvasti olukorda ette, seltsimehed! Ma ei eita, et üht-teist on tehase territooriumi läänepoolse osa kindlustamiseks juba ära tehtud. Kuid kahjuks ei kannata need kindlustused sõjalisest vaatevinklist võttes mingit kriitikat. Kuulipildujapesad on asetatud niiviisi, et tuld saab juhtida vaid ühte suunda. Ja kuulipildujameeskond võib seal end varjata vaid kildude eest. Aga sakslased alustavad tavaliselt oma rünnakuid eelneva suurtükitulega ja õhurünnakuga. Kui niisugust tulepesa peaks näiteks 152-millimeetrine mürsk tabama, ei jää sellest jälgegi järele. Nüüd aga räägime dzottidest,» jätkas Zvjagintsev. «Need on teil paigutatud siia, siia ja siia.» Zvjagintsev näitas näpuga märkidele laual oleval kaardil, mille ümber nad istusid. «Need kõik on lagedates paikades. Kuid taoline dzott, kui tal soomuskatet peal ei ole, ei pea temale suunatud suurtükitulele kümmet minutitki vastu. Järelikult tuleb need soomuslaega katta. See on see, mis dzottidesse puutub. Kuid on vaja ka veel dotte. Ma mõistan, et olemasolevates tingimustes on neid raske ehitada. Aga miks mitte kasutada sel eesmärgil territooriumi läänepoolses osas paiknevaid tühje tehasehooneid? Arvan, et see on võimalik. Niisiis tuleb olemasolevaid kindlustusi tugevdada ja uusi juurde ehitada. Sel-

leks aga, nagu te isegi taipate, on vaja töökäsi. On vaja inimesi. Vähemalt sada inimest. Ja viivitamata.»

Jällegi saabus vaikus.

Sel hetkel avanes uks ja Koroljov astus sisse.

«Tulistamine lõppes,» ütles ta juba lävelt.

Alles praegu taipas Zvjagintsev kuulatama jäädes, et metronoom uuesti rahulikult ja kindla rütmiga tiksub.

«Noh, kuidas siis on, major, kas revisjon tehtud?» küsis Koroljov taburetile istuma laskudes.

«Revisjon on tehtud,» vastas Zvjagintsevi eest Južakov nukralt muiates, «ja suured puudujäägid avastatud.»

«Seltsimehed,» lausus Zvjagintsev, «ma mõistan väga hästi, mida antud tingimustes nende kindlustuste ehitamine maksma läks. Kuid kõike tuleb mõõta ... noh, kuidas seda nüüd öelda ... oma mõõdupuuga.»

«Siinsed inimesed, major, pole sõjaväelased, ja nii nagu kodusõja ajal meremehed ütlesid, pole nad akadeemiaid lõpetanud,» sõnas vahele Koroljov. «Sa väljenda end lihtsamini.»

«Milleks siin akadeemiad?» torkas nüüd Zvjagintsev pahaselt. «Ma lihtsalt pidasin silmas ... noh, kuidas seda nüüd öelda ... kriteeriumi! Kui mõõdupuuks võtta kurnatud ja jõuetuks jäänud inimeste füüsilised võimed, siis on tehtud väga palju. Aga kui võtta mõni teine mõõdupuu, noh mõni teine hinnang, et milline see nende kaitseehituste vastupanuvõime vaenlase võimaliku rünnaku ajal on, siis on see küll ...» Zvjagintsev tahtis öelda: «... peaaegu võrdne nulliga,» kuid hoidis end vaos ja ütles: «minimaalne.»

«Tähendab, kirovlased on miinimumile seisma jäänud,» lausus Koroljov nagu võõra häälega.

«Asi pole sõnades, seltsimees Koroljov,» ütles Zvjagintsev pisut kohmetudes, kuid jahedalt ametliku tooniga, «vaid selle küsimuse olemuses. Selles, et tehase läänepoolne kaitse on nõrk. Tuleb viivitamata asuda niisuguste kaitserajatiste loomisele, mis vaenlase teel reaalseks tõkkeks võiksid olla.»

«Seltsimees Zvjagintsev,» väitis nüüd Dlugatš, «me mõistame ka ise suurepäraselt oma territooriumi läänepoolse osa kindlustamise vajadust. Nagu te näete, me ju ehitasime sinna kaitsekindlustusi. Kuid küllap teil on õigus, et need pole päris täiuslikud.» Koroljovist erinevalt rääkis Dlugatš väliselt rahulikult. «Me saame aru,» jätkas ta, «et neid töid tuleks jätkata, seda enam, et selleks nüüd koguni käsk on. Kuid asjale tuleb vaadata reaalselt. Aga reaalsus on selline, et tunduv osa kaadrist, mis meie käsutuses oli, on nüüd tuhandete verstade kaugusel siit ida pool, eks tulnud ju seal sisuliselt uus Kirovi tehas rajada! Aga need töölised, kes siia jäid, seisavad vaevu jalul!»

«Kuid tehases on relvastatud salk,» katkestas Zvjagintsev teda kärsitult.

«On küll salk,» vastas Dlugatš noogutades, «selle komandöriks on valutsehhi ülem Lepel, aga komissariks oli veel hiljaaegu teie ees istuv Aleksejenko. Relvastatud salga võitlejate ülesandeks on valveteenistus tehases, peale selle ehitasid nad needsamad kindlustused, mida te siin kritiseerite. Veelgi enam, just selle salga jõududega veeti tehase territooriumilt välja umbes viissada tuhat tonni raudkonstruktsioone 42. armee tagalasse dottide ehitamiseks. Ometi tuleb mul teile otse välja öelda, et viimase aja jooksul on salk hõredamaks muutunud ja inimesed märgatavalt nõrgemaks jäänud. Muidugi, meie võitlejad aitavad teid. Kuid te teate väga hästi, et salga ülesandeks on tehast kaitsta, kui vaenlane tõepoolest peaks siia läbi murdma, ja kõigi selle salga võitlejate ehitajateks tegemine tähendaks salga võitlusvõimetuks muutmist. Nii et mingist sajast inimesest ei saa juttugi olla. Töölistele jälle, kes vaevaliselt oma vahetuse jõuavad tööpingi juures ära seista, pole pärast seda külmunud maa kaevamine ja betooni segamine jõukohane.»

«Teate mis,» lausus Zvjagintsev nüüd resoluutselt, «ma lähen ise tsehhidesse. Ja leian sealt inimesi.»

Tänases Leningradis oli kõik võimatu, kui inimvõimetele tavalise mõõdupuuga läheneda, — sellest oli Zvjagintsev juba aru saanud.

Kuid ta mõistis ka muud. Kõik võimatu muutub siin võimalikuks. Võimatu oli jalgel püsida, aga inimesed püsisid. Võimatu oli tööpinkide taga seista, aga tehas töötas. Võimatu oli vaenlast Leningradi lähistel kinni pidada, kuid vaenlasel ei lastud sammugi edasi liikuda.

Järelikult on võimalik ka uusi kindlustusi ehitada, püüdis Zvjagintsev ennast veenda.

Leningradlaste seisundit tajus ta rohkem mõistusega. Sest tõelist näljatunnet polnud tal veel olnud, ka peapööritust ei olnud ta tunda saanud, tema silmade ees polnud veel uduvine virvendanud ... Zvjagintsev tundis kaasa inimestele, kes teda ümbritsesid, ja tundis

nende üle uhkust. Ja siiski ei olnud ta veel üks nende hulgast.

«Hea küll,» ütles Koroljov. «Lähme koos.»

Nad läksid trepist üles ja sealt edasi õue.

Taevas oli pilvitu ja kõik ümberringi oli üle ujutatud surnud, elutust kuuvalgusest — nii mürsuaukudega tehasehooned kui ka lumehanged ja autotee, mis läbi nende hangede läks.

«Halb öö . . .» ütles Zvjagintsev ohates.

«Miks halb?»

«Kuuvalge. Õhurünnaku korral . . .»

«Pole ju neid rünnakuid.»

«Kuidas ei ole?»

«Aga milleks, milleks on Hitleril meie hingevaakujate peale vaja fugasspomme raisata? Ja veel lennukitega riskida . . . Ta loodab, et me niisama nälga kärvame,» lausus Koroljov tigedalt.

«Kas Uuralitesse sõitis palju rahvast?»

«Palju. Seal hakatakse uusi tanke välja laskma.»

«Uusi? Miks mitte «Klime»?»

«Meie «Klimid» osutusid liiga rasketeks, Zvjagintsev. Ja soomus pole küllaldane, ka relvastatud on nad halvasti ja kiirus on neil väike. Seal alustatakse «kolmekümne neljanda» tootmist.»

«Aga miks siis sina sinna ei sõitnud?»

«Mina? . . .» küsis Koroljov raskelt ohates vastu. «Mina ei saa ära sõita. Keeldusin sellest. Ma pole veerev kivi, major. Liiga tugevalt on juured mullas. Mind ei saa paigalt liigutada. Jäägu igale oma saatus . . . Kuhu me siis nüüd kõigepealt läheme? Kas mehaanikaosakonda? Vaata seal ringi, see tuleb sulle kasuks.»

Tsehhi uste vahelt kostis tasast ja ebarütmilist toksimist. Koroljov astus esimesena tsehhi, Zvjagintsev järgnes talle. Varasematel aegadel oli ta siin korduvalt käinud ja mäletas, et siin olid ridadena trei- ja freespingid seisnud. Laest olid siis eredad metallkuplitega elektrilambid alla rippunud, riiulitel aga metalsed detailid ja korrapäraselt laotud tööriistad asetsenud.

Midagi niisugust Zvjagintsev siin enam ei näinud. Esimene asi, mis talle silma hakkas, oli pisike keeduplaadiga raudahi. Ahju uks oli lahti ja sealt langesid kollakad valguselaigud põrandale.

Ja selles väikeses valgussõõris istus umbes viisteist

inimest. Iga inimese ees seisis madal puunott ja selle peal alumiiniumikamakas, mida nad pikkamisi ning otsekui vastu tahtmist oma puuvasaratega tagusid.

Keegi neist ei vaadanud sissetulnute poolegi. Nad jätkasid oma kummalist, Zvjagintsevile arusaamatut tööd: tõstsid pikkamisi vasaraid, andsid alumiiniumikamaka pihta kas siis ülalt või külje pealt löögi, kuid ei kergitanud niipea vasarat uueks löögiks, justkui oleksid nad eelneva löögi peale kogu oma jõu ära kulutanud.

Zvjagintsevi silmad harjusid järk-järgult hämarusega ja ta nägi, et seal, kus varem olid tööpingid seisnud, oli nüüd tühi koht, siinsetest mehhanismidest olid vaid jäljed tsementpõrandale jäänud.

«Aga kus siis tööpingid on?» küsis Zvjagintsev tasa.

«Sõitsid minema,» vastas Koroljov niisama tasa. «Sõitsid itta. Osa viidi sinna lennukitega, ülejäänud alles hiljuti Laadoga kaudu. Mõned, muide, on veel siia jäänud.» Koroljov noogutas tsehhi pimedama poole suunas.

«Aga . . . aga mida need töölised teevad?!» küsis Zvjagintsev nõutult.

«Mida nad teevad?» lausus Koroljov muigamisi. «Aga sa küsi neilt. Küsi, ära karda!»

Zvjagintsev vaikis. Ta märkas alles nüüd, et kaugematel riiulitel lamasid reas inimesed. Kas nad magavad seal või on nad lihtsalt täiesti jõuetuks jäänud?

«Tervist, poisid!» lausus Koroljov valjusti. «Siia sõitis rindelt major. Vahest keegi mäletab teda — ta aitas meil septembris kaitsekindlustusi ehitada. Näete nüüd, ta seisab ja vaikib ega suuda aru saada, mida te siin kokku klopsite, kas tanki või polgukahurit? Võib-olla keegi selgitab majorile?»

Mitu meest pööras pead, libistas siis pilgu üle Zvjagintsevi ja hakkas uuesti oma puupakule pandud alumiiniumikamakat taguma.

«Nad ei taha seletada, häbenevad,» ütles Koroljov, sedapuhku nukra muigega. «Aga kas sa tead, Zvjagintsev, miks nad häbenevad? Sellepärast, et nad on esmaklassilised meistrid. Sellel treialil on seitsmes kategooria, sellel lukksepal kuues kategooria, aga sellel freesijal on kuldsed käed,» loetles Koroljov, osutades järjekorras näpuga mehi, kel kõigil läkiläki ümber veel naiste rätt oli mähitud. «Aga mida nad teevad? Ma kohe selgitan sulle: nad teevad alumiiniumtaldrikuid, et oleks, kust leent lürpida. Sööklani on palju maad, kõik ei jõua sinna minna, nen-

dele tassitakse siis supp kateldes siia. Nagu sakslastele — kohv voodisse.»

«Tähendab, tööpingid siis seisavad?»

«Miks nad seisma peaksid? Niipea, kui voolu antakse, lähevad inimesed kohe tööpinkide juurde. Ööpäevas antakse poolteise tunni vältel voolu. Mootorite abil. Normi järgi. Võib öelda, et normikaardi järgi. Nagu igapäevast leiba . . .»

Zvjagintsev silmitses uuesti taldrikuid tegevaid tööliisi, seejärel libistas pilgu riiulitel liikumatult lamavatele inimestele. Loota sellele, et ükskõik kes nendest, keda ta siin nägi, suudaks külmunud maad taguda, tsemendikärusid sikutada, oleks muidugi mõttetu.

«Lähme siit minema, Maksimõtš!» lausus Zvjagintsev ja hakkas esimesena ukse poole astuma.

Mitu minutit kõndisid nad vaikides mööda koldsest kuuvalgusest üleujutatud ja nende viltide all krigisevat lund.

«Kui palju töölisi tehasesse on jäänud?» küsis Zvjagintsev lõpuks.

«Kas lugeda kõiki? Ka neid, kes riiulitel lamavad ja tõusta ei suuda? Ja neid, kes eile veel tehases olid, aga täna enam ei ilmunud, tehase pääslani ei jõudnud tulla, kas neid kah lugeda? Siis ikka viisteist protsenti saab endisest koosseisust kokku küll. Aga võib ka olla, et vähem.»

Nad lähenesid nüüd Zvjagintsevile hästi tuntud pikale tellistest hoonele, kus sügisel tanke oli remonditud. Hoone alumistes akendes, mis laudadega kinni olid löödud või tellistega müüritud, mustendasid kuulipildujate tulistamisavad.

«Astume õige sisse?» ütles Koroljov pooleldi küsivalt ja sammus laudadest ukse poole.

Koroljovi kannul läks Zvjagintsev tsehhi ja jäi kohe läve juures imestunult seisma. Paarikümne meetri kaugusel uksest nägi ta rasketanki «KV», selle ümber sagisid noorukid, poisid ja tüdrukud vatikuubedes, mille üle neil tööriided olid tõmmatud. Käes hoidsid nad kas tööriistu — kes mutrivõtit, kes vasarat — või tahmalampi. Ja kõik nad vahtisid, pea selga kallutatud, tankitorni kohal olevat meest. Ei, ta ei seisnud, pigem rippus, sest tal käisid kummagi kaenla alt läbi rihmad, mis omakorda kusagilt kõrgusest langevate kettide külge olid kinnitatud. Käes oli tal aga drellpuur.

Sel hetkel, kui Koroljov ja Zvjagintsev tanki juurde jõudsid, ütles too mees:

«Kõik, poisid. Võtke maha. Vool katkes.»

Seejärel andis ta drellpuuri kellelegi üle ja vabastas enese aeglaselt rihmadest. Kümned noorukitekäed haarasid temast kinni ja aitasid ta ettevaatlikult alla. Põrandale jõudnud, lõi mees jalgadel vankuma, kuid teda toetati jällegi.

«Kas sa, Markelõtš, oled õige tsirkust hakanud tegema või?» küsis Koroljov karmivõitu toonil. «Ja trapetsil töötama?»

«Mu jalad ju ei kanna mind . . .» vastas too talle süngelt.

«Saage tuttavaks,» lausus Koroljov. «See on Vassili Markelovitš Gubarev, meie tuntud treial. Aga see siin on Zvjagintsev, major, kes meie kaitsestaapi on komandeeritud.»

Zvjagintsev ulatas käe ja Gubarev pani oma külma ja õlise peo talle pihku.

«Kas oled eriala vahetanud?» jätkas Koroljov küsitlemist. «Sa oled ju suurtükimeister ja siiani pole sul tankidega tegu olnud.»

«Poisid palusid aidata . . . Toru oli kuradima kõvasti kinni kiilutud. Ja vaateluuk samuti.»

«Kas siis poisid ise seda lahti puurida ei saa? Nii et selleks tööks veel kaheksanda kategooria treialit vaja pidi minema?» küsis Koroljov pilku üle noorte libistades.

«Saame, saame küll!» vastasid noored hääled segiläbi.

«Kuidas siis, muidugi saate!» lausus selle peale kas siis iroonilisel või hoopis kibestunult Gubarev. «Te saate kõigega hakkama . . . Läheme nüüd, Maksimõtš, mul on sulle üks jutt.»

Nad läksid väravate poole. Zvjagintsev sammus neile kõhklemisi järele.

«Tead mis, Maksimõtš!» lausus Gubarev. «Süsteemi on vaja muuta.»

«Mis süsteemi veel?» küsis Koroljov nõutult.

«Vabrikujänestelt tuleks kaardid ära võtta.»

«Ja . . . mis mõttes siis?»

«Kõige otsesemas mõttes. Ära võtta ja sööklasse anda. Aga neile toidutalongid välja anda. Aga niimoodi, kas tead, mis välja tuleb? Nad võtavad nädala peale toiduaineid ette ja söövad selle kahe päevaga ära. Justkui lapsed! Aga pärast imevad viis päeva käppa. Närivad rih-

masid ja keedavad vanu saapataldu. Ühesõnaga, seisavad vaevu jalul.»

«Ise sa kah just kuigi kõvasti jalul ei seisa, kui sind tuleb töö ajaks konksu otsa riputada.»

«Mul pole nüüd pärast haiglas lamamist väga vigagi. Oma paariks nädalaks ikka jõudu jätkub. Aga poistega on küll lugu paha. Minu juuresolekul kukkus üks tankilt alla. Viidi ära. Näljaminestus.»

«Hea küll, Markelõtš, mõtleme selle üle järele,» vastas Koroljov ohates. «Aga sellest lae all rippumisest sulle aitab. On üks teine töö. Tuleb kahur korda teha. Eile rindelt toodi. Toru oli kõveraks läinud. Hakkasid siis needsamad vabrikujänesed seda sirgu ajama, võtsid suure sepahaamri ja lõid torule mõra sisse. Noh, ja murduski pooleks. Nüüd tuleb uus treida. Ja kiiresti.»

«Kiiresti?!» ütles Gubarev mühatades. «Kas sa üldse kahuritoru oled näinud? See on ju viie meetri pikkune! Kust ma sulle selle metalli võtan? Ja jälle seesama lugu, kust voolu saab? Või käsid käsitsi tööpinki ringi ajada?»

«Sihukesteks rumalusteks mul käsutamisõigust pole, aga nõu võin küll anda. Mine filiaali. Seal lasti eile uus mootor käiku. Võta endale üks treial käealuseks. Metalli otsid valtsimistsehhist. Ühesõnaga, ööpäeva pärast peab kahuritoru valmis olema. Aga nüüd jää terveks! Peab minema. Ega ma vaba inimene ole. Olen, näe, majori käsutuses. Lähme, major . . .»

Ja nad väljusid tsehhist.

«Ivan Maksimovitš,» lausus Zvjagintsev. «Ma nüüd nägin kõike ja taipasin kõike. Aga ma sain käsu ja pean seda täitma. Ükskõik milliste vahenditega. Ma pean inimesed kindlustusi ehitama panema.»

«Panema?!» hüüatas Koroljov. «Kirovlasi sundima?!»

«Saa ometi aru, Ivan Maksimovitš. Olukord on ju hirmuäratav! Võib-olla just praegu, kui meie sinuga siin seisame, valmistuvad seal,» jätkas Zvjagintsev käega Soome lahe poole osutades, «sakslased juba tormijooksuks. On ju vaja olemasolevaid dzotte kindlustada ja uusi ehitada, ning mitte alla kolme kilomeetri tranšeesid kaevata. Seda ma räägin sulle juba nüüd, pärast esimest esialgset ülevaatust! Aga kuidas seda teha? Milliste jõududega? Jah, Dlugatšil on õigus, et inimesed vaid vaevu jalgel püsivad. Kas sa seda tahtsidki mulle tõestada? Aga mis edasi teha?»

«Mul on sinust kahju, Zvjagintsev, kui sa ainult seda

nägid. Mitte selleks ei käinud ma sinuga tsehhe mööda ringi . . . Kuula nüüd mind, sa haritud inimene, küllap oled ajalugu õppinud.»

«Missugust ajalugu? . . .»

«Noh, vana aega. Mul tuleb meelde, et kord õhtul hakkasin igavuse pärast Veera raamatuid lehitsema. Üks sattus selline, kus oli juttu, kuidas inimesed varem, noh, sadu või tuhandeid aastaid tagasi elasid. Missugused kuningriigid siis maa peal olid. Väga huvitav! Mina olen ainult kihelkonnakooli lõpetanud, aga minu ülikoolid olid hoopis teistsugused, seal vana aega ei õpitud, seal hoopis tehti seda, praegust . . .»

«Külm on, Maksimõtš,» katkestas teda nüüd külmast kangeks jäänud Zvjagintsev, «lähme õige kusagile hoonesse sisse. Ja mul on juba aeg kaitsestaapi minna, on kuuvalge öö ja äkki saab nüüd kohe, viivitamatult, koos inseneridega selle territooriumi üle vaadata.»

«Kohe, major, kannata pisut,» jätkas Koroljov paigast liikumata. «Ma tahan sulle tõestada. Ma lugesin sellest Veera raamatust ühest noormehest. Too otsustas oma iseloomu proovile panna. Noh, meie moodi, tahtejõudu proovida. Pani käe tulle ja hakkas siis kannatama. Põletas käe luuni ära, aga kannatas välja.»

«Mucius Scaevola,» ütles Zvjagintsev talle ette.

«Just, just, ütle siis, kus oli ikka Mucius. Tähendab, tuleb nii välja, et pole teid asjata õpetatud.»

«See on ju üldtuntud lugu, juba lugemikust teada.»

«Noh, sinule on see teada, aga mina lugesin seda esimest korda elus. Vahest on õige, aga vahest on muinaslugu. Ma tahan sulle ainult seda öelda, et taolisi Muciusi Kirovi tehases oma mitusada ära tuleb.»

«See sõda sünnitab veel tugevamaidki kangelasi. Meie rindelehes kirjutati, et Läänerindel oli üks kommunistlik noor end kuulipilduja laskeava ette heitnud.»

«Sedap ma räägingi. Ütle meie kirovlasele, et ta käe tulle paneks või laskeava ette heidaks, kui seda võidu heaks vaja läheb, ja ta teeb seda. Ainult . . . ainult et selle laskeavani minekuks tal jõudu küll ei ole.»

«Aga mida siis nüüd teha?»

«Homme kella üheksaks kutsume salga kokku,» vastas Koroljov pärast minutilist mõtlemist. «Noh, ja need kah, kes tööst vabad on. Sa võtad siis sõna ja kirjeldad neile olukorda. Ja eks me seal siis vaata.»

Peaaegu poole ööni vaatas Zvjagintsev koos kahe kaitsestaabi liikmega, kelle juhtimisel juba olemasolevad kindlustused olid ehitatud, tehase territooriumi lääneosa üle.

Staapi tagasi jõudes püüdsid nad välja arvestada, kui palju oleks vaja teraskilpe, raudlatte, torusid, tsementi ja tööjõudu. Tulemused olid kurvad. Selgus, et on vaja mitte sada, nagu Zvjagintsev oli oletanud, vaid vähemalt kakssada inimest.

Oli juba kell kaks öösel, kui Zvjagintsev jõudis tagasi samasse tuppa direktori kabineti kõrval, kus ta oli elanud septembris. Koroljov oli talle juba päeval öelnud, et ööbida võib ta samas kohas. Oma üllatuseks ei näinud Zvjagintsev kõrvalvoodil, kus varem oli tavaliselt maganud Kozin, mitte praegust parteikomitee sekretäri Aleksejenkot, nagu oleks võinud oodata, vaid Koroljovi ennast.

Kui Zvjagintsev tuppa tuli, torkas Ivan Maksimovitš sineli alt, millega ta üleni kinni oli kaetud, pea välja ja ütles torisedes:

«Viska sütt ahju. Muidu hommikuks hambad plagisevad.»

Zvjagintsev võttis sõnagi lausumata poolkasuka seljast, riputas selle varna, läks raudahju juurde ja viskas kükki laskudes lahtisest ahjuuksest sisse ühe rabeda kivisöebriketi, mis ahju kõrval kuhjas maas olid. Tahtis siis veel teistki visata, kuid kuulis Koroljovi hoiatavat hüüdu:

«Kokkuhoidlikumalt, major! Põletad inimese elu ära . . .»

«Mis mõttes siis?»

«Ah, et mis mõttes? . . . Kas sa tead kah, kust seda sütt saadakse?»

Kust saadakse sütt? Kust saadakse vett? Minevikus, enne sõda, taolisi küsimusi üldse üles ei kerkinudki. Ükski linlane nende üle ei mõelnudki.

Arusaadavalt oli nüüd kõik teiseks muutunud. Kõik oli probleemiks saanud. Sealhulgas ka küttеküsimus. Puud ja süsi . . .

«Tõepoolest,» mõtles Zvjagintsev praegu endamisi, «kust siis Kirovi tehas sütt saab? On ju linna varud juba ammuilma ammendatud, aga Laadogat mööda nüüd vaevalt et Leningradi sütt tuuakse, autod veavad hoopis toiduaineid.»

«Mitte ei tea, Ivan Maksimovitš,» ütles ta. «Nähtavasti on veel sõjaeelseid varusid jäänud.»

«Sõjaeelsetest varudest, noormees, on inimestele vaid hing alles jäänud,» vastas Koroljov süngelt. «Aga seda sütt korjavad kirovlased sadamast. Mitte sütt, vaid söetolmu. Käivad sadamas, kühveldavad seal labidatega lund ja korjavad lume alt tõepoolest sõjaeelseid kivisöeraasukesi ja söetolmu. Korjavad ämbritesse ja korvidesse. Sellest tolmust ja nendest raasukestest teevad nad briketti. Pressivad kokku. Näiteks toosama Saveljev, kes päeval sinuga ringi käis, otsib nüüd kommunistlike noortega sadamas sütt. Hea, et praegu veel vaikne on. Aga tuleb ka tule all korjata. Sakslane heidab mürskusid küll Strelnjast, küll Peterhofist ja pagan teda teab, kust veel. Muudkui tulistab, aga nemad korjavad. Ja kõik nad sealt tagasi ei tule. Nii et hoia aga kokku.»

Zvjagintsev vaatas nüüd kivisöebrikette juba teise pilguga.

«Aga miks sina siis ei maga, Ivan Maksimovitš,» küsis Zvjagintsev kõlatul häälel.

«Uni ei tule, kulla noormees,» vastas Koroljov tasa. «Pole jõudu magada.»

«Aga maga siis, et jõudu koguda.»

«Düstroofikutel on unega pahasti. Maga ise. Kell üheksa on koosolek.»

Toas oli soe. Esimest korda sellest ajast saadik, mil ta Fedjuninski blindaažist lahkus, tundis ta õndsalikku soojust. Autos oli külm. Laadogal oli külm. Smolnõis oli külm. Ka tsehhides oli külm. Ja alles praegu tundis Zvjagintsev, et ta hakkab sooja saama.

Ta sikutas vildid jalast, harutas jalarätid lahti, võttis seejärel vormipluusi seljast ja kalifeed jalast ning heitis asemele.

Rasked mõtted painasid teda. Kui ta polkovnik Koroljovilt ülesande sai, ei olnud tal vähimatki kahtlust, et ta suudab seda täita. Ja see, mida ta parteiaktiivi koosolekul nägi ja kuulis, see kinnitas veelgi ta veendumust . . .

Kuid tegelikkus, hirmsad tõsiasjad, millega tal tehases kokku puutuda tuli, kahandasid vähehaaval seda veendumust.

Zvjagintsev oskas paljutki teha, sest Soome kampaania ja selle sõja kuud ei olnud temast niisama mööda läinud. Ta suutis temale eraldatud Luuga-lõigus kindlustused tähtajaks valmis ehitada. Oli õppinud lahingus inimesi juh-

tima. Viis võitlejad rünnakule, kui kuulipildujatuli neid vastu maad surus. Teadis, kuidas saab hirmutundest jagu. Ta teadis juba paljutki ja oli nii mõndagi ära õppinud . . .

Aga seda, kuidas ergutada Kirovi tehase töölisi, kes olid valmis, Zvjagintsev ei kahelnud selles hetkegi, ohverdama kõike, isegi oma elu oma tehase ja kodulinna päästmise nimel, kuid kellel puudus füüsiline jõud — just füüsiline jõud —, et sellega toime tulla, seda küll Zvjagintsev ei teadnud.

«Kas sa magad, major?» kuulis Zvjagintsev nüüd Koroljovi häält.

«Ei, ma ei maga . . .»

«Siis . . . jutusta midagi.»

«Mida ma jutustan?» küsis Zvjagintsev nõutult vastu. «Mida ma jutustan?»

«Noh . . . ükskõik mida . . . Kuidas seal . . . rinnetel lood on? Sa oled ju sõjaväelane ja tead meist rohkem . . .»

Ja Zvjagintsev taipas, mida Koroljov temalt ootas, mida talle vaja oli. Taipas, et ta peab talle andma midagi, mis ükskõik millisel määral saaks talle asendada leiba, mida ei olnud, kütust, mida nad raashaaval kokku korjasid, ja kustunud elektrivalgust . . .

«Meie rindel — ma pean silmas 54. armeed —, Ivan Maksimovitš,» ütles Zvjagintsev küünarnuki najale tõustes, «valmistutakse pealetungiks. Lööme sakslased Volhovi taha. Aga seejärel taastame liikluse Tihvini ja Volhovi vahel, ja siis kasvab toiduainete toimetamine Leningradi juba korrapealt mitmekordselt.»

«Aga . . . kuidas on lood Moskvaga? Kas sa seda ei tea? . . .»

«Moskvaga? . . .»

Zvjagintsev oleks tahtnud Ivan Maksimovitšile jutustada seda, mis ta alles üsna hiljaaegu oli kuulnud tema vennalt, polkovnik Koroljovilt; teatada talle, et meie väed peavad Moskva all pealetungilahinguid, kuid suutis end vaos hoida.

54. armee staabis oli korduvalt tulnud kuulda kõnelusi, et sakslaste pealetung Moskva all on toppama jäänud. Seda räägiti ka novembri alguses ja eriti pärast Stalini kõnet pidulikul istungil ja tema esinemist Mausoleumi tribüünilt, siis kui tema sõnu, et Saksamaa peab veel vastu pool aastat, kõige rohkem aasta, võeti vastu nagu kinnitust selle kohta, et meil on juba kogutud küllaldaselt jõudu ja relvi, et vaenlast tagasi lüüa . . . Kuid möödusid

päevad, ja kuuldused vaenlase uuest edasiliikumisest Moskva peale kustutasid need tärganud lootused inimeste hingest.

Ei, Zvjagintsev lihtsalt kartis öelda midagi kindlat olukorra kohta Moskva all.

Ja Koroljov nähtavasti taipas tema vaikimise põhjust.

«Ega midagi,» lausus ta kindlalt, «meie südametunnistus on puhas. Meie, Leningradi südametunnistus. Me andsime Moskvale kõik, mida suutsime. Andsime tanke, kahureid, miine . . . Ja anname veelgi . . .»

«Ja mitte ainult seda,» lausus Zvjagintsev erutatult, «peamine on see, et me Saksa armeed kinni peame.»

Zvjagintsev vaikis mõnda aega, siis aga küsis ilmse kahtlusega:

«Ivan Maksimovitš, ütle nüüd puhtast südamest, kuidas sa arvad, kas meil õnnestub homme inimesi ehitustöödele saada? Ütle ausalt!»

«Töölised teevad kõik, mis nende võimuses. Aga jõudu, jõudu ju ei ole,» vastas Koroljov süngelt ja lisas siis enda juttu katkestades: «Olgu pealegi, major, jääme nüüd magama.»

Zvjagintsev pööras enese nüüd külje peale, näoga ahju poole. Aga uni ei tulnud ega tulnud. Ta silmitses hõõguvaid süsi, pööras siis pilgu korralikult riita laotud brikettidele, kujutledes endamisi neid inimesi, kes seal lund kühveldavad. Ja nende hulgas sedasama noormeest — Saveljevit. Ja hiljutine jutuajamine selle noormehega helises tal uuesti kõrvus.

«Kell . . . Surovtsev . . . Ja Veera, Veera, Veera! . . .

Kas see tõesti on ikka tema, Veera?! Ja-jah, see on tema, jah, see on Veera . . .»

Tema, Zvjagintsev, teadis, keda Veera ootab . . . Isegi Saveljevi vihje, et Surovtsev Veerasse armus, ei riivanud teda nii valusasti kui sõnad: «Ainult minu arvamust mööda oli Veeral keegi teine. Muudkui ootas teda . . .» Nii vist oli too noormees öelnud? . . .

«Kas sa magad, Maksimõtš?» küsis Zvjagintsev.

«Ei maga.»

«Siis jutusta mulle veel Veerast.»

«Ma ju ütlesin sulle, et ma pole teda ammuilma näinud. Sellest ajast saadik, kui ema maha matsime.»

«Kuule, Maksimõtš,» ütles Zvjagintsev vaevaliselt sõnu valides, «kus too . . . noh, too noormees . . . Too Valitski!

Kus ta praegu on? Kas nad ... mis sa arvad, kas nad ikka kohtuvad veel?»

«Seda ma ei tea, major,» vastas Koroljov ja küsis siis ootamatult: «Aga sina ... kas sa armastad Veerat? ...»

«Mina ... mina ...» kogeles Zvjagintsev hämmelduses. «Mina tahan seda, et temal hea oleks. Ja mõistan sedagi, et südant ei saa sundida ... Kuid tal ei saa, ei saa olla hea tolle Valitskiga. Too on halb inimene!»

«Küll sõda näitab ...» lausus Koroljov pärast pikka vaikimist. «Näitab, mis on hea ja mis halb. Igas inimeses ... Sõja eest sa end juba ei varja. Teda sa ei peta. Kas sa tema isa mäletad? Ta ju töötas mõnda aega ka meie tehases.»

Zvjagintsevile meenus vana turris Valitski, ilma pintsakuta ja veevärgitoru tükk käes.

«Mäletan küll, oli kuidagi veider vanamees ... Aga vapper. Ja ikkagi, kui tal niisugune poeg on, siis ...»

«Kas sa tead ütlust: «Poeg isa eest ei vastuta»?»

«See on ju poeg ...»

«Aga on ka vastupidi. Elus tuleb kõike ette, elu on keeruline ja mõõdupuuga seda mõõta ei saa. Kas sa Valitski kõnet juhuslikult ei kuulnud?»

«Missugust kõnet?»

«Raadios. Aga mina, näe, kuulsin. Väga võitlev kõne. Täitsa jutt. Kuulasin seda ja justkui tundsin ennast isegi tugevamana ... Ma ütlen sulle, et sõda annab inimestele tõelise hinnangu.»

«Ivan Maksimovitš! Kuidas saaks Veerat näha?»

«Kuidas näha? Sõida tema juurde hospidali. Mina, näe, ei leia kuidagi selleks aega. Ja tema kah ei saa nähtavasti sealt ära tulla.»

«Aga mul ei ole tema aadressi.»

«Ei ole aadressi? ... Kas ta siis ei andnud sulle?»

Mida võis Zvjagintsev talle vastata? «Ei, ei andnud?» Või: «Andis, aga ma kaotasin märkmiku ära ...» — «Ei, see on vale, ma vahetasin märkmiku, viskasin selle minema, hävitasin ära, et teda unustada, unustada igaveseks ...»

Ja kas siis asi üksnes aadressis seisis! ...

«Ütled, et sulle too noormees, Valitski, ei meeldi?» küsis Koroljov.

«Ei meeldi jah!» vastas Zvjagintsev veendunult. «Ta on halb inimene. Ta ei tohtinud, tal polnud õigust üksi tagasi tulla ja Veerat sinna, sakslaste juurde jätta. Argpüks!

Uskuge mind, ma ei räägi seda sellepärast, et ... Ta on argpüks!»

«Aga sina?» küsis Koroljov järsult.

«Mina? Kas mina olen argpüks?!» hüüdis Zvjagintsev isegi õhku ahmides.

«Tuleb nii välja, et oled,» vastas Koroljov. «Ise räägid, et sa toda noormeest mitte armukadedusest halvaks ei pea. Ja ei astu samal ajal sammugi selleks, et Veerat halva inimese eest kaitsta. Kas siis see pole argus? Olgu peale, et sa oma kahe ordeniga nii särad, aga ikkagi tuleb välja, et sa argpüks oled.»

«Aga mida ... mida ma võisin ... Mida ma saan teha?» küsis Zvjagintsev hämmelduses.

Esialgu ei vastanud vanamees midagi. Seejärel aga lausus:

«Kui halbu sõnu sa nüüd ütlesid, Aljoša.»

«Halbu sõnu?» küsis Zvjagintsev taipamata. «Mille poolest siis halbu?»

«Noh ... kuidas sulle seda nüüd seletada? Need on ohtlikud sõnad. Neid lausub inimene jõuetusest. Või siis, kui ta midagi tähtsat ei suuda ära otsustada. Nagu eneseõigustuseks ... Noh, jääme nüüd magama.»

Ja Koroljov pööras näo seina poole.

«Ei, te ikka oodake, Ivan Maksimovitš,» ütles Zvjagintsev rutakalt. «Sest tõepoolest, mida ma saan teha? Kas siis südant saab sundida? Kui Veera teda armastab?! Noh, mida teie oleksite minu asemel teinud? Ivan Maksimovitš, kas te kuulete mind? ...»

Koroljov vaikis. Ta andis selgesti mõista, et jutuajamine on lõppenud.

Zvjagintsev pööras enese samuti seina poole ja sulges silmad. «Kas minna sinna? ... Otsida Veera üles? ...» mõtles Zvjagintsev palavikuliselt endamisi. «Küsida temalt? Aga mida? Hoiatada? Aga kas see aitab? ...»

Ta püüdis kujutleda Veerat ja seda, milline ta praegu välja peaks nägema. Kuid Veera kuju hõljus mingis punakaskollases udus.

Ja äkitselt paistis talle, et ta näeb naise silmi. Ei, need ei olnud Veera silmad. Need olid tolle teise naise silmad, kes oma surnud last süles hoidis. Ja nendes silmades oli etteheide ja palve ...

Kui Zvjagintsev ärkas, siis Koroljovi enam toas ei olnud. Ta heitis kiiresti pilgu kellale. Osutid näitasid, et kell oli veerand üheksa. Kella üheksaks oli mehaanikatsehhis koosolek määratud.

Zvjagintsev hakkas kiiruga riietuma. Ja alles siis märkas ta, et tema vildi sees on paberitükk — talle jäetud kiri. Ta tõstis selle silmadele lähemale ja luges: «Vesi on ukse taga ämbris. Sööd tsehhi sööklas. Koroljov.»

Ahi oli ammugi jahtunud, aga Zvjagintsev külma ei tundnud. Ta ammutas ämbri kõrval seisva kruusiga endale jääkülma vett, pesi end, ajas siis veel kiiruga habet ja lippas kohe mehaanikatsehhi.

Esimene, mida ta tehase õuel tähele pani, oli see, et nägematutest valjuhäälditest ei kostnud metronoomi toksimist, vaid mingi lustakas viis.

Zvjagintsev mõistis, et see muusika võib kohe katkeda, ja siis saabub hetkeks vaikus, seejärel kuulutab aga Daškevitši või mõne teise, võõra inimese hääl, et on alanud tulistamine. Kuid esialgu veel tulistamist polnud. Aga muusika virgutas.

Tehase õu polnud enam nii lage nagu eile. Aeg-ajalt liikusid mööda sissesõidetud teed presendiga kaetud koormatega poolteisetonnised veoautod. Ühelt koormalt puhus tuul presendi nurga eemale ja Zvjagintsev nägi, et veoautokast oli miine täis laotud.

Kõikjalt üle tehase territooriumi tulid mehed vintpüsside ja karabiinidega, aga mõni neist isegi automaadiga mehaanikatsehhi poole. Zvjagintsev silmitses neid väsinud ja kurnatud mehi, ning mõtles endamisi, et 54. armees oleks taoline allüksus viivitamatult reservi puhkama saadetud.

Kell oli kolmveerand üheksa, kui Zvjagintsev tsehhi astus ja nii nagu eilegi poolhämarasse, tahmalampide poolt vaevu valgustatud ruumi sattus. Riiulitele ja tsehhi kaugemas nurgas säilinud tööpinkidele asetatud lambid näisid Zvjagintsevile tähtedena, mis öisel madalal taevavõlvil vilguvad.

«Aga mina juba kartsin, et magad end sisse, major!» kuulis Zvjagintsev Koroljovi häält. «Tahtsin juba Saveljevit sulle järele saata. Kas sa midagi söönud oled?»

«Küll ma pärast jõuan,» vastas Zvjagintsev.

«Ei, major, sellesse ei tohi hooletult suhtuda. Meie toiduga pikka aega ei lähegi, seda ära kardagi. Kas sul kaardid on kaasas?»

«Kaardid?» küsis Zvjagintsev vastu. Kahe viimase kuu jooksul oli ta sellest sõnast võõrdunud, kuid kohe meenus talle, et ta eile oma toitlustamisatestaadi asemele oli saanud väikesteks ruutudeks jaotatud pruuni lehekese.

«Jah, kaardid on mul kaasas,» vastas ta noogutades.

«Noh, lähme siis.»

Zvjagintsev kõndis Koroljovi järel ja silmitses sügavaid, otse tsementpõrandasse raiutud lõhesid, mis olid küllalt suured selleks, et igaühte neist tulistamise ajal kümme inimest mahuks.

Siia, tsehhi olid samuti reproduktorid üles pandud ja siin kiviste võlvide all kõlas muusika eriti valjusti.

Koroljovi kannul kõndides sattus Zvjagintsev väikesesse ruumi, mis oli piiratud ühest küljest tellistest müüriga, teisest aga laudadest vaheseinaga, kuhu kitsuke luuk oli tehtud.

«Anna oma kaart siia,» ütles Koroljov.

Zvjagintsev pistis käe kiiruga poolkasuka hõlma alla, tõmbas vormipluusi taskust neljaks murtud pruunika paberi välja ja ulatas selle Koroljovile.

«Sööma hakkad tehasevalitsuse juures,» selgitas Koroljov, «aga täna sööd hommikueinet koos töölisklassiga . . .» Ja lisas siis muigamisi: «Menüü on ühesugune.»

Siis kummardus ta luugi juurde ja lausus kaarti andes: «Noh, Tanja, võta, majorile on vaja süüa anda . . .»

Minuti pärast ulatas naine läbi luugi taldriku ja kaardi, millelt üks nurk juba ära oli lõigatud.

«Just nagu šagräännahk,» mõtles Zvjagintsev kibestunult endamisi, meenutades millegipärast juba koolis loetud Balzaci jutustust, ja toppis kaardi tagasi taskusse.

Taldrikul oli kaks lusikatäit vedelat putru. Zvjagintsev maitses seda, selles oli hirss segatud millegagi, mis saepuru meenutas.

Närimata neelas Zvjagintsev selle kuuma lurri alla, jõi kuuma mõru teevett peale ja siis läksid nad koos Koroljoviga tsehhi pearuumi tagasi.

Siia oli juba palju rahvast kogunenud. Poolhämaras ruumis oli raske eraldada mehi naistest ja alaealisi täiskasvanutest, sest läkiläkide tõttu paistsid nad kõik ühesugustena.

Zvjagintsev teretas Dlugatši, Aleksejenkot ja Daškevitšit.

«Tähendab, ettepanek on selline,» lausus Aleksejenko. «Mina avan koosoleku, siis ütleb direktor mõne sõna

jooksvate asjade kohta, seejärel antakse sõna teile, seltsimees Zvjagintsev. Kas alustame?...» Siis aga pöördus Aleksejenko ühe tema kõrval seisva, Zvjagintsevile tundmatu mehe poole ja ütles: «Sa helista raadiosõlme, et nad raadio tasemaks keeraksid, muidu on võimatu rääkidagi. Ega midagi, lähme, seltsimehed.»

Tsehhi kaugema seina ääres kivisel kõrgendikul, mis varem nähtavasti mõne tööpingi aluseks oli olnud, seisis laud, selle taga mõned taburetid. Tehase juhtkonna liikmed ronisid sinna suure vaevaga ja üksteist toetades üles.

Aleksejenko sõnas valjusti:

«Alustame, seltsimehed! Tulge siia lähemale!»

Inimesed seisid summas koos selle kõrgendiku ees, tagumised neist uppusid pimedusse.

Muusikat oli nüüd vaevu kuulda. Jutukõmin vaikis samuti.

«Saveljev!» kutsus Aleksejenko tasa.

«Saveljev on siin!» kõlas vastus ja Zvjagintsev nägi sinnapoole pöördudes, et tema eilne tuttav seisis tagapool, otse seina ääres.

«Sa mine seisa valjuhäälди juurde,» lausus Aleksejenko Saveljevile. «Kui tulistamisest teatatakse, annad meile märku.»

Noormees läks vaikides sinna.

«Kuulutan Kirovi tehase relvastatud salga liikmete ning kõigi teiste siia kogunenud kirovlastest tööliste koosoleku avatuks!» lausus Aleksejenko nüüd valjusti. «Seltsimehed! Eelkõige tahan ma teile meie kirovlastest seltsimeeste tervitused Tšeljabinskist üle anda. Me saime sealt eile järjekordse kirja. Sedapuhku treial Vassili Gussevilt, kes meil MH-2 tsehhis töötas.»

Nende sõnadega tõmbas Aleksejenko vatikuue taskust kokkumurtud paberi, harutas selle lahti, ja kummardudes laual asuva klaasita lambi poole, ütles:

«Noh, kõigepealt on siin tervitused seitsmenda novembri pidupäevaks, nagu näete, on see kiri hästi pikka aega teel olnud. Edasi kirjutab seltsimees Gussev, kuidas nad Tšeljabinskisse jõudsid, kuidas vaenlane teel pommitas, noh, seda teame ka teiste kirjade kaudu. Aga edasi on kirjas nii öeldud:

«Töötan tsehhis, mida siin samamoodi nagu Kirovi tehases MH-2 tsehhiks nimetatakse. Mida me siin teeme, pole teile vaja selgitada, teate seda isegi. Mõnele uuele

tsehhile pole veel katust peale jõutud teha, ja juhtub sedagi, et emulsioon ära külmub ja nahk metalli külge kinni jääb, kui sellest paljaste kätega kinni võtad. Peale kirovlaste töötab siin ka palju kohalikke inimesi, kuid ütlen kiitlemiseta, et meie, kirovlased, oleme siiski põhituumikuks, ja kõik teised joonduvad siin meie järele. Töötame kaksteist tundi ööpäevas ja meil kõigil on ühine mõte: mida veel teha, mida veel soovitada, et kas või ükski detail, ükski...» Aleksejenko tõstis pilgu kirjalt ja selgitas: «Noh, siin on üks sõna sõjaväetsensuuri poolt maha kustutatud, kuid meile on niigi selge, et jutt on tankidest. Loen nüüd edasi: «Vahetevahel, tihtipeale just öövahetuse ajal, tuleb meile tehasesse oblastikomitee sekretär seltsimees...» Noh, siin on jällegi nimi musta tušiga maha kriipsutatud, et ei oleks võimalik kindlaks teha, kus tehas asub. Edasi on nii: «...ta käib tööpinkide ääres seisvate tööliste juures, küsitleb ja kuulab neid, seejärel aga selgitab, mida tähendavad rinde jaoks mõned üleplaani tehtud...» Siin on jällegi kustutus, kuid on selge, et ta jällegi tankidest kirjutab. «Sekretäri kuulates täidab südant uhkus, et sinu detailist pannakse kohe kokku...» Uuesti kustutus... «mis fašistlikele mõrvaritele ohuks muutub.»»

«Noh, aga edasi,» lausus Aleksejenko, kirja lauale asetades, «tulevad juba isiklikud tervitused eraldi mõnedele meie töölistele, Gussevi tuttavatele, aga lõpus kirovlastest tööliste tervitused kogu meie kollektiivile. Teie nimel teen ettepaneku: komsomolikomiteele ülesandeks teha seltsimees Gussevile vastus kirjutada. Ja edasi öelda meie kirovlastest vendadele, et me tehase töösaavutusi au sees hoiame... Ühesõnaga kõike seda, mida vaja on öelda. Kas vastuväiteid ei ole?... Nii et loeme vastuvõetuks. Nüüd siis, seltsimehed, hakkame meie endi asjadest rääkima. Toiduainetega on olukord ikkagi veel halb, siin pole midagi varjata. Te ju teate, et praegu saab elanikkond tegelikult üksnes leiba, ülejäänud toiduaineid antakse kord kümne päeva jooksul, ja sedagi tõtt-öelda mitte alati. Laadoga trassist hoolimata on olukord toiduga esialgu halb, hullem kui sügisel. Jah, seltsimehed, nii see on. Septembris näiteks eraldati saja neljakümne kuuest tonnist lihast umbes viiskümmend tonni sööklatele ja töölised said oma toidunormile mingit lisa. Aga praegu suudab linn sööklatele vaid kümme tonni liha eraldada ja sedagi vaid tähtsamatele kaitsetööstuse ettevõtetele,

nende hulgas muidugi ka meie tehasele. Enamikku linna elanikkonnast varustatakse veel halvemini kui meid. Milleks ma seda teile räägin, seltsimehed? Aga selleks, et te teaksite, et partei oblasti- ja linnakomitee isegi nendes ränkrasketes tingimustes teevad kõik, et Leningradi töölisklass võimaliku maksimumi kätte saaks.» Aleksejenko pühkis vatikuue varrukaga üle lauba, justkui oleks ta sealt higi pühkinud, kuigi tsehhis oli väga külm. «Nüüd siis räägime perspektiividest. Perspektiiv on meil üks: blokaadi läbimurdmine. Ma ei taha ja mul pole õigust teile lootust anda ja kinnitada, et see just lähematel päevadel juhtub. Sakslased tungivad Moskva peale ja püüavad lõunas kaotatud Rostovi eest revanši saada. Kuid Peakorter,» siinjuures hakkas Aleksejenko valjemal häälel rääkima, «ja seltsimees Stalin isiklikult ei unusta Leningradi hetkekski. Hiljuti ütles mulle seltsimees Vasnetsov, et tal ei ole seltsimees Staliniga olnud ainsatki jutuajamist, mille lõpus Kõrgem Ülemjuhataja poleks leningradlasi vennalikult ja bolševistlikult palunud tänada selle eest, et me siin von Leebi armeed kinni hoiame ja Hitlerile täiendavate vägede Moskva alla saatmiseks võimalust ei anna. Niisiis perspektiividest. Sõjanõukogu teeb kõik selleks, et Laadoga trassi läbilaskevõimet suurendada. Praegu saadab Leningradile toiduaineid kogu meie maa; ülesanne seisab selles, et neid trassi tulistamisest ja pommitamisest hoolimata linna toimetada. Nii on lood, seltsimehed! Agitatsiooni ma tegema ei hakka — Kirovi tehases on see ülearune. Ütlen vaid: on vaja vastu pidada! Vastu pidada ja vaenlasele vastu seista, seltsimehed! ... Aga nüüd,» lausus Aleksejenko lõpuks juba väsinult taburetile istudes, otsekui oleksid need viimased sõnad talt kogu jõu võtnud, «on sõna seltsimees Dlugatšil.»

Tehase direktori jutt oli lühike. Dlugatš teatas, et Peakorteri lisaülesande on kollektiiv mitte üksnes täitnud, vaid ka ületanud. Praegu seisab kohustus selles, et on tarvis asuda Moskvast saadud uut ülesannet täitma ja uut toodangut välja laskma õppida.

Zvjagintsev vaatas imestunult direktorile otsa. Millisest uuest toodangust saab selles väljasurevas ja viimast jõudu kaotavas tehases juttu olla? Ja mis toodang see peaks olema?

«Millest ta räägib?!» küsis Zvjagintsev, kes ei suutnud end enam vaos hoida, nüüd Koroljovilt sosinal.

«Kellel vaja, see ka teab,» vastas Koroljov pead pööramata talle jahedalt.

Zvjagintsev tahtis juba solvunult märkida, et tema on ikkagi rindestaabist, kuid Koroljovile pilku heites taipas, et see oleks kasutu. Ja kuulis siis, kuidas valjusti tema nime nimetati: Aleksejenko andis talle sõna.

Zvjagintsev tõusis ja jäi laua äärde seisma. Klaasita lampide valguskiirtes nägi ta selles hämaruses seisvate inimeste kõhnaks jäänud nägusid, nende käsi, mis kõvasti vintpüsse ja karabiine hoidsid. Ja kõik nad ootasid keskendunult, mida rindestaabi esindaja neile ütleb.

Oma esinemist läbi kaaludes oli Zvjagintsev otsustanud, et on vaja rääkida peamisest — sellest, milline oht tehast Soome lahe poolt küljest ähvardab. Kuid nüüd tundis ta äkitselt, et sellest tal küll alustada ei tuleks.

«Seltsimehed!» lausus ta. «Vahest mõni teist veel mäletab mind. Ma töötasin septembris teie juures tehases, aitasin siin kaitseehitusi rajada. Aga hiljem, oktoobris, komandeeriti mind rindele, viiekümne neljandasse armeesse. Siis oli seal väga raske olukord kujunenud. Vaenlane tungis Volhovi peale, kavatsedes sealt Laadoga kaldale jõuda ja mitte ainult sinna koondatud toiduaineid enda kätte kiskuda, vaid ka viimast Leningradi viivat teed, mis linna Suure Maaga ühendas, läbi lõigata. Aga Leningradi rinde sõjamehed suutsid sellele survele vastu pidada. Sakslastel ei õnnestunud ka Voibokalo kaudu Laadoga äärde jõuda. Mis siis andis meile jõudu vastu pidada ja mitte taanduda? Aga see teadmine, et meie selja taga oli Leningrad. Parteikomitee sekretär rääkis siin, et Peakorter peab meeles Leningradi ega unusta teda iial. Ma tahan veel lisada, et iga võitleja ja komandöri mõtted on Leningradiga. Meie linnale on õudsed katsumused osaks saanud. Ja sõjameeste süda tilgub verd sellele mõeldes ... Aga me oleme veendunud, et teie, Lenini linna töölised, vastu peate!»

Zvjagintsev rääkis valjusti ja paatosega, aga ta peas tagus vaid üks mõte: «Ei, ei, need pole õiged sõnad! Mida ma neilt palun? Vastu pidada? Kas siis neil neid palveid vaja on? Kas siis see neile uut jõudu annab?»

Ta peatus ja hakkas seejärel juba tavalise, argipäevase häälega rääkima:

«Kõike seda, mida ma teile praegu ütlesin, teate te minutagi hästi. Aga nüüd tahan ma teile rääkida, teate millest. Tehast ähvardab vaenlane. Ja ähvardab mitte

ainult sellest küljest, kust me oleme teda harjunud ootama. Just Soome laht on täna meie hell koht. Te ju teate, et laht on kinni külmunud, see aga tähendab, et sakslased võivad teha katset just jääd mööda läbi tungida. Aga sealtpoolt küljest on meie kaitseliini kindlustused nõrgad, isegi väga nõrgad. Nende tugevdamiseks on vaja inimesi. Mitte vähem kui kakssada inimest. Muud valikut meil ei ole. Me peame ehitama kindla kaitseliini!»

Zvjagintsev jäi nüüd vait ja vaatas teraselt vaevu nähtavaid nägusid. Aga inimesed vaikisid. «Mida küll teha?» mõtles ta palavikuliselt. «Mida ometi teha?!»

«On vaja ehitada tugevad kindlustused, seltsimehed!» kordas Zvjagintsev nüüd juba ahastavalt. «See on hädavajalik, eluliselt vajalik. Kas te saate sellest aru?»

«Tasa!» kandus nüüd üle tsehhi kellegi kõlav noor hääl.

Taipamata, mida see hõige tähendab, ja otsustades, et tema viimaseid sõnu tagumistes ridades kuulda ei olnud, lausus Zvjagintsev nüüd veelgi valjemini:

«Ehitustöödeks on vähemalt kakssada inimest vaja!»

«Ma ju ütlesin, et olge tasa!» hüüdis toosama noormees uuesti. «Raadio, raadio teatab!»

«Tulistamine!» lausus Zvjagintsevi selja taga nüüd Aleksejenko tasa. «See on Saveljev, ta peab valjuhääldi juures valvet.»

«Seltsimehed!» karjus Saveljev. «Räägitakse Moskva rindest, olge tasa! Ja helistage ometi keegi raadiosõlme, et nad teeli tugevamaks keeraksid!»

Aleksejenko tõusis ebatavalise kiirusega püsti, hüppas kiviselt kõrgendikult alla ja kadus pimedusse.

Möödus minut, siis teine.

Ja äkki kostis kõigile juba nii omaseks saanud Levitani hääl:

«. . . Nüüd pole enam kahtlust, et see Moskva ümberpiiramise ja vallutamise hooplev plaan on mürinal läbi kukkunud. Sakslased said siin kõige kindlamal viisil lüüa.»

Inimesed sööstsid valjuhääldi juurde. See aga jäi äkitselt tummaks. Saabus vaikus.

«Mis nüüd juhtus, miks saade katkestati?!» mõtles Zvjagintsev ärevalt. «Kas siis tõepoolest tulistamine algas ja ülekanne lõpetati, et häiret välja kuulutada?!»

Valjuhääldist kostis aga uuesti diktori kõike summutav hääl:

«Kordame Nõukogude Informbüroo teadaannet. Sakslaste plaan Moskvat sisse piirata ja vallutada on läbi kukkunud. Saksa vägede lüüasaamine Moskva all.»

Neid sõnu lausus Levitan rangelt vaoshoitud pidulikkusega.

Seejärel luges ta niisama selgesti, kuid kiiremini ja pisut jahedamal toonil edasi:

«Kuueteistkümnendal novembril tuhande üheksasaja neljakümne esimesel aastal alustasid Saksa väed meie Läänerinde vastu kolmeteistkümne jalaväediviisiga ja viie motoriseeritud jalaväediviisiga teist üldpealetungi Moskvale. Vaenlasel oli eesmärgiks meie rinde tiibadelt sügavasse tagalasse tungida, ühtaegu Moskva piiramisrõngasse haarata ja vallutada . . .»

Zvjagintsev proovis valjuhääldile lähemale pääseda, et mitte ainsatki sõna kaotsi lasta sellest, mida diktor rääkis, kuid teised tõrjusid teda eemale. Teadmata kust võetud jõuga töötasid inimesed küünarnukkide ja õlgadega, teheS katset valjuhääldi mustale lehtrile lähemale pääseda. Aga sealt kostsid sõnad:

«. . . oli eesmärgiks vallutada Tuula, Kašira, Rjazan ja Kolomna . . . Klin, Solnetšnogorsk, Dmitrov . . . anda Moskvale löök kolmest küljest . . . Selleks oli koondatud . . .»

Zvjagintsev seisis inimsummas, oli sinna muljutud ja surutud, tundis aga sealjuures sellist õnnejoovastust, mida ta sõja algusest saadik ei olnud tundnud. Ta enam ei kuulanudki diktori häält. Sõnad «Saksa vägede lüüasaamine Moskva all» toksisid tal peas, südames ja igas tema närvilõpmes . . . Ja otsekui kusagilt eemalt kandusid temani sõnad:

«. . . on hävitatud ja sõjasaagiks võetud 1434 tanki, 5416 autot . . . Kindral Leljušenko väed . . . kindral Rokossovski väed . . . kindral Govorovi väed . . .»

«. . . Saksa informatsioonibüroo kirjutas detsembri alguses: «Saksa väejuhatus vaatab Moskvale kui oma põhieesmärgile . . .»» luges Levitan sarkastiliselt.

Ja otsekui rasked vasaralöögid kostsid sõnad:

«Nüüd pole enam kahtlust, et see Moskva ümberpiiramise hooplev plaan on mürinal läbi kukkunud. Sakslased said siin kõige kindlamal viisil lüüa.»

«Hurraa!» kostis kellegi hüüd.

«Hurraa! Hurraa, seltsimehed!» järgisid teda lennult veel kümned hääled. Keegi kallistas Zvjagintsevit, tema ise kallistas kedagi, keegi puhkes nutma.

Ja siis juhtus äkitselt ime. Vähemalt Zvjagintsevile paistis see küll imena. Tsehhis süttis ootamatult elektrivalgus. Varem nähtamatud, pikkade juhtmete otsas rippuvad ja traatvõrguga kaetud lambid lõid poole võimsusega hõõgvele, kuid seda oli küllalt, et tahmalampide valgus sedamaid tuhmuks. Ja Zvjagintsev nägi siis, et tsehh on inimesi tuubil täis. Neil kõigil olid kurnatud, väsinud näod, kuid õnneliku, kuidagi uutmoodi ilmega.

Lambid põlesid mõne minuti ja kustusid siis — nähtavasti olid elektrikud Moskva võidukat häält kuuldes mootori väljaspool graafikut mõneks minutiks sisse lülinud.

Lambid kustusid ja tsehh muutus kohe veelgi pimedamaks kui enne. Kuid see ootamatu valguselahvatus paistis Zvjagintsevile kütsuva ja läbi süngete sõjapilvede tunginud meenutusena, et valgus on olemas ja on vaja, on iga hinna eest vaja vaid selleni läbi murda . . .

Aga nüüd voogasid valjuhääldist juba armsaks saanud lauluhelid: «Suur ja lai on maa, mis on mu kodu . . .»

See laul oli rahuliku töö ja vankumatu veendumuse sümboliks, et Nõukogudemaa oli, on ja jääb igavesest ajast igavesti . . .

Laul vaikis ja metronoom hakkas rütmiliselt toksima.

Ja siis hüüdiski Zvjagintsev hästi valjusti:

«Kes tulevad kindlustustöödele, kogunegu kaitsestaabi juurde! Kas te kuulete mind, seltsimehed?! Kõik, kes selles vahetuses ei tööta, tulgu kaitsestaabi juurde!»

VII

Suurbritannia välisminister Anthony Eden, tema asetäitja Cadogan ja Inglismaa saadik Nõukogude Liidus Cripps istusid boržommipudelite ja kristallpokaalidega kaetud pika laua ühes ääres, aga Stalin ja Nõukogude suursaadik Inglismaal Maiski teises ääres. Maiski täitis tõlgi kohuseid.

«Kuna me reas küsimustes kokkuleppele jõudsime,» lausus Stalin rahulolevalt, «loodan ma, et härra Eden ei hakka veel ühe dokumendi allakirjutamisele vastu vaidlema . . .»

Nende sõnadega pani ta pikkamisi käe oma kõvasti kinninööbitud halli frentši taskusse.

Maiski tõlkis neid sõnu mõnevõrra ebalevalt. Need

tulid talle ootamatult. Ta lihtsalt ei teadnud, mis kõne alla tuleb. Eelneval jutuajamisel ei olnud Stalin talle mitte mingisugusest täiendavast dokumendist rääkinud.

Stalin võttis aga taskust välja neljaks kokkumurtud paberilehe, ulatas selle Maiskile ja ütles:

«Tõlkige.»

Maiski laskis pilgul kiiruga üle teksti libiseda ja vaatas oma nõutust varjata püüdes Stalinile otsa, kuid kohtas vaid tema karmi ja jahedat pilku.

Valjusti ja rõhutatult, otsekui kartes, et Stalin ta mõtteid loeb, tõlkis Maiski dokumendi inglise keelde.

Saabus vaikus.

Stalin vaatas vastust oodates Edeni poole.

Lõpuks laususki Eden tasa:

«See . . . pole võimalik.»

Stalin kehitas vaevu märgatavalt õlgu. Seejärel lausus karmilt:

«Siis näivad kõik teised kokkulepped mulle mõttetuna.»

Maiski suutis vaevalt oma erutust talitseda. Kas see nii suurte raskustega organiseeritud ja nii hästi alanud kohtumine tõesti ootamatu krahhiga lõpeb?

«Tõlkige!» käskis Stalin, ja Maiskile tundus, et tema hääles peitus varjatud ähvardus.

Rutakalt ja ülepeakaela sõnu hääldades hakkaski ta tõlkima . . .

Hirmunult ja kohmetunult pidi Maiski mõtlema sellele, et tema kõrval istub endine Stalin, julm ja kalk Stalin. Nähtavasti ei olnud sõda ja rasked katsumused tema iseloomule mingit mõju avaldanud ega seda muutnud.

Kuid Nõukogude suursaadik eksis . . .

Stalini ja Anthony Edeni läbirääkimised algasid 16. detsembril.

Alguses kulgesid need edukalt. Eden andis Stalinile üle kahe Suurbritannia ja Nõukogude Liidu vahelise lepingu projektid, mis olid Londonis ette valmistatud. Stalin omakorda andis Edenile üle lepingute Nõukogude-poolsed projektid.

Esimese leping — kahe riigi vastastikuse abistamise küsimuses — pidi asendama toda kokkulepet ühise sõjategevuse kohta, mis oli sõlmitud kahekümnendal päeval pärast Hitleri kallaletungi Nõukogudemaale, ja see leping hõlmas ka sõjajärgseid suhteid.

Teise lepingu projekt puudutas sõjajärgset maailmakorraldust ning nägi ette ka NSV Liidu sõjaeelsete, 1941. aasta piiride tunnustamise.

Läbirääkimiste eel tutvustas Stalin Maiskit kokkulepete Nõukogude-poolsete projektidega.

«Kuidas te arvate, kas inglased võtavad need vastu,» oli Stalin suursaadiku arvamust küsinud.

Maiski oli vastanud, et mõnes küsimuses võib vaidlusi ette tulla, kuid tõsiseid lahkarvamusi vaevalt küll tekkida saab, ja nii võib mõlemaid pooli rahuldavad variandid välja töötada.

Ja tõepoolest, kui Eden oli kokkulepete Nõukogude-poolsete projektidega tutvunud, ütles ta, et need talle üldiselt vastuvõetavatena tunduvad, kuigi läbirääkimiste käigus ta arvatavasti mõne mitte eriti olulise parandusettepaneku siiski teeb.

Edaspidised läbirääkimised puudutasid reparatsioone, mida Saksamaa peab pärast liitlaste võitu maksma, ja võimalust pärast sõja lõppu sõlmida vastastikuse sõjalise abistamise pakti kõigi riikide vahel, kes on huvitatud rahu säilitamisest maailmas.

...Ja nüüd siis esitas Stalin Maiskile üllatusena veel ühe dokumendi. See oli protokoll selle kohta, et Inglismaa tunnustaks Nõukogude riigipiire 1941. aastast mitte alles pärast sõja lõppu, vaid nüüd, otsekohe.

«Millistel põhjustel te, härra Eden, sellele protokollile allakirjutamist võimatuks peate?» küsis Stalin inglasele ainiti otsa vaadates. «On ju lepingu projektis, millega te põhiliselt nõustusite, nende piiride tunnustamine samuti ette nähtud?»

Eden vaatas Cadoganile otsa. Too aga vaikis vankumatult. Siis libistas ta pilgu Crippsile. Inglise suursaadik laiutas vaevu märgatavalt käsi, justkui tahtes öelda: «Ma ju hoiatasin teid, mida selle inimesega läbirääkimiste pidamine tähendab!...»

«Teate mis, härra Stalin,» lausus Eden lõpuks, «lepingu projekt näeb ette piiride tunnustamist pärast sõja lõppu. Ent sõjajärgset situatsiooni konkreetselt ette kujutada praegu...» Eden tegi pausi, sest et tahtis öelda: «kui sakslased ikka veel teie pealinna lähedal asuvad», kuid lõpetas selle asemel lause teisiti: «...kui sõja lõpp alles kaugel, on raske...»

«Te tahate öelda, et sõltuvalt sellest, millises seisundis Nõukogude Liit on sõja lõpul, võib mõningaid neist

kokkulepetest, mille kohta me siin praegu läbirääkimisi peame, kas siis kinnitada või nendest lahti ütelda?»

Stalin esitas küsimuse nii karmilt ja sirgjooneliselt, nagu seda diplomaatiliste läbirääkimiste praktikas tavaliselt ei tehtud.

«Milleks, milleks ta seda küll ütles?» vasardas küsimus Maiski peas, kui ta Stalini sõnu tõlkis. «On see siis täna peamine küsimus?! Parem varblane peos kui tuvi katusel! Selle fakti avaldamine, et kohtumine kulges edukalt ja on sõlmitud kaks tähtsat kokkulepet, oleks kogu maailmas kahtlematult parema mulje jätnud kui tunnistamine, et läbirääkimised jäid tulemusteta, mis veelgi tugevdab Hitleri lootusi, et antifašistlikus koalitsioonis lahkhelid maad võtavad... Milleks siis see sirgjoonelisus, kategoorilisus ja paindumatus?!»

Nõukogude suursaadikuna Suurbritannias viibides oli Maiski esimesest sõjapäevast alates teinud kõik temast sõltuva selleks, et Inglismaa avalikku arvamust häälestada selle maa poole, mida ta esindas, et Suurbritannia ja Nõukogude riigi sõjalist liitu tugevdada. Kogu südamega oli ta nõukogude rahvaga ja oma verd valava Punaarmeega. Aga ikkagi ei saanud asjaolu, et Maiski oli kogu see aeg oma kohust täites kodumaast eemal viibinud, tema seisundile praegu mõju avaldamata jätta. Ta ei mõistnud Stalinit, kuigi kartis seda eneselegi tunnistada. Ja ei mõistnud teda sellepärast, et ei teadnud, millised tormid olid möllanud Stalini hinges nendel hirmsatel sõjakuudel.

Muidugi olid Maiskile teada lahkhelid, mis aeg-ajalt Stalini ja Suurbritannia peaministri Churchilli vahel tekkisid, ja ta oli teadlik sellest, kuivõrd valusasti Stalin teise rinde puudumist üle elas.

Ja hoolimata sellest, et Maiski praegu Stalinit hukka mõistis tema jäiga sirgjoonelisuse eest ja Edenile täiesti ühemõtteliselt avaldatud süüdistuse eest silmakirjalikkuses, jäi ta selgelt ikkagi diplomaadiks.

«Mida ta küll mõtleb ja millele ta loodab?» küsis Maiski mõttes endamisi. «Või on abstraktne põhimõte talle tänasest konkreetsest kasust kallim?»

Sellesama küsimuse, olgugi et hoopis teistel põhjustel, esitas endale ka Eden.

Siiani oli talle paistnud, et ta läbirääkimistes Staliniga suhteliselt sirget, kuigi mitte eriti siledat teed pidi läheb. Aga juba eemalt teel auke näha ja takistustest ettevaat-

likult mööda minna Eden oskas — see oli juba ammuilma talle elukutseks saanud.

Talle oli tundunud, et soodne lõpplahendus on juba näha. Kuid just selsamal hetkel kerkis tema ette müür. Ta tahtis sellest kas siis ringiga ümber minna, selles mõnda ava leida või üldse peatuda ja deklareerida, et ta tunneb küllaldast rahuldust sellestki, et õnnestus mingit teeosa läbida. Aga ei avasid ega ringimineku võimalusi polnud, oli vaid Stalini poolt niivõrd kategoorilisel kujul esitatud alternatiiv — kas minna edasi või tunnistada kasutuks see, milles juba oli õnnestunud kokkuleppele jõuda, — ja see välistas Edenil võimaluse jutuajamist mingi optimistliku, kuid mitte millekski kohustava lausega lõpetada.

Edeni mõte töötas palavikuliselt mingite sõnade otsimisel, mille abil saaks vähemalt väliselt oma väärikust säilitada ja kaitselt rünnakule asuda... Ta oleks tahtnud end ümber pöörata, et mitte tunda endal Stalini läbitungivat pilku, mis segas tema keskendumist. Kuid sellega oleks ta oma hämmeldust välja näidanud.

«Mis talle küll selliseks käitumiseks jõudu annab?!» mõtles Eden ärritatult ja oma jõuetust tajudes endamisi. «Kas see, et otsene Moskvat ähvardav oht näib olevat möödas?...»

Jah, Eden teadis, et Saksa väed olid Moskva all lüüa saanud. Nõukogude Informbüroo teadaande oli Maiski talle pidulikult ette lugenud kohe siis, kui nad Murmanskis maale olid astunud. Ent sel hetkel oli Eden teel saadud teate mõju all, et jaapanlased on Ameerika baasile Pearl Harbourile kallale tunginud. Ja esimene järeldus, mille ta tegi Nõukogude Informbüroo teadet kuulates, oli see, et Staliniga kohtumine ei leia aset Kuibõševis või Tbilisis, nagu Churchill oli oletanud, vaid ikkagi Moskvas.

«Mida küll mõtleb ja millele loodab see inimene, kes söandab käituda nii, nagu oleks ta sõja juba võitnud?» küsis Eden praegu mõttes eneselt.

Ei Eden ega Maiski suutnud — loomulikult erinevatel põhjustel — Stalini mõttekäiku ja tema käitumisjoont mõista.

Viimaste telegrammide vahetamine Stalini ja Churchilli vahel andis tunnistust sellest, et konflikt, mis neil novembri alguses tekkis, juba lahenema hakkab.

Konflikti põhjus oli järgmine. Nõukogude valitsus pöördus diplomaatiliste kanalite kaudu Inglise peaministri poole palvega, et Suurbritannia, kes seni oli Punaarmeed vaid sõjaväetehnika saatmisega abistanud, ametlikus korras kolmele Hitleri liitlasele — Soome, Ungari ja Rumeenia valitsusele — sõja kuulutaks ja selle aktiga kogu maailmale Hitleri-vastase koalitsiooni üha kasvavat ühtsust demonstreeriks.

Churchill vastas sellele põiklevalt. Väljendades küll põhimõttelist valmisolekut neile Saksamaa liitlastele sõda kuulutada, avaldas ta samas ka kahtlust taolise sammu otstarbekuses, motiveerides seda sõnaohtralt sellega, et Suurbritannia oma mereblokaadiga niigi juba faktiliselt osa võtab sõjast nende maade vastu ja sellepärast oleks ametlik sõjakuulutamine «vaid formaalsus». Inglise peaminister viitas ka sellele, et «Soomel on palju sõpru Ühendriikides», aga «mis Rumeeniasse ja Ungarisse puutub, siis need maad on täis meie sõpru».

Samas kirjas tehti looritatud etteheiteid selle kohta, et inglise sõjaväelisi saadetisi ei veeta Arhangelskist õigeaegselt ära.

Lõpuks tegi Churchill samas kirjas ettepaneku, et ta tahaks saata «Moskvasse, Kuibõševi, Tbilisi või ükskõik millisesse teise paika, kus te praegu asute» kohtumisele kaks Inglise kindralit, Wavelli ja Paygeti, «et asjadesse selgust tuua...»

Kuid kaks päeva enne selle kirja saabumist sai Stalin teada, et tema täiesti salajane ettepanek Churchillile, et Suurbritannia Soomele, Rumeeniale ja Ungarile sõja kuulutaks, on Lääne ajakirjandusse sattunud ja seda ajalehtede, eriti just Ameerika ajalehtede lehekülgedel, aktiivselt kommenteeritakse.

Churchilli kiri saabus 7. novembril ja ootas Stalinit tema Kremli kabinetis, kui ta Mausoleumi tribüünilt pärast paraadi lõppemist tagasi jõudis.

Läkitusele, õigemini küll telegrammidele, mida Stalin ja Churchill omavahel vahetasid, oli iseloomulik see, et verest nõretava Nõukogudemaa juht suutis endas suurivaevu maha suruda ärritust seoses sellega, et Euroopas polnud teist rinnet avatud ja et liitlaste relvasaadetised liiga aeglase tempoga ja mitteküllaldasel hulgal saabusid, kuid tema telegrammid olid vaoshoitud ja korrektsed; Inglise peaministri telegrammid olid aga tulvil ilukõnelisi ustavustõotusi Inglise—Nõukogude sõjalise liidu ja selle

põhieesmärgi suhtes, mille nimel see liit oli rajatud — hitlerliku Saksamaa purustamiseks —, kui aga jutt läks Suurbritannia poolt enda peale võetud kohustuste täitmisele, siis võis sealt küll mingil määral looritatud, kuid kindla «ei» välja lugeda.

7. novembril saadud Churchilli kiri ajas Stalini vihale. Eriti just read, kus oli ilmne vihje sellele, et Churchilli esindajate saabumisel Nõukogude Liitu võib Moskva juba sakslaste käes olla.

Kohe järgmisel päeval, 8. novembril, vastas Stalin Inglise peaministrile jaheda ja tõrksa kirjaga.

Ta alustas sellest, et on nõus Churchilliga: «on tõesti vaja asjadesse selgust tuua, mida praegu NSV Liidu ja Suurbritannia vahelistes suhetes ei ole», kuna esiteks «ei ole olemas kindlat kokkulepet meie riikide vahel sõja eesmärkide suhtes, ega pärast sõda rahuasjade organiseerimisplaanide kohta», ja teiseks «ei ole olemas lepingut NSV Liidu ja Suurbritannia vahelise vastastikuse sõjalise abistamise küsimuses Hitleri vastu võitlemisel Euroopas».

Edasi järgnes juba täiesti ühemõtteline hoiatus: «Kui kindral Wavell ja kindral Payget Moskvasse tulevad — Kuibõševi ja Tbilisi varianti Stalin isegi ei meenutanud —, et antud põhiküsimustes kokkulepet sõlmida, siis olen ma, arusaadavalt, valmis nendega kohtuma ja neid küsimusi läbi arutama. Kui aga nimetatud kindralite missioon piirdub vaid informatsiooni andmise või saamisega ja teisejärguliste küsimuste läbiarutamisega, siis ei näe ma vajadust kindraleid nende töö juurest lahti kiskuda ega saa ka ise selliste vestluste jaoks aega leida.»

Stalin vastas ka Churchilli kirjas avaldatud etteheitele, et Arhangelskisse suunatud relvastust alati õigeaegselt lõppsihtkohta ei toimetatavat. Stalin kirjutas:

«Te ei tarvitse kahelda, et meie poolt võetakse tarvitusele kõik abinõud, et Inglismaalt Arhangelskisse suunatud relvastus õigeaegselt sihtkohta saadetaks. Ometi ei saa nimetamata jätta, kuigi see on pisiasi, et tankid, suurtükid ja lennukid saabuvad halvas pakendis, suurtükkide osad jõuavad kohale eri laevadel, lennukid on aga niivõrd halvasti pakitud, et me nad juba lõhutult kätte saame.»

... Tulevased ajaloolased, kes 1941. aasta sügisel Stalini ja Churchilli vahel toimunud kirjavahetust uurivad, võivad jääda mõtlema küsimuse üle, mis ajendas Stalinit, kui ta Londonisse jahedalt viisakaid, kuid oma olemuselt kategoorilisi läkitusi saatis? Kas saabunud murrang sõjategevuses?

Kuid ainus, mida Nõukogude vägedel novembri alguseks õnnestus saavutada, oli ju vaenlase edasiliikumise peatamine Moskva suunas. Ja sealjuures pidi Stalin aru saama, et Hitler kindlasti püüab armeegruppi «Mitte» tugevdada ja uue meeletu katse Moskvasse tungida võtab vastane ette kui mitte homme, siis nädala pärast ...

Ometi ei mõjutanud see olukord, milles Nõukogude riik nendel päevadel asus, Stalini poolt Churchillile saadetud läkituste tooni.

Mõni tulevastest ajaloolastest võib selles omamoodi «antiloogikat» näha. Kuidas seletada kalkust ja rahulikku visadust, millega Stalin Churchillilt liitlaskohustuste täitmist nõudis? Kas katsega veenda Inglismaa valitsuse juhti selles, et Nõukogudemaa olukord kõige kiuste veel vankumatu on? Lootusega sundida Churchilli teist rinnet avama või mereteed kaudu Nõukogude—Saksa rindele vähemalt mõnd diviisi saatma? Või siis Stalini tahtejõuga, mis andis talle jõudu teise riigi juhiga kirjavahetuses olles mitte raasugi kõhklust, sõltuvust või hirmu välja näidata?

Ja mitte ükski nendest oletustest ei saa anda ammendavat vastust sellele küsimusele.

Uksnes objektiivsete ja subjektiivsete tegurite kompleksiga ja nende dialektilise põimumisega võib Stalini käitumisjoont tema suhtumises Churchillisse seletada.

Stalin tunnetas, et teist väljapääsu tal ei ole. Ta andis endale selgesti aru, et ei palved ega keelitamised suuda Churchillile mõju avaldada.

See, et Churchill, kes bolševismi juba tema hällis lämmatada oli püüdnud, nüüd Nõukogude Liiduga samale poole barrikaadi on sattunud, ei pannud Stalinit imestama. Fašistlik Saksamaa ähvardas «merede valitseja» enda olemasolu, ja Churchill pidi mõistma, et kui Hitler poleks olnud sunnitud oma põhijõudusid Idas hoidma, oleksid tema armeed kahtlemata juba üle La Manche'i tunginud.

Churchilli sobingut Hitleriga, mis sõjaeelsetel kuudel veel väga võimalik oleks olnud, Stalin praegu ei kartnud, — asi oli selleks liiga kaugele läinud, et Hitlerit vaevalt küll nüüd veel meelitas rahu Inglismaaga, sest selle eest oleks tal ju Inglismaa edasise eksisteerimise õigusega tasuda tulnud. Aga perspektiiv vallutada terri-

toorium Atlandi ookeanist Uurali mägedeni ja sealt edasi veel teise, Vaikse ookeani kaldale jõuda, paistis Hitlerile neil päevil täiesti reaalne olevat.

Nõukogude riigi krahh oleks antud etapil ka Inglismaale surma tähendanud.

Seda mõistis suurepäraselt ka Stalin. Ta mõistis sedagi, et Churchill temaga suheldes lähtub veendumusest, et Nõukogude Liit asub katastroofi piiril, et ta näeb üksnes Punaarmee lüüasaamisi, kuigi ta ei koonerda ka komplimentidega Punaarmee vaprusest rääkides.

Stalin, kes andis enesele küll aru selle kohta, et Nõukogude maa ja rahva ning kogu sotsialismiürituse kohal surmaoht ripub, ei tunnistanud sellest hoolimata mõtet, et Nõukogude Liit võiks kaotada ja Hitleri Saksamaa võiks võitu pühitseda.

Põhjuseks ei olnud vastase võimsuse alahindamine. Stalini usk sellesse, et Nõukogude riik ja Punaarmee fašistliku Saksamaa puruks löövad, oli hoopis asjaolude reaalsele analüüsile rajatud.

Vaenlase edasiliikumine Nõukogude territooriumil ei saanud siiski varjutada seda fakti, et Hitleri plaan maksimaalselt kuue kuuga võitu saavutada oli läbi kukkunud. Punaarmee oli ainuke kõigist armeedest, kes oli suuteline kaotuste kibedusest hoolimata vastu pidama; võitlus Smolenski all ja Leningradi kangelaslik vastupanu olid selle eredateks tõenditeks.

Churchill arvas, et ainult ime võib veel Nõukogude Liitu päästa, Stalin aga teadis, et pinge, mille hinnaga fašistlikul Saksamaal oli oma võitusid õnnestunud saavutada, ei saa kesta lõpmatuseni, et Saksamaa inim- ja materiaalsed ressursid, kui suured need ka poleks, päev-päevalt ahenevad, samal ajal kui Nõukogude Liidu potentsiaalsed võimalused on praktiliselt ammendamatud, ja küsimus seisab vaid selles, kuidas ainult kiiremini, kas või ebainimlike pingutuste hinnaga, neid võimalusi reaalsuseks muuta . . .

Aga kui suured olidki Stalini võimed perspektiive reaalselt kaalutleda, analüüsida ja neile hinnangut anda, ei suutnud see teda kaitsta tohutu suure isikliku tragöödia eest, mida ta nendel päevadel ja kuudel kahtlematult üle elas. Kibe teadmine, et maa ja rahvas, kes temasse uskusid ja ikka veel usuvad, nõretavad verest, ei andnud Stalinile hetkekski asu.

Churchilli kaastundlikud, isegi sõbralikud läkitused, kui

need üldist heasoovlikkust väljendasid, ja jahedalt arvestavad, kui need jõudsid ametlikkuse ja kohustuste juurde, mis Suurbritannia enda peale oli võtnud, muutsid Stalini kui poliitiku ikka ja uuesti valvsaks ja tegid talle kui inimesele haiget. Ta oleks tahtnud Churchilli vastu seina suruda, teda oma tõelisi kavatsusi avaldama sundida . . . Kuid ta hoidis end vaos, sest et mõistis, millist röömu teeks Hitlerile teade tõsistest lahkhelidest tema vastase leeris.

Kuid nüüd, teada saanud, et tema usalduslik palve liitlasvalitsusele on Lääne ajakirjandusse sattunud, Stalin end enam vaos ei hoidnud.

Stalini 8. novembri kiri Churchillile väljendas tema äärmist pahameelt. Kiri küll ei sisaldanud teravaid väljendusi, aga õhkus raevust, kõlas süüdistusaktina.

Kui Maiski Churchillile Stalini läkituse üle andis, läks Inglismaa peaminister lausa marru, vähemalt püüdis seda Maiski ees demonstreerida.

Võib ka olla, et Churchill tõepoolest ei suutnud mõista, mis siiski lubab Stalinil temaga sellisel toonil rääkida ajal, mil sakslased Moskvast vaid paarikümne kilomeetri kaugusel asuvad.

Kuid Churchill oli liiga tark, et mitte endale aru anda selle kohta, et Nõukogude Liidu väga raskest olukorrast hoolimata on Suurbritannia saatus otseses sõltuvuses Punaarmee vastupanust hitlerlikele vägedele.

Sellepärast ei tahtnud ta oma suhteid Staliniga komplitseerida ja otsustas Suurbritannia välisministri Nõukogude Liitu saata. Ta oletas, et üksnes Anthony Edeni sõit sinna uue projektiga, mis küll kokkulepetele vähe olulist lisab, Nõukogude liidrit rahustab ja et Stalin antud olukorras üksnes Inglismaa valitsuse hea tahte demonstratsiooniga rahuldub.

Kuid Churchill oli valesti arvestanud.

Isegi kaks nädalat varem poleks see Stalinit rahuldanud. Seda vähem veel nüüd. Sest sel ajal, kui ristleja «Kent», mille pardal Inglise minister ja teda saatvad isikud Murmanski poole kurssi hoides mässavatel ookeanilainetel olid õõtsunud, oli Moskva lähedal lumistel väljadel aset leidnud sündmus, millele oli määratud kogu sõja käigule murranguks saada: pealetungile asunud Nõukogude väed olid kindralfeldmarssal von Bocki armeedele purustava löögi andnud.

Mööduvad mõned päevad ja Anthony Eden saab Mur-

manskis laevalt maha astudes teada sakslaste lüüasaamisest Moskva all. Kuid ta ei saa iialgi teada ega mõista, mida Stalinile need sellele sündmusele eelnenud kuud ja nädalad maksma olid läinud.

Ja sellepärast see Stalini poolt esitatud nõudmine, mis oli kohtumisest osavõtjatele nii ootamatu, teda just segadusse viiski . . .

. . . Stalin vaatas ainiti Edenile otsa, justkui ei tahaks ta teadlikult Inglise ministrile keskendumiseks ja mõtete kogumiseks võimalust anda.

Sellest neljakümne viie aastasest diplomaadist, kes praegu tema vastas istus, teadis Stalin kõike, või peaaegu kõike.

Teadis tema aristokraatlikku päritolu ja hiilgavat karjääri, mida ta oli teinud. Kunstide bakalaureus, aga hiljem parlamendiliige Eden oli kahekümnendate aastate keskel endale Inglismaa kõige reaktsioonilisemates ringkondades populaarsust otsinud sellega, et ta kurikuulsale «Zinovjevi Kominterni kirjale», sellele tuntud võltsingule vihjates, mis Inglise salaluure ametkondades valmis oli meisterdatud, esines igasuguste lepingute sõlmimise vastu Nõukogude valitsusega. Stalin teadis sedagi, et Eden, kes kolmekümne kuue aastaselt lordpitsatihoidjaks oli saanud, oli olnud esimene suurriikide esindajatest, kes Berliinis Hitleriga kokku olid saanud — juba 1934. aastal — ja pärast seda kohtumist kuulutanud, et füürer «siiralt Inglismaa ja Prantsusmaaga leppida püüab».

Kuus aastat tagasi, 1935. aastal, külastas Eden esmakordselt Nõukogude Liitu. Suurbritannia kavatsuste siirust kontrollida otsustades tegi Stalin siis Välisasjade Rahvakomissariaadile ülesandeks teha Edenile ettepanek agressori võimaliku kallaletungi juhuks vastav pakt sõlmida.

Vastuseks sellele ettepanekule pidas Eden kõhkleva kõne, mille mõte seisis selles, et tema visiidil on ettevalmistav iseloom ja et Rahvasteliidu olemasolu iseenesest on juba küllaldaseks rahu tagatiseks, aga Nõukogude Liidu osavõtt sellest rahvusvahelisest organisatsioonist muudab selle tagatise veelgi kindlamaks.

Stalin kõhkles siis, kas võtta Edenit isiklikult vastu või mitte. Kohtumise tulemuseks oli kommünikee, mis teatas, et «käesoleval ajal Inglismaa ja Nõukogude Liidu valitsuste vahel lahkhelisid mitte üheski rahvusvahelise poliitika põhiküsimuses ei ole». See oli Inglismaad mitte milleski kohustav kommünikee. Kuid rahvusvahelise olukorra reaalsest analüüsist lähtudes pidas Stalin seda siiski kasulikuks.

Kui alanud Teine maailmasõda Müncheni reetlikkuse innustaja Chamberlaini kohalt minema pühkis ja peaministriks sai Churchill, andis viimane Edenile, kes siis sõjaminister oli, välisasjade ajamise ülesande . . .

Ja nüüd istus see mees Stalini ees ja vastas ettepanekule reaalseid samme astuda jällegi eitavalt, niisamuti nagu tollel kaugel 1935. aastal. Ja vastas sealjuures, nii nagu tookordki, delikaatselt, isegi kahetsusvarjundiga hääles.

. . . Edenile paistis, et Stalin vaatab teda vihkaval pilgul ja võib iga hetk oma raevu tema peale välja valada.

Kuid seda poleks Edenil vaja olnud karta. Välisriikide esindajatega läbirääkimisi pidades ei andnud Stalin iialgi tunnetele voli. Ta võis küll jahe ja jäiselt irooniline olla, kuid jäi ikka muutmatult vaoshoitult viisakaks.

Tehes ettepaneku kirjutada alla protokollile, mis tunnustaks Nõukogude Liidu sõjaeelseid piire, Stalin vaevalt küll arvestas, et Eden selleks otsekohe valmisolekut avaldab. Ometi tahtis ta tungida pilguga tulevikku, et kujutleda endale Inglismaa ja teiste liitlaste käitumist pärast seda, kui Saksamaa on võidetud. Selles, et niisugune päev lõppude lõpuks kätte jõuab, Stalin ei kahelnud.

Oma kategoorilise keeldumisega kinnitas Eden Stalini kartusi, et võites Nõukogude Liidu jõupingutuste abil sõja, püüavad Inglismaa ja Ühendriigid Nõukogude riigi sõjaeelseid piire kahituse alla seada ja sõjast kurnatud eilsele liitlasele oma tahet peale suruda.

Stalin mõistis, et Edeni veenmine oleks olnud mõttetu.

Tema ees istus võõra maailma esindaja. Too oli baronettide perekonnas, oma suguvõsa mõisas sündinud, õppinud privilegeeritud koolides sel ajal, kui Stalin mööda Siberi asumispaiku ja etapitürme oli ringi rännanud.

Eden oli kodanlik poliitik, tähendab tema tegevus oli nii või teisiti sotsialismi vastu suunatud.

Eden oli ilus, väga hästi riietatud ja kauni soenguga mees, tema kaelaside oli valitud ülikonnaga toon-toonis, valge rätik paistis rinnataskust välja just niipalju, et mär-

gatav olla, tal olid hoolitsetud, valged ja pikkade sõrmedega aristokraatlikud käed, ja see Inglise ajalehtede kinnitust mööda kõige elegantsem, kõige parema kasvatusega ja kõigist Inglise poliitikutest kõige noorem mees ei tahtnud tunnistada selle kannatustest nõrkeva, verest tühjaks jooksva maa ja selle paljukannatanud rahva õigust taastada pärast võitu need riigipiirid, millest vaenlane 1941. aasta juunis läbi murdis.

Ta oli selle kapitalistliku riigi esindaja, kes end isegi Nõukogudemaa liitlaseks oli kuulutanud võitluses ühise vaenlase vastu, «doseerides» ja «eraldades» oma abi hoolikalt kalkuleeritud portsjonite kaupa . . .

Selle üle mõtleski praegu Stalin, ja mõtles sellest viha, kibeduse ja põlgusega.

«. . . Ma ei ole veendunud, et härra Stalinil on õigus, kui ta küsimuse nii kategoorilises vormis esitab,» lausus Eden lõpuks. «Te peate nõustuma,» jätkas ta siis pilku Maiskilt Stalinile libistades, kuid püüdes talle mitte silma, vaid üle tema pea vaadata, «et niivõrd tähtsas küsimuses pean ma eelnevalt Suurbritannia ministrite kabinetiga, eelkõige aga peaministriga konsulteerima . . .»

«Siis te ju vastu ei vaielnud, et piiride küsimus oleks õigesti lahendatud, kui me lepingu meiepoolset projekti arutasime?» lausus Stalin vaevumärgatava muigega.

«Jah, aga pärast sõja lõppu!» vastas Eden rutakalt.

«Kas ei taha härra Eden öelda,» lausus Stalin nüüd Maiski poole pöördudes, «et kõik need küsimused, mida me praegu, kui kahurid alles kõmisevad, siin lahendame, tulevad teises olukorras uuesti lahendamisele?»

See oli peaaegu otsene Inglismaa süüdistamine kahepaiksuses.

Kuid Eden kuulas Maiski tõlke ära ja tegi näo, et pole vihjest aru saanud, ja jätkas siis justkui lihtsalt oma mõtet edasi arendades:

«Pealegi palus Roosevelt juba enne, kui Hitler oli Venemaale kallale tunginud, meid mitte astuda mingitesse Euroopa piire puudutavatesse kokkulepetesse ilma temaga selles eelnevalt konsulteerimata. Ja ma ei arva, et härra Stalinil, kes presidendiga niivõrd lojaalsetes suhetes on, oleks kuigi meeldiv näha tema pettumust, kui ta pärast sõda teada saab, et niivõrd tähtis küsimus otsustati ilma Ühendriikidega eelnevalt konsulteerimata.»

«Ma hindan kõrgelt president Roosevelti panust võitluses hitlerismiga,» lausus Stalin. Ta taipas Edeni kavatsust Roosevelti selja taha peitu pugeda. See andis peale kõige muu veel hiljem Churchillile võimaluse Ameerika presidendile teatada, et Stalini pealekäimiste kiuste suutis Inglismaa kindlalt Ameerika Ühendriikide huve kaitsta. «Ometi,» jätkas ta, «ei näe ma põhjusi, mis segaks meie riikidel arutada küsimusi, mis puudutaksid nende endi sõjajärgset julgeolekut. Antud juhul pean ma silmas Nõukogude Liidu sõjajärgset julgeolekut.»

«Arusaadavalt,» vastas Eden nõusolevalt, ise sisemiselt rõõmustades, et konkreetset küsimust Nõukogude Liidu 1941. aasta piiride tunnustamisest õnnestub nähtavasti üldläbirääkimiste rööpasse viia. «Muidugi on meil kõigil selleks õigus. Kui aga kõnelda näiteks tulevase rahulepingu alustest, siis tuleb meil juba kolmekesi kokku saada. Ma pean silmas Ameerika Ühendriike, Nõukogude Liitu ja Suurbritanniat.»

«Noh, arusaadavalt,» lausus Stalin ja naeratas.

See oli pooleldi naeratus, pooleldi muie, ja Eden taipas, et see väliselt aeglasevõitu inimene, kelle nägu ei sarnanenud sugugi inglaste tavapäraste «kõrgelaubaliste» intellektuaalide või professionaalsete poliitikute omadega, on taibanud tema kavatsust peaküsimusest kõrvale kalduda ja talle seda nüüd üleolevalt tunda annab.

Sellest hoolimata Eden jätkas:

«Piiride küsimus kuulub arusaadavalt just selliste maailmamastaapi probleemide hulka. Me ei vaidleks vastu Nõukogude Liidu kolmekümne üheksanda aasta piiride tunnustamisele ja . . .»

«Ei!» ütles Stalin järsult vahele, laskmata Maiskil tõlkimist lõpetada.

Ja sellest valjusti öeldud ja piitsavihinana kõlava sõna peale võpatas Eden juba enne seda, kui Maiski tahtmatult Stalini intonatsiooni korrates oli inglise keeles «No!» lausunud.

«Ma ei mõista teid täiesti, härra Stalin,» lausus Eden mõnevõrra hämmeldunult.

«Ei, te mõistate mind küll,» lausus Stalin sõnu rõhutades. «Hitlerlik Saksamaa rikkus meie piire neljakümne esimesel aastal. Ja selle eest kannab ta teenitud karistust,» lisas ta ja Edenile paistis, et Stalini nägu sel hetkel kohutavaks muutus. «Järelikult,» jätkas Stalin nüüd juba rahulikumalt, «võib juttu olla vaid nende piiride taasta-

misest. Neljakümne esimese aasta piiride taastamisest. Ja mitte mingisugustest muudest piiridest.»

«Siis saan ma ainult korrata seda, mida ma juba varem ütlesin . . .» lausus Eden tasa.

«Tähendab, meil pole enam millestki rääkida,» vastas Stalin jahedalt.

. . . Ei, see lause ei peegeldanud Nõukogude valitsuse juhi tõelisi kavatsusi — tal ei olnud kavas läbirääkimisi katkestada. Kuid see lause ei olnud ka juhuslikult öeldud.

Stalin tahtis juba nüüd kapitalistliku maailma liidritele selgesti mõista anda, et nad asjatult lootusi ei hellitaks, et nad pärast Saksamaa purustamist Nõukogudemaale sõjajärgse elu omapoolseid tingimusi võiksid dikteerida.

Ja ta saavutaski selle eesmärgi.

Ometi ei olnud see veel kõik. Stalin tahtis, et Eden temale alles antud õppetunnist hoolimata esimesena läbirääkimiste jätkamise vastu huvi ilmutaks.

Ta saavutas ka selle eesmärgi.

«. . . Kuid peale selle dokumendi on veel teisi dokumente, mille suhtes me oleme peaaegu kokku leppinud,» lausus Eden nüüd rutakalt. «On kaks teie ja kaks meie projekti. Milliseid neist siis härra Stalini seisukohalt tuleks eelistada?»

«Mulle paistab,» vastas Stalin kuidagi mõtlikult, «et teie poolt esitatud projektid kõlavad omamoodi . . . deklaratsioonidena. Meie dokumendid on aga lepingute projektid. Püüame deklaratsioonide vormi lugeda kõige kõrgemaks vormiks, omamoodi algebraks diplomaatias. Kuid mina olen praktiline inimene ja eelistan antud juhul aritmeetikat, kus kõik on selge, nagu kaks korda kaks on neli.»

Stalin ootas, kuni Maiski tõlkimise lõpetas, ja jätkas siis:

«Nagu teada, puistab Hitler otsekui varrukast lepinguid, mida ta on sõlminud Jaapani, Itaalia ja oma teiste marionettidega Euroopas. Kas härra Edenile ei tundu, et meil, Hitleri-vastase koalitsiooni liitlastel, oleks vaja üldiste deklaratsioonide juurest asuda just lepingute juurde, mis täpselt fikseeriksid selle, milles meil õnnestus kokkuleppele jõuda? . . .»

. . . Läbirääkimised jätkusid uuesti ülejärgmisel päeval, 18. detsembril, ja kestsid 20. detsembrini. Vestluste vahelisel ajal pöördus Eden Stalini poole palvega lubada tal viibida hiljutistes lahingupaikades ja käis Klini piirkonnas.

Moskvasse saabus Eden tagasi vapustatuna kõigest nähtust — juba pooleldi lumega kaetud saksa sõdurite laipade ja purustatud saksa tehnika suurest hulgast.

Lepingud jäidki alla kirjutamata — iga kord, kui jutt läks sõjajärgsele maailmakorraldusele, tuli Stalin Nõukogude Liidu sõjaeelsete piiride edasilükkamatu tunnustamise küsimuse juurde tagasi, rõhutades veel, et see ongi kõige alus. Eden viitas jälle eelnevate konsultatsioonide vajadusele.

Lõppude lõpuks märkis Stalin üleoleva muigega, et ta on eksinud, oletades, et Suurbritannial on suurem tegevusvabadus, kui see tegelikkuses selgus, ja tegi ettepaneku läbirääkimiste käigu kohta vaid kommünikeega piirduda.

Hiljutistest lahingupaikadest ja Stalini jahedast järeleandmatusest vapustatud Eden tunnistas meeleldi, et kommünikee Nõukogude projekt on Inglise projektist täpsemini formuleeritud ja paremini redigeeritud.

Stalin naeratas nüüd ootamatult ja lausus:

«Võtame siis arvesse, et me mitte ainult paberil, vaid ka tegelikult sõpradena lahkume. Kas te ei sooviks oma saatjatega koos minuga lõunastada? Milline aeg teile sobib? Kell üheksa õhtul? Või kümme? . . .»

Eden vaatas tähelepanelikult Stalinile otsa. Ta püüdis Stalini näol kõrkust või üleolekut märgata. Kuid ta ei näinud sedapuhku midagi peale naeratuse. Peale maheda ja reelvituks tegeva naeratuse.

. . . 20. detsembril heitis ristleja «Kent», mis Edeni Inglismaale tagasi tõi, end Šotimaa rannikul Greenockis ankrusse.

Tund aega pärast seda, kui telegraafiline šifreering Suurbritannia välisministri õnnelikust tagasijõudmisest Moskvas kätte saadi, andsid kõik Nõukogude Liidu, ja nagu kokku lepitud, ka Inglise raadiojaamad, Moskvas allakirjutatud kommünikee teksti edasi. Seal oli kirjutatud:

«Sõbralikus õhkkonnas toimunud vestlused konstateerisid mõlema poole vaadete ühtsust küsimustes, mis puudutavad sõjapidamist, eriti hitlerliku Saksamaa täieliku purustamise tarvilikkust . . .»

VIII

Suur, kunagi musta värvi, aga talve saabumisel valkjashallides kaitsetoonides ülevõõbatud «Horch», mis kuulus kindralile, kihutas Jasnaja Poljanast Orjoli.

Autojuhi kõrval esiistmel olid teineteise vastu surutult kaks õhukestes sinelites automaaturit istuma tardunud. Neil oli külm.

Avaral tagaistmel kössitas keskmistes aastates mees, kel vormimüts peaaegu silmadele oli tõmmatud. Ta oli lihava näoga, ülahuulel turritasid kolmnurksed harjasetaolised vurrud, aga alahuult venitasid rasked vertikaalsed kurrud nagu pikemaks. Hoolimata sellest, et ta kindralisinel oli karusnahaga vooderdatud, oli temalgi külm.

Tee osutus viletsaks, aga aega oli nii vähe jäänud: see kakssada kilomeetrit, mis Jasnaja Poljanast Orjoli veel oli, tuli kolme ja poole tunniga maha sõita, et kindral jõuaks kell 15.30 Orjoli lennuväljalt lennata sinna, kuhu ta nii väga tahtis, aga ühtaegu ka kartis jõuda, — Hitleri «Hundikoopasse».

Kindralil kõlas kõrvus ikka veel sama lause, mis kindralfeldmarssal Brauchitsch eile hüvastijätul oli öelnud:

«Mungake, mungake, ees sul seisab raske tee . . .»

Need olid teelesaatmise sõnad, millega nelisada aastat tagasi von Hutten oli pöördunud Martin Lutheri poole teda Wormsi saates, kus Lutherit ootas ees kuningas Karli karm kohtumõistmine.

Aeg-ajalt hüples auto teekonarustel. Need tõuked äratasidki kindrali tema tardumusest. Ja siis tõstis ta pea ja pööras selle kerge härmaga kaetud külgakna poole.

Et surma näha.

Surm jälitas teda järelejätmatult, vahtis talle igalt poolt vastu. Purustatud tankid, soomusel kunagi nii uhkeldav, praegu aga hale märk «G», mis näitas tanki kuulumist armeele, mida just see kindral juhatas. Tankid, surnud tankid, tulest kõrvetatud, lõhutud roomikutega, küljele kõveraks keeratud ja lahtikistud tornidega tankid . . . Kui tanki torniluugid kinni olid, taipas kindral kohe: inimesed on nendes kitsastes soomustatud puurides elusalt ära põlenud. Kui need aga lahti olid, õnnestus inimestel võibolla ka minema pääseda. Kas ikka õnnestus? . . .

Surm käis tema eest põgeneda püüdva auto kannul. Jõudis talle järele ja andis endast kõikjal märku. Väga mitmepalgeliselt viirastus see ka seal, eespool. Ta suisa

saluteeris armeejuhatajale. Küll purustatud kahurite lõhkiste torudega. Küll tema sõdurite kõverasse kiskunud ja külmast kangestunud kätega, mis otsekui nimelt olid lume alt välja pistetud, et sel kombel kindralit tervitada . . . või talle viimseid needusi järele saata? . . .

See kindral oli Saksa armee üks kõige kõlavama nimega kindraleid — juba ammu enne sõja algust oli tema nimi Saksamaa tankiväe võimsuse sümboliks saanud. Aga sellest ajast saadik, kui Euroopa kontinendil kahurid rääkima hakkasid, meenutati seda nime peaaegu igas Wehrmachti Oberkommando teadaandes, kus räägiti Saksa tankivägede sügavatest läbimurretest või tankide kiilumisest vastase rinnetesse, et neid laiali lüüa, nendes segadust tekitada, paanikat külvata . . .

Arvututel fotodel, mida Saksa ajalehtedes ja ajakirjades nii tihti avaldati, näidati seda kindralit reeglipäraselt ikka kas tanki torniluugist väljavaatavana või tankide taustal seisvana.

See Goebbelsi propaganda poolt ülistatud kindral sõitiski tõepoolest väga harva autoga. Ta eelistas kõigile liiklusvahenditele just tanki. Tankimootorite mürin ning roomikute ragin — need hääled paistsid talle igast sümfooniastki harmoonilisemana. Bensiini ja ülekuumenenud mootoriõli lõhn joovastas teda rohkem kui lillede aroom.

Seda kindralit Hitler lausa jumaldas. Kõik füüreri kujutlused Saksa armee purustamatust jõust, mis pidi Euroopa alistama, olid just selle kindraliga seotud.

Kõigest nädal aega tagasi oli seesama kindral oma vägede esimeses ešelonis ise juhtinud Tuula ümberhaaramise operatsiooni. See oli seesama neetud Tuula, mida ei õnnestunudki vallutada ja millest ta otsustas ümbert ringiga mööda minna, et seejärel Moskva poole edasi liikuda.

Kõigest kaks nädalat tagasi oli ainus, mida kindral kartis, just see, et mitte tema tankid, vaid Hoeppneri 4. armee tankid, mis olid Moskvale kõige lähemale jõudnud, esimestena üle Punase väljaku munakivisillutise veerevad. Kui Hoeppner oli sellele kindralile komandopunkti helistanud ja pidulikult teatanud, et üks tema komandör oli majakatusele roninud ja stereopikksilmast Moskva tänavatel inimesi näinud, oli kindral vaevu vaoshoitud vihaga Hoeppnerit õnnitlenud.

Tema tahtis alati ja kõiges ise esimene olla, see kindral Heinz Guderian, Saksa relvajõudude 2. tankiarmee

ülemjuhataja. 1941. aasta juuni lõpust alates tunnistas ta vaid üht teed — teed Itta. Kui sellel teel tulid ette tõkked — kas siis vastase elavjõu näol või püstitatud kaitserajatiste kujul —, andis kindral neile ikka oma soomustatud rusikaga löögi. Kui aga rindemagistraalidel segasid tankide edasiliikumist omadest, Saksa vägedest moodustunud «tropid» kas sildadel või fašiinteedel, andis ta kõhklemata käsu ajada autod ja koormaveokid teelt ära, tõugata need teeserva, porri, lumme või siis rappa, sest kellelgi polnud õigust Guderiani tanke kinni pidada.

Tema lõppeesmärgiks oli Moskva, ja ta trügis sinnapoole kõrvalekaldumatult, ületades teel Nõukogude vägede vihast vastupanu, ja tal polnud kahtlustki, et ta saavutab selle eesmärgi, nagu ta palju teisigi eesmärke oma elus oli saavutanud...

Nüüd aga kihutas ta auto teekonarustel rappudes mitte Moskva poole, vaid hoopis vastassuunas. Ja ta ei sõitnud lihtsalt niisama. Ta ruttas füürerile lüüasaamisest ette kandma.

Kusagil seal, tema selja taga, põlesid alles tema tankid, tankides möllavas tules aga kõrbesid elusalt tema sõjamehed.

Aga Heinz Guderian, kelle nimi alles hiljaaegu oli Saksa tankivägedes kõlanud võiduhüüdena või rünnakule kutsena, kössitas nüüd siin, pea norus, ja Brauchitschi poolt talle eile õhtul pärast Roslavlis peetud nõupidamist tasakesi öeldud sõnad kumisesid tal ikka veel kõrvus...

«Noh, kuidas see kõik siis juhtus, noh kuidas?!» küsis Guderian endalt ei tea juba mitmendat korda.

Veel hiljuti oli võit niivõrd lähedasena tundunud, et paistis, nagu oleks küllalt sellest, kui käsi välja sirutada, et seda võitu kätte saada.

Kaks tankigruppi — Hoeppneri ja Hothi omad — ja tema, Guderiani tankiarmee kihutasid Nõukogude pealinna poole. Otse Moskva suunas liikusid ka «targa Hansu», feldmarssal Hans Günther von Kluge väed. Lõuna pool neist seisid «Prantsusmaa alistaja» Weichsi väed. Füüreri isiklik sõber, üks Luftwaffe rajajaid, Kesselring, kelle lennukid 1940. aasta mais Rotterdami varemeteks muutsid ja hiljem Inglismaa linnu pommitasid, juhtis armeegrupi «Mitte» lennuväge...

Edu saatis 16. novembril alustatud pealetungi. Edu, edu, edu...

Hothi tankigrupil õnnestus Kalininisse sisse tungida ja üle Volga viiv sild vallutada. Kindral Ruoffi jalaväegi vallutas Solnetšnogorski. 5. korpuse sõdurid liikusid Moskva—Volga kanali suunas, mis oli viimaseks loodusliikuks tõkkeks teel Nõukogude pealinna. Sama kanali poole liikusid veriste lahingutega, aeglasemalt küll, kui von Bock seda oleks tahtnud, kuid siiski ühtejärge, ka kindral Schaali 56. korpuse tankid.

27. novembril murdis ooberst Hasso von Manteuffel 6. jalaväe- ja 25. tankiväepolgu löögirühmaga lõpuks ometi kanali juurde välja, läks Jahroma all üle kanali ja rajas siis teisel kaldal Peremilovo juures endale väikese platsdarmi.

Tõsi küll, kahe päeva pärast lõid venelased Manteuffeli väed kanaliäärselt platsdarmilt välja, kuid pealetung Moskvale siiski jätkus. Nüüd püüdsid Kalinini poolt pealinnale läheneda 41. tankikorpuse üksused, kindral Webeli 2. tankidiviis aga ähvardas Moskvat loode poolt.

Guderian mäletas hästi, kuidas Webel oli von Bockile ette kandnud, et tema lööksalk oli Rogatševo—Moskva maanteed mööda edasi liikudes tunginud Ozeretskoje asulasse, millel varem oli Moskvaga olnud autobussiühendus, ja sõdurid olid seal eelseisvat võitu nautides teravmeelitsenud: «Millal see neetud autobuss küll tuleb? Nähtavasti ta hilineb!...»

«Kuidas see kõik ometi juhtus, noh, kuidas?!» küsis Guderian praegu eneselt.

Alles hiljaaegu oli Guderian, kui ta Jasnaja Poljanasse, majja, kus kunagi vene kirjanik Lev Tolstoi oli elanud, oma staabi majutada käskis, oma võimsust nautinud.

Ei, Guderian ei kuulunud nende täiesti harimatute ohvitseride hulka, kes sõjavangi sattudes vapustasid nõukogude komandöre mitte üksnes sellega, et ei tundnud saksa kirjanike, kunstnike ja muusikameeste teoseid, vaid ei ei teadnud isegi nende nimesid. Guderian teadis Tolstoi nime ja oli koguni tema raamatuid lugenud. Võib-olla kutsuski just see asjaolu temas esile kahjurõõmsa soovi kirjaniku mõisasse elama asuda. Ta paigutas sinna oma staabi.

Guderian, kes tavaliselt oli nõudnud korra ja puhtuse pidamist teenistusruumides, jälgis sedapuhku rahulolevalt, kuidas tema staabi poolt hõivatud Jasnaja Poljana mõis pidevalt hävines. Esimesel korrusel valitses täielik kaos — igal pool vedelesid määrdunud, rasvaplekilised, katkirebitud raamatud, lõhutud raamidega maalid olid hunnikusse loobitud.

Staabiohvitserid, neid teenindavad tentsikud, käskjalad ja sidemehed, kes nägid, kuidas nende ülemus saapaninaga juhuslikult talle ettesattunud raamatut või mingit kirjapakki võmmis, kuidas ülemus jala diivani plüüšist katteriidele pani ja siis rahulikult ootas, kuni sõdur ta lumemärjad saapad puhtaks nühkis, needsamad mehed hakkasid ise mingi nürimeelse raevuga kõike peksma, rebima ja trampima, mis aga neile ette juhtus.

Muide, ühe maali Guderian siiski hoidis alles. Õigupoolest polnudki see maal, vaid litograafia, millel oli kujutatud pikas, peenikese vööga talupojasärgis mees, jalas mingid vormita, saabastesse topitud püksid. Guderian käskis selle pildi oma kabinetti üles riputada, et see tal alati silme ees seisaks.

See habemik vanamees, selle mõisa endine peremees, julges sulge mööda paberit vedades kujutleda, et tema paneb liikuma armeesid, tungib väejuhtide pähe ja südamesse, ja püüdis tõestada, et iga armee, kes Venemaa piiridesse tungib, on määratud hukkuma ja kaotama. Kuid too kirjanik võis kujutleda vaid enesekindla väikese prantslase Napoleoni sõjaväge, kes polnud suuteline ootamatuteks võimsateks läbimurreteks, vaid venitas oma armee pika soolikana välja ja laskis sellel siis pikkamisi Venemaa lumehangedesse takerduda.

Guderian kahmas mõttes vanamehe vene habemest kinni, ja tõmmanud tema kortsulise näo endale lähemale, karjus talle: «Kas sina sõdisid Napoleoniga? Kas sina juhtisid oma viletsat ratsaväge, kõiki neid operetiriietuses ulaane ja traguneid? Kas sulle näis, et pole olemas jõudu, mis suudaks hävitada seda tohutut talumatside karja, kes on endale sõjaväevormi selga ajanud, noaaegsed relvad või siis teibad ja kirved kätte kahmanud? Vaata nüüd! Kas sa oleksid midagi sarnast endale ette kujutada suutnud?» Guderian kujutles, kuidas ta kirjaniku akna juurde veab, et too seal tankiarmaadat näeks, mis mürinal edasi kihutab ja kõik elava oma teel hävitab . . .

Guderian oli veendunud, et jõud on vaimust tugevam, et jõud vaimust paratamatult võitu saab. Jõud oli selleks jumaluseks, keda Guderian kummardas, ja tankid olid temale selle jumaluse kehastuseks.

Guderian oli kunagi inglaste Fulleri, Liddel Harti ja Martelli teoseid lugenud ja nende mõtted tankide võimsusest olid teda haaranud. Siis oli ta neist eelkõige romantilisse vaimustusse sattunud. Kuid kahekümnendate aastate alguses paiskasid saatuse tujud ta transpordivägede inspektuuri, motoriseeritud transpordi osakonda, ja siin taipas ta, et tankide poole ei saa üksnes palvetada, vaid et erinevalt teistest nõuab see religioon mitte ainult usku, vaid ka põhjalikke erialaseid teadmisi. Guderian saavutas seda, et ta motoriseeritud transpordi 7. Baieri pataljoni juurde kinnistati. Senini polnud ta veel jialgi tankiüksust alla roninud. Nüüd aga viibis ta peaaegu terve tööpäeva just tankides.

1929. aastal hakkas ta motoriseeritud pataljoni juhtima. Kaks aastat hiljem hindas Sõjaministeeriumi transpordivägede inspektor kindral Lutz noore spetsialisti püüdlusi ja tegi Guderianist oma staabiülema . . . Sellest ajast alates kasutas Guderian iga võimalust kindralite ja ministrite veenmiseks, et just tankides ongi Saksamaa sõjaline tulevik.

Konservatiivne sõjaväeline mõtteviis oli valmis sellega leppima, et tankid on jalaväe toetusvahendid. Guderian oli aga vallutanud idee tankiväed iseseisvaks väeliigiks muuta.

Selle idee realiseerimist takistasid aga Versailles' rahulepingu tingimused, millega armee arendamisele väga ranged piiramised ette olid nähtud.

Kuid pärast Hitleri võimuletulekut muutus olukord järsult. Loodi uusi võimsaid relvajõudusid. Saabus Guderianile nii oodatud tund.

Õigupoolest polnudki see tund, vaid kõigest kolmkümmend minutit. Just niipalju aega oli Guderianile antud, et Kummersdorfis sõjaväelisel ülevaatusel Hitlerile motoriseeritud vägede võimalusi demonstreerida.

Guderian näitas füürerile mootorratturite rühma, tankitõrje rühma ja kergetankide rühma, mis kandsid nime «Panzer 1», ja veel raskete soomusmasinate rühma.

Hitler sattus vaimustusse. «Just seda ongi mulle vaja, seda ma tahangi!» hüüdis ta.

1934. aasta kevadel asutati ametlikult Motoriseeritud Vägede Valitsus. Kindral Lutz sai selle ülemaks, Guderian staabiülemaks. Tankide poeet ja motoriseeritud sõjajõudude romantik sai nüüd tankivägede tegelikuks juhiks.

Hindenburg suri. Kogu võimu seejärel tervenisti enda kätte saanud Hitler kuulutas enese riigipeaks. Guderian võttis seda ka kui enda ülendamist. Ja see eelaimus ei petnud teda. Mõni kuu hiljem anti talle kindralleitnandi auaste, aga kõigest paari aasta möödudes sai ta Saksamaa tankivägede ülemjuhatajaks.

Hitlerile oli vaja rasket vasarat, millega naaberrahvastele pähe lajatada. Ja ka inimest, kes seda mehhaniseeritud vasarat käsitseda oskaks ja oma füürerile piiritult ustav oleks. Sellesse ossa sobis hästi just Guderian, kes oli jõhker, järsk, isekas ja hävitamise ideest pööraselt vaimustatud.

Hitler ei pettunud, kui ta temale panuse tegi. Guderiani tankid kihutasid läbi Salzburgi ja Passau Viini, tallasid oma roomikute alla veel eile sõltumatu riigi ja pühkisid selle Euroopa kaardiltki. Tõsi küll, nad ei kohanud oma teel vastupanu — Anschluß oli juba varakult hästi ette valmistatud.

Hitler oleks tahtnud, et Saksa tankide roomikute ragin kostaks üle kogu maailma. Ta ihkas sisendada hirmu presidentide ning ministrite südamesse ja miljonite inimeste hinge, halvata rahvaste tahtejõudu.

1939. aasta septembris kihutasid Guderiani tankid esimestena üle ühe öö jooksul Maasi jõele ehitatud pontoonsilla läände, Pariisi poole.

Ja just Guderiani soomustankide väekoondistele oli füüreri poolt osutatud au rajada armeegrupile «Mitte» teed Itta, Moskva poole . . .

Füüreril oli armees mitmeid soosikuid. Ta suhtus heatahtlikult von Klugesse, Hoeppnerisse, hiljem ka Mansteinisse. Aga Guderiani vastu olid tal erilised tunded. See tankivägede kindral polnud tema jaoks lihtsalt osav väejuht, milliseid ta keiserlikult armeelt ja Reichswehrilt palju oli pärandiks saanud. Guderian oli tema isiklik, tema enda «loodud» kindral. Tema, füürer, puhus talle elu sisse ja pani ta tegutsema. Guderian ja tankiväed olid Hitleri teadvuses tihedalt ühte sulanud. Guderian — see oli sõda, ei, rohkemgi veel, ta oli võidu pant sõjas!

Ja Guderian tasus Hitlerile samaga. Ta mõistis, et just

tänu füürerile oli ta saanud selleks, kellena teda nüüd terve sõjavägi ja kogu maailm tundis. Enesekindel, isekas ja ausahne Guderian tundis end mitte lihtsalt Hitleri truu orjana, vaid otsekui tema olemuse ühe tahu kehastajana. Teiste osaks jättis ta diplomaatia, ideoloogia ja müstika, sest need sfäärid ei huvitanud teda, ta oli veendunud, et tankiväed on Hitleri jõu kantsiks. Guderian uskus, et ta on tähtis ja asendamatu.

. . . Tee Itta ei sarnanenud kaugeltki selle läbikäidud teega, mida mööda omal ajal Guderiani tankid mürinal Lääne kihutasid. Siin, Idas, kohtasid nad niivõrd raevukat vastupanu, et kainemad pead oleksid paratamatult hakanud aru pidama, mis selle kõige tagajärjeks võib olla. Kuid Hitler ja Guderian olid veendunud, et maailmas pole jõudu, mis Reichi soomusvägesid peatada suudaks.

Ja taktid paistsid seda kinnitavat.

Saksa sõjaväel oli hulga rohkem tanke kui ükskõik millisel teisel armeel maailmas. Alistatud Euroopa sajad tehased valasid terast, panid mootoreid kokku ja tootsid relvi. Ühel nõukogude tankil tuli võidelda kolme saksa tankiga. Ja kuigi nõukogude tankistid isegi sellises ebavõrdses lahingus tihtipeale võitjateks tulid, etendas arvuline ülekaal siiski oma osa. Saksa väed tungisid edasi, tungisid Moskva poole . . .

«Kuidas see kõik nii juhtus, noh, kuidas?!» küsis Guderian nüüd iseendalt. Ja ikka ja jälle meenus talle see päev, mil kõik see alles algas . . .

. . . Tol päeval oli ta tagasi tulnud ühest väeosast, kes mitte kuidagi ei suutnud vallutada Serebrjanõje Prudõ alevit, seda kummalise, suisa müstilise «Hõbedaste tiikide» nimega asulat. Otse lävel ootas teda armee staabiülem teatega, et Nõukogude väed on andnud ootamatu löögi diviisidele, mis Kaširast lõuna pool asusid.

Kašira grupeering oli üks neist neljast kiilust, millesse Guderiani armee jagunes pärast seda, kui ta oli otsustanud Tuulast ümber minna. Esimene kiil oli suunatud Tuula piiramisele põhjast, teine liikus Kašira poole, kolmas Serebrjanõje Prudõ suunas ja neljas otse itta.

Kašira grupeering oli Nõukogude pealinnale lähemale jõudnud kui kõik teised 2. tankiarmee väekoondised ja ähvardas Moskvat lõuna poolt. Ja staabiülema sõnade

järgi oligi vastane just nendele tankiüksustele oma löögi andnud.

Saabastega kolistades jooksis Guderian teisele korrusele, käskis seal telefonistil end ühendada korpuse ülemaga, kelle korpusesse kuulusid need diviisid, mis Venevi ja Kašira piirkonnas asusid, ise aga ruttas ta oma kabinetti, kus lauale, mille ääres Tolstoi kunagi lõunat oli söönud, nüüd kaardid olid laotatud.

Ta veel ei uskunud, et löök, mille venelased andsid, on nii tugev, nagu armee staabiülem sellest ette kandis. Ei uskunud aga sellepärast, et ei tahtnud seda uskuda.

Ta muidugi tundis, et tema vägede pealetungi hoog kippus raugema. Kuid ta püüdis endale seda paigaltammumist seletada pakase ja lumehangedega, mootorite antifriisi puudumisega, kütuse mitteõigeaegse juurdeveoga tagalast kaugele ette jõudnud eelvägedele.

Kuid pakane oli viimastel päevadel järele andnud, kraadiklaasi elavhõbedasammas ei langenud 4—5 kraadist allapoole, ja kuigi kütus endist viisi vaheaegadega kohale saabus ja sõdurid talvevarustuse puudumise tõttu külmetasid, ei võinud see veel iseenesest nii katastroofiliselt tema väeosade võitlusvõimele mõjuda.

Siiani oli Guderian oma tankid vaenlase vägede hulka trüginud ega olnud oma väetiibade pärast hirmu tundnud, sest ta oli kindel, et vastane ei suuda tankide kiilu läbi lõigata ja et Saksa jalavägi jõuab läbimurdekohta ja seda siis juba ohutute mõõtmeteni laiendab.

Kuid nüüd oli olukord muutunud. Guderian ei andnud endale veel aru, milles selle põhjus seisis. Kas selles, et Nõukogude tankide arv millegipärast ei vähenenud, vaid kasvas, samal ajal kui Saksa tankide arv kahanes, või selles, et venelased olid õppinud tankivägede kiilusid mitte kartma ja koguni ka ise samasugust taktikat kasutama? . . .

Too paljukiidetud Saksa kindral ei taibanud ikka veel midagi ja ei olnud millestki õppust võtnud.

Kui oktoobripealetung Moskvale tegelikult läbi kukkus, kinnitas ta kõigile ja igaühele, et see peatus on vaid taktikaline manööver, ja ta ise uskus sellesse.

Hitleri käsk 16. novembril uuesti pealetungi alustada paistis Guderiani ennustuste õigsust kinnitavat.

Kuid nüüd õnnestus Guderiani tankidel vaid mõni kilomeeter ööpäevas edasi liikuda, novembri lõpuks lakkas aga edasiliikumine täiesti.

Kusagil Guderiani sisemuses, üsna sügaval hingesopis, tekkis mingi vaevumärgatav jäine värelus ja kellegi vaevukuuldav hääl sosistas talle, et kõik ei lähe nii, hoopiski mitte nii, nagu minema peaks. Ja, näe . . .

. . . Kabinetti astunud adjutant kandis ette, et korpuseülem on telefonil. Guderian läks kiiresti kõrvaltuppa, kahmas telefonisti käest telefonitoru ja küsis, eelnevalt isegi tervitamata:

«Milles on asi? Kandke ette.»

Hääl teisel pool toru otsas vastas rutakalt ja ehmunult, nii et Guderian ei suutnud taibata, kas korpuseülem lihtsalt oma naha pärast kardab või on tema ärevus erakordsete sündmuste poolt esile kutsutud.

Kuidas see ka poleks olnud, aga pärast paariminutilist vestlust oli Guderianile selge, mis seal oli juhtunud. Kaks venelaste tankiväekoondist olid koos ratsaväelastega Kaširast lõuna pool neile ootamatu löögi andnud, ja nüüd on seal asuvad väeosad ilma käsuta taganema hakanud.

Guderiani esimeseks sooviks oli korpuseülemat sõjavälikohtuga ähvardada ja temalt iga hinna eest olukorra taastamist nõuda. Kuid miski hoidis teda tagasi. Võibolla toosama õudne ja seletamatu jäine värin, mis ikka tugevamini ja tugevamini Guderiani vallutas.

Lõpuks Guderian lausus:

«Te saate viie minuti pärast korraldused. Oodake telefoni juures.» Guderian pistis telefonitoru sideväelase kätte ja läks kiiresti oma kabinetti kaartide juurde tagasi. Selge oli nüüd küll üks asi, et venelased on Kašira alla oma põhijõud kokku toonud. Siiani ei olnud keegi kahelnud selles, et Nõukogude väed hakkavad eriti visalt vastu panema lähenes, kus Hoeppneri 4. tankiväegrupp pealinnale kõige lähemale oli jõudnud.

Kuid Stalin pettis nähtavasti kõiki. Pettis von Bocki. Pettis 4. armee ülemjuhatajat . . . Pettis isegi teda, Guderiani, kui ta oma pealöögi ootamatult just tema diviiside pilifa andis.

Guderian kutsus staabiülema ja käskis tal telefoni juures ootavale korpuseülemale edasi öelda, et tuleb ükskõik mil moel taganemine peatada ja kaitsepositsioon sisse võtta.

Miks ta seda korraldust ise edasi ei andnud? . . .

Aga sellepärast, et nendel hetkedel kaarti silmitsedes mõtles ta millestki muust. Mõtles sellest, et venelaste vastulöök Kaširast lõuna pool on ainult uute löökide

ennustajaks ja need löögid võivad iga hetk tema tankiväekoondistele kaela langeda, on ju need tiibadelt täiesti kaitseta.

Mõte sellest, et vägesid lõunasse koondades olid venelased oma positsioone pealinnast põhja ja lääne pool sellega nõrgendanud, ja et nüüd piisaks vaid 4. armee jõupingutusest, et linna sisse tungida, ei andnud millegipärast Guderianile rahu. Võit, mis osteti tema — tema! armee purukslöömise hinnaga, Guderiani ei meelitanud, ta ei tahtnud tasuda võidu eest oma prestiižiga, oma kuulsusega, oma võitmatu kindrali reputatsiooniga.

Ja alles pärast pikka ja piinavat järelemõtlemist laskis ta telefoni juurde kutsuda oma armee paremal tiival asuva 53. korpuse ülema ja andis talle käsu edasised Moskva peale läbimurdmise katsed lõpetada ning kaitsepositsioon sisse võtta. Analoogilise käsu andis ta ka 47. korpuse ülemale, kelle 10. motoriseeritud diviis asus otse selle kiilunoole teravikus, mis oli suunatud põhja, Nõukogude pealinna poole.

Järgmised kolm päeva kihutas Guderian oma väeosades ringi. Ta veendus selles, et mitte ükski 2. tankiarmee väeosadest ei suuda pealetungi jätkata. Tohutud kaotused isikkooseisus ning tehnikas ja vastase iga tunniga tugevnev surve tegid edasiliikumise võimatuks.

Süngena ja masendatuna tuli Guderian Jasnaja Poljanasse tagasi. Talle vasturutanud staabiülemale otsagi vaatamata andis Guderian käsu viivitamatult ette valmistada armeedele käskkiri kaitsepositsioonidele ümberasumiseks.

Kas ta ka mõistis, et see käskkiri tähistab ühtlasi kogu operatsiooni «Taifuun» lõpu algust?

Vaevalt küll.

Kuid seda Guderian taipas, et tema armee on katastroofilises olukorras.

Öösel kirjutas ta ahastava kirja Berliini, oma perekonnale. «Venelased ründavad ja on alust uusi õnnetusi oodata,» kirjutas ta. «Meie kaotused on suured, eriti just pakase ja haiguste tõttu, kuigi võib loota, et osa neist kaotustest saab tasa tehtud, kui sõdurid hospidalidest tagasi tulevad . . .» Guderian kirjutas, et «meie kaotused tehnikas on väga suured, eriti just pakase tõttu», ja et tema «poleks iialgi suutnud uskuda, et niisugune hiilgav sõjaline olukord võiks kõigest kahe kuu jooksul sedavõrd muutuda».

Kirja, milles ta oma südant puistas, sulgedes mõtles Guderian sellele, et oma pere silmis on end kergem õigustada, kui füüreri poolt õigeks mõistetud saada . . .

Kuid füürerile ta kaotusest kirjutada ei söandanud.

Pärast pikka järelemõtlemist asus ta kirjutama kirja oma sõbrale, Hitleri adjutandile Schmundtile, lootuses, et Schmundt mõistab situatsiooni ja valmistab füürerit selle . . .

Guderian kirjutas talle mitte alla tunni. Selle resultaadina valmis kummaline dokument. See oli segu kuivavõitu, lakoonilisest sõjaväelisest raportist ja hüsteerilistest kaebustest, mis juba hädaldamisteks muutusid. Guderianil polnud enam jõudu oma närve vaos hoida. Ta kirjutas, et oli «sunnitud taanduma ja edaspidised pealetungikatsed lõpetama», sellepärast et «pakane on siin neljakümne kraadini langenud ja inimesed, loomad ja mootorid jäässe aheldanud», et ei jätku antifriisi, et õli on mootorites ära külmunud, et inimesed nälgivad, aga liha ja võid tuleb kirvega raiuda, et talveriietust pole ja armee võitlusvõime on rohkem kui poole võrra langenud . . .

Järgnevatel päevadel ei suutnud 2. tankiarmee väeosad end oma positsioonidel kindlustada ja jätkasid taganemist.

14. detsembril läks Guderian armeegrupi «Mitte» staapi Roslavli. Seal olid juba kohal «Hundikoopast» saabunud Wehrmachti maavägede ülemjuhataja Brauchitsch, 4. armee ülemjuhataja Kluge ja kindralid Hoeppner ning Reinhardt.

Guderian nõudis, et talle täiendust antaks. Ta rääkis, et 24. ja 53. tankikorpuse vahele on vähemalt kolmekümne viie kilomeetri laiune lõhe tekkinud . . .

Armeegrupi «Mitte» ülemjuhataja kindralfeldmarssal von Bock kuulas Guderiani tähelepanelikult, aga kuidagi osavõtmatult. Kas siis sellepärast, et tema ülemus Brauchitsch siin viibis, või siis sellepärast, et viimaste päevade sündmused kõik tema plaanid segamini olid löönud, aga ta heitis Guderianile mingi hajevil pilgu ja ainult ühel korral kaotestas teda küsimusega:

«Aga kus see teie staap siis õigupoolest praegu asub?»

«Jasnaja Poljanas,» vastas Guderian kuidagi hämmeldunult, justkui oleks teda jooksu pealt äkitselt peatatud.

«Aga mina arvasin, et Orjolis,» lausus von Bock kuidagi ilmetu häälega.

See vahemärkus viis Guderiani lõplikult tasakaalust välja.

«Ma olen harjunud olema seal, kus mu sõdurid on, aga mitte kahesaja kilomeetri kaugusel neist, härra feldmarssal!» vastas Guderian järsult ja libistas ise pilgu Brauchitschile, temalt kaastunnet ja toetust otsides.

Kuid Brauchitsch vaikis osavõtmatult.

Seejärel anti sõna Hoeppnerile ja Reinhardtile.

See, mida Guderian nüüd kuulis, hirmutas ja ühtlasi ka lohutas teda. Lohutas sellepoolest, et selgus, et Hoeppneri tankigrupp ja Reinhardti 3. tankigrupp olid venelaste julmade vasturünnakute tõttu sunnitud pealetungi lõpetama. Nii et mitte ainult tema, Guderiani väed polnud välja kurnatud.

Guderian kuulas vaikides seda, et 9. armee sektoris olid venelased kahelt poolt alustanud pealetungi Kalinini linnale. Vastane oli hõivanud Bogatšovi ja sisse piiranud Klini, ära võtnud Jahroma, vallutanud Solnetšnogorski ja hõivanud Istra... Tema võis sellele lisada, et on kaotatud ka Jelets, et vaenlane tungib Livnõ peale ja koondab jõudusid Jefremovi all...

Oli selge, et tuleb taganeda. Esmakordselt selle kuue sõjakuu kestel lausus Guderian endamisi mõttes selle temale nii võõra sõna — «taganeda»!

«Ja-jah,» lausus ta endamisi, «teist võimalust ei ole, tuleb Zuša—Okaa joonele taanduda ning seal vanad kaitsepositsioonid sisse võtta, et sellega armeed säilitada...»

Guderianil, kes oli harjunud käskima, nõudma, ähvardama, tuli nüüd paluda.

Ta ei pöördunudki nüüd enam von Bocki poole, sest ta mõistis, et temast kuigi palju ei olene, sest faktiliselt oli nüüd kogu armeegrupp sunnitud pealetungi lõpetama ja kaitsepositsioonidele asuma, vaid juba Brauchitschi poole. Ta karjus, et on mõttetu hoida nii palju vägesid selle neetud Peterburi all, et seal nad nagunii ei tee midagi, samal ajal kui kas või mõnegi diviisi Moskva alla saatmisest piisaks selleks, et seal olukorda päästa...

Von Brauchitsch, kes ei olnud hiljuti üleelatud infarktist veel paranenud, nägu oli tal alles kahvatu ja silmaalused tursunud, vastas nüüd, et kindral Guderian on halvasti informeeritud, nagu oleks von Leeb praegu tegevu-

seta, sest et venelased ei alustanud pealetungi mitte ainult Moskva all, vaid ka kagu pool Peterburi...

Nõupidamine Roslavlis hakkas lõpule jõudma. Guderian sai oma käsutusse ka veel 2. väliarmee, ülesandega hoida rinnet Kurski ees ja Orjoli—Plavski—Aleksini joonel, taandudes vajaduse korral Okaa äärde.

Võeti vastu veel mitmed otsused, mis nägid ette ka teiste armeegrupi «Mitte» väeosade plaanipärast sobivamatele kaitsepositsioonidele taandumist.

Kuid selle üle kokku leppides, kuhu ja millal tuleks taanduda, mõistsid nõupidamisest osavõtjad hästi, et mitte nemad, need kindralimundris, raudristidega autasustatud ning hõbedaste õlakutega mehed pole need mehed, kes edasise saatuse, nii enda kui ka sadade tuhandete nende juhtimise all olevate sõdurite ja ohvitseride saatuse üle otsustavad, vaid hoopis vastane, kes juba teist nädalat peale tungib ja keda nemad enam peatada ei suuda.

Milline siis venelaste edasine tegevus võiks olla? Kui suured võiksid need reservid olla, mis neil on kokku õnnestunud saada? Nendele küsimustele ei osanud keegi vastata.

Tekkis ka veel teine, mitte vähem tähtis küsimus: kas führer need praegu siin, sellel laua taga vastuvõetud otsused ka kinnitab? Siin oli ju kõne all taganemine! Kas Hitler sellega nõustub?

Kõik jõudsid ühisele järeldusele, et tuleb viivitamata führerile reaalsest olukorrast ette kanda. Ette kanda mitte kirjalikult ega telegrammiga, vaid isiklikult. Ja tegema peab seda inimene, keda führer usub ja kelle vapruses ja kompetentsuses ta ei kahtle...

Ja siinjuures Guderian tundis, et kõigi pilgud olid temale suunatud.

«Tahate mind patuoinaks teha?» mõtles ta endamisi tigedalt. «Te kõik olete argpüksid, argpüksid! Kardate führeri viha ja tahate temast sel hetkel kaugemal olla?! Argpüksid!»

Ta oli juba valmis seda kõike valjusti välja ütlema, ja väljendusi häbenemata, nagu ta seda juba korduvalt oli teinud. Kuid mõtles siis sellele, et führer saab ju nagunii armeegrupi «Mitte» ebaedust, sealhulgas ka 2. tankiarmee diviiside purukslöömisest teada. Ja kes võib tagada, et too, kellel tuleb sellest führerile ette kanda, ei püüa siis armeede ülemjuhatajaid, eriti just teda, Guderiani, mustata?

Ei, selle ohu eest ei tohi põgeneda, vaid sellele tuleb vastu minna! Ainult füüreri eest varjamata, kui võimsaid jõude vastasel on õnnestunud Moskva alla koondada, ainult saksa sõdurite vaevade ja kannatuste kirjeldamisega, ainult selle tõestamisega, et mitte ainult väed, vaid ka vene talv ja intendandid, kes pole hoolitsenud sõdurite sooja riietuse eest, on pealetungi nurjumises süüdi, ainult sellega võib füüreri viha ära hoida ja talle sisendada, et ainus väljapääs seisab selles, et tuleb taanduda, võtta sisse soodne kaitsepositsioon ja seal see neetud talv üle elada, kevadel aga uute jõududega Moskvat rünnata.

Kõike seda tuleb Hitlerile öelda sõduri otsekohesusega, unustamata sealjuures meenutamast, et väed suhtuvad harda aukartusega oma füürerisse ja on valmis iga tema käsku täitma . . .

Kui siis Guderian pärast pikka vaikimist kindlalt lausus: «Mina sõidan «Hundikoopasse»,» ohkasid kõik kergendatult.

Eestoas, riidenagi juures, tuli Guderiani juurde Brauchitsch.

«Te võtsite endale raske ülesande, Heinz,» lausus ta tasa, «kuid see . . . see on sõdurile väärikas ülesanne. Ei ole ju sõduri kohus üksnes võitudest ette kanda . . .»

Nähtavasti tahtis ta Guderiani julgustada. Kuid need sõnad, mis tema sinetavate huulte vahelt lipsasid, kõlasid haledalt ja sarnanesid eneseõigustusega. Ja Guderian mõtles äkitselt, et tema ees seisab kadumisele määratud inimene, ja mitte ainult haigus pole Brauchitschi ära kurnanud . . .

«Ma täidan oma kohust,» vastas Guderian jahedalt.

Brauchitsch ulatas talle käe ja seda surudes tundis Guderian, kui külm ja elutu feldmarssali käsi on.

Brauchitsch naeratas aga kuidagi kummaliselt ja lausus siis juba üsna tasa:

«Mungake, mungake, ees sul seisab raske tee . . .»

IX

Saksa ajalehtedes vilksatas aeg-ajalt standardne formuleering: «Füürer viibib lahinguväljal».

Kuid füürer polnud iialgi lahinguväljal viibinud. Ja üldse oli ta Nõukogude Liiduga peetava sõja kestel vaid

mõnel korral Rastenburgi metsast välja sõitnud: von Leebi staapi pärast seda, kui Nõukogude väed olid sundinud tema armeesid peaaegu kuu aega Luuga kaitseliinil tammuma, ja Borissovi, kus tol hetkel von Bocki staap asus, ja juba hulga hiljem, 1942. aasta suvel, Poltaavasse, mis tol ajal oli rindest saja kilomeetri kaugusel . . .

Ülejäänud aja elas Hitler peaaegu lahkumata «Hundikoopas» ja väljus oma punkrist vaid jalutuskäikudeks, mida ta tegi koos oma hundikoera Blondiga piki kitsast miiniväljade vahelist betoonrada . . .

Hitler armastas oma koera eelkõige selle eest, et oli talle ära õpetanud tõrkumata täitma käskusid: «Edasi!», «Võta!», «Minu juurde!», «Kõrvale! . . .»

Oigupoolest olid nendesse sõnadesse koondatudki Hitleri põhinõuded.

Tõsi küll, tema avalikes kõnedes ja lõpututes vestlustes «õhtuse teelaua ümber», täpsemini küll mitte vestlustes, vaid monoloogides, sest rääkis ju ainult füürer, aga ülejäänud kuulasid tähelepanelikult, uppusid need tema programmsõnad küll paljude teiste sõnade hulka ära.

Hitler oskas ja armastas rääkida, võtta ette ekskursse ajalukku, analüüsida olevikku ja ennustada tulevikku. Ta pea oli tuubil täis fakte mitmekümnetest ajaloo- ja poliitikaraamatutest.

Nendes raamatutes kirjutatud mõtted põimusid omavahel kummaliselt Hitleri enda mõtetega, mis olid tekkinud tema lühiajalisel keiserlikus armees teenimisel, tema rahapuuduse- ja rännuaastatel, üürikesel Landsbergi vangtas kinnistumise ajal pärast ebaõnnestunud Baieri putši, suhtlemisel saksa lumpenproletariaadiga, harimatute ja tigestunud inimestega, kes kannatasid tööpuuduse ja inflatsiooni tõttu ja olid veendunud, et on ainult üks tee kõige muutmiseks: peksta, purustada, hävitada. Nad igatsesid kuulda kellegi valju üleskutsuvat häält, mis neile kätte näitaks, keda just tuleks peksta ja hävitada . . . Ta tundis ka teisi inimesi, kes samuti muutuste järele igatsesid. Need inimesed ei kannatanud inflatsiooni tõttu, vaid said sellest jõukamaks ja kogusid selle arvel varandust, ning värisedes mõtte juures seda kõike kaotada, piirasid nad oma villad kõrgete raudtaradega ja pidasid isiklikku politseid oma ettevõtetes. Ja ikkagi nad kartsid. Kartsid kõigest ilmajäänud vaeseid inimesi, kuid veelgi enam neid, kes töörahvale klassivõitluse loogikat õpetasid. Ka nemad, need jõukad inimesed, vajasid loosungit ja nad

otsisid meest, kes rahva raevu võiks neilt eemale pöörata, suudaks need vaesed inimesed üles ässitada nende vastu, kes neid abistada püüavad.

Niisuguseks meheks sai Hitler.

Hitler oskas mitte üksnes diplomaatilist mängu mängida, mis alati jõuga ähvardamisele oli rajatud, ta polnud üksnes saksa lumpenproletariaadi, iga päev oma viletsaid tulusid kaotavate poodnike ja pisispekulantide organisaator ja trummar, mitte üksnes rikaste kindlameelne ja energiline teener, ta oli ka meisterlik lihtsustaja.

Miljonid inimesed tema enda riigis lasksid kõrvust mööda libiseda tema kõnede sõnavahu, tema pseudoajaloolised analoogiad ja assotsiatsioonid, olid ükskõiksed tema võltsidele oletustele rajatud argumentatsiooni vastu, aga nende kõrvad püüdsid ahnelt kinni lihtsad ja kõigile arusaadavad mõisted, nagu: «Edasi!», «Minu juurde!», «Kõrvale!» . . .

Usk oma võimu piiramatusse, sellesse, et tema ainsast sõnast, mille ta lausub siin põlismetsa sügavuses, mida ümbritsevad okastraadist tarad, miiniväljad ja kümned vahitornid, piisab — ja tuhanded, ei, sajad tuhanded inimesed lähevad paremale või vasakule, ette- või tahapoole, põhja või lõunasse, itta või läände, ja see iseenda kõikvõimsuse tunnetamine joovastas Hitlerit. Ta ei olnud iialgi näinud põlevaid saksa tanke, maasse tunginud Luftwaffe lennukeid ega verest tühjaksjooksvaid Wehrmachti sõdureid. Tema kujutluses võisid need tankid üksnes edasi kihutada ja oma teel kõike — inimesi, maju ja puid — hävitada; lennukid olid aga vastase hävitajatele ja õhutõrjekahuritele tabamatud ja need sõdurid võisid ainult peale tungida . . . Hitler oli veendunud, et tema armeed on võitmatud, et veel üks rünnak, ja Moskva ongi alistatud . . .

Kuid seda kõike uskus ta kuni detsembripäevadeni, mil «Hundiurgu» hakkasid läbi imbuma kuuldused sellest, et von Bocki väed, kelle eesliini positsioonidelt võis juba Nõukogude pealinna näha, enam sammugi edasi ei liigu.

Hitleri eest varjati igati tõelist olukorda. Keegi ei tahtnud oma kindraliõlakuid kaotada, keegi ei tahtnud riste täisriputatud mundrit triibulise vangiriietuse vastu vahetada. «Hundikoopa» elanikud vihkasid seda jumalast neetud paika, mis suvel ja sügisel oli tulvil soode ja rabade läppunud auru ja mida päikese eest pilvedena kihulaste

parved varjasid, talvel aga oli see paik lumme mattunud ja lõikavate tuulte päralt. Ühed kutsusid «Hundiurgu» kloostriks, teised vanglaks. Kuid mitte keegi ei tahtnud seda ehtsa vangimaja või koonduslaagri vastu vahetada. Ja mitte keegi ei julgenud füürerile öelda, et praegu ei tungi enam peale Saksa, vaid Nõukogude väed, ja alles siis nii lähedane Moskva on täna von Bocki vägede jaoks kaugem kui siis, kui nad oma «otsustavat» pealetungi alustasid, kaugem sellepärast, et vahemaad ei saa mõõta lihtsalt kilomeetritega, vaid vallutamisvõimalustega.

Nii Keitel, Brauchitsch, Jodl kui ka Halder olid omavahel kokku rääkimata välja töötanud kavala taktika, mille mõte seisis selles, et mitte eriti just ei tea mida kokku valetada, aga ühtaegu Hitlerile ka mitte tõtt rääkida.

«Teie väed pidasid vapralt vastu vaenlase survele, kes püüdis vastulööki anda.» — «Vastane püüab ikka veel lõhkuda ja vastupealetungile üle minna, kuid see üksnes kinnitab seda, et ta jõud hakkab raugema.» Umbes selliste väljenditega kandsid nad operatiivnõupidamisel ette Moskva all kujunenud olukorrast.

Oleks naiivne arvata, et Hitler täielikku teadmatusse oli jäänud. Need nooled, mida Halderi ja Jodli staapide ohvitserid olid sunnitud kaartidele joonistama, ja need lipud, mida neil ohvitseridel tuli seal ümber paigutada, ütlesid Hitlerile rohkem kui sõnad. Kuid tema ei tahtnudki midagi märgata, ei tahtnud toimunu üle järele mõelda.

Ent Nõukogude Informbüroo teadaandeid — esialgu sakslaste lüüasaamisest Moskva all, aga seejärel ka juba Kalinini tagasivõtmisest — Hitleri eest enam varjata ei saanud. Ainus, mida õnnestus tema eest varjata, oli Roslavlis vastuvõetud otsus vägede vanadele kindlustatud positsioonidele viimise kohta. Otsuse pidi Hitler kinnitama, kuid von Bockilt oli saadud telegramm, et Peakorterisse sõidab üksikasjalise ettekandega Guderian, ja see vabastas Keiteli ja Halderi vajadusest seda jutuajamist enda peale võtta.

Nad tundsid, et Hitler suurivaevu oma raevu vaos hoiab. Nähtavasti hakkas ta aru saama, et tema plaanidel polnud ka sedapuhku määratud teoks saada. Kuid kainelt olukorda hinnata ta ei suutnud. Fanaatiline usk Saksa sõjaväe võimsusesse ja Himmleri lakkamatud sosistami-

sed, et kui iganes miski peaks selle võimsuse vankuma panema, siis pole see sugugi vastase tegutsemine, vaid mõnede kõrgemalseisvate kindralite ja ohvitseride ebakindlus, aga vahel ka lihtsalt võidus kahtlemine, tõukasid Hitleri ainsale talle nii harjumuspärasele ja jõukohasele teele — hirmutamise ja terrori teele.

11. detsembril kuulutas Hitler sõja Ühendriikidele. Ja arusaadavalt ei olnud selle ajendiks üksnes Jaapani kallaletung Pearl Harbourile, vaid ka püüdlus oma jõudu näidata ja kogu maailmale Saksamaa võimekust demonstreerida, kuidas see, ühe suurriigi juba alistanud, suudab teisega sõjaseisukorras olles ja kolmandaga surmaheitlust pidades veel neljandale väljakutse esitada, jah, see Hitleri püüdlus ei mänginud tema otsuses küll kaugeltki viimast rolli.

Neil päevil andis Hitler käskkirja kodeeritud nimetuse all «Pimedus ja Udu». Selles öeldi, et «pärast pikaajalist järelemõtlemist» on füürer tulnud järeldusele, et Reichi vaenlaste vastu on vaja kasutusele võtta «palju efektiivsemaid karistusvahendeid», et Reichi või okupatsioonivägede vastu suunatud tegevuse eest tuleb karistada eluaegse vangistusega või koonduslaagris kinnipidamisega, kõige ohtlikumaid kuritegusid aga surmanuhtlusega.

Oli tunda, et Hitler rabeleb väljapääsu otsides ja et otsekohe võib kõu kärgatada . . .

20. detsembril andis Nõukogude Informbüroo edasi teadaande pealkirjaga «Leningradi rinde vägede edu», milles räägiti, et kindralmajor Fedjuninski 54. armee väeosad lõid puruks vastase Voibokalo grupeeringu ja et Voibokalo rajoon ning Voibokalo jaam on Nõukogude vägede poolt tagasi võetud, taganeva vastase jälitamine aga jätkub.

See teadaanne, mis andis tunnistust von Leebi vägede uuest lüüasaamisest, osutus selleks sädemeks, mis plahvatuse esile kutsus . . .

Järjekordsel operatiivnõupidamisel, mis algas nagu alati täpselt kell 12 päeval, kukkus Hitler oma kindraleid jõhkralt kiruma. Ta karjus, et on juba ammugi kahtlustanud, et teda petetakse, tema eest tõtt varjatakse, tagus rusikaga vastu lauda ja ähvardas välikohtuga . . .

Keegi ei püüdnudki talle vastu vaielda. Kõik ju teadsid, et õhtul Guderian kohale jõuab.

Lennuk, millega Guderian saabus, pidi peaaegu tuhandekilomeetrise vahemaa ületama kolme ja poole tunni jooksul, kuid jäi vastutuule tõttu hiljaks.

Kogu teekonna vältel oli Guderian väga süngeid mõtteid heietanud. Ta taipas nüüd, et pakkudes end Hitlerile reaalsest olukorrast ette kandma ja temalt Roslavlis vastuvõetud taganemisotsusele kinnitust paluma, oli ta väga riskantse sammu teinud. Sellest hoolimata oli ta veendunud, et ta oli õigesti toiminud. Oli ju nimelt tema, Guderian, Saksa sõjaväes selle väeliigi loonud, mis Euroopa vallutamisel ja sadade kilomeetrite kaugusele Nõukogude territooriumisse sissetungimisel väga otsustavat osa etendas. Kes siis veel, kui mitte tema, võiks Hitlerit veenda selles, et teist väljapääsu praegu ei ole?!

Guderian ei mõelnud praegu selle üle, kuidas Hitler tema ettekande vastu võtab. Ta lihtsalt esitas enesele ikka sellesama küsimuse, millele ta ei suutnud vastust anda ei oma taganevaid väeosi läbi sõites, ei Jasnaja Poljanas kaartide kohale kummardudes, ei Roslavlis armeeülemate ettekandeid kuulates: kuidas see kõik võis juhtuda? Kust võtsid venelased nii palju tanke, ja mitte ainult vana konstruktsiooniga tanke, mille soomus saksa mürskudele vastu ei pidanud, vaid uusi, mõõtmetelt küll väiksemaid, aga suurema manööverdamisvõimega, väga hästi relvastatud ja palju tugevama soomusega tanke?

Need ei olnud ei inglise ega ameerika, vaid just nõukogude tankid, ja selles veendus Guderian siis, kui ta üht esimest uut tüüpi rivist väljalöödud tanki üle vaatas. Kuidas küll oli venelastel õnnestunud nende tootmist korraldada sõjalise ebaedu tingimustes ja tööstuse laostumise olukorras, mis ju ei võinudki teisiti olla? Oli ju Venemaa kaotanud tohutu suure territooriumi, kaotanud sadu tehaseid ja oma põhilised toorainebaasid. Mil moel õnnestus siis venelastel üha uusi ja uusi tanke, lennukeid ja kahureid toota?

Tunne, et venelastel on mingi ähvardav saladus, rõhus teda rohkem kui eelseisev vestlus Hitleriga.

Jah, tema, Guderian, hakkab visalt nõudma, et praegused asjatud vastupealetungikatsetused lõpetataks ja väed endistele, kindlustatud positsioonidele tagasi viidaks. On vaja hingetõmbeaega võtta, isikkoosseisu täiendada, vägesid täiendava relvastusega varustada ja talve möödumist oodata. Teist väljapääsu ei ole.

Aga kes garanteerib, et venelased seda hingetõmbeaega

oma huvides ära ei kasuta? Kelle võimuses oleks venelaste jaoks aega seisatada ja seda ainult Saksamaa kasuks tööle sundida?

Ja jällegi kõlasid Brauchitschi hüvastijätuks öeldud sõnad Guderiani kõrvus: «Mungake, mungake, ees sul seisab raske tee . . .»

Kell oli juba seitse läbi, kui Guderian lõpuks õhtul «Hundikoopasse» jõudis.

Lennuväljal oli tal vastas keegi Danwitz, keda kindral omal ajal mitmeid kordi oli Uue Riigikantselei hoones Hitleri vastuvõtutoas näinud.

Guderian oli pisut solvunud, et talle pole vastu tulnud kui just mitte Schmundt ise, keda ta isiklikult tundis, siis vähemalt mõni kõrgem isik.

Danwitz lõi kindrali ees auto tagaukse valla, ise aga istus autojuhi kõrvale ja nad sõitsid lennuväljalt minema.

Guderian tundis huvi, millal füürer teda vastu võtab. Danwitz vastas, et kõik on juba koos ja ootavad teda. Kes seal, füüreri juures koos võisid olla, seda oskas Guderian endale juba kujutleda. Keitel, Jodl, võimalik et ka Halder. Ja muidugi Brauchitsch . . .

Guderian lootis nii väga Brauchitschi toetusele. Ei olnud ju Wehrmachti maavägede ülemjuhataja Roslavlis taganemise ja kaitsele ülemineku otsusele vastu vaielnud ja on nüüd tahes-tahtmata sunnitud seda otsust Hitleri ees kaitsma.

Guderian ei olnud «Hundikoopas» augustist saadik käinud. Tookord oli üle Saksamaa suvepäike säranud, kuid siin, selles metsas, oli olnud pime ja rõske. Mändide ja kuuskede tihedad võrad ei olnud päikesekiiri peaaegu üldse läbi lasknud. Kihulaste parved olid seisnud betoonist majade kohal, ja nende majade katused olid maskeerimise eesmärgil rohelistesse okstesse põimitud. Raudtee haruteed, mis Göringi staabi juurde viis, kattis õhust hallikasroheline võrk.

Praegu oli ümberringi lumi ja sääski loomulikult kah ei olnud. Nii nagu Guderian märkas, oli majade arv tunduvalt kasvanud. Ühest sellisest pikast ja madalast hoonest väljusid sõjaväelased, kes pikkamisi mitmes suunas kulgevatele asfaltteedele laiali hajusid. Nende hulgas oli ka palju kõrgemaid ohvitsere näha.

«Mis seal toimus?» küsis Guderian. «Oli seal mingi nõupidamine või?»

«Ei olnud,» vastas Danwitz, «lihtsalt seanss lõppes.»

«Mis asi?» küsis Guderian imestunult.

«Seanss. See on ju kinohoone.»

«Kinohoone?!» hüüdis Guderian mõttes endamisi. «Sel ajal, kui rindel väed hukkuvad, lahutatakse siin hoopis filmide vaatamisega meelt?!»

«Niipalju kui ma mäletan,» lausus Guderian süngelt, «siis varem Peakorteris kinosid ei olnud.»

«Nüüd on siin väga palju niisugust, mida siin varem polnud, härra kindral,» vastas Danwitz peadki pööramata mingi kummalise intonatsiooniga, kuid lisas siis juba tavalise, ametliku häälega: «Inimesi on nüüd Peakorteris märksa rohkem. Aga meelelahutusi, nagu te mõistate, pole mingeid. Niisiis ehitatigi kino ja võõrastemaja . . .»

«Või meelelahutusi!» kordas Guderian tigedalt endamisi, ise sealjuures sõjaväelasi silmitsedes, kes teid mööda laiali läksid. Guderian märkas, et nad kõik olid heas talveriietuses, sinelitel karvakraed peal ja mütsidel kõrvakaitsed küljes . . .

«Kas pole siin ehk liiga palju ohvitsere? Rindel on neist suur puudus,» ütles Guderian juba oma pahameelt varjamata.

«Võimalik, et teil on õigus, härra kindral,» vastas Danwitz temaga ootamatult nõustudes.

Kummaline küll, aga see kiire tunnistamine, et tal õigus on, tegi Guderiani veelgi tigedamaks. Ta oleks tahtnud öelda, et Danwitzi endagi koht oleks rindel, aga mitte sellest tuhande kilomeetri kaugusel.

Äkitselt kärgatas kusagil üsna lähedal plahvatusmürin. Ja ühtaegu hakkas ka sireen kiledalt huilgama.

«Mis see on?» küsis Guderian ärevalt.

«Ärge pöörake sellele tähelepanu, härra kindral,» lausus Danwitz käega lüües. «Rebane sattus miiniväljale. Või jänes.»

«Ja sel põhjusel huilgab sireen?»

«Kord on niisugune, härra kindral. See on häiresignaal. Kardetakse, et venelased võivad langevarjureid alla heita. Sõda on sõda.»

«Te võiksite sõjast rohkem teada saada, kui te ise rindel viibiksite!» lausus Guderian selle peale jõhkralt. «Muide,» lisas ta siis veel sapiselt, «küllap siin antakse auastmeid kiiremini. Olete ju teiegi veel küllalt noor, aga juba oobersti auastmes.»

Guderian oli tige kõige peale. Küll selle peale, et talle

Schmundt vastu ei tulnud. Selle peale, et see idiootlik plahvatus teda oli kohutanud. Ja selle peale, et ohvitserid siin meelt lahutavad.

«Ma olin rindel sõja esimestest päevadest alates, härra kindral,» vastas Danwitz üldsegi solvumata. «Ja siin viibin üsna lühikest aega. Muide, oobersti auastme sain ma alles kolm päeva tagasi.»

«Õnnitlen teid,» porises Guderian ega suutnud end vaos hoida, et mitte torgata: «Nähtavasti võib lühikese Peakorteris viibimise ajal kiiremini kui pikkade rindekuude jooksul ametiredelil tõusta.»

«Teil on õigus, härra kindral,» vastas Danwitz.

«Veider ohvitser,» mõtles Guderian endamisi.

Guderian ei teadnud, mis Danwitzi hinges toimus.

Oršast tagasi «Hundikoopasse» jõudnud Danwitz kandis oma muljetest Himmlerile ette kõigepealt suuliselt, seejärel Himmleri soovil ka kirjalikult.

Siis läks ta Halderi staapi, et saada sealt üksikasjalisemaid juhiseid talle Hitleri poolt antud ülesande suhtes. Füüreri idee — formeerida lööksalk edasiliikumiseks Vologda suunas — nõudis tervet rida kooskõlastamisi ja täpsustusi.

Halderi staabis võeti teda nõutult vastu. Sellest, et püstitatakse Vologda poole tungimise ülesanne, ei olnud siin kuuldudki. Muide, staabi operatiivvalitsuse ülem ütles Danwitzile, et selles küsimuses pöörduti kirjalikult kindral Schmidti poole, kes vastas, et käesoleval ajal, kus tema vägedele avaldab väga tugevat survet kindral Meretskovi armee ja tema oma peamiseks ülesandeks peab Tihvini tagasivallutamist, oleks Vologda poole tungimine lihtsalt meeletus.

Aga seejärel . . . pärast seda paistis Danwitzile, et kõik on ta unustanud. Hitler teda enam enda juurde ei kutsunud, aga füürerilt uut kohtumist paluda tundus Danwitzile taktituna. Pealegi pidas ta ise samuti Vologda poole tungimist teostamatuks, vähemalt talvetingimustes, ja oli kõige vähem huvitatud sellest, et seda veel kord füürerile meelde tuletama hakata.

Danwitz soovis nüüd vaid ühte — võimalikult kiiresti oma väeossa tagasi minna.

Kuid Hitleri fenomenaalset mälu teades kartis Danwitz, et füürerile võib äkitselt oma korraldus meenuda. Peagi võis Danwitz oma väeossa tagasi minna vaid siis, kui ta vajalikud dokumendid, eelkõige just kirjaliku ettekirjutuse saab. Kuna tema väljakutse Peakorterisse oli aga nõndanimetatud väga erakorralist laadi, siis ei tahtnud keegi ei kindralstaabi operatiivosakonnas ega isikkoosseisuvalitsuses tema tagasisaatmise eest vastutust enda peale võtta.

«Julgeoleku tsoonist number üks», kus füürer asus, oli Danwitz nüüd eemal. Arusaadavalt oleks ta mõnele füüreri adjutandile võinud helistada. Kuid ta ei söandanud seda teha, kartes, et teda võidakse jätta siia, Peakorterisse, mingisugusele staabiametikohale. Pärast seda kui ta juba kaks nädalat «Hundiurus» oli viibinud, ajas isegi paljas mõte siia kõrvalisse ja ängistavasse paika toppama jääda Danwitzi ahastusse.

Danwitz mõistis juba, et oma endisele kohale füüreri vahetus läheduses ta enam tagasi ei saa, — seal olid nüüd teised inimesed, kes tema, Danwitzi järele mingit vajadust ei tundnud. Füürer ise, kes alguses oli nii haaratud uuest Moskva ründamise ideest, seejärel aga hõivatud muredest Keskrindel, oli arusaadavalt tema, Danwitzi olemasolugi hoopis unustanud.

Danwitz oleks tahtnud usalduslikult nõu pidada mõne siinse tuttavaga, kes Peakorteri töömehhanismiga ja selles kujunenud omavaheliste suhetega kursis oleks olnud. Ta vajas inimest, kellega võiks kartmatult oma kahtlusi ja rahutust jagada. Talle meenus nüüd Ernst Krüger, kellega ta viimati Oršas oli kohtunud ja vestelnud. Kuid Krüger ei sattunud ta vaateväljale. Oršast oli Danwitz naasnud koos Brenneckega ja ta isegi ei teadnud, kas Krüger sealt üldse siia tagasi tuli.

Danwitz otsustas nüüd vahetult Halderi poole pöörduda. Ta läks tema juurde ja palus luba rügementi tagasiminekuks.

Kindralstaabi ülem kuulas ta palve vaikides ära, vaatas talle siis läbi oma näpitsprillide ainiti otsa, kehitas õlgu ja ütles:

«Õigupoolest pole mul teiega, ooberstleitnant, mingit tegemist. Niipalju kui mina tean, on teist hoopis teine ametkond huvitatud.»

«Teine ametkond?» küsis Danwitz imestunult. «Milline siis, härra kindral?»

Ähtake vurrutriip Halderi ülahuulel võpatas pisut, justkui kavatseks kindral naeratada, kuid seejärel kustus see

alles sündimata naeratus taas tema näolt. Ja ta lisas jahedalt: «Te olete vaba.»

Danwitz väljus kindralstaabi ülema kabinetist segaste tunnetega ja nõutult. Ta lihtsalt ei teadnud, kuidas Halderi viimast lauset tõlgendada. Kas see tähendas üksnes seda, et jutuajamine on lõppenud, või oleks tulnud seda mõista kui luba alalisse teenistuskohta sõita?

Lahendus tuli järgmisel päeval, kui Danwitz ootamatult ühte teistest hoonetest eraldi asuvasse ja tugevä valve all olevasse ühekorruselisse majja kutsuti.

Astudes hallide paljaste seintega väikesesse tuppa, mida valgustas laualamp, ei näinud Danwitz otsekohe kirjutuslaua taga istuva mehe nägu.

«Tervist, Danwitz!» kuulis ta tuttavat häält ja taipas alles siis, et tema ees on SS-obersturmbannführer Dittmar Grünwald, toosama gestaapo-ohvitser, kelle kätte tema, Danwitz, oli rindel andnud Hitlerile adresseeritud kirja.

«Istu,» ütles Grünwald, «nagu näed, täitsin ma su soovi. Sa oled nüüd Peakorteris ja niipalju kui ma tean, võttis füürer sind ka vastu.»

«Jah ... aitäh,» lausus Danwitz segaduses, ikka veel selgusele jõudmata, milleks Grünwaldile teda vaja on.

«Ma kutsusin sind SS-reichsführeri ülesandel,» lausus Grünwald kaalukalt ning isegi pidulikult ja lisas seejärel juba irooniliselt muiates: «Niisugust tähtsat nina nagu sina, ei söandaks ma muidugi omal algatusel tülitada. Niisiis, millega sa praegu tegeled?»

«Mitte millegagi!» vastas Danwitz süngelt. «Käin siin nagu segane ringi. Tahan võimalikult kiiremini tagasi rindele minna, kuid keegi ei lase mul lahkuda, kuigi keegi mind siin ka kinni ei pea. Ühesõnaga, mind pole siin kellelegi vaja.»

«Noh, selles sa küll eksid. Sind on siin vaja. Väga vaja!»

Danwitz vaikis. Halderi hiljuti öeldud sõnad: «Teie vastu tunneb üks teine ametkond huvi,» kõlasid nüüd jälle tal kõrvus.

«Ega ometi gestaapo taha minuga tegelema hakata?» küsis Danwitz väljakutsuvalt. «Võib-olla tuleb mul vastust anda, miks Peterburi veel siiamaani võtmata on?»

«Noh, mis sa nüüd räägid, Arnim,» vastas Grünwald mahedalt, «nendest, kes Peterburi pärast süüdi on, kirjutasid sa oma kirjas füürerile täiesti õigesti.»

«Tähendab, gestaapos loeti mu kiri ikkagi läbi?!» pidi

Danwitz juba äärepealt hüüdma, kuid hoidis end siiski vaos ja lausus süngelt:

«Need olid üldised fraasid ... Muide, mitte ühestki neist ma küll lahti ei ütle.»

«Ei, ei, Danwitz, sa alahindad oma kirja tähtsust,» lausus Grünwald. «Arusaadavalt ütlesid sa seal oma kõige üldisemat laadi arvamused välja, kuid need peegeldavad üllatava täpsusega asjaolude reaalset olukorda. Ma ütlen, reaalset ohtu.»

«Mille ohtu?» küsis Danwitz arusaamatult.

«Arguse, reetmise ja lüüasaamismeeleolude ohtu!»

Grünwald kummardus üle laua Danwitzi poole ja sõnas tasa:

«Tead, Arnim, sa osutusid prohvetiks ...»

«Mina? Prohvetiks?» küsis Danwitz imestunult.

«Ja-jah, sa osutusid prohvetiks!» kordas Grünwald. «Kas oled kuulnud, et venelased Moskva all vastupealetungi alustasid?»

«Jah, üht-teist olen kuulnud.»

«Mida sa arvad, kuidas see neil õnnestus?»

«Mul on raske sellele küsimusele vastata,» lausus Danwitz kõhklemisi, «ma pole iialgi Keskrindel olnud ja ...»

«Selleks polegi vaja tingimata seal olla!» hüüdis seepeale Grünwald. «On tarvis ainult ajusid liigutada. Mõtle nüüd ise: kahe nädala jooksul liikusid meie väed võidukalt edasi. Nad nägid juba Kremlit! Ja äkitselt — kõik muutub. Venelased aimavad arusaamatult ära meie rinde nõrgad lõigud ja suunavad oma löögid just nendesse paikadesse.»

«Noh, meie väed olid Peterburi all samuti juba otsaga linna tänavatele tunginud, kuid ...»

«Just-just!» hääras Grünwald sellest rõõmsalt kinni. «Ja sina ju kirjutasid, mis selle põhjuseks on! Kas mäletad? Sa ise nimetasid seda nii: kindralite argus, usu kaotamine võidusse, nende võimetus, täpsemini see, et nad ei soovinud füüreri käsku täita.»

Jah, Danwitz mäletas, et ta oli sellest oma kirjas Hitlerile kirjutanud.

«Niiviisi,» jätkas nüüd Grünwald, «ja needsamad põhjused etendasid oma osa ka Moskva all. See oli reetmine! Andmed meie vägede olukorrast sattusid kahtlemata vastase kätte. Meid reedeti, Danwitz!»

«Reedeti?» küsis Danwitz ärevusse sattudes. «Aga kes see oli?!»

«Seda me esialgu veel ei tea. Ometi on reetmise fakt kaheldamatu. Ja esimene järeldus sellest on järgmine: me peame eriti hoolikalt puhtuse ja korra omaenda majas jalule seadma. Kas sa kujutled,» jätkas Grünwald uuesti üle laua kummardudes ja ainiti Danwitzi otsa vaadates, «missuguse teene võib, ütleme, vaenlasele osutada näiteks inimene, kes Oršas nõupidamisest osa võttis?»

«Oled sa hulluks läinud, Grünwald!» vastas Danwitz selle peale järsult. «Oršas olid koos füürerile ustavad inimesed!»

«Ära ikka ütle, ära ütle, Danwitz . . .» lausus Grünwald. «Me peame füürerit reetmise eest hoidma. Isegi potentsiaalse, rääkimata juba tegeliku reetmise eest . . .»

«See on teie mure,» lausus Danwitz õlgu kehitades.

«Üksi oleksime selleks jõuetud. Õnneks on inimesi, kes meid nõus on abistama. Ja ongi juba abistanud.»

«Keda sa silmas pead?»

«Noh, eelkõige sind,» lausus Grünwald ainiti Danwitzile otsa vaadates rõhukalt.

Nende sõnade juures pistis ta käe laua alla ja vajutas sinna kinnitatud kellanupule. Silmapilkselt ilmus mustas vormiriietuses SS-lane uksele.

«Tooge sisse!» käsutas Grünwald lühidalt.

Danwitz tahtis küsida, mida see kõik tähendab; ta avas juba suugi, kuid tardus siis üllatusest. SS-lase poolt käe alt toetatuna astus pikkamisi ja suurivaevu jalgu liigutades nüüd Ernst Krüger tuppa.

Teda võis veel vaevalt ära tunda, ta oli ajamata habemega, salkus juustega, puhastamata saabastega, kortsus mundris ja ärarebitud õlakutega.

«Ernst!» hüüdis Danwitz püsti hüpates. Ta tahtis Krügeri juurde minna, kuid Grünwald laksatas käega vastu lauda.

«Ooberstleitnant Danwitz!» lausus Grünwald rangelt. «Pidage korrast kinni. Te olete gestaaposse kutsutud selleks, et kinnitada või ümber lükata seda, mida te praegu kuulete. Sõjaväelasena olete kohustatud alluma meie uurimisprotseduurile, mis SS-reichsführeri poolt on kinnitatud. Niisiis, rääkima hakkan mina.»

Nende sõnade juures avas ta laualaeka, võttis sealt mingi kausta välja, tegi selle lahti, ja pöördudes siis Krügeri poole, osutas vastasseina ääres seisvale toolile ning ütles:

«Istuge, Krüger.»

Too läks, täpselt nagu robot, tsementpõrandal jalgu lohistades tooli juurde ja istus, õigemini küll lausa vajus sellele.

«Nüüd,» jätkas Grünwald kausta avades, «loen ma ette üleskirjutuse jutuajamisest, mis leidis aset Pihkvas ohvitseride kasiino piljarditoas Wehrmachti endise ooberstli Ernst Krügeri ja rügemendiülema ooberstleitnant Arnim Danwitzi vahel. Sel juhul, kui teie, ooberstleitnant, või teie, Krüger, leiate, et teie väljendused on ebaõigesti üles märgitud, palun mind käetõstmisega peatada.»

Ja Grünwald, kes oli laualambi endale lähemale tõmmanud, alustas lugemist.

Danwitz kuulas ega uskunud oma kõrvu. Kõik, mida Krüger oli rääkinud ja mida tema, Danwitz, oli talle vastanud, oli üles kirjutatud niivõrd täpselt, justkui oleks keegi kolmas, nähtamatult piljarditoas viibinud inimene, nende jutuajamist seal usinalt stenografeerinud.

Muide, ei olnud nii . . . Juba väga kiiresti taipas Danwitz, et üleskirjutusse on tehtud mõningaid korrektiive. Praegu Grünwaldi poolt etteloetust võis teha järelduse, et Danwitz vastas Krügerile teravamalt kui see tegelikult aset leidis. Ühel juhul oli ta üleskirjutuse järgi kasutanud isegi niisugust väljendit nagu «lüüasaamismeeleolud», teisel juhul aga öelnud, et temal, «füürerile ustaval saksa ohvitseril, on häbi kuulata», mida Krüger räägib.

Korda kolm tabas Danwitz end sellelt, et tahab kätt tõsta ja Grünwaldi peatada, kuid samuti korda kolm käsutas mingi sisemine hääl teda: «Katsu ainult!», ja ta käsi valgus justkui tina täis.

Lugemise lõpetanud, vaatas Grünwald kõigepealt teraselt Danwitzile otsa, seejärel aga libistas pilgu liikumatult ja langetatud päi istuvale Krügerile.

Nad mõlemad vaikisid.

Mingi uus hääl karjus Danwitzile nüüd helitult: «Miks sa vaikid, ütle, miks?! Miks sa ei teata, et sel jutuajamisel polnud sellist iseloomu, nagu ta üleskirjutamisel on saanud, et sa pole lausunud neid sõnu, mis siin sinu arvele on kirjutatud?!»

Aga too esimene hääl sosistas: «Aga Krüger ju tõepoolest rääkis kõike seda. Rääkis ju! Eks mõtelnud sa ju lennukis teel Pihkvast «Hundikoopasse» sellest, et küllap on füüreri Peakorterisse argpüksid sisse pugenud ja et füüreri lähikonnas asuvad inimesed, kes tema üllast usal-

dust lihtsalt ei vääri! Ja eks pahandanud sa ju vestlust Krügeriga meenutades tema nõuande üle rindelt jalga lasta, tema familiaarse üleoleva tooni üle, millega ta räägiks asjadest, mis igale tõelisele natsionaalsotsialistile pühad on?! Ja mis sellest siis muutub, et sa kõigest sellest vaid mõtlesid, mõtlesid, aga valjusti välja ei öelnud? Eks need olid ju sinu, sinu enda mõtted! Tähendab, sa juba siis süüdistasid Krügerit . . .»

«Niipalju, kui ma mõistan,» kõlas nüüd Grünwaldi hääl, «kinnitab ooberstleitnant Danwitz tehtud üleskirjutuse õigsust, aga endine ooberst Krüger ei saa midagi vastu väita. On see nii, Krüger?»

Krüger vaikis, pea endist viisi norus.

«Ja ega te, Krüger, samuti ei vaidle selle vastu,» jätkas Grünwald, «et analoogilisi jutuajamisi oli teil Danwitziga ka einelauas Orša nõupidamise ajal. Kas oli nii?»

Grünwald pöördus nüüd ainult Krügeri poole, justkui Danwitzi siin enam ei olekski.

Krüger tõstis pea. Grünwald keeras kohe lambivarju ja suunas valguse Krügerile näkku.

Danwitzi hämmastasid Krügeri silmad. Kas siis sellepärast, et lambituli neis vastu peegeldas, või veel millegi muu pärast, kuid need silmad paistsid Danwitzile veristе avadena.

Aga Krüger pöördus nüüd Danwitzi poole, ta huuled avanesid ja ta ütles võõra ning tundmatuseni muutunud häälega, justkui oleks raudne võru ta kurku pigistanud, tasakesi:

«Neetud juu . . . uu . . .»

Ta ei saanud lauset lõpetada. Tema kõrval seisev SS-lane äigas hoogu võttes oma tohutu kämblaga Krügerile vastu suud.

Danwitz kehitas solvunult õlgu, sest alandavamat hüüdnime kui «neetud juut» polnud natsionaalsotsialistlikul Saksamaal olemaski.

«Ära viia!» käsutas Grünwald.

SS-lane, kes ikka veel oma kätt Krügeri suult ära ei olnud võtnud, kahmas teise käega Krügeril mundrikraest kinni, tõstis mehe jalule ja vedas ukse poole.

«Te olete tubli, ooberstleitnant!» lausus Grünwald pidulikult, kui nad olid omavahele jäänud, ja lõi siis kausta kinni. «Mida kiiremini me sõjaväe niisugustest tüüpidest puhtaks teeme, seda kiiremini me venelaste pealetungi peatame!»

«Tähendab . . .» lausus Danwitz kohmetult, «sinna piljardituppa olid mikrofonid üles seatud!»

«Noh, arusaadavalt,» vastas Grünwald. «Inimeste keelepaelad ei lähe kusagil mujal nii laialt lahti kui just piljarditoas pärast korralikku napsitamist . . .»

«Aga seal, Oršas . . . einelauas . . . Seal oli ju peale meie veel kümneid inimesi!»

«Kuld nende hulgas oli ka füüreri ustav ohvitser, ooberstleitnant Arnim Danwitz! Toosama, kes meil seda lurjust paljastada aitas!»

Ja äkitselt sai Danwitz kõigest aru. Talle meenus, et ta vestluses Himmleriga oli ise omal initsiatiivil Krügeri nime nimetanud. Ja uuesti oli ta Krügerit meelde tuletanud siis, kui ta pärast Oršas käimist oli ette kandnud, et Moskvale uue pealetungi otstarbekuse kohta seal väga erinevaid seisukohti oli avaldatud . . .

Ei jäänud mingi kahtlust. Just tema ise oli Krügeri gestaapo kätte andnud.

Ja veel taipas Danwitz sedagi, et taganemisteed tal ei ole, et Krügerit kaitstes ja selgitada püüdes, nagu ei annaks kuiv ja ametlik üleskirjutus edasi neid intonatsioone, millega Krüger seda kõike oli rääkinud ja mille tõttu ka öeldu mõte moonutatud on, oleks ta vaid ennast kompromiteerinud . . .

«Kas ma võin nüüd minna?» küsis Danwitz väsinult ja ükskõikselt.

«Jah, muidugi, Arnim,» vastas Grünwald juba mitteametlikult ja sõbralikult. «Ja oletan, et sind kauem enam Peakorteris kinni ei peeta.»

Viimaseid sõnu lausus Grünwald eriti kaalukal toonil.

«Ma kadestan sind,» lisas Grünwald nüüd Danwitzi juurde astudes ja kätt tema õlale asetades, «sul on võimalus avalikke vaenlasi hävitada. Meie ülesanne on keerulisem . . . Noh, jää siis hüvasti!»

«Kuule, Grünwald,» küsis Danwitz nüüd iseeneselegi ootamatult, «miks ta mind . . . miks ta mind juudiks nimetas?»

«Juudiks?» küsis Grünwald nõutult vastu, «kuidas nii, juudiks? Ta tahtis öelda «juudas». On alles lurjus!» Ja Grünwald puhkes valjusti ja nakatavalt, mingi varjatud pilkega naerma.

Ja Danwitz taipas, et Grünwaldil on õigus. Krüger tahtis öelda mitte «juut», vaid «juudas», aga tal lihtsalt ei lastud seda teha.

Kahe päeva pärast kutsus Danwitzi välja Schmundt. Ta õnnitles Danwitzi ooberstiks saamise puhul ja tegi talle ülesandeks järgmisel päeval siia saabuvale Guderianile lennuväljale vastu minna. Sealjuures ta veel lisas, et kindralil on ilmselt Moskva all närvid üles öelnud, ja et tema, Schmundt on väga mures sellepärast, et see kõik võib mõju avaldada Guderiani jutuajamisele füüreriga, ja palus siis Danwitzi nagu muuseas talle hiljem teatada, millises meeleolus kindral praegu näib olevat.

«Mitte midagi ma sulle ei ütle!» mõtles Danwitz tigedalt endamisi, kui ta Schmundti kabinetist välja tuli. «Te tahate minust spiooni, üht tavalist spiooni teha. Aga mina olen sõdur! Füürerile ustav sõdur. Ja ustav nimelt temale, aga mitte teile, staabirotid!»

. . . Guderiani võõrastemajja saatnud, helistas Danwitz Schmundtile ja kandis ametlikult ette, et Guderian ei olnud teel lennuväljalt «Hundikoopasse» ainsatki sõna lausunud.

Esimene inimene, keda Guderian Hitleri kabinetti astudes märkas, oligi füürer ise.

«Tervist, Guderian,» lausus ta lähemale astudes, aga kindralile ta kätt ei andnud.

Mõne sekundi vältel uuris ta Guderiani oma pisikeste silmade puuriva pilguga, kehitas seejärel õlgu, pööras ringi ja suundus laua poole, mille ümber istusid Keitel, Jodl, Schmundt ja relvastusminister Todt.

Kohalviibijatest pilku üle libistades märkas Guderian kohe, et Brauchitschi ja Halderit seal ei olnud. Halder teda, muide, praegu ei huvitanudki. Aga Brauchitschi puudumine oli küll rohkem kui ebameeldiv. Oli ju ta ainsaks «kaitse tunnistajaks», kes oleks võinud mitte üksnes kinnitada, et taandumisotsust vastu võttes olid Roslavli nõupidamisest osavõtjad kõik ühel meelel olnud, vaid kes ka oma autoriteediga kui maavägede ülemjuhataja oleks saanud seda otsust füüreri ees toetada.

Guderian tundis nüüd teravat põlgust feldmarssali vastu. Millised põhjused iganes tema siinviibimist takistasid, oli peamiseks neist kahtlemata tema argus.

«Laskis jalga!» mõtles Guderian endamisi. «Laskis jalga nagu rott põhjaminevalt laevalt, otsustas mõne armeegrupi staabis kükitada, või asemel lesida, jättes mind siia üksipäini rabelema. Argpüks sihuke! . . .»

«Kandke ette!» käsutas Hitler lühidalt, ise laua taga asuvasse tugitooli istuma laskudes.

Kõik istusid, aga Guderian jäigi seisma.

Sellist vastuvõttu ei olnud ta oodanud. Ta oli valmistunud raskeks jutuajamiseks. Aga et Hitler teda nii jahedalt ja isegi vaenulikult vastu võtab, seda ta ei osanud küll oletadagi.

Guderian tundis, et temas tigedus võimust võtab. Ta tendas siia võitlusväljalt, tõelisest põrgutulest, sealt, kus langesid sõdurid, põlesid tankid, ja nüüd võetakse teda, lahingukindralit, vastu nii nagu mõnda ülekuulamisele kutsutud kurjategijat!

«Minu füürer,» alustas Guderian, püüdes kindlal ja veendunud toonil rääkida, «ma saabusin siia, et ette kanda teile olukorrast, mis armeegrupi «Mitte» vägedes on välja kujunenud . . .»

Ta ei varjanud midagi ega vähendanud ohtu, mis Moskva alla koondatud vägesid ähvardas. Kirjeldanud üldist olukorda, asus ta seejärel 2. tankiarmee juurde. Kuivalt loetles ta väeosade ja koondiste numbreid, kes venelaste ootamatu rünnaku alla olid sattunud. Tuletas siis meelde, et vastavalt von Bocki käsule oli ta ka 2. väliarmee juhatamise enda peale võtnud, ja kirjeldas lakooniliselt äärmiselt rasket olukorda, milles see armee praegu asub.

See, et Hitler tema juttu kordagi ei katkestanud, mõnevõrra julgustas Guderiani. Tema hääles kõlasid kategoorilisuse ja vankumatu veendumuse noodikesed selle suhtes, et tal kõiges õigus on.

«. . . Kujunenud olukorrast lähtudes, mu füürer,» lausus Guderian, «tegin ma enda arvates ainuõige otsuse — mõlemad armeed Zuša—Okaa joonele viia, kuhu sügisel ehitati kindlustused, viia sinna selleks, et . . .»

«Ei tohi!» kriiskas Hitler.

«Aga, mu füürer!» lausus Guderian kogeldes, «taandumist on juba alustatud! Nagu ma nüüdsama ette kandsin, oli minu armee parem tiib otseses äralõikamise ja hävimise ohus! Mis aga sellesse kaitsevööndisse puutub, siis võin ma täie vastutusega kinnitada, et teist nii hästi kindlustatud platsdarmi pole olemaski. Praegustele positsioonidele lähemal pole meil kusagil kanda kinnitada! Ma palun teid, mu füürer, lubage mul taandumist jätkata.»

«Ei luba!» karjus Hitler toolilt üles hüpates. «See on põgenemine! Ja-jah, jah, see on põgenemine! Ma poleks

ilalgi uskunud, et teie, Guderian, võite mulle taolise ettepaneku teha!»

Hitler tõukas oma tugitooli eemale ja hakkas lühikeste lohisevate sammudega mööda kabinetti sörkima.

Kabinet oli aga pisike ja kui Hitler oli seinani jõudnud, põrkas ta nagu pime selle vastu ja pööras siis ümber, et sama teed vastassuunas läbi joosta.

Guderian silmitses kohmetul pilgul kohalviibijaid. Schmundti pilku kohates vaatas Guderian talle nõutult otsa. Tähendab, Schmundt polnud füürerile midagi teatanud, ei olnud füürerit ette valmistanud?!

Schmundt pööras pilgu kõrvale.

Guderian vaatas nüüd Keitelile, seejärel Jodlile otsa, kuid oli ilmne, et ka nemad ei tahtnud teda toetada.

Füürer aga jätkas vaikides sörki mööda kabinetti.

Guderian heitis nüüd automaatselt pilgu portreele, mis laua kohal rippus. See sõõrikus kullatud raamis pilt keiser Friedrichist oli Guderianile hästi tuttav — Hitler vedas seda igale poole endaga kaasa.

Friedrich vaatas pildilt kõrgilt ja ühtaegu ka üleolevalt ning pilkavalt. Ja Guderianile paistis, et kuninga sinised silmad otse temale on suunatud. Õigupoolest oli Friedrich ainus, kes praegu oma pilku kõrvale ei pööranud...

«Ma käsin taganemine viivitamatult lõpetada!» käratas nüüd Hitler.

«Minu füürer,» lausus Guderian, pilguga endist viisi kiirel sammul ringisörkivat Hitlerit jälgides, «mulle tundub, et te mind ei usu. Mul on väga kahju, et siin ei ole praegu maavägede ülemjuhatajat feldmarssal von Brauchitschi, kes...»

«Brauchitsch ei ole enam maavägede ülemjuhataja!» kriiskas Hitler kiunuvalt. «Enam ei juhata ta midagi! Ma kihutasin ta minema! Ja-jah!» jätkas Hitler karjumist, hämmeldunud Guderianile järjest lähemale astudes. «Ta on lupard, tahtejõuetu lupard! Eilsest päevast alates võtsin ma oma vägede otsese juhtimise enda peale. Nii maa-, lennu- kui ka merevägede juhtimise. Nende kõigi juhtimise! Mina ise juhin neid! Ja Saksamaa relvajõudude ülemjuhatajana käsin: taganemine viivitamatult lõpetada!»

Guderian oli vapustatud.

«Kas te ei kuule mind?!» röökis Hitler, nii et süljepritsmed lendasid. «Kas saite mu korraldusest aru? Taganemine tuleb kohe lõpetada!»

«Noh, aga kuidas, mu füürer?!» lipsas Guderianil üle huulte.

«Kuidas?! Ja seda küsite teie?! Tuleb maasse kaevuda, kas või hammastega end sellesse sisse pureda ja iga hinna eest vastu pidada, vastu pidada!»

«Aga, mu füürer, see pole ju võimalik!» lausus Guderian. Mida kõvemini Hitler karjus, seda tasemini Guderian rääkis. «Maa on vähemalt poolteise meetri sügavuselt läbi külmunud, ja seal, kus väed praegu asuvad, mitte üksnes ei õnnestu kaevikuid kaevata, sinna pole võimalik isegi kahuripesa teha!»

«Jama!» pahvatas Hitler põlglikult käega lüües. «Ärge unustage, et te räägite Esimese maailmasõja sõduriga! Flandrias me õhkisime vajaduse korral maad raskehaubitsate mürskudega!»

«See oli hoopis teine sõda, mu füürer,» lausus Guderian, tundes ise, kuidas kõik ta sõnad vastu mõistmatuse kõva müüri põrkavad. «Siis ei olnud meie diviiside käes üle nelja kuni kuue kilomeetri laiusi rindelõike, pealegi toetasid iga diviisi siis tagala kaitsejoonel kaks või isegi kolm raskesuurtükiväe divisjoni. Ja oli küllaldaselt lahingumoona. Aga meil...»

Guderianil tuli äkki pähe mõte, et Hitler lihtsalt ei kujuta endale ette neid reaalseid tingimusi, milles lahinguid tuleb pidada, ja tema, Guderian, peab talle kõike selgitama, sundima teda fakte mõistma ja tunnistama.

«Minu diviisid on sunnitud peaaegu viiekümne kilomeetri pikkusi rindelõike enda käes hoidma, aga igasse diviisi on jäänud kõigest kolm-neli kahurit ja oma poolsada mürsku iga kahuri kohta!» jätkas Guderian. «Saage ometi aru, mu füürer, et meie kaotused olid kohutavalt suured! Kas mul on õigust seda viletsat mürskude reservi kasutada selleks, et maad lõhata? Aga maa on ju, ma kordan veel, läbi külmunud! Isegi telefonijuhtmete jaoks teiba maasse tagumine on probleemiks muutunud. Meid hukutab pakane!»

Viimast lauset lõpetades Guderian taipas, et just sellele ongi vaja tugineda. Kõik vihjed raskustele lahingumoonaga varustamisel ja kaotustele vägedes ainult ärritasid füürerit, venelaste vastupealetungi võimsuse kirjeldamine ajas teda aga vihale. Hirmus Vene talv ja pakane olid ainsad argumendid, millele võis tugineda, kartmata sealjuures füüreri enesearmastust riivata!

«Te lihtsalt ei kujutle, mu füürer, milline talv sellel

metsikul maal valitseb!» hüüdis Guderian. «Sülg külmub juba lennult õhus ära! Aga enamikul sõduritest pole ju talveriietust!»

«Te valetate, Guderian!» kiunus Hitler.

«Mina... mina valetan?!» suutis solvunud Guderian vaid suurivaevu sõnada. Ja alles siis ta taipas, et talveriietust meelde tuletades oli ta teinud andestamatu vea. Talle meenus, et juba novembri alguses oli ta ajalehtedest lugenud, et Berliinis avati sõjaväelaste talvevarustuse näitus. Piltidel oli jäädvustatud Hitler von Brauchitschi saatel, kes füürerile eksponaate näitas: paksust kalevist sineleid, villaseid mütse ja paljut muud. Guderian oli oma sõnadega ettevaatamatult purustanud selle illusiooni, millest Hitler ei tahtnud lahkuda.

Kuid taganeda oli nüüd hilja ega leidunud ka selleks sobivat kohta. Ent kui keegi peabki Hitleri silmis valelikuks jääma, siis Guderian igatahes eelistas selleks inimeseks mitte olla.

«Mina ei valeta!» väitis ta kindlalt ja isegi väljakutsuvalt. «Mina...»

«Ei, te valetate, te valetate!» kordas Hitler mingis ekstaasis. «Tippelskirch kinnitas mulle isiklikult, et talveriietus on rindele saadetud!»

«Võimalik, et kindralkortermeister rääkis teile õigust, mu füürer,» lausus Guderian lepitavalt. «Nähtavasti need talvemundrid saadeti tõepoolest ära. Kuid see veel ei tähenda, et need sinna oleksid jõudnud! Novembri keskel uurisin ma ise põhjusi, miks minu armee sõdurid talve vastu ette valmistamata on jäänud. Selgus, et tunduv osa talvevarustust asub Varssavis ja seda ei saa edasi saata vedurite puudumise, raudteel asetleidnud sabotaaži ja veel muude segaduste tõttu.»

Hitler ei vastanud midagi ja hakkas uuesti lühikeste lohisevate sammudega ühe seina äärest teiseni marssima.

Guderian silmitses nüüd jällegi kindraleid. Kõik nad vaikisid endist viisi osavõtmatult.

«Argpüksid, staabirotid, õukondlik rämps!» karjus Guderian neile endamisi mõttes näkku. «Te ju teate, te peate teadma, milline on olukord rindel, te peate nägema, et füürerit ei ole õigesti orienteeritud, et ta nõuab võimatut, aga miks te siis istute nagu puuslikud?!»

«Ükskõik,» lausus Hitler Guderiani ette seisma jäädes otsekui jutu kokkuvõtteks, «ma nõuan teilt taganemise lõpetamist. Kuidas venelased oskavad surmani vastu

pidada?! Võib-olla tahate te öelda, et Suur-Saksamaa sõdur on kangelasteoks vähem võimeline kui vene bolševik?»

Mida selle peale vastata?

«Venelasi üldse, aga bolševikke seda enam, ei salli ma silma otsaski, mu füürer. Aga minu sõdurid ei hooli oma elustki Saksamaa ja oma füüreri nimel,» lausus Guderian sünge pidulikkusega.

«Aga miks nad siis taganevad?!» hüüdis Hitler rusikat õhus raputades.

Guderian vaikis. Tal polnud midagi lisada sellele, mida ta juba oli öelnud.

«Minu käsk on lõplik ja muutmatu,» lausus Hitler, hüsteerikalt ootamatult rõhutatud rahulikkusele üle minnes, nagu seda temaga tihtipeale juhtus. «Taganemine tuleb lõpetada. Nüüd, kui mu sõdurid teada saavad, et mina isiklikult vägede juhtimise enda peale võtsin, ei tagane nad juba ise enam sammugi.»

Hetkeks kujutles Guderian, mis toimub tema kahe armeega, kui ta taolise käsuga vägede juurde tagasi läheb...

«Minu füürer,» lausus ta otsustavalt. «Muidugi on teie käsk seaduseks. Kuid selle täitmine tähendaks, et meil tuleb asuda positsioonisõja pidamisele selleks sobimatus paigas. Tuletage meelde, kuidas Läänerindel, tolle esimese sõja ajal taoline situatsioon endaga tohutu suuri kaotusi meie sõjaväele kaasa tõi. Nüüd tulevad kaotused veelgi suuremad. Me ohverdame oma sõdureid ja tehnikat täiesti mõttetult. Aga kui me kindlustatud kaitseliinile taandume, seal kanda kinnitame ja talve üle elame, siis võtame kevadel vastu võitlusvõimelistena ja oleme valmis uuteks otsustavateks võitudeks. Teisel juhul aga osutuvad kaotused reakoosseisus ja ohvitseride hulgas taastamatuteks.»

Hitler sirutas käe Friedrichi portree poole.

«Küsige temalt, Guderian,» ütles ta paatosega, «küsige temalt, kas tema grenaderid tahtsid elada või igatsesid surra?... Muidugi tahtsid nad elada! Kuid kuningal oli õigus, kui ta nõudis, et nad end ohvriks tooksid. Ka mina arvan, et mul on õigus saksa sõdurilt sellist ohvrit nõuda.»

«Minu sõdurid on tõestanud, et nad on Saksamaa ja teie nimel, mu füürer, valmis oma elu andma,» lausus Guderian tasa. «Aga mis siis on Saksamaale ja teile, mu

füürer, tähtsam, kas see, et teil kevadel oleks armee, kes oleks võimeline millestki hoolimata lõplikku võitu taotlema, või laipade armee? Meie hospidalid on praegugi juba haavatutest ja külmavõetutest üle koormatud. Nende kannatused . . .»

«Ma ei taha kuulda kannatustest! Suuri eesmärke kannatusteta ei saavutata!»

«Aga kui need kannatused on tulemusteta? . . . Aga see on ju fakt, minu füürer, et pealetung Moskva all on läbi kukkunud!»

Sekund hiljem Guderian taipas, et tal poleks olnud vaja neid sõnu lausuda. Ta oleks võinud ajutist taandumist taotleda, füürerit kindlustatud positsioonidele taandamise kasulikkuses veenda, Vene talve kiruda, tulevaste, kevadiste lahingute jaoks armee säilitamise vajadust meenutada või ükskõik milliseid sõnu lausuda . . . Ainult mitte neid sõnu!

Füüreri nägu muutus kahvatuks, ta vurrud tõmblesid kramplikult.

«Te tahate öelda, et minult on ka sedapuhku võit varastatud?!» sõnas ta kähiseva sosinaga. «Alguses varastas selle von Leeb, aga nüüd von Bock?! Vargad!» kriiskas ta kiunuval häälel. «Kõik olete vargad! Kõik, kõik! Mitte ainult see tahtejõuetu Brauchitsch, vaid teie kõik!»

Hitler pöördus nüüd paigale tardunud kindralite poole.

«Jah, jah, jah, te olete vargad!» karjus ta.

Jooksnud feldmarssal Keiteli juurde ja iga oma sõnaga teda üha rohkem vastu tooli seljatuge rõhudes, jätkas ta karjumist:

«Teie olete Reichi relvajõudude staabiülem! Teie nägite, et von Bock on andetu, et maavägede ülemjuhataja on lupard, et minu vaprate sõdurite eesotsas seisavad argpüksid, et kindralstaapi on pugenud reeturid ja lüüasaamise pooldajad, aga teie vaikisite! Milleks te püstolit kannate, Keitel?! Teil oleks ammugi tulnud sellest kas või üksainus lask teha! Aga teie olete argpüks! Teie ei lase end iialgi maha! Te olete argpüks ja varas! Teie kõik olete argpüksid ja vargad! Alguses anda käest nii suure vaevaga vallutatud Tihvin, anda ära Rostov, aga nüüd veel taganeda Moskva alt. Taganeda pärast seda, kui juba Kremli tornidki näha olid! Hästi! Te saate minu korralduse,» ütles ta nüüd juba Guderiani poole pöördudes ja jälle ootamatult rahulikul toonil, kuid kurjakuulutavalt. «Saate selle juba täna!»

Ja tormas siis oma kabinetist välja, sealjuures valjusti ust paugutades.

Pikka aega kestis ruumis hauavaikus.

Lõpuks ütles Todt:

«Lähme minu kabinetti, Guderian. Ma tahan teile minu inseneride konstrueeritud ahju mudelit näidata. Te võiksite oma remonditöökodades taoliste ahjude tootmist korraldada. Konstruktsioon on väga lihtne ja ahi peab hästi soojа. Ma kingin mudeli teile.»

«Ahil» kordas Guderian endamisi. «See on kõik, mida mul õnnestus siin saavutada . . .»

Järgmisel päeval, kui Guderian valmistus lennuväljale sõitma, anti talle üle armeegrupi «Mitte» vägedele määratud telegrammi koopia. See algas sõnadega:

«1. Füürer andis käsu: mingit tähelepanu väärivat taandumist pole lubatud, sest et see viib meid raskerelvade ja materiaalbaasi täieliku kaotuseni. Armeede ja väekoondiste ülemad ning kõik ohvitserid peavad oma isikliku eeskujuga sundima vägesid juba kättevõidetud kaitsepositsioone fanaatilise visadusega hoidma, pööramata tähelepanu vastasele, kes püüab meie vägede tiibadelt meie vägede tagalasse läbi murda. Ainult selline lahingutegevuse meetod lubab meil võita aega, mis on meile vajalik selleks, et kodumaalt ja Läänest üle tuua täiendavaid abivägesid, milleks juba korraldus on antud . . .»

«Ja see ongi kõik?» mõtles Guderian ahastuse ja kibedusega.

Aga see ei olnud veel kõik. Guderian ei teadnud, et Hitler oli võtnud vastu otsuse tagandada mitte ainult Brauchitsch ja mitte ainult armeegruppide «Nord», «Mitte» ning «Süd» ülemjuhatajad — von Leeb, von Bock ja von Rundstedt —, vaid ka tema, Guderian.

Seda Guderian veel ei teadnud.

Ta mõistis vaid ühte: oma käsuga määras Hitler kindlasse surma kümned tuhanded saksa sõdurid.

X

Mulle pole iialgi pähe tulnud päevikut pidama hakata. Ma pole suutnud mõista, miks inimestele varem, revolutsioonieelsel ajal, nii kangesti meeldis päevikuid pidada või siis üksteisele pikki kirju kirjutada. Oletame, et inimene sõitis puhkusele, noh mitte puhkusele, vaid lihtsalt kuhugi, oma mõisasse, kui oli jõukas inimene, või siis ametiasjus mõnda teise linna. Ja hakkas sealt siis omastele või armastatud naisele või sõpradele kõige kohta pikki, ülipikki kirju saatma. Sellest, kuidas ta kohale jõudis, kuidas end sisse seadis, mida on aknast näha, millega poes kaubeldakse, kes tal külas käis ja millest nad rääkisid.

Selline kirjutamine oli justkui mingi lahutamatu koostisosa tollest vanaaegsest elust. Vahest ehk seetõttu, et siis veel telegraafi ega telefoni ei olnud?

Aga mulle ei meeldi kirjutada. Istuda paigal, kui nii palju veel teha on, ja kirjutada on minu arvates lihtsalt ebaloomulik.

Ja sellepärast ma siis, kui hospidali ülem Osminin mind koridoris kinni pidas ja ootamatult küsis, kas ma päevikut pean, sattusingi lihtsalt segadusse.

«Millist päevikut, Andrei Grigorjevitš?» küsisin ma vastu, oletades, et ta haavatute vastuvõtmise registreerimisraamatut silmas peab.

«Noh ... kõige tavalisemat,» vastas Osminin. «Lihtsalt päevikut.»

«Aga milleks?» küsisin ma nõutult.

Mis päevikutest saab siin juttu olla, kui ma väsimusest lihtsalt kokku olen varisemas, kui pole valgust, palatites põlevad tahmalambid, operatsioonitoas aga suur petrooleumilamp, käed on külmast kanged, nii et enne järjekordse süsti tegemist on vaja ahju kohal sõrmi soojendada?!

«Ja millest siis kirjutada?» küsisin ma õlgu kehitades.

«Kõigest,» vastas Osminin lühidalt. «Ja iga päev.»

«Te teete nalja, Andrei Grigorjevitš! Mida ma hakkan kirjutama? Kas seda, et täna oli tulistamine, pärast seda toodi haavatuid, seejärel opereeriti neid, siis oli aga uus tulistamine ...? Keda see huvitab?»

«Selle vastu hakatakse huvi tundma ... Hiljem.»

«Kas tulevased sugupõlved?» küsisin ma muigamisi.

«Ka tulevased sugupõlved,» lausus Osminin, minu irconiat märkamata jättes. «Kuid ka meie kaasaegsed. Need, kes võiduni elavad.»

«Noh, neile on see kõik niigi teada!»

«Inimestel on omadus üleelatut unustada,» lausus Osminin mõtlikult. «Ühesõnaga, tulge üles minu juurde.»

Trepist läks Osminin üles pikkamisi, käsipuule toetudes, ja tegi iga kahe-kolme astme järel peatuse.

Viimaste päevade jooksul on ta väga nõrgaks jäänud. Tööd on palju, arstidest aga puudus. Volkov on Laadoga trassile meditsiiniteenistust korraldama mobiliseeritud, üks kirurg suri nälja tõttu — ta haige süda ei pidanud vastu. Tõsi küll, rindelt saadeti meile kaks uut kirurgi, kuid need pole suutnud kuidagi tagala toidunormidega harjuda ja seisavad vaid suurivaevu operatsioonilaua taga.

Kabinetti jõudnud, tõmbas Osminin oma kirjutuslaua laekast mingi kaustiku välja.

«Siin see on,» lausus ta siis seda mulle ulatades. «Ja pidage päevikut.»

See oli tavaline vahariidest kaantega koolikaustik, ja täiesti puhas. Hoidsin seda nõutult käes. Kas siis hospidali ülem päris tõsiselt arvab, et ma päevikut pidama hakkan?

«Tähendab, hakkate iga päev ülestähendusi tegema. Olgu kas või paar ridagi. «Mitte ainsatki päeva ilma ühegi reata,» nagu ütles keegi prantslane, kelle nimi oli Emile Zola. Ja võtke arvesse, et see on käsk.»

«Kas lubate minna?» küsisin mina nüüd hoopis arglikult.

«Minge.»

«Ja võib ikka niisugune narrus inimesele pähe tulla!» mõtlesin mina oma tuppa minnes. «Hakata päevikut pidama! Niigi pole minutitki vaba aega! Ja kuidas seda kõike kirja panna?!»

Ja siis meenus mulle eilne päev. Pärast järjekordset tulistamist hakkasid meile haavatud saabuma. Nende hulgas oli üks tütarlaps. Talle olid mõlemasse silma klaasikillud sattunud ja kogu ta nägu oli kildudest lõhutud. Oli vaja kiiresti mereväehaiglast silmaarst kohale kutsuda, aga telefon ei töötanud, nähtavasti oli kusagil kaabel viga saanud. Silmaarsti järele saadeti sanitar, aga tütarlaps karjus valu pärast ja hõõrus kätega silmi. Me süstisime talle morfiumi, seejärel puhastasime haavu, aga et ta silmi ei puutuks, tuli tal käed käterätiga kinni siduda.

Pärast seda panime operatsioonilauale ühe poisikese,

kes kodus haavata oli saanud. Ta oli haigena voodis lamanud, kui mürsk ta maja tabas. Tal oli puusahaav ja see oli padjasulgi täis . . .

Seejärel toodi sõdur, kes oli jalast haavata saanud, haavakohast kõrgemal asus žgutt, mis juba esmaabipunktis paika oli pandud. Ta karjus hirmsasti, sest žgutt vajutas ta istmikunärvile. Küllap see žgutt oli juba ammu, mitu tundi tagasi pandud, ja kuni haavatut transporditi, polnud keegi taibanud seda ära võtta, aga võib ka olla, et polnudki kedagi, kes seda teha oleks võinud.

Meditsiinilist personali on väga kerge kiruda, aga katsu ise seal kõigega toime tulla — haavatuid on palju ja kõik on vaja üle vaadata, seejärel aga hospidalide järgi ära sorteerida ja minema saata . . .

Ühesõnaga oli selle Sergušini-nimelise sõduriga lugu halb. Teda ähvardas gangreen . . .

Ja nii see päev läks kuni hilisõhtuni välja — muudkui toodi ikka uusi ja uusi haavatuid. Aga õhtul läksid valvekorrast vabad õed ja sanitarid vett tooma.

Linnas tõid nüüd peaaegu kõik vett Neevast või siis Fontankast, aga meil vedas: meie rajoonis veetorn mingi ime tõttu veel töötas. Sinnani oli aga samuti oma paar kilomeetrit ja seal tuli veel järjekorras seista ja siis veeämbrid tagasi hospidalisse tassida . . .

Kui vesi oli toodud, tuli puude järele minna. Muide, mis puud need ka olid! . . . Kui nägime, et kusagil oli mõni puumaja mürsust lõhutud, siis kiskusime lauad lahti ja saagisime palgid katki . . .

«Kas siis see kõik kirja panna?» mõtlesin ma endamisi kibestunult. «Eks ole ju iga päev ikka üks ja seesama!» Ja mulle meenus laste kiirkõnes lugemine: «Üks on puud ja kaks on puud . . .»

Mulle meenus, et eile, kui ma veega hospidalisse tagasi tulin, lugesin teel üht kuulutust. Nüüd on seintel palju neid igasuguseid kuulutusi. Teel tuli tihtipeale puhata, ja siis ma lugesingi: «Vahetan 4,5 meetrit flanelli ja priimuse kassi vastu. Kass tuua aadressil: «Pravda» tän. 5, krt. 10.»

Isegi ei tea, miks ma selle kuulutuse sealt maha rebisin. Kas hakkas kassist kahju või? On ju teada, et kõik kassid ja tuvid on ammugi ära söödud . . . Kas tuleks selle kuulutuse tekst samuti päevikusse üles kirjutada? . . . Aga milleks? Iseasi, kui ma rindel oleksin! . . .

Või siis juba nagu tõelistes päevikutes, mida vanasti

peeti, oma isiklikest asjadest kirjutada. Aga ma ei saa ju kirjutada sellest, mida unustada püüan, ja hoopiski meenutada ei taha . . . Seda, kuidas tema, tema! — nõudis, et ma talle võltstõendi muretseksin . . .

Ma heitsin uuesti pilgu kuulutusele, mida ma käes hoidsin, ja mulle paistis, et ma nüüd paberil hoopis teisi ridu nägin . . . Kuidas seal lendlehes nüüd kirjutatud oligi? «Leningradi naine, Saksa väejuhatus pöördub sinu poole . . .»

Kortsutasin tigedalt paberi kokku, justkui see olekski too neetud lendleht, läksin siis oma tuppa ja virutasin kaustiku öökappi.

. . . Möödusid mõned päevad ja siis kutsus komissar mind äkitselt enda juurde. Ta tuli alles hiljuti meie hospidalisse. Eelmine kirjutas muudkui raporteid, et teda rindele saadetaks ja paar nädalat tagasi saigi oma tahtmise. Aga mõne päeva pärast saadetigi siia see uus.

Tema nimi on Pastuhhov. Käib kargu najale toetudes, ta oli jalast haavata saanud, end siis sõjaväe hospidalis ravinud, aga seejärel reservi saadetud. Riviteenistuseks on ta muidugi kõlbmatu, vähemalt lähema kolme-nelja kuu vältel, aga eks seejärel näita juba röntgen. Nii ta siis meile saadetigi. Lahtisel parteikoosolekul jutustas ta oma eluloo. Mulle jäi meelde, et ta oli varem kusagil Lenini muuseumi juhataja, seejärel võttis osa lahingutest Halhingoli juures, praegusest sõjast aga esimestest päevadest alates.

Nii et see Pastuhhov kutsus mind välja ja ütles mulle, et ma medikamendid kaasa võtaksin ja Osminini korterisse läheksin.

Alles siis tuli mulle meelde, et ma juba viis päeva meie hospidali ülemat näinud ei olnud. Küsisin siis Pastuhhovilt, milliseid ravimeid kaasa võtta.

Pastuhhov ütles, et Osminin kaebab südame üle, aga milliseid ravimeid sel puhul kaasa võtta tuleks, on teile endale paremini teada.

Läksin õdede tuppa, panin seal oma käsikohvrisse süstla, eetripudeli ja kampri ning strofantiini ampullid — ühesõnaga kõik, mis südametegevuse nõrgenemise puhul vaja läheb, ja kavatsesin juba lahkuda, kui Pastuhhov sisse astus ja ütles:

«Oleksin äärepealt unustanud. Oli käsk, et te kaustiku kaasa võtaksite. Millise kaustiku, seda pidite ülema ütlemist mööda ise teadma.»

Arusaadavalt taipasin ma kohe, et jutt on sellestsamast õnnetust päevikust, kuhu ma siiani veel ridagi polnud kirja pannud...

Osminin elas ühes hospidali peahoonest kahesaja meetri kaugusel asuvas hoones. Olin seal käinud vaid ühel korral, kunagi öösel oma valvekorra ajal, kui Meditsiinilisest Sanitaarvalitsusest helistati ja hospidali ülem kiiresti kohale kästi kutsuda. Mulle oli meelde jäänud, et ta teisel korrusel elas ja et sinna kitsas puutrepp viis.

Trepil oli pilkaselt pime, ma läksin sealt käsikaudu üles, põrkasin siis vastu ust ja koputasin. Vastati mulle vaevukuuldavalt. Ma avasin ukse ja astusin üle läve.

Toas põles tahmalamp ja selle valgel ma siis silmitsesingi Osmininit. Üle halli hospidaliteki oli tal veel sinel laotatud.

«Mis teiega on, Andrei Grigorjevitš?» küsisin mina.

«Mis minuga on? Ei midagi. Jäin pisut põduraks.»

«Miks te arsti ei kutsunud?»

«Mina olen muuseas ise arst,» vastas ta vaevu naeratades, «ja sealjuures veel küllaltki kogenud arst. Kuidas Sergušinil läheb?»

Ma ei taibanud kohe, kellest ta räägib.

«Sergušinil,» kordas Osminin. «Tollel žgutiga mehel?»

«Teda opereeriti ja hästi kõrgelt. Oli alanud gangreen,» vastasin ma tasa.

«Magasime maha!» lausus Osminin kibestunult. «Häbi. Magasime maha.»

«Kuulge, Andrei Grigorjevitš, ta oli ju mitu tundi selle žgutiga juba lamanud!»

«Tean seda niisama hästi nagu teiegi,» katkestas mind Osminin. «Oleks tulnud otsekohe säästev amputeerimine teha. See on minu viga. Tegime inimese vigaseks! Aga kuidas läheb näo põletushaavadega mehel teisest palatist?»

Ma ei taibanud, keda ta nüüd silmas pidas. Ta mäletas kõiki haavatuid!

«Tal oli näo ja suu limaskesta põletus,» kordas nüüd Osminin. «Ta toodi nädal aega tagasi... Leitnant Volodin. Volodin on ta nimi!»

Jah, nüüd tuli meelde. Kuulsin, kui õdede toas temast räägiti. Teda hakkas perioditi õhupuudus vaevama. Tuli kõri opereerida ja talle trahheotoomiat teha. Tehtigi. Aga riivati unearterit. Algas tugev verejooks. Ta suri operatsioonilaual.

«Ma ei ole selle looga kursis,» vastasin ma Osmininile kõlatul häälel.

«Kas te kujutlete, kuidas tunneb end inimene, kel on jalg nii kõrgelt maha lõigatud, et ta proteesi ei saa kanda? Või siis, kui ta on rikutud näoga?...» küsis Osminin valulisel häälel.

«Aga praegu on ju sõda, Andrei Grigorjevitš!...»

«Aga kui sõda enam ei ole?! Siis jäävad inimesed meie süü läbi eluajaks moonutatud välimusega!»

«Fašistide süü läbi!...»

«Me ravime halvasti,» lausus Osminin tasa. «Häbi!...»

«Noh, aga kuidas teiega lugu on?» küsisin mina ikka veel keset tuba seistes.

«Mida sa kaasa tõid?» vastas Osminin minu küsimusele küsimusega.

«Kamprit ja strofantiini. Komissar ütles...»

«Kas ta juba ravimitest kah midagi taipab?» küsis Osminin muigamisi.

«Ei, seda mitte,» vastasin ma segadusse sattudes, «ta lihtsalt ütles, et te südame üle kaebate, ja mina siis arvasin, et...»

«Õigesti arvasid,» vastas Osminin noogutades. «Võta nüüd kaks kuubikut kamprit.»

Ma avasin käsikohvri, võtsin siis kindad käest ja hakkasin piirituses niisutatud vatiga käsi puhastama.

«Hoia piiritust kokku,» lausus Osminin.

Mina vaikisin.

«Kas eetrit on?»

«Jah, muidugi on.»

«Võta kahekümneprotsendilist kamprit ja lahusta seda eetriga. Kas said aru?»

Jah, muidugi sain ma sellest aru. Ta tahtis, et kamper aeglasemalt imenduks ja pikemat aega mõju avaldaks.

Senikaua, kui ma süstla ja nõela välja võtsin ja ravimi süstlasse tõmbasin, oli Osminin oma särgivarruka üles kerinud.

«Vahest teeme pehmemasse kohta, teeme tuharasse?» küsisin ma temalt kõhklemisi.

«Pehmet kohta mul praegu juba kusagilt ei leia,» vastas tema muigamisi. «Torka aga kätte.»

«Võib-olla süstime ka strofantiini?» küsisin mina, kui süst oli tehtud.

«Esialgu aitab kampristki.»

«Kuidas te end tunnete?»

«Kui sa süstimise tulemusi silmas pead, siis on sellest veel liiga vähe aega möödunud. Muide, kohe kontrollime.»

Ja ta hakkas ise endal pulssi katsuma.

Alles siis kuulsin ma vaevu märgatavat metronoomi tiksumist. See kostis seinale kinnitatud mustast valjuhäälditaldrikust. Ja mulle paistis, et see on Osminini pulss, mis seal toksib. Ühtlaselt ja rahulikult.

«Lubage, et mina hakkan lugema,» tegin ma talle ettepaneku, ja käärinud siis vatikuue käise üles, heitsin pilgu oma käekellale.

Osminin naeratas ja vangutas pead.

«Juba on pisut parem . . .» lausus ta siis. «Aga sina oled vist kaks või kolm kursust meditsiiniinstituudis lõpetanud? Nii et oleks juba aeg ilma kellata pulsilugemist ära õppida.»

Ma seisin kõheldes ega teadnud, kas ära minna või veel sinna jääda. Ja küsisin siis uuesti, et ainult mitte vaikida:

«Kuidas te end tunnete?»

«Ära muretse. Ma tunnen end rahuldavalt. Kas sa alustasid päeviku pidamist?»

«Ei ole veel alustanud, Andrei Grigorjevitš,» laususin ma süüdlaslikult.

«Mispärast siis?»

«Noh . . . mul on liiga palju tööd. Te ju ise teate. Pole selleks aega.»

«Inimesed pidasid päevikuid, kui nad poolusel külmetasid. Või siis vanglas enne surma. Kirjutati verega seinale, kui paberit ei olnud. Nendes päevikutes, mida soojades kabinettides kirjutatakse, pole alati kõik tõsi.»

«Aga, ausõna, mul lihtsalt ei ole millestki kirjutada, Andrei Grigorjevitš,» anusin mina vastu, «mina olen ju kõige tavalisem inimene! Inimesed, kellest teie räägite, nägid ja teadsid seda, mis miljonitele teistele veel teadmata oli! Aga seda, mida mina näen, elavad praegu üle sajad tuhanded leningradlased. Pealegi . . .»

«Kas te tõite kaustiku kaasa?» katkestas Osminin mind nüüd jahedalt. «Võtke see välja ja istuge laua taha. Ja pange see lamp samuti sinna.»

Osminin lausus neid sõnu küll nõrga häälega, aga tema toon oli kategooriline.

Võtsin nüüd kuulekalt oma käsikohvrist kaustiku ja viisin lambi öökapilt lauale.

«Tint ja sulepea on seal olemas,» lausus Osminin.

Laual asus tõepoolest massiivne pronksist tindipott. Selle kõrval oli ka sulepea.

«Avage kaustik ja kirjutage!»

Nüüd, kui ma lambi lauale olin toonud, ei olnud Osminini nägu enam peaaegu nähagi.

«Kirjutage,» kordas ta nõudlikult. ««1941. aasta detsembris said hospidali personali kuuluvad inimesed hommikueineks ühe klaasi kuuma vett ilma suhkruta . . .» Miks te siis ei kirjuta?»

Ma avasin tindipoti kaane ja toksisin asjatult sinna sulega sisse.

«Tint on ära külmunud, Andrei Grigorjevitš,» laususin ma abitult.

«Jah, õigus, ma unustasin, see tint on juba ammu ära külmunud. Avage parempoolne laualaegas. Seal peaksid pliiatsid olema. Otsige sealt üks keemiline pliiats.»

Ma tegin nii, nagu ta käskis: leidsin sealt pliiatsi, tegin selle teritatud otsa süljega märjaks ja proovisin seda siis oma sõrme peal, et veenduda, kas see ikka on keemiline pliiats.

«Kas leidsite?» küsis Osminin.

«Leidsin,» vastasin ma alistuvalt.

«Millel me siis peatuma jäime? Muide, alustame õige otsast peale. «Detsembris said hospidali personali kuuluvad inimesed hommikueineks ühe klaasi keeva vett ilma suhkruta ja kolmsada grammi halvasti küpsetatud ja mitmetest segudest musta leiba.» Pane nüüd sulud ja kirjuta sulgude vahele: «ööpäeva norm». Kas kirjutasid?»

Osminin dikteeris küll aeglaselt, aga mina ei jõudnud seda ikka üles kirjutada — külmast kohmetunud sõrmedega oli paha pliiatsit hoida.

«Kas kirjutasid?» küsis Osminin uuesti ja jätkas siis vastust ootamata: «Haigetele oli päevas ette nähtud 450 grammi suppi ja 225 grammi putru, mida tehti sellestsamast külmavõetud mustast jahust, ainult et see oli paksemaks segatud.»

Iseeneselegi ootamatult küsisin ma siis:

«Kas seda kah kirja panna, et enne toidu palatitesse jagamist kõik taldrikud ära kaalutakse ja igal haavatul on õigus talle ettenähtud portsjonit kontrollimiseks üle kaaluda lasta?»

«Pole vaja, see on juba belletristika. Kirjuta edasi. «Toidupuuduse tõttu on kurnatud inimestel alimentaarne

düstroofia tekkinud.» Pane nüüd punkt. Tänaseks on kõik.»

«Kas teile midagi enam vaja ei ole?» küsisin ma siis kõhklevalt.

«Esialgu ei ole. Ma palun teid homme samal ajal läbi tulla. Pane nüüd lamp öökapi peale tagasi,» ütles ta ja sulges silmad.

Ta ütles mulle kord «sina», kord «teie», justkui tahaks ta neid sõnu eraldi välja tuua, mida ma pidin käsuna võtma.

Ma viisin lambi tagasi ja lahkusin hiljukesi toast.

Väljas oli juba pimedaks läinud.

Tuisk keerutas lund mööda maad. Leidsin suurivaevu üles teeraja, mis hospidalini viis.

Kõigepealt läksin õdede tuppa, et ülejäänud ravimid sinna ära viia. Seal oli mulle tundmatu õde valves. Pärast seda, kui osa meie meditsiinilisest personalist Laadoga trassile võeti, tuli mitu uut õde ja velskrit ambulatooriumidest meie juurde. Mõned neist, ma teadsin seda, tulid siia lootuses pisut paremini süüa saada, neile paistis, et hospidalides toidetakse paremini kui teistes kohtades. Kuid nad eksisid: normid olid samad. Mina veel pidasin kuidagi vastu, sest et olin doonoriks ja mulle anti lisanormi. Aga viimasel ajal oli mul üha sagedamini pea pööritama hakanud.

Õde istus liikumatult laua taga, ta oli käed vatikuue varrukatesse toppinud ja isegi ei vaadanud minu poole, kui ma tuppa astusin.

«Miks te niiviisi istute?» küsisin mina. «Kas teil on paha olla?»

«Ei ole. Nii on soojem. Mul on . . . külm.»

Ma võtsin käsikohvrist ravimid välja, asetasin need kappi ja hakkasin juba ukse poole minema, kui õde minult küsis:

«Kas teie olete . . . Koroljova?»

«Jah, olen küll Koroljova.»

«Teile on kiri.»

«Kiri? Missugune kiri ja kellelt?»

«Näete, siin,» vastas õde pead noogutades.

Laua serval lebas kokkumurtud paberileht.

Ma harutasin selle lahti ja vaatasin allkirja: «V. Surovtsev».

Libistasin kiiruga pilgu üle ridade. Surovtsev kirjutas,

et asub nüüd Leningradis. «Kui on vaja mingit abi, siis tuletage mind meelde.» Järgnes aadress . . .

«Kas ta käis siin? Ja millal?» küsisin ma nüüd õelt.

«Kes ta?»

«Ah, jumal hoidku, eks kapten Surovtsev!»

«Mina ei tea, oli ta kapten või ei olnud kapten. Tal oli poolkasukas seljas. Soe kasukas . . .»

«Aitäh,» torisesin ma talle vastu. «Aga selleks, et sooja saada, tuleb end rohkem liigutada, aga mitte paigal istuda!»

Need sõnad pahvatasin ma juba ärritatult. Kust need düstroofikud liigsete liigutuste jaoks jõu võtavad?!

Ma läksin üles oma tuppa. Väreleva lambitule valgel lugesin ma veel kord kirja üle. Siis istusin voodile . . .

Nüüd elasin ma üksi. Olja saadeti Laadogale. Aga mina oleksin nii väga tahtnud praegu temaga seda rõõmu jagada, et Volodja elus on . . .

Mulle meenus, kuidas ta ilmetus hospidali pidžaamas, mis talle pealegi veel paras ei olnud, minu ees seisis ja ilmselt oma välimust häbenes. Kuidas ma tema juurde astusin, et marlisidet talle kaela ümber panna. Jah, mulle meenus kõik . . .

Siis püüdsin ma iseendale sügavale-sügavale hingesoppi vaadata . . .

Ei . . . Seda, mida Volodja minus otsis, seda ei olnud . . . Ma ei tundnud midagi peale rõõmu, et see tore, hea ja julge noormees elus on . . . Ei, ma ei lähe tema juurde. Ma tean nüüd, et ta on elus, ja sellest on mulle küllalt.

Uksele koputati. Lävel seisis kargule toetudes Pastuhhov.

«Kas lubate sisse tulla?» küsis ta.

«Ja-jah, muidugi, seltsimees komissar,» laususin mina tõustes ja kiiruga kirja vatikuue taskusse peites. «Astuge sisse! Ja istuge otse voodile.»

Pastuhhov istus ja toetas oma kargu voodi servale.

Ma silmitsesin nüüd esimest korda Pastuhhovi nii tähelepanelikult. Juba elatanud, neljakümnene, aga võib olla, et vanemgi mees. Ja ta polnud põrmugi kaadrisõjaväelase moodi.

«Ma tulin hospidali ülema tervise järele pärima,» lausus ta kuidagi mahedalt laulval toonil. «Aga teie istuge, muidu kukub halvasti välja — mina istun, aga teie seisate.»

Toas oli üks taburet, kuid selle peal oli kleit, kleidi peal

karusnahkne jakk, selle peal aga vildikud, taldadega juba kaks päeva kütmata ahju poole.

Ma istusin Pastuhhovi kõrvale ja ütlesin:

«Osmininil on minu arvates südametegevus nõrgenenud. Käskis endale kamprisüsti teha, tähendab, midagi on südamega lahti. Ise ta millegi üle ei kaevanud. Ta on ju kinnine inimene.»

«Te ütlete, et ta on kinnine. See on väga paha.»

«Miks paha?» vaidlesin nüüd Osminini pärast solvudes talle vastu. «Kas teile siis lobisejad rohkem meeldivad?»

«Kinnist inimest on raskem õigel ajal abistada. Ma saatsin enne teid ühe arsti talle sinna. Ta saatis selle tagasi. Oli öelnud, et minge ja tehke tööd, hospidalis on niigi meditsiinilisest personalist puudus käes . . . Tähendab, teie arvates ei ole midagi ohtlikku? . . . Teie ei ole ju veel arst?»

«Ei ole. Ma olen velsker.»

«Tähendab, lõpetasite meditsiinilise tehnikumi?»

«Olin meditsiiniinstituudi kolmanda kursuse tudeng. Aga siis algas sõda.»

«Kas teil vanemaid on? Isa ja ema?»

Mulle paistis, et ta küsis seda täiesti ükskõikselt ja ma tundsin ta vastu põlgust. Mis talle minu isa või hiljaaegu surnud ema korda lähevad? Vaid lahter ankeedis! «Vanemad, nende nimi, isanimi ja perekonnanimi . . .»

«Ema on surnud. Isa töötab Kirovi tehases,» vastasin ma jahedalt. Ja lisasin siis endalegi ootamatult: «Aga mina olen väsinud ja tahan magada.»

Pastuhhov sirutas käe oma kargu järele, kuid mõtles siis nagu ümber ja toetas käe uuesti põlvele.

«Ema kaotamine on suur õnnetus . . .» ütles ta. «Veelgi hirmsam on see, kui emal tuleb tütrest või pojast kauem elada. On niisugune kõnekäänd: ema süda on poja juures, aga poja süda stepis.»

«Väga poeetiline,» tähendasin mina endist viisi jahedalt.

«See on idamaine kõnekäänd. Ma teenisin ju Kaug-Idas. Kõnekäänd on õige, aga mitte päris täpne. Mitte ainult poja, vaid ka tütre süda kipub steppi. Ja vihastate te praegu sellepärast, et segasin teil kirja lugemast. Kellelt see siis on, kui see muidugi saladus ei ole?»

«Ühelt tuttavalt komandörilt. Ta lamas meie hospidalis. Noh, aga nüüd on terveks saanud ja teenib Leningradis.»

«Nüüd on paljud kirjavahetuses, isegi need, kes tuttavad pole,» ütles Pastuhhov noogutades. «Ma sain ise kord sellise kirja koos pakiga. Noh, inimesed saadavad Suurelt Maalt leningradlastele pakke ja sattus neid ka meie väeossa. Minu pakis oli pudel viina, suitsuvorsti, tikitud tubakakott ja lisaks ka kiri ja foto. Kirjas oli öeldud: Mu kallis sõjamees, peksa vaenlast kuni lõpliku võiduni, aga mina armastan ja suudlen sind silmaga nägemata. Ja siis veel aadress. Aga fotol oli umbes teie moodi nooruke tütarlaps.»

«Ja mida te vastasite talle?»

«Viina jõime koos poistega muidugi ära ja vorsti pistsime nahka,» lausus Pastuhhov naeratades. «Aga tubakakoti, kirja ja pildi andsin ma ühele noorele sõjamehele. Tema vastas. Aga seejärel kirjutas tütarlaps juba ainult temale. Nüüd nad siis ongi kirjavahetuses. Kuidas teie arvate, miks inimesed nii oodata tahavad?» küsis Pastuhhov mõtlikult.

«Oodata? Keda oodata?»

«Nii «keda» kui ka «mida». Simonovi värsse olete muidugi lugenud?»

«Kas «Oota mind» või?»

«Just nimelt.»

«Noh . . . sõda on paljusid lahku viinud . . . Ja inimesed ootavadki kohtumist.»

«Ei, siin on midagi rohkemat,» sõnas Pastuhhov pead vangutades. «See kah muidugi. Ja veel midagi rohkemat. Muide, vabandage,» ütles Pastuhhov siis nagu äkitselt taibates ja pani käe kiiruga oma kargule. «Teil on tõepoolest vaja magada. Ma ju õigupoolest tahtsingi vaid hospidali ülema tervise järele pärida. Ja tahan teilt paluda: kui te midagi märkate . . . noh, tervise halvenemist, siis palun sellest mulle kohe teatada. Ise te räägite, et ta on kinnine inimene. Aga teid ta nähtavasti usaldab. Noh, vabandage, et ma teid kinni pidasin, ma lähen nüüd palatitesse ringkäigule.»

Pastuhhov tõusis raskelt kargule toetudes ja hakkas siis ukse poole minema. Aga seejärel oli trepil tema kargu kolinat kuulda, ikka toks, toks, toks . . .

Kui kummaline inimene . . . Aga teisest küljest võttes, mis siis temas nii kummalist on? Lihtsalt ebatavaline kõnemaneer. Justkui oleks ta minuga juba palju aastaid tuttav . . . Noh, olgu, on vaja magama heita.

Ma jäin metronoomi tiksumist kuulama. Paistis, et kõik on rahulik. Võtsin vildid jalast, hea, et mul neid kaks

paari oli: üht paari võis kanda, teist samal ajal kuivatada. Ainult ahju pole millegagi kütta . . .

Panin siis pea jahedale padjale. Katsin jalad kasukaga kinni. Puhusin lambitule surnuks. Tuleleek lõi enne võnkuma ja kustus siis. Ja kõik uppus pimedusse.

Järgmisel päeval nägin ma Osmininit teise korruse koridoris. Tõsi küll, ainult selja tagant. Ta läks ärsti ja kahe õe saatel kusagile, nähtavasti tegi ta visiiti. Mu süda läks kergemaks, tähendab, tal on nüüd parem.

Kuid paari päeva pärast sain ma uuesti korralduse tema juurde koju minna.

Kõik oli samamoodi kui tol esimeselgi korral. Osminin lamas voodis, tekk ja sinel peal, nagu polekski ta vahepeal tõusnud, ja tahmalamp põles tal öökapil.

«Kas jälle süda, Andrei Grigorjevitš?» küsisin ma oma käsikohvrit lauale asetades.

Osminin avas silmad ja ütles tervitamata mulle tasa:

«Oleum camphoratum, kahekümneprotsendilist. Ilma eetrita.»

Nähtavasti tundis ta end halvasti ja tahtis, et kamper kiiremini mõjuks.

Süstla valmis seadnud, lükkasin ma tekiääre tagasi ja ehmusin sellest, kuivõrd kõhn Osminin oli. Rangluud olid tal nii esile kerkinud, et paistis, justkui oleksid nad valmis tema hallikat nahka puruks rebima. Ma käärisin ise ta särgivarruka üles, tegin talle süsti, katsin ta seejärel tekiga kinni ja ütlesin siis otsustavalt:

«Teate mis, ma toon nüüd kohe glükoosi. Teeme veenisisese ülekande.»

«Ei tee,» vastas tema seepeale ootamatult kindlal toonil.

«Kuid see on ju elementaarne asi!» hüüdsin mina. «Teil on otsesed näidud, et tuleb glükoosi, füsioloogilist lahust ja strühniini veeni üle kanda!»

«Aitäh, kolleeg!» lausus ta nõrgalt naeratades. «Kuid glükoos ja strühniin on hospidalis kulla kaaluga. Neid on raskelt haavatutele vaja. Aga teie tehke nüüd, teate mis . . . Istuge laua taha ja kirjutage päevikut.»

Ah, see neetud päevik! Ma olin selle oma tuppa jätnud, olin selle seal öökapile pannud ja siis hoopis unustanud.

«Päevik . . .» alustasin ma süüdlaslikult, «ühesõnaga . . . ma lähen sellele kohe järele.»

«Pole vaja. Laua sahtlis, seal kus on pliiatsid, on ka paberit. Võtke sealt üks leht ja kirjutage. Ja pange see leht siis tingimata päeviku vahele. Parem juba liimige kinni. Kas te kuulete mind?»

Ma tahtsin talle öelda, et meie hospidalis pole liimi, et see oli hakanud ei tea kuhu kaduma, räägiti, et mõni liimisort on osutunud söödavaks . . . Valjusti ütlesin ma aga nii:

«Hea küll. Teen seda tingimata.»

Võtsin siis lauasahtlist paberilehe, keemilise pliiatsi ja valmistusin kirjutama.

«Düstroofia esimene iseloomulik sümptoom on suure hulga uriini eritumine, mis ei vasta joodud vedeliku hulgale,» alustas Andrei Grigorjevitš pikkamisi ja kuidagi hajameelselt dikteerimist. «Teine sümptoom on kiire ja peatumatu kehakaalu kahanemine. Vahel võib inimene seitsmesajast grammist kuni ühe kilogrammini ööpäevas kaalu kaotada. Täheldatakse ebatavalist naha kuivust, sest higinäärmed ja rasunäärmed lakkavad funktsioneerimast . . .»

Ta tegi pausi, ohkas siis ja jätkas:

«Haige ei taha ei süüa ega juua. Nähtavasti kaob mitte üksnes vastavate näärmete funktsioon, vaid ka peaaju selle osa tegevus, mis seda funktsiooni juhib . . .» Kas kirjutasite üles?»

Ma noogutasin vaikides.

«Haigel algab kõhulahtisus,» jätkas Osminin, «ja selle tagajärjena ka veepuudus organismis. Sealjuures pole spetsiifilisi vahendeid näidustatud. Järgmine sümptoom on ataksia . . .»

«Mis asi?» küsisin ma nüüd vahele.

«Ataksia, kolleeg, on liigutuste koordinatsiooni häire, see on teil instituudis läbi võetud. See on närvisüsteemi kurnatuse tunnus. Nüüd ma dikteerin edasi: «Organismi taastamine peab toimuma järk-järgult,» — viimane sõna krüpsutage alla. «Kui haigel kaob isu, tuleb teda tingimata sundida neelatama, et peaaju vastavas osas näärmete tegevust taastada. Haiget tuleb sundida okaste leotist ja pärmijooki jooma, sest iga ärritus kutsub esile refleksi, aga see on juba ühtaegu ka ravimine. Glükoos on aktiivselt näidustatud, kui aga glükoosi ei ole, tuleb seda asendada destilleeritud veega . . .» Arusaadavalt,» lisas Osminin siis otsekui endamisi, «kui saaks haigele teha strühniinisüste, kuuma vanni, seejärel panna talle soojen-

duskotid ümber ja teda masseerida . . . Kuid seda pole vaja kirjutada . . . Kas eelnev on teil kõik kirjas?»

«Jah,» vastasin mina.

See polnud aga tõsi. Viimaseid lauseid ma üles ei kirjutanud. Ei kirjutanud sellepärast, et mul tärkas hirmus oletus. Hirmus ja ühtaegu lihtne oletus. Niivõrd lihtne, et ma kuidagi ei taibanud, kuidas ma siiamaani sellele polnud tulnud . . . Ma taipasin alles nüüd, et Osminin dikteerib mulle omaenda haiguslugu. Iseenda pikaldase suremise lugu! Tähendab, temal algab juba ataksia! Tema organism kaotabki juba peatumatult vedelikku!

«Kas te ikka kirjutate?» kostis jällegi Osminini tungiv hääl.

«Ma . . . ma olen väsinud. Sõrmed on külmast kanged,» vastasin ma talle, ise tema poole vaatamata. «Kas ma võin pisut . . . ringi kõndida?»

Vastust ootamata tõusin ma püsti ja hakkasin edasi-tagasi mööda tuba käima. Ma pidin tema eest oma erutust varjama ja rahunema . . .

«Andrei Grigorjevitš,» ütlesin ma siis resoluutselt ja jäin tema voodi ette seisma, «selgitage mulle, milleks te seda kõike ette võtsite? Milleks seda kõike on vaja üles kirjutada? Düstroofia sümptomid on niigi väga hästi teada. Leningradis nälgivad tuhanded inimesed. Ja varemgi, ma olen seda lugenud, nälgisid India joogid terve kuu aega või veel kauemgi. Või siis näiteks revolutsionäärid tsaarivanglates . . .»

«See on hoopis teine asi, Veera,» vastas Osminin tasa. «Teadlik nälgimine eeldab närvisüsteemi teatavat eelhäälestust. Haigus, mida mina kirjeldan, kulgeb inimest igast küljest ähvardavates tingimustes, noh, ütleme suurtükituli, vaenlase linnatungimise võimalus . . . Ja ilma lootuseta, et homme või ülehomme sulle süüa antakse . . . See on hoopis teine skeem. Ja seda pole veel üldsegi uuritud.»

«Noh, aga milleks seda teha, milleks?!» küsisin mina juba ahastavalt. «Kas te tõesti mõtlete, et inimestel ka tulevikus midagi taolist veel üle elada tuleb?»

«Tead, Veera,» vastas Osminin, «mitte keegi ei saa ette näha, kus ja millal tal neid või teisi teadmisi vaja läheb . . .»

«Jumal hoidku,» mõtlesin ma endamisi, «mida küll teha? See on lihtsalt midagi pöörast! Lõppude lõpuks on hospidalis võimalus kõik kokku kraapida, et teda päästa, — nii vajalikke medikamente kui ka toiduaineid!

Aga kuidas teda seda kõike vastu võtma sundida? . . . Osminin ütles: «. . . ilma lootuseta . . .» Võib-olla tuleks katset teha talle lootust sisendada ja ta mõtteid paratamatust surmast eemale peletada? . . .»

Teadmata miks, püüdsin ma lustakat tooni võtta ja ütlesin talle nüüd:

«Andrei Grigorjevitš, kas te mäletate, kuidas te mulle kord peapesu tegite? Noh, selle kapteni pärast, kes hospidalist minema jooksis? Ta tuli tagasi!»

«Tuli tagasi?» küsis Osminin vastu. «Kuhu siis, kas hospidalisse?»

«Ah ei, see oli ju ammu juba, kui ta hospidalist minema jooksis. Aga nüüd tuli ta Nevskaja Dubrovkalt tagasi Leningradi. See on kapten Surovtsev. Ta käis meil kolm päeva tagasi, ainult mind ta eest ei leidnud. Ta jättis kirja, et on Leningradi üle toodud, ja aadressi . . .»

«Kas sa käisid tema juures?» küsis Osminin.

«Ei käinud. Aga milleks?»

«Arvesse võttes kirja, mille ta lahkudes maha jättis, oleksid sa pidanud minema . . . Ta oli ju . . . noh, minu arvates . . . ei olnud ta sinu vastu ükskõikne. Õigus ju?»

«See kõik on mõttetu!» ütlesin mina. «Praegu käib ju sõda.»

«Kas siis sõjas . . . ei armastatagi?»

«Andrei Grigorjevitš, lubage, ma katsun teie pulssi,» ütlesin ma jututeemat vahetades järsult, võtsin voodiservalt istet ja pigistasin ta parema käe randme oma sõrmede vahele. Pulsi harvad löögid olid vaevu tabatavad. Ma vaatasin kella, kuid numbrilauda ma selles pimeduses märgata ei suutnud.

«Viiskümmend!» lausus Osminin tasa.

«Nelikümmend kuus!» ütlesin mina. «Ma lähen praegu kohe glükoosi ja strühniini järele. Tuleb otsekohe ülekanne teha!»

«Ära ole lapsik, Veera,» lausus Osminin kindlalt, «üks ülekanne ei anna siin midagi. Selleks et mingisugust kasu saada, tuleks neid mitmeid teha. Aga see tähendaks surmaotsust kolmele või neljale haavatule, kes siis, kui nad elama jäävad, saavad tagasi rindele minna. Aga mina . . . Kas sa tead, kui vana ma olen? Kuuskümmend kuus.»

Ta rääkis seda kõike rahulikult ja ilma igasuguse ilustamiseta. Just nagu oleks ta täiesti tavalist igapäevast juttu ajanud. Ja just sellest hakkaski mul õudne.

Ja Osminin nähtavasti taipas seda.

«Sa mine tingimata selle Surovtsevi juurde,» ütles Osminin siis.

«Mitte kuhugi ma ei lähe, mul pole teda vaja!»

«Tähendab, ma siis eksisin? ... Aga mulle paistis, et sa ... Küllap ma ei oska enam teid, noori, mõista. Mulle paistis, et nooruses peab inimene ... noh, kuidas seda nüüd öelda ... peab inimene ilmtingimata kellegi peale mõtlema ... kedagi ootama ... Ühesõnaga, tal peab keegi olema.»

«Aga minul ei ole kedagi.»

«Ja ... pole olnudki või?»

Mida ma võisin talle vastata? Et inimene, keda ma armastasin, osutus argpüksiks, närukaelaks ja lurjuseks? ...

«Ei tohi päris üksi olla, Veera. Ei tohi.»

«Aga kas teil, Andrei Grigorjevitš, on keegi? Noh, perekond, või lähedasi sõpru?»

«Perekonda mul ei ole, Veera. Ma olen kõigist kauemaks elama jäänud,» vastas Osminin mingi hirmsa väsimusega hääles. «Aga sõpru? Jah, mul on sõber. Aga ma ei ole teda ammugi näinud ...»

«Kus ta on ja kes ta on?»

«On üks veider vanamees,» vastas Osminin nukralt naeratades. «Ma kunagi ravisin teda.»

«Aga kas teda ei saa üles otsida?» küsisin mina. «Üles otsida ja paluda tal mõnda aega siin teiega koos elada? Kuulge, Andrei Grigorjevitš,» jätkasin ma nüüd juba visalt sellest mõttest haaratuna, «oleks ju nii hea, kui lähedane inimene siinsamas oleks ... Mitte lihtsalt keegi meditsiinilisest personalist, vaid just sõber ... On ta elus? Kas ta on Leningradis?»

«Jah, ta on elus. Ma kuulsin alles hiljaaegu ta kõnet raadiost. Tore kõne oli ...»

«Raadios? Kes ta siis on?»

«Ta on arhitekt. Mitte eriti vajalik elukutse praegusel ajal. Ta kogu aeg rassis ja otsis, millega saaks linnale kasulik olla.»

«Kas tema on samuti üksi?»

«Praegu nähtavasti küll. Naise saatis ta ammu evakuatsiooni. Poeg on arvatavasti rindel. Kui on elus ...»

Mingi kummaline ja ärev eelaimus haaras mind.

«Aga kuidas ta nimi on?» küsisin ma ja kordasin siis

juba vastu tahtmist valjusti ja kärsitult: «Mis ta nimi on?!»

«Nimi?» küsis minu toonist üllatunud Osminin vastu. «Valitski, Fjodor Vassiljevitš Valitski.»

«Valitski?!» pidin ma äärepealt kiljatama. Kuid suutsin end vaos hoida. Hea, et Osminin hämaruses mu nägu ei näinud.

Nähtavasti ta siiski midagi taipas.

«Kas te siis tundsite teda?»

«Ei, ei, kust ma võiksin teda tunda,» vastasin ma rutakalt.

«Pane lamp öökapile!» käskis Osminin ootamatult.

«Milleks?»

«Pane!» kordas ta.

Ma võtsin kuulekalt lambi ja asetasin selle öökapile, voodist kõige kaugemale nurgale. Aga ise istusin uuesti laua taha.

«Miks sa eemale läksid?» küsis Osminin.

«Ma ... ma mõtlesin, et te hakkate uuesti dikteerima,» vastasin ma kuidagi kohatult.

«Ei hakka. See on tänaseks kõik.»

«Ma siis lähen.»

«Ja ära unusta seda lehte päevikusse kleepimast. Ja märgi tingimata kuupäev juurde.»

«Ja-jah, tingimata ...»

Ma rääkisin, kuid omaenese sõnu ma ei kuulnud. Tähendab, ma olen töötanud kogu selle aja külg külje kõrval inimesega, kes on Fjodor Vassiljevitši sõber! Ja ei teadnudki seda ...

Ise ei olnud ma vana Valitskit juba ammugi näinud. Pärast viimast kohtumist Anatoliga püüdsin ma ka tema isa oma mälust kustutada. Mõistsin küll, et tema pole milleski süüdi. Kuid miski oli minus nagu murdunud. Ma lihtsalt ei saanud ega tahtnud näha nende maja ja korterit. Ei saanud end sundida kohtuma inimesega, kes oleks mulle Anatolit meenutanud.

Siiani oli mulle tundunud, et ma võin üksnes sakslasi vihata. Ainult vaenlasi vihata. Praegu aga teadsin, et ma võin vihata ja põlata ka omi. Muide, Anatoli polnud mulle enam oma. Ta kandis küll samasugust vormi nagu needki, kes Leningradi kaitsevad, või need, keda haavatult ja verest nõretavana meile hospidalisse tuuakse. Kuid tema ei olnud üks nende hulgast. Vormiriietus üksnes kattis tema jänesesüdant ja tema pehkinud hinge. Ma

mõistsin, et kui Fjodor Vassiljevitš saaks teada, mis tookord Narva väravate taga minu toas toimus, oleks ta oma poega samamoodi põlgama hakanud nagu minagi. Ja ikkagi ei tahtnud ma ka teda näha. Ei tahtnud . . .

. . . Ma läksin pimedas mööda lumme mattunud hospidaliõue, otse ja teed valimata läbi hangede, nii et ma põlvist saadik lumme vajusin.

Ja üks, ainult üks mõte oli mind vallutanud: Osminin on vaja päästa!

On vaja ravimeid ja tugevamat toitu. Kuid just sellest ta kindlasti keeldubki. Keeldub sellepärast, et on oma südames juba eluga hüvasti jätnud, et on iseendale sisendanud, et tal pole õigust haavatute arvel ellu jääda. Ja tahab veel, et mina tal selle, kuidas tema haigus kulgeb, nii-öelda teaduse huvides kirja paneksin . . .

Ma ei teadnud, mida teha või mida ette võtta . . .

Möödudes ühest palatist, mille uks oli paokil, kuulsin ma Pastuhhovi tuttavat ja rahulikku häält. Ma vaatasin palatisse sisse.

Pastuhhov istus uksele kõige lähema voodi ääres taburetil. Ma teadsin, et selles voodis lamab toosama Sergušin, kel hiljaaegu jalg amputeeriti.

Koridoris seistes jäin ma kuulatama.

«. . . aga mina ütlen sulle, et aja see närune mõte peast!» rääkis Pastuhhov. «Käed sul on ja pea sul on?»

«Aga jalg?»

«Mis jalg? . . . Kuule, Sergušin, ma ise käin, nagu näed, samuti karguga ringi. Ainult ega siis see kark mulle veel ainus elu tugi ole. Süda on elu tugi.»

«Süda on selleks ju liiga pehme,» lausus Sergušin kibestunult.

«Aga sa karasta süda ära. Südant saab karastada küll. Nagu terastki. Kas sa Nikolai Ostrovskist oled kuulnud? Ta oli ju liikumatu ja pime. Aga sai Ostrovskiks. Süda asendas talle kõike. Tema bolševistlik süda. Aga sina oled ju Ostrovskiga võrreldes päris õnneseen . . . Ja mina, Sergušin, kui sa just teada tahad, olen võlur. Näen inimest ja võin öelda, mis talle juba sündimisest saadik ette on määratud.»

«Mul oli siis sündimisest saadik määratud invaliidiks saada.»

«Valetad. Kui sa ei taha invaliid olla, siis sa selleks ka ei saa. Sa elasid ju enne sõda kolhoosis? Berjozovka külas, Leningradi oblastis, on õige või?»

«Kust te seda teate?»

«Ma ju ütlen sulle, et olen võlur. Ja ennustan sulle: sa saad pärast sõda kolhoosi esimeheks. Või komsomoli rajoonikomitee sekretäriks. Ja tüdrukud hakkavad sul karjakaupa järel käima, aga sul tuleb nende eest ära joosta.»

Pastuhhov rääkis selle Sergušiniga nii, justkui kõneleks kahe inimesega korraga: ühtaegu nii täiskasvanud mehega kui ka pisikese lapsega.

«Seltsimees Pastuhhov!» kutsusin ma nüüd teda.

«Kes seal on?» küsis ta ukse poole pöördudes.

«See olen mina, Koroljova. Kas võib teid hetkeks paluda?»

«Ja-jah, muidugi võib,» vastas ta rutakalt. Seejärel ütles ta Sergušinile: «Ma tulen veel kord sinu juurde. Avaldan sulle saladuse, kuidas südant karastatakse.»

Pastuhhov tuli koridori ja sulges enda järel kõvasti ukse.

«Noh, kuidas seal lood on, seltsimees Koroljova?» küsis ta erutatult.

«Halvasti,» vastasin mina. «Väga halvasti. Talle tuleks mõned glükoosiülekanded ja strühniinisüstid teha ning tugevdatud toitlustamise eest hoolt kanda.»

«Kõike leiame,» lausus Pastuhhov kindlalt. «Ma teen kohe korralduse . . .»

«Te ei saa mingit korraldust teha,» ütlesin ma ahastades. «Ta ju keeldub kõigest.»

«Kuidas . . . keeldub?!»

«Kas teie siis ei taipa, kuidas keeldutakse? Just nii, väga lihtsalt! Tema ei taha, et tema peale raisataks medikamente, mida nii väga haavatutele vaja läheb. Selge?»

«Aga see on ju rumalus!» ütles Pastuhhov õlgu kehitades. «Egas tema elu ükskõik millise Punaarmee sõduri elust vähem väärtuslik ole!»

«Eks siis tehke talle see selgeks! Aga mina ei oska!»

«Ärge karjuge!» lausus Pastuhhov ootamatu rangusega. «Palun ilma hüsteerikata. Lähme õige siia.»

Ja Pastuhhov läks karguga kolistades trepimademe poole, kuhu tavaliselt paranejad ja kergelt haavatud kokku tulid, et siin suitsu teha ja raadiot kuulata. Praegu oli aga kõik pime ja tühi.

«Noh, rääkige nüüd mulle kõike täpsemini,» ütles Pastuhhov, «aga ma palun teid, ainult ilma emotsioonideta.»

«Ma ise ei saa ka hästi aru, mis seal just toimub, seltsi-

mees komissar,» laususin ma ebalevalt. «Ta ei taha ravimeid võtta.»

«Seda ma juba kuulsin. Aga mispärast?»

«Kuid ma juba ütlesin teile, mispärast!»

«Ja teisi põhjusi ei ole?»

«Teisi põhjusi? . . .» Ma jäin nüüd mõttesse. «Ta on kindel, et ta on surema määratud. Ja arvab, et ta sellega veel teadusele kasu toob. Ta sunnib mind oma haiguse . . . noh, alimentaarse düstroofia . . . sümptomeid üles kirjutama . . .»

«Pagana päralt, milleks neid vaja on üles kirjutada, kui praegu tuhandetel leningradlastel düstroofia on?»

«Ka mina arvan nii . . . Kuid tema ütleb, et seda on vaja täpselt fikseerida kogu haiguse vältel just blokaadi tingimustes ja medikamentide puudumise olukorras. Et seda hiljem ei unustataks.»

«Noh, ja las unustatakse!» hüüdis Pastuhhov. «Ja mida kiiremini, seda parem. Inimeste kangelaslikkust, seda ei tohi unustada! . . .» Pastuhhov vaikis, seejärel aga ütles juba tasemini: «Jah, see on väga raske juhtum . . . Kas siis pole võimalust teda selleks ikkagi keelitada? Või sundida?»

«Sellest, et teda sundida, ei saa minu arvates küll juttugi olla. Aga kui keelitada . . . Ent kes seda suudaks? Mina küll mitte . . . Tal on üks sõber,» jätkasin ma siis areldi, «üks vana arhitekt . . . Ma siis mõtlesingi, et kui see üles otsida ja teda paluda Andrei Grigorjevitši juurde elama asuda? . . .»

«Aga kus see arhitekt praegu on?» küsis Pastuhhov elavnedes.

«Ma . . . ei tea,» vastasin ma iseennast põlates tasa.

«Aga kas tema ise, noh, Osminin, kah ei tea?»

«Ma . . . ma ei küsinud temalt.»

«Te peate seda teada saama, Veera,» lausus Pastuhhov.

«Ma püüan,» ütlesin ma noogutamisi, ise ähmi täis, et ma Pastuhhovile Valitski aadressi ei öelnud. «Noh, aga kas teie veensite ära?»

«Kelle?» küsis Pastuhhov taipamata.

«Noh . . . Sergušini? Te ju püüdsite talle selgeks teha, et ühe jalaga elamine pole kahe jalaga elamisest põrmugi halvem?»

Ma ise ka ei mõistnud, miks ma temaga sellisel toonil rääkisin. Küllap sellepärast, et tunnetasin oma nõrkust ja omaenda jõuetust.

«Veel mitte . . .» vastas Pastuhhov rahulikult. «Kuid loodan, et suudan seda teha.»

«Kas te ise seda usute, mida te temale sisendate? Või lohutate niisama?»

«Mina pole lohutaja, seltsimees Koroljova,» vastas Pastuhhov küll rangelt, aga ilma mingi tusameelevarjundita. «Mina olen komissar. Ja seda, mida ma räägin, sellesse ma ka usun. Ma ravin ta südant. Teie ravite kampriga. Mina sõnaga. Nii teda kui ennast.»

«Ennast?»

«Mina käin ju samuti karguga. Ja arstid pole veel veendunud, et . . . Ühesõnaga,» lõpetas ta siis, «minge puhkama. Ja mõelge selle üle, kuidas seda, noh, arhitekti saaks üle otsida.»

«Seltsimees Pastuhhov,» ütlesin nüüd mina, kasutades seda, et sellel trepimademel oli pime ja ta minu nägu ei näinud, «kas ma võin teile . . . isikliku küsimuse esitada? . . . Kas teil perekond on? Noh, naine, lapsed?»

«Lapsed? Ei, lapsi mul ei ole. Aga naine . . . on. Väga tore naine. Ta ootab mind . . .»

«Siis on teil kerge . . . Kas mäletate, te ju ütlesite, et on tore, kui oodatakse.»

«Muidugi. Mul on kerge. Ta võtab mind ka karguga vastu . . . Noh, minge siis nüüd. Ja ma palun teid veel kord . . . noh, selle arhitekti pärast. Ta on vaja kiiresti üles otsida.»

«Ma püüan seda teha.»

«Aitäh. Aga teie minge nüüd, puhake ja soojendage end . . .» ütles Pastuhhov mitte raasugi sõjaväelase kombel ja läks pikkamisi ukse poole.

Aga mina läksin üles õdede tuppa, andsin ravimid ära ja läksin siis oma tuppa.

Otsisin öökapilt kobamisi tikutoosi, panin tahmalambi põlema ja nägin äkitselt ahju juures puid . . . Kuidas need siia sattusid?

Ja äkitselt meenusid mulle Pastuhhovi sõnad: «Puhake ja soojendage end.»

Tähendab . . . tema? Aga mõelda selle üle, miks Pastuhhov seda tegi ja kust ta need halud võttis, selleks polnud mul enam jõudu . . .

Milline õnn on vaadelda küdevat ahju ja tunda, kuidas lahtisest ahjuuksest uhkav tulekiirgus su nägu soojendab!

«Õnn!» kordasin ma endamisi ja mõtlesin siis: «Kui mitmepalgeline see võib olla. Tohutu, nagu Võit, nagu blo-

kaadirõngast läbimurdmine, ja väike, nagu leivakild või tahmalambi tuluke ... Kui suhteline siiski kõik elus on!»

Kas tõesti see kõik võib kunagi ununeda? ... Kuidas tema, Pastuhhov ütleski? «Noh, ja las siis ununeb! Aga inimeste kangelaslikkus — see ei tohi ununeda!»

Küllap tal on õigus.

Kuid kangelaslikkus pole ainult see, kui rünnakule minnakse, ja kangelane pole üksnes see, kes esimesena, automaat või süütesegu pudel käes, üles tõuseb ...

Aga kui vaenlast näha pole? Kui ta on nähtamatu nagu nälg, nagu külm, nagu düstroofia või skorbuut? ... Ja kui inimene isegi selle vaenlase võitu enda üle vaenlase kaotuseks tahab muuta? Nii nagu Osminin ... «Surm võidab surma ...»

Ma ei tea, miks mulle need sõnad pähe tulid. Ma ei mäleta, kus ma neid sõnu olin kuulnud, võib-olla teatris või kinos ... Ma pole iialgi nende mõtte üle pead vaevanud. Aga nüüd nad tulid millegipärast pähe. Sellepärast vist, et Osminin ise on vana ja tema kõnemaneer on samuti kuidagi vanamoeline, revolutsioonieelne ja need sõnad põimuvad kuidagi tema välimusega ...

Miks ma niisuguste rumaluste peale mõtlen! Eks ole Andrei Grigorjevitš end ise teadlikult surma mõistnud! ... Milleks kõik need sõnad, kui inimene on suremas! ... Tuleb kiiresti tegutseda! Vaja Valitski juurde minna, maksku mis maksab, tema juurde minna! On ta ju Osminini sõber, nad on eakaaslased ja Fjodor Vassiljevitš suudab temaga nii rääkida, kuidas mina seda ei suuda, kuidas mina ei oska. Mis loevad Osmininile minu sõnad! Aga Fjodor Vassiljevitš suudab seda! Mulle meenub, kuidas ta mulle tookord, ammu, ütles, siis kui ma tema kabinetis istusin ... «Mu kallis tüdruk ... mina tunnen elu ... uskuge mind, see läheb mööda. Sõda lõpeb ja jälle süüdatakse kõikjal tuled ...» Aga mina kuulasin ja tundsin, kuidas mu süda sulama hakkas ...

Vaja Fjodor Vassiljevitši juurde minna. Tuleb ennast selleks sundida. Lõppude lõpuks võin ma talle üksnes mõned sõnad öelda: «Teie sõber, doktor Osminin, on suremas. Te saate teda abistada. Elage temaga mõnda aega koos ...» Ja kõik. Ja mitte mingit muud juttu, ei mingeid meenutusi. «Ma ruttan tööle. Ma pean minema. Siin on hospidali aadress. Või läheme koos ...»

Seda kõike rääkisin ma iseenesele. Sisendasin seda

endale. Kuid tundsin, et ma ei suuda minna. See käib mulle üle jõu. Üle selle jõu, mis mul veel alles on jäänud.

Ma teadsin, et mul oleks seda jõudu rohkem olnud, kui ... kui ma kedagi oleksin oodanud. Pastuhhovil on õigus. Sõda pole ainult sõdimine. See on ka — ootamine. Võidu ootamine. Kohtumise ootamine ...

Temal, sel Pastuhhovil, on kergem. Teda ootab naine. Kui tähtis, kui vajalik, kui hädavajalik on teada, et sind keegi ootab, olla kindel selles ja teada, et ta ootab ja jääb millestki hoolimata ootama ...

Kuidas ta Sergušinile ütleski? «Ma olen võlur ...» Mis võlur ta on! Ta on lihtsalt hea ja südamlik inimene. Küllap ta süda valutab, et peab siin meie hospidalis külmetama selle asemel, et rindel olla. Nagu tookord Surovtsev ... Kuid ta täidab oma kohust. Komissari kohust — inimeste jõudu säästa ja nendesse kindlust sisendada ...

Võlur! ... Kui ta ometi suudaks nii teha, et ka mina kedagi ootaksin. Ja et keegi mind ootaks. Ma olen ju üksi, täiesti üksi ... Inimese, kes mind armastas, tõukasin ma ise endast eemale. Tõukasin ta eemale ühe argpüksi ja närukaela pärast ... Ja ma ei tea sedagi, kas ta praegu elus on ...

Kulla võlur, aita mindki!

Ma kükitasin ahju ees ja silmitsesin hõõguvaid süsi. Ja mulle viirastus, et ma näen seal hoopis teistsugust maailma. Eredat, sooja ja hella maailma ...

Äkki kuulsin ma, et keegi mind hüüab.

«Koroljova! Veera Koroljova! Veera, kas te olete seal, oma toas?»

«Noh, ja ongi kõik,» mõtlesin ma endamisi, «küllap kutsutakse operatsioonisaali.»

Võtsin juba kindad ja torkasin need vatikuue taskusse. Tundsin taskus neljaks kokkumurtud paberilehte, sedasama, millele ma Osminini dikteerimise järgi olin kirjutanud. Viivuks tekkis tahtmine seda lehte ahju visata. Et midagi niisugust olemaski ei oleks. Üldse ei eksisteeriks. Samas ütlesin ma iseendale: «Ei tohi! Sellega ei aita sa midagi.» Avasin öökapilaeka, võtsin sealt päeviku ja pistsin paberi, ilma seda lahti võtmata, päeviku vahele.

Sel hetkel avati uks. Lävel seisis seesama naine, kes siis õdede toas valves oli, kui ma esimest korda Osminini juurest tagasi tulin.

«Miks te ometi ei vasta?» küsis ta pahaselt, ise raskelt hingeldades.

«Vabandage,» vastasin ma süüdlaslikult, «olen kohe valmis. Kas tuleb operatsioonile minna?»

«Ah ei,» ütles ta väsinult. «Siin käis jälle üks sõjaväelane teid otsimas.»

«Kas Surovtsev? Kas see, kes kirja jättis?»

«Teine. Ja major.»

«Missugune major?»

«Zvjagintsev oli ta nimi.»

«Zvjagintsev?!»

«Miks te nii ehmusite? Ta ütles, et tuleb homme kell kaks. Ja et te siis tingimata kohal oleksite.»

XI

Ma ärkasin mõttega temast, Aljoša Zvjagintsevist.

Magama heitsin väga hilja: mind kutsuti ikkagi operatsioonisaali, peaaegu südaööl toodi veel uus partii haavatuid. Nende hulgas oli üks noormees, kel olid esimese järgu põletushaavad. Nüüd nii harukordne juhtum — ta oli kannatada saanud mitte suurtükitule ega tulekahju ajal, vaid tootmises tekkinud avarii tõttu. Neil seal «Elektrosila» tsehhis katkes veeandmine katlamajja. Nad püüdsid veevarustust tuletõrjepumpade abil korda seada, kuid selgus, et vesi oli voolikutes ära külmunud. Otsustati siis aurukatla roniaugud avada ja vesi käsitsi katlasse valada. Noormees valas esimese ämbritäie, noh, ja tuline aur paiskus talle vastu nägu.

Me rassisime temaga poolteist tundi, põletushaavad olid õudsed. Kas ta ikka jääb elama? . . .

Oma tuppa jõudsin siis, kui kell oli juba kaks läbi ja heitsin riidest lahti võtmata magama. Aga hommikul tõusin, kammisin end peegli ees — see on ainus asi, mille ma kodust kaasa võtsin, kui ma kasarmuolukorras elama hakkasin —, seejärel läksin alla ja loputasin kraanikausi kohal nägu. Sööklas jõin ära ilma suhkruta tee ja sõin selle juurde kõvakskülmunud kuiviku, mida pikka aega tuli selles kollakas kuumas vees leotada. Siis astusin õdede toast läbi, et küsida, kuidas tolle põletushaavadega noormehe seisund on. Seejärel läksin aga peakirurgi juurde ja palusin, ise pilku peites, et ta mind tunniks ajaks — kahest kolmeni — kellegagi asendaks.

Edasi läks kõik tavalise, kehtestatud korra kohaselt. Kõndisin pikkamisi sanitari saatel, kes enda ees lükkas rataslauda, millel lebasid metallist sterilisaatorid, ampullid, tabletid ja pulbrid, samuti kaustik arstide korraldustega, jälle palatist palatisse ja küsisin ikka sajandat ja tuhandendat korda: «Kuidas läheb? Milline on enesetunne? Kuidas öö möödus? . . .» Kuid täna tegin ma seda kuidagi masinlikult, ise mõeldes vaid sellele, et varsti, väga varsti näen ma Aljošat. Iga minut vaatasin ma kella ja tabasin end soovilt osuteid edasi lükata, et aega takka kiirustada.

Siis jõudsime Sergušini juurde.

«Kuidas te end tunnete?» pärisin ma temalt.

«Kus komissar on? Mul on teda vaja . . . väga vaja,» lausus Sergušin mulle tasa.

«Ma ei ole teda täna veel näinud. Kui näen, siis ütlen talle tingimata edasi, et ta siit läbi tuleks.»

Heitsin pilgu kaustikusse. Mingeid ülestähendusi Sergušini nime juures ei olnud.

«Kas arst teid juba vaatas?»

«Vaatas küll,» vastas Sergušin pisut kulmu krimpsutades, «ütles, et kõik on hästi.»

Sergušini nägu oli endist viisi kahvatu, kuid mitte enam hall nagu varem ja huuledki polnud enam nii sinised.

Ma kontrollisin tal pulssi. See oli küll aeglane — viiskümmend kaks lööki minutis, kuid tugeva ja hea rütmiga.

«Noh, mis siis ikka, Sergušin,» ütlesin mina, «asi liigub paranemise poole. Kas magasite hästi?»

«Nägin und,» vastas ta naeratades, «vist esimest korda kogu selle aja jooksul. Justkui oleks sõda lõppenud. Varem nägin ma ikka ainult sõjast und. Et tank tuleb mulle peale, aga minul pole midagi, ei granaate ega süütepudeleid . . . Või siis, et sakslane tõstab täägi minu kohale, mina aga laman, justkui oleks mingi raskus mind vastu maad surunud . . . Näen tääki, näen seda metsikut lõusta, aga liigutada ennast ei saa. Või siis, et seisan laevalael, ja äkitselt kuulen mürinat ja näen miine . . .»

«Miks laevalael? Kas te olete meremees?»

«Olin meremees. Aga pärast sain nagu merejalaväelaseks. Kas te Suursaarest olete kuulnud? See on Soome lahes. Me olime seal kaitses. Võib öelda, et viimast jõudu kokku võttes. Siis kui talv saabus, toodi meid sealt ära. Nii sõdurid kui ka saare elanikud, kes veel sinna olid jäänud.»

«Kas te seal saitegi haavata?»

«Ei saanud,» ütles Sergušin eitavalt pead raputades. «See oli juba hiljem. Siis kui ma suuskurite salgas olin. Kas te Merekanalit teate? Me avastasime seal uusi, värskelt raiutud aukusid. Ja kelgujälgi, mis Peterhofi poole läksid. Kas saite aru või ei? Fritsud olid sinna miine pannud, et meie sõjalaevu õhku lasta. Seal liiguvad ju meie jäälõhkujad, nende järel aga sõjalaevad. Noh, me siis hakkasimegi fritse jälgima. Ja varitsema, millal nad neid miine panevad. Noh, ja alustasimegi lahingut. Seal ma siis pihta saingi . . .»

«Miks teid mereväehospidalisse ei saadetud?»

«Kes seda teab,» ütles Sergušin õlgu kehitades. «Küllap oli liiga palju haavatuid. Ja mis vahet seal on. Ma ei räägi sellest. Ma räägin ju unenäost . . . Kujutage ette, ma nägin unes, et sõda ei olnudki enam. Oli lõppenud. Ja mina olin kodus. Põllul. Rukkipõld hällis. Ja tuul . . . oli nii soe . . . Päike paistis . . . Ja mina läksin mööda teerada. Kõndisin kahel jalal. Ja ise veel mõtlesin: kust ma sellele teise jala sain? Tuleb välja, tean küll, et mul jalga pole, aga ise kõndisin kahel jalal . . .»

Sergušin sulges silmad ja vaikis pisut aega. Siis aga kergitas end küünarnukkide najale ja küsis nõudlikult:

«Kus komissar on?»

«Küll ta tuleb, Sergušin, tingimata tuleb! Ma ütlen talle edasi,» vastasin ma ja küsisin siis miskipärast: «Kas meie komissar meeldib teile?»

«Mulle meeldib hoopis vene ahjus hautatud hirsipuder. Aga komissar pole puder. Tema . . . tema teab saladust . . . Öelge, õde, kas te olete südant näinud?»

«Südant?»

«Nojah. Natuuris. Missugune ta on?»

«Noh, kuidas seda nüüd seletada. Suure rusika taoline. Ja kogu aeg tõmbleb. Niimoodi.» Ja ma pigistasin mõned korrad oma rusikat kokku. «Ja tõukab verd soontesse. Nagu pump.»

«Nagu pump, tähendab?» lausus Sergušin pettunult. «Paluge komissari, et ta siit läbi tuleks.»

Ja Sergušin pööras pea seina poole.

Ringkäigu lõpetanud, läksin ma Pastuhhovi otsima, kuid selgus, et ta oli poliitvalitsusse sõitnud ja tuleb kella kaheks.

Need sõnad — «kella kaheks» — tõid mu mõtted Aljoša juurde tagasi . . .

Kolmveerand kaks panin end riidesse ja väljusin. Läksin värava juurde. Põiktänav, mis Karl Marxi prospektile viis, oli tühi ja lage. Ainult lumi ja lumi. Hanged ulatusid peaaegu akendeni. Keset tänavat olid autode poolt sissesõidetud roopad, neid mööda sõitsid autod, mis meie hospidalisse haavatuid vedasid.

Ma miskipärast ei kahelnudki, et Aljoša just prospekti poolt küljest, kas siis jalgsi või mõne juhusliku autoga lagedale ilmub.

Seisin mõne minuti, siis vaatasin kella: oli viie minuti pärast kaks. Ja siis märkasin ma põiktänava lõpus poolkasukas sõjaväelast. Sööstsin talle vastu, kuid lähedale jõudes taipasin ma, et see polnud Aljoša . . . Kohtasin sõjaväelase imestunud pilku ja läksin kiiresti eemale.

Tulin siis värava juurde tagasi ja vaatasin uuesti kella. Kell oli kolm minutit kaks läbi . . .

«Oleks rumalus arvata, et ta täpselt määratud ajal tuleb,» rahustasin ma mõttes ennast. «Transport ju ei tööta.»

Lumesadu tihenes. Nüüd oli mul silme ees lausa lumelinik ja ma taipasin, et kui ma põiktänava ühest otsast teise hakkan jooksma, siis võin kergesti Aljošast märkamatult mööda minna.

Toetusin raudtara najale. Kusagil toksis mõõdukalt metronoom. «Et ainult tulistamine ei algaks!» mõtlesin ma hirmunult. «Siis pannakse ju kogu liiklus seisma . . .»

Kuulsin veoauto rattakettide lõginat. Hangedes sumades jõudsin teele, kuid see poolteisetonnine bensiinitsisterniide koormaga veoauto sõitis peatumata siit mööda.

Ja ma vaatasin uuesti kella. Oli kaksteist minutit kaks läbi.

«Ta ei tule, ei tule!» vasardas mõte mu peas. «Ta on ju sõjaväelane, võis mingi ülesande saada, eile arvas ühtmoodi, aga täna läks teisiti . . .»

Möödus veel kümme minutit. Ja siis mõtlesin ma äkitselt, et Aljošale ei või pähegi tulla, et ma teda nii kärsitult ootan. Mulle meenus meie kohtumine Luuga all metsas, kui ta seal haavatuna lamas, ja meie viimane hüvastijätt Kirovi tehase sissepääsu juures. Tal pole alust arvata, et ma teda praegu nii ootan . . . Tahtis korraks vaatama tulla, aga ei leidnud mind eest . . . Ja kõik . . .

Jälle oli kuulda kettide lõginat, mida alles lumetormis nähtamatu veoauto põhjustas. Ma juba astusin sammu

kõrvale, et autot mööda lasta ... Kabiini aknast pistis kéégi nüüd oma läkiläkis pea välja ja küsis:

«Hei, kulla tüdruk, siin pidavat kusagil hospidal olema!»

«Siin, siinsamas!» hüüdsin ma talle vastuseks.

Veoauto aeglustas käiku. Küllap on tal autokastis haavatud.

Siis aga paugatas teisel pool kabiini uks. Ja äkitselt kuulsin ma hüüdu:

«Veera! Veerake! ...»

Aleksei jooksis minu poole.

«Aljoša! Aljoša!» kordasin mina.

«Sea end valmis, sõidame kohe!» lausus ta, kui oli mind vaevalt teretada jõudnud.

«Kuhu me sõidame, ma olen ju hospidalis, Aljoša, ma olen ju tööl ...»

«Küsid ära! Küsi kolmeks tunniks ära, me jääme hiljaks!»

«Hea küll, ma kohe proovin,» vastasin mina, ise midagi taipamata, ja jooksin tagasi hospidalisse.

Saanud teada, et peakirurg on operatsioonil, sööstsin ma üles Pastuhhovi juurde.

Pastuhhov istus laua taga ja kirjutas midagi.

«Seltsimees komissar, ma palun teid väga,» ütlesin ma kiirest käimisest ja erutusest hingeldades, «mul on vaja ära minna ... kolmeks tunniks ... nii väga on vaja!»

Pastuhhov pani sulepea kõrvale ja vaatas mulle tähelepanelikult otsa.

«Miks sa siis minu poole pöördud? Teie ülemusteks on ju arstid ...»

«Ma leppisin enne peakirurgiga kokku, kahest kolmeni ma võin vaba olla, nii et operatsioonitoas vahetati mind välja. Kuid praegu selgus, et mul on vaja tingimata ära minna ... kolmeks tunniks hospidalist lahkuda. Mitte tunniks, vaid kolmeks. Aga peakirurg on operatsioonil. Ma palun teid väga, lubage mul minna!»

«Kas juhtus midagi? Kodus või perekonnas?»

«Ei ole mul mingit peret! Ma ju ütlesin teile ... Minu juurde sõitis inimene! ... Minu sõber, ammune sõber, kas te saate aru? Sõitis rindelt siia.»

«Niiviisi, arusaadav,» ütles Pastuhhov noogutades. Heitis pilgu kellale ja ütles siis kuidagi rõhutatud asjalikkusega:

«Luban teil lahkuda ... Kas teil ööluba linnas liikumiseks on?»

«On küll.»

«Siis võite ära olla kuni kella kahekümne neljani.»

«Mulle pole nii kauaks vaja. Ainult kolmeks tunniks!»

«Mina tean paremini, palju teil vaja on. Nii et kella kahekümne neljani null-null,» kordas Pastuhhov. «Noh, mis te veel seisate? Ümberpöörd!»

Viimaseid sõnu lausus ta juba naeratust varjamata.

«Aitäh, seltsimees komissar, aitäh!» prahvatasin ma ühe hingetõmbega. Juba ukse juures meenus mulle mu lubadus ja ma ütlesin:

«Sergušin palus teid läbi tulla.»

«Ma juba käisin tema juures. Noh, ma ju ütlesin, et marss minema!»

Jooksin oma toast läbi, et sanitaarpauna kaasa võtta. Selle pauna kaasaskandmine oli mul harjumuseks saanud. Paunas oli kõike, mis esmaabi andmiseks vajalik. Peale selle oli seal üks pisitilluke sõjaeelsest ajast säilinud käekott, kus ma oma dokumente ja toidukaarte hoidsin.

Kui ma teele jooksin, nägin ma, et auto ikka veel seal seisis. Aljoša kõndis aga selle kõrval ringi ja vaatas muudkui kella.

«Istu kabiini! Me jääme hiljaks!» hüüdis ta mulle ja ronis ise autokasti.

Ma istusin kabiini, lõin ukse paukudes kinni ja veoauto liikus paigast.

Kuhu me sõidame? Ja milleks? Ma ei jõudnud ju Alekseiga ainustki sõna vahetada ...

«Oelge,» küsisin ma nüüd autojuhi käest ebalevalt, «kuhu me sõidame?»

«Kuidas kuhu?» küsis tema mulle imestunult otsa vahtides. «Sellessesamasse ... noh, Filharmooniasse.»

«Mis?!» hüüdsin ma jahmunult. «Millisesse Filharmooniasse? Ja milleks?!»

«Milleks sinna ikka sõidetakse?» küsis autojuht õlgu kehitades. «Muusikat kuulama. Või siis mingit kontserti.»

«Ah, mis te nüüd räägite?! Mis kontserdid praegu võivad olla?»

Ja siis meenus mulle, et ma «Leningradskaja Pravda» viimasel leheküljel olin näinud kuulutusi operetiteatri etenduste ja Filharmoonia kontsertide kohta. Mina lugesin lehest eelkõige Informbüroo teateid ja regulaarselt avaldatavaid linna kaubandusosakonna teadaandeid toidu-

ainete normide kohta. Aga teatrikuulutustesse ma ei süvenenud, need paistsid mulle kuidagi mitte tänapäevastena, mida inertsi mõjul trükiti neist aegadest saadik, kus neljandast leheküljest iga päev pool teatrite ja kinode repertuaarile oli pühendatud.

«Siin on midagi vist valesti,» pomisesin ma ja ütlesin siis juba kindlalt: «Jätke auto seisma, on vaja selgitada.»

«Me jääme hiljaks!» vastas autojuht. «Major andis käsu, et põruta nagu jõuad, kell kolm on algus.»

«Kuid see on ju mõttetu ja rumal!» mõtlesin ma ahastavalt endamisi. «Selle asemel, et kahekesi olla ja juttu ajada — me ei ole ju nii palju aega teineteist näinud! — selle asemel minna Filharmooniasse ... kontserdile ... siis kui ümberringi on vaid külm, nälg ja surm! ...»

Ja siis ma äkki taipasin. Ta tegi seda ju minu pärast. Ta kartis, et ma ei taha temaga kahekesi jääda. Kartis pealetükkiv olla ...

... Tihe lumesadu kestis endist viisi. Ainuke «kojamees» tuuleklaasil ei tulnud ilmselt oma tööga toime ja autojuht pidi alatasa rinnuli roolile laskuma ja näo peaaegu vastu esiklaasi suruma, et kuidagimoodi teed näha.

Mõnda aega sõitsime vaikides. Auto kihutas nüüd mööda Liteinõi prospekti ja lähenes kesklinnale ... Läbi lumeliniku terendasid majade varemed, valgetel kõnniteedel mustasid pooleldi lumega kaetud ja vormitud kompsude taolised esemed ... Ma teadsin juba, et need olid inimesed — inimesed! — surnud, nälga surnud inimesed ... Kuid ma ei tundnud ei hirmu ega õudu. Olin juba nende tänaval lebavate laipadega harjunud. Näljast hukkunud inimesed lamasid külmunult seal, kus surm neid oli tabanud. Aeg-ajalt korjas keegi need laibad üles. Kuid siis ilmusid uued ...

«Öelge, kus teie major teenib?» küsisin ma nüüd autojuhilt ja mõtlesin ise ühtaegu, et olin selle küsimuse asjatult esitanud, sest et ma vaevalt sellele vastust saan.

Kuid autojuht vastas mulle ja veel üsna meelsasti:

«Kus ta töötab? Meie juures.»

«Teie juures? Kus teie juures?»

«Kirovi tehases, kus siis veel?»

See oli minu jaoks täielik ootamatus. Ma teadsin, et Aleksei oli Kirovi tehases töötanud, aga see oli ju väga ammu olnud, hiljem oli ta ära rindele sõitnud ... Tähendab, nüüd ta on jällegi tehases? Koos isaga?!

«Millal Zvjagintsev tehasesse tuli?»

«Seda ma küll täpselt öelda ei tea,» vastas autojuht.

«Aga ikkagi? Kas eile? Või üleeile?»

«Miks siis eile. Mina näen teda juba oma kümmekond päeva meie tehases.»

«Kümme päeva!» hüüdsin ma mõttes endamisi. «Ta on juba kümme päeva Leningradis, aga ei ole siiani hospidalisse tulnud ega endast elumärki andnud!»

Ma tundsin kibedat solvumist. Ega andnud endale aru sellest, et veel üsna hiljaaegu olin Zvjagintsevit nii harva meenutanud ja et ainus inimene, keda ma siis näha tahtsin, oli too teine, keda ma praegu vastikuseta meenutadagi ei saanud. Ja nüüd paistis mulle, et ma ikka ja alati vaid teda, Aljošat, näha olin tahtnud ...

Auto tegi järsu pöörde ja sõitis siis Nevski prospektile.

Leningradi peatänav nägi välja samasugune kui kõik teisedki tänavad. Mööda lumme tallatud radu vedasid inimesed kelkusid, millel lamasid kinniseotud laibad või siis veeämbrid. Peaaegu hangesid riivates kõikusid trollibussidе katkenud juhtmed ...

Auto tegi veel ühe pöörde, ja sõitnud siis oma kolmkümmend meetrit edasi, jäi seisma.

«Noh, siin ongi see teie muusika, oleme kohal!» lausus autojuht.

Ma tõukasin kabiiniukse valla ja hüppasin sealt lumme. Aleksei aga hüppas hoogsalt üle veokasti serva.

«Sõida edasi, Košintsev, ja aitäh sulle,» hüüdis Aleksei autojuhile.

«Aga kuidas te tagasi saate?»

«Küll me saame, sõida aga!»

Kägises seestpoolt suletav kabiiniuks. Ja auto liikuski paigast ...

Aleksei vaatas jälle kella.

«Kiiremini, Veerake, me jääme hiljaks,» ütles ta murelikult, «kell on juba kümme minutit kolm läbi!»

Ja vedas mind siis kasukavarrukast kinni võttes Filharmoonia sissepääsu poole.

Ma jõudsin vaid vilksamisi märgata, et üle tänava, hotell «Euroopa» juures, seisis mitu rida punase ristiga furgoonautosid, ja siis meenus mulle, et «Euroopasse» on nüüd vist üks mereväehospidal paigutatud.

«Kulla Aljoša, tere siis lõpuks ometi!» ütlesin ma, kui me Filharmoonia vestibüüli astusime.

«Me jääme hiljaks, Veera, jääme hiljaks, lähme nüüd,» vastas tema ja sammus kiiresti edasi.

«Kuhu me hilineme? Milleks meil siia on vaja minna?!» mõtlesin ma jällegi.

Enne sõda olin palju kordi Filharmoonias käinud. Seisin koos sõbrataridega pikka aega piletite järjekorras. Enne kontserti sai hoolikalt kleiti triigitud ja kingi puhastatud, sest Filharmoonia publik oli eriti rangelt ja pidulikult riietatud. Siin oli kõik kuidagi eriline, isegi piletikontrollid olid kuidagi erilised — tähtsad ja ühtaegu ka heatahtlikult tähelepanelikud.

Praegu oli selles poolpimedas klaasita tahmalampidest valgustatud vestibüülis lage, rõske ja külm. Laia trepi mademel seisis piletikontrollija, kasukas seljas ja vanamoeline kübar peas, mis selle üle mähitud räti alt vaevalt välja paistis, ning kindad käes.

Aleksei ulatas talle piletid, ta rebis neil kontramargid küljest ja ütles ise midagi tasa.

«Kiiremini, Veerake,» ütles Aleksei minu poole pöördudes, «juba algab! . . .»

Me läksime tõtates läbi väikese fuajee. Kunagi oli kontserdipublik siin väärikalt jalutanud — nii enne kontserdi algust kui ka vaheaegadel. Nüüd oli fuajee tühi, seintel paistsid silma juhatavate nooltega sildid: «Pommivarjendisse».

Aleksei paotas üht ust, mis saali viis, ja andis mulle käega märku.

Ma astusin saali ja jäin üllatusest seisma.

Tohutu suured kristall-lühtrid sädelesid. Ja-jah, siin põlesid elektrilambid. Tõsi küll, kas siis poole või isegi veerandi võimsusega, kuid seegi oli minu jaoks ime.

Veelgi rohkem rabas mind see, et saal oli rahvast täis. Inimesed istusid, kasukad ja vatikuued seljas. Oli palju sõjaväelasi.

«Lähme, Veera, kohe algab!» sosistas Aleksei mulle.

Laval häälestasid orkestrandid juba pille. Orkestri ette oli peene ja kõrge varda otsas seisev mikrofon asetatud.

Aleksei vaatas pileteid ja liikus mööda vahekäiku esimeste ridade poole. Ma jõudsin talle vaevu järele.

Nagu kiuste olid meie kohad rea kõige kaugemas otsas ja meil tuli sinna trügida, aga inimesed vaatasid meid pahaselt ja hukkamõistvalt, justkui oleksid nad meile hilinemise eest vaikiva noomituse teinud.

Vaevalt jõudsime istuda, kui lavale tuligi juba vatikuues ja viltides mees, kes külmast kähiseval häälel ütles:

«Seltsimehed! Tänases programmis väljakuulutatud

dirigent Eliasberg orkestrit juhatada ei saa. Ta on haige.» Siis tegi ta pausi ja teatas juba valjusti: «Ludwig van Beethoven. «Üheksas sümfoonia». Dirigent Miklaševski.»

Orkestrandid, kes olid samuti vatikuubedes ja viltides, ei erinenud millegi poolest nendest inimestest, kes saalis istusid. Oma üllatuseks märkasin ma, et neil kõigil olid kindad käes. «Kuidas nad küll mängida saavad?» mõtlesin ma nõutult.

«Kas sa oled «Üheksandat sümfooniat» kuulnud?» küsis Aleksei minult tasa.

«Jah, muidugi olen,» vastasin ma noogutades, «olen seda mitmeid kordi kuulnud.»

Viiksatas veel mõte, et «Rõõmuood», millega sümfoonia lõpeb, on kuidagi kohatu tänases Leningradis, kus tänavatel kangestunud laibad lebavad . . .

Kulisside tagant astus lavale dirigent. Ja ma ei uskunud oma silmi: Miklaševski oli frakis! . . . See paistis mulle minevikuviirastusena . . .

Kostis aplaus. See polnud küll vali, vaid summutatud, sest inimesed plaksutasid kindaid käest võtmata. Alles praegu tundsin ma, et saalis on väga külm, vist külmemgi kui väljas.

Dirigent tõstis oma taktikepi. Ja viiuldajate poognad kerkisid. Ja alles siis ma nägin, et orkestrantide kinnastel olid sõrmeotsad ära lõigatud.

Dirigendi käed kerkisid ja tardusid hetkeks õhku, justkui oleks frakis mees otsustanud aja liikumist peatada. Seejärel tegi ta sujuva, vaevumärgatava liigutuse ja juba kostsidki viiulihelid . . .

Mulle pole iialgi meeldinud lugeda muusikateadlaste selgitusi, kus nad püüavad muusika mõtet tõlgendada ja seda sõnade keelde ümber panna. Muusikat kuulates olen ma alati omaenda kujutlusvõime mõju all olnud . . .

Praegu paistis mulle, et need tasased ja arglikud helid kusagilt süngest sügavusest end suurivaevu läbi murravad . . . Meloodia valjenes üha, juba oli pasunaidki kuulda, kuid need vaikisid taas ja viiulid jäid jällegi üksi . . .

Siis aga sähvisid juba uuesti vasksete pasunate helid ja nendega tulid kaasa ka metsasarved ja oboed. Need oleksid justkui viiulitele järele kiitnud, püüdnud neid milleski veenda, neilt järsul ja katkeval häälel midagi nõuda. Ja vaikisid lõpuks . . .

Aga viiulid helisesid ikka veel edasi. Nendega liitus

klarnet, seejärel flööt, ja lõpuks dirigendi võlukepikese hoogsale löögile alistudes mürtsus juba kaasa terve orkester . . .

. . . Ma kuulasin lausa lummunult. Olin unustanud kõik, isegi siinsamas kõrval istuva Aljoša. Mu hinges oli kõik nii helge, pidulik ja rõõmurikas . . .

Kõlas litauride põrin, mis sulas ühte orkestri — viiulite, pasunate, oboede, klarnetite ja flöötide helidega. Siis aga vaikisid kõik . . .

Ja uuesti hakkasid kõnelema viiulikeeled — lühidate, kergete ja selgete fraasidega . . .

Mulle paistis, et mu silme eest kihutas mööda kogu mu elu. Lapsepõlv vaheldus tütarlapseeaga, valgete ööde viirastuslikus kumas hõljus mu ees Leningrad ja kõrgusse sihtiv Admiraliteedihoone tornitipp . . .

Päike säras taevas, siis püüdsid kõuepilved teda varjata, seejärel muutus taevalaotus jällegi pilvituks ja mina tõusin meloodia nähtamatutel voogudel üha kõrgemale ja kõrgemale, ja keegi sosistas mulle seal vaevu kuuldavalt midagi . . .

Äkitselt ma taipasin, et Aljoša mulle kõrva sosistab:

«Veera! . . . Veerake! Mis sul on? Miks sa nutad? . . .»

«Ei, ei,» ütlesin ma, kartes et see imekaunis maailm minu jaoks võib kaduma minna ja hajuda, «mul on hea, väga hea olla! . . .»

Ja siis kuulsin ma äkki ähvardavat litauride põrinat . . . See kurjakuulutavalt kasvav põrin paiskas mind uuesti hiljutisse minevikku . . . Mulle viirastus, et lühtrid kustusid, et ma olen üksi jäänud, üksi pimedusse jäänud, ei, mitte saali, vaid sinna heinalakka Klepikis, ja et see pole litauride põrin, vaid saksa mootorrataste mürin . . .

Küllap ma olin kiljatanud, sest et kuulsin kohe Aleksei häält:

«Veerake, ära karda, see on lihtsalt elektri häire, ära karda!»

Kuid mulle paistis ikka veel, et tuleb end vaid kokku võtta, tuleb see hirmus viirastus minema kihutada ja kõik muutub jällegi helgeks . . .

Orkester mängis veel mõne minuti edasi — veel põrisesid litaurid, veel mürtsus trumm . . .

Kuid järk-järgult hakkas muusika vaibuma, viimast korda nuuksatas veel viiul ja jäi siis samuti vait.

Süüdatud petrooleumilambid lõid helendama. Ja valjuhääldist kostsid sõnad:

«Kodanikud! Rajooni tulistatakse suurtükkidest . . .»

Seejärel ütles aga mees, kes oli kontserdi alguse välja kuulutanud, juba nähtamatult lavalt tasakesi:

«Seltsimehed! Me oleme sunnitud kontserdi tulistamise tõttu katkestama. Palun kõigil alla pommivarjendisse minna!»

«Noh nii, ongi siis kontsert kuulatud!» lausus Aleksei pahaselt. «Lähme, Veera . . .»

Inimeste voolus pikkamisi edasi liikudes lähenesimegi laternale — küünlale, mis oli ukse kohale kinnitatud klaasitud karpi paigutatud.

Keegi ei kiirustanud ega püüdnud teistest mööda minna. Mõtlesin sellele, et rahuajal oli inimestel etenduse lõppedes suurem rutt saalist väljumisega kui nüüd, mil neid surmaoht ähvardas.

Kusagil Filharmoonia seinte taga kärgatasid plahvatused. Aleksei ütles rahustavalt:

«Seinad on siin tugevad, mingi mürsk neist läbi ei murra!»

Aleksei vist arvas, et mul on hirm. Aga mina ei tundnud mingit hirmu. Ma olin hoopis rõõmus, sest alles praegu tunnetasin tõeliselt, et Aljoša on siin, minu kõrval.

Lõpuks jõudsime koridori, seejärel laskusime koos kogu rahvaga vaevu valgustatud treppi mööda suurde keldrisse. Siin seisid ridamisi toolid, nähtavasti oli Filharmoonia töötajatel korduvalt tulnud tulistamiste tõttu oma kontserte katkestada ja külastajaid siia üle tuua, sest siin oli kõik selleks valmis, et mitusada inimest ära mahutada.

Aleksei tõmbas mind ühe kaugema rea lõppu seina äärde, ja me istusime seal vabadele toolidele.

«Noh, tere siis, Veerake,» ütles Aleksei äkitselt.

Vilkuva tahmalambi valgel silmitsesin ma nüüd tema nägu . . . Aljoša oli väga muutunud, justkui oleks ta palju aastaid vanemaks läinud. Varem oli ta mulle minuga ühevanusena tundunud, kuigi ma teadsin, et ta minust kuusseitse aastat vanem on. Nüüd olid tal laubale ja suu ääre kurrud tekkinud ja nägu karmimaks muutunud.

«Olid sa kogu see aeg rindel või?» küsisin ma temalt.

«Jah. Olin väljaspool blokaadirõngast.»

«Aga mida sa tehases teed?»

«Aitan kaitsevõimet tugevdada,» ütles ta oma vastuse ametlikkust kerge muigega vürtsitada püüdes.

«Kuidas isa elab?»

«Peab vastu, on tubli. Aga kuidas sinul läheb? On palju tööd, väsid väga ära?»

«Nagu kõigil.»

Alles eile oli mulle paistnud, et meil on nii palju vaja teineteisele öelda! Ja siis, seal autos, olin ma kogu aeg oodanud, millal me ükskord kahekesi jääme... Aga praegu ei osanud me kuidagi juttu alustada.

«Aga kuidas sulle see idee, noh, Fiharmooniasse tuleku idee küll pähe tuli?» küsisin mina.

«Ah, see!» ütles Aleksei elavnedes. «Tead, sellega oli niisugune lugu. Parteikomiteesse saadeti piletid. Aga mul inimesed töötavad, noh, töötavad minu juhtimisel kaitserajatiste ehitamisel... Ivan Maksimovitš andiski mulle kümmekond piletit, ütles veel, et premeeri neid, kes töös kõige rohkem silma paistavad! Hakkasin neile siis pileteid pakkuma, aga nemad naersid selle peale, muide, naermise on nad tegelikult küll ammu unustanud, — ühesõnaga, nad lihtsalt keeldusid minemast, ütlesid, et mis muusikast siin juttu saab olla! Aitab sellestki muusikast, kui häire huilgab ja tulistamine käib... Nii tuligi mul piletid tagasi anda. Aga Ivan Maksimovitš ütles mulle: «Siis mine ise» .. Ma mõtlesin, et sinulgi oleks hea pisut meelt lahutada,» lisas Aljoša justkui end õigustades. «Kas sulle meeldis?»

«Jah, väga meeldis... kahju, et ei lastud lõpuni kuulata.»

«Meil oli rindel tihtipeale nii. Noh, siis kui oli vaikne. Kogunesime muldonni ja kuulasime Leningradist muusikat. Ja äkitselt see katkes. Tähendab, algas tulistamine.»

«Kas siis kontserte... transleeritakse ka raadio kaudu?»

«Aga muidugi! Sa ju nägid mikrofoni.»

«Tuleb välja, et ka sakslased võivad seda kuulda?!»

«Noh, kuulaku pealegi ja teadku, et Leningrad elab!»

«Küllap see paistab neile kummalisena...» ütlesin ma nüüd mõtlikult, «oli ju Beethoven... ta oli... ju sakslane!»

«Ega me Beethoveniga sõdi. Just nemad ise sõdivad Beethoveni vastu!»

Aleksei jäi vait.

Ma tundsin, et meie vahel on mingi sein, nähtamatu ja läbipaistev, justkui klaasist sein...

Ja äkitselt libises üle mu huulte:

«Mul suri ema ära, Aljoša...»

Aleksei langetas pea.

«Ma tean, Veera... Kuulsin Ivan Matvejevitšilt...»

Ma tahtsin talle öelda, et ma olen üksi, täiesti üksi... Ja et ma väga ootasin teda...

Kuid mõtlesin samas: ei, see pole tõsi. Ja mul pole õigust teda petta. Ta sai mulle ju alles nüüd vajalikuks...

Oli vaja Aljošale öelda, et mul Anatoliga kõik lõppenud on, et Anatolit enam minu jaoks olemas ei ole... Aga ma kartsin õnnetuna ja haledana paista...

«Väga paha, et ei lastud muusikat lõpuni kuulata,» kordasin ma.

Sel hetkel ma ei mõelnudki sellest, et plahvatused, mille tuhm kaja läbi nende paksude vanaaegsete müüride siiagi kostis, kellelegi surma tõid... Ei mõelnud aga võibolla just sellepärast, et tulistamised olid meie elus juba niivõrd kindlalt kanda kinnitanud, et tundusid paratamatutena ja muutmatutena, nagu öö ja päeva, suve ja talve vaheldumine gi. Aga võib ka olla, et sellepärast, et ma olin valmis istuma ükskõik millise tulistamise all, kui ainult orkester mängu jätkaks ja mind sellest julmast ja külmast maailmast kaugele ja kõrgele, valgusele ja õnnele vastu kannaks...

«Sa oled kõhnaks jäänud, Veerake!» ütles Aleksei. Kuid lisas kohe: «Ei, ei, mitte midagi erilist, Leningradis ju pakse inimesi praegu üldse ei ole.»

Ma noogutasin ja olin talle tänulik selle kohmaka rahustamiskatse eest, selle kartuse eest, et ma ei mõtleks, et ma paha välja näen...

«Räägitakse, et mina olevat samuti kõhnemaks jäänud,» jätkas Aleksei siis liigse elevusega. «Tulin Suurelt Maalt söönuna, aga nende nädalate jooksul... Milline toidukaart sul on?»

«Töölise kaart. Kõik meedikud saavad praegu töölise kaardi.»

«Aga miks sa sõjaväekaadri hulka ei kuulu?» küsis Aljoša. «Teil on ju sõjaväehospidal?»

«Jah. On küll sõjaväehospidal. Ainult õed ja velskrid on vabapalgalised.»

Rääkisin seda ja mõtlesin ise: «Vaba... palgalised...» Kui mõttetu sõna, enne sõda ei olnud ma seda iialgi kuulnud. Aga nüüd on see käiku läinud.

«Muide,» lisasin ma, «räägitakse, et peagi viiakse meid sõjaväekaadri hulka üle.»

«Tähendab, sul on tavaline kaart,» lausus Aljoša mingi lootusetu häälega.

«Ma olen ju doonor. Nii et saan lisanormi. Ühesõnaga, minuga on kõik korras.»

«Sa annad verd?» küsis Aleksei ehmunult.

«Noh, muidugi,» ütlesin ma naeratades. «Meil annavad kõik verd, kes meditsiiniliste näitajate järgi selleks kõlbavad.»

Aljoša ei öelnud midagi. Ainult puudutas mu kätt — nii arglikult ja kohmakalt, otsekui kaheldes, kas see mulle meeldib.

Palavikuliselt toksinud metronoom jäi vait ja mõne sekundi möödudes teatas diktori hääl, et tulistamine on lõppenud ja liiklus linnas taastatakse.

... Kui me tänavale jõudsime, oli väljas juba pime.

Läksime Nevski prospekti nurgani ja jäime seal seisma. Kusagil huilgasid autode sireenid, aga mina teadsin, et need on sanitaarfurgoonid, mis tulistamise ajal kannatada saanuid veavad ...

«Mina arvan nii, Veera, et me läheme siit Liteinajani, aga seal püüame mõne auto kinni, mis sinu rajooni läheb. Ainult lähme nüüd teisele poole tänavat.»

«Miks siis?»

«Kuidas, miks? Sa ju näed silti: «See tänava pool on tulistamise ajal ohtlikum».»

«Tulistamine on ju lõppenud,» ütlesin mina.

«Jah, on küll, aga see võib uuesti alata, sa ju tead seda. Noh, lähme siis.»

Kuid mina ei liikunud paigastki.

«Milles on asi, Veerake?» küsis Aleksei nüüd juba ärevalt. «Kas sul on paha?»

«Ei, ei, kõik on korras ...» Mul lihtsalt tärkas mõte, et siit on kümne minuti tee Fjodor Vassiljevitš Valitski korterini ... «Aljoša, jätame praegu hüvasti,» ütlesin ma.

«Mis?!» küsis Aleksei imestunult. «Kuidas me siis hüvasti jätame? Sina pead ju Viiburi linnaossa minema! Nii et lähme nüüd koos Liteinajani ...»

«Mul on veel ühest kohast vaja läbi minna,» ütlesin mina.

«Kuid sa ei suuda pärast üksi autot peatada!»

Ma muigasin endamisi selle meheliku enesekindluse üle.

«Näe, mis auto peatab,» ütlesin ma oma punase ristiga pauna kergitades.

«Kuid ma tahaksin sind kas või natukenegi saata. Kui palju aega me pole teineteist näinud ...» Aleksei ei vaadanud mulle otsa. Ta vaatas kusagile oma jalge ette maha, lumme. «Sul pole kuhugi vaja minna. Sa lihtsalt mõtlesid selle välja ... Tahad lihtsalt, et ma ära lähen ...»

«Ei, Aljoša, ei taha!»

«Noh, aga kuhu sa pead siis minema?»

«See on siinsamas, üsna lähedal.»

«Siis ma võin ju sinuga kaasa tulla!»

Tema? Minuga kaasa? Valitski juurde? Ei, sinna ma ei saanud teda viia. Olgu pealegi, et ma ei lähe poja, vaid isa juurde. Aleksei ju ei tundnud Osmininit, kelle pärast mul oli vaja Fjodor Vassiljevitši juurde minna. Aga Valitski nimi ütleks talle liiga palju ...

Me seisime endist viisi Nevski prospekti nurgal. Üsna lähedal mustas too «Gostinnõi rjadi» madal hoone. Pärast tulekahju oli see tahmaga kaetud ja suured tühimikud vitriiniklaasides ei olnud isegi vineeritahvlitega kinni löödud. Mõne meetri kaugusel meist oli kaks laipa maas. Üks neist maja seina ääres, teine otse keset lumist kõnniteed sissetallatud teeraja kõrval. Nähtavasti läks see inimene kuhugi ja kukkus siis ...

«Ma pean ametiasjus minema. Noh ... ühe haige juurde.»

«Ja mina tulen sinuga kaasa.»

«Ei tule!»

Aleksei vaatas mulle imestunult otsa ja küsis:

«Miks siis? Mul aega on. Kui poleks seda tulistamist olnud, siis oleks kontsert ju palju hiljem lõppenud ... Noh ... mis haige see siis on, kelle juurde sa nüüd äkki pead minema?»

Aga mina vaikisin.

«Lähme!» ütles Aleksei nüüd juba kärsitult. «Ärgem hakakem aega viitma! Kuhupoole minna? Kas paremale? Või vasakule?»

«Paremale,» ütlesin mina. «Moikale.»

Aleksei läks ees, mina tema kannul, sest teerada oleks kahele kitsaks jäänud.

Mõtlesin endamisi, et mida ma küll peaksin talle ütlema? Kas tuleks talle kõik ära seletada nii nagu on, või siis lihtsalt paluda teda välisukse juures oodata?

Kui aga öelda ... Siis peaks rääkima kõigest ... Alustades tollest õuduste ööst seal Klepikis. Ja sellest hommikust, mil ma minu toast lahkuvale Anatolile toidukoti järele viskasin.

Aga kuidas seda kõike jutustada? . . . Kust selleks jõudu võtta?

Ma oleksin võinud Aljošale öelda: «Sina oled mulle vajalik. Ainult sina.» Aga meie vahel pole nii palju aega olnud midagi peale sõpruse.

Miks siis nüüd kõik mulle teisiti paistab? Kas sellepärast, et minu silmis alati Aljošat varjutanud Anatoli nüüd on kadunud, on olematuks saanud? Kas sellepärast, et ma nüüd nii üksi olen? . . .

Aga võib-olla on see egoism? Võib-olla polegi mulle vaja just Aljošat ennast, vaid ainult kaitset, ainult veendumust, et ma üksi ei ole?

Me jõudsime Moika kaldapealsele.

«Kuhu nüüd?» küsis Aleksei.

«Üle silla. Ja siis paremale.»

Ja juba me seisimegi selle maja ees. Sellesama maja ees!

Ma silmitsesin ahtakest kinnikülmunud Moikat. Moika jäisel pinnal mustasid jääaugud, nähtavasti võeti sealt päeval vett.

Mind valdas äkitselt selline tunne, justkui tuleks mul endal hetke pärast ühte sellisesse jääauku hüpata. Mustavasse jäisesse vette. Ja ma ei tohi seda tegemata jätta.

«Aljoša,» ütlesin ma nüüd liiga valjusti, «siin elab Valitski.»

«Kes?!»

«Ei-ei, mitte tema, vaid tema isa . . . Mul on vaja tema juurde minna . . . Asi on selles, et Osminin, meie hospidali ülem, on tema vana tuttav. Ma sain seda alles hiljuti teada . . . Osminin on väga haige, ta on suremas düstroofiasse. Ma tahaksin Valitskit keelitada, et ta Osminini juurde üle koliks. Noh, nii, nüüd tead sa kõike.»

Aleksei vaikis. Ma juba mõtlesin, et ta pöörab kohe ümber ja läheb minema. Läheb sõnagi lausumata minema. Ja veenda teda, et poeg ja isa pole üks ja seesama, oleks ju kasutu olnud. Loogika oleks siin jõuetu . . .

«Sa . . . ole siin trepikojas,» ütlesin ma. «Tulen kümne minuti pärast tagasi.»

Ma ei jäänud vastust ootamagi ja astusin trepikoja mustavasse avasse.

Hakkasin trepist üles minema. Mida kõrgemale ma jõudsin, seda aeglasemalt ma astusin. Püüdsin endale sisendada, et mul on lihtsalt raske minna, et mul on nõrkus. Kuid tundsin ise, et asi pole selles.

Aga kui Fjodor Vassiljevitš hakkab mult midagi Anatoli ja minu viimase kohtumise üle pärima? Mida ma temale siis ütlen? Et tema poeg osutus argpüksiks, kes on võimeline deserteerima? Ei. See oleks võimatu . . . Kuid mina ei suuda ka valetada . . .

Lõpuks jõudsin ma mulle hästi tuttava ukse juurde.

Seisatasin hetk aega ja koputasin siis.

Ukse taga oli vaikne. Ma juba mõtlesin, et Fjodor Vassiljevitš on nähtavasti oma kabinetis ega kuule koputust. Koputasin nüüd valjemini. Kuid keegi ei vastanud.

Võtsin ukselingist kinni ja minu suureks üllatuseks andis uks esimese tõuke peale järele — see ei olnudki lukus . . .

Pimedas esikus seistes hüüdsin ma valjusti:

«Fjodor Vassiljevitš!»

Kuid keegi ei vastanud.

«Võib-olla on ta ära sõitnud, on evakueerunud?» Ma teadsin, et pärast Laadoga trassi käikulaskmist oli uuesti alustatud evakueerimist ja et iga päev sajad inimesed, suuremalt jaolt just vanad mehed, naised ja lapsed linnast lahkusid.

Kui aga Fjodor Vassiljevitš oleks ära sõitnud, oleks uks olnud mitte üksnes lukustatud, vaid ka pitseeritud. Niisugune oli kord. Võib ju olla, et ta lihtsalt kusagile oli läinud ja hajameelsusest ukse lahti unustanud!

«Fjodor Vassiljevitš!» hüüdsin ma uuesti.

Ja jälle ei vastanud keegi.

«Küllap ta magab,» mõtlesin ma endamisi, «magab oma nahksel diivanil.»

Liikusin nüüd käsikaudu kobades esikut mööda edasi ja olin, nagu mulle paistis, juba kabineti ukseni jõudnud. Ja jällegi hüüdsin ma Fjodor Vassiljevitši, nüüd küll juba tasemini. Ja jällegi ei kostnud mingit vastust.

Mul hakkas õudne. Oleks tulnud tuli süüdata ja järele vaadata, aga mul polnud tikke kaasas.

Mida teha? Otsustasin tagasi minna ja Alekseilt tikud võtta. Ja siis kuulsin ma äkitselt Aleksei häält:

«Oled sa siin, Veera?»

Tähendab, ta tuli minu kannul siia!

«Aljoša, oled sa siin?!» hüüdsin ma rõõmustades. «Siin ei näe midagi!»

Aleksei tõmbas tikku. Süttis tuluke. Me seisime söögitoa ukse juures. Kabinetti tuli siit mööda koridori edasi

minna. Tikk põles lõpuni ja jälle muutus kõik pimedaks. Ma kuulsin, kuidas Aleksei toosist teist tikku võttis.

«Oota,» ütlesin mina, «hoia tikke. Anna käsi ja lähme.»

Ja käsikaudu, seinast kinni hoides, liikusin ma kabineti poole.

«Noh, nii,» ütlesin ma, kui olin ukseava leidnud, «nüüd tõmba tuld.»

Aleksei süütas vaikides tiku. Ja siis ... siis nägin ma Fjodor Vassiljevitši. Vatikuub seljas ja sõjaväelase läki-läki peas, istus ta kirjutuslaua taga, pea kätele langetatud.

«Fjodor Vassiljevitš!» hüüdsin ma.

Aga tema ei liigutanudki end. Ma tundsin, kuidas ma värisema hakkasin.

«Aljoša ...» ütlesin ma, vaevaliselt sõnu hääldades, «näe, siin ... laual on tahmalamp, kas sa näed seda? ... Pane see põlema ... Pane see kiiremini põlema!»

Lõpuks süttiski ühtlane suitsev tuluke. Aleksei raputas Valitskit tasakesi õlast. Siis aga kergitas tema pead ja vaatas talle näkku ...

«Ta on surnud, Veera,» lausus Aleksei siis end sirgu ajades. «Ta on surnud.»

«Ei, ei,» kiljatasin mina, «ta ju istub! Tal on lihtsalt paha! Ta on minestuses, on vaja vett, ei, kamprit, ja hästi kiiresti ...»

Ma hakkasin rutakalt oma pauna lahti tegema.

«Talle ei ole enam midagi vaja, Veerake. Ta on surnud,» kordas Aleksei.

«Jäta järele, lõpeta see jutt, anna lamp siia!» rääkisin ma palavikulise kiirusega.

Ma kergitasin Fjodor Vassiljevitši pead, panin lambi ta silmade juurde ja tõstsin silmalaugu ... Pupill jäi elutult liikumatuks.

Jah. Ta oli surnud. Surnud! ...

Elasin juba ammust aega elavate ja surnute keskel, iga päev surid ümberringi inimesed, ma ei saanud tänaval kahtkümmend sammugi astuda, kui ma poleks mõnele lumel lamavale laibale sattunud, ja ma olin juba harjunud, olin kõige sellega juba harjunud ...

Kuid see oli Fjodor Vassiljevitš! ...

«Kui me varem oleksime tulnud!» ütlesin ma ahastuses. «Meie kuulasime muusikat, siis viitsime varjendis aega, aga tema oli siin suremas! ...»

«Ta on juba ammu surnud, Veera,» ütles Aleksei pead

vangutades. «Juba mitu tundi tagasi. Võib olla, et isegi rohkem.»

Ma teadsin, et Aljoša eksib. Kui Fjodor Vassiljevitš oleks surnud ammu, oleks laip juba kangestunud ja siis oleks olnud võimatu isegi tema pead kergitada. Ei, ta oli hiljuti, päris hiljuti surnud! ...

«Viime ta diivanile,» laususin ma tasa.

«Mine eemale, ma teen seda ise.»

Aleksei tõstis Valitski keha toolilt üles ja kandis diivanile.

«Ettevaatlikumalt!» karjatasin ma, nähes, et Fjodor Vassiljevitši jalad mööda põrandat lohisevad.

Aljoša vaatas nõutult minule otsa, kuid ei öelnud midagi. Ta asetas Valitski keha diivanile ja vaatas siis küsivalt minu poole, nagu pärides, mida nüüd edasi teha.

Kuid mina olin lausa tardunud. Mulle meenus, kuidas ma esimest korda siia majja olin tulnud, kuidas ma istusin tolles tugitoolis, aga Fjodor Vassiljevitš siin selles, minu vastas ... Ta võttis mind vastu nagu lähedast inimest ja andis mulle elumõtte tagasi.

Aga mina ... mina ajasin Anatoli välja ja otsustasin seejärel ka Fjodor Vassiljevitši oma mälust kustutada ... Ta oli selles sünges ja tühjas korteris üksi külmast ja näljast suremas, aga mina ei söandanud ikkagi isegi mitte Osminini pärast tema juurde tulla. Ma ei tulnud. Ja tapsin ta oma egoismi ja oma julmusega, maksin poja eest isale kätte ...

«Veera, mis sinuga ometi on?!» kostis nagu kusagilt kaugelt minuni Aleksei hääl. «Katsu rahuneda. Noh, mis siis parata ... Aeg on niisugune ...»

«Ole vait!» käratasin mina.

«Veerake, kuula nüüd,» ütles Aleksei mulle lähemale tulles. «Ta oli juba vana ja nähtavasti ka haige inimene. Mõtle ise, kui palju praegu hukkub noori, kel terve elu alles ees ...»

«Ole vait!» karjusin ma raevukalt. «Mis õigus on sul nii rääkida? Mida tead sina minust või temast? ... Kas sa seda tead, et sakslased mind seal, Klepikis, tallasid ja vägistasid? ... Et ma roomasin koju, ja-jah, roomasin! ... Kas sa tead, millises seisundis partisanid mind seal metsas üles korjasid?! Kui ma lõpuks Leningradi jõudsin, ei lahtnud ma enam elada. Aga see inimene, see vana mees, lohutas mind, sundis mind edasi elama, ja mitte lihtsalt elama, vaid uskuma, ellu uskuma! Ta oli valmis oma

poega needma, kui ta teada sai, et too sakslaste juurest üksi minema läks ja minu sinna maha jättis! Sina . . . sina ei tea seda . . . sa ei tea ju midagi! . . .»

Ei iialgi, mitte iialgi ei oleks ma varem seda kõike valjusti välja öelda suutnud, kuid nüüd oleks nagu mingi tamm korraga eest varisenud ja kõik need sõnad kusagilt hingesügavusest vastu minu tahtmist end välja murdnud.

Aleksei pani käed mu õlgadele ja tõmbas mind enda poole.

«Mu vaene Veera!» ütles ta tasa. «Mina ju ei teadnud midagi . . .»

Ma tundsin, et pisarad mind lämmatavad. Ma surusin end tema rinnale ja puhkesin nutma. Ta ei hakanud mind rahustama, võttis mul ainult läkiläki peast ja silitas mu juukseid . . .

Lõpuks ma siiski pisut rahunesin. Tõstsin pea ja küsisin suurivaevu:

«Mida . . . me nüüd siis teeme?»

Tema nähtavasti ei saanud mu küsimusest aru.

«Mida siis nüüd teha saab, Veerake? Ega surnud enam ellu ärka.»

«Ma ei räägi sellest . . . Kuidas me . . . ta maha matame?»

«Matame?» küsis Aljoša nõutult vastu. «Mis matuseid nüüd saab olla, kui tänavatel sajad, aga võib ka olla, et tuhanded ärakoristamata laibad lamavad? . . .»

«Ega me teda ometi siia saa jätta?»

«Minu arvates tuleks maja komandandile teatada . . .»

«Teatada maja komandandile?! Milleks? Kas selleks, et Fjodor Vassiljevitš majast välja kantaks ja lume peale maha pandaks? . . .»

Minu silmist hakkasid jällegi voolama pisarad. Ma hakkasin vatikuue taskust taskurätti võtma ja pillasin kokkumurtud paberilehe põrandale. Kummardusin ja tõstsin selle üles. See oli Surovtsevi kiri.

Ja äkitselt hakkas mu mõte erilise selguse ja täpsusega tööle. «On vaja kiiresti Surovtsev üles otsida,» mõtlesin ma endamisi. «Võib-olla on tema käsutuses mingit transporti . . . Või siis paluda Aljošat tehasesse minna ja sealt auto hankida. Muide, ei, see võtaks liiga palju aega, sest Kirovi tehaseni on väga pikk maa . . .»

«Tead mis,» ütlesin ma nüüd otsustaval toonil, «kas sa saad tunniks või poolteiseks siia jääda?»

«Muidugi saan! Mida sa nüüd välja mõtlesid?»

«Oota siin!»

Ja ma jooksin juba pimedat koridori mööda välisukse poole.

Minu punaseristipaun oli mul juba korduvalt möödasõitvaid autosid aidanud peatada. Tavaliselt, kui ma autot nägin, jooksin kohe teele, tõstsin oma pauna kõrgele ja jäin siis ootama, kuni autojuht punast risti märkas ja auto peatas. Selliseid juhtumeid peaaegu ei esinenud, et autod minust mööda oleksid sõitnud.

Ka praegu peatasin ma kolm või neli veoautot, aga need kõik sõitsid mulle sobimatus suunas.

Kui jutt oleks olnud elavast inimesest, oleksin ma pikemalt mõtlemata juba esimest autojuhti marsruuti muutma sundinud. Kuid praegu . . . praegu pidasin ma õigemaks vaid samas suunas sõitvat autot kasutada.

Lõpuks mul siiski vedas. Ma peatasin veoauto, mis liikus Liteinajale sõitis ja millega mul ühine tee oli.

Lõpuks jõudsin ma neljakorruselise maja juurde, millel oli sama number, mis Surovtsevi kirjas oli märgitud.

Avatud värava kõrval kõndis tunnimees. Ma märkasin õuel mitut poolteisetonnist veoautot seismas ja rõõmustasin: tähendab, Surovtsevi väeosa käsutuses on autosid. Astusin tunnimehe juurde, hoides oma sanitaarpauna nii, et tunnimees punast risti näeks, ja küsisin:

«Seltsimees sõdur! Mul on kapten Surovtsevi vaja, kust ma võiksin teda leida?»

Tunnimees silmitses mind pealaest jalatallani, peatas siis pilgu mu sanitaarpaunal ja küsis:

«Olete meedik? . . . Meie asjaajamises seda vaja ei lähe.»

Ma ei taibanud, mida ta sellega öelda tahab, ja küsisin uuesti:

«Kus kapten Surovtsev on?»

«Näe, mine sellest uksest seal sisse. Ja teisele korrusele.»

Ma läksin juhatatud ukse poole. Seda ust ei valvanud keegi. Astusin majja, tõmbasin ühe hinge küljes rippuva ukse koomale ja hakkasin trepist üles minema. Põrkasin pimeduses kellegagi kokku, kes trepist alla tuli, ja küsisin temalt:

«Kuidas kapten Surovtsevi juurde pääseda?»

«Esimene uks vasakul,» vastas too mees.

Sellest hetkest alates, kui taskust väljakukkunud kirjale pilku heites oli mulle meenunud Surovtsev ja see, et

ta mulle oma abi oli pakkunud, polnud ma aga hetkekski Volodjale endale mõelnud... Kuid nüüd, kui ma juba tema ukse taga seisin, kujutlesin äkitselt täiesti selgesti, kuidas ma otsekohe teda näen ja tema kahtlemata arvab, et ma ainult selleks siia tulin, et teda näha saada... See mõte tärkas mulle pähe silmapilkselt, kui ma ukse koputamata lahti lükkasin...

Pisikeses toas istus laua taga, selg ukse poole, poolkasukas mees, kes teise mehega, kelle nägu ma samuti ei näinud, seal rääkis.

«Seltsimees Surovtsev!» laususin ma tasa.

Seljaga minu poole istunud mees pöördus ümber — tema nägu oli aga mulle võõras. Selle-eest nägin ma nüüd, et tolle mehe vastas, karusnahkne vest seljas, istuski Surovtsev.

«Seltsimees kapten...» ütlesin ma ja astusin tema poole.

Mitu sekundit vahtis Surovtsev mulle nõutult otsa, seejärel hüppas ta laua tagant välja.

«Veera? See olete teie?!»

Too teine mees tõusis samuti ja eemaldus seina äärde.

«Veera!» kordas Surovtsev. «Kas see olete tõesti teie?! Ma kohe.» Surovtsev pöördus nüüd poolkasukas mehe poole ja ütles: «Kell kakskümmend neli null-null peab norm täidetud olema. Õhkijad jätke objektile. On selge?»

«Just nii, seltsimees kapten,» vastas too. «Kas lubate minna?»

Ja läks siis kiiresti toast välja.

«Veera, kui rõõmus ma olen, et te tulite,» lausus Surovtsev minu juurde astudes. «Ma kaotasin juba lootusegi! Aga teist korda ma teie juurest läbi tulla ei söandanud...»

«Kulla Volodja,» laususin ma tasa, «mul on teile väga suur palve... Suri inimene... mulle väga kallis inimene. Vana Leningradi arhitekt... Ma ei tea, kuhu ja kuidas teda matta. Mul on vaja autot. Ma mõtlesin, et võib-olla saate teie mulle veoauto muretseda...»

Surovtsevi näole ilmus kibestunud muie. Ta küsis:

«Kus ta suri?»

«Kodus, oma kodus!»

«Ja kus tema kodu asub?»

«Moikal.»

«See pole minu rajoon,» lausus Surovtsev.

Ma ei saanud temast aru.

«Missugune rajoon? Ja miks see teie oma ei ole?»

«Kuidas te ise elate?» küsis Surovtsev minu küsimusele vastamata jättes. «Kuidas ema elab?»

«Ta suri ära, Volodja... Endast ma jutustan hiljem, aga praegu, kui te saate, siis ma palun, ma väga palun...»

Surovtsev läks ukse juurde ja hüüdis:

«Korrapidaja! Erifurgoon, kirst ja kaks sõdurit väljasõiduks!»

Siis tuli ta tagasi ja ütles:

«Ma ei ole ainult kindel, kas meil kirste on... Vist ei ole enam jäänud. Auto tuleb umbes kümne minuti pärast... Aga kes see arhitekt teile on? Kas sugulane või?»

«Ja-jah,» ütlesin ma noogutades. Mulle millegipärast paistis, et ma pean sellele küsimusele jaatavalt vastama.

«Aga kas seal korteris on keegi?»

«Jah, muidugi, sinna jäi üks major ootama, me läksime temaga Fjodor Vassiljevitši vaatama, aga tema oli... surnud!... Noh, aga meie ei tea, kuhu, millisele kalmistule teda viia, ei tea mina ega tea ka Zvjagintsev.»

«Kes?!» hüüdis Surovtsev.

Ja alles nüüd meenus mulle, et ta on ju Alekseiga tuttav, et nad kusagil koos teenisid.

«Ja-jah, Zvjagintsev,» kinnitasin mina, «ta tuli Leningradi tagasi ja me saime temaga kokku...»

«Tähendab, niiviisi...» lausus Surovtsev tasa ega lõpetanud lauset.

«Noh, aga kuidas teil läheb, Volodja?» küsisin mina teemat vahetades ja äkitselt end ebamugavalt tundes. «Ma näen, et käsi on paranenud! Te tegite meile siis oma põgenemisega nii palju muret...»

«Vabandage, aga teist väljapääsu ei olnud.»

«Hospidali ülem võttis mu siis nii kõvasti läbi,» jätkasin mina, et aga seda kümmet ootamisminutit millegagi täita, «aga mina püüdsin teda veenda, et te rindele, oma väeosse läksite, oli ju õige?»

«Oli küll õige.»

«Aga nüüd siis saite suunamise Leningradi?»

Ta noogutas vaikides.

«Ma näen, et te olete suureks ülemuseks saanud,» ütlesin ma, püüdes, et mu sõnad sõbralikult ja naljatavalt kõlaksid.

«Kust te selle võtate?» küsis Surovtsev süngeks muutudes ja minu nalja tõena võttes.

«Noh, selleks, et niiviisi autosid ja sõdureid käsutada, peab vähemalt väeosa juhatama! Ja kas teid juba ammu linna tagasi kutsuti? . . .»

XII

Surovtsev vaikis. Veera küsimus sundis teda kõike uuesti läbi elama. Justkui oleks teda alles eile ootamatult Nevskaja Dubrovkalt ära kutsutud, kus ta inseneripataljoni komandör oli olnud . . . Aga see kõik oli nii juhtunud . . .

Oli juba kell neli päeval, kui väsinud, äravaevatud ja kõigest sellest, mida tal teel oli tulnud näha, jahmunud Surovtsev komandantuuri jõudis. Korrapidaja uuris tema komandöritõendit, vaatas veel komandeerimistunnistust ja lausus kas siis küsides või lihtsalt konstateerides:

«Kolmkümmend — kakskümmend viis . . .»

Surovtsev kehitas õlgu, — ta oli juba unustanud, et just see käskkirja number oli märgitud lahtris: «Alus».

«Kuhu mind suunatakse? Mis polk see on?» küsis ta.

«Kohapeal saate teada,» vastas korrapidaja kuivalt. «Märkige polgu staabi aadress üles . . .»

«Reserv on reserv,» mõtles Surovtsev endamisi, kui ta komandantuurist väljus. «Kell kuus on äratus. Siis järgneb hommikueine. Võimlemine. Riviõppus. Puhkus. Lõuna. Jällegi riviõppus. Seejärel poliittunnid. Üks tund vaba aega enne öörahu. Kell kümme algab öörahu . . . Ja lõputu ootamine, millal sind ükskord jälle vaja läheb. Ja piinav teadmine, et sa tegeled mõttetu rividrilliga sel ajal, kui teised rindel võitlevad. See on hullem, sada korda hullem kui hospidalis olemine . . .»

Ta otsis talle vajaliku hoone üles. See oli endine koolimaja, vaikne ja nähtavasti ka tühi maja. Kui ta aga tahmalambist nõrgalt valgustatud trepimademele oli jõudnud, kõlas kohe energiline hõige:

«Seis! Kes seal tuleb?»

Surovtsevi ette astus tunnimees, laskevalmis vintpüss käes.

«Olen kapten Surovtsev,» vastas ta. Ja lisas siis väsinult: «Ja korista oma suurestükk ära . . .»

Tunnimehele otsa vaadates paistis talle, et sinel on luukere selga pandud. Tunnimehe nägu oli kuidagi krimpsus,

punasevõitu nina oli tal nagu kõver ja krõnksus sõrm peas. Oli niisugune tunne, et mehe pea on kokku kuivanud ja mõõtmetelt kahanenud, sest müts oli tal peaaegu ninajuurele vajunud.

«Kuhu teil on vaja minna, seltsimees kapten?» küsis nüüd tunnimees.

«Reservpolku, kas see asub siin või?» vastas Surovtsev talle küsimusega.

«Seltsimees leitnant!» hüüdis tunnimees ümber pöörates.

«Kutsub valveülema kohale,» mõtles Surovtsev endamisi muiates, «kus mul veel sõjaväeosa väljas, justkui päriselt kohe . . .»

Minuti pärast ta kuulis, täpsemini küll aimas lähenevaid samme. Keegi tuli, vildid jalas, trepist alla.

«Siin on kapten, seltsimees leitnant, ja küsib meie polku,» kandis tunnimees pimedusest lagedale ilmunud sõjaväelasele ette.

«Ma kuulen teid, seltsimees kapten,» lausus too Surovtsevi juurde astudes.

Näo järgi ei saanud küll otsustada, kas leitnant on noor või vana mees, sest ta nägu oli niisama tume ja nina niisama terav nagu tunnimehelgi.

«Kas on vaja dokumente näidata või?» küsis Surovtsev muigamisi. Ja pannud siis oma seljakoti põrandale, torkas ta käe kasukapõue, et rinnataskust dokumente võtta.

Leitnant eemaldus nüüd aknalaual seisva tahmalambi juurde, uuris seal komandeerimistunnistust ja ütles:

«Kolmkümmend — kakskümmend viis . . . Kõik on õige. Lähme, seltsimees kapten.»

Ja hakkas ise ees trepist üles minema.

Kolmandale korrusele jõudnud, pöördus leitnant koridori ja avas seal ühe ukse.

«Astuge sisse, seltsimees kapten,» ütles ta.

Väikeses toas seisis kõvasti kinnilöödud akna kõrval kirjutuslaud, sellel põles tahmalamp, veel oli seal tindipoti alla pandud paberite pakk ja kirjutusmasin. Seinal rippusid Stalini ja Ždanovi pildid.

«Istuge, seltsimees kapten,» lausus leitnant, ja ootamata, kuni Surovtsev istet võtab, vajus ise väsinult toolile. «Ma kannan teid kohe nimekirja.»

Leitnant asetas Surovtsevi dokumendid lauale, tõmbas laualaekast välja lahtriteks jaotatud paberilehe, mis oli

juba pooleldi täidetud, võttis siis laualt sulepea ja torkas selle tindipotti.

«Noh, näete, jälle on tint ära külmunud . . .» pomises ta. «Olgu peale, küll jõuab . . . Teil tuleb end polgukomandörile esitleda. Praegu käib komandöride koosseisu koosolek. See hakkab juba lõppema . . . Oodake pisut.»

Surovtsev oleks tahtnud leitnandilt küsida, mis polk see on ja kas see polk juba ammu reservis seisab, kuid leitnant sulges silmad ja paistis, nagu oleks ta ka silmapilkselt tukkuma jäänud.

Möödus mõni minut, siis oli koridorist hääli ja samme kuulda, toa uks läks lahti ja üle läve astus sinelis mees, kellel kaks majori «ristkülikut» lõkmetel, tema kannul aga teine mees, poolkasukas seljas.

Surovtsev tõusis püsti. Ühtaegu hüppas ka virgunud leitnant toolilt üles.

«Seltsimees major . . .» kandis leitnant ette, «see kapten saabus meie polku.»

«Seltsimees major . . .» alustas Surovtsev kätt oma läkiläki juurde tõstes, «saabusin vastavalt . . .»

Kuid major katkestas teda: «Pidage!» ütles ta. Ja pöördudes siis tagapool seisva poolkasukas sõjaväelase poole, küsis: «Kas lubate mul tegelda kapteniga, seltsimees Sõjanõukogu liige?»

«Aga muidugi,» vastas too, ja astunud siis Surovtsevile lähemale, küsis ta üllatunult:

«Kas kapten Surovtsev?»

Surovtsev tundis nüüd Vasnetsovi ära.

«Mina jah, seltsimees Sõjanõukogu liige,» vastas ta jahmunult.

«Vana tuttav,» ütles Vasnetsov majorile. Ja küsis siis Surovtsevilt: «Kas otse sealt? Dubrovkalt?»

«Just nii,» vastas Surovtsev.

«Kas väljakutse põhjused on selged?»

«Mulle on selge vaid see, seltsimees diviisikomissar,» lausus Surovtsev, «et küllap on Dubrovkaga lõpp tehtud, teda pole enam vaja!»

Ütles selle välja ja ehmus ise oma sõnade teravuse üle.

«Meile on vaja Leningradi, kapten,» lausus Vasnetsov rahulikult.

«Leningradi?!» hüüdis nüüd Surovtsev. «Kuid Leningrad on . . . on ju . . .» Ja Surovtsev katkestas poole sõna pealt oma jutu.

Saabus vaikus. Surovtsev märkas majori tusast pilku ja kujutles endale juba, millise «paugu» ta temalt Sõjanõukogu liikmega sellisel toonil rääkimise eest saab . . .

Ja siis ütles Vasnetsov ootamatult:

«Kas te võite meid mõneks minutiks omavahele jätta?»

Major nähtavasti ei taibanud kohe, kelle poole Vasnetsov pöördub, ja hakkas silmi pilgutades kord Vasnetsovile, kord Surovtsevile otsa vahtima.

«Seltsimees Surovtsev ei jõudnud meie koosolekuks kohale. Ma nüüd tahaksingi temaga vestelda . . . Poliitilist kasvatustööd teha,» lausus Vasnetsov kergelt muiates.

«Arusaadav, seltsimees diviisikomissar,» lausus major end sirgu ajades. «Aga minul . . . aga meil lubate alustada?»

«Alustage.»

Major ja leitnant lahkusid vaikides toast.

Vasnetsov võttis istet, ja osutades siis teisele toolile, lausus ta:

«Istuge, seltsimees Surovtsev, ja ajame juttu . . .» Seejärel nööpis ta oma kasuka eest lahti, toetus siis küünarnukkidega lauale ja küsis: «Millal te Dubrovkalt lahkusite?»

«Eile öösel. See tähendab, täna,» vastas Surovtsev. «Aratati nagu häire ajal . . . Käskkiri «kolmkümmend — kakskümmend viis».»

«See on tähtis käskkiri,» lausus Vasnetsov.

«Väga tähtis, seltsimees diviisikomissar,» lausus Surovtsev kibestunult. «Hakata reservis logelema, kui iga minut on kallis.»

Ta sai aru küll, et tal pole õigust Sõjanõukogu liikmega selliselt rääkida, et diviisikomissar võib iga hetk talle käsu anda: «Püsti ja valvel!»

Kuid Vasnetsov, nagu paistis, ei pööranud kapteni väljakutsuvale toonile mingit tähelepanu.

«See on väga tähtis käskkiri,» kordas ta tähelepanelikult Surovtsevile otsa vaadates ja küsis siis: «Kas te . . . Leningradi juba nägite?»

«Nägin küll . . . Kõike nägin! . . .»

«Mida te siis nägite?» küsis Vasnetsov oma tihedaid musti kulmusid ninajuurele kokku tõmmates.

«Nägin surma! Igal pool vaid surma! . . .»

Ja Surovtsevi vallutas soov kõike, mis ta südant täitis, kohe välja laduda.

«Nägin kelkusid! Väikesi, mitmevärvilisi kelkusid, millega vanasti lapsi sõidutati. Aga nüüd laipu veetakse! Veetakse ja veetakse, ei tea kuhu!»

«Kas siis teie seal, Nevskaja Dubrovkal, ei teadnudki, mis Leningradis toimub? Kas ma pean teist niimoodi aru saama või?»

«Teadsime. muidugi, kuid see oli vaid jutu järgi, aga nüüd tuleb seda oma silmadega näha... Ümberringi ainult surm ja surm! Trammid ei käi, juhtmed on katki rebitud. Ja ka majad on välja surnud... Näete siis, mida ma nägin, seltsimees diviisikomissar!»

Viimaseid sõnu Surovtsev enam ei rääkinud, vaid otse karjus. Ja hakkas ise erutusest hingeldama.

Vasnetsov vaikis. Seejärel aga ütles ta tasa:

«Tähendab, surma nägite. Igal pool ainult surma... Niiviisi...»

Ja siis sulges ta oma väsinud, punetavate silmavalgetega silmad. Ja Surovtsev märkis endamisi, et diviisikomissari nägu ei erinenud millegipoolest teiste leningradlaste nägudest — see oli samamoodi otse mullakarva hall ja sisselangenud põskedega.

Vasnetsov kergitas nüüd aga laugusid ja hakkas ainiti Surovtsevi silmitsema.

«Tähendab, igal pool on surm,» kordas ta sedapuhku juba mingil teisel, otsekui vaenulikul toonil. «Miks siis, luba küsida, seltsimees kapten, linnas veel sakslasi pole? Vahest kardavad nad surnuid?»

«Kuidas, miks siis?... Meie ju ei lase neid, meie sõjavägi ei lase neid linna!»

«Aga millega see sõjavägi siis võitleb? Ega ometi paljaste kätega?!»

«Muidugi ei võitle ta paljaste kätega,» pomises Surovtsev vastuseks. «Relvi meil on... Ainult tanke enam millegipärast juurde ei tule...»

«Uusi tanke ei ole, see on tõsi,» ütles Vasnetsov noogutades. «Ja ikkagi ei ole sa veel minu küsimusele vastanud. Oled sa selle üle järele mõelnud, kes siis Leningradi rindele neid relvi annab?... Aga mina vastan sulle. Leningrad ise annab. Minu ja sinu Leningrad.»

«Noh, aga kuidas siis?!» hüüdis nüüd Surovtsev. «Kuidas suudavad tehased praegu töötada?... Sellise küsimuse pean ma endale nüüd esitama! Üks asi on seda teada, aga teine asi — oma silmaga näha. Vett ei ole — seda tassitakse Neevast. Elektrienergiat samuti ei ole — näe, siingi põleb tahmalamp! Ja inimesed! Vaevalt hing sees, isegi tuul kõigutab neid käigu pealt!»

«Jah. Sul on õigus. Vett ei ole. Voolu ei ole. Inimestel on vaevalt hing sees. Pole kedagi, kes surnud maha mataks, ja pole neid ka kuhugi matta: maa on kivikõvaks külmunud. Aga relvi me sõjaväele anname! Ja mitte ainult meie rinde jaoks! Abistame veel Moskvatki. On see alles ime, seltsimees kapten Surovtsev.»

«Noh, aga kuidas siis?!»

«Küsid, et kuidas? Mis siis ikka, ma räägin sellest sulle, sest sõjasaladust siin ei ole. Kas sa Sestroretski instrumentaaltehasest oled kuulnud? Ei ole? Noh, oli niisugune tehas. See asub nüüd Smolnõi rajoonis. Seal toodetakse automaate. Sa küsid jällegi, et kuidas? Vastan sulle, et käsitsi. Käsitsi aetakse tööpinke ringi! Käsitsi saetakse detaile! Millistest osadest automaat koosneb, seda sa muidugi tead. Niisiis, kõiki neid osi käsitsi teha ei saa. Veetakse need osad, mida on õnnestunud kokku saada, teise tehasesse. Veetakse kelkudel. Nendelsamadel lastekelkudel. Seal siis need automaadid lõpetataksegi. Aga sealt jõuavad need juba — rindele... Ma näen, et sul on poolkasukas seljas. Ja näen, et see pole vana, sõjaeelne loodang. Kas sa tead, kus see on õmmeldud? See õmmeldi «Komsomolkas». On niisugune õmblusvabrik. Ja sa küsid jällegi, et kuidas? Õmblusnõeltega. Ja külmast kohmetunud kätega. Suurtükitule all. Selleks, et sinul ja su sõjameestel soe oleks. Paljudes tehastes töötavad lapsed. Alaealised lapsed. Tööstuskooli õpilased. Mulle rääkis eile ühe tööstuskooli direktor, et tislerite grupis olid lapsed liimi ära söönud. Olid veel kummipuu ja teisedki närbunud lilled, mis suvest saadik püttidesse olid jäänud, ära söönud... Direktor rääkis veel, et tema sunnib lapsi puhkama, aga nemad ei taha tööpinkide juurest ära minna. Aga pärast varisevad kokku. Näljast. Aga tööpingid ikkagi seisma ei jää. Mitte minutikski. Üks tööline variseb kokku, teine astub tema asemele... Kirovi tehases tehakse polgukahureid ja miine,» jätkas Vasnetsov, «aga tead sa kah, kus Kirovi tehas asub? Just sakslaste külje all. Sa küsid, kuidas neid tehakse? Aga nii nagu teisteski tehastes: monteeritakse kokku blokkstantsid, pannakse tööle gaasigeneraatorid ja seatakse mootorid üles, et saada energiat. Imevähe küll, aga ikkagi saadakse! Ja kes siis kõike seda teevad? Kas surnud või?! Ja sina räägid,

et Leningradis valitseb praegu surm?! Ei, Surovtsev, mitte surm, vaid elu!»

Vankumatu veendumus, millega Vasnetsov rääkis, ei vapustanud Surovtsevi vähem kui tema sõnade mõte.

Surovtsev mõistis, et see, mida praegu Vasnetsov talle ütles, oli vastuseks mitte üksnes tema, Surovtsevi ahastavale küsimusele. Partei Leningradi linnakomitee sekretäri kirglikud sõnad olid mõeldud kõigile, kellele paistis, et Leningrad on välja suremas, et tema elujõud on ammendatud.

Ja Surovtsev ütles nüüd:

«Seltsimees diviisikomissar! Te ütlete, et kõik, kes suudavad, teevad tööd. Isegi lapsed ... Aga mina ... Mind, näete, suunati reservi. Või,» küsis ta siis lootusega, «valmistub polk rindele minekuks?»

«Ei, Surovtsev,» vastas Vasnetsov pead vangutades. «Rindele see polk ei lähe.»

«Mida siin, linnas, siis teha on?!»

«Surnuid matta,» vastas Vasnetsov tasa.

«Mis asja?!»

«Saa minust aru, Surovtsev,» lausus Vasnetsov sügavalt kibestunult. «Me veame ööd kui päevad linna toiduaineid. Meid abistab kogu maa ... Kuid trassi pommitatakse ja tulistatakse. Toiduaineid ei jätku ... Tuhanded inimesed surevad düstroofiasse. Sa ju ise nägid, kui palju laipu on tänavatel ... Just sellepärast Sõjanõukogu andiski selle «kolmkümmend — kakskümmend viis» käskkirja välja. Inimesed on vaja maha matta ...»

Alles nüüd Surovtsev taipas, millisesse polku ta oli suunatud ... Ta tahtis midagi öelda, karjuda, kuid sõnad olid kurku kinni jäänud. Lõpuks suutis ta öelda:

«Tähendab, mind määrati hauakaevajaks?!»

«Jah,» vastas Vasnetsov karmilt. «Kui tahad, võid seda nii nimetada. Sa oled vist partei liikmekandidaat? ...»

«Nüüd juba liige ... Nevskaja Dubrovkal astusin.»

«Kuula siis, kommunist Surovtsev. Seda, mida ma polgu komandöride koosseisu nõupidamisel rääkisin, kordan ma nüüd sulle eraldi. On vaja laibad tänavatelt ja majadest kokku koguda ja nad maha matta. See on peaaegu üheks tähtsamaks ja edasilükkamatuks ülesandeks. Kohalikud kaitsesalgad sellega toime ei tule. On vaja vennaskalmusid kaevata. Matmispaigad on Sõjanõukogu otsusega kindlaks määratud: Suur-Ohta rajoon, Serafimovi ja Bogoslovi kalmistud ja Piskarjovi rajoon. Maa on külmunud. Seda

tuleb dünamiidi ja tooli abil lõhata. See on sapööritöö. Me otsustasime mobiliseerida sapööre, endisi metrootöölisi ja pontoneerijaid. Nevskaja Dubrovkal praegu sapöörioid ei ole. Sellepärast sind siia üle toodigi. Ja arvan, et mitte ainult sind üksi.»

«Tähendab ... lõhkamistöödele?» küsis Surovtsev pettunult, sest ta mõistis nüüd juba, et edasised vastuvaidlemised või siis palved oleksid kasutud olnud.

«Mitte ainult. Ma ju ütlesin: ülesandeks on laibad kokku koguda, need ära vedada ja maha matta. Moodustatakse mitu matmiskomandot. Sind, seltsimees Surovtsev, määratakse arvatavasti ühe komando ülemaks. Noh nii, ja ongi kõik.»

Ja Vasnetsov tõusis nüüd ning hakkas oma poolkasukat kinni nööpima.

Tõusis ka Surovtsev. Ta oli kuuldust vapustatud. Matmiskomando! ...

«Ma mõistan, mis su hinges praegu toimub,» lausus Vasnetsov leebelt. «Aga sina võta end pihku. Mõtle ainult sellele: on vaja! Väga vaja! Teist väljapääsu ei ole.»

Nende sõnadega lahkus Vasnetsov toast.

Surovtsev jäi üksi.

Solvumine vaheldus nüüd hirmu ja isegi õudusega. Midagi taolist ei olnud ta tundnud ei Luuga all, Pulkovo kõrgendikul ega siis, kui ta kuuli- ja miinikildude rahe all üle möllava ja sakslaste rakettidest valgustatud Neeva läks, ega ka seal Neeva platsdarmil, kui ta pataljoni rünnakule viis ...

Hetkeks vallutas teda pöörane mõte: minna minema, põgeneda sellest hauakaevajate süngest polgust, minna peitu, aga pärast ilmuda komandantuuri, tribunali, üksköik kuhu ja jutustada ära kõik, nagu oli. Ja las nad siis mõistavad tema üle kohut, las saadavad ta trahviroodu. Ja ta läheks kõhkluseta sinna, kui tal lastaks valida, kas vabatahtlikult trahviroodu või ...

Ei, ega ta surnuid ei kartnud. Ta oli sellega harjunud, ei sõjas tapetakse, nagu ta oli harjunud ka purustatud kahuritega, kõveraks keeratud tankitornidega ja puruks rebitud roomikutega, pommi- ja mürsuaukudega.

Kuid see siin ...

Ta kujutles, kuidas tal tuleb tund tunni ja päev päeva järel korjata üles ja matta maha vanameeste, naiste ja laste laipu ...

Kui põgeneda?! Aga see pole ju võimalik. Üks asi on hospidalist eesliinile jalga lasta, teine asi aga käsutäitmise eest kõrvale hoida. See on juba deserteerimine... Mis siis teha?!

«Saagem tuttavaks, seltsimees kapten,» kuuldus nüüd tema selja taga kellegi hääl.

Surovtsev pööras ümber ja nägi majorit, kes enne koos Vasnetsoviga tuppa oli tulnud.

«Mina olen reservpolgu komandör,» lausus major.

«Kapten Surovtsev,» raporteeris Surovtsev, kätt läkiläki juurde tõstes. «Saabusin teenistuse jätkamiseks.»

Major rääkis jahedalt, asjalikult ja iga sõna kuidagi hakitult, justkui läbi hammaste surudes. Ta näitas Surovtsevile kaardil mingit tundmatut Piskarjovi piirkonda, kus oli ette nähtud matmisteks tranšeesid valmistada. Seejärel tõmbas ta joone ümber linnarajooni, kust Surovtsevi komandol oli ette nähtud laipu kokku korjata. Komandosse kuulusid lõhkajad-sapöörid, autojuhid ja tavaliste laskurväeosade sõjamehed. Surovtsevi käsutuses olid ka veoautod ja ekskavaator.

Surovtsev kuulas majori juttu kuidagi tujutult, koondades kogu oma tähelepanu eelseisvate lõhkamistööde iseloomule, kraavide laiusele ja pikkusele, ja ainult üks kord, siis kui polgu komandör nimetas aadressi, kus asus see komando, kuhu teda suunati, tundis ta mingit hingeliigutust, sest see oli rajoon, kus t o o s a m a hospidal asus ...

Seejärel saatis polgukomandör Surovtsevi teisele korrusele staabi sööklasse. Ei olnud enam lõunasöögi aeg, kuid major käskis uustulnukale süüa anda. Surovtsevile anti neljakandiline musta leiva kuivik, pool taldrikutäit värvilise vee taolist suppi ja pisut rohkem kui lusikatäis hirsiputru.

«Lõunatage ja minge siis oma komandosse,» lausus major hüvasti jättes. «Auto jääb teid all ootama.»

Õuel ootas Surovtsevi tõepoolest poolteisetonnine müriseva mootoriga veoauto. Surovtsev tõmbas lahti kabiiniukse, hüppas astmelauale ja prantsatas dermatiiniga kaetud istmele, millest läbi katkise katte vedrud välja turritasid.

«Sõidame siis!» ütles ta autojuhile, ise sealjuures oma seljakotti põlvedele asetades.

«Kas sõidame kolmandasse staapi, seltsimees komandör?» küsis autojuht.

«Kolmandasse jah,» vastas Surovtsev süngelt noogutades ja märkis endamisi, et autojuht polnud enam noor mees ja et tal oli seljas sinel, mis juba korduvalt oli kasutusel olnud, ja läkiläki oli tal samuti väga vana ja kulunud karvaga.

Nad sõitsid mööda hangedevahelist konarlikku, rindega sarnanevat teed, nii et lihtsalt ei saanud uskuda, et seal kusagil, jää ja lume all, on sile asfaltkate.

Möödujaid polnud näha, nähtavasti sellepärast, et komandanditund oli lähenemas. Autojuht lülis hetkeks tuled sisse ja Surovtsev märkas otse tee ääres lamavat inimest. On ta juba surnud või alles kokku varisenud?...

«Pea kinni! Kas sa ei näe siis?!» hüüdis Surovtsev autojuhile.

Autojuht pööras rooli pisut kõrvale, peatas auto ja hüppas kabiinist välja. Minuti pärast tuli ta tagasi, lõi vaikides käega ja käivitas auto.

Surovtsev tõmbus sisemiselt turri.

«Kas tulite hiljaaegu alles Piiterisse?» küsis autojuht äkitselt. «Vabandage, aga ma ei tea, mis auaste teil on, seltsimees komandör.»

«Kapten,» vastas Surovtsev süngelt. Ja lisas siis: «Ma olen Leningradist pärit.»

«Leningradlane?» küsis autojuht uuesti kahtlevalt.

«Ma ei ole aga ammu enam linnas olnud,» selgitas Surovtsev siis kuidagi süüdlaslikult.

«Ah nii!» venitas autojuht mõistvalt. «Aga kust te siis tagasi tulite?»

«Nevskaja Dubrovkalt,» vastas Surovtsev, ise veendunud, et see nimetus, mida iialgi ei ajalehtedes ega raadios ei olnud mainitud, autojuhile midagi ei ütle.

«Kas sa nägid,» lausus too aga lugupidavalt ja imestunult, «oleme sihukesest kohast kuulnud küll. Seal olevat alles hirmus, nagu räägitakse! Peaksite jumalat tänama, et säärasest põrgust eluga pääsesite.»

Surovtsev muigas endamisi. See vanamees on nähtavasti veendunud, et on olemas mingisugused paigad, kus on veel hirmsam kui päris Leningradis!

«Küllap olete rõõmus, et kuul teist mööda läks?» jätkas autojuht oma juttu.

Surovtsev oleks tahtnud talle öelda, et tema jaoks ei oleks praegu suuremat rõõmu, kui ta saaks minna tagasi sinna Neevale või ükskõik millisesse teise rindelõiku, kuid ta vaikis.

Jutukas autojuht aga jätkas:

«Teie, seltsimees kapten, ärge mõelge, et ma kogu aeg vaid linnas rooli olen keeranud. Ma läksin kahekümne üheksandal juunil rahvakaitsesse. Rahvakaitse teiseks diviisiks nimetati seda siis. Meil oli kangelaslik rahvakaitse! . . . Muidugi olid suuremalt jaolt seal noored. Kuid vanamehi oli seal ka küllalt. Kuidas sa neile ära saad öelda, kui niisugune sõda käib. Püha sõda, nagu laulus lauldakse. Võitlesid nii, võib öelda, et nagu lõvid kohe . . . Aga pärast saadeti mind siia, Piiterisse, tagasi. Öeldi, et ma olevat vana. Solvav, muidugi, kuigi ma sellest ise kah aru saan, ega siis aastaid enam turjalt maha heida.»

«Aga kus te enne sõda töötasite?» küsis Surovtsev ainult selleks, et vanameest oma vaikimisega mitte solvata.

«Ah enne sõda või?» küsis autojuht elavnedes. «Enne sõda oli mul niisugune töö, et kui praegu öelda, siis ei usugi.»

«Missugune siis?» küsis Surovtsev juba mõningase uudishimuga.

«Töötasin kondiitrivabriku garaažis. Samoilovi-nimelises vabrikus. Vahest olete kuulnud? Vedasin laiali komvekke, igat sorti küpsiseid, noh, ja muidugi ka kooke. Oh, küll nende kookidega oli alles tegemist. Tuli need juba enne kukke ja koitu kauplustesse vedada. Oli asjatundjaid, kes kreemi limpsides kohe kindlaks tegid, kas kook on värske või eilne! . . . Esimene asi oli muidugi «Jelissejevi» juurde kõik ära viia ja siis «Gastronoomi» Nevskajal. Seejärel juba kohvik «Nordi» sealsamas kõrval . . .»

«Milleks ta seda küll räägib? Kuidas ta seda suudab?!» mõtles Surovtsev imestunult.

Kuid vanamees oli nähtavasti mälestustest haaratud ja jätkas:

«Või siis ütleme, need kommid «Miška». Lapsed armastasid seda kommi hirmsasti. Magusaks oli šokolaad, aga selle vahel prõksus hammaste all vahvel! Neid riputati uusaasta nääripuu külge . . .»

Ja siis paistis Surovtsevile äkitselt, et ta tõepoolest mingit prõksumist kuulis. See kostis kusagilt altpoolt. Auto rataste alt. «Kas tõesti meie ise? . . .» mõtles Surovtsev, kes ei olnud suuteline isegi mõttes seda välja ütlema.

Surovtsev heitis nüüd pilgu autojuhile. Kuid too vahtis ikka ettepoole, nagu polekski midagi juhtunud.

«Kuidas teie nimi on?» küsis Surovtsev.

«Reservpolgu reamees Voronov.»

«Ei, ma küsin, kuidas teie nimi ja isanimi on?»

«Enne sõda kutsuti mind Stepan Vassiljevitšiks,» vastas autojuht nüüd mingi nukruse varjundiga.

«Stepan Vassiljevitš, kas teie ei tunne . . . hirmu?» libises Surovtsevil nüüd tahtmatult üle huulte.

«Kas siis, kui tulistatakse? Noh, me oleme sellega juba harjunud . . . Aga, näe, näljaga küll kuidagi ei oska harjuda.»

«Oh ei, ma ei küsi seda . . . On ju teie . . . on ju see töö . . . Noh, ühesõnaga surnud . . . laibad . . .»

«Ahah . . .» venitas Voronov nüüd rahulikult, ja nagu Surovtsevile paistis, isegi pettunult. «Aga neid tapetuid ma nägin ju rindel kah küll ja küll.»

«Noh, need olid ju tapetud!» hüüdis Surovtsev. «Nad hukkusid sõjas!»

«Kas siis need polegi sõjas hukkunud? Nood olid sakslase tapetud ja need siin samuti.»

«Kuid nood seal võitlesid!»

«Aga kas need siis kükitasid niisama tagalas või?» küsis Voronov nüüd juba järsult. «Seisid ööd ja päevad tööpinkide taga, kuni nälg nad maha niitis . . . Nad olid võitlejad, nad olid sõdurid!»

Ja need sõnad tungisid Surovtsevile sügavale südamesse ning ta taipas, et see, mis temale kui rindemehele hirmsana oli tundunud ja sisemist värinat esile kutsunud, paistis tänastele leningradlastele harjumuspärasena, täpsemini küll paratamatuna, nagu on sõjas lahingud, haavatasaamised ja surmgi paratamatud. Nad vaatasid neid lumes kangestunud laipu sama pilguga kui tema, Surovtsev, vaatas neid sõjamehi, kes vaenlasega võideldes olid langenud.

Seal, rindel, oli Surovtsev halastamatult kirunud neid sõdureid ja sanitare, kes ei jõudnud lahinguväljalt ära kanda mitte ainult haavatuid, vaid ka surmasaanuid. Ta oli nõudnud, et langenud maha maetaks, olgu kas või kiirustades, aga siiski nii, et hiljem hauda saaks üles leida.

Ja miks siis need, samuti sõjas langenud nõukogude inimesed, pole väärikat matmist ära teeninud? Ja kas siis pole nende kohus, kes ellu on jäänud, selle eest hoolt kanda?!

Sisemine tardumus, millest Surovtsev ei suutnud vabaneda sellest hetkest saadik, kui ta teada sai, millisesse

polku ta oli sattunud, oli nüüd möödumas. Olevik seostus Surovtsevi teadvuses kuidagi korrapealt minevikuga. Luuga, Pulkovo kõrgendik, Dubrovka, hospidal, siis jällegi Dubrovka ja nüüd siis uuesti linn, kõik see oli saamas üheks kõikehaaravaks mõisteks — Leningrad.

«Kuulge,» küsis ta siis endalegi ootamatult ja kiirustades, «kas te Karl Marxi prospektil asuvat hospidali teate?»

«Tean küll. Oleme ka sealt neid välja vedanud . . .»

Voronov ei lõpetanud lauset, kuid Surovtsev taipas, keda või mida nad sealt olid välja vedanud . . .

«Kas te saate sinna sõita?»

«Kui annate käsu, siis sõidan, teie olete ju komandör,» vastas Voronov väärikalt.

. . . Hetkeks seisatas Voronov hospidali avatud värava juures. Just siin, sellel praegu lumme mattunud õuel olidki nad Saveljeviga oma jalutusringe teinud, ja siit olidki nad põiktänavasse lipsanud, ise vaid seda kartes, et neid keegi tagasi ei hüüaks . . .

Praegu oli õu tühi ja lumme mattunud.

«Oodake mind siin!» hüüdis Surovtsev autojuhile ja tõttas mööda ahtakest, lumme tallatud teerada hospidali välisukse poole.

Trepil oli pime. Surovtsev läks teisele korrusele ja liikus edasi mööda koridori, mida kaugetele aknalaudadele paigutatud tahmalambid vaid vaevu valgustasid. Surovtsevil oli millegipärast tunne, et nagu ta õdede toa ukse lahti teeb, näeb ta samal hetkel ka pisikese laua taga istuvat Veerat . . .

Hospidalist lahkudes oli ta püüdnud Veerat unustada. Veera sõnad ja tema lühike vastus: «Jah, armastan,» Surovtsevi areldi küsimusele: «Kas te kedagi armastate?» — oli kõik otsustanud. Kuid nüüd kihutas Surovtsevi takka ainus soov — Veerat näha.

«Miks siin koridoris nii tühi ja vaikne on?» mõtles Surovtsev endamisi. Ta paotas ühe palati ust. Seal vilkus samuti üksildane tahmalambituluke. Selle valgel nägi Surovtsev vooditel haavatuid, kel teki peale veel poolkasukas või sinel oli võetud. Mitte ükski neist ei liigutanud end ega pööranud avaneva ukse kägina peale peadki . . . Surovtsev seisis mõne sekundi paigal ja silmitses neid külma ja nälja poolt aheldatud liikumatult lamavaid inimesi, siis aga tõmbas ukse hiljukesi kinni ja läks pooleldi joostes õdede toa poole.

. . . Sellesama pisikese laua taga ei istunud aga Veera, vaid keegi valges kitlis võõras naine. Surovtsevile paistis, et see naine tukkus.

«Vabandage, ma . . .» lausus Surovtsev.

Naine tõstis pea ja vaatas talle poolsuletud laugude alt otsa.

«Ma tahaksin näha . . .» ütles Surovtsev.

Ja takerdus siis. Tal oli hirm Veera nime öelda. Alles nüüd andis ta endale selgesti aru selle kohta, et ta võib ju vastuseks kuulda: «On surnud».

«Ma ei saanud aru, keda te soovite näha, seltsimees?» küsis nüüd too naine.

«Veerat! Veera Koroljovat!» hüüdis Surovtsev ahastavalt.

«Koroljovat? Praegu teda siin ei ole,» vastas naine.

«Ta on elus!» vilksatas Surovtsevi teadvusse mõte. «Tähendab, ta on elus!»

«Aga kus ta siis on?» küsis Surovtsev nüüd rutakalt.

«Hospidali ülema juures.»

«See on ju kolmandal korrusel? Aitäh, ma kohe . . .»

«Oodake! Kes te õieti olete, seltsimees?»

«Ma olen Surovtsev, kapten Surovtsev, ma lamasin siin teie hospidalis. Aga nüüd tulin Leningradi tagasi. Ühesõnaga, tahaksin Veerat näha . . .»

«Koroljovat ei ole praegu hospidalis,» selgitas naine kannatlikult, kuid ükskõikselt. «Ta on Osminini, hospidali ülema korteris. Osminin on haige.»

«Kas ma võin Veerale kirja jätta?» küsis Surovtsev nüüd pettunult.

«Jätke.»

«Kuid . . . ma palun paberit.»

Naine tõstis pikkamisi, otsekui suure vaevaga, käed põlvedelt, kobas siis pihkudega, justkui pime, laua peal ringi ja nihutas Surovtsevi poole ühe paberilehe.

Surovtsev võttis pliiatsi ja jäi jahmunult mõtlema, et mida ta peaks kirjutama?

Lõpuks ta siiski otsustas ja alustas nii:

«Tervist, Veera!

See olen mina, kapten Surovtsev, kas mäletate, see, kes teie hospidalist ära põgenes. Aga nüüd tulin eesliinilt tagasi, mind määrati Leningradi. Tulin Teid vaatama, aga ei leidnud Teid eest. Loodan, et Teil on kõik hästi, kuivõrd Leningradis praegu üldse midagi hästi saab olla.

V. Surovtsev.»

Mõelnud siis veidi, võttis ta taskust oma komandeeri mistunnistuse, mille pöördel oli talle majori poolt diktee ritud aadress. Ja kirjutas siis: «Asun aadressil . . .», mur dis paberi kokku ja ulatas selle tollele naisele.

«Ma väga palun, andke see edasi!»

. . . Ja nüüd siis seisiski Veera tema ees.

«. . . Kas teid ammu välja kutsuti?» kordas Surovtsev mõtlikult Veera küsimust. «Praegu paistab mulle, et väga ammu.»

Surovtsev raputas nüüd pead, et tõrjuda eemale mälestusi, ja ütles siis tusaselt:

«Võib sõita. On aeg.»

Ta läks seina äärde ja võttis sealt naela otsast oma poolkasuka.

XIII

«Kulla Volodja,» hüüdsin nüüd mina, «milleks te peaksite ise sinna kaasa sõitma? Teil on kindlasti kiireid asjatoimetusi! Aitäh teile auto eest, aga kui sõdurid pealegi aitavad, siis . . .»

«Sõidame!» katkestas Surovtsev minu jutu.

Me läksime trepist alla ja jõudsime tänavale.

Välisukse juures nägin ma furgoonautot, millel punased ristid külgedel.

«Kust neil see meditsiiniline transport pärit on?» mõtlesin ma veel imestunult. «See pole ju hospidal. Muide, on täiesti võimalik, et selles polgus on ka oma sanitaarosakond.»

Auto juures seisid kaks sõdurit, ühel sinel, teisel poolkasukas seljas. Kui Surovtsev neile lähenes, võtsid mehed valvelseisangu ja see, kel poolkasukas seljas oli ja kes nähtavasti oli auastmelt vanem, ütles nüüd valjusti:

«Seltsimees kapten! Teie korraldusel . . .»

«Kas teil kirstu saada õnnestus?» katkestas Surovtsev teda küsimusega.

«Kirstu saime, seltsimees kapten. Kõigest kaks tükki oligi jäänud. Leitnant käskis, et . . .»

Surovtsev ei kuulanud ta juttu lõpuni, lõi vaid käega, ja pöördudes siis minu poole, ütles:

«Teil tuleb furgoonis sõita, Veera. Mina pean kabiinis olema. Niisugune on kord.»

«Muidugi, muidugi, seltsimees kapten,» ütlesin ma rutakalt, söandamata sõdurite kuuldes Surovtsevi nimepidi nimetada.

«Kuidas see aadress on?» küsis ta siis.

«Moika, Moika kaldapealne! Nevski prospekti nurgal pidage kinni, ma siis näitan seda maja.»

«Istuge kiiremini peale.»

Ma läksin ümber furgooni. Selle tagauks oli lahti ja selleni viis kolm metallastet.

Ma ronisin ruttu seda redelit mööda üles, astusin siis pimedusse ja lõin kohe millegi vastu jala valusasti ära. Siis taipasin, et see on kirst, kuid ei tundnud mingit hirmu. Vilksatas vaid mõte, et kui ma enne sõda oleksin pimedas niiviisi vastu kirstu põrganud . . . Kuid siis ei olnud ei tulistamisi ega ka laipu tänavail . . .

Ukseavasse ilmus nüüd too sinelis sõdur. Ta ronis furgooni, tema kannul ka teine sõdur.

«Miks te seisate?» küsis esimene mees. «Siin on ju külgedel pingid, istuge ometi!»

Ma leidsin käsikaudu pingi ja istusin. Sõjamehed võtsid vastaspingil kohad sisse. Keegi neist tõmbas paukudes ukse kinni. Mootor hakkas mürisema. Auto liikus paigast.

Mõnda aega sõitsime vaikides. Muide, ma isegi ei märganud seda . . . Kummaline küll, ma viisin Fjodor Vassiljevitšile kirstu, kuid ei suutnud ise ikka veel uskuda, et teda enam elus ei ole . . . Ikka ja jälle meenus mulle, kuidas ma esimest korda tema juurde olin tulnud, seejärel aga teist korda, ja kuidas me siis kaardilt Sinjavinot otsisime . . . Mina veel püüdsin teda veenda, et blokaadirõngast murtakse läbi kas siis täna või juba homme . . . Kuid ma ju uskusin seda siis ise samuti, ja meil hospidalis uskusid ka kõik, ja Volodja, kes otse «platsdarmilt» meile sattus, uskus samuti . . .

Kui palju aega sellest nüüd siis möödas on? Praegu paistis mulle, et ma olen terve igaviku külma käes ja fahmalampide valgel elanud . . .

«Keda me matma hakkame?» küsis nüüd üks meestest.

«Ühte inimest . . .» vastasin ma hajameelselt, sest olin oma mõtetesse vajunud.

«Arusaadav, et inimest. Kas mõnda kindralit või?»

«Miks siis kindralit?»

«Noh . . . kirst, furgoon . . . ja kapten ise sõidab ka veel kaasa.»

Jah, kirst oli praegu ju haruldane asi. Mis kirstudest siin juttu sai olla! Neid lihtsalt ei olnud millestki teha. Kõik, mis veel põletada kõlbas, jätsid elavad endale. Ahjude tarbeks. Surnud enam külma ei tundnud . . .

«See on tuntud Leningradi arhitekt,» laususin siis, märkamata, et püüan end kuidagi õigustada. «Ta oli väga tore inimene.»

«Kas sai killuga pihta?» uudistas toosama sõdur nüüd asjalikult. Ta hääl oli tuhm ja kähisev.

«Ei saanud,» vastasin mina, «nälg tegi oma töö. Nähtavasti ei pidanud süda vastu.»

«Aga kes ta teile oli? Kas sugulane?»

«Jah,» vastasin ma pärast pausi, «sugulane, jah.»

«Mitte kellegi peale see neetu ka ei halasta,» lausus nüüd teine sõdur, «ei noortele ega vanadele . . . Kus te ise teenite?»

«Hospidalis.»

«Tähendab, meie moodi, surmaga kõrvuti.»

Mulle meenus nüüd, et Surovtsev oli leitnandile lõhkajatest-sapööridest rääkinud. Küllap tegeleb tema väeosa lõhkemata jäänud pommide ja mürskude kahjutuks tegemisega. On ta ju sapöör . . . See on väga ohtlik töö. Sellest, et sakslased kasutavad mingeid erilisi, elektromagnetilisi miine, olin ma haavatutelt juba korduvalt kuulnud.

«Teid on nüüd vist väga tähtsa töö juurest eemale kistud . . .» ütlesin ma süüdlaslikult.

«Aga see ongi meie töö,» vastas käheda häälega sõdur.

«Mis on teie töö?» küsisin ma nõutult.

«Kas teie siis ei teagi? Aga miks te siis just meie juurde tulite?»

«Ma lihtsalt tahtsin paluda kaptenit,» pomisesin ma jahmunult, «aidata mul autot saada. Tema, noh, kapten Surovtsev, lamas kunagi meie hospidalis.»

«Mina arvan nii, et kui peamine lahing algab, peaks meist löögipataljoni moodustama.»

«Kui sina, Stepanuškin, selleks ajaks veel vintpüssi käes jaksad hoida,» ütles teine sõdur.

«Siis närin hammastega fašistil kõri läbi, kui püssi ei jõua hoida. Igaühe eest, keda ma oma auto peale olen laadinud!»

Ja siis ma taipasin. Sain kõigest aru. Surovtsev juhtis mingit allüksust, kelle kohustuseks oli surnute matmine! . . . Kuidas ma küll varem selle peale ei tulnud?!

Sellepärast siis Surovtsevi korraldus furgoonauto ja kirst valmis seada, kõlaski nii asjalikult ja harjumuspäraselt . . . «See just ongi meie töö . . .» Kui kohutav töö!

Auto vähendas kiirust ja jäi seisma.

Furgooni uks avanes ja ma nägin ukse nelinurgas Surovtsevi.

«Ongi Moika, Veera. Kuhu nüüd edasi sõita?» küsis Surovtsev.

Ma kummardusin autost välja, vaatasin ringi ja ütlesin:

«Nüüd kohe üle silla vasakule. Paremale kaldale. Ma ei mäleta, mitmes maja see nurga pealt on. Teie sõitke edasi, aga mina vaatan siit.»

«Hästi,» vastas Surovtsev ja kadus siis. Auto liikus uuesti paigast.

«Siin ongi!» hüüdsin ma, kui me tuttava maja ette jõudsime. Üks sõduritest koputas autojuhikabiini seinale.

Jõudes sama välisukse juurde, kust ma tund või pooleist tundi tagasi välja olin jooksnud, kujutlesin ma õudse konkreetsusega seda pilti, mida ma seal, üleval, nüüd näen. «Aga kui ma ise ei lähekski sinna, vaid saadaksin Surovtsevi koos meestega ja ootaksin ise siin, kuni nad kirstu alla toovad?» mõtlesin ma kõhklemisi. Kuid siis tuli mõte, et see oleks minu poolt reetmine.

«Tulge minu järel,» ütlesin ma välisuksest sisse astudes.

Surovtsev süütas taskulambi ja siis oli näha, kuidas kõik ümberringi oli härmaga kaetud. Paistis nii, nagu ei oleks seda treppi mööda paljude päevade vältel keegi käinud ja neid käsipuid puutunud.

Minema joostes olin ma korteriukse lahti jätnud, ja lahti oli ta veel praegugi. Ma hüüdsin:

«Aljoša!»

Aga keegi ei vastanud.

Kas Aleksei tõesti ära läks, siin vastu ei pidanud, ei suutnud tühjas ja pimedas korteris surnuga kahekesi olla? . . .

Ma hüüdsin nüüd valjemini:

«Aljoša!»

«Ja-jah, ma olen siin, kohe tulen!» kõlas vastus ja ma ohkasin kergendatult.

Minu kannul tulnud Surovtsev hüüdis nüüd ootamatult valjusti:

«Tervist, seltsimees major!»

«Kes see on?» küsis Aleksei nõutult, ise talle näkku suunatud taskulambi valguskiires silmi kissitades.

«See olen ju mina, kapten Surovtsev!» ütles Volodja rõõmsalt.

«Surovtsev?! On see alles lugu!» ahhetas Aleksei üllatusest. «Korista ometi see paganama lamp ära!»

Nad embasid teineteist.

Ma mõistsin, et rindesõbrad ei saa teisiti, kui peavad kohtumisel rõõmustama. Kuid praegu ajas see mind turri. Mulle paistis, nagu väljendaksid Aleksei ja Surovtsev teineteisele õlale patsutades mingit lugupidamatust seal kaugemal toas lamava surnud Fjodor Vassiljevitši suhtes . . .

«Noh, aitab nüüd, seltsimehed,» laususin ma jahedalt, «meid oodatakse . . .»

See oli kohatu lause. Meid ei oodanud keegi. Sellele, kelle pärast me siin olime, oli juba kõik ükstapuha. Kuid mina seda küll kuidagi enesele selgeks teha ei saanud.

Surovtsev pani oma taskulambi uuesti põlema. Valguskiir kiskus pimedusest lagedale riidevarna, kus sõjaväesinel rippus.

Surovtsev küsis nüüd nõutult:

«Kas ta siis . . . tõesti sõjaväelane oli? Te ju rääkisite, et ta oli juba vana mees?»

«Ta oli rahvakaitses,» vastasin mina. «Läheme nüüd.»

Kabinetis põles tahmalamp nagu ennegi.

«Noh, näete,» ütlesin ma Surovtsevile, käega diivani poole viibates.

Surovtsev suunas taskulambi valguskiire sinna.

Ma ei tahtnud vaadata, aga ei pidanud vastu ja vaatasin siiski. Vaatasin . . .

Fjodor Vassiljevitš paistis mulle nii väikesena, palju väiksemana kui ta elusalt oli. Ta lamas selili, pea alla oli talle must nahkne padi asetatud, aga käed pisut allpool rinda kokku pandud.

Ma silmitsesin ainiti tema kokkukuivanud ja peaaegu mustaks muutunud nägu ega tundnud midagi peale kibestumise.

Samasuguse tundega olin ma ka haavadesse surnud sõdureid ja komandöre silmitsenud . . .

See ei tulnud küll korrapealt. Esialgu oli iga surm hospidalis olnud mulle vapustuseks. Ma lihtsalt ei võinud mõelda sellele, et nendel inimestel terve elu alles ees oleks seisnud, et neil jäid maha perekonnad, naised, emad ja lapsed, kes neid ootavad, kuid nüüd enam iialgi neid

ära oodata ei jõua. Suutsin vaid suurivaevu pisaraid tagasi hoida ja mul oli raske tööd teha.

Siis aga hakkasin end sellega lohutama, et mõtlesin mõrtsukale karistuse välja. Ma ju ei teadnud, kes see mõrtsukas oli, kas ohvitser, jalaväelane, lendur või suurtükiväelane. Nad kõik olid minu jaoks ühte nägu, nad kõik olid sarnased nendega, kes saabastega kolistades, naerdes ja omavahel lõkerdades seal, Klepikis, trepist üles pööningule tulid . . . Nägin siis nende higiseid nägusid, ilatsevaid suid, ja nägin neid niikaua, kuni nad kõik ühte sulasid . . .

Ja nüüd paistis mulle, et Fjodor Vassiljevitši elu katkestas toosama mõrtsukas. Toosama naeru lõkerdav, määrdunud, hallikasrohelises mundris ja rautatud saabastega sakslane . . .

«Noh,» kuulsin ma siis nagu kusagilt eemalt Surovtsevi häält, «ma siis lähen ja kutsun sõdurid siia.»

Ja ta läkski, endale taskulambiga teed valgustades.

Aljoša tuli nüüd minu juurde, võttis mul õlgade ümbert kinni, pööras mind siis leebelt, aga kindlalt enda poole ja vaatas mulle otsa.

Ja mulle meenus siis, et olin talle kõik ära rääkinud. Kõik! Nüüd ta siis teab seda, mida isegi mu kadunud ema ei teadnud, mida ei tea mu isa, nüüd teab ta seda, mida ma ei julgenud öelda isegi inimesele, keda ma kunagi olin armastanud . . .

«See kõik läheb üle, Veera,» ütles Aleksei mulle tasa.

«Millal? Millal siis, Aljoša?» hüüdsin ma ahastades.

«Sa tahad, et ma sulle tõtt räägin? Mitte üksnes ei lohutaks, vaid tõtt ütleksin? . . . Kuula siis: võit peseb kõik maha. Kogu mustuse ja kogu jõleduse, mille nad meie maale on toonud. Ja selles ongi kogu tõde ja lohutus. Teist võimalust ei ole.»

Ma toetasin oma näo ta poolkasuka vastu ja unustasin hetkeks, kus ma üldse olen . . . Ma soovisin ainult ühte, seista kaua, lõpmatuseni niiviisi, ise teades, et Aljoša mu kõrval seisab . . .

«Tulge siia!» kostis siis Surovtsevi asjalik hääl.

Ma hüppasin nüüd Aljošast eemale.

Surovtsev astus tuppa ja kaks sõdurit tema kannul. Mehed kandsid kirstu.

«Tooge siia,» ütles Surovtsev ja libistas taskulambi kiire diivanile, kus surnud Valitski lamas.

Sõdurid asetasid kirstu diivani ette, võtsid sellel kaane pealt ja panid kõrvale . . .

Ma pöörasin nüüd pea ära.

Aga kui ma uuesti pea diivani poole pöörasin, lamas Fjodor Vassiljevitš juba kirstus ning sõdurid hoidsid kirstu kaant, valmistudes seda peale panema.

«Oodake!» hüüdis Aleksei nüüd ootamatult valjusti. «Pange kaas tagasi põrandale.»

Sõdurid vaatasid nõutult tema otsa, kuid täitsid selle korralduse.

«Teate, seltsimehed, milles on asi,» jätkas nüüd Aleksei. «Lauale on jäänud mingid, noh . . . paberilehed . . . Näete, siin . . .»

Me läksime laua juurde. Seal oli pakk pabereid. Ma võtsin need paberid kätte ja viisin lambi juurde. Need olid noodsamad joonised . . . Tulevase Võidu monumendi eskiisid.

Ma asusin neid lehti pikkamisi läbi vaatama. Kõigil lehtedel oli kujutatud ikka üht ja sedasama, ainult erinevates variantides: sõdur seisab, kasukas seljas ja vintpüss käes, sõdur vormipluusis ja kuklasse lükatud pilotkaga, automaat vastu rinda surutud, ja jällegi sõdur, sedapuhku juba lehviva lipuga.

«Ma tean, ma tean neid jooniseid!» hüüdsin ma nüüd. «Ta näitas neid mulle. Rääkis veel, et pärast sõda, noh, pärast võitu, võib-olla otsustatakse uus Võidukaar üles seada . . . Või siis monument püstitada . . .»

«Kas ta tegi seda siis . . . mõne tellimuse järgi või?» küsis Surovtsev.

«Ei teinud. Ta oli arhitekt, mitte kunstnik. Ta pidas neid eskiise nõrkadeks, kunstiliselt küündimatuteks, kuid ei saanud neid ka joonistamata jätta: lootis, et nad siiski kõlbavad. Küllap need joonistused aitasid tal eladagi.»

«Tuleb välja, et ta viimase hetkeni veel võidusse uskus,» lausus nüüd üks sõduritest, too käheda häälega mees.

«Luba, ma vaatan neid veel korraks,» ütles Aleksei.

Ma ulatasin talle joonistused.

«Näe, see meeldis mulle siis kõige rohkem,» ütlesin ma.

«Kuid siia alla on ju midagi kirjutatud!» hüüdis Aleksei ja tõstis joonistuse lambile lähemale.

«Mida sinna on kirjutatud?»

«Oota, käekiri on väga segane,» vastas Aleksei paberi

kohale kummardudes. Lõpuks ütles ta: «Siia on kirjutatud: «S. A. Vasnetsovile edasi anda».»

«Kes see on?» küsisin mina.

«Vasnetsov? . . .» kordas Aljoša mõtlikult. «Mina tean ühtainsat Vasnetsovi . . . Kuid see on linnakomitee sekretär, Sõjanõukogu liige . . . Teda kutsutakse Sergei Afanasjevitšiks. Ja siin on samuti «S. A.» . . . Aga miks siis temale? Mis temal sellega ühist võib olla . . .»

«Anna see leht mulle!» hüüdsin ma kätt sirutades.

«Milleks sinule?»

«Ma täidan tema soovi,» vastasin mina, kuigi mul aimugi ei olnud, mil viisil ma selle joonistuse Vasnetsovile endale üle saan anda.

Aljoša kehitas õlgu, andis siis paberilehe minule ja asus ise teisi vaatama. Nähtavasti lootis ta ka nendelt mingeid kirjutisi leida.

«Vaata siia,» ütles ta, «igale poole on sõdur joonistatud, «aga siin on, näe, naine . . .»

«Kas sulle ei paista,» küsis ta siis tasa, «et selle naise nägu millegi poolest . . . sind meenutab?»

Ma kahmasin tema käest joonistuse. Jah, seal oli tõepoolest kujutatud vatikuues naist, kel sõjaväerihm tihedalt vööl ja läkiläki peas. Selle naise nägu oli tõesti millegipoolest minuga sarnane, ainult see paistis vanem olevat . . .

«Ma jätan need kaks joonistust enda kätte,» ütlesin mina, tundes ise, kuidas ma kohe nutma puhken.

«Aga mida me nende ülejäänutega teeme?» küsis Aljoša.

«Aga mina arvan nii, seltsimees major,» ütles nüüd Stepanuškin, «et need tuleks talle rinnale panna.» Ja kordas siis juba veendunult: «Jah, rinnale panna!»

«Noh, kuidas on, Veera?» küsis Aleksei. «See jääb sinu otsustada.»

«Jah,» sain ma suurivaevu lausuda.

Ma võtsin Aleksei käest paberilehtede paki, läksin kirstu juurde ja panin selle Fjodor Vassiljevitši rinnale.

Ajasin end siis sirgu, pöördusin ringi ja ütlesin:

«Ongi kõik.»

«Tegutsege!» käsutas Surovtsev.

Vaikuses oli kuulda vasarate kopsimist, sõdurid lõid kirstukaant naeltega kinni . . .

«Viige nüüd välja!» kostis minu selja taga.

Sõdurid tõstsid kirstu üles ja kandsid välisukse poole.

Kui me kõik laiale trepimademele jõudsime, ütles Surovtsev ootamatult:

«Aga kuidas korteriga jääb? Kas kellelgi võti on? Kord näeb ette, et uks tuleb lukustada ja võti majavalitsusele üle anda.»

Tema hääletooni argipäevsus ja asjalikkus hämmastasid mind. Kuid samas meenus mulle, et Surovtsevi hirmus töö selles seisiski, et inimesi matta, ja korterist rääkides järgis ta nähtavasti sellekohaseid instruktsioone.

«Kui me siia tulime, ei olnud uks lukustatud,» laususin mina. Ja siis tärkas mulle pähe äkiline oletus: «Nähtavasti tundis ta, et hakkab surema ja avas siis ukse selleks, et . . . ühesõnaga, selleks, et . . .»

Ma ei suutnud lauset lõpetada. Mind lämmatasid jällegi pisarad.

«Oodake,» lausus Aljoša. «Surovtsev, näita siia tuld.»

Ja siis hakkas ta ukselukku uurima.

«Nii ongi,» lausus ta rahulolevalt. «Lukuriiv oli triklisse vajutatud. Me tõmbame nüüd ukse kinni, aga homme teatad sina, kapten, sellest, kellele vaja.»

Ja Aljoša lõi ukse kõvasti kinni. Aga mulle tundus, nagu oleks kirstule nüüd veel üks ja viimane nael sisse löödud.

Kui me kirstu tänavale kandsime, kuulsin ma, kuidas Aleksei Surovtsevile tasa ütles:

«Kas sa tookord Luuga all võisid arvata, et sul surnumatjaks tuleb hakata?!»

«Keegi peab ka hukkunuid matma,» vastas Surovtsev talle. «Sõjal on palju nägusid. Ja üks neist vaatabki nüüd siin meile vastu.»

Siis läks ta ümber auto ja ütles kabiinis istuvale autojuhile:

«Piskarjovkale!»

Me sõitsime väga kaua. Ma ei pidanud vastu, palusin Aljošat tikust tuld tõmmata ja vaatasin kella. Kell hakkas kümme saama. Esimest korda tuli mõte, et nii ma ei jõua õigeks ajaks hospidalisse tagasi.

«Kus see . . . Piskarjovka asub?» küsisin ma.

«Pole aimugi,» vastas Aljoša. «Pole iialgi niisugust nime kuulnud.»

«Vähe on neid, kes seda kuulda võisidki, seltsimees major,» kostis nüüd pimedusest Stepanuškini hääl, «oli seal üks väike küla või mis ta oli.»

«Noh, aga kuspool siis?»

«Kui lihtsalt öelda, siis kaugel linnaservas. Aga kui sõjaväe korra kohaselt öelda, siis asub see kirdes, meie kaartide järgi «A-5» ruudus.»

«Ja kas sinna maetakse siis nüüd inimesi?»

«Mitte ainult sinna. Ka Suur-Ohtale ja ka Serafimovskajale ja Bogoslovskajale . . . ja veel paljudesse muudesse paikadesse. Meie väeosal on Piskarjovkal oma kvadraat.»

Siis vaikisime jällegi. Oli vaid kuulda, kuidas kirst kolksus, kui auto teekonarustel hüples. Just selle järgi, et auto hakkas järjest tihedamini mingitesse lohkudesse vajuma või siis kippus käigu pealt sisse jääma, taipasingi ma, et me enam tänavatel ei sõida, vaid juba linna piiridest väljas oleme.

Lõpuks auto peatus. Kääksus kabiini uks, seejärel avanes ka meiepoolne uks.

«Tooge nüüd välja!» käsutas Surovtsev.

Mina ja Aljoša ronisime esimestena maha. Oli ere kuuvalge öö. Ma vaatasin ringi. Paremal ja vasakul seisid siit pisut eemal talumajad, mis peaaegu pimedate akendeni lumme olid uppunud. Eespool, meist umbes viiekümne meetri kaugusel, kõrgus ühe tulba küljes puust tahvel ja mulle tuli mõte, et see peaks mingi teetähis olema. Tee muutus seal kitsamaks, tee ääres seisid puude virnad. Veelgi kaugemal nägin ma inimesi, kel olid labidad käes.

«Võtke nüüd!» kuulsin ma Surovtsevi korraldust ja kui ma furgoonauto poole pöördusin, nägin ma, et sõdurid juba kirstu välja kannavad.

Surovtsev ja Aljoša olid samuti kirstule õla alla pannud, ka mina jooksin nüüd sinna, et aidata, aga Surovtsev ütles mulle karmilt:

«Minge eemale, Veera, ärge segage.»

Nad asetasid kirstu lumele.

«Mine kutsu seersant Frolov siia,» käskis Surovtsev Stepanuškini.

«Kuulen!» vastas too ja hakkas teed mööda edasi jooksma.

Kuid nähtavasti polnud jooksmine talle jõukohane. Jooksnud umbes viis meetrit, mitte rohkem, hakkas ta pikkamisi edasi astuma.

Möödus oma viisteist minutit, enne kui ta tagasi jõudis ühe teise sõjamehe saatel, kes Surovtsevile lähenedes raporteeris:

«Vanemseersant Frolov saabus teie korraldusel.»

«Näete, siin,» lausus Surovtsev kirstule osutades ja lisas siis: «Omaette matta.»

«Kuulen, seltsimees kapten. Tähendab, tuleb lõhata.»

«Kas lõhkajad on kohal?»

«Just nii. Alles tegid puurauke. On vaja uus tranšee lõhata. Need on juba ääretasa täis. Hommikul tuleb buldooser ja tasandab ära. Aga senikaua töötame labidatega . . .»

«Tõstke üles!» käskis jälle Surovtsev.

Sõdurid ja Aleksei tõstsid kirstu õlgadele ja kandsid seda edasi.

Mina läksin koos Surovtseviga nende kannul.

Niiviisi kõndisime umbes kolmkümmend meetrit, ja kui me siis olime jõudnud sinna nende virnadeni, mis mulle eemalt puuriitadena olid paistnud, taipasin ma, et need polnudki puuhalud, vaid virna laotud surnukehad! Kangestunud ja kössis surnud inimesed nendes riietes, milles surm neid parasjagu oli tabanud! Laibad täitsid ka ääreni tranšeesid, millest me praegu mööda läksime. See oli õudne, kuuvalgusest kollakas, vaikiv surnute maailm . . .

Puust tahvli juurde jõudes märkasin ma, et sinna oli punase värviga, millest külmunud värvinired alla jooksid, kirjutatud:

«ÄRGE NUTKE TAGA LANGENUD SÕJAMEHI!»

Ja mulle viirastus, et need on kirjutatud verega.

Kirst kanti laipadest tulvil tranšee äärde ja pandi sinna lumele maha.

Samas lähedal kükitas kaks sõdurit. Nad võtsid oma presentpaunadest padruneid ja panid need puuraukudesse. Puuraukude avadest venisid mööda lund süütenöörid. Surovtsevi märgates tõusid sõdurid püsti, aga Surovtsev viipas neile ja ütles:

«Jätkake oma tööd.»

Ja siis ma äkitselt otsustasingi . . .

«Seltsimees Surovtsev,» ütlesin ma, kuuldes ise, kuidas mu hääl kuidagi võõraks oli muutunud, «teda tuleks siiski ühishauda matta. Ta ise tahtis seda.»

Ma ei rääkinud õigust. Ma ei olnud Fjodor Vassiljevitšiga iialgi surmast rääkinud, vaid ainult elust.

Ma lihtsalt ei andnud endale aru sellest, mis sundis mind neid sõnu lausuma. Arvatavasti see teadmine, et

Valitski oli osake Leningradist, et ta elas ja võitles koos teiste leningradlastega kuni viimase hingetõmbeni.

«Senikaua, kui ta suutis, oli ta koos elavatega. Ja las ta lamab nüüd siis koos nendega, kes on hukkunud.»

«Tegutsege,» käsutas Surovtsev sõdureid ja käskis meil eemale minna ja lumme pikali heita. Lamades nägin ma, kuidas üks lõhkajatest lõikas noaga süütenööri serva maha. Süttis tikutule leek. Lõhkajad jooksid eemale ja heitsid siis pikali. Mõne sekundi pärast kärgatas plahvatus ning lume- ja mullasammas paiskus taeva poole. Seejärel kostis veel kaks plahvatusemürinat.

Me tõusime üles ja läksime praegu tekkinud uue tranšee servale.

«Laske kirst alla!» käsutas Surovtsev sõdureid.

Sõdurid pühkisid kirstult millegipärast maha mullakamakad, mis plahvatuse ajal sinna peale olid langenud, ja lasksid siis kirstu tranšeesse. Seejärel vaatasid nad küsivalt Surovtsevi poole.

«Oelge, et nad tranšeed edasi täidaksid,» lausus ta, sõnu läbi hammaste surudes, ja ütles siis meie poole pöördudes: «Ongi kõik. Lähme nüüd.»

Ma võtsin peotäie lund ja heitsin selle sinna, alla, seal sügaval mustavale kirstukaanele.

«Lähme nüüd, Veerake!» kostis otse mu kõrva juures Aleksei hääl.

«Mine, Aljoša. Ma tulen kohe.»

«Hakkame minema, Veera,» ütles minu juurde astudes ka Surovtsev, «on aeg!»

«Ja-jah,» vastasin ma noogutades, «muidugi on vaja minna . . . Aitäh, Volodja . . .»

Me läksime pikkamisi Aleksei kannul.

«Tähendab . . . jõudsite ära oodata?» küsis Surovtsev äkitselt. «Tähendab, te ikkagi ootasite teda? . . .»

Mõnda aega ma vaikisin. Siis aga ütlesin tasa:

«Jah. Ootasin teda.»

III OSA

I

Uue, 1942. aasta eel võtsid Leningradi rinde Sõjanõukogu ja partei oblastikomitee esmakordselt kogu selle aja jooksul vastu otsuse elanikkonna leivanormi suurendamiseks. Normilisa oli küll tühine, kõigest 50 grammi töölistele ja 75 grammi juba äärmise kurnatuse piirini jõudnud teenistujatele, ülalpeetavaile ning lastele.

See normilisa surijaid enam päästa ei suutnud. See võis tuge anda nendele, kes veel täiesti polnud jõudu kaotanud.

Üks leningradlanna kirjutas tollal oma päevikusse:

«Mind äratati kell seitse hommikul teatega, et leivanormi on suurendatud! Kauaoodatud normilisa tuli ilma ettevalmistuseta. Kuidagi suudeti selle elluviimisel kuuldusi ja saginat ära hoida... Inimesed said sellest teada alles siis, kui nad hommikul leivapoodi läksid. On raske edasi anda, milliseks üldrahvalikuks juubeldamiseks see leivanormi suurendamine muutus ja mis kõik sellega seotud oli. Paljud nutsid. Asi ei seisnud siin muidugi ainult leivas... Sellega oleks justkui mingi ava kindlasse müüri löödud, mis andis lootust pääsemisele ja usku meie edu kindlusse.»

Leningradlased ei saanud teisiti, kui pidid seda siduma juba kogu maailmale teadaolevate Punaarmee võitudega — Tihvini ja Rostovi vabastamisega ja Saksa vägede purukslöömisega Moskva all.

Koosolekutel, mis sel päeval vabrikutes ja tehastes stiihiliselt tekkisid, tõotasid tuhanded inimesed veenduult: «Nüüd peame küll vastu! Peame lõpuni vastu!» Sellesse toidunormi suurendamisse suhtuti nagu valguskiresse tumedas blokaadiöös, nagu selle tapva pilkaspimeduse, peaaegu juba hauapimeduse lõpu algusesse.

Aga sellesse, et see suur sündmus toimus eelnevate kuuldusteta, suhtusid mõned nagu heasse ettekavatsusse: «Kingitus peabki alati ootamatu olema.»

Tegelikult siin mingit ettekavatsust ei olnud. Lihtsalt Leningradi kaitse juhid olid alles eile enne lisanormi kohta lõpliku otsuse langetamist veel kõvasti kahelnud. Nad mõistsid, et lähevad suure riski peale välja. Laadoga trass ei olnud veel temale pandud lootusi õigustanud. Linnas oli kõigest 908 tonni jahu. Seda tagavara ei jätkunud kaheks päevakski.

Sellest hoolimata tuli see normilisa ära otsustada. Alternatiiviks sellele oleks olnud uute sadade tuhandete leningradlaste näljasurm.

Seejärel, kui otsus oli vastu võetud, läksid kõik, kes selle tulemuste eest vastutust kandsid, Smolnõist kohe Laadogale. Halastamatult lõikava tuule käes ja Saksa patareide vihase tule all sõitsid nad veoautode kabiinides autojuhtide kõrval, veoautokastides ja isegi koormate otsas istudes korduvalt edasi-tagasi üle järve, et täpselt kindlaks teha, milline võiks olla toiduainete kohaletoimetamise maksimaalne kiirus jäätrassil ja kuidas peale- ning mahalaadimise tempot veelgi tõsta saaks. Nad pidasid lugematul hulgal vestlusi laadijate, küüdimeeste, autojuhtide ja remondimeestega. Nõudsid, palusid ja anusid kiirendada toiduainete vedu Leningradi.

Laadoga trassi vedude eest hoolitsesid neli tee-ekspluateerimise polku, kolm üksikut sillaehituspataljoni, kaks töölispataljoni ja kaks üksikut töölisroodu. Ždanov ise esines nende väeosade ja allüksuste poliittöötajatele kõnega. Tema kõne oli karm. Ta tuletas neile meelde, et jäätrassil töötab kogu olemasolev autotransport — ligikaudu kolm tuhat autot, ja ikkagi ei rahulda veoste maht piiramisrõngas asuva linna minimaalsemaidki vajadusi. Ta koputas nende inimeste parteilisele südametunnistusele, kuigi need inimesed olid samamoodi külmast ja näljast ära kurnatud. Vedades otse mägede kaupa jahukotte, kuivikuid ja toidukontsentraate, ei söandanud keegi neist isegi kõige pisematki osa sellistest hindamatutest aaretest puutudá.

Jaanuari esimestel päevadel pöördus Ždanov partei oblastikomitee ja rinde Sõjanõukogu nimel kogu autotee isikkoosseisu poole. Tema läkituses, mis avaldati Leningradi rinde ajalehes «Na straže Rodinõ» ja peale selle veel paljundatud kujul ka lendlehtedena, räägiti avameelselt, et esialgu veetakse mööda Laadoga jääd mitte rohkem kui üks kolmandik neist veostest, mida Lenin-

gradi äärmise piirini kärbitud vajaduste rahuldamiseks vaja oleks.

Laadoga kohal kõlas nüüd loosung: «Kõik kommunistid ja kommunistlikud noored — jääle!» Selle üleskutse peale läksid enne kaldal töötanud inimesed nüüd sadade kaupa trassile tööle.

Trass . . . Trass . . . Elu tee! . . .

Keegi ei mäletanud, kes ja kunas neid kaht sõna esmakordselt lausus. Kuid jaanuaris olid nad leningradlastele juba harjumuspärasteks saanud, neid korrati koosolekutel, miitingutel, tehaste tsehhides ja need kõlasid ka igas majas. Leningradi suurte ja väikeste ettevõtete kollektiivid abistasid Elu teed kõigega, mis nende võimuses, — saatsid jääle spetsialiste-mehaanikuid, varustasid traasi traktorite, greiderite ja autoremondivahenditega.

Kuid Elu tee vajas peale selle veel midagi. Teda oli vaja ka valvata ja kaitsta. Laadoga trassile olid suunatud kümned surmatoovad ja jääd purustavad Saksa kauglaskekahurid. Trassi ohustasid õhust vaenlase pommitajad. Eksisteeris ka vaenlase dessandi maandamise oht.

Trassi vahetuks kaitseks oli eraldatud üks laskurpolk. Laadoga mõlemale kaldale ja Zelenetsi saarele oli koondatud võimas õhutõrjesuurtükivägi, jääle aga iga kolme kilomeetri järel paigutatud kerged kiirlaskekahurid ja iga viiesaja meetri järel mitmetorulised õhutõrjekuulipildujad. Alaliselt oli õhuvalves Laadoga kohal ka Leningradi rinde ja Balti laevastiku lennuvägi. Eriväeosad valvasid ümberlaadimisbaase ja ladusid.

Ja paistis, et võimatu oli võimalikuks saanud.

7.—19. jaanuarini suurenesid veod peaaegu kahekordseks. 18. jaanuaril täitis Laadoga trass esmakordselt kohustusliku päevanormi.

Nüüd oli linn varustatud jahu ja lihaga kolmeks nädalaks, suhkruga kolmeteistkümneks päevaks, kruupide ja rasvainetega üheksaks päevaks. See andis võimaluse juba 24. jaanuaril uuesti elanikkonna toidunormi suurendada . . .

Trassi töö laabumist mööda vabanes linn ka järjest rohkem neist, kes siin olid liigsed — vanadest inimestest, mittetöötavatest naistest ja koolilastest. Nende elu päästes päästis Leningrad ka iseennast: evakueeritute arvel oli võimalik parandada nende toitlustamist, kes saksa fašistlike vallutajate sissetungile aktiivselt vastupanu osutasid.

Külma ja nälja blokaadiöö hakkas järk-järgult taanduma. Otsekui oleks läbipääsmatusse müüri nüüd lootusi andev õhuava tekkinud. Ja läbi selle uhkasid Leningradi mitte ainult plaanilised, vaid ka üleplaanilised toiduainete koormad. Leningradlastele saadeti kingiks rongitäite kaupa jahu, liha, suhkrut ja kruupe Volgamaadelt, Kirovi ja Vologda oblastitest, kaugest Krasnojarski kraist ja Kesk-Aasiast.

Nende rongidega kaasnesid delegatsioonid.

Delegatsioonid sõitsid siia, et leningradlaste võitlusvaimu moraalselt toetada ja nende usku lõplikusse võidusse tugevdada. Kuid viibinud Leningradi vabrikutes ja tehastes, Leningradi rinde väeosades ja Balti mere sõjalaevadel ja näinud oma silmaga seda blokaadirõngas Leningradi igapäevast kangelaslikkust, said nad ise ka otsekui selle kangelaslikkuse osalisteks ning sõitsid siit minema veelgi rohkem veendunutena saabuvas võidus.

Leningradi külastasid ka partisanide delegatsioonid. Neid võeti vaimustatult vastu Kirovi ja Balti tehases, lahingulaeval «Oktjabrskaja Revoljutsija» ja ristlejatel «Kirov» ning «Maksim Gorki» . . .

Leningradis oli palju muutunud. Vaenlase poolt surmale määratud linn hakkas uuesti elujõudu koguma. Järjest pikemaks muutus oblastikomitee ja linnakomitee büroo istungite päevakord juba puht tootmisküsimuste osas.

Kuid Saksa väed seisid endist viisi kõige kaugema tsiviilpeatuse juures ja võisid iga hetk järjekordselt linna rünnata. Iga hetk võis vaenlane Laadoga trassi kallale tormata ja seda läbi lõigates linnale uuesti näljasilmuse ümber tõmmata.

Nii oli vaja mõelda mitte üksnes tänasest päevast, vaid ka homsest, mitte ainult igapäevasest leivast elanikkonnale, vaid ka sellele, et masinad nälga ei jääks. Tekkis julge, peaaegu pöörane mõte: rajada Laadoga järve põhja bensiinijuhe. Riiklik Kaitsekomitee toetas seda. Moskvas valiti juba selleks eesmärgiks insenere ja tehnikuid Naftatööstuse Rahvakomissariaadist ja mitmesugustest ehitusorganisatsioonidest.

«Aga kuidas on lood meie vägedega?» esitasid leningradlased iseendale sõnatu küsimuse.

Nad teadsid, et Tihvin on vabastatud, teadsid Saksa vägede purukslöömisest Moskva all. Teadsid Punaarmee

võitudest lõunas. Nendest kirjutati lehtedes ja räägiti raadios.

Aga mis toimub Leningradi all? Kas Fedjuninski väed tungivad peale või seisavad paigal? Kas Meretskov tuleb siia appi?

Nendele küsimustele ei andnud esialgu vastust ei lehed ega raadio . . .

Aga Leningradi suunal asuvad väed ei seisnud sugugi tegevusetult.

Uue, 1942. aasta alguseks löödi vastase grupeering, mille sihiks oli soomlastega ühinemine Sviri jõel, tagasi samale lähtepositsioonile, kust ta oma pealetungi 1941. aasta 16. oktoobril oli alustanud.

Leningradist kagu pool tõrjus Fedjuninski armee vastase teisele poole Mga—Kiriši raudteed ja alustas lahinguid Pogostje, Kiriši ja Possadnikov Ostrovi asulate pärast. Nüüd kujutasid need endised asustatud punktid endast küll vaid geograafilisi mõisteid. Sellest hoolimata sepistati nende pärast peetavais lahinguis küll pikkamisi, kuid kindlalt tulevast võitu.

Tihti vaheldus edu ebaeduga, aga ometigi suutsid meie väed Leningradist kagu pool, teisel pool blokaadirõngast 100—120 kilomeetrit edasi tungida ja puhastada vaenlastest laialdase territooriumi Volhovi jõe paremal kaldal, millele suurel määral aitas kaasa ka Leningradist mõningate diviiside sinnatoomine, mida oma ajal Hozini initsiatiivil tehti.

Nende lahingute vastukajad peaaegu üldse ei kostnud Leningradini. Ja leningradlased, kes viibisid blokaadirõngas, ei osanud üldse oletada, et Leningradi rinde väed nii suure panuse andsid Saksa vägede purukslöömisel Moskva all.

Ometi oli see just nii.

1941.—1942. aasta talve lahingutes ilmnes veel kord väga selgesti lahutamatu seos Moskva ja Leningradi saatuse vahel. Nõukogude vägede pealetung Tihvini ja Volhovi suunal aheldas armeegrupi «Nord» jõud kaljukindlalt paigale ja takistas Moskva all lüüasaavate Saksa vägede tugevdamist «Nordi» arvel. Ühtaegu ei võimaldanud Saksa vägede pealetungi läbikukkumine Moskva all omakorda Hitleril tema vallutusplaane Leningradi suhtes täide viia.

Ja ikkagi jäi Leningrad blokaadirõngasse. Vaenlase

suurtükivägi jätkas linna haavatud keha lõhkirebimist. Blokaadist pääsemiseks tuli veel kord kõige resoluutsemaid samme ette võtta.

Just sellise ülesande seadiski nüüd Peakorter Leningradi rinde ja äsja Tihvini võidu baasil loodud Volhovi rinde ette. Ühiselt tegutsedes koostöös Looderinde parema tiiva vägedega pidid nad hävitama vastase grupeeringu Mga raudteejaama piirkonnas. Ühtaegu seisis Looderinde vägedel ees Staraja Russa vabastamine, seejärel aga tuli löögiga Dno ja Soltsõ suunas lõigata läbi sakslaste taganemisteed Novgorodi ja Luuga poolt küljest.

Kui seda Peakorteri direktiivi oleks õnnestunud ellu viia, siis oleks armeegrupp «Nord» võitlusvõimelise koondisena eksisteerimast lakanud. Kuid kannatuste karikas ei olnud leningradlastel ja kogu nõukogude rahval veel põhjani joodud.

Esimese löögi vastasele andsid 55. armee väed Leningradist. Detsembri lõpul alustati pealetungi Krasnõi Borile kavatsusega seejärel võtta ära kagupoolne linn Tosno ja jõuda Mga grupeeringu tagalasse.

Mõelda vaid! Vähem kui viis kilomeetrit lahutas neid sellest eesmärgist, ja ometigi jäi see saavutamata. 55. armee väed suutsid vaid Krasnõi Borini jõuda ja selle põhjaserva hõivata.

Jaanuari alguses läksid Looderinde väed üle pealetungile. Algus oli nendel edukas. Vastase kaitsest murti läbi ja alustati hoogsat edasiliikumist Staraja Russa suunas, kus neil koos ühe Kalinini rinde armeega õnnestus sisse piirata sakslaste nõndanimetatud Demjanski grupeering, mille koosseisu kuulus seitse diviisi. Kuid kõik katsed seda grupeeringut hävitada jäid siiski tulemusteta.

13. jaanuaril alustasid aktiivset pealetungi Volhovi rinde väed ja 54. armee kindral Fedjuninski juhtimisel. Volhovlased tungisid Ljubani suunas umbes 75 kilomeetrit edasi. Mis aga puutub Volhovi rinde vägedega ühineda püüdvasse 54. armeesse, siis tema jaanuaripealetungi ainukeseks saavutuseks oli sünge nimega Pogostje* asula vallutamine.

Peakorter kiirustas Hozinit takka. Tal oli kästud 54. armee löögigrupeeringut tugevdada ja hiljemalt 1. märtsiks Ljubanile uut otsustavat pealetungi alustada.

---

* pogost — külakalmistu (vene k.)

Samal ajal andsid Ljubanile lõõgi ka Meretskovi käsutuses olevad jõud — viis laskurdiviisi, neli laskurbrigaadi ja ratsaväediviis; neid toetasid tankid, suurtüki- ja lennuvägi.

Ljubaniga olid nüüd seotud niisama helged lootused blokaadirõngast läbimurdmiseks, nagu neid 1941. aasta sügisel oli äratanud Sinjavino nimi. Ometi ei lõppenud seegi pealetung palju õnnelikumalt kui eelmine. Lõpptulemusena ei sattunud piiramisrõngasse mitte vastase Ljubani grupeering, vaid Volhovi rinde 2. löögiarmee...

Mööduvad aastad. Kümned sõjaajaloo uurijad ja silmapaistvad väejuhid hakkavad selle ebaõnnestumise põhjusi analüüsima. Neid põhjusi nimetatakse hulgaliselt: vastase pikaajalise kaitseliini tugevus, metsase ja soise maastiku läbimise raskused vara alanud kevadise teedelagunemise tingimustes, reetmine Vlassovi poolt, rindejuhatajate valearvestused — neil ei õnnestunud ühist tegevusplaani täpselt organiseerida, lahingu käigus ei manööverdanud nad vägedega vajalikul määral, kasutasid harva vastasest möödaminemise ja vastase sissepiiramise võtteid, harrastasid liialt frontaalrünnakuid. Kriitika osaliseks saavad ka Kõrgema Ülemjuhatuse vajakajäämised lahingutegevuse juhtimisel — Volhovi ja Leningradi rinde pealetungi alguse direktiivi hilinemine ja seejärel, juba aprillis, ka nende kahe rinde õigustamatu ühendamine.

Mis siis ikka, nähtavasti olid kõik need põhjused ka olnud seni ikkagi saavutanud ülekaalu vastasest tehnikas tegelikult olemas. Kõik need ja veel üks: Punaarmee ei ja jäi temast ka motoriseerituses maha.

1942. aasta kevadeks olid Leningradi kangelaslikud kaitsjad juba paljude suurte tegudega toime tulnud. Näljast oli võitu saadud. Oli nurja aetud katse linna veel teise blokaadirõngaga ümbritseda. Leningrad aitas Moskval vastu pidada ja pidas ka ise vastu.

Peamine seisis aga selles, et linna kaitsjad ei olnud veel suutelised vaenlast oma linna lävelt minema ajama, teda puruks lööma ja hävitama.

Ja millised küsimused tookord Leningradi kaitse juhtide, kõigepealt just Ždanovi ette iganes ei kerkinud — oli see siis tööstuse taastamine, ettevalmistused suviseks laevaliikluseks Laadogal, naftajuhtme rajamine järve põhja või kümned teised eluliselt vajalikud probleemid —, mitte ükski neist ei suutnud varjutada peamist: vajadust likvideerida blokaad. Täielikult ja igaveseks.

II

Smolnõi lennuväljale sõitnud kindralmajor Gussev helistas Ždanovile ja lausus vaid kolm sõna:

«Saabus, Andrei Aleksandrovitš.»

Sellest oli küllalt, et Ždanov kergendatult ohkas.

«Oodake telefoni juures,» käskis ta Gussevit ja jäi telefonitoru käest panemata kuulatama, pea pisut kaldu kardinatega kaetud akende poole. Väljas oli kõik vaikne. Kuid Ždanov võttis nüüd teiselt telefoniaparaadilt toru, küsis kelleltki midagi lühidalt, kuulas vastuse ära ja pöördus uuesti Gussevi poole, öeldes: «Jääge lennuväljale. Praegu on mõned linnarajoonid vaenlase tule all.»

«Kannan ette,» vastas Gussev ja sekund hiljem teatas: «Otsustati sõita.»

See oli öeldud rõhutatult ametlikul toonil ja umbisikuliselt. Sellega andis staabiülem Ždanovile mõista, et ta ei saa teisiti kui alluda isikule, kes praegu tema kõrval seisab.

«Olge siis ettevaatlikud!...» ütles Ždanov järele andes ja asetas toru hargile alles pärast seda, kui sealtpoolt oli juba klõpsatus kostnud.

Seejärel vaatas Ždanov kella. Oli pool kuus õhtul. Niisiis kolmekümne, kõige rohkem neljakümne viie minuti pärast on tal võimalus näha inimest, kellele Peakorter on usaldanud vahetult Leningradi alla koondatud armeede lahingutegevuse juhtimise.

Ždanov läks tulekindla kapi juurde, keeras kõlinal selle võtit, ja võtnud kapist välja sinise kausta, läks oma laua juurde tagasi. Kaustas hoidis ta telegrammi, mille ta kaks päeva tagasi oli saanud. Järsud nummerdatud read.

«Kõrgema Ülemjuhatuse Peakorter käsib:

1. Ühendada alates 1942. aasta 23. aprillist kell 24 Leningradi ja Volhovi rinne ühtseks Leningradi rindeks, millesse kuuluvad kaks gruppi:

a) Leningradi suuna väegrupid (23., 42., 55. armee, Primorski ja Nevski väegrupid);

b) Volhovi suuna väegrupid (8., 54., 4. armee, 2. löögiarmee, 59. ja 52. armee, 4. ja 6. kaardiväekorpus ja 13. ratsaväekorpus).

2. Leningradi rinde juhatajaks määrata kindralleitnant Hozin ja panna temale ka Volhovi suuna vägede grupi juhatamine...»

Samas dokumendis oli juttu ka sellest, et Leningradi

suuna vägede grupi juhatajaks ja Hozini asetäitjaks määratakse kindralleitnant Govorov.

...Juba siis, kaks päeva tagasi, oli see otsus Ždanovi nõutuks teinud. Ta kutsus välja Vasnetsovi ja Gussevi. Kuid ei see ega teine ei osanud neile näidatud telegrammi kommenteerida.

Järgnevalt kavatses Ždanov Hoziniga rääkida. Küllap on Hozinile, kel nüüd ühise rinde juhatamise ülesanne ees seisis, teada ka need asjaolud, mis Peakorterit niivõrd kardinaalselt otsustama sundisid. Ja veel: kes see Govorov on? Ja milline on Meretskovi saatus, kes selle ajani Volhovi rinde juhataja oli? Käskkirjas pole tema nime mainitud. Võib-olla Hozin teab, mis temaga on?...

Kuid Hozinit ei olnud Leningradiski. Ta viibis juba ammu suurema osa ajast väljaspool blokaadirõngast, ja selles ei olnud midagi erilist, sest detsembrikuust alates paiknesid tema käsutusse antud vägede põhijõud Leningradist kagu pool.

Ždanov kutsus pärast seda, kui oli Vasnetsovi ja Gussevi ära saatnud, oma abi, polgukomissar Kuznetsovi enda juurde ja tegi talle ülesandeks viivitamatult Hoziniga otseühendus võtta.

Oli veel üks võimalus vajalike selgituste saamiseks — helistada vahetult Stalinile. Kuid Ždanov teadis, et Stalin võtab tema helistamist mittenõustumisena. Peakorteri käsu õigsuses kahtlemisena. Aga taolisi kahtlusi pärast seda, kui käskkiri on juba alla kirjutatud, Kõrgem Ülemjuhataja ei sallinud. Enne Hoziniga rääkimist igatahes Stalinile helistada küll ei tasunud.

«Kuidas võib ühendada kahte rinnet, mida praegu blokaadirõnga läbipääsmatu müür lahutab?» mõtles Ždanov ikka veel nõutult. «Kus siis juhtkond peaks asuma? Kust ja kuidas hakatakse armeesid juhtima? Kas raadio teel? Aga kui on tarvis kohapeale sõita? Millise transpordivahendiga seda teha? Kas lennukiga? Ja üle rindejoone, riskides, et lennuk võidakse alla tulistada?...»

Ta naaldus tugitooli korjule, sulges unetutest öödest tursunud laud ja küsis jällegi iseendalt: «Mis ikkagi Stalinit ajendas, kui ta niisuguse otsuse vastu võttis?» Ja samas kerkis ta silme ette Stalini kuju ja nende viimane kohtumine, mis detsembris aset oli leidnud...

Siis oli Ždanov niisamā ootamatult saanud käsu koos Hoziniga Peakorterisse lennata. Nende lennuk, mida kuus hävitajat saatis, tõusis õhku Komandandi lennuväljalt ja võttis kursi Laadogale. Ždanovi rõõmutunne, et nüüd on temale nii raskesti talutav Stalini võõrdumus kadumas, vaheldus äkitselt tahtmatu ärevusega ja süngete mõtetega: «Millega ma tema juurde lendan? Kuidas tema ees aru annan selle kohta, et sakslased ikka alles Leningradi lävel seisavad ja kümned tuhanded leningradlased nälja tõttu ja vaenlase mürskude läbi on hukkunud?»

Imelik küll. Ždanovile ei tulnud siis pähegi, et eelseisval jutuajamisel Staliniga oleks ta ju võinud olukorda, millesse Leningrad oli sattunud, selgitada vihjamisega üldisele ebaedule, mis kogu maad sõja esimestel kuudel oli tabanud. Ta ei saanud ega tahtnud end sellega välja vabandada, et vaenlast pole veel õnnestunud peatada või tagasi lüüa mitte kusagil, Nõukogude-Saksa ulatusliku rinde mitte ainsalgi suunal, — lahing Moskva all pole veel lõppenud, aga nälg, mis leningradlasi on tabanud, on selle ebaedu paratamatu tagajärg.

Ždanov ei tahtnud nimetada ühtki neist ilmsetest faktidest ega poleks ka söandanud enda teeneks pidada leningradlaste vastupidavust, kes olid läbinud blokaadipõrgu kõik ringid, kuid polnud vaenlasele alistunud. Ždanovi ja Stalini vahelistes suhetes ei olnud paika eneseõigustustele.

...Ždanov ei küsinud talle lennuväljale vastu tulnud Vlassikult, millal Staliniga kohtumine aset leiab. Selles, et see toimub, polnud mingit kahtlust.

Mööda öist Moskvat sõites — algul piki Leningradi maanteed, seejärel aga mööda Gorki tänavat ja Punast väljakut, püüdis Ždanov uurida, kuidas pealinn nüüd välja näeb. Ja märkas kohe, et sõiduteel ja kõnniteedel on siingi palju lund. Auto laternad, mis siniste valgusfiltritega kinni olid kaetud, haarasid tihtipeale pimedusest oma valgusvööti maasse taotud tulpasid ja barrikaade — Leningradi maanteel oli neid üsna palju. Vahetevahel ilmusid autolaternate valgussõõri patrullid, kuid autojuht ei võtnud sel puhul kiirust maha, vaid andis mingi kokkuleppelise helisignaali.

Punasel väljakul, mis oli samuti lumme mattunud, tegi auto järsu pöörde paremale ja kihutas siis Spasski väravate poole.

Ždanov toodi otseteed Stalini korterisse. Nad kohtusid

pisitillukeses esikus — Stalin seisis uksel, mis söögituppa viis.

Mõne hetke silmitses ta Ždanovit vaikides. Seejärel ütles ta tasa:

«Tervist, Andrei. Võta riidest lahti.»

Ždanovile oli väga hästi teada Stalini komme lahkumisel mitte hüvasti jätta ja oma lähedaste kaastöötajatega kohtumisel vaid peanoogutusega piirduda. Ja sellesse, et ta sedapuhku siiski tervitas, tuli suhtuda kui millessegi ebatavalisse.

Ždanov võttis oma pekeši seljast ja riputas selle seina löödud varna, ammustest aegadest talle nii tuttava sineli kõrvale.

«Astu sisse,» kutsus Stalin ja läks ise ees söögituppa.

Sõõrik poleeritud söögilaud oli tühi. Ainult mingi neljaks kokkumurtud paberileht turritas seal üksildasena.

«Istu,» ütles Stalin teisel pool lauda asuvale toolile osutades. «Küllap sa tahad süüa . . .»

Ždanov raputas eitavalt pead ja sai alles nüüd nagu kord ja kohus Stalinit silmitsema asuda. Stalinil oli ikka oma alatine hall tužurka seljas ja jalas hariliku lõikega püksid, mis pehmete säärtega saabastesse olid topitud. Aga ise oli ta küll kõvasti muutunud — kasvult nagu väiksemaks jäänud ja kõhnaks läinud, juuksed laubal olid hõrenenud ja meelekohtadele hallid niidid tekkinud.

«Istu,» kordas Stalin, kuid ise istet ei võtnud.

Teades Stalini harjumust mööda tuba kõndida sel ajal, kui ülejäänud istuvad, laskus Ždanov ühele kõvale viini toolile — ühele nendest, mis laua ümber seisid. Ta ei teadnud, millest juttu alustada, ja Stalin samuti ei teinud sellega algust. See vastastikune vaikimine tundus Ždanovile rusuvana.

Lõpuks Stalin küsis:

«Kuidas Piiteris lood on?»

Ždanov ei vastanud kohe, kuigi oli seda küsimust ette näinud ja juba kümneid kordi sellele vastuse valmis mõelnud. Kuid praegu paistsid kõik need varem valmismõeldud formuleeringud millegipärast kohatutena. Ždanov otsustas, et oleks vaja lihtsalt ette kanda, mida Leningradile tarvis läheb, ja pistis juba käegi oma tužurka taskusse, kavatsedes sealt välja võtta sedelit, millele olid hoolikalt üles märgitud kõik sissepiiratud linna peamised vajadused. Alles kõige viimasel hetkel ta käsi siiski tahtmatult peatus ja ta ütles nüüd ohates:

«Piiteris on lood halvad, seltsimees Stalin.»

«Jah, Piiteris on lood halvad,» kordas Stalin nagu kaja ja astus ukse poole, öeldes: «Oota mind üks hetk.»

Tagasi tuli ta tõepoolest väga kiiresti, punaste kaantega kaust käes.

«Me kavatseme seda raadio teel teatada ja homme hommikul ajalehtedes avaldada,» lausus Stalin ja asetas kausta Ždanovi ette.

Selle avanud, luges Ždanov dokumendi pealkirja: «Sakslaste Moskva piiramise ja vallutamise plaani läbikukkumine». See oli toosama Nõukogude Informbüroo teadaanne, mis järgmisel päeval kogu maailma vapustas.

See vapustas ka Ždanovit. Teadaande lugemisse süvenedes unustas ta kõik ülejäänu. Punakaaneline avatud kaust vabises tal käes ja tema astmaatiline hingamine muutus veelgi kähisevamaks.

Lõpuks pani ta kausta lauale ja hüüdis erutusest väreleva häälega:

«See on . . . suur rõõmusõnum, seltsimees Stalin!»

«Kas sul on märkusi . . . redigeerimise mõttes?» küsis Stalin rahulikul ja asjalikul toonil.

«Seltsimees Stalin!» ütles Ždanov siiralt hämmastudes. «Millisest redigeerimisest siin veel juttu saab olla? Saksa vägede Moskva all purukslöömise fakt ise . . .»

Ja jäi siis vait, sest teda vallanud erutuse tõttu polnud tal jõudu edasi rääkida.

Stalin vangutas pikkamisi pead.

«Siin jääb paljugi puudu. Jääb ütlemata, et Piiter aitas meil von Bocki grupeeringut puruks lüüa. Pole juttu ohvriks toodud kaotustest teistel rinnetel, pole juttu nendest, kes hukkusid, et mitte anda von Rundstedtile võimalust von Bockile appi tulla. Pole räägitud meie tagalast, kes meie armeed relvastusega varustas . . .»

Stalin lausus neid sõnu vaevu kuuldavalt, peaaegu endamisi.

«Kõike ei saagi ära öelda,» märkis Ždanov ettevaatlikult. «Ja küllap ei ole sellel mõtetki: sakslaste lüüasaamise faktis endas on kõik olemas!»

«Nähtavasti on sul õigus,» nõustus Stalin pärast mõningat pausi. Seejärel küsis Ždanov:

«Kas Jakovist . . . pole midagi kuulda?» Nagu kõik Stalinile lähedased inimesed, teadis ka Ždanov, et Stalini poeg Jakov, Frunze-nimelise Akadeemia lõpetaja, oli

juba teisel sõjapäeval rindele läinud, kusjuures veel kõige raskemasse rindelõiku — Valgevenemaale.

Ždanov teadis sedagi, et sügisel olid sakslased pildunud lennukitelt lendlehti, millel oli teiste sõjavangide hulgas pildistatuna ka Jakov — piinatud ja kurnatud, seljas Punaarmee komandöri vorm, ainult ilma rihmata.

Ja nüüd siis tundiski Ždanov vajadust pöörduda Stalini kui inimese, Stalini kui isa poole, et sellega talle oma kaastunnet avaldada. Kuid Ždanovi üllatuseks vaštas Stalin sellele jahedalt ja lühidalt:

«Pole midagi uut.» Ja küünitanud siis käe laua teises otsas oleva murdekohas turritava ja ilmetu välimusega paberi poole, küsis ta ootamatult: «Kas sa Revaz Bakanidzet tundsid?»

«Keda?» küsis Ždanov vastu.

«Ei, sa muidugi ei tundnud teda,» lausus Stalin paberilehte käes hoides. «See on minu vana seltsimees Tiflisist. Kunagi käis ta tihtipeale minu juures. Siis ... aga enam ei käinud ...»

«Mispärast?» küsis Ždanov kuidagi automaatselt, kuid kohanud Stalini pilku, laskis kohe pea alla. Ta ei olnud ilalgi nendes pruunides silmades sellist kurbust ja nukrust, kuid ühtaegu ka tigedust näinud ega teadnud ka, kelle vastu see oli sihitud.

Kui Ždanov uuesti pea tõstis, oli see kummaline ilme Stalini silmist juba kadunud. Need vaatasid nüüd maailma tähelepanelikult ja rahulikult nagu alati. Stalin oli juba eneseevalitsuse tagasi saanud.

«Bakanidze küsis samuti — «mispärast?»,» lausus Stalin mõtlikult, justkui iseenda poole pöördudes, ja ulatas äkitselt selle paberilehe Ždanovile.

Kaardu tõmbunud ja nähtavasti kusagil märjaks saanud paberil olid ähmaselt näha masinkirjas kergelt laialivalgunud read:

«Teie järelepärimise peale teatame, et polgukomissar R. K. Bakanidze langes kangelasena lahingutes Klini all 9. detsembril 1941. aastal ...»

Ja Ždanov tajus, et selle inimese surm tähendas Stalinile midagi rohkemat kui lihtsalt vana seltsimehe kaotamine.

«Ta käis enne Läänerindele minekut minu juures,» jätkas Stalin. «Esitas mulle palju küsimusi. Neid oleksid võinud teisedki mulle esitada. Me l e p p i s i m e k o k k u,» seda lausus Stalin pikkamisi ja rõhutatumalt kui teisi

sõnu, nähtavasti sellele mingit erilist, üksnes temale teadaolevat mõtet andes, «et vastused antakse pärast sõda.»

Ždanov oleks tahtnud teada saada, milliseid küsimusi too Bakanidze oli esitanud, kuid seda Stalinilt pärida ta ei söandanud, ta ju teadis, kui kinnine inimene Stalin on ja kuidas talle ei meeldi, kui keegi midagi tema hingest välja lugeda püüab.

Ždanov andis paberilehe vaikides tagasi ja Stalin võttis selle kuidagi väga hellalt vastu, nagu ei puudutakski ta tundetut paberit, vaid värelevat inimhinge.

«See on meie Moskva all saavutatud võidu hind,» lausus Stalin nüüd juba hoopis tasa ja asetas paberi lauale tagasi. «Kümned tuhanded lahingutes hukkunud inimesed! ... Nende jaoks oli vaid üks vastus: kas võit või surm ...»

Nendes sõnades tabas Ždanov uuesti päris selgesti kõlava ahastusenoodi, mis Stalinile sugugi omane ei olnud.

Ja äkitselt hakkas Ždanovit vaevama mõte, miks Stalin siis, kui jutt oli tema enda pojast, nii külmalt ja võõrdunult oli vastanud, mingist talle võõrast Bakanidzest aga varjamatu hardumusega rääkinud?

Kuid samas ta ka taipas: perekondlik mure oli Stalini isiklik, eraviisiline mure, selline mure, mis oli kümneid tuhandeid isasid ja emasid tabanud. Stalin ei tahtnud end nendest eraldada. Bakanidzes nägi ta ilmselt midagi enamat, Bakanidze esindas talle rahvast ...

Stalin astus mõned sammud mööda tuba ja teatas oma tavalisel asjalikul toonil ootamatult:

«Eden sõidab Moskvasse.»

«Milleks?» küsis Ždanov niisama asjalikult.

«Kauplema,» ühmas Stalin sarkastilise muigega. «Nad ju kogu aeg kauplevad. See on juba nende elukutseks saanud. Kuid meie ... järele ei anna. See oleks reetmine nende suhtes, kes on langenud ... Temataoliste suhtes,» lisas ta, ettevaatlikult puudutades lauale jäetud Bakanidze surmateadet ...

Seejärel võttis Stalin laua ääres Ždanovi kõrval istet, vaatas talle tähelepanelikult otsa ja küsis:

«Kuidas su tervis on, Andrei? Kuidas astmaga lood on?»

Ka see oli mõnevõrra ootamatu. Ždanov vastas lühidalt:

«Ma olen terve.»

Stalin ei pööranud oma uurivat pilku temalt ja küsis:

«Võib-olla jääd meie juurde Moskvasse?»

Selle küsimuse järel hakkas Ždanovi silme ees punane udu hõljuma. Ta tegi peaga järsu liigutuse, justkui millestki eemaldudes, ja peaaegu karjatas:

«Ei!»

«Aga miks?» küsis Stalin, nagu poleks ta Ždanovi hingeseisundit märganudki. «Ka siin, Keskkomitees, on ju nii palju tööd.»

«Sellepärast, et . . .» hakkas Ždanov pingeliselt rääkima, suutmata sealjuures oma rasket, kähisevat hingamist vaos hoida, «sest et see oleks samuti reetmine . . . Nende suhtes, kes Leningradis on hukkunud . . . Ja nende suhtes, kes seal praegu linna kaitsevad . . . Ma võin ju eksida, vahetevahel ei tule kõigega toime — koorem on väga ränk. Kuid reeta ma ei oska . . .»

Stalin tõstis nüüd hetkeks käed laualt, laiutas neid ja ütles:

«Hea küll. Räägime nüüd Piiterist. On kavatsus luua uus rinne, Volhovi rinne. Selle peamiseks ülesandeks on väljastpoolt Leningradini läbi murda . . .»

See küsimus oli ka arutlusteemaks koosolekul, mis tund aega hiljem aset leidis, nüüd juba Stalini ametlikus kabinetis. Peale Ždanovi olid sinna kutsutud ka Meretskov, Hozin ja Mikojan.

Ilmselt oli kõik juba enne nõupidamist ära otsustatud. Ja see nõupidamine sarnanes omamoodi sõjanõukoguga, mida sõjaväelaagris läbi viiakse. Keegi siin ei istunud, kõik seisid laua ääres, millel Looderinde kaart asus.

Esines Šapošnikov, ja tema lühikese ettekande mõte seisis selles, et Peakorter peab otstarbekohaseks ühendada kõik armeed, mis Volhovi jõest ida pool tegutsevad, iseseisvaks Volhovi rindeks, mille ülesandeks on esialgu aidata vastase pealetungi nurja ajada, seejärel aga koos Leningradi rinde vägedega likvideerida blokaad.

Šapošnikov näitas kaardil armeede tegevuspiirid ja märkis, et Peakorter paneb uuele rindele suuri lootusi ja omistab talle otsustava tähtsuse blokaadi likvideerimisel. Seejärel nimetas ta kindralite nimed, kel tuleb seda rinnet ja selle koosseisu kuuluvaid armeesid juhatama hakata. Seejärel vaatas ta Stalini poole ja jäi vait.

Tekkisid vaidlused 54. armee pärast. Meretskov nõudis, et ka see oleks temale allutatud. Hozin vaidles sellele kategooriliselt vastu. Ždanov toetas Hozinit.

Stalin lausus:

«Arvestame leningradlaste arvamusega.»

Ja oligi küsimus lahendatud, 54. armee jäi Leningradi rinde koosseisu.

Seejärel võttis Ždanov taskust oma hoolikalt koostatud nimekirja selle kohta, mida Leningradile hädasti vaja läheks. Stalin kuulas teda keskendunult ega katkestanud ei repliikide ega küsimustega. Ta ütles oma arvamuse välja alles siis, kui kiri oli täielikult ette loetud:

«Leningradi abistamine on otseses sõltuvuses Laadoga trassi läbilaskevõimest. Teie ülesanne, seltsimehed Ždanov ja Hozin, on teha selleks, et trass häireteta töötaks, kõik, mis võimalik. Teha selleks kõik võimalik ja võimatu! Aga meie siin,» lisas ta, sealjuures Mikojani otsa vaadates, «teeme omakorda kõik võimaliku ja võimatu, et Leningrad saaks seda, millest seltsimees Ždanov siin rääkis. Ja veel üks küsimus: Leningradist tuleb välja vedada kõik inimesed, keda seal linna kaitseks vaja ei ole. Nähtavasti tuleb meil sinna üks autoriteetne inimene saata, kes spetsiaalselt elanikkonna evakueerimisega tegeleks ja Sõjanõukogu materiaal-tehnilise varustamise ülesannete lahendamisel abistaks . . .»

Järgmisel päeval lendasid Ždanov ja Hozin Leningradi tagasi ja olid tulemustega väga rahul. Teel olles arutasid nad veel kord läbi, millist kasu tõotab Volhovi rinde loomine, ja jõudsid ühisele arvamusele selles, et kuivõrd see idee on esitatud nähtavasti Kõrgema Ülemjuhataja enda poolt, siis teeb ta ka kõik vajaliku, et uut rinnet tehnikaga varustada ja laskemoonaga kindlustada.

. . . «Mis siis sellest ajast saadik muutunud on?» küsis Ždanov iseeneselt, veel kord üle lugedes telegrammi kahe rinde ühteliitmisest. Ja mõelnud pisut, vastas niimoodi: «Sellest ajast on neli kuud mööda läinud! Neli kuud uusi ebaõnnestunud katseid blokaadi läbi murda. Tähendab, Volhovi rinne ei õigusta oma olemasolu . . .»

Jah, sellest ajast oli neli kuud mööda läinud.

Jaanuaris oli Riikliku Kaitsekomitee volinik A. N. Kossõgin Leningradi saabunud ja enda kanda võtnud tohutu murekoorma küll sadade tuhandete leningradlaste evakueerimisel, küll kogu maalt veoste kohaletoimetamise kontrollimisel ja veel paljude teiste tsentraliseeritud korras lahendust vajavate küsimuste lahendamisel. Siiani oli

evakueerimine ja veoste kohaletoimetamine käinud Laadoga jäätrassi kaudu. Nüüd aga sulas trass üles, kuid loottust blokaadi kiiresti läbi murda ikkagi veel ei olnud. Kas Volhovi ja Leningradi rinde ühendamine võib sündmuste edasist käiku kardinaalselt muuta? . . .

Nende nukrate mõtete ajal tuli kabinetti Kuznetsov. Ta kandis Ždanovile ette, et tal ei õnnestunud Hoziniga ühendust saada, rindestaabist vastati, et rindejuhataja on väeosadesse sõitnud.

«Rindestaabist?» küsis Ždanov vastu. «Aga kus see rindestaap praegu asub?»

«Malaja Višeras, Andrei Aleksandrovitš.»

«Malaja Višeras!» kordas Ždanov endamisi kibestunult ja nõutult. «See on ju rohkem kui kakssada viiskümmend kilomeetrit Leningradist. Sealt siis hakatakse juhtima vägesid, mis blokeeritud linna on jäänud. Kuid see on ju võimatu! . . .»

Otseühendustelegraafi teel oli Ždanovil ka Kindralstaabiga kõnelus olnud. Siis oli Ždanov telegrafisti kaudu diktеerinud: «Kes on Govorov?»

Vastus kõlas nii:

«Suurtükiväelane. Talvelahingutes Moskva all juhatas armeed. Näitas end heast küljest. Žukov annab talle väga hea iseloomustuse. 1939. aasta Soome kampaania ajal oli 7. armee suurtükiväestaabi ülem, sõitis siis ka Leningradi. Väga võimalik, et teie, Andrei Aleksandrovitš, veel mäletate teda.»

Pommivarjendist, kus sidesõlm asus, tookord tagasi üles tulles oli Ždanov vaevaliselt mälu pingutanud, et meelde tuletada kõiki, kes kolm aastat tagasi, Mannerheimi liini läbimurde planeerimise ajal, 7. armeest Leningradis olid käinud. Ždanovi harukordne mälu ei vedanud teda ka sedapuhku alt. Jah, ta oli seda Govorovi, vist tookordset brigaadikomandöri, tõepoolest näinud. Ainult korra näinud. Just näinud, aga mitte kordagi kuulnud.

See ainuke kohtumine oli Ždanovi kabinetis toimunud. Tema ise oli siis istungite laua otsa juures istunud. Paremal temast oli Meretskov koha sisse võtnud. Ülejäänud olid seisnud. Neid oli kolm meest: sõjaväeringkonna staabi luureosakonna ülem Jevstignejev, 7. armee staabiülem brigaadikomandör Isserson ja veel üks brigaadikomandör, kõhetuvõitu, rühikas, pisut üle keskmise kasvu, hoolikalt lahku kammitud juuste ja lühikeseks pöetud vurrudega mees. See brigaadikomandör oli kogu

aeg vaikinud — ta ei olnud endast ei sõna ega žestiga märku andnud. Ettekande oli teinud Isserson, keda tol ajal sõjaväelistes ringkondades tõsiseks kaasaegsete lahinguoperatsioonide planeerimise teoreetikuks peeti. Seda aga, et plaani, kuidas Mannerheimi liini läbimurdmist suurtükiväeliselt kindlustada, on välja töötanud just see vaikiv brigaadikomandör, Ždanov siis ei teadnud. Selgest oli talle alles nüüd, kolm aastat hiljem, Jevstignejev rääkinud, kui Ždanov oli Jevstignejevilt küsinud, kas ta kindral Govorovi tunneb . . .

. . . Ždanov heitis pilgu oma seinakella sõõrikule numbrilauale. Kui palju kordi oli ta juba sõja algusest saadik seda teinud — küll mure, küll lootuse, küll kärsitusega!

Nüüd peegeldus ta pilgus kärsitus: Govorovil oleks aeg olnud juba kohale ilmuda.

Nende kahe ööpäeva jooksul, mis olid Kindralstaabiga rääkimisest möödunud, oli Ždanovil õnnestunud Govorovi kohta mõningaid täiendavaid andmeid saada. Ta pärineb vist talupoja perekonnast, kuid on olnud Petrogradi polütehnilise instituudi üliõpilane. Esimese maailmasõja ajal oli ta ohvitser. Kodusõja aastatel tuli Punaarmee poole üle. Juhatas suurtükiväe allüksust ja väeosi. Juba brigaadikomandöri auastmes olles hakkas Kindralstaabi Akadeemias õppima. Lõpetas selle enne tähtaega ja määrati siis Dzeržinski-nimelise Suurtükiväe Akadeemia õppejõuks. Seejärel teenis Suurtükiväe Peavalitsuses. Peaaegu sõja esimestest päevadest alates läänesuuna suurtükiväe ülem. Kodusõjast osavõtu eest autasustatud Punalipu ordeniga, Soome kampaania eest Punatähega. Kaks Lenini ordenit lahingute eest Moskva all. Mis aastast ta parteisse kuulub? Ei kuulugi, on parteitu.

. . . Kas sellel elukutselisel suurtükiväelasel jätkub ka kogemusi, et nüüd mitte enam armeed, vaid tervet rinnet juhatada?

«Muide,» parandas Ždanov iseennast, «nüüd mitte enam rinnet . . .»

Telegramm selle kohta, et Govorov on Moskvast välja lennanud, saabus hommikul. Teda vastu võtma sõitnud staabiülem Gussev oligi tund aega tagasi lennuväljalt teatanud, et ta on kohale jõudnud. Linna järjekordse tulis-

tamise lõppu lennuväljal ära ootama jääda ei olnud Govorov tahtnud. Kuid miks ta siis ometi ei ilmu?

Ždanov hakkas juba närveerima. Kui aga kellaosutid seitsmele lähenesid, käskis Ždanov Kuznetsovil Govorovi ja Gussevi lennuväljalt lahkumise täpne aeg kindlaks teha. Sealt kanti ette, et nad olid lahkunud kell 17.35.

Teekonnale lennuväljalt Smolnõisse autoga, mis oli varustatud kõigi Leningradis kehtivate lubadega, ei võinud kuluda üle neljakümne minuti. Mis on selle viivituse siis esile kutsunud?

Ždanov püüdis oma mõtteid järjekordsetele viivitamatut lahendust vajavatele Leningradi-küsimustele ümber lülitada. Neid oli äraarvamata hulk. Turba varumine, oli ju turvas nüüd elektrijaamade jaoks ainsaks kütuseks saanud. Kirovi tehase toodangu — kahurite ja tankimootorite valmistamise ning remontimise edasine laiendamine. Vitebski raudteesõlme vaguni- ja veduriosakonna tööliste valmistatud võimsa soomusrongi «Kodumaa eest» pidulik üleandmine tegevarmeele. Veevärgi ja kanalisatsiooni taastamine . . .

Kuid ükskõik millest Ždanov nendel minutitel ka poleks mõtelnud, vaatas ta tahtmatult ikka kella. Poole kaheksa ajal ei pidanud ta enam vastu, vaid helistas Kohaliku Õhukaitse staapi ja Siseasjade Rahvakomissariaati, käskides neid viivitamata välja selgitada, kas viimase suurtükiväe tulistamise ajal on ehk kannatada saanud mõned sõiduautod ja millised nimelt.

Möödus veel oma viisteist minutit pingelist ootamisaega, ja kui Ždanov siis uuesti Kohaliku Õhukaitse staabi otseühendustelefoni toru tahtis haarata, läks tema kabineti uks lahti ja lävele ilmus Gussev.

«Mis juhtus?!» küsis Ždanov üle laua ettepoole kummardades ühtaegu vihaselt ja ka rõõmustades.

«Kihutas Narva väravate taha,» vastas Gussev tasa, astus siis kohe kõrvale ja tardus valveseisangusse, käed vastu külgi surutud. Tema kannul tuli Ždanovi kabinetti Govorov.

Ždanov silmitses juba eemalt tähelepanelikult kindrali nägu, seda alateadlikult tolle vaikiva brigaadikomandöri omaga võrreldes. Jah, on küll needsamad lühikeseks pöetud vurrud ja tumedad, juba hallikirjud laitmatu lahuga juuksed.

Ždanov tõusis laua tagant püsti ja läks kindralile vastu.

«Tervist, Andrei Aleksandrovitš,» lausus Govorov keset

suurt kabinetti seisma jäädes kumedavõitu ja rahulikul häälel.

«Tervist, Leonid Aleksandrovitš,» vastas Ždanov talle kätt ulatades. «Tere tulemast. Ma hakkasin juba muretsema, kas ehk teel lennuväljalt viimaks midagi ei juhtunud.»

«Ei juhtunud,» vastas Govorov ikka niisama lakooniliselt, kuid viivitanud siis pisut, hakkas selgitama: «Ma palusin staabiülemat linnas ringi sõita. Ma ei ole ammugi enam Leningradis olnud.»

«Kas mind ei ole enam vaja?» küsis Gussev tasa, ühtaegu nii Ždanovi kui ka Govorovi poole pöördudes, küllap rohkem ikka Govorovi poole.

«Ma palun teid . . . nagu me kokku leppisime,» lausus Govorov pead pisut Gussevi poole pöörates.

«Kuulen, seltsimees rindejuhataja,» vastas Gussev, pööras pilgu Ždanovi poole ja lahkus kabinetist alles pärast Ždanovi lubavat noogutust.

«Astuge edasi, Leonid Aleksandrovitš, võtke istet,» palus Ždanov ja osutas kahele kirjutuslaua ääres seisvale tugitoolile, ise aga uuris Govorovi ikka veel edasi.

Govorov läks aeglasel sammul tugitoolide poole. Käed olid tal tihedasti vastu külgi surutud. Tihedad kulmud ta kahvatul ja pisut tursunud näol tungisid eriti esile. Kulmude alt vaatasid aga karmid, ja nagu Ždanovile paistis, pilkumatud silmad.

Kui Govorov oli tugitooli laskunud, võttis Ždanov tema vastas istet. Mõne viivu istusid nad vaikides.

Nendel hetkedel meenus Ždanovile millegipärast, kuidas oli toimunud Leningradi rinde juhatajate vahetus praegu nii kauges minevikus, 1941. aasta septembris. Žukov oli end kohe võimuka ja tahtejõulise ülemjuhatajana näidanud. Nüüd istus aga tema ees, kui esimest muljet arvesse võtta, liiga tagasihoidlik ja kuiv inimene.

«Kuidas lend läks?» küsis Ždanov ainult selleks, et juttu alustada.

«Normaalselt,» vastas Govorov sõnakehvalt. «Halb on mõide see, et õhust võib Laadoga läänekaldal asuvaid ladusid ja vagunite kuhjumist märgata. Ebapiisav maskeering. Ma tegin juba staabiülemale märkuse.»

Govorov rääkis seda häält tõstmata, ja nagu Ždanovile paistis, täiesti ükskõikselt. Ždanov tahtis juba etteheitvalt tähendada, et nende kiiruga ehitatud ladudega ja vagunitega on praegu kümnete tuhandete leningradlaste elu seo-

tud, kuid mõtles samas, et sellest ei sobi nagu tutvust alustada.

Kabinetis valitses jällegi vaikus.

«Milline on teie esimene mulje linnast?» küsis Ždanov lõpuks, silmas pidades ikka sedasama eesmärki, et Govorovi kuidagi ergutada ja selle sünge mehega puhtinimlikku kontakti leida.

«Puhas,» vastas Govorov pärast üürikest pausi. «Fotodel nägin Leningradi lumehangedesse mattununa. Kas need sulasid ära?»

See jällegi vähimagi tundevarjundita küsimus juba ärritas Ždanovit.

Ta suutis siiski tahtejõupingutusega selle ärrituse endas maha suruda, ja püüdes oma tundeid mitte millegagi reeta, ütles:

«Alles äsja viisime läbi linna puhastamise kolmenädalase ürituse. Tuhandete leningradlaste abiga.»

Kindrali hallikad pilkumata silmad jäid aga endist viisi rahulikult jahedaks. Nähtavasti ei jõudnudki Ždanovi sõnade mõte temani. Arvatavasti ei suutnud ta ikka veel kujutleda, mida see blokaaditalve näljast ja külmast kurnatud inimestele maksma oli läinud.

«Või puhas!» kordas Ždanov muiates endamisi. «Oleksid sa näinud neid kümneid tuhandeid nõrgaks ja jõuetuks jäänud inimesi, kes kangide, kirkade ja labidatega meetripaksust jääd Leningradi tänavatelt ja väljakutelt puhastasid! Oleksid sa selle jääkatte alla mattunud laipu näinud!»

Valjusti ütles ta aga nii:

«Millest te mõtlete alustada, Leonid Aleksandrovitš?»

«Enne mu väljalendu Leningradi kutsus seltsimees Stalin mind enda juurde,» hakkas Govorov nüüd endiselt ükskõiksel ja pisut kõlatul häälel rääkima. «Ta andis mulle kolm ülesannet. Esiteks: takistada Leningradi piiravat vastase suurtükiväge linna purustamast. Teiseks: muuta Leningrad absoluutselt ligipääsmatuks kindluseks. Ja kolmandaks: koguda jõudu tulevasteks pealetungilahinguteks.»

Govorovi kuulates tuli Ždanov mõttele, et küllap ta pidas samamoodi ka oma loenguid Suurtükiväe Akadeemias. Ja millegipärast oleks Ždanov tahtnud kujutleda, kuidas võis kulgeda selle kuivavõitu olemusega mehe kohtumine Staliniga. Kas Govorov tõesti ka seal, Kremlis, kõnetoolis viibiva professorina käitus?

Ja suutmata end rohkem vaos hoida, esitas Ždanov talle nüüd otsese küsimuse:

«Kas teate, et Leningrad ikka veel väga raskes olukorras on?»

«Jah, tean,» vastas Govorov rahulikult.

«Ja millest te kavatsete siin oma tegevust alustada?»

«Olukorra üksikasjalisest tundmaõppimisest.»

«Millal te mõtlete Sõjanõukogu kokku kutsuda?»

«Kõige lähemal ajal, niipea kui olen olukorraga täpsemalt tutvunud, kannan teile oma valmisolekust ette,» lausus Govorov.

Seejärel võttis ta püksitaskust kella ja heitis sellele pilgu.

«Kas te kiirustate?» küsis Ždanov ja ta häälest kostis rahulolematust: ta ei olnud harjunud, et tema kaasvestlejad temaga rääkides ise jutuajamise lõpetamise aja määravad.

«Jah, kiirustan, Andrei Aleksandrovitš,» vastas Govorov ikka samal ilmetul toonil.

«Olete teekonnast väsinud? Kas soovite puhata?»

Siinkohal võis vist esmakordselt jutuajamise algusest saadik kindrali näoilmes muutust märgata. Tema järsulõikelised kulmud kerkisid hetkeks.

«Sugugi mitte. Nähtavasti ei osanud ma aega arvestada ja käskisin staabiülemal kell 20.30 luureosakonna ülema minu juurde saata. Praegu on aga,» Govorov heitis uuesti pilgu kellale, «juba 20.22.»

Ždanov tõusis ja lausus:

«Ma ei hakka teid kinni pidama.»

Ka Govorov tõusis tugitoolist püsti.

Kui staabi luureosakonna ülem Jevstignejev uue rindejuhataja juurde ilmus, istus Govorov kirjutuslaua taga. Laual ei olnud kaarte ega pabereid. Oli ainult üks paks kaustik ja kulunud rihmaga taskukell.

Jevstignejev oli kindel, et Govorov võtab teda vastu soojalt ja sõbralikult, sest oli ju tema üks vähestest juhtivatest staabitöötajatest, kes Govoroviga varem oli kohtunud! Kuid laua tagant vaatasid hallikad ja pilkumatud silmad nii võõralt talle vastu.

Määrustiku järgi end kindralile esitledes arvas Jevstignejev veel, et kindral lihtsalt ei tundnud teda algul ära, aga et tuttavat nime kuuldes meenuvad talle muidugi kohe nende kolm aastat tagasi toimunud kohtumised. Ent

Govorov vaatas ka pärast seda niisama jahedalt talle otsa. Küsis vaid:

«Olete endiselt Leningradis?»

«Endiselt siin ja koguni endisel ametikohal,» vastas Jevstignejev naeratades ja vastunaeratusele lootes.

Seda aga ei järgnenud. Kindrali ilme jäi ikka kinniseks.

«Kas luurekaart on kaasas?» küsis kindral vaevu märgatavalt noogutades musta mapi poole, mida Jevstignejev vastu külge hoidis.

«Just nii,» vastas Jevstignejev juba naeratamata.

«Istuge.»

Govorov viipas käega rohelise kaleviga kaetud pika laua poole.

Jevstignejev läks laua juurde ja jäi seisma, oodates, et rindejuhataja enne teda seal koha sisse võtaks. Too aga sellega ei kiirustanud.

«Ma ju ütlesin, et istuge,» kordas kindral häält tõstmata. Seejärel võttis ta oma paksu kaustiku, pani pliiatsi selle vahele, ja tulnud siis pika laua äärde, võttis Jevstignejevi kõrvale istet.

«Palun teie kaarti.»

Jevstignejev võttis kaardi rutakalt mapist välja ja Govorov asus seda kohe vaikides uurima, nagu oleks ta luureosakonna ülema siinviibimise täiesti unustanud. Alles mõne minuti möödudes küsis ta Jevstignejevilt:

«Mitu vastase diviisi teie andmetel meie vägede vastas seisab?»

«Kas peate silmas kogu loodesuunda?» päris Jevstignejev.

«Jah.»

«Kolmkümmend kolm diviisi ja kaks brigaadi.»

Govorovi hallid silmad vahtisid ikka veel küsivalt luureosakonna ülemale otsa.

«Ma ootan,» meenutas ta end pärast üürikest pausi.

«Vabandage, seltsimees rindejuhataja, aga mida?»

«Diviisid kujutavad endast tõenäoliselt mitut liiki vägesid,» ütles Govorov ikka niisama monotoonselt ja ilma mingi pahameelevarjundita.

«Just nii, vabandage,» vastas Jevstignejev otsekui ärgates. «Minu poolt nimetatud Saksa väekoondiste hulka kuuluvad: kakskümmend kuus jalaväediviisi, kaks jalaväebrigaadi, kaks tankidiviisi, kaks motoriseeritud ja kolm valveteenistusdiviisi. Andmed on esimese jaanuari seisuga.»

«Praegu on aprill,» märkis Govorov otsekui muuseas, tegi siis oma kaustikusse mingeid ülestähendusi ja kallutas pea jällegi kaardi kohale. Pilku kaardilt tõstmata ütles ta: «Kõige suuremat vastase vägede koondumist võib märgata otse Leningradi lähedal ja Laadogast lõuna pool, eks?»

Jevstignejev vastas raporteerivalt:

«Viimasel ajal on täheldatav sakslaste lahinguline koondumine Volhovi rinde vastu. Sellest hoolimata on meie rinde lõunalõikudes, samuti ka Neeval ja Karjala maakitsusel vastase vägede tihedus endiseks jäänud.»

«Ühendatud anumate seadus välistab sellise olukorra,» väitis Govorov ja täpsustas samas: «Kui vastane muidugi teistelt suundadelt abiväge ei saa.»

«Usaldusväärseid andmeid väljastpoolt saadud abivägede kohta meil ei ole,» jätkas luureosakonna ülem aruandmist. «Kuid . . .»

«Kasutage ainult usaldusväärseid andmeid,» katkestas teda Govorov ja pani sõrme kaardile ühe sinise lipukese juurde. «Milline on selle diviisi rinne ja millises seisukorras kaitse?»

«Mitme blokaadikuu jooksul, seltsimees rindejuhataja, on vastasel olnud võimalus igale poole tugevaid pikaaegseid kaitserajatisi ehitada.»

«Küsin teilt andmeid just selle diviisi kohta,» ütles Govorov uuesti sõrmega tollelesamale sinisele lipukesele osutades.

Jevstignejevi laup tõmbus higiseks.

Asi seisnes selles, et juba pikka aega oli Hozin, aga enne teda ka Fedjuninski, pööranud peamist tähelepanu Leningradist kagu suunas, teisel pool blokaadirõngast koondunud vaenlase vägedele, sest et seal toimusid otsustavad lahingud. Aga Leningradile kõige lähemal asuvaid vaenlase positsioone iseloomustati luureteadetes ikka päevast päeva üldsõnaliselt: «Pikaajaline kaitse.»

Govorovi niisugune iseloomustus aga ei rahuldanud. Ta nõudis iga Saksa diviisi seisukorra kohta ammendavaid andmeid.

Nendel hetkedel meenus ka Jevstignejevile, et uus rindejuhataja oli ju Sõjaväe Akadeemia õppejõud. Ja tahtmatult mõtles ta tusaselt: «Egas ta minult siin eksamit vastu võta ja ega eksamitelgi heaks kiideta püüdu kunstlajat iga hinna eest läbi kukutada.»

Jevstignejevil oli tulnud mitmesuguste ülemuste allu-

vuses teenida. Ta oli hästi läbi saanud heasüdamliku, kuigi äkilise Popoviga, impulsiivse ja alailma kusagile kiirustava Vorošiloviga, samuti ka võimuka ning vastu-rääkimist mittesalliva Žukoviga. Tema mõistis neid ja nemad mõistsid teda. Samuti mõistis Jevstignejev Fedjuninskit ja Hozinit. Kuid Govorov paistis talle küll inimesena, keda pole võimalik mõista.

Kella üheni öösel kestis see, mida Jevstignejev järgnevatel jutuajamistel oma kaasteenijatega pooleldi naljatamisi, pooleldi tõsiselt mitte enam eksamiks, vaid päris «ülekuulamiseks» nimetas. Sel pikaleveninud jutuajamisel ei olnud Govorov kordagi häält tõstnud ega ainsatki käredat sõna lausunud, kuid ka mitte kordagi naeratanud. Ei olnud ka kordagi öelnud, et luureosakonna ülema see või teine vastus teda poleks rahuldanud. Ometi vahtis ta ikka oma hallide, karmide ja tähelepanelike silmade puuriva pilguga Jevstignejevi poole, kuni too kas siis sõna või käeviipega rindejuhatajale mõista andis, et nüüd on tema poolt ette kantud kõik, mida luureosakonnal teada on. Seejärel pööras Govorov pilgu kaardile ja osutas nimetissõrmega järgmist sinist lipukest.

Lõpuks lükkas ta kaardi kõrvale ja sulges hetkeks silmad.

Jevstignejev vaatas vargsi seinakella poole ja ladus siis välja viimase, mis tal veel hinge taha oli jäänud:

«Von Leebi väljavahetamisest armeegrupi «Nord» ülemjuhataja kohalt kaheksateistkümnenda armee endise juhataja Küchleri vastu te muidugi juba teate?»

«Tean,» kinnitas Govorov. «Aga mis sellest järeldub?»

Jevstignejev kehitas õlgu ja lausus:

«Arvan, et sellest saab vaid ühe järelduse teha: Hitler ei ole armeegrupi tegevusega rahul.»

«Loogiline järeldus. Aga mis veel?»

Jevstignejev vaikis.

«Juhtkonna ümberpaigutamisel on alati mitte ainult põhjus, vaid ka tagajärg,» selgitas Govorov. «Põhjus on selge. Aga milline on teie prognoos tagajärgede suhtes?»

«Seda tuleb veel kaaluda,» lausus Jevstignejev põiklevalt.

«Eks kaaluge,» ütles Govorov kuidagi väga ükskõikselt nõustudes ja sellega ühtlasi ka jutuajamist lõpetades. «Olete vaba.»

«Milliseid korraldusi teil mulle veel on?» küsis Jevstignejev nüüd juba harjumuspäraselt, sealjuures oma kaarti mapi vahele pannes.

«Minge magama!» käsutas Govorov ja lisas siis: «Mina öiseid valvekordi heaks ei kiida ... Tänane öö ei lähe arvesse.»

III

«Kuulutan Sõjanõukogu istungi avatuks,» lausus Govorov ja tõmbas oma kaustiku endale lähemale.

Temast vasakul laua otsas istus Ždanov.

Vasnetsov, Tributs, Štõkov, Popkov ja Gussev olid kahel pool lauda oma tavapärased kohad sisse võtnud. Peale nende võtsid sedapuhku Sõjanõukogu istungist osa ka luureosakonna ülem Jevstignejev, rinde suurtükiväe ülem Odintsov ja inseneriväge de ülem Bõtševski.

Ei olnud kohal aga Riikliku Kaitsekomitee volinikku Kossõginit, kes sellest ajast saadik, kui ta 1942. aasta jaanuaris Leningradi jõudis, oli osa võtnud kõigist Sõjanõukogu ja oblastikomitee büroo istungitest, kui seal tähtsaid küsimusi arutati. Kuid praegu oli ta Sjassi laevaremonditehase ehitusele sõitnud. Sellest ehitusest sõltus Laadoga flotilli täiendamine uute laevadega.

Sellest ajast, mil uus rindejuhataja (inertsusest nimetati Govorovi ikka veel nii, kuigi ta tegelikult oli uue, ühendatud Leningradi rinde juhataja asetäitja) Leningradi saabus, oli möödunud juba mitu päeva. Selle aja jooksul oli tal Ždanoviga vaid üks lühike kokkusaamine olnud, tolsamal õhtul, kui ta Moskvast kohale jõudis.

Ždanovile kanti ette, et rindejuhataja vestleb väeliikide, teenistuste ja staabiosakondade ülematega. Vestleb nendega kaua ja häält tõstmata. On mitu korda väeosadesse sõitnud — küll lõunasse, küll Neeva äärde. Sõjanõukogu istungit aga lükati aina edasi.

Neljandal päeval ei pidanud Ždanov enam vastu, helistas ise Govorovile ja küsis, kas rindejuhataja ei tahaks temaga rääkida. Aga vastus selle peale oli küll ootamatu:

«Ma ei ole selleks veel valmis, Andrei Aleksandrovitš. Mulle kuluks veel üks ööpäev ära. Räägime õige kõigest homsel Sõjanõukogu istungil.»

Ždanovit see vastus mõnevõrra pahandas: neil oleks enne istungit vaja olnud nõu pidada. Kuid rahulikult

asjalikus toonis, millega Govorov kokkusaamisest oli keeldunud, ei tundunud isemeelsuse varjugi.

Õhtul oli Ždanov Vasnetsovilt küsinud, mida too uuest rindejuhatajast arvab. Too oli aga ebamääraselt õlgu kehitanud ja vastanud:

«Ma ei ole temaga veel kokku saanud. Staabis ma muide kuulsin, et ta olevat ülimalt täpne mees. Inimesed pidavat tema juurde nagu eksamile minema.»

«Meil pole eksamineerijaid vaja, oleme juba koolipoisieast välja kasvanud!» oli Ždanovil siis üle huulte lipsanud.

...Sõjanõukogu istung peeti tavakohaselt rindejuhataja kabinetis. Istungi algus oli määratud kella üheksaks hommikul. Ždanov tuli kümme minutit varem kohale.

Selles hästi tuttavas kabinetis oli miski meeldivalt muutunud. Ždanov ei taibanud otsekohe, mis see just oli. Alles hetk hiljem pööras ta tähelepanu lahtilükatud akendele, aknaavadest voogas sisse eredat päikesevalgust.

Pikkade blokaadikuude jooksul, külmade ilmade, pommitamiste ja tulistamiste ajal oldi Smolnõis niivõrd harjunud tihedasti kinnikaetud ja kõvasti suletud akendega ja pooles võimsuses hõõguvate laualampidega, et kevadine päikesehelendus siin nüüd esimesel hetkel otse jahmatama pani.

Kõik Sõjanõukogu istungile kutsutud olid kohale ilmunud. Ždanov tervitas igaüht neist kiiruga ja istus siis rindejuhataja kõrvale.

Niipea kui ta oli jõudnud tugitooli laskuda, tõusis Govorov püsti ja kuulutas istungi avatuks. Nüüd ei tulnud tal enam teisi küsitleda, vaid ta pidi juba ise rääkima.

Tema sõnavõtu algus ereduse poolest just silma ei paistnud.

«On ettepanek,» ütles ta tasasel häälel, «arutada, kuidas me paremini ja kiiremini Peakorteri korraldusi täita saaksime. Need on kokkuvõttes järgmised: on vaja linna tulistavad vaenlase patareid maha suruda, meie kaitset tugevdada ja eelseisvateks blokaadi läbimurdmise lahinguteks jõudu koguda. Alustagem suurtükiväest. Niipalju, kui mulle teada, on raskete kauglaskesuurtükkide ööpäevane mürsunorm siiani väga väike olnud, kolm-neli mürsku keskmiselt ühe suurtükitoru kohta. Linna tulistavatel Saksa suurtükkidel on tulistamiskaugus 24—30 kilomeetrit, päris täpselt öeldes kuni 29,6 kilomeetrit, kui nende 240-millimeetrilist raudteekahurit silmas pidada. Aga meie

kahurite ja haubitsate tulistamiskaugus ei ulatu üle 19,7 kilomeetri. Erandi moodustab ainult üks süsteem — 152-millimeetrine kahur, see tulistab kahekümne seitsme kilomeetri kaugusele.»

«Vabandage, seltsimees rindejuhataja, kuid te jätate kahe silma vahele Balti merelaevastiku suurtükiväe,» tähendas Tributs oma kohalt.

«Sugugi mitte, mul on see meeles küll,» vastas Govorov, pead admirali poole pööramata. «Teie 180-millimeetrised kahurid tulistavad 37,8 kilomeetri kaugusele.»

«Just nii,» kinnitas Tributs.

«Kuigi rinde suurtükivägi tervikuna võttes,» jätkas Govorov, «on viimasel ajal tõsiseid edusamme teinud vastase patarei tule mahasurumisel, jääb ta tulistamiskauguse osas vaenlasest ikka veel taha. Niisugune on lähteolukord.»

Ždanov oli oma ainitise pilgu lauda katvale rohelisele kalevile pööranud. Talle paistis, et Govorovi suu läbi mingi raamatupidaja või parimal juhul mõni tehasedirektor ettekannet teeb. Üksnes arvud ja ei midagi muud! Kuivalt ja kiretult loendatakse kilomeetreid ja millimeetreid, puudub veel vaid arvelauanuppude klõbin.

«Polkovnik Odintsov,» rääkis sel ajal Govorov, «võib vastu väita, et praegu on olukord mõnevõrra muutunud. Jah, teil õnnestus väljastpoolt hankida raskeid mürske, mida Leningradis ei toodeta. Tean samuti seda, et Peakorter on Leningradi jaoks eraldanud kaks korrigeerivat lennuväe eskadrilli, ja need aitavad suurtükitule täpsust suurendada. Kuid lähteandmed jäävad põhimõtteliselt endisteks: vastase suurtükivägi tulistab meie omast kaugemale. Järelikult ei suuda me maha suruda vaenlase patareisid, mis meie linna terroriseerivad. Kerkib küsimus: kuidas neid lähteandmeid meie kasuks muuta? Või siis — mis on üks ja seesama —, kuidas saavutada, et meie tulejõud vaenlase omast üle oleks?»

Ždanov kergitas nüüd pisut pead. Ta tabas end mõttelt, et see on juba huvitav ja küllap on ettekande tegija nüüd isegi välimuselt muutunud.

Aga ei, Govorov oli jäänud samasuguseks nagu enne. Seisis, käed vastu keha surutud. Nägu kiretu ja pisut tursunud. Hallide, ebasõbralike silmade pilk kusagile uksest kõrgemale sihitud.

«Esiteks,» jätkas Govorov ja ta hääl kostis selles vaikuses endist viisi kõlatult, «pean ma otstarbekohaseks

raskesuurtükiväe positsioonide igakülgset edasinihutamist. Kus ja kuidas seda teha, seda täpsustan suurtükiväe ülemaga. Praegu räägin vaid peamisest.» Ta tuli laua tagant välja, suundus seina poole, kus rippus Leningradi rinde kaart, ja osutas seal sõrmega ühele punktile. «Osa meie raskesuurtükiväest tuleb siia ümber paigutada.»

Govorov ei pööranud end ümber ega kutsunud kedagi ka kaardi juurde. Kuid kõik peale Ždanovi tõusid samuti laua tagant ja seisid siis summas koos tema selja taga, pilgud sinna punkti sihitud, kuhu rindejuhataja sõrm oli paigale tardunud.

Mõne hetke kõik vaikisid. Seejärel kostis Vasnetsovi imestunud küsimus:

«Kas Oranienbaumi juurde?»

«Just nimelt,» kinnitas Govorov.

«Tahate Oranienbaumi platsdarmile raskesuurtükiväge paigutada!» hüüdis Vasnetsov nüüd veelgi suurema nõutusega.

«Aga miks teie, seltsimees Sõjanõukogu liige, selles midagi võimatut näete?» küsis nüüd Govorov omakorda. «Platsdarmi pikkus on rindejoont mööda vähemalt seitsekümmend kilomeetrit, laius sügavuti aga viieteistkümnest kolmekümne kilomeetrini. Niisugusel maa-alal võib tingimata ka raskekahuritele koha leida.»

«Mereäärne platsdarm on eriline maa-ala,» ütles Vasnetsov tõrksalt, «see on ju meilt äralõigatud maatükk! Isegi toiduainete kohaletoimetamine Soome lahe kaudu sinna on suurte raskustega seotud! Pealegi on sakslased juba korduvalt püüdnud seda platsdarmi meilt ära võtta.»

Govorov pöördus pikkamisi Vasnetsovi poole ja ütles sõnu ning lauseid täpselt rõhutades järgmist:

«Seltsimees diviisikomissar... Esiteks kaitsevad platsdarmi väeosad, mis pole põrmugi halvemad kui ükskõik missuguses teises lõigus Leningradi rindel. Teiseks katavad seda platsdarmi tulega Seraja Lošadi, Krasnaja Gorka ja kogu Kroonlinna kindluse fordid. Kolmandaks, ja see on peamine, kaalub raskesuurtükkide sinna ümberpaigutamisest saadav kasu üles kõik raskused ja ohud, mis sellega on seotud. Sellepärast, et raskesuurtükke platsdarmile ümber paigutades me mitte ainult ei pikenda meie suurtükitule kaugust, vaid suuname selle ka vastase suurtükiväe grupeeringute tiibadele ja tagalasse. Aga teistele teie küsimustele, kui neid tekkima peaks, võin ma vastata kahe päeva pärast. Homme lendan platsdarmile.»

Nende sõnadega läks Govorov tagasi laua juurde. Ja jällegi järgnesid temale kõik teisedki. Ainult Vasnetsov jäi kaardi juurde ja uuris seda edasi.

«Ja veel üks tingimatu nõue meie suurtükiväele.» Kindral rõhutas sõna «tingimatu». «Tuleb tihedamini anda kontsentreeritud tulelööke vastase komandopunktide ja staapide pihta. Tuld korrigeeriva lennuväe puhul peaks see samuti tunduvat efekti andma. Oletan, et taoliste löökidega sunnime vastast oma raskepatareide tuld linnakvartalitelt meie suurtükiväepositsioonidele üle kandma. Mida ongi vaja tõestada.»

Ja Govorov võttis nüüd istet.

Vasnetsov pöördus lõpuks laua juurde tagasi ja võttis seal samuti istet, ise tahtmatult sealjuures Ždanovi poole pilku heites. Too naeratas talle kaasatundvalt vastu, kuigi see naeratus veidi irooniline oli.

Ždanov mõistis, et Vasnetsovi jaoks, nii nagu tema endagi jaoks, jääb rindejuhataja musterkujuks ikkagi Žukov. Vasnetsov muidugi püüab tänast Sõjanõukogu istungit võrrelda sellega, mis esimest korda Žukovi eesistumisel oli toimunud.

Sellel mälestusväärsel istungil tuli kohe ilmsiks Žukov kui isiksus, kes nagu spetsiaalselt on loodud selleks, et kõige ohtlikumaid takistusi ületada. Tema otsustavus ja kategoorilisus sisendasid usku, et tema on see, kes teab, kus asub võidu võti ja kuidas seda võtit kasutada.

Hoopis teistsugune esimene mulje jäi aga Govorovist. Ta paistis olevat inimene, kellel temperament üleüldse puudub, kes on liiga endasse sulgunud ja ülearu sünge. Ja see, et uus rindejuhataja pealegi veel parteituks osutus, näis olevat nende tema iseloomujoonte seaduspäraseks tulemuseks. Mõistatuseks jäi ainult see, miks Stalin oma valikutegemisel just temale peatuma oli jäänud. Kas ei tähenda see fakt viimaks seda, et Moskva on Leningradi jäänud vägede potentsiaalsetele võimalustele kriipsu peale tõmmanud ja kõik blokaadi likvideerimise lootused nüüd ainult väljastpoolt organiseeritavale läbimurdele pannud?

Ždanov ei suutnud öelda, millisel hetkel see mulje temas just oli tärganud. Aga nii või teisiti oli ta juba ka Govorovis jõudnud märgata midagi köitvat ja hinnata tema mõttelaadi konkreetsust, tema loogika jõudu, sest oma ainet tundis see «professor» hästi. Vasnetsov oli aga

nähtavasti ikka veel esialgsete muljete võimuses ja sai selle eest ka vääriliselt karistada.

«Kas keegi soovib teha mingeid teisi suurtükivägedesse puutuvaid ettepanekuid?» küsis Govorov, vaikis äraootavalt, ise Ždanovi otsa vaadates. «Ei ole ettepanekuid? . . . Asugem siis järgmise küsimuse juurde. See puudutab Leningradi kaitsekindlustuste ehitamise inseneritöid. Ma vestlesin polkovnik Bõtševskiga, sõitsin kolmel korral väeosadesse ja veendusin selle tulemusel, et peamine rõhk on siin asetatud juba olemasolevate kaitserajatiste süsteemi sügavuti edasiarendamisele. Aluseks on võetud idee: ainult kaitse. Sealjuures aga on minu arvates meie inselnerirajatised praegu . . .» ta tegi nüüd pausi ja lõpetas lause ootamatult järsul toonil: «. . .ilmselt ebarahuldavas seisundis. Neid täiustades oleme me kohustatud maksimaalset vaenlasele lähenemise võimalust ära kasutama. See on põhimõtteline küsimus. See teeb meil tulevikus ka pealetungile asumise kergemaks. Kes soovib selle kohta oma arvamust avaldada?»

«Kas lubate?» kostis nüüd Bõtševski hääl.

Govorov noogutas talle vaikides.

Pikk ja kõhnaks jäänud, lausa ridvataoline inseneriväge de ülem alustas oma juttu väga erutatult:

«Seltsimees rindejuhataja hindas kaitserajatiste olukorda ebarahuldavaks. Vaevalt see küll õiglane on. Nendele rajatistele tuginedes ei lasknud Leningradi rinde väed sakslast linna. Kevad tõi meile inseneritööde mahtu juurde. Kaitse eesliin asus madalas paigas ja uputati veega üle. Sügisel ja talvel rajatud miiniväljad on samuti vee alla jäänud . . .»

«Palun selgitage,» katkestas teda Govorov, «kas te esinete minu põhiettepaneku poolt või vastu?»

See rahulik küsimus ajas polkovniku millegipärast veelgi suuremasse ärevusse.

«Mina olen olukorra õiglase hindamise poolt!» hüüdis Bõtševski häält tõstes. «Seltsimees rindejuhataja nähtavasti ei oska endale ette kujutada, mida me siin oleme üle elanud! Ta pole näinud siin laipadest laotud kaitserinnatisi. Elavad seisid valiku ees: kas pidada nende kaitserinnatiste varjus tulevahetust, kuni veel on jõudu ja padruneid, või siis taguda külmunud maad, et oma seltsimehi maha matta. Ja eelistati esimest varianti. Kevade saabumisega tuli sellised varjendid järk-järgult likvideerida. Küllap te ütlete nüüd, et oleks tulnud õigeaegselt uued kaitsevööndid rajada. Aga on teil see ka teada, et paljudel sõjameestel pole raskete palkide tõstmine jõukohane? . . .»

Saabus vaikus. Kaksipidised tunded valdasid selles kabinetis viibijaid. Alateadlikult tundsid nad kaasa Bõtševskile, kuid mõistsid ühtaegu ka seda, et niisugusel toonil rindejuhatajale olukorra selgitamine on lubamatu.

Ždanov hingeldas tugevasti, tal oli kavatsus inseneriväge de ülema sõnu parandada ja rindejuhatajat toetada, kuid just sel hetkel hüüdis Popkov ootamatult:

«Seltsimehed! Kuulake! . . .»

Kõik vahetasid pilke. Pöördusid seejärel nagu käsu peale valjuhääldi poole, mis kirjutuslaual asus. Metronoom tiksus vaevu kuuldavalt, mõõdukalt ja rahulikult.

«Mitte seda, seltsimehed! Kuulake, mis seal on! . . .»

Popkov kallutas end kogu kehaga lahtise akna poole. Läbi akna oli kuulda, kuidas kusagilt kaugelt trammikella katkendlik kõlin kabinetti tungis. Mitte ükski teine heli poleks siia kogunenud inimesi suutnud niivõrd erutada kui just see nii tavaline trammikella kõla. Kõik kiirustasid lahtise akna juurde.

«Täna lasti Kirotšnajal tramm käiku!» teatas Popkov pidulikult.

Ždanov avastas esimesena, et Govorov polnud oma kohalt liikunud, vaid istus seal nagu ennegi oli istunud, ja üksnes hoolega oma käsi hõõrus, justkui oleksid need tal külmetanud. Need harjumatud liigutused andsid Ždanovile tunnistust sellest, et rindejuhataja süda on rahutu.

«Seltsimehed!» hüüdis Ždanov teistele meelega karmilt. «Jätkakem tööd. Rindejuhataja ootab.»

Niipea kui kõik olid laua ääres oma endised kohad sisse võtnud, lausus Govorov:

«Ma ei taha, täpsemini, ei saa nüüd inseneririajatiste praeguse olukorra põhjustesse tungida. Kuid ma rääkisin siin konkreetsetest ettepanekutest ja ma tahaksin nende kohta teie arvamust kuulda.»

«Mul on üks küsimus,» ütles Vasnetsov end laua kohal pisut rindejuhataja poole kallutades. «Te ütlesite, et on vaja kaitset täiustada, seda ettepoole nihutada. On mul õigus?»

«Õigus, kuid see pole veel kõik,» vastas Govorov. «Meil on vaja ka linnas endas uusi kindlustusi ehitada. Tuhandeid kindlustusi! Ja see pole mingi piltlik arv. Me peame linnasisese kaitsevööndi ehitamisse tõsiseid korrektiive

tegema. Seda on rajatud sektorite põhimõttel, ja minu arvates on seda põhimõtet vaja säilitada. Ainult illusioonidele tuleb lõpp teha. Varem olid nende sektorite juurde vabatahtlikud töölissalgad ja rahvakaitse väeosad kinnistatud. Neil oleks tulnud võtta vastu lahing sel juhul, kui vaenlane oleks teinud katset linna tungida. Kuid te teate minust paremini, et osa töölisi on koos oma tehastega evakueeritud, teised on aga näljatalve üle elanud. Ja igas sektoris leidub ka tugipunkte, mis kas siis pommitamiste, tulistamiste või lõpuks ilmamuutuste tõttu kõlbmatuks on muutunud. Meil on ilmtingimata vaja need taastada, ja ma kordan veel, tuhandeid uusi ehitada.»

«Kes siis seda tegema hakkab?» küsis Vasnetsov jälle. «Milliste jõududega me suudame niisuguse tohutu suure töö ära teha?»

Govorov vastas kerge õlakehitusega:

«Leningradlastel on kaitserajatiste ehitamisel kogemusi.»

«Kas hakkame jällegi elanikkonda mobiliseerima?» küsis Popkov omakorda.

«Jah, hakkame küll,» vastas Govorov kindlalt.

Popkov lõi lootusetult käega.

«Inimesed on nende mobilisatsioonidega ära vaevatud. Möödunud suvel me mobiliseerisime viissada tuhat inimest kaitsekindlustustöödele. Sügisel algasid metsavarumise ja turbatöötlemise mobilisatsioonid. Talvel moodustasid tuhanded leningradlased elava konveieri Neeva äärest leivatehaseni välja, ja andsid tehasele ämbritega vett edasi. Nad ei kaeba selle üle ega palu meilt midagi, kuid me peaksime neile küll kas või kuuks ajaks puhkust andma. Uutest mobilisatsioonidest vaba kuu!»

«See on võimatu,» vastas Govorov ohates.

«Mispärast?»

«Sellepärast, et vastane seisab endist viisi linnast kuue kilomeetri kaugusel. Sellepärast, et vastane ei jäta meie kaitsevööndi nõrkusi võimalust mööda kasutamata. Ja juhtub see, mis Neeva platsdarmil juba juhtus — see platsdarm kaotati peamiselt just selle tõttu, et seda ei olnud küllaldaselt kindlustatud. Ja nüüd on kogu Neeva vasak kallas kuni Schlüsselburgini vastase käes.»

Selle maalapikese kaotamise meenutamine, kus nõukogude sõjamehed nii tohutul hulgal oma verd olid valanud, kõlas julma etteheitena. Ja Govorov nähtavasti tunnetas seda.

«Seltsimehed!» lausus ta temale mitteomasel rõhutatud toonil. «Me peame tõele silma vaatama. Vaenlane ei arvesta meie kaotustega ega üleelatud katsumustega. Tema on ju vaenlane. Ja meil tuleb üksnes sellest lähtuda. Uute kaitserajatiste ehitamisega pole meie ülesanne veel ammendatud. Meil tuleb linna jäänud töölistest uued, juba sõjaväelise struktuuriga pataljonid moodustada. Ainult sel viisil muutub linn reaalseks kindluseks. Lõuna ja edela pool hakkavad fortide osa täitma Oranienbaumi platsdarm, Kroonlinn ja Pulkovo kõrgendikud. Põhjas Karjala kindlustatud rajooni raudbetoonist kaitsevöönd. Idas hakkab fordi osa täitma Neeva kindlustatud positsioon, mis tuleb alles rajada. Linn ise muutub aga nagu kindluse põhitsitadelliks. Vaadake nüüd aga kaine pilguga kaugemale, linna kaitsesektorites olevatele kindlustatud piirkondadele. Kes nendes dottides alles hiljaaegu asusid? Kaadrisõjaväe suurtüki- ja kuulipildujapataljonid. Paberil eksisteerivad nad veel praegugi, aga tegelikult on nad ammugi esimese ešeloni diviiside välipositsioonidel laiali. Olin enne sõda kindlustatud piirkonna ülem ja tean oma kogemustest, et suurtüki- ja kuulipildujapataljonid võivad põhimõtteliselt pidada omaette lahinguid nii vastase jalaväe kui ka tankide vastu, sest iga pataljoni koosseisus on vähemalt niisama palju tankitõrjevahendeid kui laskurpolguski. Ja praegu nõutakse meilt, et me iga hinna eest need võimsad allüksused taastaksime ja nad kindlustatud piirkondade süsteemi uuesti sisse lülitaksime. Siis suudaksime järk-järgult mõned laskurpolgud, aga seejärel ka -diviisid reservi viia, et aktiivsemateks pealetungideks ettevalmistusi teha. Ja ma palun teid ka selles küsimuses oma arvamusi avaldada . . .»

Ždanov vahtis üksisilmi Govorovi. Nüüd juba mõistis ta lõplikult, et oli oma esialgses hinnangus selle inimese suhtes eksinud. Kõige kergem oleks olnud Govorovi ainult akadeemilist laadi arukaks spetsialistiks pidada. Veelgi lihtsam oleks tema arvude mälu üle ironiseerida. Jah, tal on matemaatilist laadi mõistus ja matemaatilist laadi mõtlemisloogika. Aga kas see ongi nii halb? Ždanov püüdis hoolikalt Govorovi mõttekonstruktsioonides mõnda nõrka kohta leida. Ei, seda meest ei saa küll elust irdunud teoreetikute hulka arvata. Võimalik, et temani ei jõua täielikult nende inimeste tunded, kes on pikki kuid blokaaditingimustes elanud. Kuid fakte ta tunneb! Kõik tema ettepanekud tuginevad just faktidele . . .

Seda Ždanovi mõttekäiku, just nagu kogu Sõjanõukogu istungi käikugi, häiris nüüd aga üks Jevstignejevi abisid. Ta oli tasahilju kabineti uksele ilmunud, seal valveseisangu sisse võtnud ja vaatas nüüd Govorovile otsa, ise pilguga sõnatult temalt sissetungimise eest vabandust paludes. Seejärel läks ta niisama tasa, kikivarvul, luureosakonna ülema juurde, kummardus tema kõrva kohale ja andis talle mingi siniste kaantega mapi.

Govorov kehitas vaevumärgatavalt õlgu.

«Lubage ette kanda, seltsimees rindejuhataja!» ütles Jevstignejev Govorovi poole pöördudes. «Mulle toodi vangilangenud saksa kapteni ülekuulamisprotokoll. Selle sõjavangi ülestunnistustes on mõndagi, mis Sõjanõukogule peaks huvi pakkuma. Neil päevil, täpset kuupäeva sõjavang ei mäleta, olevat Wehrmachti staabiülem feldmarssal Keitel Puškinis ja Gatšinas käinud. Kapten olevat isiklikult näinud, kuidas Keitel oli sõitnud vaatluspunkti, kust suurt osa Leningradi linnast vaadelda saab.»

Jevstignejev lõi siniste kaantega mapi kinni ja võttis istet.

«Mis siis ikka,» resümeeris Govorov, «minu arvates pole see fakt sugugi vähem sümptomaatiline kui von Leebi tagandamine. Vastane teeb ettevalmistusi. Ja hakkame meiegi ettevalmistusi tegema . . .»

Sellelt Sõjanõukogu istungilt lahkus Vasnetsov rahutu südamega, mis juba ennegi kõigest üleelatust ära oli kurnatud.

Määratu suuri kannatusi ja vaevu oli iga leningradlane tunda saanud. Kuid nende õlgadele, kes rahva saatuse eest vastutama pidid, langes lisaks veel muudki: neid piinas see, et nad ei suutnud peatada surma, mis hääletult Leningradi tänavatel sammus ning tehaste tsehhidesse ja läbi elumajade seintegi tungis.

Vasnetsovi hing ihkas kirglikult tervenemist. Ja see iha kasvas kevade saabumisega, koos päikesega, mis nüüd silmipimestava heledusega linna kõnniteedel ja tänavatel kiiskas, pärast seda kui soojuse järgi janunevad inimesed lõpuks need tüütuks muutunud kasukad seljast, vildid jalast ning sallid kaelast ära võtsid ja sõjaeelsete leningradlaste moodi välja hakkasid nägema.

Parteitöötaja kaine mõistus tuletas Vasnetsovile küll meelde, et blokaad ikka veel kestab, et vaenlane endist

viisi alles Leningradi müüride ääres seisab ja sõja lõppu esialgu üldse veel näha pole. Aga tema kurnatud südant täitis alateadlik usk, et kõige hirmsam on juba seljataga, et leningradlased on saavutanud võimaluse puhata, ennast koguda ja jõudu varuda . . .

Ja äkitselt tuli nüüd see Govorovi esinemine ja sellega nii lähedalt seotud Jevstignejevi teade. Need tõid Vasnetsovi julma tegelikkusesse tagasi.

«Muidugi,» arutles Vasnetsov endamisi, «ei sõitnud Keitel juhuslikult Leningradi alla. Sakslastel pole lõbureisideks praegu aega. Nad ei suuda veel Moskva all saadud purustavat lööki unustada. Nüüd, kui neid Moskvast juba mitte enam kümned, vaid sajad kilomeetrid lahutavad, ei tule vist Hitlerile küll enam Nõukogude pealinnale pealetungi kordamise mõtet pähe. Leningradi all seisab vaenlane aga samadel positsioonidel, mis ta möödunud aasta septembris endale kätte oli võitnud. Tähendab? . . .»

Tähendab, Govorovil on õigus.

See tähendab, et tuhandetei leningradlastel tuleb jällegi labidad ja kirkad pihku võtta, tuleb uuesti betoonisegu teha, telliseid laduda, vaenlase tule all uusi dotte rajada, tankitõrjevaiu maasse taguda ja kindluserinnatisi korda seada.

Vasnetsovi vastuvõturuumis ootas teda keegi võõras mees. Oma mõtetega seotud Vasnetsovile ei tulnud kohe meeldegi, et täna varahommikul oli talle mingi peavalitsuse esindaja helistanud ja väga palunud end vastu võtta.

Viimasel ajal olid rahvakomissariaatide ja igasuguste ametkondade esindajad järjest sagedamini hakanud Leningradis käima. See oli täiesti arusaadav, sest Leningradis asus palju eri asutuste alluvuses olevaid ettevõtteid. Blokaadiaja sügise ja talve karmidel kuudel, kui sidet Suure Maaga pidas tegelikult üksnes Smolnõi, pöördusid kõik vabrikud, tehased ja asutused, kes ei olnud tööd katkestanud, oma soovidega üksnes partei oblasti- ja linnakomiteesse. Kuid mida kindlamini läks käiku Laadoga trass, mida regulaarsemaks muutus lennuühendus, seda rohkem paranesid ka ettevõtete sidemed rahvakomissariaatidega. Nende sidemete reguleerimine ja küsimuste lahendamine, mis tsentraliseeritud korras läbivaatamist vajasid, oli Kossõgini üheks kohustuseks. Tema juurde tahtiski Vasnetsov saata seda meest, kes talle hommikul oli helistanud, kuid siis oli talle meenunud, et Kaitsekomitee volinik

on Sjassi ehitusele sõitnud, ja ta oli nõustunud moskvalast pärast Sõjanõukogu istungit vastu võtma.

Ja nüüd oli see moskvalane kohale ilmunud.

«Ma kuulan teid,» ütles Vasnetsov kirjutuslaua taga toolil istet võttes ja laua ees seisvatele nahktugitoolidele osutades. «Mis mure teid siia tõi?»

«Ma tulin kaebusega, seltsimees Vasnetsov,» vastas mees rutakalt.

Vasnetsovi pilk libises lauakalendrilehele, kuhu oli selle väheldast kasvu ja suhteliselt noore — mitte üle neljakümneaastase — mehe perekonna-, ees- ja isanimi kirja pandud.

«Mille üle te siis kaebate, seltsimees Skvortsov?» küsis Vasnetsov. «Te ütlesite, et tulite kaebusega. See on muidugi nali, eks?»

«See oleneb sellest, millise vastusega ma teie juurest lahkun. Mina olen, nagu teile juba ette kanti, Tsementitrusti Peavalitsusest. Meil on Leningradi abi vaja.»

«Ma ei mõista teid täiesti,» lausus Vasnetsov õlgu kehitades.

«Küsimus on ju lihtne, meie maale on tsementi vaja. Teil on Kirovi rajoonis tsemendivabrik. Ja see on muidugi konserveeritud. Me palume, et te osa selle sisseseadest meile loovutaksite.»

«Miks te selles küsimuses siis minu juurde tulite?» küsis Vasnetsov ja kuulis ise, kuidas ta hääl vastu tema tahtmist pahasena kõlas.

«Aga Leningradis ei saa ju Smolnõita midagi teha!» hüüdis Skvortsov käsi laiutades. «Popkov tõrkus . . .»

«Seltsimees Skvortsov,» jätkas Vasnetsov endist viisi pahasel toonil, «saage ometi aru, et Leningrad on blokaadirõngas! Sajad majad ja vahelaed on purustatud. Me tunneme ise teravat vajadust nii tsemendi kui ka sisseseade järele . . .»

«Muud ma ei kuule kui: «Blokaad ja blokaad»!» ütles Skvortsov nüüd vihastades. «Juba siis, kui ma alles valmistusin Leningradi sõitma, hirmutati mind: seal on külm ja nälg, seal on laibad tänavatel! . . . Muidugi, ma ju tean, et kõik nii oli. Aga egas enam! . . . Räägime õige avameelselt: kus see blokaad nüüd on?»

«Kuidas — kus?!» hüüdis Vasnetsov. «Kas teie siis ei tea . . .»

«Tean, ma tean kõike!» katkestas Skvortsov jällegi Vasnetsovi. «Ja et sakslased on Kirovi tehasest kuue kilo-

meetri kaugusel, seda tean ma samuti. Kuid linnas ju mingit blokaadi pole tunda! Tänavad on puhtamad kui Moskvas. Varustamine on, niipalju kui ma märgata jõudsin, täiesti viisakas . . .»

Vasnetsov vaikis. Ta lihtsalt mõtles endamisi: «See mees kas teeb nalja, või tahab lihtsalt meelitada. Kuid naljad on siin kohatud, aga igasugune meelitamine lihtsalt solvav . . . Või siis pole Suurelt Maalt saabunud külalisel tõepoolest võimalik endale Leningradi tõelisest olukorrast ettekujutust saada?»

«Ja isegi tulistamised ei andnud teile tunda, et Leningrad veel blokaadist pääsenud pole?» küsis nüüd Vasnetsov.

«Tulistamised? . . . Jah, tulistamisi muidugi on. Kuid need ju ei seganud teil Kirovi tehases uut mehaanikatsehhi üles lüüa. Ja töötavad seal nii vase-malmivalutsehh kui ka uusmalmivalutsehh. Ja metallisulatusahi on korras. Te küsite nüüd, et kust ma seda tean? Ütlete, et see on sõjasaladus? Aga minu eest, seltsimees Vasnetsov, ei saa mingeid saladusi varjata. Ma tean nagunii, et te teete mürske, miine ja kahureid. Remondite tanke! Mis seal siis nii vaesust teeselda!»

Vasnetsov sattus külastaja niisuguse pealetükkivuse pärast isegi segadusse.

See oli ju õige, et veebruaris ja märtsis Kirovi tehases uus mehaanikatsehh ehitati. Ja malmivalutsehhid taastati. Ja ka teistes riigikaitselise tähtsusega ettevõtetes nii mõndagi ära on tehtud ja et üksnes selle kuu jooksul on nad rinde jaoks andnud 100 suurtükki, peaaegu 800 kuulipildujat, üle 200 000 mürsu ja niisama palju miine. Ja ega laevaehitajadki tööta seisnud — nad remontisid 227 sõjalaeva ja 360 kaatrit, ehitasid Laadoga flotilli jaoks uusi tendreid ja keevitatud metallpargaseid. Tõsi küll, see kõik on ära tehtud. Kuid blokaad jääb blokaadiks. On see krapsakas tegelane siis Kuu pealt kukkunud või?

Vasnetsov vaatas nüüd tähelepanelikult tema ees istuvale mehele otsa, püüdes tema näoilme järgi tema tõelisi mõtteid ära mõistatada.

«Noh, miks te mind siis nüüd nii vaatate, Sergei Afanasjevitš,» küsis Skvortsov jällegi muigamisi. «Teiste aitamine, niipalju kui mina tean, on leningradlaste vana traditsioon! Olete nõus?»

«Jah, selles olen ma teiega ühel nõul,» lausus Vas-

netsov ja astus siis laua tagant välja, võttis Skvortsovi vastas asuvas tugitoolis istet ja asetas käed Skvortsovi teravatele põlvedele. «Kuulge, Anton Grigorjevitš, kas te ... olete partei liige?»

«Noh, arusaadavalt,» vastas too ikka endist viisi naeratades. «Kolmekümne teisest aastast. Kas te ei usu? Või tuleb parteipiletit näidata?»

«Ei, ei, pole vaja. Ma ei räägi sellepärast ... Ma ...» ütles Vasnetsov katkendlikult. «Ma tahaksin, et te ütleksite avameelselt ... nagu kommunistide vahel kombeks ... Kas teile Leningrad tõepoolest sellisena ... näib?»

«Millisena? ... Ahjaa, ma mõistan!» sõnas Skvortsov äkitselt taibates. «Te vaatate mind nagu mingit Marsi asukat! See pole nii, Sergei Afanasjevitš, mina ei ole Marsi asukas. Ja kui te ise juba kutsusite mind üles avameelsusele, siis ärge selle üle ka pahandage. Mul jääb mulje, et teie tootmisala töötajad end blokaadi nagu kilbi taha varjavad. Aga mina näen seda kõrvalt paremini. Muidugi, see kõik ju oli, nii nälg kui ka külm ja kümned tuhanded surnud. Aga praegu ripub ju Filharmoonia juures kuulutus: avame pärast kapitaalremonti saali! Nevski prospektil passivad meremehed tütarlapsi. Poodides on kaupa. Vähe muidugi. Aga kas te arvate, et seda Moskvas palju on? ...»

Vasnetsov ei suutnud sellelt ebatavaliselt külastajalt imestunud pilku lahti rebida. Vasnetsovi ärritas ja tegi tigedaks, et see Suurelt Maalt tulnud mees räägib Leningradist nagu mingist tavalisest linnast, et olles vaid juttude järgi kuulnud nendest piinadest, mida Leningrad on üle elanud, söandab ta nendest otsekui muuseas rääkida. Vasnetsovi kogu blokaadipsühholoogia protesteeris selle vastu ja nõudis, et Skvortsovile tuleb tema koht kätte näidata. Aga ühtaegu täitis Vasnetsovi hinge hoopis teistsugune, otse vastupidine tunne, talle tegi rõõmu, et see moskvalane sundis teda kõike ümbritsevat teise, uue ja harjumatu pilguga nägema.

Vasnetsov oleks võinud Skvortsovile paljugi öelda. Oleks võinud talle selgitada, et linn pole nälja tagajärgedest veel toibunud, et töökäte ja ehitusmaterjalide puudumise tõttu — eriti just tsemendi puudumise tõttu — kulgeb elumajade remont aeglaselt ja sellepärast lastakse konserveeritud tsemenditehas lähematel nädalatel käiku; oleks võinud jagada temaga oma muresid kanalisatsiooni ja veevärgi taastamisest — vett oli õnnestunud anda kõigest natuke rohkem kui 3000 majale —, meenutada talle, et saksa piiramispatareide tule tõttu iga päev kümned leningradlased hukkuvad.

Ja siis meenus talle see, mida ta üsna hiljuti Govorovi kabinetis oli kuulnud. «Mis seal majad? Ja mis seal veevärk?!» mõtles Vasnetsov endamisi. «Homme või ülehomme on vaja linna elanikkond uuesti kindlustuste ehitamisele üles kutsuda.»

Vasnetsov muutus tusaseks ja küsis Skvortsovilt juba jahedalt:

«Mida te siis konkreetselt meilt palute?»

Skvortsov pistis käe pintsakutaskusse, võttis sealt paberilehe välja, harutas selle lahti ja ulatas siis Vasnetsovile.

«Siin on üksikasjaline nimekiri.»

Vasnetsov heitis põgusa pilgu paberile, asetas selle siis lauale ja ütles tõustes:

«Jätke siia. Ma pean teistega nõu. Vaatame, mida saab siin ära teha.»

Skvortsov tõusis samuti rutakalt ja tänas viisakalt:

«Aitäh, seltsimees Vasnetsov. Teie loal ma helistan teile homme hommikul.»

Üksi jäänud, läks Vasnetsov laua äärde tagasi. «Ei, ei!» ütles ta siis endamisi. «Pole vaja teda uskuda. Vaenlane on siinsamas, kõik, mis on taastatud, võib uuesti purustatud saada, inimesed ei saa niipea veel puhkusele mõeldagi. On vaja ainult eelseisvatele lahingutele mõelda. Ja mitte lasta end leningradlaste jumekamaks muutunud nägudest ahvatleda! Ees on uued katsumused! ...»

Ta silmitses akent ja küsis äkitselt iseendalt: «Aga miks ma seda ei ava, nagu Govorov tegi?»

Ta läks akna juurde ja püüdis seda avada. Kuid talveks kinnikleebitud, talve jooksul külmunud ja paisunud aknaraam ei andnud järele.

Ta kutsus valvesekretäri ja küsis temalt:

«Kas teil on peitlit?»

«Mida?»

«Noh, mingisugust nuga! Ma tahan akent avada ...»

IV

Zvjagintsev ärkas varahommikul valjust koputusest uksele.

«Kes seal on?» hüüdis ta une pealt ja tõusis küünarnuki najale, et vaadata, kas Koroljov on juba ära läinud.

Ivan Maksimovitši ei olnud enam, aga toas seisis Saveljev.

«Seltsimees major, teid nõutakse kaitsestaapi. Kästi ruttu teha. Sinna sõitsid ülemused . . .»

«Missugused ülemused?» küsis Zvjagintsev tusaselt, kuid võttis juba toolikorjult oma vormipluusi.

Ta riietus kiirustamata. Viimastel päevadel tegi Zvjagintsev kõike kiirustamata, justkui läbi une.

«Tehke ometi kärmemini, seltsimees major!» palus teda Saveljev. «Seal ootavad teid kaks kindralit. Ma kihutasin «emkaga» teile järele.»

Zvjagintsev poleks neid sõnu nagu kuulnudki. Talle oli nüüd juba kõik ükstapuha.

Juba mitu päeva vältis ta hoolega kohtumisi Koroljoviga. Mõtles endale nimelt mõne töö välja, et aga hiljem siia tulla, siis kui Koroljov on juba magama heitnud. Agu ärgates ei tõstnud ta enne pead, kui Koroljov juba ära tsehhi oli läinud.

Ka praegu, saapaid jalga tõmmates, vilksatas tal veel peas mõte: «Kui hea, et need kindralid enne Ivan Maksimovitši äraminekut ei tulnud.»

Lõpuks võttis ta oma vormimütsi ja läks siis Saveljevi kannul trepist üles.

Seal seisis tõepoolest auto, mis oli suviselt roheline-hallikirjuks võõbatud. «See pole tehase auto,» märkis Zvjagintsev endamisi, sest et ta kõiki tehase autosid viimseni peast teadis. Auto tuuleklaasi taga ilutses mitmeid eri värvi lubasid. Rooli taga istus keegi vanem. «Tähendab,» otsustas Zvjagintsev mõttes endamisi, «tehasesse on tõepoolest mingid kõrged ülemused ilmunud.»

«Kas võib, et ma istun ette?» sosistas Zvjagintsevile Saveljev, kes kindralitelt saadud ülesandest nähtavasti väga meelitatud oli, kellele aga veelgi rohkem meeldis võimalus kilomeeter-poolteist nende «emkaga» sõita.

Tehase kaitsestaabi hoone juures märkas Zvjagintsev juba eemalt suurt sõjaväelaste rühma. Ja kaadrisõjaväelasest komandöri refleks hakkas silmapilkselt tööle —

major pani kiiresti oma vormimütsi pähe ja kõik mantlinööbid kinni.

Auto peatus ülemustest nelja meetri kaugusel. Ühe kindrali, 42. armee juhataja Nikolajevi, tundis Zvjagintsev silmapilk ära. Kuid teist, veidi üle keskmise kasvu kindralleitnanti, kel oli pisut tursunud nägu ja lühikeseks pöetud vurrud, Zvjagintsev ei tundnud. Võõra kindrali selja tagant paistis polkovnik Bõtševski kõrendlik kuju. Kohal olid ka tehase direktor Dlugatš ja parteikomitee sekretär Aleksejenko.

Zvjagintsev tõstis käe mütsisirmi juurde, ja kuna too vurrudega kindral oli siin auastmelt kõrgeim, esitles end temale.

«Kui kaua teid tuleb oodata, major?» porises too kindral nüüd pahaselt.

Zvjagintsev vaikis ja seisis endiselt, käed vastu külgi surutud. Ja just sel hetkel hakkas Bõtševski sõbralikult rääkima:

«Tervist, seltsimees major. Rindejuhataja tahab tehase territooriumile ehitatud kindlustusi üle vaadata.» Seejärel pöördus ta kindralleitnandi poole ja esitles talle Zvjagintsevit: «Kaadrikomandör. Teenis meie sõjaväeringkonna staabis, seejärel ka rindel. On võtnud osa lahingutest Luuga ääres ja Volhovi all.»

«Aga mida te siin tehases siis logelete, kui te lahingumees olete?» küsis kindral ikka niisama pahasel toonil.

Kuigi Bõtševski oli kindralit rindejuhatajaks nimetanud, ei taibanud Zvjagintsev ikka veel, kellega tal õieti tegemist on. Zvjagintsev teadis, et rindejuhatajaks on kindral Hozin, keda ta korduvalt oli näinud. See muide küll asja ei muutnud. Endist viisi käsi vastu keha surudes vastas Zvjagintsev selgesti ja pisut üleliia valjusti:

«Ma ei logele siin, seltsimees kindralleitnant, vaid täidan siin lahingukäsku. Mind komandeeriti tehasesse kindlustusi ehitama.»

«Noh, eks näidake siis, mida te siin ära olete ehitanud,» jätkas kindral tõredalt ja lisas siis Nikolajevi poole pöördudes juba tasem: «Ma loodan, et vähemalt siin pole sellist segaputru, nagu teil seal eesliinil.»

Zvjagintsev tundis nüüd intuitiivselt, et kindralleitnandi rahulolematuse põhjuseks pole mitte tema, vaid miski muu, mis juba enne ülemuste tehasesse sõitu oli aset leidnud.

Nikolajev lasti samas vabaks, aga ülejäänutele lausus kindralleitnant vaid üheainsa sõna:

«Lähme!»

«Leonid Aleksandrovitš, siin ei tule mitte minna, vaid sõita,» ütles selle peale Dlugatš. «Tehase territoorium on keskmise linna suurune.»

«Noh, eks istume siis autodesse!» sõnas kindral peaaegu käsutades.

Zvjagintsev sattus koos Bõtševskiga esimesse autosse. Teise autosse istusid koos kindraliga Dlugatš ja Aleksejenko. Kolmandasse, viimasesse «emkasse» läksid kindrali adjutant ja kaks automaaturit.

Teel jutustas Bõtševski Zvjagintsevile, et Leningradi ja Volhovi rinne on nüüd ühendatud Hozini juhtimise alla, aga neid vägesid, mis linna seespool blokaadirõngast kaitsevad, tuli juhatama just see Govorovi-nimeline kindral. Kindral oli äsja käinud 42. armee kaitse eesliinikaitsevööndit Forelli haigla juures üle vaatamas ja sealsete inseneerirajatiste seisukorra üle äärmist pahameelt avaldanud.

«Kas karjus kõvasti?» küsis Zvjagintsev kaastundlikult.

«E-ei karjunud. See ei hakkagi karjuma, tema ... aina närib,» vastas polkovnik nukralt.

See, et Bõtševski uuest rindejuhatajast rääkides nii avameelne oli, kinnitas mitte ainult seda, et ta usaldas oma endist töökaaslast, vaid ka seda, et inseneriväegede ülem ise samuti pähe oli saanud. Zvjagintsev ei tundnud küll südametunnistusepiinu oma töö kvaliteedi pärast, kuid valmistus igaks juhuks siiski kõige halvema vastu.

Kaks tundi juhtis ta rindejuhatajat ühelt objektilt teisele. Paari sammu kaugusel neist kõndis Bõtševski, pisut kaugemal järgnesid neile Dlugatš ja Aleksejenko.

Rindejuhataja silmitses vaikides dotte, laskus tranšeedesse, mõõtis omaenda kasvu järgi kaevikute sügavust, koputas rusikaga kaeviku laudvooderdist, et selle tugevust kontrollida. Ainult ühes jooksukraavis, kus ta nägi, et lumesulamisvesi palkide vahelt välja niriseb, poetas ta ühe sõna:

«Paigata!»

Kui nad kõik juba autode juurde tagasi olid tulnud, porises Govorov otsekui vastu tahtmist:

«Töö on rahuldav. Tänan teid.»

Autodesse istuti endise korra järgi, ja Bõtševski rapu-

tas pikka aega Zvjagintsevi kätt, õnnitledes selle puhul, et ta teda, Bõtševskit, ega iseennastki alt ei vedanud.

Kaitsestaabi hoone juures tulid kõik jälle autodest välja. Zvjagintsev jäi pisut kaugemale seisma, jälgides sealt, kuidas rindejuhataja Dlugatši ja Aleksejenkoga hüvasti jätab. Siis tuli Govorov ise Zvjagintsevi juurde. Zvjagintsev tõstis käe tervituseks mütsisirmi äärde.

«Vara veel,» ütles rindejuhataja bassihäälel. «Teiega ma esialgu hüvasti ei jäta. Tahan veel rääkida ...»

Zvjagintsev laskis käe alla. Tal oli ükskõik, kas rindejuhataja temaga räägib või ei räägi. Sellest ju midagi ei muutu. Mitte midagi! ...

... Peaaegu viis kuud oli juba möödas sellest, kui Zvjagintsev Kirovi tehasesse tuli. Kogu selle aja jooksul oli ta kõigest kahel korral Veerat näinud. Seda oli raske uskuda, kuid see oli just niimoodi. Nad elasid ühes linnas ja rahuajal oleksid nad võinud peaaegu iga päev kokku saada, sest Kirovi tehastest hospidalini oleks trammiga sõites kõige rohkem nelikümmend viis minutit kulunud. Kuid tramme ja trollibusse meenutasid nüüd veel vaid katkenud juhtmed, mida tuul kõigutas.

Peamiseks takistuseks olid siiski nälg ja kurnav töö ühtekokku. Vilets tagala-toidunorm oli ka Zvjagintsevi füüsilisele seisundile oma mõju avaldanud. Ta seisis veel vaid vaevu jalul, kui ta ööseks sellesse kambrikesse tuli, kus nad koos Ivan Maksimovitš Koroljoviga ulualust olid leidnud. Alati ei jätkunud enam ahjugi kütmiseks jõudu. Tihtipeale vajus Zvjagintsev riidest lahti võtmata asemele ja tõmbas veel oma kasukagi üle pea.

Väsimusest ei saanud ta pikka aega isegi magama jääda, kuulatades erksalt ülalt kostvaid kumedaid mürsuplahvatusi. Ja iga kord paistis talle, et see pole järjekordne tulistamine, vaid saksa suurtükiväe ettevalmistustuli, mis pealetungile eelneb.

Kuid ka veendudes, et see on kõigest terroristlik sissepiiratud linna tulistamine, Zvjagintsev siiski ei rahunenud. Ta hakkas mõtlema Veerale, sest Veera võib ju mõne sellise tulelöögi ajal hukkuda.

Zvjagintsevi praegused tunded Veera vastu ei sarnanenud sõjaeelsetega, samuti mitte hilisemaga, vastuarmastuseta jäänud armastuse piinaga, mida ta tajus pärast

nende kohtumist tolles metsas, kus ta äratundmisele jõudis, et tema ise ei olnudki Veerale tähtis ja et Veera rõõmustas temaga kohtumise üle vaid sellepärast, et sai temalt teada, kus on Anatoli . . .

Zvjagintsev ei olnud Veeralt küsinud midagi Anatoli kohta ei siis ega ka hiljem. Kas siis sellepärast, et Valitski traagiline surm oli Zvjagintsevit kuidagi Valitski pojaga lepitanud, või siis teisel põhjusel, sellepärast, et ta intuitiivselt tajus, et too mees, kes tema ja Veera vahel oli seisnud, on nüüd jäljetult Veera südamest kadunud. Muidu poleks ju Veera nii kibestunult ja iseenda suhtes nii halastamatult end tema ees paljastama hakanud.

Zvjagintsev oli siis tundnud, et ta on Veerale vajalik ja et peale isa on tema Veerale ainsaks lähedaseks inimeseks jäänud.

Selleks et Veerat armastada, ei vajanud Zvjagintsev tingimata Veera füüsilist lähedust. Talle aitas teadmisest, et Veera elus on. Ja iga suurtükimürsu plahvatus, mis kaugusest temani kandus, oli nagu vasaralöök tema enda südame pihta.

Lõpuks ei suutnud Zvjagintsev neid iga päev korduvaid lööke enam välja kannatada. Ta ütles kaitsestaabis, et peab linna sisekaitse valitsusse sõitma ja jõudiski küll juhuslikel autodel sõites, küll jala marssides õhtul linna teise serva.

Eelmisel korral oli Veera teda hospidali värava juures oodanud. Nüüd tuli Zvjagintsevil üle lumme mattunud õue minna, kivist välistrepist üles ronida ja siis hospidalihoones küsida, kuidas ta Veerat näha saaks.

Zvjagintsev astus tühja koridori, mida vilkuvad tahmalambid tuhmilt valgustasid, ja suundus koridori teise otsa, lootuses, et keegi juhtub talle vastu tulema. Ja ta ei eksinud: ta ei olnud veel poolde koridorigi jõudnud, kui ühe palati uks lahti läks ja sealt karkudega mees välja kobis. Mehe paksu pidžaama üks püksisäär oli tagasi pööratud ja haaknõelaga kinni pandud umbes selles paigas, kus põlv peaks asuma.

«Hei, seltsimees!» hüüdis Zvjagintsev ja ehmus ise oma hääle peale: see oli tühjas koridoris liiga kõmisevalt kõlanud.

Karkudega mees pööras kohmakalt tema poole. Zvjagintsev astus talle lähemale ja nägi, et see oli alles noor mees, peaaegu poisike veel, ja et tal pidžaama alt rinna pealt meremehesärgi kolmnurk välja paistis.

Hetkeks valdas Zvjagintsevit terav kahjutunne selle noormehe vastu, kes kogu eluks ja küllap pikaks eluks oli sunnitud karkudele jääma. Kuid soovimata noore invaliidi hinge osatada, küsis Zvjagintsev liialdatud reipusega:

«Kuule, meremees, ega sa ei tea, kust ma siit Veera Koroljovat võiksin leida? Velsker Veerat . . .»

Noormees mõõtis Zvjagintsevit terase pilguga pealaest jalatallani, ja leidmata eraldusmärke, mida kasukakrae varjas, otsustas nähtavasti, et pole mõtet küsija poole pöördumisel end aukraadivalikuga vaevata.

«Milleks sul teda vaja on?»

Isiklike kogemuste järgi teadis Zvjagintsev, et haavatud, kes viibivad ravil, eriti just raskelt haavatud, end reeglipäraselt alluvusvahekorrast vabadena tunnevad. Ta ei tahtnud selle nii julmalt kannatada saanud noormehega sõnelusse laskuda. Sellepärast ütles ta eriti sõbralikul toonil:

«Tead, kulla sõber, ta on mu vana tuttav.»

Zvjagintsevi üllatuseks ajasid need sõnad noormehe tigedaks.

«Sa tulid sõjaväeosse, mitte ühiskorterisse. Pöördu siis hospidali ülema või komissari poole.»

Seda öelnud, pööras haavatu end vaevaliselt ümber ja hakkas karkudega kõvasti kolistades koridori mööda edasi astuma.

«Aga kust neid — ülemat või komissari otsida tuleks?» hüüdis Zvjagintsev talle veel nõutult järele.

«Ülemat võid teisest ilmast otsida,» vastas noormees ümbergi pööramata, «aga komissar on . . .» Noormees tegi pausi, justkui oleks järele mõelnud, kas võõraga üldse tasub rääkida, ja torises siis ikkagi: «Teisel korrusel, paremal pool.»

Zvjagintsev kehitas õlgu, taipamata, millega ta selle ühe jalaga meremehe nii ära pahandas, ja läks siis pikkamisi edasi, et leida treppi, mis ülemisele korrusele viiks.

Teisel korrusel avanes ta pilgule samasugune pikk koridor, mis oli niisama halvasti valgustatud nagu aluminegi. Ja kõik uksed olid siin samamoodi tihedasti suletud, ainult ühe ukse vahelt paistis ahtake valgusvööt. Selle ukse külge oli kinnitatud silt: «Komissar».

Zvjagintsevile meenus äkitselt, et eelmisel korral, siis kui ta Veerat kiirustas rutemini autosse istuma, et mitte kontserdile hilineda, oli Veera öelnud, et ta peab komis-

sarilt luba küsima. «Noh, mis siis ikka,» mõtles Zvjagintsev nüüd endamisi, «äärmisel juhul ma tuletan talle meelde, et ma olen seesama . . .»

Ja ta avas ukse.

Kirjutuslaua taga istus väheldast kasvu laiaõlgne mees, ülestõstetud kraega kasukas seljas, kuid ilma mütsita, ja kirjutas midagi tahmalambi vilkuva tule valgel, pea madalale laua kohale kummardatud. Laua najale oli tal aga kepp pandud.

Tahmalambi valgus rebis pimedusest välja ainult selle mehe suure pea, õigemini tema kukla, ja veel pronksist tindipoti laual. Sealsamas kõrval seina ääres valendas korralikult ülestehtud voodi.

«Seltsimees komissar . . .» alustas Zvjagintsev, kuid samal hetkel, kui too mees vaevalt oma suurt pead kergitas, paistis Zvjagintsevile, et ta näeb viirastust. Silmi kinni pigistades ja neid uuesti avades küsis ta, nähtut ikka veel tõeliselt uskumata: «Pastuhhov . . . oled see sina?!»

Pastuhhov, kes pliiatsit sõrmede vahelt lahti ei lasknud, püüdis hämaruses seisvat Zvjagintsevit vaadata. Seejärel tõusis ta pikkamisi üles, haaras kepi ja astus sellele toetudes mõned sammud Zvjagintsevi poole.

«Zvjagintsev? Major! Oled see sina või viirastus?!»

. . . Vähemalt tund aega istusid nad kõrvuti voodil ja küsitlesid teineteist. Selle tunni vältel libisesid Zvjagintsevi silme eest uuesti mööda hiljutised sündmused: Srednaja Rogatka, Luuga kaitsejoon, esimene lahing, haavatasaamine, hirmus ootamine metsas, kus hulkusid sakslased . . .

Zvjagintsev muigas kuidagi nukralt.

«Mis sul on, major?» küsis Pastuhhov.

«Tuli meelde, kuidas sa mind noomisid. Seal, Luuga ääres. Siis, kui ma ühele taganejale peale hüppasin. Mäletad? Ma veel ütlesin tollele taganejale, et niisugustele nagu tema peaks tagalasse pääsu teed ära mineerima. Kas mäletad?»

«Mäletan küll,» vastas Pastuhhov noogutades.

«See oli ju Leningradist saja kilomeetri kaugusel . . . Ah ei, kaugemal.»

«Noh, ja mis siis?»

«Aga nüüd istume me Leningradis, näljas ja külmas, aga sakslane on siinsamas.»

«Kas sa mõtled seda tõsiselt?»

Zvjagintsev vaatas teraselt Pastuhhovi valvsaks muutunud silmadesse ja ruttas teda siis rahustama, öeldes:

«Ei, mu sõber, ma mõistan hästi, et see meie poolt ülelatud ja läbikannatatud aeg pole asjatu olnud. Nii meie Luuga kui ka sinu Nevskaja Dubrovka ja minu Volhov pole asjatud olnud. Ja kuigi meie nimesid pole Moskva all sakslastele purustava löögi andnute kirjas, oleme meiegi selles osalised. Aga kui palju kilomeetreid meil veel tuleb sakslasi tagasi kihutada!»

«Kas sa arvestad neid kilomeetreid meie piirini või?»

«Aga kuidas siis?»

«Mõned loevad neid ainult oma kodumajani. Aga kui kodumaja enam ei ole, siis lapsepõlvest tuttava kaseni.»

«Aga mida sina arvesse võtad?»

«Kuni võiduni.»

«Võiduni . . .» kordas Zvjagintsev mõtlikult. «Fašiste tuleb muidugi peksta kuni võiduni, selles pole mingit kahtlust, ja siin pole midagi arutadagi. Aga kuidas sina seda meie võitu endale ette kujutad?»

«Veider küsimus,» vastas Pastuhhov õlgu kehitades. «Võit on täielik fašismi purustamine. Kui haavapuust teivas on tema ussipessa sisse taotud.»

«See on õige. Aga kas sulle ei paista, komissar, et praegu on inimestel võidu mõiste seotud mitte ainult selle . . . üldisega? Vaid ka millegi muuga, isiklikuga?»

«Ma ei saa sellest aru.»

«Noh, kuidas sulle seda selgitada . . . Kõik, millest inimene on unistanud ja mille sõda on purustanud, et see kõik tuleb tagasi . . . või läheb täide . . . Läheb täide on täpsem.»

«Ilma võiduta ei lähe midagi täide.»

«Muidugi mitte! Kuid võit ise muutub selle juures millekski . . . isiklikuks. Vähemalt minu jaoks on see nii. Ja ma olen veendunud, et ka sinu jaoks ja Surovtsevi jaoks . . . Muide, kas sa Surovtsevist tead midagi?»

«Ma pole teda pärast Neeva platsdarmil haavatasaamist enam näinud.»

«Oh sind küll, ja ise veel komissar! Surovtsev lamas pärast haavatasaamist sellessamas hospidalis.»

«Ei või olla!» hüüdis Pastuhhov. «Aga kus ta praegu on?»

«Ah, praegu või . . .» alustas Zvjagintsev ja takerdus siis. Ta ei tahtnud Pastuhhovile rääkida sellest kohutavast tööst, mida Surovtsev peab tegema. «Noh, ühe-

sõnaga, ta on Leningradis,» lõpetas ta. «Teenib ühes väeosas.»

«Aga kust sina seda kõike tead?»

«Veera käest.»

«Veera käest?» küsis Pastuhhov vastu. «Kas Koroljova käest või? Sa siis tunned teda? Oota ... Ta küsis end kord minult vabaks, ütles, et tuttav tuli rindelt ... Ega see viimaks sina ei olnud?»

«Mina, vanempoliitjuht, just mina.»

«Pea nüüd, pea,» jätkas Pastuhhov ikka veel jahmunult. «Mul on meeles, et me sinuga seal metsas rääkisime komissari tütrest, kes sakslaste kätte sattus ... On see tema?»

«Tema, Pastuhhov.»

«Siis veel viimane küsimus: kes ta sulle praegu on? Noh ... ilma eriliste üksikasjadeta ... Kas naine?»

Zvjagintsev vaikis. Ta mõistis, et Pastuhhov ei pea silmas selle küsimuse nõndanimetatud vormilist külge, vaid püüab lihtsalt välja selgitada oma lahingukaaslase ja Veera suhete lähedusastet. Mida talle vastata? Kõigest jutustamiseks kuluks liiga palju aega. Ja polegi võimalik seda kõike sõnadega edasi anda, mis teda Veeraga seob. Eriti veel nüüd ...

Ja ta oleks nagu ise seda kõrvalt pealt kuulnud, kuidas ta lausus:

«Jah, naine.»

Seda öeldes taipas ta, et ta peab nüüd viivitamatult õiendama, selgitama, et ... ta hoopis muud silmas pidas. Kuid selline selgitamine oleks nüüd väga rumalasti välja kukkunud.

Ja lausunud vaid sõna «naine», Zvjagintsev tunnetas, millisesse rumalasse, kahemõttelisse olukorda ta sellega Veera asetas. Muidugi leiab Pastuhhov juhuse sellest ka Veeraga kõnelda. Ja ka Veeral tuleb punastada ja seda tagasi ajada. Zvjagintsev jääb aga Veera ees haleda hoopleja ossa ...

Ja ometi ei olnud tal jõudu tagasi võtta seda sõna, mis tal vastu tahtmist üle huulte oli libisenud.

«Kas Veera on praegu siin?» küsis Zvjagintsev.

Pastuhhov ei vastanud kohe.

«Või nii ...» mõtiskles ta nüüd valjusti. «Nüüd ma saan sellest isiklikust aru. Mõtlesin juba, et majorist on filosoof saanud ... Aga Veera on siin, mine aga. Ta on üleval, oma toas. Nutab seal.»

«Nutab?» küsis Zvjagintsev ärevalt ja ühtaegu nõutult.

«Jah, meil on siin suur mure, major. Sel ööl suri meie hospidali ülem. Osminin oli ta nimi.»

«Millest siis?» tahtis Zvjagintsev juba küsida, kuid suutis end veel õigel ajal vaos hoida: ta oli juba küllalt kaua blokaaditingimustes elanud, et niisuguseid küsimusi mitte esitada.

«Mine, mine tema juurde!» kiirustas Pastuhhov teda takka.

«Aga ma ... ei tea, kust teda otsida,» lausus Zvjagintsev kohmetult. «Ma pole ju selles majas iialgi käinud.»

«Kui sa minu juurde tee leidsid, siis tema juurde leiad ammugi.»

«Ma ju sattusin sinu juurde juhtumisi! Üks noormees tuli mulle koridoris vastu. Ilma jalata, karkudel. Ma küsisin Koroljovat, aga tema nähvas mulle vastu ja saatis sinu juurde luba küsima.»

«A-haa, see oli Sergušin ...» ütles Pastuhhov nägu krimpsutades. «Väga raske seisund oli sel noormehel. Suurivaevu jõudsime teda niikaugele põetada.»

«Kas ta tunneb Veerat?»

«Teda tunnevad hospidalis kõik. Aga just Veera aitaski selle noormehe jalule. Täpsemini küll ühele jalale,» vastas Pastuhhov nukralt muigamisi. «Ta peab nüüd Veerat nagu oma isiklikuks omandiks.»

«On temasse armunud?»

«Mitte seda, ära armukadetse ... See on lihtsalt haiglapsühholoogia. Kas mõistad seda?»

«Mõistan küll. Olen ise üle kuu aja haiglas pikali maas olnud.»

«Noh, hästi. Aga Veera juurde saab niiviisi: lähed treppi mööda kõige kõrgemale korrusele ja põrkad kohe täpipealt tema ukse vastu. Või saadan sind?»

«Leian saatjatetagi.»

«Kas jääd ööseks siia?»

«Mis asja?!»

«Ma küsin, kas sa jääd hommikuni siia või?»

Pastuhhov küsis seda, nagu oleks see midagi enesestmõistetavat.

«Ei,» vastas Zvjagintsev Pastuhhovile otsa vaatamata, «see ei sobi.»

«Aga miks siis?» küsis Pastuhhov imestunult. «Mis eba-

sobivat saab oma naisega öö veetmises olla? Ühesõnaga, mina luban. Oma komissari võimu kasutades.»

«Sinu võimust jääb siin väheseks, vanempoliitjuht,» lausus Zvjagintsev. «Ma petsin sind: Veera ei ole mu naine. Esialgu veel mitte.»

«Justkui mina ei teaks, et sa petsid,» ütles Pastuhhov muigamisi.

«Miks sa siis nii räägid? . . .»

«Miks ja miks! . . . Ma tunnen sind. Ja teda samuti. Ja sellest mulle aitab. Noh, mine nüüd.»

. . . Zvjagintsev jäi hilise ööni Veera juurde.

Nad ei rääkinud endist ega oma tulevikust. Samuti kui seal, Pastuhhovi juures, algas ka siin vestlus meenutustest. Näis, nagu oleksid nad ka minevikus teineteist otsinud.

Nad meenutasid seda õhtut, mille Pavel Maksimovitš Koroljov oli korraldanud pärast Soome sõja lõppu. Seal oli Zvjagintsev esmakordselt Veeraga kohtunud. Pikalt vaidlesid nad selle üle, kes kellega sel õhtul oli tantsinud. Seejärel taastasid nad samm-sammult tee Liteinajalt Narva värava taha, õigemini küll selle teelõigu, mille nad pärast autobussist mahahüppamist jalgsi olid käinud . . . Meenutasid seda, kuidas nad olid istunud skvääril tol ööl, kui Zvjagintsev esmakordselt Veera kätt oli puudutanud, pärast aga oma laia peoga Veera väikesed sõrmed kinni katnud, nagu neid soojendada soovides, kuigi seal üleüldse külm ei olnud, sest kevad oli saabumas. Kuid Veera oma kätt ära ei võtnud ja tegi näo, et ta Zvjagintsevi puudutust üldse ei märkagi, kuna ta niivõrd oma mõtetega ametis on . . .

Edasi aga segas nende mälestusi juba sõda. Justkui oleksid nad juba varem selles kokku leppinud, vältisid nad sõjast rääkimist, nagu polekski seda sõda olemas. Aga sõda oli ju siinsamas, ta väreles tahmalambi tulekeeles, soojendas end jahtunud raudahju kestas, uhkas vastu talve jooksul külmaks muutunud kiviseintest. Sõda võis aimata isegi selles kambris, kus nad end kas või hetkekski mälestustega soojendada püüdsid.

Ja lõppude lõpuks tungis sõda ikkagi nende jutu vahele.

Zvjagintsev märkas öökapil paksu kaustikut ja küsis Veeralt, kas see on tal veel koolipäevist säilinud. Ja kuu-

lis siis vastuseks, et see on hospidali ülema Osminini haiguslugu, mida too ise oli Veerale dikteerinud veel eilse päevani.

Veera avas kaustiku, tõstis selle tahmalambile lähemale ja luges sealt viimaseid ülestähendusi:

«Ei mingeid soove. Kõik on hästi. Ja on väga kerge olla.»

Lugemist lõpetades suutis ta vaid suurivaevu pisaraid tagasi hoida.

«Öösel ta suri.»

Zvjagintsev küsis, milleks Osminin seda kõike oli dikteerinud, ja Veera selgitas talle, et need ülestähendused tuleb saata Erismani-nimelisse kliinilisse haiglasse. Niisugune oli Osminini korraldus juba ammu enne tema surma.

Seejärel tõmbas Veera äkitselt oma voodi alt kohvri välja, avas selle ja võttis sealt joonise. Zvjagintsev ei taibanudki kohe, et see oli üks nendest kahest joonisest, mis Veera tema juuresolekul Valitski laualt oli võtnud. Seda joonist praegu Zvjagintsevile ulatades lausus Veera:

«Võta see, Aljoša, ja saada Smolnõisse. Mul pole mingit juhust seda teha, aga post ju . . . Sa tead isegi, kuidas meie postiga praegu lood on. Saada see ära, paljugi mis võib juhtuda.»

Zvjagintsev vaatas ärevalt talle otsa: mida Veera sellega küll silmas peab? Kas tulistamisi või?

Veera püüdis teda rahustada ja ütles nõrga naeratusega:

«Ei, ei, minuga ei juhtu midagi. Mina jään elama. Ma andsin enesele sõna, et jään elama. Aga see leht saada ära. Kas sa tunned seda Vasnetsovi?»

«Jah tunnen. Olen temaga juba enne sõda kokku puutunud. Ja sõja ajal samuti.»

«Siis kirjuta talle, et Fjodor Vassiljevitš on surnud. Küllap nad olid tuttavad, kui Valitski siia niiviisi kirjutas.»

«Hea küll,» lausus Zvjagintsev ja asetas joonise oma välitaskusse, ise samas küsides: «Aga kus siis teine joonis on?»

«See on minu käes,» vastas Veera.

«Anna see mulle. Kingi mulle!»

«Aga milleks?»

«Seal oled sina . . . Sellel on sinu nägu,» lausus Zvjagintsev veendunult. «Mul pole iialgi sinu pilti olnud . . .

Me näeme teineteist nii harva. Aga siis oled sa kogu aeg minuga kaasas. Alati.»

Kui Zvjagintsevit oleks palutud seda ümber jutustada, millest nad tol ööl veel olid rääkinud, siis poleks ta seda teha suutnud. Ta mäletas vaid seda, et kui ta pisut enne koitu hospidalist väljus, tundis ta südames nii suurt õnne, nagu ta seda ei rahuajal, veelgi vähem aga neil hirmsatel sõjakuudel ettegi kujutada poleks osanud.

Ta teadis vaid ühte: mitte miski ega mitte keegi ei suuda teda Veerast lahutada — ei inimesed ega sõda.

Kuid ta eksis.

See lugu oli nii.

Leningradi kohal säras kevadine päike. Kümned tuhanded inimesed tulid tänavatele labidate, kirkade ja kangidega.

See oli rõõmus, aga ühtaegu ka hirmus töö. Hirmus sellepärast, et lume ja jää alla olid maetud mitte ainult kõnni- ja sõiduteed, vaid ka need, keda surm oli tänaval tabanud.

Ometi mõtlesid inimesed jääd tagudes alateadlikult, et nad selle neetud blokaadi ahelaid purustavad.

Peaaegu kolm nädalat — 27. märtsist 17. aprillini — kestis see rünnak jäätunud hangedele, mis linna ligikaudu viis kuud tugevasti oma jäises embuses olid hoidnud.

Ja siis saabuski päev, millal Streikide tänaval esimene trammikell helises. Trammijuht tilistas peaaegu vahetpidamata, kuigi rööbastel kedagi ei olnud. Inimesed seisid kõnniteedel ja võtsid seda punast vagunit vastu ning saatsid edasi naeratustega. Näis, nagu oleks see vagun tulnud tagasi tollest helgest päikeselisest maailmast, millega nad juba nii ammu olid hüvasti jätnud . . .

Esimese trammiga sõitis ka Zvjagintsev kohe Viiburi linnaossa. Rõõm eelseisvast Veeraga kohtumisest täitis ta südant. Ta juba kujutles, kuidas nad hospidalist väljuvad ja hiljutistest hangedest alles niiskel, veel läikival kõnniteel koos jalutavad. See paistis talle kõige kõrgema autasuna kõigi seniste kannatuste eest.

Trammiga ei saanud ta endastmõistetavalt otse hospidalini sõita. Trammid liikusid alles lühendatud marsruutidel ja kaugeltki veel mitte kõigil tänavatel. Suur osa teest tuli Zvjagintsevil läbida ikkagi juhuslikel autodel ja jalgsi. Kuid puhastel, sõjaeelsetega sarnanevatel tänavatel kõndiminegi oli juba omamoodi õnn.

Zvjagintsev jõudis ikka lähemale ja lähemale sellele

põiktänavale, kus hospidal asus. Oli vaja veel üks pööre teha. Ja siis ta tundis, kuidas ta süda krampi kiskus. Ta ei mõistnud veel teda äkitselt vallanud ärevuse põhjust; võib-olla ilmus see ühtaegu kirbe põlenguvinguga ja kildudeks pihustunud tellistega, ühesõnaga, sellesama lehaga, mis purustusi ja surma saadab.

Nüüd Zvjagintsev enam ei kõndinud, vaid jooksis . . . Jooksis, ise seda märkamata, hirmsast eelaimusest vallatuna . . .

Lõpuks ta nägigi seda, mida ta iialgi ei suuda unustada: hospidali asemel kõrgusid vormitud varemed. Varemete kohal aga hõljusid veel suitsuvined ja kerge kevadine tuulehoog tõstis tellisepuru kohalt veripunast tolmu.

Varemed olid kohaliku õhukaitse staabi malevlaste poolt sisse piiratud. Lubjaga määrdunud vatikuubedes mehed seisid vaikides kahe-kolme meetri kaugusel üksteisest.

Ise taipamata, miks ta seda teeb, tormas Zvjagintsev sinna varemete poole, kuid meesteahel sulgus ja tõkestas talle tee.

«Seltsimees major, sinna ei tohi minna!» hüüdis talle üks malevlastest, noor valge peaga mees, kellel kuklasse nihutatud kõrvikmüts peas oli, kuigi oleks olnud juba aeg seda sonimütsi vastu välja vahetada.

«Jätta!» hüüdis Zvjagintsev ahastavalt, ja andmata endale aru, mida ta teeb, haaras malevlasel õlgadest kinni, kavatsedes meest kõrvale lükata.

Kuid nüüd hoiti Zvjagintsevit juba igalt poolt kinni.

«Seltsimees major, tulge ometi mõistusele!» lausus ettehoitvalt too valge peaga mees, ühtaegu end Zvjagintsevi käte vahelt vabastades. «Te olete ju sõjaväelane! Peaksite distsipliini pidama!»

Zvjagintsev laskis tahtmatult oma käed alla vajuda, vahtis siis mitme viivu kestel mõttetult määratu suurt suitsevat kivilasu, mida kevadine päike valgustas. Lõpuks ta küsis:

«Millal see juhtus?»

«Eile õhtul,» vastati talle. «Oma kaks tonnist pommi pandi siin üksteise järel paika.»

«Aga inimesed, kus on inimesed?!» karjus Zvjagintsev jällegi ahastavalt.

«Mis inimesed . . .» vastas talle toosama heledajuukseline noormees. «Oleme siin öö läbi neid välja kaeva-

nud... Ainult vähe on neid ellu jäänud... Siin oli ju hospidal ja voodites lamasid haavatud...»

Zvjagintsev tahtis jällegi edasi söösta, kuid mitmed käed kahmasid temast uuesti kinni.

«Seltsimees major!» ütles malevlane nüüd juba karmilt. «On käsk mitte kedagi lähedale lasta. Seal võib viitsütikuga miin olla...»

«Missugune miin, mis rumalusi te räägite!» karjatas Zvjagintsev vihaselt. «Ise ju ütlesite, et need olid lennukipommid!»

«Noh, võib-olla on seal veel mingisugused pommid, mis on lõhkemata jäänud. Sakslane pillub ju ka miine... Ühesõnaga, on käsk see paik sisse piirata ja mitte kedagi siia lasta.»

Neid sõnu Zvjagintsev isegi ei kuulnud. Ta jalad olid nagu maasse kasvanud ja kogu ta keha otsekui kangestunud. Ainult ta aju töötas veel palavikulise kiirusega. Ja ta mõtles:

«Oli õhtu... Tähendab Veera läks palatitest oma tuppa. Sinna neljandale korrusele. Tollesse väikesesse toakesse. Siis kuulis ta plahvatuste mürinat... Aga võib ka olla, et ei kuulnudki midagi... Pääsesid kõige tõenäolisemalt need, kes all esimesel korrusel asusid... Kuigi vaevalt needki pääsesid. Kaks tonnist pommi! Kaks tuhat kilogrammi lõhkeainet — üheainsa eesmärgi, üheainsa maja peale! Tõsi küll, maja oli suur ja tugev. Kuid kaks tonni üheainsa eesmärgi peale...»

Ise oma häältki kuulmata küsis Zvjagintsev:

«Kuhu need ellujäänud veeti?»

«Aga kes neid teab, seltsimees major,» kõlas vastuseks. «Siia olid ju üle linna kiirabiautod kohale sõitnud. Eks nad veeti muidugi mööda hospidale laiali. Ainult neid ellujäänuid oli ju vähe!»

«Aga võib ju olla, et nad ka sinna jäid?» küsis Zvjagintsev varemete poole osutades.

«Kui keegi jäigi, siis nüüd on see talle nagunii juba vennashauaks...»

Zvjagintsevi mõtted kihutasid palavikuliselt ikka ühes suunas. «On vaja välja selgitada, kiiremas korras välja selgitada, kas Veera kuulub ellujäänute nimestikku. Kusagil peab ju kõigi nende kohta, keda hospidalidesse laiali veeti, mingi arvestus olema... Aga kus? Ja kelle käes? Kes neid asju siin ajab?...»

Zvjagintsevile meenus nüüd Surovtsev... Ei, ta ei

tahaks teda praegu näha. Ja milleks seda. Surovtsev veab ju surnuid, ainult surnuid...

Otsus tuli äkitselt: Koroljov! Pavel Maksimovitš Koroljov. Temal on kõige kergem rindestaabist teateid küsida. Sanitaarvalitsusega ja linna tervishoiuosakonnaga ühendust võtta... Ühesõnaga, küll tema juba lahenduse leiab, on ju Veera tema vennatütar.

«Kas siin kusagil telefoni on?» küsis Zvjagintsev malevlaselt.

«Ma ei tea,» vastas too, ja mõelnud siis pisut aega, lisas: «Eks kohaliku õhukaitse rajoonistaabis muidugi on.»

«Kus see staap asub?»

Talle öeldi nüüd staabi aadress.

Suurivaevu sai ta sealt Smolnõisse helistada. Oma vanu sidemeid kasutades suutis ta välja selgitada, et Koroljov oli kolm päeva tagasi Volhovi rindele sõitnud, aga millal ta sealt tagasi tuleb, ei olnud täpselt teada...

Zvjagintsev lahkus kohaliku õhukaitse staabist. Kevadine päev oli alles täies hoos. Päike sädeles taevas. Kusagilt kostis trammi sõidumürinat. Möödakäijate näod särasid naerust. Kuid Zvjagintsev ei märganud sellest midagi. Justkui pime ja kurt liikus ta edasi sihitult ja millelegi mõtlemata.

Hiljem ta siiski taipas, et ta ei lähe õiges suunas. Ta pöördus tagasi. Äkitselt läks mõte Ivan Maksimovitš Koroljovile. Mida ta küll temale nüüd ütleb? Kas teatab, et ta tütar on varemete alla maetud?...

Zvjagintsev peatas end järsult. «Ei tohi! Ei tohi mitte ainult isale rääkida, ei tohi ka ise nii mõelda! Veera on elus! Ta päästeti. Ta on kusagil hospidalis. Kui see kõik ei selgu täna, siis homme...»

Ja juba jälle valdas teda kihk kiiresti tegutsema hakata. Saanud möödaminevalt esmaabipauna üle õla kandvalt tütarlapselt teada, kus linna tervishoiuosakond asub, kulus tal veel üle tunni aja, enne kui ta selle asutuseni jõudis. Kuid tulemused osutusid tühisteks. Seal öeldi Zvjagintsevile, et hukkunute ja haavatute nimede täpsustamiseks kulub mitu päeva, sest hospidali kantselei on purustatud ja kõik paberid põlenud.

«Aga keda te õigupoolest otsite?» küsis too naine, kellelt Zvjagintsev oli andmeid pärinud.

«Otsin naist,» vastas Zvjagintsev järele mõtlemata. «Ainult et temal on oma perekonnanimi: Koroljova. Veera Ivanovna Koroljova.» Vaikis siis viivu ja lisas: «Ja

veel otsin ma Pastuhhovi. Ta oli selle hospidali komissar. Tahan teada, mis temaga on.»

Naine kirjutas midagi tema ees laual asuvasse paksu kaustikusse, täpselt samasugusesse, nagu see, kuhu Osminini haiguslugu kirja oli pandud, seejärel rebis lauakalendrilehe küljest tüki paberit, märkis selle peale telefoninumbri ja seda Zvjagintsevile ulatades ütles veel:

«Te võite mulle helistada. Minu nimi on Samošina . . .»

«. . . Mis teiega on, major?» küsis Govorov, kui Zvjagintsev käe pärast tervitust jälle alla oli lasknud. «Noh, astume õige pisut kõrvale.» Ja astus siis mõned sammud eemale, teistest inimestest veidi kaugemale.

Zvjagintsevile paistis, et sünge ja kinnine ilme, mis kogu aeg kindrali näol püsis, oli sealt nüüd kadunud. Govorovi hallid silmad, mis tähelepanelikult tema järsulõikeliste kulmude alt vaatasid, olid samuti teise ilme saanud.

«Andestage, seltsimees rindejuhataja,» lausus Zvjagintsev tasa, seäljuures kätt tervituseks mütsi juurde tõstes. «Millised on teie korraldused?»

«Nendega on aega,» lausus Govorov rahulikult. «Ja laske käsi alla. Teie tööga jäin ma rahule, kuid mulle ei meeldi teie välimus ja teie hääl. Mis teil siis ometi juhtus? . . . Kas olete leningradlane?»

«Just nii.»

«Kas teil perekonda või vanemaid on?»

«Vanemad on, kuid nad on siit kaugel.»

«Kas olete abielus?»

«Ei ole.»

Govorov esitas oma küsimusi kuivalt ja asjalikult, justkui oleks see mingi ametialane jutuajamine. Ainult ta silmadest, mis üsna hiljuti veel nii ranged ja ebasõbralikud näisid, helkis nüüd vastu kaastunnet ja huvi esmakordselt kohatud majori saatuse suhtes. Ja Zvjagintsev tundis, et ta ei suuda enam kauem vaikida.

«Hukkus tütarlaps, keda ma armastasin,» ütles ta nüüd nii, nagu oleks ta temale väga lähedase inimesega rääkinud.

«Kus ta hukkus? Ja kuidas?»

«Siinsamas. Leningradis. Pommitamisel. Ta töötas hospidalis.»

Govorov vaikis ja vastas siis endisel toonil:

«Mina tean hingehaavade vastu ainult ühtainsat ravimit, see on — töö! Kas teie teate midagi muud?»

«Ma . . . ei saa juhtunut ka töö ajal unustada,» vastas Zvjagintsev tasa.

«Unustada polegi vaja. Kas te arvate, et teised on suutnud unustada? Või on teil kannatusteks rohkem õigusi kui teistel?»

«Sain aru, seltsimees ülemjuhataja,» lausus Zvjagintsev pärast üürikest pausi, sest et oli ju midagi vaja vastata.

Govorov silmitses teda nüüd uuesti tähelepanelikult ja kordas siis:

«Töö! . . . Vaenlane hakkab ilmtingimata peale tungima. Selleks on vaja ettevalmistusi teha.»

Rindejuhataja nägu võttis keskendunud ilme, justkui oleks ta midagi meelde tuletada püüdnud. Ja siis, otsekui meenutades, küsis ta:

«Kas teie . . . olete sama Zvjagintsev, kes Fedjuninski juures teenis?»

«Just nii,» vastas Zvjagintsev.

«Hea küll,» lausus Govorov, tõstis siis esimesena käe mütsi juurde, pöördus ümber ja hakkas kiirel sammul auto poole minema.

Kahe päeva pärast kutsuti Zvjagintsev linna sisekaitse peavalitsusse ja teatati, et talle on alampolkovniku auaste omistatud, nähtavasti oli Fedjuninski saadetud esitis nüüd Govorovini jõudnud, ja see oligi rindejuhatajale seal tehases meelde tulnud. Ühtaegu teatati Zvjagintsevile, et tal tuleb uute kaitserajatiste ehitamisel tööle asuda. Sedapuhku juba kesklinnas.

V

1942. aasta kevadpäike säratas oma ereda helgiga võitlusväljasid — määratut 150 000 ruutkilomeetri suurust maa-ala, kus alles hiljaaegu olid lõppenud verised talvelahingud, milles üksnes Saksa maaväed olid kaotanud 400 000 meest.

Saksa sõdurite ja ohvitseride laibad, allatulistatud lennukid, põlenud tankid, kõveraks kaardunud suurtükid mustasid lume alt paljaks sulanud maapinnal.

Oh, kui siin oleks vaid vaenlaste verd valatud, oleks vaid vaenlaste sõjatehnikat purustatud!

Ei, kümned tuhanded nõukogude inimesed — sõdurid, komandörid, partisanid — olid samuti surma saanud omaenda kodumaal, mille vaenlasest vabastamiseks nad olid andnud oma elu. Siin olid end maasse ramminud ka nõukogude lennukid, põlenud ja muutunud vanarauaks ka nõukogude tankid, saanud rauakoluks ka nõukogude suurtükiväe relvad.

Kuid ei olnud sellist hinda, mida meie inimesed oleksid pidanud liiga kõrgeks, kui nende Kodumaa, nende riigi ja nende sotsiaalse korra saatust otsustati.

Tervenisti olid vaenlasest puhastatud juba Moskva, Tuula ja Rjazani oblastid, paljud Leningradi, Kalinini, Smolenski, Orjoli, Kurski, Harkovi ja Donetski oblastite rajoonid ning Kertši poolsaar.

Kuidas tuleks nüüd edasi tegutseda, et maksimaalset edu saavutada? See küsimus seisiski Kõrgema Ülemjuhatuse Peakorteri ees, eelkõige aga just Stalini ees.

Nüüd vaatas ta veelgi kindlamini tulevikule vastu. Üle viie miljoni inimese kuulus tegevarmeesse. 1942. aasta maiks oli selle armee käsutada juba ligi 45 000 suurtükki ja miinipildujat, peaaegu 4000 tanki ja üle 2000 lahingulennuki. Oli rajatud kauglennuvägi. Oli alustatud lennuväearmeede formeerimist.

Mitte ainult see kogu nõukogude rahva üliinimlike jõupingutustega muretsetud sõjaline võimsus ei sisendanud Stalini südamesse kindlat veendumust. Mitte põrmugi vähem tähtis polnud äratundmine, et tal oli olnud õigus, kui ta oli kinnitanud, et Saksa armee võitmatus on vaid müüt ja et Punaarmee varem või hiljem seda tegudega tõestab.

Kas ehk ei tärganud Stalinil tänu talvisele vastupealetungile tunne, et kõigest hoolimata tema siiski kõigist paremini ja kaugemale näeb?

Selle üle on praegu raske otsustada. On teada üksnes seda, et kui Kindralstaap esitas Stalinile kevad- ja suvekuude sõjategevuse plaani, milles peamine tähelepanu oli strateegilisele kaitsele pööratud, tegi Kõrgem Ülemjuhataja sellesse oma korrektiivid.

Stalin tegi ettepaneku võtta selle plaani aluseks kaitse koos aktiivsete pealetungiaktsioonidega, eriti just Leningradi all, Demjanski rajoonis, Smolenski ja Lgovi—Kurski suundadel, samuti ka Harkovi piirkonnas ja Krimmis.

Neid muudatusi plaani kandes lähtus Stalin oma soovidest, kuid ei arvestanud täielikult Punaarmee reaalseid võimalusi antud momendil.

Ent Hitler võttis pärast purustavat lööki Moskva all kasutusele erakorralised abinõud: kolmkümmend üheksa diviisi ja kuus brigaadi paisati Läänerindelt talve jooksul Idarindele; Saksamaal viidi läbi totaalne mobilisatsioon, mis andis võimaluse Nõukogude-Saksa rindele veel peaaegu 800 000 meest saata.

1942. aasta maiks oli Saksamaal ja tema liitlastel Idarindel juba peaaegu kuus ja veerand miljonit sõdurit ja ohvitseri, üle 45 000 suurtüki ja miinipilduja, üle 4000 tanki ning ründesuurtüki ja üle 4000 lahingulennuki.

Kas Punaarmee võis sellistes tingimustes olla ühtemoodi tugev kõikidel rinnetel? . . .

Stalin lähtus sellest, et sakslased püüavad uuesti Moskvat vallutada. Sellest tegi ta järelduse, et on tingimata vaja Lääne- ja Brjanski rinnet igati tugevdada.

Kuid neid tugevdades oli võimatu Edela- ja Lõunarinnet mitte nõrgestada. Ja sellest hoolimata planeeris Stalin, et pealetungi tuleks alustada just seal — lõunas ja edelas.

Igal pool aktiivse lahingutegevuse taotlemises just Stalini poolt vastuvõetud otsuse hell koht seisiski.

Ja see osutus veelgi ohtlikumaks seetõttu, et Hitler Stalini ootuste kiuste ei kavatsenudki Keskrindel mingit lööki anda.

Hitleril oli hoopis teine plaan . . .

Ja see plaan küpses pikkamisi.

Kui Hitler 1941. aasta detsembris teatas, et võtab maavägede kõrgema ülemjuhataja kohused enda peale, oli see ahastusest tingitud žest.

Sisuliselt oli ta Wehrmachti kõrgem ülemjuhataja varemgi. Praegu otsustas ta rõhutada, et ta hakkab nüüdsest peale vahetult juhtima oma sõdureid, ohvitsere ja kindraleid. Talle paistis, et see teade uhkab Punaarmee surve all taganevatesse vägedesse uut jõudu. Kui ta pärast kõnelust Guderianiga sõjaväele saadetud telegrammis nõudis taganemise lõpetamist ja situatsiooni kardinaalset muutmist, siis oli ta unistanud, et ta juba mõne päeva pärast võib anda uue korralduse, milles avaldab sõduritele ja ohvitseridele tänu selle eest, et need mitte üksnes vaenlase vastupealetungi nurja ajasid, vaid ka jälle uuesti Moskva poole edasi liiguvad.

Kuid midagi taolist ei toimunud. Järgmine käskkiri, millele Hitleril alla tuli kirjutada, oli taganemise käskkiri . . .

. . . Kui Halder selle käskkirja projekti talle allakirjutamiseks tõi, oli juba hiline õhtutund. Unetuse all kannatav Hitler püüdis just nagu alati oma «teeõhtut» lõpmata pikaks venitada. Ta justkui ei märganudki, et nii tema adjutandid kui ka Jodl ning Keitel ja isegi Himmler suurivaevu haigutamist tagasi hoidsid.

Sellest ajast saadik, kui Hitlerit hakkasid tabama kaotused, püüdis ta alateadlikult mitte mingil tingimusel oma päevaplaani, täpsemini küll ööpäevast plaani muuta. Nõukogude vägede surve all roomasid taganedes ja lumele verist jälge jättes tema sõdurid, kes alles üsna hiljuti olid kavatsenud tseremoniaalsel marsil üle Punase väljaku minna. Kuid ei nende sõdurite oiged ega nõukogude suurtükkide mürin kostnud siia, Rastenburgi metsa. Siin oli kõik endist viisi.

Hitleri tööpäev algas Luftwaffe staabi järjekordse ettekande lugemisest. Seejärel sõitis oma üsna lähedal asuvast «komandopunktist» kohale Göring, et lendurite järjekordsetest kangelastegudest jutustada. Reeglipäraselt ei meenutatud nendes jutustustes allatulistatud saksa lennukeid ega nõukogude lennuväe rünnakuid.

Vahetevahel tegi Göring füürerile kingi — tõi kaasa fotosid saksa lennuväe poolt purustatud linnadest. Eriti meeldis Hitlerile õhust pildistatud blokaadirõngas Leningradi vaadata. Õhufotodel oli näha, et linn on lumehangedesse mattunud, lumel aga mustendasid täpid, ja Hitler teadis, et need on laibad, nälga surnud linnaelanike laibad. Need fotod olid füürerile kallimad kui maalikunsti šedöövrid, mis Berghofi või siis uue Riigikantselei seinu ehtisid . . .

Ja siis ilmus Jodl, et füürerit lühidalt informeerida ööpäeva jooksul toimunud sõjategevusest kõigil rinnetel.

Seejärel tuli aga Halder juba spetsiaalse ettekandega Idarinde kohta.

Keskpäeval aga algas tavaliselt operatiivnõupidamine.

Kõigepealt arutati läbi olukord Idarindel. Kaart — kolm või neli kokkukleebitud lehte, igaüks neist poolteise ruutmeetri suurune — laotati nüüd lauale. Hitler nõudis, et need kaardid oleksid suuremõõdulised. Mitte üksnes sellepärast, et ta lühinägelik oli. Suuremõõdulistel kaartidel oli võimalik ära märkida mitte ainult seda, kuhu diviisid olid taandunud, vaid ka seda, kuhu olid liikunud

üksikud allüksused või isegi luuregrupid. Sel kombel loodi tasakaalu illusioon.

Selgitusi andis Halder. Tema ettekande käigus nihutati kaarti pikkamisi edasi selleks, et Hitleri silme ees oleks just see rindelõik, millest parasjagu oli juttu.

Aeg-ajalt katkestas Hitler Halderit. Ta vedas sõrme mööda kaarti, näidates, kuhu tuleks need või teised diviisid või isegi rügemendid ümber paigutada, ja andis komandöride mahavõtmise ja kohalemääramise korraldusi. See oli füüreri kummaline ja silmanähtavalt viljatu sõjajumala-mängimine.

Juuresolijad toetasid meeleldi seda mängu, mõistes, et teist väljapääsu pole. Keitel, Halder ja Jodl püüdsid füüreri iga sõna, iga tema sõrmeliigutust, et seda siis viivitamatult kaardil ära märkida . . .

Kaugel idas lõid Nõukogude väed puruks Wehrmachti löögigrupeeringut ja tõrjusid seda Moskvast ikka kaugemale. Aga siin, «Hundikoopas» imiteeris Saksamaa relvajõudude kõrgem ülemjuhataja majesteetlikult väejuhitegevust . . .

Nii kulges füüreri päev. Aga õhtul algas traditsiooniline teejoomine, et alles hilisel südaöösl lõppeda . . . Sedapuhku katkes teejoomine tavalisest varem. Külalistuppa ilmunud Halder palus küll aupaklikult, kuid kindlalt füürerilt isiklikku audientsi.

Hitler läks vastu tahtmist oma kabinetti. Ta teadis, mida Kindralstaabi ülem temalt soovib. Mitu korda oli Hitler juba tagasi tõrjunud Halderi pealekäivad palved vastavale käskkirjale alla kirjutada. Oma südamesopis ootas füürer, et olukord Keskrindel imeväel muutub, ja siis . . . siis ei olegi vaja talle ette öelda, millist käskkirja anda . . .

Kuid olukord ei muutunud. Ja saabuski päev, millal Halder pärast operatiivnõupidamist Hitlerile ütles, et rohkem enam oodata ei saa . . .

Kabinetti astudes läks Hitler laua taha, süütas lambi ja ja sõnas siis alistunult:

«Andke siia.»

Halder avas oma mapi, ja asetanud erilisel suurte tähtedega kirjutusmasinal trükitud tekstiga paberi lauale, taandus seina äärde hämarusse.

Hitler heitis sõgeda pilgu paberile ja ütles Halderi poole pöördudes:

«Lugege ise. Ma kuulan teid.»

Halder astus kiiruga laua juurde tagasi, võttis käskkirja, ja kallutades end pisut laualambi poole, luges:

«Seoses sellega, et ei õnnestunud likvideerida tühikuid, mis tekkisid põhja pool Madõni ja lääne pool Rževi, käsin 4. armee, 4. tankiarmee ja 3. tankiarmee rinde viia . . .»

«Ei!» karjus Hitler nüüd peopesaga vastu lauda laksatades.

«. . . viia,» jätkas Halder, justkui poleks ta füürerit kuulnudki, «joonele Juhnovist ida pool, Gžatskist ida pool, Zubtsovist ida pool ja Rževist põhja pool . . .»

«Ei!» hüüdis Hitler uuesti ja hüppas püsti. «See on närune ja lüüasaamismeeleoludega käskkiri, Halder!»

«Millisena teie, mu füürer, seda näha oleksite tahtnud?» küsis Halder rõhutatult tasase häälega.

«Neid vägesid tuleb nuhelda, nuhelda!» hüüdis Hitler. «Neile tuleb öelda, et nad pole oma füüreri väärilised! Neid juhtivate kindralitest argpükste nimed tuleb üles lugeda ja neile näkku sülitada! Aga see! . . . Kes küll teie kätt juhtis, Halder, kui te seda kirjutasite?!»

«Minu füürer,» vastas Halder endist viisi häält tõstmata, «minu kätt juhtis tegelikkus. Ma lähtusin reaalselt kujunenud olukorrast. Väed on tegelikult juba loetletud positsioonidele taandunudki. Mis on parem, mu füürer, kas lugeda, et nad tegid seda omavoliliselt, venelaste survel, või siis teie käsku täites?»

Hitler kattis nüüd näo kätega. Ta ilme oli niivõrd masendatud, et Halderile viirastus, nagu vaataks keiser Friedrich oma kullatud raamist kõrgilt ja põlglikult füüreri peale.

Lõpuks Hitler lausus:

«Muutke formuleeringut . . . Sõna «käsin» järel lisage sõnad: «armeegrupi «Mitte» ülemjuhataja taotlusel».»

«Ma kuulen, mu füürer,» ütles Halder rutakalt, ja võtnud laualt ühe pliiatsi, tegi paberile vastavad märkused. «Kas lubate nüüd lõpuni lugeda?» küsis Halder seejärel.

Ja et Hitler ikka vaikis, luges Halder edasi:

«. . . Ülalpool tähendatud joonel on tingimata vaja vastase tegevus täielikult halvata. Rindejoont tuleb iga hinna eest hoida. See on kõik, mu füürer.»

«Ei! See ei ole veel kõik, Halder!» karjatas Hitler kogu kehast närviliselt tõmmeldes. «See pole minu kõnepruuk, minu sõdurid ei usu, et nende füürer on hakanud kantseleiroti keeles kirjutama! . . . Pange kirja!»

Istuda polnud kusagile. Halderil tuli allapoole kummarduda, paberileht lauanurgale asetada ja sellesse ebamugavasse ning alandavasse poosi jääda.

«Pange kirja!» kordas Hitler. «Teistsugust lõppu on vaja!» Ja hakkas siis dikteerima:

«Esimest korda selle sõja jooksul annan ma korralduse vägesid ulatuslikul rindelõigul tagasi tõmmata. Ma jään ootama, et see manööver läbi viiakse nii, nagu on Saksa armee väärilineе . . .» Hitleri hääl kõlas nüüd valjusti ja pidulikult. «Vastase vägedest üleoleku tunne ja fanaatiline resoluutsus talle maksimaalselt kahju tekitada peavad eesmärgi täitmise stiimuliks olema . . .»

Hitler tegi pausi, äigas järsult käega ja kähvas:

«Nüüd on kõik.»

Halder pani pliiatsi kõrvale, ja valu pärast nägu krimpsutades — hiljutine vigastus andis end tunda —, ajas end sirgu. Ta oleks tahtnud Hitlerile karjuda: «Millise, millise «eesmärgi» nimel? Milles see «eesmärk» seisab? Kas selles, et «vägesid ulatuslikul rindelõigul tagasi tõmmata»? Neid «vastase vägedest üleoleku tundega» tagasi tõmmata?» Hale ja veiderdav käskkiri.

«Valmistage ette veel üks käskkiri,» lausus Hitler. «Von Leebi, von Bocki ja von Rundstedti ümberpaigutamise kohta. Tervislikel põhjustel. Ja nende asendamisest von Küchleri, von Kluge ja Reichenauga. Seejärel . . .»

Hitler tegi jällegi pausi ja üleni jäiseks tardunud Halder oli veendunud, et nüüd öeldakse tema nimi.

«Seejärel,» kordas Hitler, «tahan ma teilt, Halder, küsida, mis edasi saab?!»

Halder haaras sellest küsimusest kinni nagu uppuja õlekõrrest.

«Mis saab edasi, mu füürer? Kindralstaap on veendunud, et suvekampaanias peaks pearõhk olema lõunasse tungimisel . . .»

«Mulle on Moskvat vaja!»

«Muidugi, mu füürer, on Moskvat ja ka Peterburi vaja! Ja kui suvel võibki Peterburi vallutamiseks rünnakuga katset teha, siis Moskva saatus, ma olen selles sügavalt veendunud, otsustatakse ikkagi lõunas! Ja oma olemuselt on see ju teie vana idee, mu füürer! Te esitasite selle juba möödunud suvel: Peterburi ja lõunapiirkond.»

«Jah, see oli küll minu idee,» mõtles Hitler endamisi. «Ja selle vastu sõdisid möödunud aastal visalt mitte ainult Guderian ja neetud Brauchitsch, vaid ka teie, Halder! Kuid mina siis järele ei andnud! Ja tänu minu meelekind-

lusele vallutati peaaegu kogu Ukraina ja võeti blokaadirõngasse Peterburi... Seejärel tuli ka aeg Moskva kätte... Kuid pealetung Moskvale ei õnnestunud. Mida siis mulle nüüd selle asemel soovitatakse? Kas jälle lõunasse minna?...»

Hitler laskis Halderi minema ja jäi üksi. Ta läks kabinetist magamistuppa. Teda vaevas unetus. Ainus, mis teda sellest päästis, olid Morelli dražeed, mis küll mitte otsekohe, kuid siiski tal uinuda aitasid. Teised ravimid, mis olid samuti Morelli omad, aitasid tal hommikul raskest unenägudeta unest toibuda.

Siin, selles magamistoas, oli mitu päeva tagasi Morelli ja konsulteerimiseks kohale kutsutud professor Brandti vahel skandaal tõusnud. Dražeesid nähes oli Brandt uinutite ja ergutusvahendite doseerimisest kohkunud. Hitler oli aga Morelli toetanud, sest nende ravimiteta ta enam läbi ei saanud.

Praegu võttis ta kaks dražeed sisse, jõi kummeliteed peale, riietus lahti ja heitis voodisse. Kuid uni ei tulnud. Ta vahtis nukralt ringi. Toas põles öölamp, sest Hitler kartis pimedust ja kartis viirastusi.

Teda ei vaevanud hallutsinatsioonid — tema enda mõtted olidki talle tontideks. Hitlerile näis, et need mõtted ei urgitsenud üksnes ta peas, vaid piirasid teda igast küljest ja keerlesid igal pool ringi. Ta nägi vilksatamas von Leebi, von Rundstedti ja Guderiani nägu. Lumelaviin, mida ta oli näinud üksnes kinos, kui lahingutegevuse kroonikat näidati, üha kasvas ja veeres tema poole...

Kirjutanud taganemise käskkirjale alla, unustas Hitler nähtavasti ära, et eksisteerivad veel väeosad, mida on vaja juhtida. Ta alustas arveteõiendamist nendega, keda ta kaotuses süüdlaseks pidas. Paljud kindralid jäid oma kohast ilma. Nende hulgas ka Hitleri poolt vihatud von Leeb. Arusaadavalt ei langenud Moskva all lüüasaamise süü tema õlgadele. Kuid Hitler seostas tema nimega ebaedu «eesmärgi nr. 1» vallutamisel ja tahtis juba ammugi temaga lõpuarvet teha.

Himmler juubeldas. Tema kasutas asetleidnud sündmusi ära selleks, et oma inimesi sõjaväe juhtivatele kohtadele sokutada.

Näiteks keelitas ta Hitlerit ühe armee ülemjuhatajaks kindral Modelit määrama. See kindral oli palunud oma

kaadrisõjaväelastest adjutandid SS-meestega välja vahetada ja see asjaolu kaalus Himmleri silmis palju rohkem kui see, et Modeli tankikorpus Moskva all lüüa oli saanud. Just niisugused inimesed, keda tõelisteks natsionaalsotsialistideks peeti, määratigi kohalt mahavõetute asemele.

«Reichi vaenlastega» totaalse võitluse pidamise dekreedist juhindudes otsisid gestaapo agendid neid vaenlasi igalt poolt, isegi «Hundikoobast» sealjuures kõrvale jätmata. Himmler tegi kõik, mis temast olenes, et «pimedust ja udu» tihedamaks muuta.

Ja see oli Hitlerile meeltmööda. Verine udu varjutas tema eest tegelikkust, sedasama reaalset tegelikkust, mis teda nende neetud «miks»-küsimustega vaevas.

«Miks nurjus plaan poolteise-kahe kuu jooksul Nõukogude Liitu alistada?» — «Miks ei õnnestunud Peterburi vallutada, kuigi äärelinnad meil juba käes olid?» — «Miks hiiglasuur armee, jõudnud peaaegu päris Moskvani, pidi vastase survel häbiväärselt taganema?»

Ja see ei olnud veel kõik.

Põhjas paisati Saksa väed Volhovi taha. Peterburi piirava Buschi 16. armee lõunatiib löödi puruks. Aga veebruari alguseks õnnestus Punaarmee väeosadel sulgeda piiramisrõngas Saksa vägede saja tuhande mehelise grupeeringu ümber Demjanski piirkonnas.

Lõunarindel hoidsid nelikümmend kaks diviisi suure vaevaga rinnet Aasovi merest kuni Kurskini. Von Rundstedti väljavahetanud feldmarssal Reichenau ei õigustanud Hitleri lootusi ja viis väed Rostovi alt tagasi. Ainult ootamatu surm päästis feldmarssali füüreri viha eest. Ja uuesti ujus pinnale von Bock: armeegrupi «Mitte» juhtimiselt tagandatuna sai ta nüüd käsu armeegrupi «Süd» etteotsa asuda...

Miks, miks küll üks kaotus teisele järgnes?

Hitler ei saanud seda küsimust endale esitamata jätta. Kuid sellele vastata ta ei suutnud. Sellepärast, et ainus õige vastus oleks seisnud selles, et lüüasaamine Moskva all polnud üksnes sõjaline ebaedu, samuti nagu Nõukogude Liidu kuue-kaheksa nädalaga purukslöömise plaangi ei nurjunud juhuslikult.

Ja uuesti, nagu see temaga periooditi juhtus, sattus Hitler hirmu küüsi. Ta andis Himmlerile sanktsiooni hukata kõik vangid koonduslaagrites sedamaid, kui too seda vajalikuks peab...

Jaanuari lõpus andis Hitler korralduse keiser Friedrichi 230. sünniaastapäeva pühitsemiseks.

Muidugi oli Saksamaal inimesi, kes küllaltki hästi ajalugu tundsid. Nad oleksid võinud meenutada, et keiser Friedrich oli omal ajal Inglismaa liitlaseks ja tema portreed ripuvad nüüdki seal paljudes maaligaleriides.

Kuid need inimesed loomulikult vaikisid. Aga Goebbels ja tema võimas propagandaaparaat ülistasid hoopis teistsugust Friedrichit — väejuhti, kes päästis «germaani vaimu» ja ergutas oma sõdurite mehisust, kui saatuselöögid neile kaela langesid . . .

Lasti välja film Friedrich Suurest. Selle esilinastuse eel kõneles Goebbels. Tema hääl oli pidulikult traagiline. Goebbels meenutas Friedrichi visadust elukatsumustes. Seda mõtet arendati ka artiklis, mis avaldati «Völkischer Beobachteris». Ülespuhutud, uduselt müstilistes väljendustes räägiti selles Friedrichist kui traagilisest erakust, keda ümberkaudsed ei mõistnud, ja sellest, et tema keisrikrooni polnud punutud mitte üksnes võiduloorberid, vaid ka kaotuste okkad . . .

Seejärel jõudis järg «Nibelungideni». Nüüd ei olnud eepose kangelaseks mitte enam õilis Siegfried, vaid selleks kuulutati kuri Hagen. Ajaleht «Das schwarze Corps» kinnitas, et Hagen «kaitses end saatuselöökide eest vähimagi kartuseta, mida inimkond sellest mõtlema hakkab», et «Hagen taotles oma eesmärki, kasutades selleks kõiki vahendeid», et ta oli halastamatu vaenlaste vastu ja sellepärast ta ongi «germaani kangelaslikkuse ideaali» tõeliseks kandjaks.

Kas sakslased andsid endale aru sellest, et otse nende silme all müüti Hitlerist püsti aeti?

Raudne, kartmatu ja võidukas väejuht andis maad kannatavale isiksusele, kes natsiooni toetust vajas.

Nõukogude suurtükiväe mürsud, mis vaenlase Moskva all puruks lõid, ei tabanud mitte üksnes Wehrmachti sõdureid, nende löökide alla sattus ka füüreri enda kuju! . . .

Portreedel, mida trükiti ajakirjade ja ajalehtede lehekülgedel ja kümnetel tuhandetel Hofmanni piltpostkaartidel, jäi füürer endiseks: ristatud käed, tahtekindel pilk . . .

Reaalsel Hitleril tulid aga järjest selgemini ilmsiks Parkinsoni tõve sümptoomid — vasaku käe ja jala värisemine. «Hundikoopa» elanikud teadsid, et füürer viimasel ajal, tahtes oma haigust varjata, püüdis ikka seina või laua äärde seisma jääda, et siis nende vastu oma jalga suruda, vasakut kätt aga paremaga kinni hoida . . .

Hitlerile viirastus, et võim hakkab tema käest ära libisema. Ta tundis, et need inimesed, kes mitte ainult aitasid tal füüreriks saada, vaid talle ka miljardeid markasid sõjapidamiseks andsid, on nüüd pettunud ja temasse usu kaotanud. Üsna hiljuti olid nad teda Berliini kutsunud ja seal uues Riigikantselei hoones talle soovitanud alla kirjutada «Põhiinstruktsioonile», omamoodi lepingule, mis piirab Wehrmachti ja riigiaparaadi õigusi riigi majandusküsimustesse sekkuda.

Sõda aga sel ajal kestis. Ähvardavad käskkirjad, mis nõudsid «lumme kaevumist», «pigem surra kui taanduda», niisugused Keiteli, Halderi ja Jodli allkirjadega käskkirjad pommitasid iga päev vägesid. Hoogustusid karistusoperatsioonid nõukogude partisanide vastu.

Mis Hitlerisse puutub, siis tegeles ta peamiselt ümberpaigutamistega, karistamistega ja errusaatmistega ja ainult ootamatu edu või siis, vastupidi, just uus juhm löök võis teda sügavast rammestusseisundist välja tuua . . .

Ja sellise löögi ta saigi.

Karm tegelikkus murdis läbi «pimeduse ja udu» ja tungis ka «Hundikoopasse». Sedapuhku Saksamaal asuva Jaapani saadiku kindral Hirosi Osima näol. See oli esimene juhtum, et Hitleri peakorterit külastas välismaalane, «Hundikoopasse» ei lastud isegi lähedasi liitlasi.

Temperamentne ja keevaline jaapanlane oli sedapuhku vaoshoitud ja diplomaatiline. Ta alustas väga kaugelt. Ütles, et nüüd, kui Jaapan ja Saksamaa on astunud sõtta Ameerika Ühendriikidega, on kahe suurriigi sõjaline liit reaalsuseks muutunud. Kuid seejärel . . . Peenelt ja varjatult rääkis ta Hitlerile kartusest, et sõjas Venemaaga võib Saksamaa tugevasti kannatada saada. Ja sellepärast, jätkas Osima, tahab ta teada, kas füürer ei leia, et oleks otstarbekohane, kui Jaapan, kel, nagu teada, kehtivad esialgu veel diplomaatilised suhted Moskvaga, sondeeriks seal pinda Venemaa ja Saksamaa vahelise separaatrahu sõlmimise võimaluste kohta? . . .

Võib-olla just see ootamatu ettepanek, mis tuli pealegi kõige ustavamalt liitlaselt, avaski Hitleri silmad talvise lüüasaamise tõsiduse suhtes.

Esmakordselt kuulis ta, ja sealjuures veel inimeselt,

keda ei tohtinud ei arreteerida ega hukata, kui madalalt Saksamaa võimalusi sõjas Venemaaga hinnati.

Hitlerile paistis, et verine udu on valmis teda ennast ära neelama. Jaapanlase sõnu kuuldes raputas ta kramplikult pead, sirutas käed ette, just nagu midagi tõrjudes, hüppas seejärel püsti ja hakkas karjuma, et lükkab Jaapani ettepaneku kategooriliselt tagasi.

Kui ta enesevalitsuse tagasi sai, andis ta endale aru sellest, et ei ole küllaldane, kui ta Jaapani ettepaneku lihtsalt tagasi lükkab, — saadikut on vaja veenda, et Saksamaa ikka veel endist viisi tugev on.

Pilklikult muiates teatas ta, et kui kindral teaks neid suurejoonelisi plaane, mida tema, füürer, kavatseb kevadsuvise kampaania perioodil ellu viia, siis ta taipaks, et Saksamaa pole veel mitte kunagi Venemaa üle lõpliku võidu saavutamisele nii lähedal olnud kui praegu. Ja et ta on nõus oma ustavat liitlast nendesse plaanidesse pühendama.

Ja Hitler teatas nüüd pidulikult, et suviseks keskseks operatsiooniks on pealetung Lõunarindel ja et niipea, kui ilmad lubavad, üritab Wehrmacht lööki Kaukaasia suunas, nafta poole.

Kord juba rääkimist alustanud, ei suutnud Hitler enam peatuda. Peaaegu tund aega jutustas ta jaapanlasele oma plaanidest Iraanini ja Iraagini läbi murda — arusaadavalt pärast Kaukaasia alistamist —, ennustades, et küllap araablased, kes ei salli anglosakse, toetavad kindlalt Saksa vägesid; seejärel tuli ta välja Indiasse sissetungimise ideega, sest India kaotamisega variseb kokku anglosakside maailm, ja lõpetas oma jutu tõotusega, et Moskva ja Peterburi 1942. aastal vallutatakse.

... Osima pöördus Berliini tagasi mõnevõrra rahunenult. Kartused, et Saksamaa saab lüüa ja et Jaapan jääb Ameerika Ühendriikide vastu praktiliselt üksi, kusjuures tema tagalas on pealegi veel Nõukogude Liit, langesid nüüd ära.

Hitlerile aga oli kõnelus Osimaga võimsaks impulsiks aktiivsele tegutsemisele. Hitler oleks justkui ümber sündinud. Värin jalas ja käes oli kadunud. Paistis, et ta on endiseks füüreriks muutunud ...

Järjekordsel operatiivnõupidamisel, kui Halder vaevalt jõudis alles oma rutiinset ettekannet alustada, katkestas Hitler teda järsu küsimusega: kuidas suviste operatsioonide plaani ettevalmistamine läheb?

Halder vastas, et maavägede Kindralstaap koos operatiivjuhtimise staabiga lõpetab juba plaani läbitöötamist ja ta on lähemal ajal valmis sellest ette kandma.

Resoluutse ja kindla häälega jagas Hitler korraldusi vägede Läänerindelt Idarindele ümberpaigutamise kiirustamiseks, käskis Euroopasse jätta vaid miinimumi vägesid, nii palju kui rannapiiri kaitseks vaja läheb. Seejärel andis käsu Saksamaal kiiremas korras totaalne mobilisatsioon välja kuulutada.

28. märtsil esitas Halder operatiivnõupidamisel Venemaa-vastase sõjategevuse edasise plaani. Ettekandest selgus, et armeegrupil «Nord» seisab ees Peterburi vallutamine ja lõpuks ometi soomlastega ühinemine, armeegrupil «Süd» tuleb aga vallutada Kertši poolsaar ja Sevastoopol ning murda läbi Kaukaasia mägedesse.

Ohtusel teejoomisel kukkus Hitler äkitselt pihtima. Raginal oma sõrmi murdes tunnistas ta, et viimased kuud on olnud temale kannatuse kuudeks ...

Ometi rääkis temas ka sedapuhku näitleja, kes etendab kahetsust vaid selleks, et järgnevad kiire võidu tõotused seda veenvamalt kõlaksid.

«Jah,» teatas Hitler, «pärast seda, kui talv on lõppenud, võin ma veendunult kinnitada: vaenlaste lootused, et mind Napoleoni saatus tabab, osutusid ennatlikeks!»

Ta kordas ikka ja jälle paatosega, kuhu ta kõigepealt oma löögid suunab. Kuid Peterburi meenutades kaotas ta enesevalitsuse ja sattus raevu. Ta karjus, et selle neetud linna elanikkond sureb varsti välja ja polegi lihtsalt enam kedagi vastu panemas, tema aga pühib siis Peterburi maa pealt ära ja Neeva muutub üksnes piirijõeks Reichi ja Soome vahel ...

Seejärel võttis Hitler end kokku ja hakkas rõhutatult tasasel häälel, justkui iseenesega rääkides, arutlema, kui vajalik oli Venemaaga viivitamatu sõja alustamine. Eks olnud ju bolševikel hiiglasuur armee? Eks olnud neil neljakümne esimeseks aastaks juba võimas tööstus rajatud? On kerge kujutleda, mida nad mõne aasta pärast oleksid võinud saavutada! Ta paistis olevat unustanud omaenda kinnitused, et Venemaa on savijalgadel koloss. Et Punaarmeel pole ei tanke ega lennukeid. Et aitab vaid ühest tugevast löögist ja Nõukogude riik variseb nagu kaardimajake kohe kokku ... Nüüd oli Hitleri kõne paatos suunatud teisale: kui targasti ta ikka tegi, et õigel ajal selle hirmsa maaga sõda alustas.

. . . 5. aprillil kirjutas Hitler alla «Direktiivile nr. 41», teise välklöögi plaanile Nõukogude Liidu vastu.

See plaan, mis kandis kodeeritud nime «Blau», oli kirja pandud nii, nagu polekski Saksa väed Moskva all lüüa saanud ja nagu polekski füürer ise taganemiskäsule alla kirjutanud . . .

«Talvelahing Venemaal jõuab lõpule,» öeldi selles direktiivis. «Vastane on kandnud suuri kaotusi nii inimeste kui ka sõjatehnika osas. Eesmärgiga arendada seda, mis talle eduna paistis, kulutas vaenlane talve jooksul kõik oma reservid, mis järgnevateks operatsioonideks ette olid nähtud . . . Peamine ülesanne seisab nüüd selles, et rinde kesklõigul olukorda säilitades põhjas Peterburi ära võtta ja soomlastega ühineda, rinde lõunatiival aga läbimurre Kaukaasiasse teoks teha.»

Oma tooni poolest meenutas «Direktiiv nr. 41» neid ammuseid Hitleri direktiive, mida nähtavasti ei kirjutatudki sulega, vaid trummipulkadega.

Kuid selles oli ka midagi uut — selles mainiti linna, mida Saksamaal küll vaid vähesed teadsid. Mööduvad kuud ja selle linna nimi hakkab kõlama matusekellana helinana sadade tuhandete sakslaste kõrvus. Selle linna nimi oli Stalingrad . . .

«Kõik jõupingutused,» öeldi direktiivis, «peavad olema suunatud sellele, et vallutada Stalingrad või vähemalt jõuda suurtüki laskekauguseni linnast, nii et see kui tööstuskeskus ja ühendusteede sõlm olemast lakkaks.»

«Niisiis, sõda on juba võidetud!» karjus iga rida selles «Blau» plaanis.

Hitler pidas vajalikuks seda tribüünilt teatavaks teha. Ja ta kihutas Berliini.

Viimati oli Hitler oma armsas Spordipalees esinenud siis, kui ta kogu maailmale kuulutas, et ta nüüd üldpealetungi Moskvale alustab. Sellest ajast saadik oli ta vaikinud. Tema eest rääkisid keiser Friedrich ja toosama Hagen. Esimene neist halas oma piinavast üksindusest, teine aga kinnitas, et eesmärgi saavutamise nimel on kõik vahendid head.

Nüüd siis tuli esilavale jällegi füürer kui näitleja. Selline füürer, nagu teda varem oldi harjunud nägema. Enesekindel sõdur ja juht, ettenägelik mees, kes mõtleb kogu Saksamaa eest ja iga sakslase eest eraldi.

Lava külgedele olid lippude ja standartidega SS-lased üles rivistatud. Kiskjalikud kotkad, kes küüntega haakristist kinni hoidsid, vaatasid rahvahulga peale tigedalt ja hoiatavalt. Seal säras Göring oma ordenitega. Prožektorite valgel helklesid Himmleri näpitsprillid. Ja sädelesid natsivormis Ribbentropi brioliiniga võitud lahkukammitud juuksed . . . Kõik oli nii nagu ennegi . . .

Tribüünile ilmunud Hitler vaikis mõne viivu ja silmitses kokkutulnuid — esimestes ridades istuvaid gauleitereid, kindraleid ja Berliini garnisoni ohvitsere, sealt edasi juba hämarusse uppuvaid lõputuid SS-mundrite ja sõjaväevormide ridu . . .

Siis aga teatas Hitler tasasel ja rõhutatult rahulikul häälel, et sõda Nõukogude Venemaa vastu on võidetud . . .

Kas Hitler ise seda uskus, millest ta rääkis? Kas ta tõepoolest oli unustanud kõik, nii hirmu, ahastuse kui ka kaotuse kibeduse, mis teda alles üsna hiljuti oli vallanud? Vaevalt küll. Pigem tegi füürer katset veel kord kasutada oma mõjujõudu inimestele, keda ta juba korduvalt oli petnud.

Nii või teisiti, kuid ta deklareeris, et on saavutanud kuulsusrikka võidu seal, kus Napoleon oli lüüa saanud. Üha rohkem hoogu sattudes Hitler enam ei rääkinud, vaid karjus, et saatus, mis sada kolmkümmend aastat tagasi hukutas suure Prantsuse väejuhi, on nüüd Saksa relvadele alistunud ja et sel talvel otsustati sõja võidukas lõpp.

Hitler ladus ühe vale teise otsa. Ta kinnitas, et ta pole veel ilalgi tundnud sõjaväe ja rahva niisugust valmisolekut vastuvaidlematult temale kuuletuda. Et tal on jällegi nägemus olnud ja tema sisehääl on talle kõige lühema tee võidule kätte näidanud. Rusikaid raputades kutsus ta Saksamaad üles temale lõpuni järgnema. Ja viimaks kuulutades, et nüüdsest peale peab iga sakslane, kes ta ka ei oleks ja kus ta ka ei viibiks, oma saatuse füüreri kätte usaldama, nõudis ta, et tema peaaegu kümnele tiitlile lisataks veel üks: «Kõrgema Seadusandja» tiitel.

Rahvahulk vastas sellele heakskiidumöirgega . . .

Sama päeva õhtul pöördus Hitler «Hundikoopasse» tagasi ja kutsus seal erakorralise operatiivnõupidamise kokku.

Veel ja veel kord harjutati kaardil kogu operatsioon «Blau» uuesti läbi . . .

Armeegrupil «Süd» tuli teha tankiläbimurre Doni äärde, Voroneži juurde, seejärel aga pöörata järsult lõunasse, vallutada Donbass ja lõpuks jõuda Stalingradi juures Volga äärde.

Just see pööre Voroneži juurest lõunasse oligi «saladuste saladus» selles «Blau» plaanis ... Samal ajal, kui venelased hakkavad hoidma oma reserve Moskva lähistel, oodates, et von Bocki väed Voroneži juurest Nõukogude pealinna juurde pööraksid, kihutavad saksa tankid hoopis maksimaalse kiirusega piki Doni kesk- ja alamjooksu Doni kääruni Kalatši juures, sealt aga avaneb neile juba otsetee Stalingradi peale, kus nad Taganrogi poolt pealetungiva grupeeringuga ühinevad.

Lõppude lõpuks venelased muidugi taipavad, et Saksa vägede eesmärgiks ei olegi antud hetkel Moskva, ja hakkavad seejärel oma reserve rinde kesklõigust lõunasuunale paiskama.

Kuid siis on juba hilja. Kogu Nõukogude vägede lõunagrupeering satub piiramisrõngasse. Pärast selle likvideerimist on ka tee Kaukaasiasse avatud.

Niisugune oli üldjoontes Saksa vägede suvise pealetungi plaan, mille teostamisega Hitleri ja tema staapide arvamust mööda Saksa väed saavad revanši talvise lüüasaamise eest.

VI

Smolnõi aktusesaali oli kogunenud vähemalt kolmsada sõja- ja mereväelast — linna sisekaitse valitsuse juhtiv koosseis.

Keskendunud vaikuses kõlas vaid Govorovi kumedavõitu hääl. Kuid isegi selles üleüldises keskendunud vaikuses kuuldi kaugemates ridades teda suurivaevu. Seal hoidsid inimesed end ettepoole kaldu, küünarnukid eesmiste toolide seljatugedele toetatud.

Rindejuhataja rääkis umbes viisteist minutit. Jutt oli sellest, kuidas kõige lühema ajaga Leningradi kindluslinnaks muuta.

«Leningradlastele kõlab see harjumuspäraselt, võib ka olla, et liiga harjumuspäraselt,» rõhutas Govorov. «Kuid mulle paistab, et «kindluslinna» mõistesse suhtuvad mõned kui kategooriasse ... noh, nii-öelda puhtemotsionaalsesse mõistesse. Aga see peab muutuma insenerlikuks kategooriaks ja seda tuleks mõõta täpsete objektiivsete näitajatega: kindlustuste pikkus, sügavus, nende hulk ja kvaliteet. Sõjanõukogu liige diviisikomissar Vasnetsov tutvustab teid selle ülesandega üksikasjalisemalt.»

Andnud sõna Vasnetsovile, lahkus Govorov nõupidamiselt.

Vasnetsov varustas end pika kaardikepiga ja läks poolt seina enda alla võtva suuremastaabilise linnaplaani juurde. Paljude aastate vältel omandatud esinemiskogemused aitasid tal kohe oma hääle jõudu täpselt välja arvestada. Aktusesaali igas nurgas olid selgesti kuulda tä sõnad:

«Niisiis, ülesanne seisab selles, et vahetult esimese ešeloni diviiside kaitserajatiste taha on vaja luua võimas sektoriteks jagatud linnasisene kaitsesüsteem. Sõjanõukogu tunnistas vajalikuks luua selliseid sektoreid kolm: Lääne-, Kesk- ja Moskva sektor pluss Balti merelaevastiku kaitsevöönd kesklinnas.»

Vasnetsov näitas plaanil iga sektori piire ja selleks, et nõupidamisest osavõtjad tööde mahust ettekujutuse saaksid, iseloomustas ta üksikasjalikult ühte nendest — Moskva sektorit. Siin tuli kolm kaitsevööndit rajada, muuta võimsateks vastupanu sõlmpunktideks «Elektrosila» tehas, Moskva rajooninõukogu hoone ja Iljitšinimeline Kultuurihoone, Volkovo jaam, Volkovo kalmistu ja Vitebski vaksal.

Toetanud seejärel kaardikepi seina najale, tuli Vasnetsov tagasi väikese laua juurde, mille taga ta enne seda oli istunud, ja jätkas juba siit:

«Loomulikult kerkib küsimus: kes siis nende kindlustuste ehitamisel tööle hakkab? Teatan teile: Leningradi linna täitevkomitee võttis vastu otsuse mobiliseerida töökohustuse korras vähemalt 50 000 leningradlast. Ei olnud kerge, seltsimehed, võtta vastu sellist otsust pärast kõike seda, mis linna elanikkonnal talve jooksul üle on tulnud elada. Kuid teist väljapääsu praegu pole. On alust arvata, et vaenlane kavatseb uuesti linna rünnata. Teda tuleb täiesti ettevalmistatult vastu võtta. Kodumaa, partei ja meie enda südametunnistus ei andesta meile, kui me pärast pikki jõupingutusi nõrgaks muutume ja laseme vaenlasel seda ära kasutada. Leningradlastel, kes on suutnud võitu saada näljast ja skorbuudist, lahingumoona ja relvastuse tootmise korda seada, tuleb uuesti labidad, kirved, kirkad, kanderaamid ja kangid kätte võtta. Me

nimetasime selle töökohustuseks. Formaalselt on selline nimetus õige. Kuid ainult formaalselt, seltsimehed! Partei oblastikomitee ja linnakomitee on veendunud, et leningradlased ei lähe nendele kaitsetöödele mitte lihtsalt töökohustuse korras, vaid südame sunnil... See on kõik, mida ma teile tahtsin öelda. Ülejäänu saate teada linna sisekaitse ülemalt. Kui teil minule küsimusi pole, lubage nõupidamine lõpetatuks lugeda.»

Küsimusi ei järgnenud. Nõupidamisest osavõtjad tõusid oma kohtadelt ja suundusid väljapääsu poole. Ukse poole läks ka Vasnetsov.

Seal aga peatas teda Zvjagintsev: «Seltsimees diviisikomissar, lubage enda poole pöörduda!»

Vasnetsov tundis Zvjagintsevi ära ja hüüdis rõõmustades: «Ohoo, vana tuttav! Olen rõõmus teid elusa ja tervena nähes! Kas teie olete ka nüüd linna sisekaitses?»

«Just nii, seltsimees Sõjanõukogu liige,» vastas Zvjagintsev sirgu tõmbudes. Ja kartusest, et inimvool neid lahutada võib, kandis rutuga ette: «Ma pean teile... midagi üle andma.»

«Üle andma?» küsis Vasnetsov, tuli inimsummast välja ja taandus tooliridade vahele, Zvjagintsevile lähemale.

«Ja-jah, just üle andma,» kordas Zvjagintsev rutakalt, ise sealjuures hoogsalt oma kaarditasku nööpe lahti rebides. Kaarditaskust võttis ta välja ja andis Vasnetsovile üle Valitski joonise.

«Kuidas see teie kätte sattus?» küsis Vasnetsov imestunult.

«See on pikk lugu, seltsimees diviisikomissar,» vastas Zvjagintsev põiklevalt.

«Kas te tunnete Valitskit?»

«Ei tunne... ei tundnud,» parandas Zvjagintsev.

«Aga kuidas see joonis siis teie kätte sattus?»

Zvjagintsev ei teadnud, mida öelda. Veel mõni minut tagasi paistis talle, et see kõik läheb lihtsamini: Vasnetsov võtab joonise, võib-olla tänab ja läheb siis edasi. Vasnetsovi pärimised olid talle piinavad. Sõjanõukogu liige osatas, ise seda teadmata, Zvjagintsevi haava, mis alles veritses.

Zvjagintsev ei olnud siiani midagi Veera kohta teada saanud. Pärast mitmeid asjatuid helistamisi linna tervishoiuosakonda oli ta otsustanud sinna mitte enam pöörduda ja polkovnik Koroljovi tagasitulekut ootama jääda. Kuid päevad läksid, Koroljov aga ei tulnud ikka veel.

Juhuse tahtel, täpsemini öeldes Govorovi käsul Leningradi siselinna tööle sattudes läks Zvjagintsev veel kord sinna kohta, kus Veera hospidal oli asunud, ise küll enam millelegi lootmata. Talle tundus, et ta läheb Veera hauale. Kuid seda kivikalmu polnud enam olemaski — varemed olid buldooseriga ära koristatud, maapind ümberringi tasandatud ja seal askeldasid mingisugused inimesed, kes peenraid tegid...

«...Ma küsin teilt, mis Valitskiga juhtus?» meenutas talle Vasnetsov.

«Ta on surnud,» suutis Zvjagintsev ainult suurivaevu endast välja pigistada.

«Millal siis?»

«Juba talvel... Kas lubate minna?»

«Ja enne seda andis ta selle joonise teie kätte?»

«Tema ei andnud mulle midagi. Ma... nägin Valitskit juba surnuna.»

«Ja sellest ajast saadik kannate seda joonist kaasas?»

«Ei... mitte sellest ajast saadik...»

Mõnda aega Vasnetsov vaikis, siis aga ütles otsustavalt: «Teate mis, tulge minuga kaasa. Ta peate mulle kõigest üksikasjaliselt jutustama. Lähme!» Ja suundus ise tühjaks jäänud vahekäiku mööda ukse poole.

Zvjagintsev järgnes talle.

Nad läksid teisele korrusele. Vasnetsov peatus Zvjagintsevile tuttava ukse juures, tõukas selle lahti ja laskis külalisel ees sisse minna.

Zvjagintsev oleks nagu astunud üle läve minevikku, sellesse sõjaeelsesse minevikku, mis nähtavasti enam ilalgi tagasi ei tule. Just siin, nendel seinaäärsetel toolidel, istusid siis rajoonikomiteede sekretärid, tehaste direktorid ja kohaliku õhukaitse mitmete teenistuste ülemad. Aga seal, akna lähedal, oli istunud tema ise. Zvjagintsev oli mõttes kaalunud, et kas ta peaks piirduma üksnes asjaliku lühiinformatsiooniga kaitserajatiste seisukorrast Soome piiril või siis järsult ja otseselt kogu tõe välja ütlema?... Seejärel avanes uks ja sisse astus pikka kasvu, kõhn, vuntsidega vanem mees vanamoelises mustas ülikonnas, kitsalt seotud lips ees; Zvjagintsev, kes oma mõtetega ametis oli, ei tundnudki kohe selles mehes Veera isa ära...

«Ma läksin tema juurde juba seal, koridoris, ja küsisin temalt, kus Veera on,» jätkas Zvjagintsev endamisi oma mõttekäiku. Veera isa ütles, et Veera sõitis Belokamens-

kisse ... Mina soovitasin Veerat kiiresti tagasi kutsuda ... Aga siis? Siis sain ma teada, et Veera oli sakslaste kätte sattunud ... Seejärel kohtasin ma aga Veerat nii ootamatult Luuga all metsas ... Niisiis pääses ta tookord sakslaste käest tulema. Aga nad said ta siin, Leningradis, ikkagi kätte. Jõudsid temani ...»

... Vasnetsov puudutas Zvjagintsevit küünarnukist, pakkudes talle laua ees tugitoolis istet.

«Aitäh,» pomises Zvjagintsev ja parandas siis kohe raporteerides: «Kuulen teid, seltsimees diviisikomissar.»

Lühikese pausi järel alustas Vasnetsov uuesti küsitlust:

«Noh, kuidas siis Valitski hukkus ja mil moel tema joonis teie kätte sattus?»

«Vaevalt küll ma midagi sellele, mida ma juba ütlesin, veel lisada saan,» vastas Zvjagintsev Vasnetsovile otsa vaatamata. «Me leidsime Valitski juba surnuna.»

«Kes «meie»?»

«Mina ja ...» alustas Zvjagintsev, aga takerdus siis ja jäi vait.

«Ma ei saa millestki aru!» lausus Vasnetsov nüüd juba ärrituse varjundiga hääles. «Ma palun teid rääkida kõigest selgemini!»

«Milleks ma tema juurde selle joonisega tulin?!» kirus Zvjagintsev end mõttes. «Miks ma seda joonist ümbrikku ei pannud ja komandantuuri ei andnud?»

«Miks te ometi vaikite?» jätkas Vasnetsov juba pahaselt.

«Ma ... ei saa sellest rääkida,» lausus Zvjagintsev paluvalt. «Mul on raske seda teha. See on ... nii isiklik.»

Siis hakkas Vasnetsov ise rääkima: «Teate mis ... Ma olen kahel korral Valitski juures käinud. Viimane kord sattusin tema juurde siis, kui ta haigeks jäi. Ja siis ma kohtasin seal ta poega. Kas te tunnete teda?»

«Tundsin,» suutis Zvjagintsev suure vaevaga huulte vahelt poetada, endamisi mõeldes: «Tähendab, Anatoli oli Leningradis! Küllap ta nägi ka Veerat, muidu ... Aga kuidas muidu? ... Aga mis võis tema ja Veera vahel juhtuda, kui Anatolit Veera jaoks pärast seda enam olemas ei olnud? ... Võib-olla sai ta teistkordselt mingi alatusega hakkama? Aga millisega?!»

«Minule see noormees kõige paremat muljet ei jätnud,» jätkas Vasnetsov mõtlikult.

«Ma ei taha temast rääkida!» lipsas Zvjagintsevil nüüd üle huulte.

Vasnetsov vaikis. Seejärel tõusis ta pikkamisi toolilt üles, tuli ümber laua ja istus Zvjagintsevi vastas asuvasse tugitooli. Järgmisel hetkel kummardus ta ettepoole ja ütles Zvjagintsevile, teda ootamatult sinatades:

«Anna mulle andeks, seltsimees Zvjagintsev. Mul pole õigust sulle hinge pugeda. Ja tõtt-öelda, ei huvitagi see Valitski poeg mind kuigi palju. Ma küsisin tema kohta ainult sellepärast, et sa ütlesid: «Me leidsime Valitski juba surnuna.» Ma mõtlesin siis, et sa pead silmas ... noh, seda ... poega.»

«Ei, hoopiski mitte teda,» lausus Zvjagintsev. «Sel päeval, kui ma rindelt, 54. armeest tagasi tulin, kohtusin ma ühe oma ammuse tuttava tütarlapsega. Me läksime Filharmooniasse. Tagasiteel aga ütles tütarlaps, et ta peab vaatama minema ühte vanameest, selle hospidali ülema sõpra, kus ta töötas.»

Zvjagintsev vaatas abitult Vasnetsovile otsa, mõeldes endamisi, et vaevalt küll too tema segasest jutust midagi taipab. Kuid Vasnetsov silmitses teda mõistvalt ja huviga.

«Noh, nii,» alustas Zvjagintsev uuesti oma juttu. «Nii me siis selle Valitski korterisse sattusimegi. Aga tema oli juba surnud. Nähtavasti alles üsna hiljuti surnud ... Ta ei olnud veel kangestunudki ... Ja ta laual olid need paberilehed ...»

«Lehed?»

«Jah, neid oli palju. Terve pakk. Ühel nendest märkasime aga kirjutist, et see tuleb teile üle anda. Just sellelsamal joonisel.»

«Aga mis sai ülejäänud lehtedest?»

«Ülejäänutest? ... Need me panime surnu rinnale.»

«Aga milleks?»

«Ma ei tea ... Juhtus nii. Panime siis, kui ta juba kirstus lamas.»

«Ja teil õnnestus kirstu saada?» küsis Vasnetsov tasa.

«Õnnestus ...»

Vasnetsov tõusis tugitoolist püsti, ja ristanud käed seljale, astus mõned sammud kabinetis ukse poole ning jälle tagasi. Siis võttis ta uuesti Zvjagintsevi vastas istet ja lausus pikkamisi, otsekui valjusti mõtiskledes:

«See Fjodor Vassiljevitš Valitski tegi mulle selgeks ühe väga tähtsa asja ... Siis kui sõda veel ei olnud, aga me kõik juba mõistsime, et varem või hiljem see lahti läheb, esitasin ma tihtipeale endale küsimuse: kes hakkab meie õiget üritust rinnaga kaitsma? Ja vastasin ise-

endale: meie armee. Kommunistid lähevad lahingusse. Ja kõmmunistlikud noored. Ja töölisklass. Lähevad kolhoosnikud. Ja nõukogude intelligents. Ja siiski . . .» Vasnetsovi jutt takerdus.

«Oletasite, et leidub ka selliseid, kes ei lähe?» küsis Zvjagintsev.

«Just nimelt. Ma kaalutlesin nii: kommunistidest pole mõtet rääkidagi, nemad on oma valiku ammugi teinud; töölised ja kolhoosnikud on saanud nõukogude võimult kõik, see on nende võim, nad vajavad seda nagu õhku; kuid on ka selliseid — need pole vaenlased, mitte nendest pole siin jutt! — aga lihtsalt niisuguseid inimesi, kes oleksid ka ilma nõukogude võimuta võinud ära elada. Ja võib-olla mitte halvemini, vaid isegi paremini, kui seda elu mitte nõukoguliku mõõdupuuga, vaid vanaaegse arsinaga mõõta. Noh, mida siis nõukogude võim kas või sellele Valitskile ära ei toonud? Akadeemikuks valiti ta juba tsaariajal. Ka suurt korterit ei andnud talle meie — meie teene seisis selles, et me seda temalt ära ei võtnud,» lisas Vasnetsov irooniliselt. «Küllap sai ta varem ka raha rohkem, sest sõitis muudkui mööda välisriike ringi. Aga nõukogude võimu ajal kuulutati ta «formalistiks» ja hakati siis ajalehtedes ning ettekannetes teda läbi võtma. Ja kui nüüd puhtalt välja öelda, siis kuulsin ma tema nimegi esmakordselt just selles seoses . . . Noh, ja siis algas sõda. Ja kuhu Valitski nüüd läks? Kas itta, sõjatulest kaugemale? Või lõunasse, äärelinnadesse, sakslastele lähemale? Ei, tema läks rahvakaitsesse! Miks ta seda sinu arvates tegi?»

Zvjagintsev kehitas õlgu ja lausus: «Küllap kodumaaarmastusest. Ma pean silmas Venemaad.»

«Ei-ei, Zvjagintsev! Mina arvasin varem samuti. Veelgi enam, Valitski ise ütles seda.»

«Seda ma räägingi . . .»

«Vähe sellest, mida sina räägid!» katkestas teda Vasnetsov ja võttis siis üle laua kummardudes joonise enda kätte. «Ma küsisin temalt ükskord: mis värvi on see lipp, mida sõjamees käes hoiab? See lipp siin,» kordas Vasnetsov sõrmega joonisele osutades. «Punane,» vastas tema. «Kas te usute selle lipu värvisse?» jätkasin ma tema küsitlemist. Ja tead, mis ta mulle siis vastas: «Kõigest hoolimata, ma usun sellesse. Aga teie?» Ma sattusin sellest küsimusest päris segadusse. Aga tema jätkas: «Ma näen ju, et teie samuti toetust vajate,» ja katsus siis mind,

kuidas oskas, julgustada. Tema mind, kas mõistad nüüd?! Ja siis ma alles taipasin, et ka need, kellega me ei arvestanudki, lähevad nõukogude võimu eest läbi tule ja vee. Ka nemad vajavad seda nagu õhku. Aga õhk on õhk. Kuni hingad, sa seda justkui ei märkagi. Kui me aga sellest võimalusest ilma jääme, märkame silmapilk, mida see puhta õhu sõõm meile tähendab . . . Kas sa Valitski raadiokõnet kuulsid? Ei kuulnud? Väga kahju. See oli võitlev sõnavõtt. Ta oli leidnud selleks vajalikud sõnad, niisama väljendusrikkad nagu tema joonisedki . . .»

Vasnetsov pöördus nüüd kirjutuslaua juurde tagasi. Ja niipea, kui ta oma töökohal istet oli võtnud, läks ta jällegi «teie» peale üle.

«Tähendab, te olete praegu linna sisekaitses?»

«Just nii.»

«Millises sektoris?»

«Oeldi, et Keskseklorist.»

«Niiviisi,» lausus Vasnetsov nüüd venitamisi, avas siis ühe laual lebava kausta ja luges sealt kiiruga: «Fontanka suue, Belinski tänav, seejärel läheb see mööda Liteinajat ja edasi juba Radištševi ja Slutski tänavat . . . Ühesõnaga kuni Neeva vasaku kaldani välja. Siia on ette nähtud kuus vastupanu sõlmpunkti rajada, kusjuures tuleb tugipunktidena ära kasutada sõjasadamat, Kirovi-nimelist teatrit, Kaasani kirikut, Admiraliteedi tehast, Tööpaleed ja Admiraliteedihoonet. Ülemaks on määratud mereväebaasi komandör, esimese järgu kapten Levtšenko.»

Kõike seda Zvjagintsev juba teadis ja ta esitas ainult ühe küsimuse:

«Millal on vaja ehitustöö lõpetada?»

«Täie,» vastas Vasnetsov muigamisi.

«Sõjas on alati nii,» vastas Zvjagintsev süngelt.

«Praegu on eriolukord,» väitis Vasnetsov. «Sakslased teevad suvel kindlasti katset Moskva all saadud kaotuse eest revanši võtta. Nad juba murravad Krimmi poole. Neil õnnestus uuesti Kertš vallutada. Arvan, et Hitler pole ka oma unistusi Leningradi suhtes maha matnud. Egas ta asjatult siin oma kaht armeed hoia.»

Zvjagintsev kuulas teda vaikides. Ja see ei meeldinud Vasnetsovile. Talle paistis, nagu oleks ta alampolkovnikut liialt erutanud. «Mille üle te nüüd mõttesse jäite?» küsis ta Zvjagintsevi poole pöördudes.

«Nii paljugi üle, seltsimees diviisikomissar,» vastas too vaikselt. «Eriti just selle üle, kuidas ma just siin, selles

toas, tegin ettekande põhjapoolsete kindlustuste olukorrast. Ei osanud ju siis ei teie ega mina oletada, et me nii sugusesse olukorda satume, nagu me praegu oleme.»

«Ei oletanud,» kinnitas Vasnetsov. «Ja seda, et vaenlane Luuga kaitsevööndist läbi murrab, seda me samuti ei arvestanud. Ja et ta Kirovi tehaseni jõuab, seda ei osanud ka mõelda. Meie eksisime,» hüüdis Vasnetsov nüüd ootamatult raevukalt, «kuid ega sakslased meist vähem eksinud! Nad arvasid, et suudavad Leningradi käigu pealt vallutada, aga seejärel püüdsid seda tormijooksuga teha, kuid kõik läks nurja. Siis tahtsid nad meid näljaga ära lämmatada, aga jälle ei tulnud välja! Kavatsesid mööda Punast väljakut marssida — ka see jäi ära! . . . Ei, me ei ole veel tasa! Arveteõiendamine pole veel lõppenud, kokkuvõte on alles tegemata.»

«Õigus,» nõustus Zvjagintsev endamisi vaikides. «Arveteõiendamine seisab alles ees.» Ja mõttes kerkis tema pilgu ette Piskarjovi kalmistu. Seejärel see nägemus kadus ja asendus teisega — tohutu suure suitseva kivilasuga . . .

Sel hetkel Vasnetsov justkui kadus kusagile. Üks teine nägu ja teised silmad vaatasid Zvjagintsevile otsa. Esialgu paistis talle, et need on Veera suured ja avali silmad. Seejärel aga mõistis ta, et see pole Veera. Need olid hoopis tolle naise silmad, kes surnud last kätel hoidis ja keda ta seal Laadoga jääl kohtas. Selle naise anuvad, nõudvad ja etteheitvad silmad! . . .

«Mis teiega on, alampolkovnik?» kandus Vasnetsovi hääl nagu kusagilt eemalt temani. Ja see nägemus kadus.

«Lubage küsida,» päris Zvjagintsev, «miks polkovnik Koroljov veel tagasi ei tule. Mulle öeldi, et ta on komandeeringusse sõitnud. Kuid nüüd on juba niipalju aega mööda läinud . . .»

«Koroljov on rindejuhataja käsutusse jäetud.»

«Niiviisi,» mõtles Zvjagintsev kibestunult endamisi, «nüüd on siis viimane lootus Veera saatuse väljaselgitamiseks kadunud.»

«Tähendab, ülejäänud jooniseid enam ei ole?» katkestas Vasnetsov jällegi tema mõttekäiku.

«On veel üks,» lipsas Zvjagintsevil endalegi ootamatult üle huulte.

«Aga miks te siis . . .» alustas Vasnetsov, kuid ei lõpetanud lauset. «Kus see teine joonis on? Saa ometi aru, et

isegi siis, kui Valitski eskiise pärast sõda vaja ei lähegi, ma pean silmas just arhitekte, on nad ometi dokumentidena tähtsad! Kas või muuseumi jaoks. Kindlasti rajame siis Leningradi kangelasliku kaitsmise muuseumi. On see teine joonis sul kaasas?»

«Ei ole. See on kasarmus. Kohvris.»

«Kas saadad ära?»

«Ei saada.»

«Miks?»

«Seal . . . sellel joonisel on kujutatud inimest . . . naist, kes on mulle kallis.»

«Niiviisi . . .» lausus Vasnetsov mõtlikult. «Mis siis ikka, mul pole siis õigust sulle peale käia.» Ja küsis äkitselt: «Aga kus ta praegu on, see naine? On ta Leningradis? Või evakueeritud?»

See Vasnetsovi küsimus andis Zvjagintsevi mõtetele uue suuna. «Aga kui paluda teda,» mõtles Zvjagintsev, «et ta aitaks? Kui üldse keegi inimene on suuteline Veera saatust välja selgitama, siis võib seda just Vasnetsov teha.» Ja Zvjagintsev jutustas Vasnetsovile kõik ära. Kõik, kaasa arvatud ka oma paljukordsed, kuid kasutud pöördumised linna ametiasutuste poole.

«Niiviisi . . .» kordas Vasnetsov, nihutas lähemale paberilehe ja võttis pliiatsi kätte. «Kuidas ta nimi on? . . .»

«Koroljova,» vastas Zvjagintsev rutakalt. «Veera Ivanovna Koroljova.»

«Sa pärisid enne polkovnik Koroljovi järele,» tuletas Vasnetsov ülestähendusi tehes meelde. «Kas ta on tema sugulane? Tütar või?»

«Ta on Kirovi tehase töölise tütar . . .»

«Ivan Koroljovi tütar? Ma tunnen ka teda hästi! Kas ta . . . ise teab, et tütar . . .»

«Ei tea!» hüüdis Zvjagintsev. «Ja ma palun ka teid, ma palun teid väga, talle mitte rääkida, kuni kõik pole välja selgitatud . . .»

«Hästi. Kui saan midagi teada, otsin sind üles.»

«Ja mul on veel üks palve,» jätkas Zvjagintsev. «Selle hospidali komissariks oli Pastuhhov. Vanempoliitjuht Pastuhhov. See, kellega ma koos Luuga all sõdisin. Ka tema . . . jäi teadmata kadunuks.»

Vasnetsov märkis ka selle üles.

Zvjagintsev tõusis püsti.

«Kas lubate minna?»

«Nägemiseni, seltsimees alampolkovnik. Ma mäletan, et siis olite te major . . . Oi, teil on ka teine orden! Õnnitlen. Mille eest teid autasustati?»

«Niisama . . . ühe juhusliku asja eest,» vastas Zvjagintsev vastu tahtmist. «Vahetevahel on ka minul juhust olnud rindel olla.»

«Kas te tahate öelda, et Leningrad polegi rinne?» küsis Vasnetsov pahaselt. «Aga mina olen end ju siiamaani rindemeheks pidanud.»

«Teie olete teine asi. Teie olete juhtiv töötaja.»

«Selge pilt, tähendab minule teete te hinnaalandust. Aga need Kirovi tehase töölised, kes samuti pole püssi käes hoidnud ja vaenlast tulistanud, need olete te juba kindlalt tagalameeste kilda arvanud?»

«Nad ei kuulu kaadrisõjaväe hulka . . .»

«Kõik leningradlased kuuluvad praegu kaadrisõjaväe hulka, alampolkovnik . . . Teie olete ju sapöör?»

«Jah, sapöör.»

«Kujutlege, et teie kohta äkki öeldakse: ta kaevab ainult kaevikuid ja tranšeesid, aga sõda peavad teised! Kuidas see teile paistaks? Aga nendelt, kes on sõdurielu raskusi tunda saanud, te sellist juttu ei kuule. Tõeline sõdur mõistab, et sõda ei pea ainult need, kes tulistavad. Sõda on keeruline asi, seltsimees alampolkovnik!»

«Aitäh, et ära seletasite,» oleks Zvjagintsev tahtnud talle vastata. Kuid vaikis siiski.

Sisuliselt võttes oli ju Vasnetsovil õigus.

VII

Mai teisel poolel saatis Leningradi rinde Sõjanõukogu Moskvasse oma ettepanekud edaspidise tegevuse kohta linna blokaadist vabastamiseks. Läbimurre oli kavandatud ligikaudu sellessamas paigas, kus möödunud aasta oktoobris püüti Neeva operatiivgrupi vägesid 54. armee vägedega ühendada. Kahepoolse löögi alla — nii väljastpoolt kui ka Leningradist — pidi sattuma jällegi vastase Mga—Sinjavino grupeering selles paigas, kus oli moodustunud 12—14-kilomeetrilise läbimõõduga ahtake rindelõik.

Kuid Peakorter esialgu vaikis. Võimalik, et väga kiiresti otsustamast hoidis teda tagasi meenutus ebaõnnestumistest möödunud aastal Sinjavino all. Võimalik, et

teda oli muutnud valvsaks see, et Ljubani ja Pogostje all peetud lahingud ei andnud tulemusi.

Oma mõju võis avaldada ka kolmas, kõige usutavam oletus: Peakorterile tegi muret olukord lõunas — seal olid ähvardavad sündmused tulemas.

Edelarinde vägesid tabas Harkovi suunal suur ebaedu. Alguses õnnestus selle rinde vägedel vastase kaitsest läbi murda, ja Sõjanõukogu kinnitas Peakorterile, et siin avanevad võimalused uueks laialdaseks pealetungiks. Ent sellel optimistlikul prognoosil ei olnud määratud teoks saada. Vastane andis naabruses asuvale Lõunarinde paremale tiivale võimsaid lööke ja jõudis Edelarinde põhigrupeeringu tagalasse. Lõpptulemusena olid mõlema rinde väed sunnitud Severnõi Donetsi taha taanduma.

Keerulisemaks muutus olukord ka Krimmi poolsaarel. Nõukogude vägede talvine maandumine Kertšis ja Feodossias tõmbas ära osa Saksa 11. armee jõudusid, kes olid edutult Sevastoopolit rünnanud. Selle armee ülemjuhataja Fritz Erich Manstein oli sunnitud võitlema kahel rindel. Hitler määratses. Ta nõudis von Bockilt Mansteini toetamist ja iga hinna eest Kertši uuesti vallutamist. Mai teisel poolel sakslased saavutasidki selle eesmärgi. Aga 7. juunil algas Mansteini juhtimisel uus, kolmas üldpealetung Sevastoopolile.

Sellest hoolimata valmistas Nõukogude Kõrgem Ülemjuhatus vähehaaval ette suurt pealetungi Leningradi suunal. Sellest andis tunnistust juba üksnes see, et juunis taastati uuesti Volhovi rinne Meretskovi juhtimisel. Leningradi rinnet hakkas juhatama Govorov. Aga Hozin kutsuti Moskvasse tagasi — asjaolu, et vaenlane 2. löögiarmee sisse piiras, ei jätnud tema suhtes mõju avaldamata.

Südaööl vastu 1. juulit helistas Govorov Vasnetsovile ja küsis, kas Vasnetsov ei saaks tema juurde tulla. Vasnetsovi ajas see hiline helistamine mõnevõrra segadusse: rindejuhataja vältis ilma äärmise vajaduseta öösel inimesi häirida. Kuid Govorovi hääl oli kõlanud täiesti rahulikult.

Vasnetsov oli muide jõudnud juba sellega harjuda, et see kumedavõitu hääl on alati rahulik ja selles igasugused emotsionaalsusevarjundid puuduvad. Govorovi omapärane temperament ei avaldunud iialgi enamikule inimestele harjumuspärasel kujul. Ainus asi, mis vahete-

vahel ülemjuhataja erutust reetis, oli see, et ta nimetis sõrmega tasakesi vastu lauda hakkas toksima. Ja ka sel juhul vaatasid ta hallid pilkumata silmad kaasvestlejat häirimatu rahuga. Ta jäi sõnaahtraks, jahedaks ja alati äärmiselt korrektseks. Kõige suurem teravus, milleks Govorov üldse võimeline oli, väljendus sõnas «logardid», mida ta lausus läbi hammaste ja otsekui tükkideks hakitult: «Lo . . . gar . . . did!»

Ei hetkeimpulsid, ei vahelduvad, kiiresti mööduvad situatsioonid ega määratu võim, mis rindejuhatajale oli antud, ei dikteerinud Govorovile käitumisnorme ega määranud kindlaks iga tema sammu. Ta tegi ja rääkis ainult seda, mis tal juba igakülgselt läbi oli mõeldud. Nagu astronoom, kes on välja arvestanud taevakehade liikumise ja ennustanud ühtede taevakehade ilmumise ning teiste kadumise, nagu matemaatik, kes opereerib abstraktsete arvudega ja mitte just kõigile arusaadavate valemitega, mis lõpptulemusena vääramatute praktiliste järeldusteni välja viivad, nii juhtis ta seda keerulist süsteemi, milleks oli see tohutu rinne, kus tegutsevad kümned ja isegi sajad tuhanded inimesed, tuhanded suurtükid, sajad tankid ja lennukid. Kuid erinevalt astronoomist või matemaatikust võis Govorovi väga harva tema töökabinetis näha.

Ta ei rabelnud korratult mööda diviise ja polkusid ainsa eesmärgiga, et igale vastutulijale «sõitu teha». Igaks päevaks oli tal oma täpne plaan ja täiesti kindlaks määratud ülesanded.

Mitte ükski Leningradi rinde juhataja ei olnud käinud Oranienbaumi platsdarmil. Govorov lendas sinna kaitseta lennukiga «U-2» juba mõni päev pärast Leningradi jõudmist. Ja otsustas seal ära erakordselt tähtsa küsimuse: leidis seal võimaluse, kui mitte täielikult katkestada, siis vähemalt edaspidi tunduvalt nõrgendada linna terroristlikku tulistamist saksa kauglaskesuurtükkidest.

Juba ainuüksi see asjaolu äratas Vasnetsovis sümpaatiat Govorovi vastu. Ja mida rohkem aega edasi läks, seda sügavamat sümpaatiat nad teineteise vastu tundsid. Iseloomu poolest olid need kaks meest väga erinevad, kuid sellest hoolimata hakkasid nad päev-päevalt järjest rohkem teineteise poole hoidma.

. . . Tol korral, kui Vasnetsov oli öiseks kõneluseks Govorovi juurde kutsutud, paistis rindejuhataja kabinet talle esmakordselt kaugsõidulaeva kapteni ruhvina. Kusagil seal, kaarte täisriputatud seinte taga, tohututel,

äaretutel avarustel möllas sõjatorm, aga siin valitses rahulik meel ja tehti kõik selleks, et selles tormis täpset kurssi hoida. Govorovi ees laual lebas justkui logiraamat üks paks kaustik, kuhu ta oma selge ja korraliku käekirjaga ülestähendusi oli teinud, selle kõrval aga tema taskukell. Vasnetsovi ilmumisel heitis rindejuhataja vilksamisi pilgu kellale. Kell oli kümme minutit üks läbi.

«Ma kuulen teid, Leonid Aleksandrovitš!» lausus Vasnetsov tugitooli istuma laskudes. «Kas juhtus midagi?»

Mõne hetke Govorov vaikis, justkui ei märkakski ta Vasnetsovi. Ta pilk oli ühele kaardile suunatud. Seejärel pööras ta pikkamisi pead ja tema hallid pilkumatud silmad vaatasid nüüd ainiti Vasnetsovile otsa.

«Möödunud ööl, just selsamal ajal, alustas vastane lõunas ulatuslikku pealetungi,» lausus Govorov vaikselt.

Esimesel hetkel näis Vasnetsovile, et jutt on Leningradi lõunaservast.

«Kas 42. armee piirkonnas või?» küsis ta suurivaevu oma erutust vaos hoides. Kuid taipas siis, et jutt käib hoopis muust. Kui see oleks juhtunud Leningradi rindel, oleks ta sellest ju viivitamatult, mitte aga ööpäev hiljem teada saanud.

Valjuhääldist, mis laua juures kapil seisis, voogas hiljukesi bravuurne meloodia. Vasnetsovile meenus, kuidas mõni kuu tagasi Ždanov Moskvasse Raadiokomitee esimehele Polikarpovile oli helistanud ja palunud teda hoolt kanda, et leningradlastele võimalikult rohkem lõbusat ja ergutavat muusikat üle kantaks. Kuid praegu tundusid need operettide fragmendid Vasnetsovile küll täiesti loomuvastase taustana sellele rindejuhataja poolt alustatud kõneluse teemale.

«Jutt on meie lõunarinnetest,» täpsustas Govorov oma teadet. «Pealetungi alustas kindralooberst Weichsi armeegrupp.»

Seda, et olukord meie maa lõunapiirkonnas järjest keerulisemaks muutub, Vasnetsov arusaadavalt teadis. Kuid pingeline töö, mida tal päev päeva kõrval teha tuli, oli ta mõtted lõunarindest kuidagi eemale viinud. Leningradi mured olid ta täielikult enda võimusesse haaranud.

Kümned tuhanded inimesed töötasid juba uute kaitserajatiste ehitamisel ja möödunudaastaste moderniseerimisel, kuid rindejuhataja kordas pärast iga järjekordset, peaaegu päev päeva järel toimuvat ringsõitu linnas ikka ühte ja sedasama:

«Vähe. On vaja veel lisatööjõudu juurde saada.»

Ja seda ajal, mil Leningradi tööstus, mis peaaegu kõigi sõja esimestel päeval väljalastavate relvaliikide tootmise taastada oli suutnud, nüüd nii teravalt tööjõupuudust tundis! Ajal, mil nad üksnes laskemoona tootsid mitte enam viiekümnes linna ettevõttes, nagu see oli mais, vaid seitsmekümne viies Leningradi vabrikus ja tehases!

Pealegi jätkati elanikkonna evakueerimist. Riiklik Kaitsekomitee nõudis resoluutselt, et sissepiiratud linna ei jäetaks üle 800 000 inimese. Ja ka seesama Govorov ei lakanud meenutamast, et «kindluslinna peab jääma üksnes kindluse garnison» (sellesse mõistesse lülitas ta muidugi ka töövõimelise elanikkonna).

Ja nii tuligi lõpuks välja, et Leningradi töölistel, kes võistlesid kõrgete tootmisnäitajate eest, tuli iga päev pärast tööd minna veel tranšeesid kaevama, linna tänavaristmikele dotte ehitama ja väljakutele tankitõrjevaiu maasse taguma. Ja see mõlema ülesande keeruline läbipõimumine langes kogu raskusega Leningradi parteiorganisatsioonide juhtide õlgadele.

Vasnetsov oli kogu see aeg elanud atmosfääris, kus blokaadist äärepealt äralämmatatud linna taassünni paatos liitus orgaaniliselt selle paatosega, millega tehti palavikulise kiirusega ettevalmistusi selleks, et sakslastepoolset uut võimalikku rünnakut Leningradile tagasi lüüa. Ja nüüd kiskus see Govorovi teade Vasnetsovi silmapilkselt välja sellest talle juba harjumuspärasest atmosfäärist, kus ragisesid buldooserid ja rahulikult undasid tööpingid, kus uuesti lõhnas lubja ja värskelt lõigatud laudade järele, ja kandis teda jälle sellesse purustusjõudude koletisliku märatsemise maailma.

«Leonid Aleksandrovitš,» alustas Vasnetsov pärast mõtlikku vaikimist, «kas te arvate, et sakslased on nüüd oma Moskva-vallutamise plaanidest loobunud?»

Govorov toksis sõrmega vastu lauda ja läks siis lauast paremal pool asuva seina äärde, kus rippus kaart, mis peegeldas sündmusi kogu Nõukogude-Saksa rindel.

«Tulge, palun, siia, Sergei Afanasjevitš,» kutsus ta Vasnetsovi.

Vasnetsov läks nüüd samuti kaardi juurde ja jäi rindejuhataja kõrvale seisma.

«Kui ma enne Leningradi määramist seltsimees Stalini juures olin,» ütles Govorov, «siis esitasin ma talle küsimuse vastase oletatava tegutsemise kohta kevadsuvisel perioodil. Stalin vastas mulle, et sakslased kõige tõenäolisemalt teevad veel kord katset Moskvat vallutada.»

«Tähendab, nende praegune pealetung oli meie jaoks ootamatus?» küsis Vasnetsov.

Govorovi rahulik pilk libises üle Vasnetsovi näo, seejärel vastas ta kindlal toonil: «Mina nii ei arva. Asja olemus seisab milleski muus . . .»

«Aga milles siis?!»

«Vaadake kaardile, Sergei Afanasjevitš. Vastane alustas pealetungi Kurskist ida pool asuvast piirkonnast. Näete, siit.» Govorov vedas küünega kaardile joone. «Ma arvan, et tal õnnestus Brjanski rinde kaitsest läbi murda. Aga mis edasi saab? . . .»

Vasnetsov vaikis.

Govorov tõmbas oma järsulõikelised kulmud ninajuurele kokku ja jätkas:

«Sergei Afanasjevitš, sõda on ju jagamatu, kui nii võib väljendada. Ja iga edu või ebaedu selle ühel suunal kajastub ilmtingimata nii või teisiti sõjateatri teistes piirkondades.»

Vasnetsov muigas tahtmatult endamisi. Kunagi, üsna varsti pärast Govorovi Leningradi saabumist, oli Ždanov öelnud, et uus rindejuhataja meenutab oma kõnemaneeri poolest ülikooli kateedris olevat professorit.

Praegu sarnanes Govorov tõepoolest professoriga, kes taipamatule õpilasele sõjateoreetilisi algteadmisi selgitab. Ja niisugused Vasnetsovile harjumatult kõlavad sõnad nagu «sõjateater» ainult tugevdasid seda tunnet.

Kuid Vasnetsov vaikis endist viisi ja Govorov hakkas oma mõtet edasi arendama.

«Mis siis saab, kui Saksa kuues armee hakkab Voltšanski rajoonist Edelarinde paremale tiivale lööke andma? Just siia, Staroi Oskoli suunas?»

Vasnetsov vaikis ka sedapuhku. Ta tundis hästi Leningradi oblasti kaarti ja oleks võinud kinnisilmi seal üksköik millist asustatud punkti näidata. Lahingutest Moskva all jäi peaaegu niisama selgesti ta mällu Moskva lähiste kaart ja sealsete isegi suhteliselt väikeste asustatud punktide nimed meenutasid talle praegu paljugi. Aga need asustatud punktid, mida Govorov nüüd nimetas, olid Vasnetsovi jaoks tühja kõlaga, need ei öelnud talle midagi. Et ainult mitte vaikida, küsis ta automaatselt:

«Mida see siis peaks tähendama?»

«See tähendab, et osa Brjanski rinde vägesid on sisse piiratud,» lausus Govorov ilma igasuguse rõhuta. «Aga see pole veel kõik. Vastane teeb kahtlemata katset Voroneži juurde läbi murda . . .»

«Ja sealt Moskva peale pöörata,» ütles Vasnetsov oma oletuse välja.

«Võib ka nii olla,» nõustus Govorov. «Aga võib ka hoopis teisiti juhtuda . . .»

«Mida te silmas peate?»

Govorov läks kirjutuslaua juurde. Vasnetsov järgnes talle.

Laua taga võttis rindejuhataja ebatavalise poosi — pani oma küünarnukist kõverdatud käed laua plaadile ja kallutas end Vasnetsovile lähemale.

«Ma ei välista võimalust,» ütles Govorov oma kiretul häälel, «et vastast ei huvitagi antud hetkel Moskva kui niisugune. Ta võib Voronežist mitte Moskva peale, vaid hoopis kagusse pöörata. Ja siis algavad palavad lahingud hoopis teises paigas. Sergei Afanasjevitš, neile on praegu hädasti vaja Musta merd ja Kaukaasia naftat. Majanduslikud tegurid etendavad sõjas mitte väiksemat, vaid mõnikord isegi suuremat osa kui vastase territooriumi ja administratiiv-poliitiliste keskuste vallutamine. Kui sakslastel ei õnnestunud Leningradi lahinguga vallutada, püüdsid nad linna kõigist varustusallikatest ära lõigata. Midagi taolist on neil vist kavas ka Moskva suhtes. Arvestused on nähtavasti rajatud sellele, et Moskva vaevalt pikka aega vastu peab, kui lõunapiirkond on kaotatud.»

See perspektiiv, mida Govorov nüüd oli kirjeldanud, paistis Vasnetsovile niivõrd mõeldamatuna, et ta selle otsustavalt tagasi tõrjus, öeldes:

«Ma ei usu, et seltsimees Stalin seda laseb sündida!»

Govorov kehitas vaid õlgu, andes sellega mõista, et Vasnetsovi puhtemotsionaalne reageerimine pole tema pikkade mõtiskluste tulemuse suhtes ei järeldus ega argument.

«Kas te peate olukorda niivõrd ohtlikuks?» küsis Vasnetsov nüüd juba hämmeldunult.

«Sõda toob endaga alati ohtlikke olukordi kaasa,» vastas Govorov, ja see oli vist esimene abstraktne lause, mida Vasnetsov temalt kogu nendevahelise suhtlemisaja jooksul üldse oli kuulnud. «Kuid sedakorda,» jätkas Govorov, «oletan ma, et oht on väga suur.»

«Isegi möödunud aasta sügisega võrreldes?»

«Jah. Ja see pole veel kõik, mida ma tahtsin teile öelda, Sergei Afanasjevitš. Viimasel ajal olen korduvalt tundnud huvi luureandmete vastu Sevastoopolit ründavate vastase vägede kohta. Sinna on koondatud Saksa üheteistkümnes armee ja seda juhib Manstein.»

Vasnetsov ei suutnud endale selgeks teha, milleks Govorovile just selle armee kohta neid andmeid vaja läks; Vasnetsovi enda jaoks oli siiani isegi selle armee ülemjuhataja nimi tundmatuks jäänud. Kuna Govorov aga seda nüüd nimetas, küsis Vasnetsov uudistavalt:

«Kes see Manstein niisugune on?»

«Luureandmete järgi üks nendest kindralitest, kes hitlerliku režiimi vastu oma ustavust üles on näidanud. Muide, möödunud aasta suvel sõdis ta Leningradi all.»

«Miks ta teile nüüd huvi pakub?»

«Mind ei huvita Manstein kui niisugune, vaid tema armee,» vastas Govorov.

«Aga mispärast?»

«Sellepärast, Sergei Afanasjevitš, et just see, aga mitte mingi teine Saksamaa armee on Sevastoopolit ründama saadetud. Tuleb oletada, et just see armee on kindlusslinna vallutamiseks kõige paremini ette valmistatud ja et tema käsutuses on suure võimsusega suurtükivägi.»

«Aga Sevastoopol peab ju vastu!»

Govorov hakkas jälle rütmiliselt sõrmega vastu lauda toksima. Seejärel ta ütles: «Arvan, et Sevastoopoli päevad on loetud. Kolmandat tormijooksu ta vastu ei pea.»

Alles nüüd sai Vasnetsovile Govorovi mõttekäik mõistetavaks. «Kas te tahate öelda, et sakslased võivad pärast seda oma üheteistkümnenda armee või igatahes selle piiramissuurtükiväe . . . Leningradi alla saata?»

«Pole välistatud.»

«Tund-tunnilt läheb ikka raskemaks,» ütles Vasnetsov ohates. «Tähendab, teie arvate, et kolmandale Sevastoopoli ründamisele järgneb Leningradi ründamine?»

See oli puhtretooriline küsimus, sest laialdane kaitserajatiste inseneritööde arendamine Leningradis lähtus just sellest tõenäoliselt lähedasest ja peaaegu paratamatust sakslaste uuest linna ründamise katsest.

Ja ikkagi esitas Vasnetsov sellise küsimuse.

«Asjade loogika järgi on see nii,» ütles Govorov talle vastuseks ja lisas siis veel: «Tributs kandis mulle täna ette, et sakslased mineerivad hoolega Soome lahte, aga tema andmed on alati täpsed.»

«Kas nad tahavad meie laevastikku blokeerida?»

Sellele küsimusele Govorov isegi ei vastanud ja viis nüüd jutu teisale:

«Ma olen mõned praktilised ettepanekud Andrei Aleksandrovitšiga arutamiseks välja töötanud. Ja ma tahaksin teiega eelnevalt nõu pidada.»

Ta tõmbas paksu kaustiku enda ette, lehitses seda ja hakkas siis kiirustamata ümber jutustama, mis tal sinna oli kirja pandud:

«Esiteks on vaja viivitamata tugevdada kuueteistkümnendat kindlustatud rajooni. See on piki rinnet liialt välja venitatud, Ust-Tosnost kuni Schlüsselburgini. See peenike niit on kõige nõrgem just rünnaku puhul. Teiseks on vaja linna sisekaitsesse vägesid lisada. Millised jõud praegu tegelikult tema käsutuses on? Kaks laskurbrigaadi ja mõned väga nõrgaks jäänud suurtüki- ja kuulipildujapataljonid. Sellise inseneririajatiste võrgu jaoks, nagu me praegu ehitame, neid jõudusid ilmselt ei jätku.»

«Kust neid lisajõudusid siis võtta?» küsis Vasnetsov.

Govorov keeras oma kaustiku lehte, heitis sellele pilgu ja jätkas:

«Meil peab olema võitlusvalmis kakskümmend neli mereväepataljoni laevadelt, kakskümmend kaks laskurpataljoni tuletõrjujate ja asutuste sõjaväestatud valve hulgast. Ja lõpuks peab miilits kaksteist pataljoni välja panema. Peale selle tuleb nähtavasti laevadelt seitsekümmend viis väiksekaliibrilist suurtükki maha võtta. Seejärel peab linna sisekaitse käsutuses olema vähemalt neliteist õhutõrjedivisjoni, kes vajaduse korral peavad ka maapealseid märke tulistama. Samuti tuleks linna kohal õhuruumis patrulleerimine korda seada. Seda peaks praktiliselt ööpäev läbi tehtama.» Govorov heitis pilgu järgmisele leheküljele ja pani kaustiku kinni.

«On see kõik?» libises Vasnetsovil nüüd tahtmatult küsimus üle huulte.

«Ei, see ei ole kõik. Meil on lähematel nädalatel vaja veel vähemalt poolteist tuhat dotti ehitada lisaks sellele tuhandele, mis juba mai- ja juunikuu jooksul valmis sai. Meil peab olema umbes kolm tuhat kindlat varjendit suurtükkidele kaliibriga seitsmekümne kuuest millimeetrist kuni kahesaja kolmekümne millimeetrini.»

«Ikka inimesed ja inimesed!» mõtles Vasnetsov murelikult. «On vaja jälle uusi tuhandeid ehitajaid . . .»

«Just nende ettepanekutega ma tahangi seltsimees Ždanovi juurde minna,» lõpetas Govorov rahulikult oma jutu ja lükkas kaustiku kõrvale. «Kui ta heaks kiidab, esitame selle Sõjanõukogule.»

«Arvan, et kiidab,» lausus Vasnetsov kindlalt, «kuigi see kõik uusi tohutuid jõupingutusi nõuab.»

«Teist võimalust ei ole,» lausus Govorov otsekui kokkuvõtet tehes. «Seda, mida täna on vaja teha, seda tuleb ka täna teha.» Viimase lause ütles Govorov mingil temale mitteomasel toonil. Ja tema pilgus, mille ta Vasnetsovile heitis, vilksatas nagu valvsust.

«Küllap see viirastus mulle,» mõtles Vasnetsov, kes kavatses tõusta ja hüvasti jätta. Kuid Govorov tegi ootamatu liigutuse, nagu kavatseks ta Vasnetsovi tagasi hoida, ja kinnitas oma žesti ka veel sõnadega:

«Kas ma võin . . . teid, seltsimees Vasnetsov . . . paluda, et te veel mõne hetke mulle isiklikult pühendaksite?»

Vasnetsovi oleks nagu välk tabanud. On see ikka tõesti Govorov? Kas neid sõnu, ja veel sellisel toonil, võis tõesti lausuda Govorov?

Vasnetsov vaatas Govorovile silma. Ja imestas veelgi rohkem: nendest hallidest pilkumatutest silmadest oli äkitselt millegipärast see alatine jahedus kadunud. «Kas teil . . . juhtus midagi?» küsis ta muretsedes.

«Ei. Mitte midagi ei ole juhtunud. Kuid ma oleksin tahtnud . . .» Lauset lõpetamata avas Govorov kirjutuslaua laeka, võttis sealt suure paberilehe ja ulatas selle ebalevalt Vasnetsovile.

Too nägi juba eemalt, et paberil olid vaid mõned käsitsi kirjutatud read. Võtnud Govorovi käest paberilehe, pani ta selle laual asuvale lambile lähemale ja luges:

«Leningradi rinde staabi parteiorganisatsioonile.

Palun mind vastu võtta Üleliidulisse Kommunistlikusse (bolševike) Parteisse, ilma milleta ma neil minu Kodumaale nii julma ohu otsustavatel päevadel oma elu ette ei kujuta.

L. Govorov.»

IV OSA

I

Milliseks uueks operatsiooniks Hitler ka ei oleks valmistunud ja milline selle operatsiooni konkreetne eesmärk ka poleks olnud, iialgi ei unustanud ta sealjuures Leningradi.

Hitleri tähelepanu võis olla suunatud Moskva lahingule, nagu see 1941. aasta detsembris oli juhtunud, või siis Nõukogudemaa lõunapiirkonnas asetleidvale võitlusele, mis seal 1942. aasta suvel alguse sai, kuid kõige selle juures oli tema maniakipilk ikka pidevalt Leningradile pööratud.

See linn viirastus ühtejärge Hitleri silme ees. Temale polnud Leningrad üksnes tähtis strateegiline objekt, võtmepositsioon Balti mere äärde pääsemiseks ja suur tööstuskeskus. Temale oli Leningrad saanud needuseks, õelaks saatuseks, Friedrich Barbarossa nime kandva sõjalise üldplaani läbikukkumise sümboliks. Pidi ju Leningradi poole tungiv armeegrupp «Nord» selle plaani järgi esimesena oma strateegilisele lõppeesmärgile jõudma...

Hitler sisendas endale ja lausa tundis iga oma keharakuga, et Leningradi langemine talle vaimse tervenemise kaasa tooks. Temale oli Leningrad muutunud omamoodi Kartaagoks, mis ilmtingimata purustada tuleb.

Selle oodatud hetke tagantkiirustamiseks sekkus ta kindral Mansteini ja tema 11. armee saatusesse. 1942. aasta 23. juunil kirjutas Hitler alla «Direktiivile nr. 45». Selles oli öeldud:

«Armeegrupil «Nord» valmistuda Peterburi vallutamiseks septembri algul. Operatsioon saab kodeeritud nimeks «Feuerzauber». Selle elluviimiseks tuleb armeegrupile «Nord» üle anda 11. armee viis diviisi koos raskesuurtükiväega ja erilise võimsusega suurtükiväega, samuti ka teisi väeosi kõrgema ülemjuhatuse reservist...»

«Feuerzauber» tähendab tõlkes «Võlutuli». Hitler uskus ikka veel oma võimesse ürgjõudusid käsutada.

Tema kavatsuste kohaselt lahutas Leningradi «Võlutules» hukkumisest vähem kui kaks kuud, ja selle tule pidi süütama Manstein. See oli Hitleri kui timuka ja müstiku soovunelm. Kuid Reichi kõigi relvajõudude kõrgeima käskija osas mõistis ta, et sõja käiku ja paljuski ka selle lõpplahendust otsustavad nüüd lõunapiirkonnas toimuvad lahingud. Pärast õnnetut «Taifuuni» ei olnud Hitler ühelegi operatsioonile nii palju lootusi pannud kui sellele seal lõunapiirkonnas 1942. aasta 1. juulil alanud «teisele välkpealetungile», mis «Blau» koodnime kandis.

Hitler jättis nüüd maha oma «Hundikoopa», kus ta sõja esimesest päevast peale peaaegu väljumata oli viibinud, ja asus Vinnitsa alla...

Sakslaste pealetungi esialgses variandis oli ette nähtud anda üheaegselt kaks lööki: üks Moskvast ümber minnes, teine lõunas. Seega ei olnud Stalini oletused, et sakslased suvel pealinna ründamiseks uuesti katset teevad, siiski alusetud. Kuid Halder ja Jodl kandsid füüreri plaanidesse olulise paranduse. Nemad said selgesti aru, et Saksa armee pole enam suuteline ühtaegu kahel suunal üldpealetungi üritama.

Ainult pealtnäha oli kõik endiseks jäänud. Kordus midagi selle triki taolist, mis Berliinis pisut aega enne Nõukogude Liidule kallaletungimist tehti.

Ühe maikuu päeva koidueelsel tunnil oli siis üks rünnakrühmlaste salk äkki natside partei keskhäälekandja «Völkischer Beobachteri» toimetuse hoone ümber piiranud, teised samasugused salgad aga valgusid laiali mööda Berliini tänavaid, alles harvu möödakäijaid oma mootorrataste mürinaga hirmutades. Kogu ajalehe tiraaž korjati ära, osa sellest aga oli juba kioskitesse laiali saadetud.

Päeval liikusid Berliinis ringi kuuldused, millest välismaiste lehtede korrespondendid kohe kinni haarasid: «Völkischer Beobachteri» järjekordne number olevat konfiskeeritud selle tõttu, et ajalehes olevat avaldatud Nõukogude Liidule vaenulik artikkel.

Väga kiiresti järgnesid sellele sündmusele vastukajad mitte ainult Saksamaal ja teistes kapitalistlikes maades, sellest saadi teada ka Nõukogude Liidus. Ent ainult väga kitsas ring natside juhtkonnast teadis, et nii selle «mässulise» artikli kui ka seetõttu kogu ajalehe tiraaži konfiskeerimise käsu autoriks oli üks ja seesama mees — doktor Joseph Goebbels.

Goebbelsi väljamõeldise eesmärk oli Nõukogude Liitu petta, panna teda uskuma, et Hitler püüab ausalt Nõukogude-Saksa paktist kinni pidada; ei kohku ta ju selle nimel tagasi isegi avalikust skandaalist, mis natside partei keskhäälekandjat ja üht kõige mõjukamat Reichi ministrit kompromiteerib.

...Kas see pettetrikk Halderile ja Jodlile ka sel ajal meenus, kui nad «Blau»-plaanile oma korrektiive lisasid? Arvatavasti küll. Vähemalt tegid nad kõik selleks, et anda reaalse fakti nägu teisele, puhtal kujul maskeerimisoperatsioonile, mis kandis koodinime «Kreml». Mai keskel sai armeegrupp «Mitte» Berliinist käsu: luua igas armees liikuvad lahingugrupid vastase jälitamiseks. Otse enne «Blau»-operatsiooni algust teatasid kõik Berliini ajalehed kõlavalt, et Saksa väed lähevad üle võimsale pealetungile mitte üksnes Nõukogude-Saksa rinde lõunaosas, vaid ka Keskrinde lõikudes. Saksa Kindralstaabi operatiivdokumentidesse tehti aga enesekindel kokkuvõte: «Meie maskeerimisüritused operatsiooni «Blau» suhtes on vastase ajakirjanduse järgi otsustades tõhusat mõju avaldanud.»

Stalin oli juba aru saanud, et ta on oma prognoosides sakslaste suviste pealetungide suhtes eksinud, kuid ei söandanud siiski veel vastavat jõudude ümbergrupeerimist läbi viia ning püüdis teha seda, mis kujunenud tingimustes oli ilmselt võimatu: ühendada kaitsetegevust aktiivsete pealetungiaktsioonidega.

Stalin andis käsu iga hinna eest Voroneži kaitsta, oletades endist viisi, et kui sakslased peaksid selle linna vallutama, võtab nende 4. tankiarmee ilmtingimata sealt suuna loodesse, Moskva peale. Sellest oletusest lähtudes hoiti Moskva suunal suhteliselt suuri reserve. Stalin arvas, et lähemail päevil tuleb neil just siin lahingusse astuda.

Kuid Hitler, kes ei suutnudki Voroneži vallutada, pööras oma 4. tankiarmee mitte Moskva peale, vaid hoopis vastupidises suunas — Kantemirovka poole. Järsult pöördus lõunasse ka Saksa 6. armee kindralooberst Pauluse juhtimisel, ohustades sellega tagalast korraga kahte Nõukogude rinnet: Edela- ja Lõunarinnet.

Stalin seisis nüüd silm silma vastu ähvardava tõsiasjaga: vastane laiendas oma läbimurret kuni 300 kilomeetrini ja arendas seda sügavuti 150—170 kilomeetrini. Ja Stalini jaoks ei olnud kõige kibedam ja talumatum

nähtavasti see fakt ja mitte ainult asjaolu, et kaotati üha uusi ja uusi territooriume maa lõunapiirkonnas. Kõige piinavam oli temale teadmine, et Nõukogude vägede sunnitud taganemine vägede vaimujõudu nõrgendab.

Ja siis andis Stalin käsu. Kõige kibedama ja kõige rangema käsu kõigist nendest, mis sõja vältel Punaarmeele olid määratud. Seda dokumenti, mis läks ajalukku kui «Kaitse rahvakomissari käskkiri nr. 227», iseloomustasid kolm lühikest sõna: «Mitte sammugi tagasi!»

Stalin pöördus vihaste ja etteheitvate sõnadega nende poole, kes olid juba harjunud mõttega, et taandumisvõimalused on piiritud, meenutas neile piinu, mida Nõukogude kodanikel Punaarmee taganemise tõttu tuleb vaenlase okupatsiooni all taluda. Ta nõudis otsustavat võitlust argpükste, paanikategijate ja kõigi muude sõjaväelise distsipliini rikkujate vastu.

Ei, see ei olnud meeleheitlik käskkiri. Selle aluseks oli veendumus, et Punaarmeel on objektiivseid võimalusi mitte ainult vaenlasele vastu seista, mitte ainult mehiselt end kaitsta, vaid ka peale tungida ja vallutajaid peksta samuti nagu neid Moskva all kord juba peksti.

See käskkiri sai justkui traagiliseks proloogiks Teise maailmasõja ühele kõige suuremale lahingule. Veel oli kuus pikka kuud selle lahingu lõpuni jäänud. Ja sõna «Stalingrad» sai esialgu Nõukogudemaa kohal rippuva hirmsa ohu sümboliks, aga seejärel muutus see Punaarmee hiilgava võidu kehastuseks...

Kuid selleni kulus veel väga palju aega...

Nõukogudemaa lõunaosa tulikuuma suvepäikese all kestsid ikka veel verised sõjamöllu keerised. Suurtükkide tulistamiskärin, tankiroomikute ragin ja lennukimootorite müra lämmatasid seal kõik teised helid.

Samal ajal veetis Saksa 11. armee ülemjuhataja Fritz Erich von Manstein Rumeenias oma puhkust. See puhkus oli talle kingitud Hitleri poolt kui autasu lõppude lõpuks vallutatud Sevastoopoli eest. Eelseisvast «Feuerzauberi» operatsioonist ei teadnud Manstein esialgu midagi. Kindralstaap ei tõtanud juba valmis direktiivi tema peamisele elluviijale teatavaks tegema. Manstein sõitis puhkusele fanfaarihelide saatel. Ärasõidu eel anti talle üle Hitleri telegramm, milles oli öeldud:

«Tänulikult ära märkides Teie erilisi teeneid Krimmis peetud võidukates lahingutes, mida kroonis vaenlase

purukslöömine Kertši võitluses ja võimsa Sevastoopoli kindluse vallutamine, mis oma looduslike tõkete ja kunstlike kindlustuste poolest nii kuulus oli, omistan ma Teile kindralfeldmarssali aukraadi. Teile seda aukraadi omistades ja kõigi Krimmi lahingutest osavõtjate jaoks erimärki asutades tuleb mul kogu saksa rahva ees õigusega au anda nendele kangelaslikele vägedele, kes Teie juhtimise all seal võitlesid.»

Selle ülendamise eest oli Manstein, nagu Guderiangi, ainult Hitlerile tänu võlgu. Seitse aastat enne Esimese maailmasõja algust nooremohvitseri auastmes sõjaväeteenistusse astunud Manstein oli pikkamisi, aste-astmelt tõusnud ja Versailles' rahulepingu allakirjutamise ajaks vaid diviisi staabiülema ametikohani jõudnud. Sel teenistusastmel oleks ta pidanud elu lõpuni vegeteerima, kui mitte Hitler 1933. aastal poleks võimule tulnud.

Manstein oli üks nendest Reichswehri ohvitseridest, kes kõhklemata oma mõõga füüreri jalgade ette panid. Ja see just määraski tema edasise karjääri. Aasta pärast seda, kui Hitler oli riigikantsleriks saanud, määrati Manstein sõjaväeringkonna staabiülemaks, kolm aastat hiljem aga juhtis ta juba kindralstaabi operatiivvalitsust.

Ometi ei olnud Manstein isegi sellise kõrge positsiooniga veel rahul. Teades ettevalmistustest kallaletungiks Nõukogude Liidule ja ise nendest ettevalmistustest osa võttes mõistis ta väga hästi, et kõrgeimad austusavaldused on määratud nendele, kes «Ida sõjaretkelt» tagasi tulles füürerile võidu toovad, nagu kunagi rüütlitest vasallid oma suveräänile vaenlase maharaiutud pea kuldsel liual kaasa tõid. Just sellepärast eelistaski Manstein tööle Kindralstaabis teenistust vägedes. «Ida sõjaretkele» läks ta korpuseülemana, kuid Krimmi jõudis juba armeejuhatajana.

. . . 1942. aasta 12. augustil lõppes Mansteini puhkus ja ta läks oma 11. armeesse, mis oli reservi viidud ja puhkas nüüd Krimmi kuurortides. Teel sinna sõitis ta ka «A»-armeegrupi staabist läbi, et olukorra muudatustega tutvuda ja järjekordseid operatiivkorraldusi saada. Seal tabas teda üllatus: armeegrupi ülemjuhataja kindralfeldmarssal Siegmund Wilhelm List teatas talle, et Hitlerilt on tulnud käsk 11. armee Leningradi alla saata ja Sevastoopolit piiranud suurtükivägi ongi juba sinna ära saadetud.

«Kuidas seda mõista tuleb?» küsis araks löönud Manstein; oli ta ju peaaegu kindel olnud, et ta Kertši väina forsseerimise ülesande saab. List kehitas õlgu ja avaldas lootust, et kõik selgub füüreri Peakorteris, kuhu Mansteinil tuleb viivitamatult lennata.

Vinnitsasse jõudis Manstein 14. augustil ja kell 11 päeval ilmus ta juba Halderi juurde.

Mansteini suhted kindralitega, kes maavägede eesotsas seisid, ei olnud ühesugused. Temale, kes oma päritolult oli aristokraat ja kaadrisõjaväelaste hulka kuulus, oli omal ajal ülimalt imponeerinud elegantne ja korrektne Brauchitsch. Manstein pidas lugu ka kindralooberst Halderist, peamiselt just tema pedantsuse, püüdlikkuse ja väsimatuse pärast.

Kuid Manstein teadis, et Brauchitsch ja Halder elavad ja tegutsevad nagu kahel tasapinnal. Kumbki neist ei teeninud füürerit mitte hirmu pärast, vaid südametunnistuse järgi, nad nõnda-öelda viisid ellu tema maailmavallutamise plaane, tõlkisid neid sõjaväeliste käskude keelde ja muutsid operatiivseteks ning strateegilisteks aktsioonideks. Ja samal ajal nad põlgasid Hitlerit tema piiratuse pärast sõjalistes küsimustes, tema üleliigse auahnuse pärast, tema alalise püüde pärast kõiki Wehrmachti edusamme ainuüksi enda nimele kirjutada, iga ebaõnnestumist ja iga eksisammu aga iga hinna eest teiste kaela veeretada. Nende tüüpiliste vana kindralkonna kasti esindajate meelest jäi Hitler alati jultunud ja enesekindlaks kapraliks, kes neid teenimatult alandas ja solvas.

Aga et niisugune kahestumine Halderi kord hukutab, samuti nagu see Brauchitschi juba oli hukutanud, selles Manstein ei kahelnud. Kuid teda see palju ei häirinud. Tema võttis füürerit igasuguste tingimusteta just sellisena, nagu ta oli. Ja Brauchitschi, Leebi ning Rundstedti saatus ainult kinnitas tema veendumust, et ta polnud eksinud, kui ta endale alatiseks Hitleri ustava teenri tee oli valinud.

Ent see uus ülesanne, mille füürer tema peale oli pannud, Mansteini eriti ei rõõmustanud, pigem tegi talle muret. Rõõmutunne tärkas tal võimalusest kohe Sevastoopoli järel füürerile Leningradi kingiks tuua. Niisuguse võimaluse teokstegemine oleks aidanud Mansteinil Saksa sõjaväeülemate hulgas esimeseks tõusta. Kuid jutt oli linnast, mis peaaegu aasta aega oli kahele Saksa armeele vastupanu osutanud. Sevastoopol pidas vastu

kaheksa kuud. Aga seal, Leningradi all, ei olnud Saksa väed aasta jooksul mitte sammugi edasi liikunud.

Ja kuigi Manstein oma õnnetähesse uskus, hirmutas teda juba ainuüksi Leningradi nimi. Praegu oli ta Sevastoopoli kangelane ja asus sellises rindelõigus, kus kõik, nagu näha, edu ja võitu tõotas. Aga mis teda seal, uues rindelõigus, ees ootab? . . .

Tulevik paistis Mansteinile ähmasena ja ebakindlana. Sellest hoolimata ei alustanud ta Halderiga jutuajamisel arutlust raskustest, mis teda Leningradi all ootasid, vaid hoopis muust: millist mõju avaldab 11. armee puudumine lahingute käigule seal, lõunas. Võib-olla elas feldmarssali hinges arglik lootus, et Halder suudab sündmuste käiku mingil moel muuta.

Halder kuulas teda vaikides. Siis ütles ta, et tal on hea meel võimaluse üle isiklikult õnnitleda Sevastoopoli kangelast kõrge ja täiesti ärateenitud feldmarssali aukraadi saamise puhul. Kuid ei jätnud samas ka märkimata, et tema arvates võib nüüd lõunas ka ilma 11. armeeta läbi saada.

See mõnevõrra solvas Mansteini. Ta oli juba valmis maavägede kindralstaabi ülema arvamust uute ja vaieldamatute argumentidega ümber lükkama, kuid vaatas korraks Halderile otsa ja loobus oma kavatsustest. Halderi silmad olid kuidagi nagu elutud ja kustunud ja täiesti ükskõiksed kõige vastu, mis tema ümber toimub. Pealegi teadis Manstein väga hästi, et Hitler iialgi oma käske ei muuda.

Pigem inertsi mõjul kui ettekavatsetult meenutas ta kindralile veel, et alles hiljaaegu taheti 11. armeele Kertši väina forsseerimine ülesandeks teha. Halder kinnitas, et selline ülesanne on küll väga tähtis, aga selle elluviimiseks piisab ka ühest Saksa korpusest, isegi ühest diviisist, kes tegutseb koostöös Rumeenia väeosadega.

Manstein hakkas nüüd rumeenlasi laitma. Ja Kindralstaabi ülem kuulas värsket feldmarssalit jällegi vahele segamata, olles ise ametis Mansteini pikliku näo, kitsalõikeliste silmade, pika nina ja hoolikalt lahkukammitud hõredate halliksminevate juuste kiretu uurimisega. Seejärel libistas ta pilgu kellale ja ütles, et peab keskpäeval ettekandega füüreri juures olema ja et sealjuures peab ilmtingimata viibima ka Manstein . . .

Kui nad kahekesi Hitleri kabinetti astusid, veendus Manstein, et siin on kõik samamoodi kui «Hundikoo-

paski»: seesama raskepärane tammemööbel ja toosama alatine keiser Friedrichi ovaalses raamis portree.

Tugitool kirjutuslaua taga oli tühi — Hitler uuris kaarte, mis olid laotatud teisele, ovaalsele lauale. Mansteini märgates sirutas ta temale käe ja tundis huvi, kuidas too oli puhanud. Vastuse vaevu ära kuulanud, pöördus Hitler juba Halderi poole, käsutades: «Kandke ette.»

Mitme minuti jooksul valgustas Halder asjalikult olukorda Stalingradi ja Krasnodari suundades, ütles, et Nõukogude 62. armee on peajõududest ära lõigatud, kuid üritab kogu aeg vasturünnakuid, et nendega külgsidet taastada, aga teise Nõukogude armee, nimelt 56. armee väeosad on lahingutega taandunud Kubani jõe lõunakaldale ja et on vallutatud Krasnodar . . .

«Aga mis toimub Moskva all?» katkestas Hitler Halderi jutu ootamatu küsimusega. «Ega vastase vägede sinna aheldamise ülesanne ole veel päevakorrast maha võetud! Või tahate nüüd Stalinile võimalust anda sealt reserve lõunasse ümber paigutada?»

Mõnevõrra kohmetunud Halder vastas, et füüreri käsul Žizdra piirkonnast Suhhinitšile antud löök kohtas ägedat vastupanu ja seal pole esialgu veel õnnestunud edu saavutada. See teade ajas Hitleri silmapilk vihale. Ta virutas armeegrupi «Mitte» kaardi eemale, laksatas peoga vastu lauda, ja nähtavasti end vaevu vaos hoides, et mitte karjuma hakata, läks üle vilistavale sosinale:

«Ega teie, Halder, ometi ette ei kujuta, et ma luban «Mitte» vägedel looderdada, sel ajal kui minu sõdurid lõunarindel nii suurte raskustega võitu taotlevad?»

Rahulikult, otsekui oma hääletooniga füürerit rahustada püüdes, vastas Halder, et niisugust etteheidet pole «Mitte» väed ära teeninud ja et nad teevad kõik, mida suudavad.

See olemuselt süütu vastus ajas Hitleri marru. Pigistanud käed rusikasse, karjus ta, et ta ei luba kellelgi, sealhulgas ka Kindralstaabi ülemal, vaielda tema arvamuste vastu, et tema on ise endine sõdur ja sellepärast teab ta paremini kui Halder, milleks saksa sõdurid on suutelised.

Sellest stseenist kohmetunud Manstein läks pisut eemale. Sel hetkel tunnetas ta selgesti, et Halderi päevad on loetud.

Hoolimatult käega lüües laskis Hitler Kindralstaabi ülema minema ja rahunes siis otsekohe. Just niisama äkitselt kui oli plahvatanudki.

«Tulge minu juurde,» pöördus Hitler nüüd Mansteini poole. Ja kui too ovaalsele lauale lähenes, küsis Hitler: «Mida te kavatsete teha, kindralfeldmarssal?»

Mansteini uus aukraad oli lausutud erilise rõhuga. See võis tähendada nii õnnitlust kui ka midagi muud, nõudmist, et saadud avanssi tuleb tegudega õigustada.

Manstein vaatas uurivalt Hitlerile otsa, püüdes tema küsimuse mõtet taibata. Kuid ei taibanud ja vastas ebamääraselt: «Mu füürer, ma kavatsen oma uuele teenistuskohale suunduda.»

Hitler heitis Mansteinile aeglase hindava pilgu — tema peeglina läikivatelt saabastelt kuni meelekohtadelt hallinevate juusteni — ja lausus siis pead vangutades tasakesi: «Ei, Manstein. Mitte uuele teenistuskohale. Uute kangelastegude paigale!»

Ta lausus neid sõnu rõhutatud pidulikkusega, ja kui Manstein poleks Halderi ettekande ajal selles toas viibinud, poleks talle pähegi võinud tulla, et alles mõni minut tagasi füürer siinsamas raevust lämbudes oli röökinud.

«Vaadake,» jätkas Hitler laual kaarte sorides, et sealt vajalikku üles leida. «Vaadake siia,» kordas ta armeegrupi «Mitte» kaarti lõpuks kätte saades ja teiste peale laotades. «Ma olen veendunud, et kui seda oleks võimalik näidata kõigile Saksamaa suurimatele väejuhtidele, alates temast,» ütles Hitler kiire käeviipega Friedrichi portreele osutades, «ning lõpetades Luddendorffi ja Hindenburgiga, kinnitaks igaüks neist kohe, milline saatus Peterburile nüüd osaks langeb. Teda ootab ainult surm. Kas olete nõus?»

Manstein noogutas vaikides, pilk kaardile suunatud. Blokaadirõngas oli linna tihedasti sisse piiranud. Õigupoolest polnud see isegi rõngas, vaid kaarekujuline ja maotaoline joon, mis algas lõunas Soome lahe äärest ja liikus sealt ülespoole, Schlüsselburgi suunas kirdesse.

«Peaaegu aasta lämbub Peterburi juba blokaadirõngas ja tema elanikkond kõngeb nälga,» lausus Hitler pikkamisi ja kuidagi kahjurõõmsalt, kuid hüüdis siis äkitselt oma sõnu kummutades: «Ei! Need on bolševikud, kes on minu kaks armeed ja lennuväe seal ära blokeerinud! Üksteist kuud ei anna nad sadadele tuhandetele saksa sõduritele võimalust osa võtta operatsioonidest, mis peaksid sõja lõpuleviimise otsustama! Surija hoiab kõrist kinni elaval! . . . Leningrad ja Stalingrad ongi bolševistliku Venemaa kehastuseks. Bolševism on isegi nende kahe

linna nimes personifitseeritud. Stalingradi saatus on niiöelda juba otsustatud. Kuid Leningrad on nagu mürgine nool Saksa armee kehasse tunginud. Ja ma küsin teilt nüüd, Manstein, kas te suudate seda noolt välja kiskuda?»

Stalingradi meenutamine mõjus Mansteinile ebameeldivalt: nii lähedane, ja nagu paistis, otse kindel võit libises tema käte vahelt välja. Ta küsis ettevaatlikult:

«Kas te olete kindel, mu füürer, et 11. armee põhjasuunale saatmine Stalingradi vallutamist edasi ei lükka?»

«Jama!» ütles Hitler käega lüües. «Stalingradi toob mulle Paulus. Kuid võit poleks täielik, kui põhjas kõik endist viisi jääks! Heitke veel korraks pilk kaardile, Manstein. Kluge väed on tegelikult vastase Moskva grupeeringu poolt paigale naelutatud. Aga von Bocki vägedel seisab pärast Stalingradi vallutamist ees pikk tee Kaukaasiasse, Kaspia mere äärde ja sealt edasi, ikka edasi! Kuid neid on vaja kindlustada. Ja mul jäävad vajaka just need kaks armeed ja lennuvägi, mis praegu Küchleri käsutuses on.» Mansteini pilk oli jällegi kaardis kinni. Ta pööras tähelepanu punktiirjoontele Leningradist edela ja kagu pool.

«Mida see punktiir tähendab, mu füürer?» küsis nüüd Manstein.

Ja taipas samas, et seda küsimust poleks vaja olnud esitada. Hitler surus jällegi käed rusikasse, justkui oleks neid juhtivaid lihaseid elektrilöök tabanud. Hitler toetas nüüd kuidagi veidralt oma vasakut puusa vastu lauaserva ja kukkus siis jällegi viha pärast läkastades karjuma:

«See tähendab, et venelased kasutasid Küchleri ja Lindemanni passiivsust, just seda see tähendabki! Nad teevad katset küll siin, küll seal peale tungida! Sellele tuleb lõpp teha, Manstein! Ja see on jõukohane mehele, kes Sevastoopoli alistuma sundis!»

Hitler kiskus end suurivaevu lauaservast lahti, astus mõned sammud mööda tuba, ja Manstein märkas, et füüreril tõmblevad kõndimisel vasak jalg ning vasak käsi. Hitler tabas tema valvsa pilgu, ja kahmanud parema käega väriseva vasaku käe randmest kinni, läks laua juurde tagasi, ise sealjuures üht lauset teise järel karjudes:

«Ma ei seo teid suuna valikuga, kust tuleks alustada seda viimast ja ilmtingimata võidukat rünnakut sellele neetud linnale! Selle küsimuse lahendate seal ise koos

Küchleri ja Lindemanniga. Mina nõuan teilt ainult ühte: hiljemalt septembris Peterburiga lõpp teha! Valage ta tulega üle! Lööge ta oma piiramissuurtükiväega puruks! Seda linna pole ei meile ega soomlastele vaja! Tehke seda, Manstein, ja Saksamaa ei unusta teie kangelastegu! . . . »

Manstein ei olnud vist küll veel iialgi Hitlerit nii ärritatud seisundis näinud. Praegu ei kõlanud füüreri hääles ainult raev, hoopiski mitte aga halvustav põlastus, nagu hiljutisel kõnelusel Halderiga, vaid pigem juba palve. Jah, just nimelt palve! Ja Manstein taipas, mida füüreri jaoks Leningradi vallutamine tähendab.

Hitler vältis seda linna tema kaasaegse nimega nimetamast. Kuigi kogu maailma jaoks eksisteeris praegu vaid üks nimi — Leningrad. Sadadele miljonitele inimestele kogu maailmas oli see saanud Nõukogude Liidu võitmatuse üheks kõige mõjukamaks sümboliks, Hitlerile aga assotsieerus see vaid häbiga, mille ta ise oli enesele kaela tõmmanud sellega, et oli juba kolm korda Leningradi peatsest langemisest valjuhäälselt pasundades maailma petnud.

Ja uuesti pidi Manstein mõtlema, et see, kes Hitlerile senini saavutamata võidu selle linna üle kätte toob, omandab Hitleri südames sellise koha, mida siiani ühelgi saksa kindralil ega feldmarssalil pole olnud. Hitler aga jätkas samal ajal:

«Pärast Peterburi vallutamist ilmute jällegi minu juurde ja siis annan ma teile teie feldmarssali saua kätte. Aga see pole veel kõik. Niipea, kui te Peterburile lõpu teete, on mul kavatsus teid Listi asemele panna. Kuid praegu nõuan ma teilt, palun ma teilt ühte: andke mulle Peterburi!»

See oli juba liig isegi sellisele ennast vaos hoida suutvale inimesele nagu Manstein. Tema ees avanev perspektiiv lausa pimestas teda hetkeks. Ja sel hetkel paistis talle, et see tema ees seisev ülesanne ei olegi oma olemuselt kuigi keeruline. Von Leebil tuli ju tegemist teha linnaga, mis oli alles täies elujõus, ent nüüd, pärast seda hirmsat näljatalve, Leningradil kindlasti enam endist visadust pole.

Kadedustunne 6. armee ülemjuhataja Pauluse vastu, kel Hitleri sõnade järgi Stalingradi vallutajaks saamine ees seisis, andis maad lootusele veelgi suuremat edu saavutada. Mansteinile meenus jällegi Brauchitschi, Leebi,

[illegible]stedti ja paljude teiste kurb saatus, kes alles üsna [illegible]juti veel nii erakordselt kõrgetel ametikohtadel olid [illegible]isnud, nüüd aga olematusse olid taandunud, ja kujutledes end juba ühel nendest kõrgetest ametikohtadest, tõotas ta Hitlerile otsekui vannet andes:

«Ma teen seda, mu füürer! Peterburile tuleb lõpp!»

Augusti lõpul jõudis 11. armee juhtkond täies koosseisus 18. armee asupaika. Kuid Mansteini väed viibisid alles teel ja kuni nende kohalejõudmiseni Manstein muudkui plaanitses eelseisvat Leningradi ründamist. Sealjuures andis ta nii Lindemannile kui ka Küchlerile igati mõista, et füürer saatis teda selleks siia, et kiiremini pureda seda pähklit, mis nendele jõukohane ei olnud.

Oli otsustatud, et 11. armee võtab sisse 18. armee positsioonid, mis olid rinde põhjalõigus. Lindemannile jääb rinde idalõik, mis piki Volhovi jõge kulgeb.

Mansteini käsutuses oli nüüd kaksteist diviisi (nende hulgas ka Hispaania «Helesinine diviis»), kolm brigaadi ja 8. lennuväekorpus ühe kõige kuulsama Saksa lennuväe ässa, kindralooberst Richthofeni juhtimisel.

Samuti kui operatsiooni «Blau» aluseks oli eelnev Nõukogude väejuhatuse desinformeerimine, kavatses ka Manstein pettemanöövrit ette võtta. Plaan seisis selles, et pärast väga tugevat suurtükiväe ja lennuväe ettevalmistavat tuld viia pealetungi raskuspunkt Rahvusvahelisele prospektile ja Streikide tänavale, seejärel aga, kui kaitse siin on läbi murtud ja Smolnõis kõik on kindlalt veendunud, et vastane on otsustanud möödunudaastase skeemi järgi linna rünnata, kaks korpust äkitselt itta pöörata ja käigu pealt hoopis teises paigas ka Neeva forsseerida. Neile kahele korpusele oli antud ülesanne: hävitada Nõukogude väed Neeva ja Laadoga järve vahelisel alal, lõigata läbi Laadoga ühendustee ja Leningrad jälle laskemoona ja toiduainete kohalevedamise teedest ilma jätta.

Oletatavasti heiskavad leningradlased pärast seda viivitamata valge lipu ja ei tekigi vajadust pikka aega nõudvate tänavalahingute järele.

Pealetung pidi algama 1. septembril.

Manstein läks linnale kõige lähema saksa väeosa vaatetorni. Ta nägi sealt suurt tehast, mis tanke välja laskis. Nägi laevatehaseid Soome lahe kaldal. Nägi elavat liiklust Streikide tänaval. Ja muigas kahjurõõmsalt, mõeldes: nelja päeva pärast on see kõik kadunud.

Kuid juba teisel päeval, 27. augustil, kuulutas suurt... mürin Nõukogude vägede pealetungi algust: Volho... rinde väed ründasid sakslaste Sinjavino—Mga grupeeringut sellessamas piirkonnas, kust Manstein kavatses oma poolset pealööki anda. Peaaegu aasta tagasi oli von Leebil õnnestunud blokaadi läbimurdmise operatsiooni nurja ajada oma ennetava löögiga Tihvinile. Nüüd tegi Punaarmee selle tasa: ta ennetas samuti kolme päeva võrra sakslaste kavandatud tormijooksu Leningradile, mille plaani kindralfeldmarssal Manstein nii hoolikalt välja oli töötanud.

II

Seda lööki, mis 27. augustil sakslaste Sinjavino—Mga grupeeringu vägedele kaela sadas, käsitas Nõukogude Kõrgem Ülemjuhatus vaid piiratud eesmärkidega üksikoperatsioonina. Blokaadi läbimurdmise üldplaani kinnitamisest oli Stalin ikka veel hoidunud. Ta mõistis täiesti, et möödunudaastane ebaõnnestumine samal suunal oli tingitud mitte ainult sellest, et sakslased ootamatult Tihvini ründasid, vaid ka sellest, et ei olnud küllaldaselt jõudu läbimurde teostamiseks, et oli veel vähe lahingutehnikat, eriti keskmisi tanke ja suurtükiväge.

Seoses suvise laevatusperioodi algusega Laadogal suunas Peakorter Leningradi 25 pataljoni linna kindlustatud rajoonide tugevdamiseks ning 2 tankibrigaadi, 6 tankitõrjesuurtükiväe polku, 1000 kerge- ja 500 raskekuulipildujat ja 5000 automaati.

Oli seda palju? Jah, oli palju ja oli ka vähe. Linna kaitsmiseks oli seda küllalt, aga blokaadist läbimurdmiseks vaevalt et piisas.

Kuid augusti keskpaiku ei olnud Stalinil enam mingit kahtlust, et sakslased uut Leningradi ründamist ette valmistavad. Agentuur- ja lennuväe luureandmed, aga samuti teated, mis partisanidelt saabusid, näitasid, et kõigest kaheksa päeva jooksul oli Pihkvast Luuga suunas läinud teele 180 ešeloni Saksa vägede ja tehnikaga. Peale selle liikus 47 platvormi piiramiseks määratud suurtükkidega Gatšina poole.

Just siis võetigi vastu otsus anda ennetav löök Volhovi ja Leningradi rinde ühiste jõududega.

See löök, mis Sinjavino operatsiooni nime all ajalukku on läinud, lõi kõik Saksa väejuhatuse plaanid segamini.

...tas ju Sinjavino küngaste rida, mis tohutu avarast ...loga madaliku turbarabast üles kerkis, endast võtme...atsiooni. Selle positsiooni kaotamine sakslaste poolt ... paratamatult kaasa blokaadirõnga katkemise Leningradist kagu pool. Sealjuures jõudis Volhovi rinde 8. armee Saksa 11. armee tagalasse.

Pealetungi üheksandal päeval, kui volhovlastel õnnestus oma läbimurret 15—20 kilomeetri ulatuses laiendada, kõlas Mansteini staabis ärev telefonihelin Vinnitsast. Hitler näis olevat unustanud oma hiljutise jutuajamise uue feldmarssaliga. Praegu ei nõudnud ta Mansteinilt Leningradi vallutamist, vaid üksnes armeegrupi «Nord» ülemjuhataja Küchleri viivitamatut abistamist endise olukorra taastamisel.

Mansteini poolt ettevõetud vastulöök pidurdas järsult 8. armee edasiliikumist. Nüüd sattus see armee ise ohtlikku olukorda. Sel juhul aga, kui üks terve Volhovi rinde armee purustataks, väheneksid katastroofiliselt väljavaated lähemal ajal edukalt blokaadi läbi murda. Ja Stalin andis Govorovile käsu viivitamatult uuendada pealetungi Neeval, Nevskaja Dubrovka piirkonnas, et volhovlasi abistada.

Kolme ööpäeva jooksul, 10.—13. septembrini, püüdsid kolm Nõukogude diviisi, mis siia olid koondunud, asjatult Neevat forsseerida. 13. septembri õhtul pöördusid Govorov ja Ždanov Peakorteri poole, et saada luba edaspidiseid katseid kuue päeva võrra edasi lükata. Peakorter pikendas seda tähtaega veel kuue päeva võrra: sakslased olid siis juba alustanud rünnakut Stalingradile ja Neeva lahingutele tuli anda selline haare, mis raskendaks Hitleril reservidega manööverdamist.

Suurte raskustega õnnestus Leningradi rinde vägedel lõpuks üle Neeva pääseda ja selle vasakul kaldal verist lahingut alustada. Nüüd tuli sakslastel mitte ainult Sinjavino küngaste rida kaitsta. Mansteini armee kolm värsket diviisi saadeti Neeva äärde . . .

Paljude sõjaeelsete aastate jooksul oli Leningradi eeslinn Koltuši olnud tuntud kogu tsiviliseeritud maailmas, eriti veel selle maailma nende esindajate hulgas, kes püüdsid inimese kõrgema närvitalitluse saladustesse tungida. Koltuši tegid kuulsaks suure vene teadlase Pavlovi geniaalsed avastused. Koltuši eeslinna nimetati «tingreflekside pealinnaks».

1942. aasta sügisel paigutati kuulsa Pavlovi «brute» jaama» lähedale Leningradi rinde välijuhtkond. 30. s tembril saabusid sinna Vasnetsov ja Štõkov. Govor nad eest ei leidnud. Operatiivkorrapidaja kandis ette, rindejuhataja viibib juba seitsekümmend kaks tundi ühte järge vägede Neeva grupi komandopunktis.

Sõjanõukogu liikmed kavatsesid juba sinna sõita, kuid just sel hetkel ilmus Govorov ise kohale. Ta astus vaikides sisse, tervitas neid samuti sõnatult — ainult riivas käega oma vormimütsi nokka. Ja võttis siis väga mõtlikuna kirjutuslaua taha istet.

«Mis uudiseid teil on, Leonid Aleksandrovitš?» küsis Vasnetsov, tema vaikimist kauem talumata.

«Gagen on ümberpiiramise ohus,» vastas Govorov tasa, sealjuures kusagile üle Vasnetsovi ja Štõkovi pea vaadates. Ei ühele ega teisele olnud vaja selgitada, mida see tähendab. Kindral Gageni 4. kaardiväekorpus moodustas Volhovi rinde peamise löögijõu.

«Kas teile, Leonid Aleksandrovitš, on teada, millised abinõud Meretskov sellega seoses tarvitusele võtab?» küsis nüüd Štõkov.

«On küll teada,» lausus Govorov ja lisas vastu tahtmist: «Kirill Afanasjevitš alustas eile õhtul oma vägede väljaviimist Sinjavino alt.»

Kui otse selle blindaaži kõrval, kus Vasnetsov ja Štõkov praegu viibisid, oleks lõhkenud tuhandekilogrammine lennukipomm, oleks see neile vist vähem muljet avaldanud, kui Govorovi lakooniline teade.

«Kuidas?!» hüüdis Vasnetsov. «Vägede väljaviimine pärast seda, kui õnnestus vastase kaitsest läbi murda?! Pärast seda, kui meie vägede ühinemiseni olid vaid mõned kilomeetrid jäänud?!» Ja Vasnetsovi hääles oli kuulda pahameelt.

Govorov vangutas aeglaselt pead: «Sõda on sõda.»

«Kuidas ta võib seda nii rahulikult arutada?» mõtles Vasnetsov hämmastunult. «Ega ta ole unustanud, millise vaeva ja milliste ohvrite hinnaga Leningradi rinde väed Neeva forsseerisid!»

«Mina arvan, et meil tuleks viivitamatult seltsimees Stalinile helistada!» lausus Vasnetsov nüüd valjusti.

«Aga mina mõtlen sellele,» vastas selle peale Govorov, «mis praegu Stalingradi all toimub.»

Esimesel hetkel sattus Vasnetsov nendest Govorovi sõnadest segadusse. Ta kuulis neis varjatud etteheidet.

Ta ikkagi tegi Vasnetsov katset vastu vaielda:

«Mida keerulisem on olukord teistel rinnetel, seda suurema tähtsuse Leningradi all peetavad lahingud omandavad. Me peame vastast siin veelgi tugevamini siduma.»

Govorov vangutas pead ja lausus:

«Siduma, Sergei Afanasjevitš, seda küll. Ainult mitte omaenda vägede hukkumise hinnaga.»

Seda rääkides jätkas rindejuhataja ikka blindaaži vastasseina vahtimist, millega ta samuti Vasnetsovi ärritas. «Mida ta seal ometi näeb?» mõtles Vasnetsov tusaselt.

Aga Govorov ei märganudki sel hetkel seda palkseina. Ta nägi punast lippu, mis lehvis ühe paadi päras, mis vaenlase metsiku tule all üle Neeva läks. Nägi hirmsat käsitsivõitlust vaenlase tranšeedes, kus relvaks muutub mitte ainult automaat, mitte ainult tääk ja granaat, vaid ka jalaväelase terav labidas . . . Ta silme ette kerkis osaline ja üldine: üksikud tranšeed ja kogu rinde konfiguratsioon, võitlejate näod ja diviiside lahingukord.

Lõpuks libistas rindejuhataja oma pilgu Sõjanõukogu liikmetele ja ütles kindlal häälel:

«Seltsimehed, meil tuleb asjaolude reaalset olukorda arvestada. Meie vasakkalda platsdarm on väga väike. Sellele maalapile koondatud Fjodorovi ja Krasnovi lahingukorrad on niivõrd tihedad, et iga vaenlase miin ja iga mürsk kümnete inimeste huku kaasa toob. Meie kaotused kasvavad iga tunniga, aga platsdarmi laiendamine pole meile jõukohane, sest vastasel on seal absoluutne ülekaal. Kahe-kolme ööpäeva pärast tuhanded meie sõjamehed kas paisatakse jõkke või siis hävitatakse kaldal täielikult ära. Seda ei saa ma aga lubada!»

Viimaseid sõnu lausus Govorov vastuvaidlemist sallimatul kategoorilisel toonil, nii et ta isegi pisut häält tõstis. Ja otsekui iseennast kõrvalt kuulates lisas juba vaiksemini: «Volhovi rinde juhatus võttis kujunenud olukorras vastu õige otsuse. Ka meie peame õige lahenduse leidma.»

«Aga millise?» hüüdsid Vasnetsov ja Štõkov peaaegu nagu ühest suust.

«Evakueerima väed Neeva vasakult kaldalt, jättes sinna ainult minimaalsel hulgal sõjamehi, et möödunudaastast «Neeva platsdarmi» enda käes hoida.»

«Ja teie arvate, et Andrei Aleksandrovitš riskib niisuguse ettepanekuga seltsimees Stalini poole pöörduda?!» pahvatas nüüd Vasnetsov.

«Sellise ettepanekuga Stalin peale pöördumine minu kohuseks,» vastas Govorov. «Ja ma täidan selle.

Vasnetsov ja Štõkov vaikisid. Kuidas rindejuhataja k ei püüdnud rahulikuna näida, taipasid nad siiski, mida Govorovile sellise raske ülesande enda peale võtmine tähendab, eriti pärast seda, kui Keskkomitee talle nii suurt usaldust osutas ja teda ilma kandidaadistaažita partei liikmeks võttis.

Aga Govorov oleks justkui samuti nende kahe talle lähedase inimese hinge tunginud ja seal praegu valitsevat segadust märgates neile omakorda vaikimisi kaasa tundnud. Valjusti ütles ta aga oma tavalisel jahedal toonil:

«Ülesanne seisab selles, et väed tuleb evakueerida kaotusteta. Ja teha seda kiiresti!»

Öö vastu 8. oktoobrit oli pime ja vihmane. See aitas palju kaasa selleks, et seda nii hoolikalt ettevalmistatud vägede evakuatsiooni Neeva vasakult kaldalt tõepoolest kaotusteta võis teoks teha.

9. oktoobri varahommikul said Lindemann ja Manstein, kes Fjodorovi ja Krasnovi diviisidele olid valmis otsustavat lööki andma, pettumusega teada, et tranšeed ja kaevikud, mis alles eile tuld ja metalli välja purskasid, hoopis tühjad olid. Ainult ühes paigas, peaaegu sealsamas, kus möödunudaastaste septembrilahingute resultaadina kuulus Neeva platsdarm moodustus, olid nõukogude sõjamehed nüüd jällegi kanda kinnitanud.

Neid oli vähe — kõigest üks pisike automaaturite salk. Ometi olid nad justkui maasse kasvanud, end läbipääsmatute miiniväljadega piiranud, kõik juurdepääsud okastraadiga tõkestanud, ja vastase rünnakuid tagasi lüües andsid nad selgesti mõista, et nad on elu ja surma peale otsustanud vastu pidada . . .

III

Sinjavino operatsiooni ebaõnnestumisest sai Zvjagintsev teada vaid üldjoontes: sellest räägiti linna sisekaitsestaabi korralisel nõupidamisel, kusjuures muide rõhutati, et see operatsioon ajas nurja vastase poolt kavandatud rünnaku Leningradile. Varsti pärast seda kutsuti Zvjagintsev Palee väljakule kindlustatud rajoonide osakonna ülema polkovnik Monessi juurde. Zvjagintsev oli ikka veel ühe tema asetäitjana arvel.

«Kuule, alampolkovnik,» ütles Moness, «me loeme linna kaitsevööndi ehitamise nüüd lõpetatuks. Igal juhul ei ole sinul seal enam midagi teha. Mine nüüd Neeva paremale kaldale Nevskaja Dubrovka rajooni. Nõista seal kuueteistkümnendat kindlustatud rajooni. See kaitseb seal ulatuslikku rindelõiku — peaaegu kärestikest alates kuni Neeva lähteni ja sealt juba Laadogat mööda edasi. Neeva on praegu kõige hellem koht kogu Leningradi rindel. Me oleme harjunud Neeva paremat kallast nägema üksnes kui lähtepositsiooni meie vägede pealetungitegevuses blokaadi läbimurdmiseks. Möödunud aastal alustati sealt pealetungi ja sel aastal samuti. Aga mis siis saab, kui vastane sellesama 8. hüdroelektrijaama ja Schlüsselburgi vahelise ala oma pealetungide lähtepositsiooniks valib? . . . Sinna on vaja uusi kindlustusi ehitada, lühidalt öeldes — kuueteistkümnes kindlustatud rajoon tuleb ületamatuks tõkkeks muuta.»

«Aga millised jõud selle kindlustatud rajooni käsutuses on?» küsis Zvjagintsev.

«Kuus suurtüki- ja kuulipildujapataljoni.»

«On need kaadriväeosad?»

«Ei ole, alampolkovnik. Kõikide kindlustatud rajoonide jaoks kaadriväelasi ei jätku. Kuueteistkümnenda kindlustatud rajooni pataljonid on alles hiljaaegu formeeritud ja põhiliselt töölisklassi hulgast. Aga komandandiks on seal küll kaadriohvitser — alampolkovnik Malinnikov. Tema juures sa hakkadki meie esindajana tööle.»

«Minu elus kordub kõik!» mõtles Zvjagintsev endamisi, meenutades, kuidas teda kunagi — talle tundus, et see oli väga ammu — rindestaabi esindajana Surovtsevi pataljoni saadeti ülesandega: Luuga joone ühes lõigus ligipääsmatud kindlustused rajada. Seda mälestustevoolu katkestada püüdes küsis Zvjagintsev nüüd Monessilt:

«Millal mul tuleb teele asuda?»

«Mida varem, seda parem,» vastas Moness. «Ütleme, et homme. Kas on veel küsimusi?»

«On, kui lubate . . . Ma taipasin, et on uut sakslaste pealetungi oodata. Aga kas meie, seltsimees polkovnik, ei kavatse pealetungi alustada? Või jääme jällegi blokaadirõngasse talvituma?»

«Ärge rutake,» vastas Moness tusaseks muutudes. «Või tahate Peakorterist ja rinde Sõjanõukogust ette jõuda? . . . Kas teisi küsimusi ei ole?»

Zvjagintsev vaikis.

«Küllap need hiljem tulevad,» ütles polkovnik muigamisi.

«Nähtavasti tulevad,» nõustus nüüd Zvjagintsev. «Kohapeal kerkivad juba tööga seoses iseenesest kõik mused. Seltsimees polkovnik, aga nüüd on mul teile üks palve... Võimalik, et mulle saabub siia kiri. Suurele Maalt... Palun saatke see siis kuueteistkümnendasse...

Ta ootas kirja Veera saatuse kohta, aga võib-olla ka Veeralt endalt. Kuu aega tagasi oli ta Nevski prospekti ja Fontanka nurgal, kus ta siis töötas, kohtunud Vasnetsoviga, kes oli kesklinnas asuvate uute kaitserajatistega tutvumas käinud.

Vasnetsov oli sõbralikult rääkima hakanud: «Sinu palve, alampolkovnik, ma täitsin... Selle tütarlapse... noh, Koroljova suhtes. Tead, missugune lugu... Ülesanne, mille sa mulle andsid, pole just kergete killast...»

«Ära venita, ütle kohe välja!» oleks Zvjagintsev talle karjuda tahtnud. Ta oli valmis juba kõige hullemaks. Kui Veera oleks ellu jäänud, oleks Vasnetsov seda ju kohe öelnud.

«Linna tervishoiuosakond tervikuna tegeles selle sinu asjaga,» jätkas linnakomitee sekretär kiirustamata. «Viidi läbi põhjalik uurimine. Kõik kohaliku õhukaitse staabid ja kõik matusekomandod küsitleti läbi.»

«Kas ta hukkus?!» pahvatas Zvjagintsev tahtmatult.

«Ei, ei, ega ma sulle surmateadet toonud,» lausus Vasnetsov nüüd rutakalt. «Lugu on nii... Õnnestus välja selgitada jäljed ühe tütarlapse kohta, kes oletatavasti peaks just seesama Veera Koroljova olema. Vanus klapib. Ja erialalt vastab samuti: tema valge kitli räbalate järgi otsustades on see tütarlaps samuti meditsiinitöötaja. Hospidali rusude alt toodi ta välja meelemärkuseta olekus ja saadeti koos teistega, kellele keerukaid operatsioone vaja oli teha, Suurele Maale.»

Esimesel hetkel vallutas Zvjagintsevit üleni vaid õnnetunne. Ta justkui ei kuulnudki, et Veera on raskesti haavatud. Ainult üks mõte tagus tal peas: «Ta on elus... elus... elus!...»

Pisut toibunud, küsis ta Vasnetsovilt:

«Võib-olla on teada, kus ta praegu on?»

«Siit saadeti ta ühte Gorki oblastis asuvasse hospidalisse,» vastas Vasnetsov, «aga tema edaspidisest saatusest ei tea ma midagi. See-eest on aga sind huvitanud teise

...mese — noh, sinu komissari suhtes kõik täpselt kindlaks tehtud.»

«Kas Pastuhhov on samuti elus?!» hüüdis Zvjagintsev.

«Ei ole, tema on hukkunud.»

«Kas tal olid dokumendid kaasas või?»

«Mis dokumentidest seal juttu sai olla!... See sinu Pastuhhov päästis seal mingit ühe jalaga noormeest. Kattis teda oma kehaga, kui kõik juba kokku hakkas varisema. See noormees jäi ime läbi ellu ja jutustaski hiljem kõigest. Pastuhhovil sai pea muljuda ja tal murdus selgroog...»

Edasi Zvjagintsev juba ei kuulanudki. Talle oli kuuldustki küllalt. Mõttes vilksatas oletus: «Ega see viimati too kägisevate karkudega meremees olnud, keda ma talvel seal poolpimedas hospidali koridoris kohtasin? Küllap seesama. Pastuhhov tahtis ju nii väga seda sõjast muserdatud noormeest elule tagasi võita...»

Zvjagintsevi mõtted pöördusid nüüd jällegi Veera juurde. Tema hinges alustasid vaidlust kaks häält.

Üks häältest — tige ja järeleandmatu loogika hääl kinnitas, et pole ju mingeid kaalukaid põhjendusi veendumuseks, et see tütarlaps just Veera on. Ja kui Veera tõesti rusude alt välja toodigi, kas ta siis kõiki evakuatsiooniraskusi ja seejärel veel mingit keerukat kirurgilist operatsiooni taluda suutis?

Teine hääl, ta südamehääl, mis kõiki neid argumente arvestada ei tahtnud ja kõik vastuväited eemale tõrjus, kinnitas talle veendunult: «Veera on elus... on elus!...»

Õhtul kirjutas Zvjagintsev kirja Gorkisse, oblasti sõjakomissarile. Ta palus välja uurida, millisesse oblasti hospidalisse sattus leningradlanna Veera Koroljova ja kuidas tal operatsioon läks. Vastust nõudis ta igal juhul: siis, kui ta on elus, ja ka siis, kui ta on hukkunud.

Kuid vastust esialgu veel ei olnud.

IV

Möödus pisut üle kahe kuu sellest tulemusteta lõppenud Sinjavino operatsioonist. Neeval algas jälle vaikuseperiood. Jäine soomus kaanetas jõe.

Jõe kõrgele ja järsule vasakkaldale jäi vaid käputäis nõukogude võitlejaid, kes Neeva platsdarmi enda käes hoidsid. Sealtpoolt kostis harva tulevahetust...

Lõputult pikkadel detsembriöödel tõusid [illegible] aeg-ajalt keereldes õhku tolleltsamalt vasakult [illegible] üleslastud valgustusraketid, ja nende tuhmis helgi[illegible] valguses paistsid jõe madalalt paremalt kaldalt [illegible] kaetud soomuskuplid, tranšeede labürint ja härmatu[illegible] okastraatide read.

Algas talv. Teine blokaaditalv. Kas see peaks niisama lootusetuks kujunema, nagu esimene oli olnud?

Selle küsimuse esitasid endale tuhanded leningradlased. See küsimus kõlas üha sagedamini ka punaarmeelaste muldonnides ja komandöride blindaažides.

12. detsembril kutsuti nelja diviisi komandörid — kindralmajorid Simonjak ja Krasnov, polkovnikud Borštšev ja Trubatšov, samuti ka nende staabiülemad ja suurtükiväekomandörid ootamatult Smolnõisse Govorovi juurde.

Kui neid rindejuhataja kabinetti juhatati, Govorovi ennast seal ei olnud. Väljakutsutuid võttis vastu rinde staabiülem kindralmajor Gussev. Samas viibisid ka uus operatiivosakonna ülem kindralmajor Gvozdkov ja rinde luureülem Jevstignejev. Lõpuks ilmus ka Govorov koos Ždanoviga sinna. Gussev kandis neile ette, et kõik väljakutsutud komandörid on kohal.

«Noh, siis on hästi,» lausus Govorov rahulolevalt. «Palun istet võtta, seltsimehed.»

Ždanov tervitas kõiki üldise kummardusega ja istus kohe oma tavalisele kohale Govorovist paremal.

Govorov ise aga, enne kui oma tugitoolis istet võttis, läks kirjutuslaua juurde, võttis sealt oma paksu kaustiku ja astus siis kõrge seifikapi poole. Pingelises vaikuses oli kuulda võtmekeeramise kriginat, siis avanes hääletult massiivne terasuks, ja salapärasest seifiavast tuli justkui ujudes nähtavale punaste kaantega mapp.

Koos selle mapi ja paksu kaustikuga võttis rindejuhataja istungite laua otsa juures istet, tõmbas vöötaskust välja musta rihmaga kella ja asetas selle samuti enda ette. Mõne silmapilgu istus ta vaikides ja silmitses kokkutulnuid. Seejärel avas ta oma punaste kaantega mapi ja lausus täiesti tavalisel toonil:

«Seltsimehed komandörid! Kõrgema Ülemjuhatuse Peakorter kinnitas operatsiooniplaani, mille kodeeritud nimi on «Iskra». Selle mõte seisab selles, et vastulöökidega kahel rindel, meie rindelt läänest ja Volhovi rindelt idast, lüüa puruks saksa fašistide grupeering Schlüsselburgi—Sinjavino eendil ja blokaad läbi murda.»

Heitnud pilgu punaste kaantega mapi vahel olevale [illegible]hele, otsekui direktiivi teksti kontrollides, sulges ta mapi.

«Leningradi rinde poolsest küljest,» jätkas Govorov pärast pausi, «hakkab seda ülesannet lahendama hiljaaegu meie poolt formeeritud kuuekümne seitsmes armee kindralmajor Duhhanovi juhtimisel.» Govorov pööras pea kulvetuvõitu, lühikeseks lõigatud juustega keskealise kindrali poole ja kordas lugupidavalt: «Teie juhatusel, Mihhail Pavlovitš.»

Duhhanovit tundsid siin kõik, kuid Neeva operatsioonigrupi baasil formeeritud 67. armee olemasolust teadsid vaid vähesed. Seda silmas pidades selgitas Govorov:

«Armee koosseisu kuulub kuus laskurdiviisi ja viis laskurbrigaadi, üks suuskur- ja kolm tankibrigaadi, kaks üksikut tankipataljoni, raskete kaardiväe-miinipildujate brigaad, kaksteistkümmend suurtükiväe- ja kaheksa miinipildujapolku.»

...Sõjaväelaste koosolekud erinevad paljuski eraisikute koosolekutest. Ja üks erinevus seisab selles, et siin pole kombeks oma vaimustust aplausiga või heakskiiduhüüetega väljendada. Sellest hoolimata võis kabinetis pärast seda, kui Govorov uue formeeritud armee väekoondiste ja väeosade loetelu oli lõpetanud, midagi üksmeelse kergendusohke taolist kuulda.

Ei, need siinse laua ümber kogunenud inimesed ei rõõmustanud mitte üksnes Peakorteri ammuoodatud otsuse üle. Blokaadi läbimurdmise direktiiv polnud nende jaoks kaugeltki esimene. Ja ka selles määratud läbimurdepaik oli juba tavapärane — Sinjavino rajoon, kus blokaadirõngas kõige õhem oli.

Kokkutulnuteli vallandunud heakskiiduohke põhjus oli teine: esmakordselt antakse Leningradist nii võimas löök. See oli ju terve armee! Kusjuures veel tugevdatud armee!

«Operatiivselt jagunevad väed kahte ešeloni,» jätkas Govorov, nagu poleks ta seda rõõmsat elevust märganudki. «Esimeses ešelonis on neli laskurdiviisi, teises kaks. Ülejäänud üldväekoondised moodustavad armee reservi. Meiega koos tegutsev Volhovi rinne koondab põhilised jõupingutused oma rinde paremale tiivale. Seal on läbimurde teostamiseks samuti spetsiaalne armee formeeritud. See on Teiseks löögiarmeeks nimetatud. Temast vasakul hakkab tegutsema meile tuttav kaheksas armee. Kindral Gvozdkov, ma palun kaarti.»

Operatiivosakonna ülem läks kabineti kaugemasse

nurka, võttis sealt pika valge rulli, millel n
otsast teise ulatus, ja heitis kaardikepi abil selle
seinalöödud konksu otsa. Kaart rullus alaservas
puust liistaku raskuse mõjul sahinal lahti. Ja siis n
kõik eelseisvate lahingute piirkonda. Vasakul s
Neeva. Tihedasti piirnes sellega kitsuke punane joon
16. kindlustatud rajoon. Kindlustatud rajooni taga pa
sid samasugused punased kaared nende väekoondiste
väeosade nimetustega, kel tuli operatsioonist «Iskra» os
võtta.

Teisel pool Neevat venis tumesinine joon, mille sakid olid jõe poole pööratud. Ust-Tosno juurest roomas see põhja, kuni Schlüsselburgini välja, sealt aga jätkas oma teekonda kagusse, piki Laadoga kallast, seejärel laskus järsult lõunasse, kuid tegi peagi samasuguse järsu pöörde läände. Maa-alal, mis selle tumesinise sakilise joonega oli piiratud, asuski vastase Schlüsselburgi—Sinjavino grupeering. Idast tungisid sellesse veel mitu punast kaart — need tähistasid löögiarmee vägede tegevust.

Mõne minuti silmitsesid diviisikomandörid vaikides kaarti. Seejärel kostis uuesti Govorovi hääl:

«Seltsimees Gussev, tutvustage komandöre vastasega ja tema kindlustuste iseloomuga.»

Staabiülem läks kaardi juurde ja alustas peaaegu kaardile pilku heitmata:

«Esiteks, seltsimehed komandörid, tahaksin ma teid vastase alahindamise eest hoiatada. Arusaadavalt on septembrilahingute käigus talle küllaltki tugev löök antud. On alust oletada, et vastasel pole Leningradi suunal enam suuri tankiväe reserve, näiteks tema kaheteistkümnes tankidiviis saadeti kohe pärast Sinjavino operatsiooni ümberformeerimisele. Samuti pole välistatud, et mingi osa nendest jõududest võttis Hitler meie rindelt ära ja paiskas Stalingradi alla, et seal sissepiiratud Pauluse armeed abistada. Sellest hoolimata ei tohi me, seltsimehed, kergele võidule loota. Luureandmete järgi kaitsevad planeeritud läbimurde vööndit kaks jalaväediviisi ja üksikud salgad diviisist «SS». Meenutan teile, et Saksa jalaväediviisi arvuline koosseis ületab peaaegu kahekordselt meie laskurdiviisi arvulise koosseisu. Samuti tuleks silmas pidada, et läbimurdelõigu lähedal on vastasel veel kaks jalaväe- ja üks mägilaskurite diviis. Kahtlemata võtavad nemadki meie löögi tagasitõrjumisest osa. Ei tohi unustada ka Saksa väga suurearvulist ja mitmes kaliibris

...rtükiväge, mis on koondatud valitsevatele kõrgendikele Sinjavino, Kelkolovo ja Otradnoje piirkonnas.»

Gussev vaikis vähekese aega, justkui andes igaühele võimalust kuuldu üle hästi järele mõelda, ja alles pärast seda asus ta järgmise teema juurde:

«Vastase käsutuses on suur hulk võimsaid kindlustusi, mille ehitamist ta alustas siis kohe, kui ta Schlüsselburgi piirkonda jõudis, see tähendab juba neljakümne esimese aasta septembrist. Piki kogu Neeva vasakut kallast, mis nagu teada, on järsk ja kõrge, on sakslastel täisprofiiliga pidev tranšee kaevatud ja otse kaldajärsakusse suur hulk eri tasanditel ja pikaajaliseks tulevahetuseks ettenähtud tulepunkte rajatud.»

Gussev teadis ise suurepäraselt, mida see tähendab. Ta oli ju septembrilahingute ajal rindestaabi ülema kohale jäädes ühtaegu ka Neeva operatiivgrupi juhataja kohuseid täitnud.

«Paralleelselt selle esimese, peamise tranšeega,» lausus Gussev kaardikepiga mööda kaarti vedades, «kulgeb seitsmekümnemeetrise vahemaaga teine tranšee, aga poole kilomeetri kaugusel kaldast kolmas, kuhu tugevdatud tüüpi inseneerikaitserajatised on koondatud. Sellele lisaks on seal veel 8. hüdroelektrijaama ja Schlüsselburgi kiviehitused, samuti asustatud punktide purustatud majade terveksjäänud keldriruumid, mida sakslased oma kaitsesüsteemis oskuslikult ära kasutavad. Rääkimata juba miiniväljadest, mis iseenesestki mõista selle kõigega kaasnevad.» Vastase iseloomustamist lõpetades näitas staabiülem nüüd pealöögi suunda.

«Meie anname selle löögi, näete, siin,» lausus Gussev kaardikepiga kujutletavat joont tõmmates, mis Neeva helesinisest paelast pisut Moskovskaja Dubrovkast kõrgemal üle põikas, «ja arendame pealetungi töölisasulale number viis . . .»

Siiani oli juttu olnud punktidest, mis kõikidele Leningradi rinde väeülematele hästi teada olid: Schlüsselburg, Sinjavino, 8. hüdroelektrijaam, Nevskaja Dubrovka, Moskovskaja Dubrovka. Nende paigutust teadsid nad ilma kaarditagi. Kuid nüüd ilmus uus nimetus — mingi töölisasula nr. 5. Komandörid pingutasid silmi. Punkt, mille juures Gussev kaardikepi peatas, asus peaaegu ühekaugusel nii Leningradi kui ka Volhovi rindest.

«Üheaegselt,» jätkas Gussev kaardikeppi lõuna poole nihutades, «toimub läbimurde laiendamine töölisasula

nr. 6 suunas. Ühinemine 2. löögiarmeega [illegible] tavasti selle koridori keskpaigas — töölisasulates [illegible] viis ja number üks. Minu poolt on nüüd kõik,» [illegible] siis Govorovi poole pöördudes.

«Arvatavasti on igaühel teist mingeid küsimusi [illegible] nud,» sõnas Govorov väljakutsutud komandöridele. «K[illegible] need on kõik enneaegsed. Nende väljaselgitamise[illegible] leiame veel aega. Palun armeekomandöri, samuti kindr[illegible] leid Krasnovi ja Simonjakki ning polkovnikuid Borštševi ja Trubatšovi siia jääda. Kõik teised on esialgu vabad, kuid Smolnõist me kedagi minema ei lase. Veedate siin neli päeva. Selle aja jooksul peab igaüks põhjalikult olukorda tundma õppima, oma ülesanded läbi mõtlema, seejärel toimub aga staabimäng. Smolnõist väljumise keelan ära. Adjutandid juhatavad teid teie töötubadesse ja näitavad teile, kus te magama ja kus sööma hakkate.»

...Ja siis läks tühjaks kogu pika laua vasakpoolne serv. Laua parempoolses küljes võtsid kohad sisse Duhhanov ja neli diviisikomandöri.

Kui uks viimase kabinetist lahkuja järel tihedasti sulgus, ütles Govorov: «Palun armeekomandöril diviisikomandöridele nende ülesanded kätte anda.»

«Seltsimehed diviisikomandörid,» lausus Duhhanov tõustes, «eelseisvas operatsioonis moodustavad teie väekoondised armee esimese ešeloni. Paremal tiival Moskovskaja Dubrovka suunas alustab pealetungi kindralmajor Krasnov, keskel tegutsevad polkovnik Borštševi ja kindralmajor Simonjaki diviisid, põhjapoolsel vasakul tiival annab löögi Schlüsselburgile polkovnik Trubatšov. Operatsiooni edu sõltub eelkõige teist ja sellepärast soovibki Andrei Aleksandrovitš eriti teiega rääkida.»

Duhhanov heitis küsiva pilgu Ždanovi poole ja võttis viimase sõnatu käeliigutuse peale istet.

«Niisiis, seltsimehed,» alustas Ždanov, «mõne minuti pärast tuleb teil samuti staabimänguks ettevalmistustööd alustada. Kuid enne seda tahan ma teiega kõigest rääkida nagu kommunist kommunistidega. Sõjanõukogu valik ei langenud teile juhuslikult. Teie, seltsimees Simonjak, näitasite üles kangelaslikkust Hanko kaitsmisel. Teie, seltsimees Borštšev, kaitsesite ennastsalgavalt Oranienbaumi platsdarmi, paistsite silma Putrolovo ja Ust-Tosno all. Teie, seltsimees Trubatšov, olete aga vääriline komandör diviisile, kuhu läks meie Leningradi töölisklassi

[illegible] — endised rahvakaitse võitlejad. Autasud kindral [illegible]rasnovi rinnal räägivad enda eest ise, pealegi on teie [illegible]diviis, seltsimees Krasnov, juba osa võtnud veristest [illegible]lahingutest seal, kus tal ka nüüd tuleb tegutsema hakata. Operatsiooni «Iskra» algusest lahutavad meid vaid päevad, kõige rohkem nädal. Peakorter andis meile kõik, mida suutis. Rohkemaga ei saa arvestada. Ja meil pole selleks ka moraalset õigust: meie väed peavad Stalingradi all rängkraskeid lahinguid kahe sissepiiratud Saksa armeega — kuuendaga ja neljanda tankiarmeega. Hitler moodustas uue armeegrupi, andis sellele nimetuse «Don» ja saatis selle piiratuid välja aitama. Leonid Aleksandrovitš ja mina rääkisime enne tänase nõupidamise algust seltsimees Staliniga — sellepärast teil õieti tuligi meid pisut oodata. Niisiis, seltsimees Stalin ütles meile, et see vastase uus grupeering on täna koidikul Kotelnikovo piirkonnast pealetungile asunud...»

Ždanov tegi nüüd pausi. Ta otsis laualt paberosse. Neli «Belomori» pakiga kätt küünitasid end samas tema poole.

«Vabandage, seltsimehed, mina suitsetan teistsuguseid,» ütles Ždanov keelduvalt, ja et pakkujaid mitte solvata, täpsustas: «Need on arsti poolt välja kirjutatud, astmaatikute jaoks... Kuid pöördugem nüüd uuesti asja juurde. Kas teate, kes on «Doni» armeegrupi ülem? Selleks on Manstein! Toosama, kes kolm kuud tagasi kavatses Leningradi rünnata. Nüüd on ta koos siin katkuda saanud ühe-teistkümnenda armeega saadetud lõunasse olukorda päästma. Selles sõjas on kõik omavahel seotud! Esiteks Leningrad ja Moskva. Nüüd Leningrad, Moskva ja Stalingrad. Me peame siin sakslastele niisuguse sauna küttma, et ükski nende sõdur siit ära minna ei saaks. Mitte kusagile mujale kui mulla alla! Kas te saite minust aru, seltsimehed?»

Kõik vaikisid, ainiti Ždanovile otsa vaadates. Govorov hakkas juba sõrmedega vastu lauda toksima, aga jättis kohe järele, sest Ždanov alustas uuesti:

«Praegu on jutt meie kohusest Kodumaa ja partei ees. Kuid meil on veel oma eriline kohus Leningradi ees. Linn ei saa enam kauem blokaadi surve all elada. Ei saa, seltsimehed! Me rõõmustasime, kui Laadoga uuesti laevatatavaks muutus. Me vedasime Suurele Maale peaaegu pool miljonit inimest. Mööda Laadogat hakkas Peakorter meile abivägesid saatma. Kas te teate, kui palju me selle suve ja sügise jooksul uusi sõdureid ja komandöre saime? Üle

kolmesaja tuhande mehe! Kuid see pole veel [illegible] saime ka lahingumoona, kahureid ja tanke. Te [illegible] teadma, seltsimehed, ka seda, mida see meie [illegible] tele ja laevameestele maksma läks. On kokku arv[illegible] et laevatusperioodi jooksul ilmusid vastase lennuki[illegible] viis tuhat korda järve ning kaldaäärsete sadamate ja p[illegible] tuskohtade kohale. Nad heitsid seal alla umbes seits[illegible] tuhat pommi! Mõelge selle üle! . . .»

Äkitselt sirutas Ždanov käe kõige lähemal istuva Simonjaki poole ja ütles: «Andke mulle paberossi.»

Kõik märkasid, et Ždanovi käsi värises, kui ta paberossi pakist välja tõmbas, ja siis, kui ta seda läites Simonjaki sõrmede vahelt põleva tiku võttis . . .

«Kas te mäletate, seltsimehed,» jätkas Ždanov erutatult, «kuidas rahuajal oli kombeks rääkida, kui mingit suurt töövõitu tähistati? Siis öeldi nii: «Neil päevil pöörab meie rahvas oma pilgu kommunistide partei, meie bolševike partei poole . . .» Kuid rahvas ei vaata meie, kommunistide poole mitte ainult rõõmupäevil, vaid ka katsumuste päevil. Jah, me ei suutnud, ei jõudnud leningradlasi hirmsate õnnetuste eest hoida. Ei möödunud aastal ega ka tänavu sügisel. Ma ei kahtlegi selles, et rahvas meid õigesti mõistis: mitte selle tõttu ei jäänud see meil tegemata, et ehk vähe töötasime ja halvasti võitlesime. Tõeline põhjus on selles, et sakslased olid meist tugevamad, et neil oli rohkem sõdureid, rohkem tanke, suurtükiväge, lennukeid. Nüüd muutub olukord meie kasuks. Ja meile ei andestata, kui me oma eeliseid kasutada ei suuda. Partei ootab teilt mitte ainult isiklikku vaprust, vaid ka oskuslikku juhtimist. Aga praegu . . .» Ždanov vaatas Govorovi poole, ja tabanud ära tema vaevu märgatava noogutamise, lõpetas: «Praegu annab rindejuhataja oma korraldused.»

Govorov vajutas kellanupule ja käskis oma adjutandil major Romanovil komandörid nendele varutud tubadesse saata.

V

Öösel sadas lund. Neeval tuhistas läbilõikavalt vinge tuul. 16., ehk nagu teda veel nimetati, Neeva kindlustatud rajooni komandopunkt ulatus vaid pisut välja ümberringi kokkutuisanud hangedest. Poolkasukas tunnimees, automaat rinnal, tammus sissepääsu juures jalalt jalale.

«Kas komandant on kohal?» küsis Zvjagintsev.

«Aga kes teie olete, seltsimees komandör?» uuris tunnimees küll lugupidavalt, kuid ühtlasi oma ülesandele vastava soliidsusega.

«Kandke ette, et alampolkovnik Zvjagintsev rindestaabist ilmus kohale.»

Tunnimees tõmbus hetkeks sirgu ja hakkas seejärel sügavale laskuvast trepist astmeidpidi alla minema, seejärel oli kuulda tema kähedavõitu häält: «Seltsimees nooremleitnant, rindestaabist on tulnud alampolkovnik.»

Minuti pärast tuligi karusnahkses vestis nooremleitnant trepist üles. Ta silmitses küsivalt Zvjagintsevit ja tema väikest, päevi näinud kohvrit.

«Lubage oma dokumendid, seltsimees alampolkovnik.»

Zvjagintsev võttis oma isikuttõendava dokumendi ja komandeerimistõendi välja. Nooremleitnant uuris tähelepanelikult dokumente ja ütles siis, et kindlustatud rajooni komandant on kohal, ja palus Zvjagintsevi blindaaži. Ise ta, muide, jõudis Zvjagintsevist mööda ja kadus silmapilkselt pimedusse.

«Küllap tahab seal hoiatada!» mõtles Zvjagintsev endamisi ja järgnes talle meelega sammu aeglustades.

Blindaaž osutus ruumikaks. Selle esimeses osas seisid kummalgi pool narid. Uksest paremal asus otse naril kaks välitelefoni ja nende kõrval mürsukestast tehtud tahmalamp. Samas oli ka sidemees koha sisse võtnud. Vasakpoolse seina ääres asuv nari oli korralikult kaetud halli sõjaväetekiga, mille peal oli veel poolkasukas — nähtavasti oli nooremleitnant seal maganud.

Minuti pärast lükati blindaaži kaheks jaotav vaheriie kõrvale ja tahmalambi valgel nägi Zvjagintsev nüüd väikest kasvu keskeas alampolkovnikut. Ta oli täismundris, vöörihm, mida püstolikabuur pisut sikutas, hoidis ka portupeed. Vormipluusil olid kõik nööbid kinni. Kindlustatud rajoonide juhtkond paistis kõikjal oma erilise korralikkusega poolest silma.

«Tervist, seltsimees Zvjagintsev, palun astuge tahapoole,» lausus alampolkovnik heatahtlikult naeratades ja tõstis presendist vaheriide kõrgemale.

«Kas lubate ülesande täitmisele asuda?» küsis nooremleitnant tema selja tagant.

«Tegutsegel» vastas alampolkovnik ümber pööramata.

Nooremleitnant läks ümber Zvjagintsevi ja kadus, ust tihedasti enda järel sulgedes.

«Palun,» kordas alampolkovnik uuesti. Zv
astus kergelt kummardudes paar sammu edasi.

Blindaaži tagumine pool kujutas endast peaaegu
mis oli sisustatud nii mugavalt, nagu see rindel üldse
malik on. Vasaku seina ääres seisis laudkoiku. Par
poolsel vastasseinal rippus kaart ja kaks väikest port
reed — Stalini ja Ždanovi oma. Ukseava juurde oli lõo
dud omatehtud riidevarn — ahtake siledaks hööveldatud puuliist konksutaoliselt kõveraks keeratud naeltega, kus ühe naela küljes rippus kasukas. Eesmise vaheseina ääres seisis laud, millel põles karbiidilamp. Kummalgi pool lauda olid pingid. Ruumi keskel õhkus soojusest väike raudahi.

«Kuidas siis on, seltsimees komandant,» küsis Zvjagintsev, «kas alustame esitlemisest?» Ja torkas käe uuesti taskusse, kavatsedes sealt jällegi tõendit välja võtta.

Alampolkovnik peatas selle tõrjuva käeliigutusega.

«Pole vaja. Nooremleitnant juba nägi teie dokumente ja sellest on täiesti küllalt: ta on väga täpne mees. Esitleda tuleb nähtavasti minul. Niisiis, lubage ette kanda,» jätkas ta, ise õlgu kergitades, «kuueteistkümnenda kindlustatud rajooni komandant alampolkovnik Malinnikov.»

Zvjagintsevile tundus kuidagi ebamugavana, et Malinnikov end alluva olukorda seadis. Too aga vist taipas seda, ja soovides suhteid tasandada, hakkas rõhutatult ebaametlikul toonil rääkima:

«Miks te lahti ei riietu, seltsimees Zvjagintsev? Tundke end nagu kodus.» Ta võttis nagu lahke peremees tema käest poolkasuka ning riputas selle oma kasuka kõrvale üles. Samal ajal algas vaheriide taga mingi sagin. Siis lükati presendinurk kõrvale ja Zvjagintsev nägi nooremleitnanti.

«Too siia,» ütles too kellelegi, viidates seina poole, millel rippus kaart.

Seejärel tulid nähtavale kellegi sinelis selg ja tohutu suured vildikud, mis tibatillukesi samme tegid. Jässaka sõjamehe järel, kes tagurpidi sisse tuli, paistis nüüd teine, pisike ja kiitsakas sõdur. Nad tassisid kahekesi laudkoikut sisse.

«Aga nüüd kohe asemeriided. Ja kiiresti!» käsutas nooremleitnant, kui laudkoiku oli asetatud seina äärde, aga nii, et mitte takistada kaardi juurde pääsemist. Ise kahmas ta Zvjagintsevi kohvri, mis sissepääsu juurde oli jäetud, pistis selle laudkoiku alla ja lahkus otsekohe.

«Ega te vastu ei ole, kui me ühte ruumi asume?» usut
s Malinnikov.

«Kas ma teid ei sega?» küsis Zvjagintsev ebalevalt.

«Häid lambaid mahub palju ühte lauta,» vastas alampolkovnik naeratades. «Kahekesi on lõbusam elada. Muide,» parandas ta siis, «lõbu on meil siin vähevõitu. Hakkate siin tööd juhtima, küll siis ise veendute.»

«Juhtima hakkate siin teie, seltsimees komandant,» lausus Zvjagintsev, et kõik korrapealt paika panna. «Ma ei tulnud siia teid välja vahetama. Võtkem õige istet ja saagem nagu kord ja kohus tuttavaks.»

«Vara veel, seltsimees Zvjagintsev, vara!» väitis Malinnikov kergelt silmi vidutades ja hüüdis siis vaheriide poole vaadates: «Noh, mis te seal teete?»

Vastust ei järgnenud.

«On aga distsipliin . . .!» porises Malinnikov rahulolematult, ja ära oodanud, kuni Zvjagintsev istet võtab, istus ise tema vastu. «Millest me alustame?» küsis ta seejärel.

Zvjagintsev ei jõudnud vastata. Vaheriide tagant oli kuulda tasaseid samme, ja samas kandis nooremleitnant ettesirutatud kätel aurava samovari sisse.

«Hilinete, nooremleitnant!» kähvas komandant rangust teeseldes. «Meil on niisugune kord sisse seatud, et samovar peab alati valmis olema,» selgitas ta Zvjagintsevile otsa vaadates. «Aga klaasidega on häda, olid küll, kuid läksid katki. Ajame sõduri kombel kruusidega läbi.»

Nooremleitnant kadus mitmel korral vaheriide taha ja ilmus sealt jälle uuesti välja, asetades lauale kruuse, kange tee kannu, alustassi peenestatud suhkrutükkidega, taldriku mustade sõjaväekuivikutega ja konservipurgi hautatud sealihaga.

Seda lauakatmist jälgides ütles Malinnikov naljatamisi:

«Seltsimees Zvjagintsev, mul on üks väga suur puudus: ma ei tarvita kangeid jooke. Andsin tõotuse, et pärast sõda joon tagantjärele. Teie kohta see minu tõotus ei kehti, Nooremleitnant!» hüüdis ta siis jällegi kutsuvalt.

Kuid Zvjagintsev tõstis nüüd tõrjuvalt käe ja ütles:

«Igal asjal oma aeg.»

«Jätta!» ütles seejärel Malinnikov sinna ilmunud nooremleitnandile ja hakkas kruusidesse teed valama.

Zvjagintsev rüüpas teed ja lausus siis resoluutselt:

«Andke andeks, seltsimees Malinnikov, ärme raiskame aega. Ühendágem õige meeldiv kasulikuga. On palju küsimusi, mis . . .»

«Kas te arvate, et mul neid ei ole?» katkes komandant. «Ainult et minu meelest on igal aspal aeg. Muide, kui asi ei anna oodata, olen teie käsut

«Ärge solvuge, seltsimees Malinnikov,» lausus Zvjagintsev lepitavalt, «ja esitage mulle oma küsimused.»

«Sellisel juhul on esimeseks küsimuseks: kas mei tööga ei olda rahul? Noh, seal, Palee väljakul?» Nagu enamik leningradlasi, nimetas ka Malinnikov Uritski väljakut tema vana nimega.

«Miks siis rahul ei olda?» küsis Zvjagintsev imestunult.

«Kui juba spetsiaalne volinik saadeti, siis järelikult ei olda.»

«Ei, seltsimees Malinnikov. Asi ei ole üldse selles.»

«Aga milles siis?»

Zvjagintsev ei teadnud, mida talle vastata. Kas öelda, et kindlustuste edasiseks tugevdamiseks? Kas siis Malinnikov seda ise ei tea? Ei, komandant ootab temalt midagi muud: tahab välja selgitada, mida seal rindestaabis lähemal ajal kavas on ette võtta. Aga ka teda, Zvjagintsevit, ei ole nendesse kavadesse pühendatud. Moness muidugi üht-teist teab, kuid vaikib. Ja heitis Zvjagintsevile isegi liigset uudishimu ette: «Kas tahad Peakorterit ja Sõjanõukogu ennetada? . . .» Teadmata, mida Malinnikovile vastata, Zvjagintsev hoopis palus teda:

«Tutvustage mind oma majapidamisega.»

«Olen valmis,» vastas Malinnikov. Ta tõusis laua tagant üles ja läks kaardi juurde.

Ta oli sõnaaher, kuid küllaltki põhjalik: näitas kindlustatud rajooni piire, nendele piiridele paigutatud suurtüki- ja kuulipildujapataljone, kandis ette relvastuse olukorrast ja avaldas rahulolu isikkoosseisu väljaõppe suhtes. «Inimesed tulid meile ju peamiselt tehastest. Kuid nad kannavad juba teist aastat sõjaväemundrit. Ja on ka tõelised sõjamehed.» Lahingulistest ülesannetest ei hakanud ta pikalt rääkima, ütles vaid:

«Tavaline asi — pidada vastu nagu müür.»

Nendest sõnadest kostis selgesti nukrusenoodike. Kuid Zvjagintsev teadis: niisugune on iga kindlustatud rajooni saatus. Isegi pealetungi korral laseb ta väliväeosad oma positsioonidest läbi, aga ise jääb paigale. Ja alles ilmse edu puhul liigub ta edasi, et seal uuesti tranšeesid kaevata, dzotte ehitada ja nende juurdepääsuteid mineerida. Sõjas eksisteerib alati oht, et pealetung vastase poolt tagasi lüüakse, ja siis peab kindlustatud rajoon oma taganevad väed läbi laskma ning seejärel neid jälitamise eest kaitsma.

Mõne hetke vaatas Malinnikov ootavalt Zvjagintsevile otsa, kuid ei pidanud lõpuks enam vastu ja küsis:

«Kas valmistutakse uueks pealetungiks?»

«Kas siis teie ei rõõmustagi selle üle?» vastas Zvjagintsev talle ebamääraselt küsimusega.

«Sellisel juhul võib ainult vaenlane mitte rõõmustada,» lausus Malinnikov solvunud häälega. «Kuid üht pealetungi ma siin juba nägin. See oli septembris. Ainult lõppes see tulemusteta.»

«See ei ole tõsi, mis te räägite!» väitis Zvjagintsev. «Septembripealetung ajas nurja vaenlase tormijooksu Leningradile. Oli seda siis nii vähe?»

«Oh teid, seltsimees Zvjagintsev!» lausus Malinnikov nüüd etteheitvalt. «Meil tuleb ju ühiselt seda lahingulist ülesannet täita. Nii et rääkigem kõik südamelt ära! Missugust kummalist arvestust me peame! Möödunud aastal ei suutnud me blokaadi läbi murda, aga ütleme, et seeeest tõrjusime vaenlase Moskvast eemale. Sel aastal ei murdnud me samuti blokaadi läbi, kuid tuleb nii välja, et jällegi on see võit: päästsime Leningradi tormijooksu eest. Aga ma küsin teilt nüüd, millal siis see tõeline võit kord tuleb, noh, niisugune nagu Moskva all?»

Zvjagintsev viivitas vastamisega, mõistes, et Malinnikov ei lausunud neid sõnu mitte mõistuse, vaid üksnes südame, leningradlase ärapiinatud südame häält kuulda võttes, ja kui selle hingekarjatuse vastu kurdiks jääda, siis kerkib nähtamatu müür igaveseks nende vahele.

«Inimesena saan ma teist aru,» lausus Zvjagintsev rahulikult, «mul endal on samuti taganeda tulnud. Nii Luuga all kui ka Kingissepa all . . .»

«Seal oli teine lugu!» katkestas Malinnikov teda nüüd ägedalt. «Siis taganeti kõigil rinnetel. Aga nüüd on teised ju sõdima õppinud, aga meie tammume ikka paigal.»

Kaks tunnet võitlesid Zvjagintsevi hinges.

Talle meenus ammune jutuajamine polkovnik Koroljoviga, kui ta ise oli samamoodi teisi süüdistades nõudnud, et talle antaks koht lahingus, aga mitte ei saadetaks kaitserajatisi ehitama. Ja Zvjagintsevi kõrvus kõlas uuesti polkovniku sarkastiline repliik: «Mis teie nimi on, seltsimees major? Kas Suvorov? Või Kutuzov? Kas suvatsete vägede juhtimise enda peale võtta? . . . Ei, sa seisa ja sure seal, kuhu partei sind on pannud! . . .»

Võib-olla tuleks seda praegu Malinnikovile [illegible] Kuigi leebemalt ja teiste sõnadega. Selgitada, et sõja[illegible] mitmesuguseid kangelastegusid, et blokaadis nälga k[illegible]natades vastupidamine on samuti suur kangelastegu. J[illegible] lõpuks, meenutada sõjaasjanduse aabitsatõde, et mitt[illegible] ükski armee ei suuda kõigil positsioonidel ühtmoodi tugev olla . . .

Kuid teine tunne hoidis Zvjagintsevit kõigi nende kainete argumentide eest tagasi: see oli oma süü tunnetamine Leningradi ja leningradlaste ees. See oli samuti tugevam loogikast, tugevam tervest mõistusest ja tugines vaid kibedale ning vaieldamatule faktile: vaenlane seisab juba üle aasta linna müüride all, juba üle aasta on Neeva vasak kallas tema käes. Ja kõik katsed teda minema ajada, eemale paisata, nagu ta Moskva alt eemale paisati, pole seni õnnestunud . . . Oma tunnetesse takerdunud Zvjagintsev lausus nüüd otsekui valjusti mõtiskledes:

«Sakslased on end Leningradi all juba liiga tugevasti ära kindlustanud.»

«Jah,» nõustus Malinnikov, «hansud on tõsiseid kindlustusi rajanud, selle kohta pole midagi öelda! . . .»

Nende jutuajamine pöördus nüüd rangelt ametlikkuse piiridesse. «Milliseid soove teil on, seltsimees alampolkovnik?» küsis Malinnikov.

«Esialgu ei mingeid.»

«Kui te just vastu ei vaidle, siis võime kohe praegu pataljonide asupaika minna . . .»

«Mina olen valmis. Vahetan ainult saapad viltide vastu.»

Seda öeldes tõmbas Zvjagintsev laudkoiku alt oma kohvri välja. Vildid olid selle põhjas. Selleks, et neid sealt kätte saada, tuli tal kogu kohvri sisu — kolm vahetust pesu, jalarätid, sokid, aluskraed ja kaarditasku — laudkoikule välja laduda. Ühtaegu ka see Valitski joonistus, mille ta Veeralt endale oli palunud. Nüüd oli see raamitud ja klaasi all. Üks sõdurist puusepp oli tähele pannud, et Zvjagintsev seda joonistust väga tihti vaatab, ja meisterdaski omal algatusel sellele raami.

Mõneks hetkeks köitis joonistus ka praegu Zvjagintsevi pilku.

«Milleks sa veel mingit pilti endaga kaasas kannad?» küsis Malinnikov sina peale üle minnes muigamisi.

«See pole pilt!» vastas Zvjagintsev ja lõi kohvrikaane kinni.

«Anna andeks,» lausus komandant süüdlaslikult. «Ma [illegible]aibanud korrapealt, et sa fotot vaatasid. Ja võõras[illegible] saladustesse ma oma nina toppima pole harjunud.»

«Pole siin mingit saladust,» ütles Zvjagintsev lepitavalt. «Ja pole see mingi foto. Vaata siis, kui tahad.»

Malinnikov silmitses mõnda aega joonistust, seda karbidilambi valguse poole pöörates. Seejärel aga küsis:

«Mis see siis on?»

«Monument. Õigemini öeldes monumendi eskiis. Üks vana mees joonistas.»

«Kellele see monument on mõeldud?»

«Leningradlannale. Leningradi naistele. Küllap see kord ka püstitatakse.»

«Või nii . . . Aga see on vist modelli järgi joonistatud? Selle tütarlapse nägu on, kuidas nüüd öelda . . . väga ehtne.»

«Seda ma ei tea,» vastas Zvjagintsev komandandi poole vaatamata.

«Jõuline asi!» tähendas Malinnikov ja jätkas joonistuse silmitsemist, nagu poleks vastust kuulnudki. «Nägu on noor ja . . . ühtaegu otsekui vana. Silmad nagu sihiksid vaenlast, aga on ikkagi ka heasüdamlikud. Näha on, et see kunstnik on andekas. Noh, võta,» ütles ta siis joonistust Zvjagintsevile tagasi andes.

Zvjagintsev avas uuesti kohvri, et joonistust sinna endisele kohale panna, kuid Malinnikov soovitas talle ootamatult: «Võib-olla paneme selle üles, ah? Näe siia, sinu koiku kohale.»

«Kas see ikka sobib?» pomises Zvjagintsev.

«Miks mitte?»

«Näe . . . missugused portreed siin teised on.»

«Noh, ja mis siis! Egas ma neile Goebbelsit siia naabriks paku. Tema riputaksin ma siin hoopis teisiti üles. Prügimäele kaelapidi. Aga selle joonistuse jaoks on siin kõige õigem koht. Seal on isegi juba nael seinas olemas. Anna aga siia!» Ja ta peaaegu tõmbas pildi raamipidi Zvjagintsevi käest ära . . .

Pool tundi hiljem seisid nad juba koos kindlustatud rajooni staabiülema alampolkovnik Sokoloviga lund täissadanud jääraku kõrgel serval ja Zvjagintsev uuris hoolega binoklist avanevat maastikku.

Allpool, jäärakust viiekümne meetri kaugusel, läks lauge kallas üle õhukese jääga kaetud Neeva pinnaks.

Siit olid hästi näha kindlustatud rajooni posit... käärulised ühenduskäigud, tranšeed ja dzottide ko... Ainult otseselt Neevaga piirnev maa-ala näis sõjast... tumatuna, seal võis vaid haruharva maasse taotud ... märgata, aga pisut kaugemal võis pigem aimata kui n... postide rivi, mille külge okastraat oli tõmmatud.

«On need miiniväljad?» küsis Zvjagintsev vaiade poo... osutades.

«Just nii!» vastas Sokolov ja selgitas: «Lipukesi m... sinna üles ei pane, et seda paika mitte demaskeerida. Sealtpoolt,» märkis ta jõe vastaskaldale osutades, «on kogu meie majapidamine niisama hästi näha kui lava teatrisaali esimesest reast.»

Zvjagintsev tõstis binokli uuesti silmade juurde.

Neeva vasak kallas sarnanes kõrge müüriga: seal polnud peaaegu üldsegi kallakut. Selle müüri ja jäässe tõmbunud vee vahele jäi ainult horisontaalne servake, mitte üle viie meetri lai. Kalda kohal kõrgus süngelt pooleldi purustatud raudbetoonist mürakas, mille müürides haigutasid avad, kus betoonikamakad rippusid armatuurraua juppide küljes. «Mis asi see on?» uudistas Zvjagintsev.

«Ärge te ainult sõduritele taolisi küsimusi esitage, seltsimees alampolkovnik,» hoiatas Malinnikov teda, «nad taipavad kohe, et te siin esimest korda olete. See on 8. hüdroelektrijaam. Endine muidugi. Selle müüride taga on aga vaenlase kahurid ja miinipildujad varjul. Septembripealetungi eel sõitis rindejuhataja kindral Govorov ise siia. Vaatas seda läbi pikksilma ja lausus: «Just kui mingi Ismaili kindlus kohe.» Ja õigesti ütles: nendest müüridest kuuetollised mürsud läbi ei võta.»

Zvjagintsev suunas vaikides pikksilma paremale, mingite varemete rusulasule, mis maapinnast vaevalt kõrgemale tõusis.

«Aga see on Arbuzovo küla,» selgitas Malinnikov. «Vähemalt kümme korda käest kätte käinud. Praegu on ta uuesti sakslaste võimuses . . .»

Varemetest kostis automaadivalang. Sellele vastuseks kukkus kuulipilduja ragistama. Ja siis jäi kõik jällegi vaikseks. «Neeva platsdarmilt tulistatakse,» lausus Malinnikov. «Seal, selle Arbuzovo all, on ju meie omad . . .»

. . . Nagu enamik vanemkomandöre, suhtus ka Zvjagintsev lahingutegevusse mitut moodi: ühtmoodi siis, kui ta lahingu käiku vaid kaardil nägi, teistmoodi aga siis, kui ta sellest ise osa võttis.

...rdil sarnanes see malemängu skeemiga. Mitmevär... ...ed nooled, lipukesed ja teised tingmärgid — nende ... võis tuhandeid elusaid inimesi vaid oletada. Kaardilt ... kostnud haavatute oigeid, automaatide ja kuulipildu... ...de raginat ning mürskude ja miinide plahvatusmürinat. Maastikul muutus see kõik aga reaalsuseks, sai lihaks ... vereks.

Praegu oli Zvjagintsev maastikul just sellessamas pai...gas, mis Malinnikovi blindaaži seinal rippuval kaardil idast läände kulgevaks, piklikuks venitatud saarekeseks oli viirutatud. Sellel ellipsikujulisel kaitsesaarekesel oli koha sisse võtnud 93. suurtüki- ja kuulipildujapataljon, mis Nevskaja Dubrovka rajoonis kallast valvas. Siin vihises läbilõikavalt külm tuul, igal pool askeldasid inimesed, aga kõrge vastaskalda alt vahtis ainiti oma hirmsate tühjade silmaaukudega surm. Polnud sugugi lihtne temaga silm silma vastu jääda.

«Lähme õige siit alla,» soovitas nüüd Zvjagintsev ja mõtles ise samas: «Aga mis tunne võib nendel meie käputäiel meestel seal tolle Arbuzovo all veel olla? Nad on juba peaaegu kuu aega seal surmaga silmitsi seisnud . . .»

Nooremleitnandi ja kahe automaaturi saatel sõitsid Malinnikov ja Zvjagintsev autoga ja käisid jalgsi mitte vähem kui viiskümmend kilomeetrit maha, vaatasid üle tulepositsioone, tranšeesid ja ühenduskäike.

«Tänaseks aitab,» ütles Malinnikov siis resoluutselt. «Sõidame nüüd koju. Sinul, seltsimees alampolkovnik, on aeg end teekonnast välja puhata, aga mul on vaja staabiülemaga veel lahinguettekandega tegelda. Kas lähme?»

«Me teeme teisiti, komandant,» vastas Zvjagintsev, «sina sõida staabiülemaga minema, aga mina jään siia sõjameestega juttu ajama. Me oleme ju siiamaani peamiselt vaid elutute esemetega tegelnud ja inimestega vaid hooti rääkinud. Sina tunned oma mehi hästi. Aga minul on vaja nendega tuttavaks saada. Ma astun õige esimesse ettesattuvasse muldonni sisse ja ajan seal meestega juttu. Kas sa tunni aja pärast saad mulle auto järele saata?»

«Arvad, et sõdurid ilma komandandita avameelsemaks muutuvad?» küsis Malinnikov nüüd muigamisi silmi vidutades.

«Mul pole seda mõttessegi tulnud!» hüüdis Zvjagintsev. «Egas ma teie kindlustatud rajooni revidendiks tulnud.

Aga komandopunktis jõuan ma veel küll ja
Ma lähen nüüd sinna,» ütles ta, käega paari
kaugusel paistvale muldonnile näidates.
kokku leppinud?»

«Olgu,» nõustus Malinnikov. «Auto on siin kel
teist kolmkümmend.» Ja hüüdis siis ümber pöö
«Nooremleitnant! Sõidad meiega kaasa. Ja üks auto
turitest samuti. Teine jääb alampolkovniku juurde.

Oodanud, kuni Malinnikov, Sokolov, adjutant ja ü
automaaturitest puude varju kadusid, suundus Zvja
gintsev väljavalitud muldonni poole. Sõdur, kes temaga
kaasas oli, muldonni ei tulnud, vaid jäi, käed automaa-
dile asetatud, sissepääsu juurde seisma.

Muldonn osutus päris tibatillukeseks. Naril lamas keegi, kes oli end üle pea poolkasukaga kinni katnud.

See, et muldonnis viibis ainult üks inimene, rõõmustas Zvjagintsevit. Teistes muldonnides, kus ta varem oli koos Malinnikoviga käinud, oli alati ikka palju rahvast olnud, võib-olla ei olnud just sellepärast ka mingist avameelsest jutuajamisest midagi välja tulnud. Kõigile tema küsimustele olid sõjamehed vaid sõnaahtralt ja määrustiku kohaselt vastanud.

Zvjagintsev sakutas magajat hiljukesi õlast. Too pomises midagi unisest peast ja heitis vastu tahtmist poolkasuka kõrvale. Vormipluusi kraele kinnitatud kolmnurkade järgi otsustades oli ta kas siis vanem või poliitjuhi asetäitja. Punatäht tema varrukal tuli nähtavale alles pisut hiljem, siis kui ta juba narilt maha hüppas.

«Tere hommikust, seltsimees poliitjuhi asetäitja,» lausus Zvjagintsev naljatamisi, ja nagu see esimesel tutvumisel kohane, nimetas seejärel oma nime ja ütles, kes ta on. Kuulnud, et tema ees on alampolkovnik ja veel rindestaabist, kahmas poliitjuhi asetäitja oma narile jäetud rihma ja asus seda siis vööle tõmbama. Zvjagintsev soovitas tal istuda ja istus ka ise nari servale.

«Kuidas te käsite end nimetada?» küsis Zvjagintsev endist viisi heatahtlikult naljatleval toonil, et vestluskaaslasele enesekogumiseks aega anda.

«Poliitjuhi asetäitja Stepanuškin, seltsimees alampolkovnik! Täidan roodu poliitjuhi kohuseid.» Sel Stepanuškinil oli kähedavõitu, otsekui külmavõetud hääl.

Zvjagintsev püüdis tahmalambi tuhmil valgusel teda lähemalt vaadata. Saatus oli teda mitte enam esimeses nooruses, umbes neljakümneaastase mehega kokku vii-

Magamise ajal sassiläinud heledad juuksed katsid
gu terve Stepanuškini lauba kinni.

Noh, mis siis ikka, eks kandke ette, kuidas teil siin
d on. Või tahate enne mu isikuttõendavat dokumenti
da?» küsis Zvjagintsev.

Vastus järgnes täiesti ootamatu:

«Seda pole vaja. Ma ju tunnen teid, seltsimees alampolkovnik. Ainult siis te olite alles major.»

«Või nii!» lausus Zvjagintsev eriliselt imestamata. «Kus me siis oleme kohtunud? Kas Kirovi tehases? Või hoopis veelgi varem, Luugal?»

«Oh ei,» vastas Stepanuškin pead vangutades. «Sõitsime teiega koos furgoonautos.»

«Furgoonautos?» küsis Zvjagintsev nõutult vastu. «Millises furgoonautos?»

«Selles, millega surnuid veeti. Piskarjovi kalmistule. Kas te siis ei mäleta? . . . Te matsite üht teenekat vanameest. Ja kapten sõitis veel teiega kaasa. Meie komandör Surovtsev. Ja veel oli seal üks tütarlaps . . .»

Zvjagintsevile oleks nagu korrapealt terve muldonn kaela varisenud. Tal oli isegi raske hingata. Ei, ta ei püüdnudki praegu Stepanuškini meenutada. Ta nägi enda ees seda tuba seal Moikal ja Veera pisaratest tulvil silmi. Seejärel kerkis ta silme ette kuuvalgusest üleujutatud kalmistu, kus ammonaaliga transeesid lõhati ja nendesse surnukehi laoti. Transeede kohal kõrgus aga tulp ja tulba küljes siit punase kirjaga: «Ärge leinake taga lahingus langenud sõjamehi! . . .»

Need tema nägemused lõpetas Stepanuškini kähedavõitu hääl: «Tähendab, ei mäleta?» küsis mees kahetsevalt. «Aga mulle jäite te küll meelde. Ja teate, mispärast? Me ju matsime siis väga väheseid kirstus. Kirste lihtsalt ei jätkunud.»

«Ma mäletan kõike,» lausus Zvjagintsev nagu läbi hammaste. «Teid oli kaks. Kaks sõjameest.»

«Just-just!» ütles Stepanuškin rõõmustades. «Mina ja Pavlovi Kolka!»

«Aga kus siis kapten Surovtsev nüüd on?» uudistas Zvjagintsev.

Kaasvestleja laiutas selle peale vaid käsi ja ütles:

«Mida ma ei tea, seltsimees alampolkovnik, seda ma ei tea. Kui linn kevadel puhtaks tehti, läks meie komando ümberformeerimisele. Kapten vist juhib kusagil pataljoni või polku. Väga asjalik mees!»

«Aga teie jälle sattusite siia?»

«Jah, kuhu mujale ma ikka satun? Ma olen ju ... Kas olete Ižorski pataljonist kuulnud? Me ... sakslastega lahinguid juba möödunud aasta augus... aga pärast seda sain väheke pihta. Killuga. Hosp... sattusin parasjagu matjate hulka. Aga matusekoma... muidugi siia. Siin on neid meie Ižorski mehi palju.»

«Kas olete teenistusega rahul?»

«Rahul olen siis, kui ma fašiste hakkan hauda panem... Ja niisama palju, kui ma isiklikult meie leningradla... maha olen matnud. Ma pean arvestust. Silm silma vastu.»

«Ja kas olete neid fašiste juba palju matnud?»

«Kas siin või? . . . Mitte ainsatki. Kindlustatud rajoonis tuleb ju paigal püsida! Muidugi, kui meie jalavägi teisele kaldale läks, siis me aitasime teda siitpoolt tulega. Aga mida meie mürsud seal tabasid, teab vaid vanajumal ise: olid need fritsud või mõni tühi koht. Aga mulle, seltsimees alampolkovnik, on nähtavat sihtmärki vaja.»

«Küllap saate ka sellise sihtmärgi,» tõotas Zvjagintsev.

«Oh, seltsimees alampolkovnik,» ütles Stepanuškin käega lüües. «Kui juba sügisel siit ei suudetud läbi murda, siis pole talvest mõtet rääkidagi! Eks katsu praegu sinna teisele kaldale jõuda, ja veel suurtükke ja raskekuulipildujaid sinna üles viia. Kas te nägite seda kallast?»

«Kallas nagu kallas ikka,» ütles Zvjagintsev. «On hullemaidki kaldaid rünnata tulnud . . .»

Zvjagintsev ei rääkinud tõtt. Selliseid kindlusemüüride taolisi kaldaid polnud ta iialgi rünnanud.

«Tähendab, teie arvates tuleme sellega toime?» küsis Stepanuškin kahtlevalt. «Või tuleb jällegi suveni oodata?»

«Suveni me ootama ei hakka,» väitis Zvjagintsev tõrksalt. «Ja sina, Stepanuškin, avad veel oma lahinguarve. Seda ma ütlen sulle küll täpselt.»

«Aga millal?!»

Niisugusele küsimusele Zvjagintsev vastata ei osanud ja seda ta ka Stepanuškinile avameelselt tunnistas:

«Millal see just toimub, seda ma täpselt ei tea öelda. Aga üht ma tean, pealetungile läheme kindlasti. Seniks jää hüvasti. Olen rõõmus, et kohtusime. Kas siin läheduses veel muldonne või blindaaže on?»

«Kuidas muidu, seltsimees alampolkovnik! Neid muldonne ei jõua siin üles lugeda. Kas lubate, et ma saadan teid? . . .»

VI

...ma seda ise teadmata võtsid operatsiooni «Iskra» ...valmistamisest osa kümned tuhanded inimesed. Ent ...da, millal ja kus see operatsioon toimub, teadis vaevalt ...kskümmend inimest.

Kõrvalt vaadates võis kummalisena näida, et blokaadist ...bimurdmise kohaks on kavandatud seesama neetud ...paik, kus analoogiliselt planeeritud operatsioonid juba ...kahel korral tulemusteta olid lõppenud. Mingeid lootusi ...vastast ootamatult rabada Leningradi rinde väejuhatusel ...ei paistnud siin olevat. Kuid otsustavaks eeltingimuseks oli asjaolu, et Leningradi ja Volhovi rinde vägesid lahutav vahemaa oli siin kõige kitsam.

On arusaadav, et kui väejuhatusel oleks olnud võimalusi rohkem jõude ja vahendeid löögirusikaks koguda, siis oleks läbimurde kohaks ka mõne teise suuna saanud valida. Kuid sellist võimalust polnud olemas.

Ei tohtinud ka 23. armeed Karjala maakitsuselt liigutada: see kaitses seal linna seda ohustavate Soome diviiside eest. Kaks armeed — 42. ja 55. — seisid silm silma vastu Lindemanni veel küllaltki tugeva grupeeringuga ning kaitsesid seal Leningradi lõunast ja kagust.

Läbimurdeoperatsioonist osa võtma ei saanud tuua ka Primorje operatiivgrupi vägesid, sest sel juhul oleks vastane sedamaid Oranienbaumi platsdarmi vallutanud.

Blokaadi läbimurdmisele ei saanud suunata ka lennuväe kõiki olemasolevaid jõudusid: hävituslendurid valvasid ju ööd ja päevad linna õhuruumi ja sõltuvalt aastaajast kaitsesid kord Laadoga jäätrassi, kord jälle sellesama Laadoga laevaliiklust.

Niisuguste olukordade kokkusattumise tingimustes tuli juhinduda mitte sõja kõrgemast matemaatikast ja isegi mitte algebrast, vaid elementaarsest aritmeetikast: blokaadirõngas tuli läbi murda seal, kus see kõige õhem oli, see tähendab, tuli läbi lõigata Schlüsselburgi—Sinjavino eend, too neetud saksa «Flaschenhals» ehk «pudelikael».

Kuid selle «pudelikaela» ligipääsmatus oli selge ka sakslastele, eriti just 18. armee ülemale Lindemannile. 15 kuuga rajas vastane siia päevast päeva kõikvõimalikke inseneri- ja tuletõkkeid. Iga rindekilomeetri kohta tuli siin vähemalt 10 suurtükki, 12 raske- ja 20 kergekuulipildujat ja ligi 7 automaati, mis olid valmis kõike elavat sõelapõhjaks tegema.

Siiani oli esinenud väga vähe juhuseid, k[illegible] lahingukord oleks olnud nii tihe nagu siin. Tavat[illegible] ühe Saksa jalaväediviisi kaitsejoon rinnetpidi [illegible] meetrit pikk. Sinjavino koridoris aga ei ületanud [illegible] iga diviisi rindelõik 10—12 kilomeetrit . . .

Ei olnud ka midagi imelikku selles, et selle tõkke [illegible] tamine juba kaks korda oli ebaõnnestunud. Kuid [illegible] oli olukord paremaks muutunud. Meie kaitsetööstuse to[illegible] mistase oli sedavõrd kasvanud, et Peakorter võis lõun[illegible] toimuvast laialdasest lahingutegevusest hoolimata era[illegible] dada Leningradile tunduval hulgal lahingutehnikat ja laskemoona. Väga ulatuslik suvine laevaliiklus Laadogal võimaldas kõike seda varustust sihtpunkti toimetada ja ühtlasi ka Leningradi rinde vägesid elavjõuga täiendada.

Oli veel üks lootustandev asjaolu: tohutu suure Saksa vägede grupeeringu sissepiiramine Stalingradi piirkonnas, mis oli ka põhjaliku murrangu eelkuulutajaks kogu sõja käigus. See sundiski Hitlerit Mansteini koos tema diviisidega Leningradi alt ära kutsuma. Kuigi need diviisid olid siin räsida saanud, ei olnud nad veel kaugeltki oma võitlusvõimet kaotanud. Kõigi nende asjaolude juures mõistsid Govorov ja Ždanov ja uue 67. armee juhataja kindral Duhhanov väga hästi, et kolmas blokaadirõngast läbimurdmise katse ikka ühes ja samas piirkonnas nõuab väga hoolikat ettevalmistust.

Ja siis raputasidki detsembrikuu teisel poolel jäist õhku suurtükkide kogupaugud ja ragisesid kuulipildujate ning automaatide valangud. Taevasse tõusis roheline rakett ja sõjamehed tormasid hurraahüüetega edasi, tolle kõrge jääseina poole . . .

See oli hirmus lahing. Ega siis kahurid tühilaengutega tulistanud. Ja kuulid, nagu alati, tõotasid surma. See lahing erines kõigist teistest lahingutest vaid selle poolest, et ründavate vägede ees — tranšeedes lumiste rinnatiste taga, ja isegi koidueelses hämus vaevumärgatava jäise müüri taga — ei olnudki vastast.

Ja need suurtükid, kuulipildujad ja automaadid ei sülitanud endast tuld välja mitte Neeval ega mitte Uritski all, vaid linna põhjaservas, see tähendab, sügavas tagalas, kui niisugust sõna üldse võis kasutada mõne paiga kohta blokeeritud Leningradis. Just siin «töötlesid» blokaadi läbi murdma määratud diviisid seda läbimurret, forsseerisid siin järvi ja ründasid jäätunud kaldaid . . .

[illegible] tinglik lahing, õigemini ehtsa lahingu peaproov, [illegible]mus peagi pärast seda, kui blokaadi läbimurde teostamiseks määratud diviiside komandörid selle Smolnõis kaartidel maha olid pidanud. Kaartidelt kanti tegevus üle paikkonda, kus enne seda inseneriväed polkovnik Bõtševski juhtimisel kõvasti tööd olid teinud. Nende kätega oligi see jäine kaldamüür püstitatud, tranšeed kaevatud, tankitõrjetõkked ja pikaajaliseks tulevahetuseks ettenähtud tulepesad imiteeritud. Kõik oli seal nii nagu tolles «pudelikaelas».

Meeste meeleolu oli ülev: 22. detsembril oli Ülemnõukogu Presiidium võtnud vastu seadluse medalite «Leningradi kaitse eest», «Odessa kaitse eest», «Sevastoopoli kaitse eest» ja «Stalingradi kaitse eest» asutamise kohta. Erilise tundega võtsid selle seadluse vastu need sõjamehed ja komandörid uuest 67. armeest, kellel seisis ees veel üks kangelastegu — blokaadist läbi murda.

Detsembri viimastel päevadel hakkasid läbimurdekatseks ettenähtud väed varjatult Neeva äärde koonduma . . .

Kuid ega vastanegi käsi rüpes hoidnud.

Ööl vastu 28. detsembrit kuulis ühes pataljonis viibiv Zvjagintsev jõe teiselt kaldalt arusaamatut müra, justkui oleksid seal mingid imelikult nuuksuvad masinad töötanud. Ta käskis pataljoni komandöril luurajad jääle saata. Niipea, kui nad olid jääle roomanud, avati nende pihta kohe tuli. Nähtavasti pidasid sakslased Neeval hoolikat valvet.

Oli kuuvalge öö, kuid isegi mitte pikksilma abil polnud selle arusaamatu müra põhjust võimalik kindlaks teha. Zvjagintsev ruttas auto juurde, mis teda Neevast umbes poolteise kilomeetri kaugusel ootas, ja sõitis Schlüsselburgi poole. Seal läks ta uuesti kaldale ja kuulis jällegi sedasama kummalist müra, mis ei sarnanenud ei mootorite undamisega ega tankiroomikute lõginaga.

Sõjameestelt, kes esimeses tranšees valves olid, sai Zvjagintsev teada, et sakslased olid kolistama hakanud hämaruse saabumisel.

«Tuleb komandopunkti sõita,» otsustas ta.

Sedamööda, kuidas jõest kaugeneti, hakkasid üha sagedamini hoopis teised hääled kostma. Nädal tagasi siia ilmunud sapöörid ehitasid komandopunkte, kaevasid tranšeesid, kuhu otse marsilt paigutati lahinguväeosad,

mis igal ööl autodega ja jalgsi sinna jõudsid. A[illegible] teist kilomeetrit ida pool rajati tohutu suurt bu[illegible] Leningradi rinde väliteenistuse valitsuse jaoks.

Vahel tundus Zvjagintsevile, et siia, Neeva äärde, [illegible] rinne ümber paigutatakse. Kõik ennustas tähtsate s[illegible] muste saabumist . . . Niiviisi mõteldes jõudiski Zvjagintsev kindlustatud rajooni komandopunkti.

Malinnikov magas. Öösiti vahetasid nad Zvjagintsevig[illegible] alati teineteist välja: kui too oli virge, heitis komandant magama, ja vastupidi, kui Zvjagintsev asemele heitis, tõusis Malinnikov ilmtingimata üles.

Praegu aga raputas Zvjagintsev komandanti õlast ja ütles erutatult: «Teisel kaldal on mingit müra kuulda.»

«Müra?» küsis Malinnikov unisest peast taipamatult vastu, kuid tõusis siis järsult istukile ja laskis jalad üle laudkoiku ääre rippu. «On need tankid või?»

«Ei, need ei ole tankid,» vastas Zvjagintsev veendunult. «Tankide müra eraldan ma saja teise müra hulgast. Siin on midagi kompressoritaolist mängus. Või mingid pumbad tööl. Ja terve kalda ulatuses. Ma sõitsin peaaegu ühest otsast teiseni välja.»

«Sõidame koos,» lausus Malinnikov resoluutselt, ise juba vildikuid jalga toppides. «Nooremleitnant!» hüüdis ta siis nii, et see ka muldonni eesmisel poolel kuulda oli. «Äratus! . . .»

Jah, see oli tõepoolest kummaliselt rütmikindel lirtsuv heli, mis kümnete pumpade tööd meenutas. Seda kuulasid nüüd kõik: sõdurid tranšeedes ja komandörid, kes oma muldonnidest samuti tranšeedesse olid tulnud . . .

«Luure välja!» hüüdis Malinnikov otsustavalt. «Vaja luure välja saata.»

«Juba saatsime,» vastas Zvjagintsev tasa. «Sakslased lõikasid sel tee ära ja tõmbasid siis tule peale. Muide,» ütles ta taevasse pilku heites, «nüüd on kuu kadunud . . .»

Neeva kohal hõljus koidueelne hämarus. Kell oli pool kuus. Koiduni oli jäänud vähemalt kaks tundi.

«Võib veel tolle vastaskaldani jõuda ja märkamatult sealt tagasi tulla,» järeldas Malinnikov. «Kapten Jefremov!» hüüdis ta siinsamas seisvale pataljonikomandörile. «Leidke kaks meest, ja kiiresti! Valmisseadmiseks kümme minutit, ülejäänud ülesande peale aga tund aega. Täpselt kolmkümmend minutit pärast jääle minekut peavad luurajad tagasi pöörduma. Ükskõik kuhu nad siis ka ei oleks jõudnud.»

[illegible]onikomandör tõstis käe oma läkiläki juurde ja [illegible]pimedusse.

[illegible]rajad jõudsid määratud ajaks kohale. Maskeerimis-[illegible] kapuutsid katsid neil peaaegu näogi kinni.

[illegible]Laki siis!» käsutas Malinnikov, ja hüpanud ühte [illegible]kraavi, suundus kalda poole. Zvjagintsev järgnes [illegible]le. Zvjagintsevi järel astusid hääletult luurajad. Selle [illegible]heliku lõpetas pataljonikomandör Jefremov.

Otse kaldal andis Malinnikov luurajatele ülesande:

«Kas kuulete, kuidas pumbatakse? Aga mida nad pumpavad? Seda ongi vaja teada saada. Kuid eluga ei tohi riskida. Enne valget tagasi tulla! Kas teil kell ikka on kummalgi kaasas?»

«Minul ei ole, seltsimees alampolkovnik,» vastas üks luurajatest, ja tema iseloomulikult kähiseva hääle järgi tundis Zvjagintsev ta nüüd ära.

«Oled see sina, Stepanuškin?»

«Mina ise, seltsimees alampolkovnik.»

«Sa peaksid agitatsiooniga tegelema, mitte luures käima.»

«Praegu sõnadega ei agiteeri, seltsimees alampolkovnik . . .»

«Noh, võta siis,» katkestas teda Malinnikov, ja võttis oma käelt kella. Eelnevalt heitis ta veel pilgu kella numbrilauale ja ütles: «Praegu on viis viiskümmend. Kell kuus kakskümmend pöörate tagasiteele. Vahemaad hoidke omavahel vähemalt viiskümmend meetrit. Mitte vähem . . .»

Mõne minuti jooksul oli näha, kuidas luurajad mööda jääd roomasid, justkui oleksid nad seal rinnuli ujunud. Seejärel nad kadusid, muutusid märkamatuks.

«Kapten,» ütles Malinnikov pataljonikomandöri poole pöördudes, «anna kõigile valvepostidele käsk neid vahetpidamata jälgida. Kui nad avastatakse, kata neid suurtüki- ja kuulipildujatulega. Kui nad tagasi jõuavad, kanna viivitamatult tulemustest mulle ette. Ma olen komandopunktis.»

Kell seitse kolmkümmend kandis pataljonikomandör Jefremov telefoni teel ette:

«Üks luuraja sattus meiepoolsest kaldast saja meetri kaugusel lahvandusse, nähtavasti oli mürsk seal jää purustanud. Ära ta ei uppunud, kuid sai läbimärjaks ja tuli tagasi. Teine luuraja roomas see-eest aga peaaegu

vasaku kaldani välja. Sinna olid sakslased jäänud raiunud. Jääaukudest lähevad üles kaldale voolikud, mööda pumbatakse vett, millega kõik Neeva poole kuvad teerajad üle ujutatakse.»

«Tänan,» ütles Malinnikov vastuseks. «Kõik on selge, seda tehakse meie pealetungi puhuks.»

«Just nii,» kinnitas ka pataljonikomandör ja lisas siis: «Aga teie kella, seltsimees alampolkovnik, saadan teile sidemehega kohe ära.»

«Pole vaja!» ütles Malinnikov. «Kuidas on selle luuraja nimi, kes tolle kaldani jõudis?... Stepanuškin? Las kell jääb temale. Ta on selle ära teeninud.»

Telefonitoru hargile pannud, pöördus komandant Zvjagintsevi poole, öeldes:

«Kas taipad, mis fritsud nüüd välja mõtlesid? Kallas on niigi järsk, aga nemad teevad sellest veel liumäe. Tuleb armee ülemusi hoiatada...»

...Armee staapi, mis kuus kilomeetrit kirde pool asus, sõitsid Malinnikov ja Zvjagintsev üheskoos.

Esimene mees, keda nad operatiivosakonna muldonni sisenedes nägid, oli major, keda selle osakonna ülema abiks nimetati. Malinnikov hakkaski nüüd temale ette kandma, mida vastaskaldal praegu tehakse.

«Kandke ette armeekomandörile,» lausus major.

Alles pärast seda märkasid Malinnikov ja Zvjagintsev, et maasse kinnitatud laua ääres istub, selg sissepääsu poole, veel üks mees õlgadele võetud poolkasukaga.

«Seltsimees armeejuhataja, lubage ette kanda!» ütles Malinnikov valjusti.

Kasukaga kaetud selg hakkas liikuma, kindral tõusis püsti. Zvjagintsev nägi nüüd esimest korda oma silmaga 67. armee juhatajat. Too oli lühikeseks lõigatud juustega, juba taandunud juustepiiriga, kõrge avara laubaga ja allapidi vajunud lõuaga keskealine mees, kes üsna range moega paistis olevat.

«Seltsimees armeejuhataja,» kordas Malinnikov nüüd juba tasem, «kannab ette kuueteistkümnenda kindlustatud rajooni komandant alampolkovnik...»

«Ma tunnen teid,» katkestas teda Duhhanov. «Asuge asja juurde.»

«Öösel oli meie esimeses tranšees vastase asupaigast müra kuulda. Väljasaadetud luure tegi kindlaks, et sakslased pumpavad Neevast vett ja valavad sellega üle idakalda nõlvad.»

...ises rindelõigus?» küsis Duhhanov.

...uret tehti Schlüsselburgist lõuna pool. Kuid töötavate mootorite müra arvestades kaetakse jääga kogu kalda kärestikest kuni Schlüsselburgini välja.»

«Aga kes teil kaasas on?» küsis Duhhanov nüüd pilku Zvjagintsevile libistades.

Zvjagintsev astus sammu lähemale ja kandis ise ette: «Rindestaabi kindlustatud rajoonide osakonna ülema abi alampolkovnik Zvjagintsev. Komandeeritud kuueteistkümnenda kindlustatud rajooni juurde.» Ta tahtis veel lisada: «Operatsiooni ajaks,» kuid jättis selle ütlemata.

«Niiviisi,» ütles Duhhanov ja küsis, sedapuhku juba Zvjagintsevi poole pöördudes: «Millise järelduse te sellest teete?»

See küsimus paistis Zvjagintsevile kummalisena: Malinnikovi ettekandest tulenes ju järeldus iseenesest. Sellegipoolest vastas ta:

«Arvan, seltsimees armeejuhataja, et meie vägede koondumine ei ole vastasel märkamata jäänud.»

«Aga kas teie, alampolkovnik, oletasite, et see o l e k s v õ i n u d,» kindral rõhutas just neid sõnu, «ka märkamatult toimuda?» Ja küsis siis vastust ootamata: «Seltsimehed komandörid, on see teile teada, et kuueteistkümnes kindlustatud rajoon minu operatiivalluvusse üle läheb?»

«Käskkirja pole me seni veel saanud,» vastas Zvjagintsev, «kuid kindlustatud rajoonide osakonna ülem polkovnik Moness juba orienteeris mind selles eelnevalt.»

«Käskkirja saate omal ajal,» lausus kindral kergelt kulmusid kergitades. «Aga nüüd näidake mulle õige, kus see teie komandopunkt asub.»

Malinnikov läks lauale laotatud suuremastaabilise kaardi juurde. Selle kaardi parempoolse lehe serval oli Ivanovskoje küla, vasakul serval aga Schlüsselburg.

«Näete siin, seltsimees armeejuhataja, otse Marjino vastas,» ütles kindlustatud rajooni komandant oma komandopunkti asukohta näidates.

«Kas selle ees asub 8. hüdroelektrijaam või?»

«Hoopiski mitte. Hüdroelektrijaam asub paremal. Nelja kilomeetri võrra paremal.»

«Paik on õnnestunult valitud,» märkis Duhhanov nagu endamisi. «Noh, mis siis ikka, aitäh teate eest, ja olete vabad.»

Malinnikov tõstis käe tervituseks läkitaki ja tegi pöörde väljapääsu suunas. Zvjagintsev aga [illegible] veel hetkeks: alles lõpuni tunnetamata soov valja[illegible] kuda midagi sellist, mis oleks kindlustatud rajoon[illegible] seisvas operatsioonis aktiivselt tegutsevaks väekoo[illegible]seks teinud, peatas teda. Kuid just samal hetkel üt[illegible] Duhhanov:

«Ka teie, alampolkovnik, olete vaba.»

Ja Zvjagintsevil jäigi see mõte välja ütlemata.

Auto oli siit viiesaja meetri kaugusele jäetud. Nad kõndisid sinnapoole ja imestasid ise sealjuures, kui palju vägesid juba siia oli koondatud. Igal pool puude vahel ja arvukate jäärakute nõlvadel võis näha uusi kollaseid poolkasukaid, kõikjal mustendas männiokstega kaetud tankide soomus. Iga viieteistkümne-kahekümne sammu järel kohtasid nad tulpasid külgelöödud laudnooltega, mille peale punase või rohelise värviga, vahel aga isegi keemilise pliiatsiga oli kirjutatud: «Ivanovi majapidamine», «Petrovi majapidamine».

Need nimed ei öelnud Zvjagintsevile midagi. Ühele viidale oli kirjutatud: «Simonjaki majapidamine», ja nooleviida terav ots osutas kusagile põhja poole. Kui nad veel sada sammu edasi läksid, jõudsid nad viidani «Sõjaväepood. 200 meetrit». Malinnikov elavnes.

«Näe,» ütles ta peatudes. «Isegi sõjaväepood on siia külla tulnud. Niikaua kui ma siin kandis olen olnud, ei ole ma veel iialgi varem selle varjugi näinud. Vahest astume sealt läbi?»

«Mul pole midagi vaja osta,» vastas Zvjagintsev tusaselt.

«Siis teeme nii,» ütles Malinnikov, «sina mine edasi auto poole, aga mina heidan siiski pilgu poemeeste juurde. Võib-olla ostan endale sealt kella. Oma kella andsin ma ju ära.»

Zvjagintsev läks üksi edasi. Aeg-ajalt kohtas ta teel sõdureid ja komandöre. Zvjagintsevi poolkasuka krae oli lahti ja vastutulijad, kes alampolkovniku eraldusmärke silmasid, tervitasid teda rutakalt.

Kui Zvjagintsev autost vaid kümne-kahekümne meetri kaugusel oli, ilmus metsast sõdur, kirves käes. Mees võttis kirve paremast käest vasakusse ja tervitas samuti Zvjagintsevit.

[illegible]gintsev libistas ükskõikse pilgu üle sõduri näo ja [illegible]das siis äkitselt. Selle pikka kasvu ja kõhetuvõitu [illegible]mehe nägu paistis talle tuttav olevat.

[illegible]id jõudsid kohakuti ja oleksid hetk hiljem kumbki [illegible]da vastassuunas edasi läinud. Kuid viimasel hetkel hüüd[illegible] Zvjagintsev vastutulijale:

«Seltsimees reamees!»

VII

Tookord, neljakümne esimese aasta talvel, oli Anatoli Valitski õigesti arvestanud, et kui ta Karjala maakitsusele tagasi jõuab, ta oma pataljoni sealt enam eest ei leia.

Leningradi komandantuuris, kuhu Anatoli ilmus, näitas ta ette oma puhkusetõendi, millele Vasnetsovi hoogsa käekirjaga resolutsioon oli pandud. Ja valvekomandant, kes mingil muul juhul poleks hetkekski mõtlema jäänud, kuhu seda oma väeosast mahajäänud sõdurit saata — oli ju Leningradis küllalt väeosi, nende hulgas ka inseneriväeosi —, ei otsustanud seekord otsekohe, sest teda muutis valvsaks asjaolu, et selle reamees Valitski saatus on mingil moel seotud rinde Sõjanõukogu liikme Vasnetsoviga.

Komandant hakkas tasapisi nende suhteid välja selgitama. Anatoli vastas tema küsimustele lühidalt, püüdes rõhutada, et ta selle nii kõrge tutvusega põrmugi ei hoople. Ometi teatas ta, et ta on tuntud arhitekti poeg, kellega Vasnetsov ammust aega sõber on. Kuid lisas muide samas, et ta mingil juhul seda tutvust kasutada ei soovi ja peab ebaausaks ükskõik milliste privileegide saamist ajal, mil tema kodulinn blokaadivaevusi üle elab.

Anatoli teatas seda niivõrd veendunud toonil, et vanemleitnandil tema siiruse suhtes kahtluse varjugi ei tekkinud. Tärganud sümpaatiast Anatoli vastu tegi ta temale ettepaneku komandantuuri teenistusse jääda. Ent Anatoli lükkas küll lugupidavalt, kuid kindlalt selle ettepaneku tagasi.

Anatoli ei tahtnud tõepoolest Leningradi jääda. Mitte sellepärast, et linnas nälg ja külm valitses: seal oli siiski ohutum kui väeosas. Põhjus seisnes hoopis muus: Anatoli kartis nüüd juba Leningradi ennast. Iga kord, kui ta sõllesse talle võõraks muutunud linna sattus, varitsesid teda siin ebameeldivused ja õnnetused. Vahel olid

need ebameeldivused tühised, kuid solvavad selga saadud võmm, kui teda spiooniks peeti. Sel võinud ka veel ära unustada. Kuid lahkhelisid ja isaga Anatoli küll unustada ei saanud. Isasse sur nagu aru kaotanud vanamehesse, ilma mingi tigedu põlastava kaastundega. Veerat ta nüüd lihtsalt vihkas

Vaistlikult taipas Anatoli, et Veera on tema olemuse aimanud ära selle kõige nõrgema koha, mille olemasolu ta ise eitas isegi siis, kui ta oma mõtetega omaette jäi. Tunnistada, et niisugune nõrk koht tõepoolest olemas on, tähendaks, et tema, Anatoli, peaks veel palju muudki tunnistama: seda, et ta oleks tulistanud Kravtsovi isegi siis, kui ta temalt endalt selleks käsku poleks saanud, oleks nagunii tulistanud, et aga oma elu sellega päästa; ja seda, et ta ka Veera jättis sakslaste kätte ikka jälle oma elu päästmiseks . . .

. . . Ta sai suunamise inseneri-ehitusväeossa, mis linna kaguserval paiknes. Anatoli osutus võimekaks ehitajaks ja projekteeris kord vabal ajal üsna mugava blindaaži oma väeosa komandöri jaoks, võites sellega otsekohe majori poolehoiu, ja sattus väga kiiresti siin samasugusesse mitteametlikult privilegeeritud olukorda nagu Karjala maakitsuselgi.

Tõtt-öelda etendas siin peale Anatoli abivalmiduse ja ehitusalaste võimete veel üks tingimus oma osa. Ühel pakaselisel talveõhtul kutsus major ta enda juurde ja küsis temalt, kas tal akadeemik Valitskiga mingit seost on. Siiani oli see sugulus Anatolile vaid kasuks tulnud, kuigi talle oli väga hästi selgeks saanud, et sõjaväes eriti ei armastata, kui keegi «ülespoole trügib», ja sellepärast vastaski ta väga tagasihoidlikult, kuidagi nagu vastu tahtmist, et akadeemik on tema sugulane. Sugulusastet ta täpsustama ei hakanud.

«Küll ikka pidas see sinu sugulane neil päevil võimsa kõne!» hüüdis major vaimustatult, sealjuures reproduktori musta värvi taldriku poole viibates. «Ta nagu ei olekski keelega, vaid hoopis südamega rääkinud.»

Anatoli tegi näo, et ta ei taipa, millest major räägib, kuigi mõistis kõike väga hästi, sest oli isa esinemist raadios ise kuulnud. Anatoli õnneks ei viibinud komandandirühma blindaažis neil minutitel kedagi peale tema. Muidu oleksid juba seal alanud küsimused, et kes see akadeemik sulle on, kas sugulane või lihtsalt keegi samanimeline.

Alguses, kui diktor Valitski nime ütles, valdas Anatolit

ikustunne: olgu kuidas on, aga kannab ju temagi nime! Hetk hiljem aga tekkis kahtlus: mida arukat see abitu, vaevaliselt liikuv ja arulagedaks jäänud inimees öelda? «Ja kes teda üldse raadiosse kutsus?» ütles Anatoli nõutult. Tema kujutluses oli isa alati end kaugel sellest, milleks raadio ja ajalehed üles kutsud.

Anatoli mõtles, et see kõne tuleb kas nutuselt sentimentaalne, või kui isa on nõustunud kellegi poolt valmiskirjutatud teksti maha lugema, siis vastupidi, õõnsalt ülespuhutud. Kuid juba esimestest lausetest alates sai selgeks, et isa võõra spikri pealt maha ei loe. Anatoli isegi võpatas, kui ta isa vihast üleskutset kuulis.

«. . . Ja ärge uskuge neid, kes teile ütlevad, et vale võib kas või üürikeseks ajakski võita! Te ajage see inimene endast eemale, ükskõik kui lähedane ta teile varem ka ei olnud . . .»

Anatolile viirastus, nagu näitaks isa näpuga temale, ja ta vaatas hirmunult enda ümber ringi. Komandandirühma blindaaž oli endist viisi tühi. Mitte keegi ei seganud teda isa kõnet lõpuni kuulamast.

«. . . Kes see akadeemik sulle siis on?» küsis major.

«Isa,» vastas Anatoli ükskõiksel häälel.

«Ole lahke!» tähendas major selle peale üsnagi rahulolevalt ja jätkas osavõtlikult: «Küllap sa pole enam ammugi isa näinud? Võin sind üheks päevaks ära lasta.»

Anatoli pidi juba äärepealt karjatama: «Ei-ei, pole vaja!», kuid suutis end veel õigel ajal vaos hoida ja vastas väärikalt, et ei pea võimalikuks niisugust luba kasutada ajal, mil kümnetel tuhandetel teistel sõduritel sellist võimalust ei ole. Ja juba täiesti oma tavalisse ossa sisse elades hakkas ta arutlema, et isa arvatavasti ei rõõmustaks niivõrd nende kohtumise üle, kuivõrd just kurvastaks poja mõistmatusest oma seltsimeeste suhtes.

«Su isa on väga õiglane inimene ja ta on sind õigesti kasvatanud,» järeldas major.

Anatolil tuli kõvasti tööd teha ajal, kui Ust-Tosno operatsiooni ette valmistati. Ta kaevas koos teiste oma väeosa sõduritega tranšeesid ja ühenduskraave. Ainult et teised ei nurisenud oma saatuse üle, aga tema väljendas kõigile oma rahulolematust, et ta ei saa võtta osa pealetungist, mis algab nendelt positsioonidelt . . .

Neljakümne teise aasta oktoobris sattus [illegible] endalegi ootamatult uuestiformeeritud 67. [illegible] diviisi koosseisu. Tõsi küll, ainult komandandirühm selle diviisi staapi teenindas.

Neevast kümne kilomeetri kaugusel metsarajal Zv[illegible]gintsevit kohates tundis Anatoli ta kohe esimesest pilgu[illegible] ära, kuid teeskles, et ei tunne. Kiirendas siis ettekav[illegible] setult sammu ja hoidis kätt serviti oma läkiläki ees.

Kui nad vastastikku teineteisest möödusid, ohkas Ana[illegible]toli kergendatult. Ta oli sellel kohtumisel samuti intu[illegible]tiivselt võpatanud nagu Zvjagintsev, kuigi erineval põh[illegible]jusel. See kohtumine meenutas Anatolile kõike seda, mida ta nii väga tahtis unustada. Igaveseks unustada! Just Zvjagintsev oli esimene nõukogude komandör, kes talle tookord, sakslaste juurest tagasi tulles pärast kõike seda, mis seal Klepikis juhtus, teele sattus.

«Läks ometi mööda!» otsustas Anatoli, kes oli juba lõplikult veendunud, et Zvjagintsev teda praegu ära ei tundnud. Kuid just samal hetkel kõlas järsk ja käskiv hüüd:

«Seltsimees reamees!»

Anatoli aeglustas sammu, vaevaliselt kaaludes, kuidas nüüd käituda. Kas ta peaks tegema näo, et ei kuulnudki seda hüüdu, mis ilmselt temale oli määratud? Ei, pole võimalik. Ta pöördus ümber ja tõstis jällegi käe mütsi juurde alampolkovniku ees, kes temast mõne meetri kaugusel seisis.

«Valitski?!» ütles Zvjagintsev, kas siis küsivalt või kinnitavalt.

«Mina, seltsimees alampolkovnik,» vastas Anatoli liialt valjusti. Oma käitumisjoone määras ta ära kõige viimasel hetkel: tuleb rangelt määrustikust kinni pidada. Ja ei mingeid liigseid sõnu. Mitte mingeid mälestusi. Vastata ainult «jaa», «ei», «kuulen» . . .

«Me oleme ju tuttavad!» lausus Zvjagintsev, Anatoli võõrdumuse üle imestades. «Minu nimi on Zvjagintsev.»

«Just nii, seltsimees alampolkovnik . . .»

Nüüd sattus segadusse juba Zvjagintsev: ta ei teadnud, millest selle noormehega rääkida ja miks ta tema üldse peatas. Anatoli aimas Zvjagintsevi nõutust. Anatoli ju ei teadnud, kas Zvjagintsev on Veeraga kokku saanud ja kas Veera on talle jutustanud sellest, mis nende vahel talvel juhtus. Sellegipoolest otsustas ta, et teise nõutust tuleb ära kasutada, tuleb püüda seda ebameeldivat koh-

[illegible]lahendada ja kiiremini ära minna. Kuid ära minna [illegible]niiviisi, et sellega mingeid kahtlusi ei ärata.

[illegible]gintsevi südames oli ähmane lootus: «Võib-olla [illegible] see inimene midagi Veerast?» Ometi küsis ta temalt [illegible]pis muud:

«Miks te . . . siin kirvega olete?»

«Poisid palusid pisut puid teha. Ahju jaoks,» vastas [illegible]atoli reipalt.

«Kus te teenite?» küsis Zvjagintsev jällegi, mõttes [illegible]nda peale pahandades, et ta ebavajalikke küsimusi [illegible]esitab.

«Staabi juures,» vastas Valitski, ja ta nägu omandas jällegi võõrdunud ja kinnise ilme. Ta andis ilmselt mõista, et ta pole kohustatud ja isegi mitte õigustatud teda peatanud komandörile tema ametikohta teadmata andmeid andma . . .

«Või nii . . .» jätkas Zvjagintsev Anatolile otsa vaatamata kuidagi kohmetult. «Ma tahtsin teilt küsida . . . ega te . . . pole Koroljovat hiljuti kohanud?»

«Väga ammu, seltsimees alampolkovnik,» vastas Anatoli Zvjagintsevi temast ülelibisevat pilku püüdes. Ja lisas siis juba ilmse väljakutsega: «On ju sõda. Kas siis praegu on selleks aega? . . . Ma ei ole oma isagi möödunud talvest saadik näinud!»

«Teie isa on hukkunud, suri nälga,» pidi Zvjagintsev juba ütlema. Kuid ta vaikis, tundes nüüd veelgi suuremat põlgust selle mehe vastu. See, et Anatoli, keda Veera kunagi armastas, Veera saatuse vastu üldsegi huvi ei tunne, ja see, et ta nähtavasti ka oma isa saatuse vastu ükskõikne on, kuna ta siiamaani isegi isa surmast ei tea, ei saanud Zvjagintsevis midagi peale vastikuse ja tigeduse äratada.

Ta püüdis neid tundeid alla suruda, sest arvas, et küllap ta pole Anatoli suhtes õiglane. Kümned tuhanded sõjamehed ei tea praegu oma sugulastest ja lähedastest inimestest midagi!

«Vabandage,» ütles Zvjagintsev nüüd hoopiski ebasõjaväelaslikult. «Ma lihtsalt mõtlesin, et . . .»

Ta ei jõudnud veel lõpetadagi, mida ta just oli mõtelnud. Just samal hetkel kõlas Malinnikovi hääl:

«Aga mina otsin sind auto juurest . . . Pagana pihta, kella küll sellest sõjaväepoest osta ei saa! Võtsin aluskraesid. Sinu jaoks kah . . .»

Anatoli ei jätnud seda juhust kasutamata.

«Kas lubate minna, seltsimees [illegible]
dus ta Zvjagintsevi poole.
«Ja-jah. Minge pealegi,» ütles Zvjagintsev [illegible]
tuseks.
Anatoli tegi täpse pöörde ja kadus metsa, ise k[illegible]
kirvega vehkides.
«Kes see oli?» küsis Malinnikov Anatolile järele v[illegible]
dates.
«Niisama . . . üks tuttav.»
«Kas teenisite koos?»
«Ei,» vastas Zvjagintsev pead vangutades. «Koos me teeninud ei ole . . .»

VIII

Kindral Žukov jõudis väeosadest alles südaööl Voroneži rinde staapi tagasi. Talle kanti ette, et Stalin oli helistanud ja helistab kella kahe ajal uuesti.

Kõrgemale Ülemjuhatajale raporti valmistamiseks oli kõigest kakskümmend minutit jäänud. Tegelikult aga helises otseühendustelefon juba üheksateistkümne minuti pärast, see tähendab üks minut enne kahte.

«Ma ühendan teid seltsimees Staliniga,» kostis telefonis Poskrebõševi mahlakas bassihääl.

Hetk hiljem jõudis Žukovi kuuldeni juba teine, talle nii tuttav hääl:

«Tervist, seltsimees Žukov. On tekkinud selline arvamus, et teil tuleks Volhovi rindele sõita.»

Seda öelnud, jäi Stalin vait, võimaldades kaasvestlejal kuuldu üle järele mõtelda. See paus oli tõepoolest vajalik: Žukovi mõtted ei olnud praegu sugugi Leningradi juures, vaid Lõuna-Venemaal — seal, Stalingradi piirkonnas, kus kindralooberst Pauluse 6. Saksa armee Nõukogude vägede poolt ümberpiiratuna surmaheitlust pidas.

. . . Hitler nõudis Pauluselt, et see iga hinna eest vastupanu jätkaks. Ta püüdis kindrali meeleolu tõsta ja saatis talle ühe telegrammi teise järel diviiside ja korpuste kohta, mis pidid liikuma ümberpiiratutele appi. Saabub päev ja füürer ülendab Pauluse feldmarssaliks, kuid saatuse iroonia kiuste üksnes selleks, et ta end just selles auastmes vangi saaks anda. Esialgu aga teine feldmarssal, Manstein (kes samuti saatuse iroonia kiuste sai oma kõrge autasu sümbolina kätte marssalisaua just pärast

[illegible]lasaamist Leningradi all), proovis tõepoolest Nõu[illegible] vägede piiramisrõngasse mõra lüüa. Ent tulemus-

[illegible]id Punaarmee ülesanded lõunas ei piirdunud üksnes [illegible]a vägede purustamisega Stalingradi all. Neljakümne [illegible] aasta detsembri lõpus tehti intensiivset ettevalmis[illegible]tööd vastase teise võimsa grupeeringu — Ostrogožski—Rossoši grupeeringu ümberpiiramiseks ja hävitamiseks.

Selle operatsiooni pidid läbi viima kahe rinde — Voroneži ja Edelarinde vägede juhatajad. Nende tegevuse koordineerimine oli aga tehtud ülesandeks Kõrgema Ülemjuhataja asetäitjale armeekindral Žukovile.

Nüüd aga sai ta ootamatult käsu siit kaugel asuvale Volhovi rindele sõita. Stalini maneeriga, ilma igasuguste sissejuhatavate sõnadeta oma otsus teatavaks teha, oli Žukov juba harjunud. Ja siiski viis see, mida ta Kõrgemalt Ülemjuhatajalt nüüd kuulis, teda hetkeks segadusse. Kusagile Žukovi ajusoppi oli veel jäänud kõlama lause, millega ta kavatses alustada oma raportit Stalinile Ostrogožski—Rossoši operatsiooni ettevalmistamise käigu kohta.

«. . . Ilmtingimata on vaja kohapeal veenduda,» hakkas Stalin uuesti rääkima, «kas ikka on kõik tehtud selleks, et Piiter sedapuhku lõpuks ometi blokaadist pääseks.»

Seejärel jäi Stalin uuesti vait, justkui oodates, mida Žukov ütleb.

Taolistel puhkudel olid selgitused Stalini ja Peakorteri esindajate vahel äärmiselt lakoonilised, piirdudes «ja-jah» ja «ei-eiga». Kas siis nõusoleku või vastuvaidlemise märgiks.

Vastuvaidlemist ei järgnenud. Žukov küsis vaid: «Aga kuidas siis siinse operatsiooni ettevalmistusega jääb?»

«Mida teie soovitate?» küsis Stalin omakorda, toonitades just sõna «teie», millega ta rõhutas, et on Žukovi nõuannet valmis ära kuulama.

«Minu arvates on Vassilevski kõigega kursis. Tema suudab teistest paremini selle operatsiooni lõpule viia. Stalingradi piirkonnas tuleb jälle Voronov sellega toime.»

«Olen nõus,» vastas Stalin. Ja vastupidi oma tavalistele harjumustele selle teema juurde mitte enam tagasi pöörduda, jätkas ta kõnelust: «Piiterisse sõidab Peakorteri esindajana Vorošilov. Aga . . .» Stalin otsekui takerdus pisut, et mingeid täpsemaid sõnu otsida, kuid nähtavasti neid sõnu siiski leidmata ütles kuidagi ebamääraselt:

«. . . meie arvates on teil siiski ilmingunud [illegible] rindele sõita. Kas te saite minust aru?»

«Jah sain,» kinnitas Žukov.

«Ootame teid Moskvas,» lausus Stalin, ja seejärel [illegible] telefonis klõpsatus.

Igal pool, kuhu Kõrgem Ülemjuhataja Žukovi saat[illegible] kaasnes temaga edu. Endast mõista ei seisnud asi üksn[illegible] Žukovis. Sündmused, milles ta juhtivat osa etendas, ol[illegible] paljudest objektiivsetest asjaoludest tingitud — küll sõja[illegible] listest, poliitilistest, majanduslikest ja puhtpsühholoogi[illegible] listest. Kuid juhatas neid vägesid, mis vaenlase puruks lõid, ju Žukov, ja ajalugu on õigusega paljud Punaarmee suured võidud Saksa fašistlike vallutajate üle just tema nimega sidunud.

Žukovi nimi oli Suure Isamaasõja ja kogu Teise maailmasõja väejuhtide nimede hulgas üks esimesi.

Ainult Leningradi all ei õnnestunud tal neljakümne esimesel aastal otsustavat edu saavutada. Muide, juba mõiste «edu» ise oli tol sõjaetapil üsna suhteline. See, et von Leebi poolt septembris alustatud üldrünnak Leningradile läbi kukkus, seda võeti kindlasti eduna ja sellega oli jällegi Žukovi nimi tihedasti seotud. Kuid vaenlast siis puruks ei löödud, isegi ei aetud Leningradi lähistelt minema. Blokaad jäi läbi murdmata ja sellega oli Leningrad määratud õudseid ohvreid tooma.

Žukov ei unustanud seda mitte kunagi.

Vaevalt küll võis ta ennast süüdistada, et ta siis midagi tegemata jättis või valesti tegi. Ilmselt poleks olnud võimalik nende kolme nädala jooksul, millisel ajavahemikul Žukov Leningradi rinnet juhatas, Leningradi jaoks üldse midagi rohkemat teha.

Ja ikkagi . . .

Kui Stalin käskis tal Volhovi rindele sõita, et seal operatsioonile «Iskra» edu tagada, mõtles Žukov küllap vist sellele, mis ta Leningradile võlgu oli jäänud.

Tavaliselt kasutas Žukov ühelt rindelt teisele sõitmiseks kas siis lennukit või autot. Volhovi rindele sõitis ta esimest korda sõja vältel hoopis rongiga. Ühendus Malaja Višeraga, kus Volhovi rinde staap siis asus, oli raudteed kaudu kõige kindlam ja kõige kiirem.

Teel Žukov magas ja tundis läbi une, kuidas rong sõitu aeglustas. Istukile tõustes küünitas ta käe akna poole ja sikutas tihedat maskeerimiskardinat, mis kolksudes üles

[illegible]s. Akna taga valitses pilkane pimedus. Žukov võttis [illegible]ll oma käekella. Fosfornumbrilaual näitasid osutid, et [illegible]on kolmveerand kaks.

[illegible]kov laskis kardina uuesti alla, vajutas helesinise [illegible]mbi põlema ja hakkas kiiruga riietuma.

[illegible]ui rong peatus, kinnitas ta juba rihma vööle.

[illegible]upeeuksele koputati hiljukesi. «Jah,» vastas Žukov.

[illegible]ks liikus kergelt kõrvale. Lävel seisis rohelises peke[illegible] mees. «Tervist, seltsimees armeekindral!» ütles too [illegible]upaklikult. «Õnnitlen kordaläinud kohalejõudmise puhul. [illegible]ik on juba koos. Ja ootavad teid.»

«Kes siis siia kokku on tulnud?» küsis Žukov varnast [illegible]oma papaahat võttes.

«Seltsimehed Vorošilov ja Ždanov saabusid Leningradist. Seltsimehed Meretskov ja Fedjuninski on siin. Ühesõnaga, kogu väejuhatus.»

«Noh, juhatage mind siis sinna,» käskis Žukov ja hakkas mööda kitsast vahekäiku väljapääsu poole astuma.

. . . Üksik salongvagun seisis lumiste rööbastega umbteel. Vaguni külge oli kinnitatud platvorm, mille peal kaks õhutõrjekahurit kõrgusid. Mitu männiokstega maskeeritud autot seisid vagunist saja meetri kaugusel metsatukas. Piki vagunit kõndisid kummalgi küljel vagunit patrulleerivad automaaturid.

Žukovi ilmumisel jäid nad nagu käsu peale seisma ja võtsid oma automaadid valveasendisse. Žukov vastas sellele vaikivale tervitusele kiire käeviipega, ja haaranud kiiri vagunitrepi käsipuust, läks tamburile viivatest astmetest ühe hooga üles.

Seejärel astus ta viivitamatult salongvagunisse. Seal olid pikale lauale kaardid laotatud ja melhiorist alustes täis teeklaasid asetatud. Kõik, kes laua ääres istusid, tõusid püsti. Vorošilov ja Ždanov astusid Žukovile vastu.

Žukov vaatas vilksamisi laua äärde jäänutele — Volhovi rinde juhatajale Meretskovile, tema asetäitjale Fedjuninskile, Sõjanõukogu liikmele Mehlisele, staabiülemale Šarohhinile, rinde suurtükiväe juhatajale Degtjarjovile, 2. löögiarmee juhatajale Romanovskile — ja viis siis pilgu temale lähenevatele Vorošilovile ja Ždanovile. Vorošilovi kätt surudes hoidis ta seda viivuks oma peos ja ütles talle tasa: «Noh, näete nüüd, Kliment Jefremovitš, et Leningrad on meid jällegi kokku toonud.»

Seejärel teretas ta Ždanovit.

Nad vaatasid vaikides [illegible]
gud ütlesid palju rohkem kui ükskõik mi[illegible]

Seejärel pöördus Žukov kõigi ülejäänute [illegible] lausus: «Tervist, seltsimehed! Palun istet võtta.»

Kui kõik olid kohad sisse võtnud, ütles Voro[illegible] Žukovile:

«Üsna hiljuti helistas seltsimees Stalin. Hoiatas mi[illegible] et te kella kaheks siia jõuate. Käskis kõigil selleks ajak[illegible] kokku tulla, et saaks kohe asja juurde asuda. Praegu,[illegible] lisas ta vormipluusi varrukat üles lükates ja kella vaada[illegible] tes, «on kell üheksa minutit kaks läbi. Tähendab, esialgu[illegible] läheb kõik plaani kohaselt. Hakka sina, Georgi Konstan[illegible] tinovitš, nüüd nõupidamist jätkama, sest meie seltsimees Ždanoviga peame varsti Leningradi tagasi minema.»

«Alustame siis pealegi,» teatas Žukov tugitooli seljatoele naaldudes. «Kirill Afanasjevitš, kanna ette.»

Meretskov tõusis püsti. Tema täidlasel kortsudeta näol oli murelik ilme.

«Operatsiooni «Iskra» ülesandeks on . . .» alustas ta, kuid Žukov katkestas teda kohe, öeldes:

«Operatsiooni ülesanne on kõigile siinviibijaile teada, aga aeg, nagu ütlevad meie liitlased, on raha.» Üle ta huulte libises irooniline muie. «Võib-olla nad sellepärast ei kiirustagi . . . Alusta nüüd, Kirill Afanasjevitš, otse operatsiooni plaanist peale. Andke õige mulle kaart siia!»

Mitu kätt nihutas üheaegselt kaarti Žukovi poole.

«Volhovi rinde poolsest küljest teeb läbimurde teine löögiarmee,» hakkas Meretskov jällegi rääkima.

«Selle koosseis?» küsis Žukov kaardi kohale kummardudes.

«Kolmteist diviisi ja kuus tankibrigaadi, seltsimees armeekindral.»

«Aga löögi suund?»

«Läbimurre teostatakse Lipki—Gaitolovo lõigus, pealöök Sinjavinole, järgnevalt . . .»

«Oota nüüd, Kirill Afanasjevitš, mis «Lipki-Podlipki» seal veel on? . . . Seda neetud Sinjavinot ma tean, aga seda . . .» Žukov libistas pilgu üle kaardi, ja leidnud sealt vajaliku paiga, ütles: «Näen juba. Edasi.»

«. . . järgnevalt tullakse välja joonele Töölisasula number üks — Töölisasula number viis . . .»

«Niiviisi . . . tähendab, lõunas on Stalingrad, aga põhjas see . . . kuidas ta nüüd oligi . . . Töölisasula number üks,» lausus Žukov tusaseks muutudes ja nagu endamisi.

[illegible] see blokaadirõnga võti ongi maetud, Georgi [illegible]tinovitš,» ütles Vorošilov tasakesi.

[illegible]kov tõstis pea ja tähendas:

[illegible]ean, Kliment Jefremovitš. Tean ja mäletan, et me ei [illegible]nud omal ajal seda neetud rõngast läbi murda . . .»

Žukov lausus seda temale nii mitteomase häälega, mil[illegible] enesesüüdistus kostis, et kõik imestunult pilke vahe[illegible]ead. Kuid kohe selle järel kõlas Žukovi hääl jällegi [illegible]metalselt, kui ta ütles:

«Kindral Fedjuninski! Kas te mäletate, mille eest te [illegible]aklikult vastutate? . . .»

Fedjuninskile oli Leningradi alla tagasipöördumine [illegible]amuti olnud täielikuks ootamatuseks. Juba oktoobris oli Läänerinde juhataja helistanud 5. armeesse, mida Fedjuninski pärast Leningradi rindel teenimist juhatas, ja öelnud, et on saadud käsk teda Peakorteri korraldusse komandeerida. Fedjuninski ilmus otse Žukovi juurde.

«Kuhu sa, pagan, tikud?» küsis too mornilt.

«Tulin rindejuhataja juurde hüvasti jätma,» vastas Fedjuninski mõnevõrra kohmetult.

«Leidis aja külaskäimiseks,» torises Žukov ikka endist viisi tusaselt, kuid naeratas siis, ulatas Fedjuninskile üle laua käe ja ütles: «Tere, Ivan Ivanovitš, rõõm sind näha. Ega sa Leningradi pole unustanud? Nii et mine nüüd Volhovi rindele. Meretskovile asetäitjaks. On selge?»

«Millise ülesandega?» küsis Fedjuninski.

«Ülesande saad teada kohapeal. Ole meheks . . .»

Sellest ajast saadik ei olnud Fedjuninski Žukovit näinud. Ja nüüd siis, nähtavasti, meenutaski Žukov seda oktoobris toimunud kõnelust.

«Ma küsin, kas sa oma ülesannet nüüd tead?» kordas Žukov.

«Just nii,» vastas Fedjuninski. «Blokaadist läbimurdel vastutan mina otseselt just rinde parema tiiva eest.»

«Näed siis,» ütles Žukov muigamisi, «oled kohe Peakorteri direktiivi pähe õppinud. Aga küsisid minult: «Mis ülesandega? . . .»» Ja tegi siis äkki ettepaneku: «Lubage sellega esialgu lõpetadagi. Kaart on kaart. Tahan operatsiooni ettevalmistamisega kohapeal tutvuda. Sõidan väeosadesse. Kindralid Fedjuninski ja Romanovski sõidavad minuga kaasa. Õhtul tuleme uuesti kokku. Ütleme,» lausus ta seejärel kella vaadates, «kakskümmend null-null. Aga nüüd jätke Kliment Jefremovitši ja Andrei Alek-

sandrovitšiga hüvasti, nad kiirus[illegible] on aga vaja kolmekesi veel nõu pidada [illegible]»

...Mitte keegi ei tea, millest seal räägi[illegible] kolm meest omavahele jäid. Grigori Romanovi[illegible] rov — toosama rohelises pekešis mees, kes Žukovi[illegible] tas oli — kuulis, kui ta Ždanovile ja Vorošilovile [illegible] kandma tuli, et nende lennuk ja seda saatvad hävit[illegible] on lennuks valmis, tamburilt vaid jutuajamise lõppu.

«...Noh, seltsimehed, soovin edu,» ütles Žukov. «Soovin seda kogu südamest. Kuigi me tookord sakslast linna ei lasknud, me siiski temaga toime ei tulnud. Jäime kolmekesi von Leebi ees võlglasteks. Mis siis ikka, eks nüüd tule Küchleril see võlg meie käest vastu võtta.»

«Meie ei jäänud võlglasteks mitte Küchleri ees,» väitis Ždanov, «vaid leningradlaste ees. Ja kogu meie rahva ees. Aga heade soovide eest aitäh. Ma olen veendunud, et me Leningradis kohtume.»

«Meie esimene kohtumine ei pea aset leidma seal, Andrei Aleksandrovitš,» kostis nüüd Vorošilovi hääl, «mitte seal. Vaid otse tollessamas töölisasulas! ...»

Hääled vaikisid. Polkovnik Ketlerov, kes oli tamburil oodanud, taipas, et nad seal hüvasti jätavad, ja avas nüüd juba julgesti salongvaguni ukse.

IX

11. jaanuari õhtul kõlas Neeva kindlustatud rajooni komandopunktis telefonihelin. Malinnikov läks aparaadi juurde. 67. armee staabiülem polkovnik Savtšenko andis edasi armeejuhataja käsu: täna kell 20.00 tuleb ilmuda temal, Malinnikovil, ja alampolkovnik Zvjagintsevil Leningradi rinde ajutisse välivalitsusse.

Zvjagintsev viibis sel ajal Neeva kaldal, pealetungi lähteplatsdarmil. Hoolimata sellest, et sõjatehnika edasiliikumiseks vajalikud teed puudusid, olid siia palju päevi kestnud õppustest väsinud väeosad kokku kogunenud.

Metsaga kaetud soine madalik oli Koltušino kõrgendikest kuni Neevani paksu lumekihi all. Jalavägi ja tankid suutsid nendest hangedest omal jõul läbi tulla, kuid suurtükid ja ratastransport koos laskemoonaga tuli sõjameestel tihtipeale kätel edasi tassida. Praegu ehitasid inseneriväeosad vägede edasiliikumiseks suure kiiruga vähegi kõlblikke teid ja Zvjagintsev võttis sellest ehitustööst vahetult osa.

[illegible] aega kulus tal ka sellele, et täiustada kindlustatud rajooni ennast, kuhu kuulusid pataljonide tugipunkte, mis moodustasid peamise kaitsevööndi, vahepealsed tagala vööndid ja rea eraldi asuvaid positsioone. Ja [illegible] sellel mitmeharulisel süsteemil oli juba jaanuari [illegible] küllaldasel hulgal dzotte, tulepositsioone, vaatlus[illegible] komandopunkte, oli just Zvjagintsevile tehtud ülesandeks ehitada täiendavaid tranšeesid, mis pidid koosnema piki Neeva paremat kallast ehitatud täisprofiiliga kaevikutest ja paljudest ühenduskäikudest, mis kaitsevööndi sügavusse viisid. Ilma selleta ei oleks väed saanud sisse võtta lähtepositsioone üle Neeva minekuks.

Veelgi enam: jõe jäärakutest lõhestatud parempoolne kallas oli äärmiselt ebamugav tankide, transpordi ja suurtükkide jääleminekuks, sellepärast oligi vaja ehitada terve süsteem laskumisteid ja palksillutisi. Kuid sellega pealetungiks ettevalmistumise ülesanne veel ei piirdunud. Kogu kindlustatud rajooni eelserv oli kaetud varjatud miiniväljadega ja osaliselt ka traattõketega. Meie pealetungivate vägede jaoks tuli sinna läbikäigud teha.

Zvjagintsev kannatas juba kroonilise külmetuse all: alalised käimised kuumaks köetud muldonnidest kõigile tuultele valla olevale Neeva kaldale ei olnud tagajärgedeta möödunud, ta hääl oli kähisema hakanud, nägu punaseks muutunud, huuled lõhenenud ...

Kuid eelseisva operatsiooni ettevalmistamisest haaratuna ei pööranud ta sellele tähelepanu. Ta ei teadnud pealetungi kuupäeva, sest seda hoiti kõige rangemas saladuses, kuid tajus ometi vaistlikult, et käsk võib nüüd iga päev tulla, ja mõte sellele, et veel on mõned asjad tegemata jäänud, hoidis teda pidevas erutusseisundis ...

...Sel õhtul ei oleks Zvjagintsev tulnudki kindlustatud rajooni staapi tagasi, vaid oleks ükskõik millise pataljonikomandöri juurde ööbima jäänud, kuid Malinnikovi helistamine sundis teda tagasi ruttama.

Leningradi rinde ajutine välivalitsus paiknes Berjozovka küla piirkonnas. Rindejuhataja blindaaži, millel oli mitu palkide kihti katuseks peal, olid sapöörid ehitanud sõjalis-insenerliku ehituskunsti kõigi reeglite järgi.

Siledad lumest puhastatud astmed viisid sügavale maa alla. Sissepääsu juures seisid kaks automaaturit. Veel mõned mehed, karabiin käes, valvasid selle blindaaži lähistel. Trepist alla jõudes sattusid Zvjagintsev ja Malinnikov avarasse ruumi. Siin lõhnas värskete voodrilaudade järele.

Vastuvõturuumis oli palju kindralei[d]
Ühed neist seisid, teised aga istusid pikk[i]
tud pinkidel. Nende inimeste hulgas nägi Zvjag[in]
neid, keda ta oma Smolnõis teenimise ajal oli k[o]
näiteks kindral Simonjakki ja polkovnik Borštševit. Z[v]
gintsev libistas pilgu üle pinkidel istuvate komandör[i]
nägude ja tegi siis kummarduse polkovnik Bõtševski[i]
kellega ta viimastel päevadel Neeva kaldal juba kord[a]
valt oli kohtunud.

Blindaaži teistesse ruumidesse viiva kõvasti suletud ukse ees istus rindejuhataja alatine adjutant Romanov. Ta jälgis sisenevaid sõjaväelasi, justkui oleks ta endamisi ära märkinud, kes väljakutsututest juba kohale on ilmunud, ja kordas aeg-ajalt ikka üht ja sama lauset: «Võtke riidest lahti, seltsimehed komandörid, võtke lahti . . .»

Vaheseina külge oli löödud pikk riidevarn. See oli juba poolkasukaid ja sineleid täis, uued tulijad panid nüüd oma üleriided teise vaheseina ääres seisvale laudkoikule, mis nähtavasti just selleks siia oli toodudki.

Ka Zvjagintsev ja Malinnikov võtsid oma poolkasukad seljast ja asetasid laudkoikule.

Hoolimata sellest, et inimesi oli palju koos, valitses siin pingeline vaikus. Inimesed ei ajanud omavahel juttu, nagu seda tavaliselt vastuvõturuumides ette tuleb, ka ei suitsetanud siin keegi.

«Paistab, et tuleb midagi tähtsat . . .» lausus Malinnikov Zvjagintsevi kõrva äärde kummardudes sosinal, kuid jäi kohe vait. Õigupoolest polnud tal vajagi oma mõtet lõpetada: Zvjagintsev mõistis teda sõnadetagi. Zvjagintsev noogutas vaikides talle vastuseks.

Tihedasti suletud uks paremal pool sellest lauast, mille ääres Romanov istus, oli justkui kõiki vastuvõturuumis viibijaid hüpnotiseerinud, kõigi nende tähelepanu köitnud. Ka Zvjagintsev vahtis ainiti seda ust. Teda oli täiesti vallanud ärev ja ühtaegu ka mingi otse ahistavalt rõõmus ootustunne. Vaist ütles talle, et peagi, üsna varsti juba kuuleb ta seda, mille nimel ta on möödunud aasta septembrist saadik elanud ja millega oma kõige suurema unistuse sidunud.

Zvjagintsev vaatas kella. Kaks minutit puudus kaheksast. Ja samal hetkel kostis tasane kellahelin, mis Zvjagintsevi võpatama pani. Romanov tõusis kiiresti, paotas hiljukesi ust, täpselt niipalju, et ta avast läbi mahtus, ja sulges selle siis enda järel.

[s]id mõned hetked ja Romanov tuli jälle tagasi. [k]u tõukas ta ukse pärani, astus ise ukse kõrvale [a]s nüüd juba valjul ning pidulikul häälel:

[s]tuge sisse, seltsimehed komandörid!»

[i]mapilkselt, justkui oleksid need sõnad kõlanud kut[s]u rünnakule, hakkasid kõik inimesed — nii need, kes [v]õturuumis summas koos seisid, kui ka need, kes [p]inkidel istusid, — ukse poole kiirustama.

Zvjagintsev ja Malinnikov ootasid veel pisut aega, et [l]ubada auastmelt endast vanematel ees minna, ja läksid seejärel ise viimaste hulgas.

Üle läve astudes tardus Zvjagintsev mõneks viivuks [m]ürest üllatusest. Ta oli oodanud siin näha ükskõik keda: armeekomandöri Duhhanovit, 67. armee Sõjanõukogu liikmeid Tjurkinit ja Hmeli, rinde staabiülemat Gussevit või Govorovi ennastki. Kuid esimesed, keda Zvjagintsev pika, ristamisi jalgadega laua taga nägi, olid Vorošilov ja Ždanov. Marssal istus laua keskosas, Ždanov tema paremal ja Govorov tema vasakul käel.

Zvjagintsev ja Malinnikov leidsid endale suurivaevu lauaga paralleelselt asetatud taburettide tagareas koha.

Mõni hetk valitses vaikus. Seejärel tõusis Vorošilov püsti ja lausus oma kõlava tenorihäälega, ise sealjuures naeratades: «Noh . . . tervist, kallid seltsimehed!»

Zvjagintsevile tundus, et marssal on väga erutatud. Võib-olla oli seda erutust kõige rohkem tunda just pausis, mille Vorošilov tegi pärast sõna «noh . . .», või selles erilises rõhutamises, mis sõnadest «kallid seltsimehed!» läbi kõlas. Nii või teisiti, kuid Zvjagintsev ei kahelnudki, et Vorošilov on väga erutatud, ja see erutus kandus tahtmatult üle talle endalegi.

«Olen rõõmus, seltsimehed leningradlased, et me jälle üheskoos oleme,» jätkas Vorošilov, «jällegi sellisel . . .» nüüd Vorošilov takerdus, kas siis sellepärast, et ei leidnud vajalikke sõnu, või sellepärast, et teda tõepoolest erutus kõnelemast segas, ja kordas siis: «. . . sellisel Leningradi jaoks nii erakordselt tähtsal hetkel! Seltsimees Stalin saatis mind siia Peakorteri esindajana. Aga Volhovi rindele suunas Peakorter samuti teie ammuse tuttava, armeekindral Žukovi . . .»

Vorošilov jäi äkitselt vait ja hakkas kohalviibijaid pikkamisi silmitsema. Ja Zvjagintsevile paistis, et mälestuste tulv sundis marssalit takerduma ja takistas teda eelnevalt koostatud plaani järgi kõnet pidamast.

Lõpuks hakkas Vorošilov [illegible] rääkima.

«Kogu meie maa teab, seltsimehed, mida [illegible] linnal on tulnud üle elada. Ma ei varja, et ka [illegible] tilkus verd nendel teile nii kohutavatel blokaadi[illegible] Mina olen vana sõjamees, olen vana bolševik[illegible] mehed, ja ma pole enam ka noor mees. Ja ma ütlen [illegible] otse välja, et mul oli väga raske teie juurest tooko[illegible] septembris, ära sõita, teades, et vaenlane Leningradi m[illegible] ride all seisab. Kuid ma uskusin, et saabub päev, ja m[illegible] kohtume uuesti, ma uskusin, et vastane endale Leningrad[illegible] all haua leiab. Ja nüüd sõltub meist, et . . .»

Vorošilov vaikis äkitselt uuesti, justkui oleks mingi kramp ta kõri kinni pigistanud. Ta raputas oma halli pead, otsekui püüdes sel kombel vabaneda mingist nähtamatust võrust, mis tema kaela kägistas, ja lausus seejärel juba tasakaalukal ja selgel häälel:

«Kõigile siinviibijatele on teada, et Peakorter kinnitas «Iskra» operatsiooni, mille eesmärgiks on Leningradi blokaadist läbimurdmine. Sõna on Leningradi rinde juhataja kindralleitnant Govorovil.»

Alles nüüd Zvjagintsev tundis, kuidas käed ja jalad pingest ära olid surnud. Ta laskis end vabaks ja istus mugavamini, seda enam, et nüüd polnud tal enam vajadust end kergitada ega ettepoole kallutada, sest laua tagant püstitõusnud Govorov oli kõikidest ridadest ühtmoodi hästi näha.

«Seltsimehed, Kõrgema Ülemjuhatuse Peakorter käskis Leningradi ja Volhovi rinnetel pealetungile üle minna ja Leningradi blokaad läbi murda.» Govorov lausus neid sõnu oma tavalise häälega, justkui oleks ta siia kokkutulnud komandöridele lihtsalt järjekordset ülesannet andnud. «Pealöögi suuna üle Neeva kavandas Sõjanõukogu kokkuleppel Peakorteri esindajaga,» nende sõnade juures võttis Govorov peenikese kaardikepi ja puudutas selle teravikuga seinal rippuvat kaarti, «näete, siin, Kaheksanda hüdroelektrijaama ja Schlüsselburgi vahel. Edasine pealetung kulgeb Töölisasula number viie suunas ja sellele järgneva löögiga lõuna poole, see tähendab Sinjavino peale.» Ja Govorov tõmbas kaardikepi otsaga kaardil järsud ristid peale vaenlase poolt vallutatud piirkondadele, mis Leningradi rinnet Volhovi rindest eraldasid.

«Pealetung,» jätkas Govorov pärast üürikest pausi juttu, «on planeeritud, nagu teada, kahes ešelonis ja väeosade komandörid teavad oma vägede lähtepositsioone. Kordan

[illegible] abistavat liiki vägedele: kõige põhjapoolsemal [illegible], mis algab Schlüsselburgi juurest, võtab koha sisse [illegible]ovnik Trubatšovi diviis ja järgnevalt lõuna poole [illegible]lsimeeste Simonjaki, Borštševi ja Krasnovi diviisid.» Govorov tõstis uuesti kaardikepi ja näitas piki Neeva [illegible]ist linti lõuna poolt põhja poole paiknevate diviiside [illegible]ukohti, rõhutades sealjuures:

«Ma ei varja, et see maastik, kus lahinguid tuleb pidada, on väga raske. Paremal asub vastase kõige tugevam kaitsesõlm — Kaheksas hüdroelektrijaam, mis oma olemuselt on kindlus, varustatud võimsa, betoonvarjendisse peidetud suurtükiväega, vasakul aga Schlüsselburg, mida võib samuti tugevasti kindlustatud fordiga võrrelda. Te ju teate, et kallas on siin kõrgem ja järsem kui see, mida meil septembris tuli rünnata. Jalaväelgi on pärast üle poole kilomeetri laiuse Neeva ületamist erakordselt raske sellele kaldanõlvale tõusta, rääkimata tankidest ja suurtükkidest. Pealegi kandis kindlustatud rajooni juhtkond ette, et luureandmete kohaselt olevat sakslased hakanud pumpade ja voolikute abil kaldanõlva veega üle valama. Järelikult langeb ääretult tähtis ülesanne just sapööride ja õhkijate õlgadele.» Govorov asetas kaardikepi seina najale ja läks laua juurde tagasi.

«Võidakse esitada küsimus,» jätkas ta ikka endist viisi tasase ja mõõduka häälega, nagu käiks jutt kõige argipäevasematest asjadest, «miks me just selle uue ja kõige raskema lõigu selleks valisime?»

Govorov tegi nüüd pausi, justkui tõemeeli oodates, et keegi talle selle küsimuse esitaks, ja ütles seejärel:

«Just sellepärast, et me teist kohta valida ei saanud. Möödunudaastaste lahingute kogemused Nevskaja Dubrovka juures ja meile osakssaanud ebaedu sellessamas rindelõigus kolm kuud tagasi osutavad sellele, et ilma Kaheksandale hüdroelektrijaamale ja Schlüsselburgile survet avaldamata on võimatu edule lootma jääda. Sellepärast ongi meie ülesanne kohe alguses vastase Schlüsselburgi garnison ühelt tiivalt paigale aheldada ja lokaliseerida; seda tuleb teha polkovnik Trubatšovil, aga kindral Krasnovi diviisil tuleb juba lahingu käigus Kaheksas hüdroelektrijaam ümber piirata ja vastupanu seal maha suruda, võimaldades sellega kindral Simonjaki ja polkovnik Borštševi diviisidel end juba enne Volhovi rinde vägedega kohtumist vastase kaitse keskosa kõige kitsamasse lõiku sisse kiiluda.»

Zvjagintsev kuulis esmakordselt Govorovi k[illegible] Tookord, seal Kirovi tehases, ei olnud nad ülesande lause omavahel vahetanud. Ja Zvjagintsev oli nüüd va[illegible]mustuses sellest, kuidas rindejuhataja rääkis. Asi ei seisnud üksnes selles, et Govorovi esinemises ei olnud mitte ainsatki liigset sõna. Iga tema uut lauset võis võtta kui täpset vastust kohalviibijate järjekordsele küsimusele.

«Milliste raskustega võivad meie pealetungivad väed kokku sattuda,» jätkas Govorov, muide ilma igasuguse küsiva intonatsioonita. «Meie luureandmete ja teadete kohaselt, mis saabuvad meile Moskovskaja Dubrovka platsdarmilt, mis meie vägede käes on, kulgeb vastase kaitsevööndi eesliin vahetult piki Neeva vasakut kallast. See on täisprofiilis pidev tranšee, millesse on kaevatud suur hulk tulepesi, kust saab tulistada nii vintpüssidest, automaatidest kui ka kergekuulipildujatest. Tahan teid hoiatada, et niitva tule andmiseks on kaldajärsakusse ehitatud ka veel eraldi tulepesad. Need on nõlva sisse kaevatud ja peatranšeega omavahel ühendatud. Esimese tranšeega paralleelselt kulgeb viiekümne-seitsmekümne meetri kaugusel sellest veel teine tranšee . . .»

Zvjagintsev ei kahelnudki, et läbimurde ülesande saanud väekoondiste komandörid ei tutvu kaugeltki esmakordselt nende luureandmetega, mida Govorov praegu siin esitas, ja paljugi sellest teadis ka Zvjagintsev ise juba enne seda. Kuid tal polnud veel iialgi juhust olnud seda kõike nii kontsentreeritud kujul kuulda saada.

Ja äkitselt tunnetas Zvjagintsev sedapuhku juba väga selgesti, mis selles Govorovi kõnes temale nii erilist muljet avaldab. See oli kontrast selle vahel, k u i d a s ta rääkis ja m i d a ta just rääkis.

«Kaldajärsakus . . . niitev tuli . . . kaldanõlvadesse kaevatud tulepesad . . . esimene tranšee . . . teine tranšee . . . Schlüsselburg . . . Kaheksas hüdroelektrijaam . . .» Iga sõna nendest ennustas veriseid lahinguid, iga sõna taga seisis sadade inimeste surm. Ent rindejuhataja rääkis kõigest sellest nii, otsekui juhataks visalt mingit keerulist ja käänulist teed isegi kaardil märkimata jäänud asustatud punkti poole. Ja ainult . . . Just see kontrast paistiski Zvjagintsevile, kes varem iialgi Govorovi kõnelemas polnud kuulnud, nii hämmastavana, et ta enda kõrval istuva Malinnikovi kõrva juurde kummardus ja talle sosistas:

«Just nagu õppustel. Ja paistab, et ta on kõike ette näinud . . .»

[illegible]nikov ei vastanud, ainult kortsutas kulmu.

[illegible]lmas tranšeeliin» . . . «suurtükiväe dzotid» . . . [illegible]pildujadzotid» . . . «tugipunktid» . . . «traattõkked» . . . [illegible]gi «tugipunktid» . . . nii fikseeris Zvjagintsevi aju [illegible]dejuhataja sõnu. Need kehastusid tema kujutluses [illegible]alseteks tranšeedeks, reaalseteks betoonrajatisteks, [illegible]lle avades võis kuulipildujatorusid aimata.

Aeg-ajalt tõstis Govorov jällegi kaardikepi, et näidata kaardil vastase tugipunktide paiknemist või tiibtule suunda, mis satub eelseisva pealetungi teel asetsevatele maastikulõikudele . . .

Seejärel hakkas ta teise ešeloni vägedele, suurtükiväele ja lennuväele ülesandeid kätte jagama . . .

Kuid nüüd juba pöördus Zvjagintsevi tähelepanu kõrvale sellest, millest rindejuhataja rääkis. Zvjagintsevil tekkis endamisi küsimus, et miks siis kindlustatud rajoonile mingeid ülesandeid ei anta. Jäi mulje, et kindlustatud rajoon on lihtsalt unustatud. Kõlasid diviiside numbrid, nende komandöride nimed, räägiti sellest, mida tuleks teise ešeloni vägedel teha pärast seda, kui Trubatšovi, Simonjaki, Borštševi ja Krasnovi väed on Neeva forsseerinud. Aga 16. kindlustatud rajooni ei tuletatud meeldegi. Sellest asjaolust erutatud Zvjagintsev kuulas hajameelselt seda osa Govorovi ettekandest, milles ta vastase jõudusid iseloomustas. Ettekande lõpusõnad äratasid uuesti Zvjagintsevi tähelepanu. Iga lause järel lühikest vahet pidades ütles rindejuhataja sedapuhku juba eriti kaalukalt:

«Pealetung algab homme, kaheteistkümnendal jaanuaril kell üheksa kolmkümmend. Neeva ületamisele eelneb kahe tunni ja kahekümne minuti jooksul suurtükiväe ettevalmistustuli kahe rinde, Balti mere laevastiku ja Neeva kindlustatud rajooni jõudude poolt, millele järgneb veel kaardiväe miinipildujate tulelöök. Kell üksteist nelikümmend viis minutit alustavad rünnakgrupid ja traattõkete lahtilõikajad ründamist. Kell üksteist viiskümmend forsseerivad esimese ešeloni laskurdiviiside ahelikud Neeva — vastavad läbipääsuteed peavad kindlustatud rajooni miiniväljadel täna öösel valmis olema. Konkreetsed ülesanded iga diviisi jaoks on nende komandörid juba kätte saanud.»

Govorov jäi vait, võttis laua taha istet ja sõnas pärast lühikest pausi:

«Kas küsimusi on?»

Mõnda aega vaikisid kõik: hetke tähtsus o... kohalviibijaid kuidagi aheldanud.

Seejärel aga hakkasid nõupidamisest osavõtjad ra... juhatajale palju küsimusi esitama. Paistis küll, et kõik ... ette nähtud, kõik ülesanded kätte jagatud, olukord, va... tase vägede paigutus ja löögisuund kaartidele kantud ...

Aga komandörid esitasid ikkagi küsimusi: kas on vaj... mis palksillutised rasketankide jääleminekuks, kas tan... kide jaoks on remondibaasid kohale toodud, kui palju ... otsesihtimisega suurtükke kavatsetakse paigaldada, kui... das on laskemoona kohalevedu organiseeritud ja palju, palju muudki veel ...

Govorov vastas lühidalt ja täpselt. Kuid kindlustatud rajooni osast eelseisva pealetungi ajal ei küsinud keegi midagi. Ja see ajas Zvjagintsevi ahastusse. Malinnikovi poole pöördudes küsis ta nüüd tasa:

«Komandant ... aga mida meie teeme?!»

«Öeldi ju, et võtame suurtükitule ettevalmistamisest osa.»

«Ja ainult?»

«Ülemused teavad paremini ...» vastas Malinnikov läbi hammaste susistades.

Malinnikovi, selle kindlustatud rajooni ametniku külmavereline vastus ärritas Zvjagintsevit. Ebamäärasele sisesunnile alistudes tõusis ta püsti ja ütles valjusti:

«Seltsimees rindejuhataja! Kas lubate?»

Küsimused olid juba lõppenud, sellepärast pöördusidki kõigi imestunud pilgud tema poole.

«Seltsimees rindejuhataja!» kordas Zvjagintsev uuesti. «Lubage küsida: missugune ülesanne kuueteistkümnenda kindlustatud rajooni väeosadele antakse?»

Alles siis, kui need sõnad olid juba üle Zvjagintsevi huulte libisenud, taipas ta, kui rumalasti ta oma küsimuse oli formuleerinud.

Kindlustatud rajooni ülesanded sellel eelseisval pealetungil olid nii temale kui ka Malinnikovile väga hästi teada, ja mitte neid ei tahtnud Zvjagintsev rindejuhatajalt küsida, vaid just seda, kuidas oma suurtüki-kuulipildujate allüksusi võimalikult paremini saaks ära kasutada.

Kuid tema küsimus kõlas just nii, nagu esitatud, aga mitte teisiti.

Zvjagintsev nägi, kuidas Govorov pisut oma järsujoonelisi kulmusid kergitades talle imestunult otsa vaatab, seejärel aga pilgu Duhhanovile libistab.

...lsimees alampolkovnik,» lausus armeekomandör ...ilmse rahulolematusega, «teie küsimus on arusaa...n. Teile ja kindlustatud rajooni komandörile on ju ...a hästi teada, et teile on tehtud ülesandeks läbimur...le minevaid väeosi suurtüki- ja miinipildujatulega toe...la ...»

«Kuid, seltsimees kindral,» hüüdis Zvjagintsev, «kindlustatud rajooni isikkoosseis on rohkemaks suuteline! ...eed on ju endised Leningradi töölised ... Aga siin tuleb ...eil passiivselt operatsioonist osa võtta ...»

«Pealetungijaid suurtükitulega toetada — see pole sugugi passiivne osavõtt ... Seltsimees alampolkovnik, teil oleks juba aeg seda teada,» tähendas Duhhanov mornilt. Alles nüüd taipas Zvjagintsev lõplikult, kuivõrd kohatu see tema esitatud küsimus oli ja millisesse rumalasse olukorda ta end selle küsimusega asetas.

Ja äkitselt kuulis Zvjagintsev heatahtlikult lausutud sõnu: «Seltsimees kindral, teda sa ei hirmuta! ... Tema ei kartnud meid kõiki isegi seltsimees Stalini juuresolekul kritiseerida ...»

Alles hetk hiljem taipas Zvjagintsev, et need sõnad lausus Vorošilov. Ta vaatas lootusrikkalt marssali poole ja nägi, et too pisut pilkavalt ja heatahtlikult naeratades teda silmitseb.

See, et marssal kaudselt Zvjagintsevit toetas ja pealegi veel heakskiitvalt mingit tema esinemist meenutas, mis pealegi Stalini juuresolekul oli toimunud, mängis nüüd oma osa. Nõupidamisest osavõtjate tema poole pööratud nägudel märkas Zvjagintsev nii uudishimu kui ka ergutavat heakskiitu. Ja isegi Govorovi silmis välgatas hetkeline põgus naeratus.

Zvjagintsev seisis ikka veel, teadmata, mida teha, ja tundis, et kõigi pilgud, sealhulgas ka Ždanovi, Govorovi ja Duhhanovi pilgud, temale on sihitud.

«Jääge pärast nõupidamist siia,» ütles Vorošilov talle käega viibates, «ikkagi vana tuttav ...»

«Just nii, siia jääda!» lausus Zvjagintsev lõpuks ja tundis äkitselt, kuidas Malinnikov teda vormipluusi varrukast ägedalt sikutab.

«Kas lubate ... istuda?» küsis Zvjagintsev, millegipärast mitte marssalile, vaid Malinnikovile otsa vaadates.

«Istuge,» vastas Vorošilov talle muigamisi ja teatas siis Ždanovi poole pöördudes:

«Sõna on Andrei Aleksandrovitš Ždanovil.»

Ždanov tõusis püsti. Tal oli seljas lihtne lavaline lõikega» hall tužurka.

Istujad kallutasid end ettepoole. Peaaegu kõik nad kindralid kui ka Punaarmee vanemohvitserid, olid pa liikmed. Govorovi kuulates mõtlesid nad puhtsõjalis kategooriates. Andmed suurtükkide, tankide, lennuki vastase kindlustuste kohta ja minutilise täpsusega jao tused pealetungiplaanis olid koosolijate teadvusest kõik muu välja tõrjunud.

Kuid praegu, kui Ždanov laua tagant püsti tõusis, haaras kõiki neid inimesi suurde bolševistlikku parteisse kuulumise tunne tervenisti.

«Seltsimehed!» alustas Ždanov oma pöördumist koosviibijate poole. «Otsustav tund on saabumas. Kättemaksutund selle vere eest, mida Leningradil tuli valada, nende piinade ja kannatuste eest, mida Leningradil tuli taluda. Me tegime kõik selleks, seltsimehed, et eelseisev pealetung võiduga lõpeks. Siis, hiljutistes septembrilahingutes, õnnestus meil ainult kuussada suurtükki pealetungi rindelõigule anda. Praegu on siia koondatud ligikaudu kaks tuhat suurtükki ja miinipildujat. Septembrilahingute ajal olid meie käsutuses Moskovskaja Dubrovka juures ainult kolm diviisi ja vaid mõned väeosad veel kahest diviisist ja ühest brigaadist. Sellest, millised väeosad praegu meie käsutuses on, te juba kuulsite rindejuhataja ettekandest. Meie käsutuses on ka küllaldasel hulgal lennukeid. Kolmteist diviisi ning laskur- ja tankibrigaadid on koondanud lähtepositsioonidele Volhovi rinne. Meiega koos on kuulus marssal Vorošilov. Sealtpoolt juhib vägede tegevust Georgi Konstantinovitš Žukov, aga Volhovi rinde Teise löögiarmee Sõjanõukogu liikmeks on saadetud meie põline leningradlane, partei linnakomitee sekretär Vasnetsov. Me ei hakka muidugi silmi sulgema ka selle ees, et ega vastaselgi vägesid vähe ole. Kuid ta ei suuda neile enam täiendusi saata: Punaarmee peksab praegu Saksa vägesid Stalingradi all. Tähendab, seltsimehed, kas nüüd või ei iialgi!»

Ždanov jäi hetkeks vait, seejärel kallutas ta end pisut laua kohale ja hakkas siis uuesti rääkima:

«Siiani pöördusin mina, samuti nagu seltsimees Govorovgi, teie poole kui Punaarmee kaadrikomandöride poole. Nüüd tahan ma pöörduda teie poole meie bolševike partei, tema Leningradi organisatsiooni nimel. Iga kommunisti elus — aga me oleme ju siin kõik kommunis-

sis parteilased või parteitud — on erilisi hetki, ng ja süda proovile pannakse.

nüüd saabub selline eriline hetk meie ellu. Blokaadi murdmine — see pole lihtne sõjaline operatsioon. on meie kohus Leningradi ees, suure juhi mälestuse kelle nime meie linn kannab, kogu nõukogude rahva es. Seltsimehed, me ju suudame tõestada, et me oleme kommunistide ja nõukogude komandöride nime väärilised.» Ždanov jäi uuesti vait.

Blindaažis oli nii vaikne, et Zvjagintsev isegi Ždanovi kähisevat ja tihedat hingamist kuulis.

Võtnud laualt paberilehe, ütles Ždanov:

«Seltsimehed! Teen teile teatavaks Sõjanõukogu läkituse Leningradi rinde vägedele.»

Samal hetkel tõusid kõik ühtaegu oma kohtadelt püsti.

«. . . Kuuekümne seitsmenda armee vägedel,» luges Ždanov, «on kästud minna üle otsustavale pealetungile, lüüa puruks vastase vastupanu avaldav grupeering ja ühineda Volhovi rinde vägedega, kes lahingutega meile vastu liiguvad, ja sellesama operatsiooniga ka Leningradi piiramisrõngas läbi murda.

Sõjanõukogu on veendunud, et kuuekümne seitsmenda armee väed auga ja oskuslikult oma kohuse Kodumaa ees täidavad . . .»

Ždanov tegi pausi, laskis paberi hetkeks käest, silmitses tema poole pööratud nägusid, tõstis seejärel paberi uuesti silmade juurde ja luges sellelt veelgi valjemini:

«Olge lahingus julged, joonduge ainult eesmiste järgi, ilmutage initsiatiivi, leidlikkust ja osavust!

Au vapratele ja julgetele sõjameestele, kes ei tunne lahingus hirmu!

Minge julgelt lahingusse, seltsimehed! Pidage meeles, et teie kätte on usaldatud Leningradi elu ja vabadus!

Olgu võit vaenlase üle kustumatu kuulsuse sümboliks teie lahingulippudel!

Ühinegu vaenlase piiramisrõngast vabanev Leningrad kogu meie maaga!

Lahingusse, halastamatusse lahingusse vaenlasega, mehised võitlejad!» lõpetas Ždanov ja asetas paberi lauale.

«Hurraa!» oleks Zvjagintsev tahtnud hüüda, kuid suutis end õigel ajal veel vaos hoida. Ta heitis pilgu Malinnikovile. Alampolkovnik ei märganudki tema tundepuhangut; ta jälgis nagu kõik ülejäänudki tähelepanelikult Ždanovi iga sõna, iga tema liigutust.

«Istuge, seltsimehed,» ütles Ždanov ja istus ise lile. «Seda läkitust,» lausus Ždanov kirjutusmasinal kitud paberit näidates juba oma tavalise häälega, takse tänase õhtu ja öö jooksul ette kuuekümne se menda armee vägedes. Ma pöördun nüüd kõigi siinviib vate diviisikomandöride asetäitjate poole poliitalal, kõig poliittöötajate poole. Iga võitleja peab seda lahingukäsku tundma. Ja veel. Väeosades esinevad meie vanad bolševikud, Leningradi tehaste kaadritöölised, Kodusõjast osavõtnud inimesed: partei oblastikomitee ja linnakomitee on juba saatnud mitusada niisugust seltsimeest agitaatoritena väeosadesse. Nad on seal ka täna öösel. Osutage neile igakülgset kaasabi — korraldage nii, et neid võimalikult rohkem võitlejaid kuuleks.»

Siis pöördus Ždanov Govorovi poole ja lausus:

«Minu poolt on kõik, Leonid Aleksandrovitš.»

Govorov vaatas küsivalt Vorošilovile otsa, ja märganud tema nõusolevat noogutust, ütles ta:

«Nõupidamine on lõppenud, seltsimehed. Komandörid sõitku oma väeosadesse.»

Zvjagintsev läks pisut kõrvale ja naaldus puuseina vastu, et blindaažist väljujaid mitte segada. Ta ei teadnud, mida ta tegema peaks. Marssal palus teda pärast nõupidamist kohale jääda, kuid minna laua poole, mille juures Vorošilov praegu millestki Ždanovi, Govorovi ja Dubhanoviga vestles, paistis Zvjagintsevile taktitu olevat.

Sellepärast siis Zvjagintsev nii nõutult jalalt jalale seal tammuski.

. . . Oli möödunud peaaegu poolteist aastat sellest ajast, kui Zvjagintsev Luuga positsiooni lähedal teel Vorošilovigа oli kohtunud. Siis oligi nende vahel see mälestusväärne jutuajamine toimunud . . .

Sellest ajast saadik ei olnud Zvjagintsev marssalit enam näinud.

«Ma jään autosse ootama,» ütles Malinnikov juba ukse poole astudes talle tasakesi.

«Oota!» palus Zvjagintsev teda peaaegu anuvalt.

«Aga milleks?» porises Malinnikov selle peale. «Minul ju ei kästud ootama jääda.»

Zvjagintsev jäi üksi. Üksi, kui neid laua ääres seljaga tema poole seisvaid kõrgemaid ohvitsere mitte arvestada. «Praegu kohe lähen minema!» mõtles Zvjagintsev juba endamisi. «Lõppude lõpuks ju marssal, kui ta palus mind

...uda, ei omistanud ise sellele mingit tähtsust ja on ...küllap juba unustanudki. Sellise ebaametlikus vor...antud käsu mittetäitmine on arvatavasti paremgi kui ...ist marssalile kaela määrida. Ootan veel minut aega. ...ta siis ikka ümber ei pööra, lähen minema.»

...ust sel hetkel pööras Vorošilov ootamatult pea ukse ...ole ja märkas Zvjagintsevit.

«Noh, alampolkovnik, tule aga tule siia,» kutsus Voro...lov. Kõige järgi otsustades oli ta heas meeleolus.

Zvjagintsev püüdis astuda rütmikal valvesammul, kuid ...ltides ja veel sellise enesetundega, justkui oleksid ta ...olgade küljes kaalupommid rippunud, oli seda väga ...raske teha. Ta peatus näoga tema poole pöördunud Duh...hanovist, Govorovist, Ždanovist ja Vorošilovist kolme meetri kaugusel. Kirudes end selle eest, et ta oma kohatu küsimusega ennist lagedale oli tulnud, tõmbus Zvjagintsev sirgu, surus käed vastu külgi, ja pöördudes siis Vorošilovi kui auastmelt kõige vanema poole, pigem küll pomises oma kumedal häälel, kui raporteeris:

«Seltsimees Nõukogude Liidu marssal! Alampolkovnik Zvjagintsev on teie korraldusel . . .»

Ta takerdus, sest ei teadnud, kuidas oleks kohasem öelda, kas «saabus» või «ilmus», kuna ei see ega teine sõna ei sobinud kujunenud olukorras, ja jäi lihtsalt vait.

«Ära kohmetu, alampolkovnik!» lausus Vorošilov ja selgitas siis Ždanovi poole pöördudes: «Kas sa ka tead, Andrei, kuidas seesama alampolkovnik Kremli tribüünilt kõnet pidas? See oli kohe pärast Soome sõda. Seltsimees Stalin kutsus sõjaalase nõupidamise kokku. Kui nüüd puhtsüdamlikult välja öelda, siis hakkasid mõned meie Suvorovid nõupidamisel kergete võitudega pisut praalima. Aga tema . . . anna andeks, kuidas su nimi on?»

«Zvjagintsev, seltsimees marssal,» meenutas talle alampolkovnik ja mõtles siis äkitselt endamisi: «Kremlit tuletas meelde, aga selle kohtumise seal Luuga all on vist unustanud.»

«Aga mina tunnen teid ju samuti, seltsimees Zvjagintsev,» lausus Ždanov ootamatult, «see olite ju teie, kes mulle jutustas, kuidas inseneriväegede osakond Luuga kaitserajatisi kavatseb ehitada, eks ju?»

Kuigi Ždanov oli rinde Sõjanõukogu liige ja tal oli kindrali auaste, jäi ta oma suhtlemises eelkõige parteitöötajaks, ei kasutanud iialgi auastmeid ega käskinud mitte kunagi endale «ette kanda».

«Olin küll mina, Andrei Aleksandrovitš,» vas[illegible] gintsev, tundes end kindlamana, rahulikult.

«Aga küsimustega, siis kui kõik on niigi selge, s[illegible] mees alampolkovnik, ei tasuks ikkagi välja tulla,» [illegible] kis Govorov nüüd rangelt. «Kas siis armeejuhataja [illegible] kindlustatud rajoonile ülesannet ei andnud?»

Ja tusaseks muutunud näoga Govorov libistas om[illegible] küsiva pilgu Duhhanovile.

«Andis küll, seltsimees kindral,» ütles Zvjagintsev rutakalt, et enne Duhhanovit vastata. «Kindlustatud rajooni ülesanne on mulle selge.»

«Aga milles siis on asi?» küsis Govorov endist viisi rangelt, justkui sellega mõista andes, et selle komandöri «kõrged sidemed» talle mingeid erilisi õigusi ei anna ja et tema kui rindejuhataja mingit lobisemist ei salli. «Korrake oma ülesannet!»

«Kuueteistkümnenda kindlustatud rajooni ülesandeks on oma tulirelvadega kõiki läbimurdele minevaid vägesid toetada ja vajaduse korral, kui ta saab vastava käsu, oma väed Neeva vasakule kaldale ümber paigutada, et seal siis uut kaitsepositsiooni sisse võtta.»

Kõik need sõnad raius Zvjagintsev otsekui raporteerides, ühe hingetõmbega.

«Noh nii,» lausus Govorov ikka veel tusase ilmega, kuid juba mingi rahuldusvarjundiga hääles. Ja lisas:

«Ainult vaadake ette, suurtükkidest tuleb tulistada nii, et mitte vasaku kalda äärset jääkatet purustada. Muidu võite terve selle kalda ründamise veel nurja ajada.»

«Sellega on arvestatud, seltsimees rindejuhataja.»

«Noh, aga milleks te siis neid asjatuid küsimusi esitasite? Teil on ju kõik selge, aga teie . . .»

Ja Govorov lõi nüüd käega.

See hukkamõistev žest aga mõjus Zvjagintsevile veelgi rohkem kui etteheide, mis Govorovi sõnadest jällegi läbi kostis. Talle tundus, et Govorov oleks nagu öelda tahtnud: «Teevad asja, et aga endale tähelepanu tõmmata . . .»

Ja otsekui jääkülma vette hüpates ütles Zvjagintsev siis äkitselt: «Seltsimees rindejuhataja, ma olen süüdi. Aga mis tunne on meil, leningradlastel, teadmisest, et väed lähevad blokaadi läbimurdele, aga meie oleme kusagil tagapool?! Meie oleme ju . . .»

«Pidage, alampolkovnik,» peatas Govorov nüüd Zvjagintsevit kuidagi eriliselt silmitsedes. «Teie ju töötasite maikuul Kirovi tehase territooriumil?»

[illegible]st nii, seltsimees rindejuhataja,» vastas Zvjagintsev. [illegible]vjagintsev nägi, et Govorov teda uurivalt silmitseb, [illegible]tkui sõnatult temalt küsides: kas see hingehaav on [illegible]nud paranenud ja kinni kasvanud? . . . Muide, võib ka [illegible]lla, et see Zvjagintsevile ainult paistis nii, sest Govorovi [illegible]gu võttis jälle tavalise ilme, justkui oleks Govorov [illegible]eidnud, et praegu pole aeg ega koht isiklike küsimuste [illegible]aoks, millel pole midagi ühist selle peamise ja otsustava [illegible]ritusega, mis homme peab toimuma. Vaikinud mõnda [illegible]ega, lausus Govorov õpetavalt:

«Sõjas, seltsimees alampolkovnik, on kõik ühtmoodi tähtis — nii rinne kui ka tagala. Kahetsen, et olen sunninitud seda teile meenutama. Kas te annate endale aru sellest, mis siis juhtub, kui ükskõik millises läbimurdelõigus vastane vastupealetungile üle läheb ja ise Neevat forsseerida püüab? Kes teda siis peatab?»

Ja Zvjagintsevi vastust ootamata pöördus ta Vorošilovi poole ja lausus:

«Ma sõidan kuuekümne seitsmenda komandopunkti. Lubate lahkuda, seltsimees marssal?»

«Nagu vanasti öeldi, jumal kaasa,» lausus seepeale Vorošilov, «aga meie koos Andrei Aleksandrovitšiga sõidame kohe Smolnõisse.»

Govorov ja Duhhanov lahkusid blindaažist, lahkus ka Ždanov, pugedes läbi kitsa ukse, mille taga nähtavasti asus puhketuba, — ühesõnaga, kukkus nii välja, et mõneks üürikeseks hetkeks jäid Vorošilov ja Zvjagintsev kahekesi.

«Kas lubate minna, seltsimees marssal?» küsis Zvjagintsev sirgu tõmbudes.

«Oota. Kohe lähed. Tead, mida ma tahan sulle öelda, alampolkovnik. Ma ei ole ka seda meie jutuajamist seal Luuga all unustanud. Mulle olid need sinu sõnad siis vajalikud, väga vajalikud . . . Me nimetasime selle homse operatsiooni «Iskraks». Noh, kui see kord juba «Iskra» on, peaks sellest ka leek tõusma . . . Aga ega need sädemed siis alles täna süttinud. Ja ka leek ei tõusnud neist täna. Eks me teinud ju Moskva all kah Hitlerile kõvasti säru! Ja praegu, Stalingradi all . . . Aga siis, neljakümne esimese aasta suvel . . . Ühesõnaga, eks mulle paistsid need sinu sõnad siis samuti varaste sädemetena . . . Ja veel kord aitäh sulle nende eest.»

«Teenin Nõukogude Liitu!» vastas Zvjagintsev sirgu tõmbudes.

«Näen, et sa teenid hästi,» lausus Vorošilov Zvjagintsevi vormipluusi vasakul poolel asuvale kaheksa Punatähe ordenile osutades. «Mine siis!»

Zvjagintsev taastas oma mälus nüüd tolle ammuse vestluse marssaliga. Vorošilov oli tookord Zvjagintsevilt küsinud: kuidas see tema arvates on, miks Baltimaadel ei suudetud sakslasi peatada ja nad vallutasid ka Ostrovi ja vallutasid Pihkva ... Aga Luugal nad ometi peatati ... Tema, Zvjagintsev, oli vastanud: eks sellepärast, et inimesed taipasid lõpuks, et nad ei võitle mitte lihtsalt mingi maatüki pärast, vaid peavad võitlust kogu maa ja Leningradi pärast ...

«Hilja hakkasime sellest aru saama ...» oli Vorošilov siis valusa kibedusega öelnud.

Poolteist aastat oli sellest Zvjagintsevi ja Vorošilovi kohtumisest möödunud. Kuid paistis, nagu oleks neid kohtumisi terve igavik lahutanud.

Rindejuhataja blindaažist lahkudes hakkas Zvjagintsev minema auto poole, kus — nagu ta teadis — Malinnikov teda ootas. Autode parkimispaik asus metsatukas, mis oli ajutise välivalitsuse blindaažidest ja muldonnidest vähemalt kilomeetri kaugusel.

Ühest lugematutest jäärakutest möödudes nägi Zvjagintsev all nõos sõjameeste summa. Nad seisid ümber tanki T-34. Tankil seisis keegi erariietes mees ja rääkis seal midagi. Nähtavasti oli see üks nendest parteilastest propagandistidest, kes juba mitmendat päeva koos kaadripoliittöötajatega väeosades agitatsioonitööd tegid.

Zvjagintsevi kuuldeni kandusid sõnade katkendid: «Lenin ütles meile ...», «kolmkümmend versta ...», «metsik diviis», «Judenitš ...» See nõost vaevu siia kostev hääl tundus Zvjagintsevile tuttavana. Ta peatus ja jäi kuulatama.

«... Ja niisiis, seltsimehed,» kostis nõost ikka toosama hääl, «oktoobri lõpus me alustasime Judenitši vägedega otsustavat lahingut. Meie diviisi poliitosakond laskis selle eel välja lendlehe ... siin see on, mu seltsimehed, olen seda siiamaani alles hoidnud, kuulake nüüd ...»

Agitaator seisis seljaga Zvjagintsevi poole ja teda siit ülalt jälgides oli võimatu tema nägu näha. Kuid Zvjagintsev tundis ta ära hääle järgi: tankil seisis Koroljov.

«Seltsimehed punaarmeelased,» jätkas Koroljov nüüd juba nähtavasti lendlehte lugedes, «mida tahate teie ja

[illegible]ihab kogu töötav rahvas? Ikka üht ja sedasama: [illegible]mni sõda lõpetada ja rahuliku töö juurde asuda ... [illegible] siis selleks on vaja teha? On vaja vaenlane puruks [illegible] ja hävitada ... Iga punaarmeelane mõistab seda [illegible]ga hästi, kuna ta on seesama tööline ja seesama talu[illegible]eg. Kuid kas siis kõik seltsimehed punaarmeelased [illegible]ega'sevad nii nagu vaja, et vaenlast kiiremini puruks [illegible]da? Ei, tuleb ette selliseid juhuseid, kus üksikud arg[illegible]puksid ja lurjused, kes isegi kahinat ja käputäie valgete [illegible]mõnda püssipauku kartma löövad, jooksu pistavad, rivi [illegible]segamini löövad ja teisi, ausaid ja teadlikke võitlejaid segadusse ajavad.

... Surm põgenevatele reeturitele!

Elagu ausad võitlejad!

Elagu täielik ja lõplik võit!

Elagu Punaarmee, proletaarse revolutsiooni tugi! ...»

... Koroljov tegi nüüd pausi ja lisas siis juba tasem:

«Näete siis, seltsimehed, mida kirjutas meie kuuenda laskurdiviisi poliitosakond kakskümmend kaks aastat tagasi Judenitši vastu peetavate otsustavate lahingute eelõhtul. Rinde Sõjanõukogu tänast läkitust te äsja kuulsite. Erinevus muidugi on olemas, aeg on teine ja ülesanded on teised. Kuid mõte on üks: kõik vaenlast puruks lööma! Surm saksa okupantidele! Au ja kuulsus tulevaste lahingute kangelastele!»

... Kõlas valjuhäälne «hurraa» ... Ja paljude talle vastusirutatud käte abil ronis Koroljov tankilt maha.

Zvjagintsev läks kiiresti nõlva mööda alla.

«Ivan Maksimovitš! Oled see tõesti sina? ...»

Märgates äkitselt väljailmunud komandöri, sõjamehed taandusid natuke, aga nähes siis, et see komandör avasüli agitaatori poole astub, hakkasid nad laiali valguma, et kõige järgi otsustades ammuste tuttavate kohtumist mitte segada.

«Kallis Maksimõtš!» ütles Zvjagintsev Koroljovi süles, «mil moel sa siia sattusid?»

«Mina, kulla sõber, olen alati seal, kus mind vaja on,» vastas Koroljov muigamisi. «Kas siis ilma minuta mingit tähtsat asja saab üldse ette võtta? Aga sina, nagu välja tuleb, teenid nüüd siin või?»

«Siin, siin!» kinnitas Zvjagintsev. «Aga kuidas saatus sind siia tõi?» küsis ta uuesti, kuid siis meenusid talle Ždanovi sõnad ja ta ütles: «Muide, ma ju tean, sa tulid siia agiteerima, on ju nii?»

«Ma ei ole ainult sõnadega agiteerima harjunud. Si[illegible] teenid siin, on nii? Ja mina samuti.»

«Teenid siin?» hüüdis Zvjagintsev selle peale nõutult

«Aga mida sina siis arvad?»

«Aga kellena?»

«Kellena, kellena! Kindrali auastmeni, nagu näed, ma veel välja pole jõudnud ja ka sinul on marssalini veel palju maad. Ma näen, muide, et sa oled juba alampolkovnikuks saanud ning kolmanda püstküliku peale pannud. Aga mina olen tankiremondi välibaasiga siia saadetud. Meie asupaik on siit viie kilomeetri kaugusel.»

Silmapilkselt sai Zvjagintsevile kõik selgeks. Ta oli juba mõned päevad tagasi armeestaabis ühel nõupidamisel kuulnud, et eelseisvates lahingutes purustatavate tankide jaoks remondibaasid kohale saabuvad.

«Kas sa siis . . .» küsis Zvjagintsev nüüd salajase kadedustundega, «lähed ka koos vägedega üle Neeva?»

«Ei, sinna ma ei lähe, öeldakse, et ma selle jaoks vana olevat. Ja ega siis mina üksi kirovlastest selles baasis ole . . .» Äkitselt jäi Koroljov vait, justkui oleks ta midagi meelde tuletanud, ja küsis tusaseks tõmbudes:

«Kuule sina, sunnikunahk, miks sa siis Veerale endast märku ei anna?»

Zvjagintsev taganes vankudes Koroljovist eemale. Lõpuks suutis ta küsida: «Mina . . . Veerale? Kas siis . . .»

Äkitselt hüüdis ta valjusti, otsekui kartes, et siinsamas tema kõrval seisev Koroljov teda muidu ei kuule:

«Tähendab, Veera on siis elus? Kus ta on? Ütle, kus?! Mina ju . . .»

Ja Zvjagintsev hakkas nüüd katkendlikult, erutusest sõnu neelates Koroljovile jutustama, kuidas ta hospidali varemeid oli näinud, kuidas ta siis veendununa, et Veera on hukkunud, ei söandanud sellest temale, Koroljovile, rääkidagi, kuidas ta oli püüdnud Veera jälgi leida ja kuidas ta lõpuks Vasnetsovi abiga oli sattunudki mingile vaevumärgatavale jäljele . . . Ja kuidas ta siiamaani polnud ikka veel veendunud, et Veera on elus . . .

«Veera on elus!» lausus Koroljov, kui Zvjagintsev lõpuks vait jäi. «Saatis mulle kolm kuud tagasi kirja. Kirjutab, et lamas pikka aega seal kusagil, Suurel Maal, ühes hospidalis. Märkis kohagi ära, aga sõjatsensuur oli selle nime nii maha kustutanud, et peaaegu auk järele oli jäänud, aga siis . . . Ühesõnaga, ta on praegu Volhovi rindel.»

[illegible]hovi rindel?» küsis Zvjagintsev imestunult. «Kust [illegible]lead?»

[illegible], kulla mees, see on pikk lugu. Vennas Paveli käest [illegible]eada. Tema ju teenib praegu samuti Volhovi rin[illegible] . . .»

[illegible]a-jah,» kinnitas Zvjagintsev rutakalt, «aga kus sa [illegible]da siis nägid?»

«Pavluhha sõitis siia. Üürikeseks ajaks. Kolmeks päe[illegible]aks. Aga minuga sai siiski kokku. Ühesõnaga, Veera oli [illegible]ohe pärast hospidalist väljakirjutamist tema üles otsi[illegible]nud ja see hospidal asub ka seal kusagil Volhovi rinde tagalas. Lühidalt öeldes, Pavluhha aitas Veerat. Ja Veera on nüüd mingi diviisi sanitaarpataljoni koosseisus.»

«Noh, kas ikka tõesti . . . kas tõesti . . .» pomises kõigest kuuldust rabatud Zvjagintsev, «kas ta siis tõesti ei saanud mulle endast märku anda . . . Ja sina, Ivan Maksimovitš, oled ikka tore küll . . .»

«Sa ikka mõtle kah, mida sa räägid, Aljoša! Kuhu ta võis sulle märku anda? Kui ma temalt kirja sain, ei olnud sinust enam tehases jälgegi. Ja kus sa siis asusid, sellest polnud mul ju aimugi. Mõtlesin veel, et kui sa kusagil lähedal peaksid teenima, küllap sa siis ka aega leiad tehasest läbi tulla . . .»

«Noh, Ivan Maksimovitš, ma ju sellepärast tehasesse ei tulnudki, et kartsin . . .»

«Nii et püüdsid mind mure eest hoida? Mis siis ikka, Aljoša, aitäh sulle. Ainult et minul on juba ammust ajast südame asemel . . . tallanahk rinnus. Elu on selle nii ära parkinud . . . Ja siis andsin ma iseendale tõotuse: võiduni vastu pidada . . . Aga nüüd ma teen sulle kingituse . . .»

Ta nööpis oma palitu hõlmad lahti, selle all oli tal veel sõjaväerihmaga kokkutõmmatud vattkuub, mille põuetaskus ta pikka aega käega midagi kobas, kuni lõpuks kolmnurgaks kokkumurtud paberi välja tõmbas.

«Säh võta, see on Veera kiri. Siin on ka sinust juttu . . .»

Zvjagintsev kahmas Koroljovi käest kirjakolmnurga.

«Aga sina . . . tähendab, lähed homme lahingusse?» küsis Koroljov, ja kuna Zvjagintsev ikka edasi vaikis, lausus ta muigamisi: «Olgu nüüd pealegi, ära varja midagi. Ma ju kuulsin käskkirja.»

«Mina ei varja midagi, Ivan Maksimovitš,» vastas Zvjagintsev kirja kõvasti käes hoides. «Ainult et lahingusse ei tule mul minna. Ma pean tagalat kindlustama, minu saatus on niisugune . . .»

«Tähendab, nagu minulgi? Nii et virised? Aga asja... See on sul... noh, kõrgele kruvitud enesearmastusest, v... millest... Sa peaksid teadma, et ega võitu saavutab üksnes nende kaudu, kes rünnakule lähevad...»

«Kas agiteerid mind?»

«Mul pole aegagi sinu agiteerimisega tegelda. Kuigi ma näen, et sa isegi lihtsaid tõdesid endale siiani selgeks teha pole suutnud... Olgu pealegi, jää hüvasti, ma ju mõistan, et sul pole enam kannatust kirja lugemisega oodata.»

Äkitselt tõmbas vana mees Zvjagintsevi enda poole ja surus oma põse tema põse vastu. Seejärel tõukas teda aga pisut endast eemale ja lausus:

«Suuandmise olen ära unustanud. Juba ammugi. Noh, Aljoša... jää siis hüvasti. Nägemiseni. Võiduni!»

Koroljov pöördus ümber ja hakkas kiiresti jäärakunõlvast üles minema. Pilguga veel teda saates hakkas Zvjagintsev õhinal kirja lahti harutama. Ja luges sealt:

«Mu kallis isa! Olen elus ja terve. Aga miks ma endast elumärki ei andnud, seda selgitan sulle kohe. Meie hospidali pihta sattus kas siis mürsk või pomm, seda ma täpselt ei tea, sest tulin teadvusele alles kolme või nelja päeva pärast, juba Laadoga teisel kaldal, selgus, et mind oli ära evakueeritud. Vedelesin siin...» edasi oligi mahakriipsutus, millest Koroljov enne oli rääkinud, «üle kuu aja. Kirjutada ma ei saanud, peale põrutuse oli mu parem käsi ka muljuda saanud, kui see varisemine seal toimus. Aga kedagi teist ma kah ei tahtnud paluda kirjutada, kartsin, et sa hakkad veel kartma, et mul käsi ära on amputeeritud. Minu palatinaabriks oli naisarst, meditsiiniteenistuse alampolkovnik, ta oli samuti nagu minagi kõvasti põrutada saanud seal...» edasi oli jällegi mahakriipsutus. Me saime omavahel sõpradeks, ja ma võtsin temalt sõna, et ta aitab mul rindele jääda, kui mind hospidalist välja kirjutatakse.

Tema sai enne mind hospidalist välja. Ja ma otsisin ta üles, kui mind sealt välja kirjutati. Sellest, kui palju mul tuli vaeva näha, et mind kaadrisse võeti — varem olin ma ju vabapalgaline —, ma üldse kirjutama ei hakkagi. Kuid siis mul vedas: ma sain juhuslikult teada, et Pavel on rindestaabis. Lühidalt öeldes, teenin nüüd meditsiinilises sanitaarpataljonis. Loodan, et sa oled elus ja terve, Leningradis ju enam nälga pole. Suudlen sind hellasti-hellasti ja Aljoša Zvjagintsevile ütle edasi, kui ta

...ole tehases töötab, et ta mul ikka meeles ja mõttes ...Küllap ta käis meie hospidalis ja on nüüd muidugi ...dunud, et mind enam siin ilmas olemas ei ole. Aga ...n olen nende neetud fritsude kiuste elus ja terve. Ja ...dan sulle kirja lõpus oma väliposti numbri. Kui Aljoša ...ka veel sinu juures on, siis teata mulle. Ma siis kirjutan ...male kah. Kui ellu jääme, saame pärast võitu kokku.

Sinu Veera.»

Kirja läbi lugenud, peitis Zvjagintsev selle vormipluusi laskusse. Ja hakkas siis pikkamisi jäärakunõlvast üles minema.

Siit nägi ta kauge Neeva jääga kattunud pinda. Pakaselises vines võis aimata Neeva kõrget, peaaegu otsesuunas tõusvat idakallast. Seal asuski vaenlane, kellega homme verine lahing ees seisis.

Kuid sel hetkel ei mõelnud Zvjagintsev mitte sakslastest, kes end jõe tollel kaldal miiniväljade-okastraattõkete võrgu taga kaevikutes varjasid.

Ta vaatas sealt kaugemale, sest seal kaugemal, kõigest kümmekond kilomeetrit temast eemal oli Veera! Võib-olla seisab temagi praegu seal kusagil teisel pool, vaatab siia, sealt nähtamatu Neeva läänekalda suunas, otsekui aimates, et tema, Zvjagintsev, praegu siin seisab...

Zvjagintsev oleks tahtnud uskuda ja ta uskuski seda, aga mitte mõistusega, vaid südamega...

«On vaja otsekohe talle kirjutada...» mõtles ta endamisi palavikuliselt, «Veera on ju elus, on elus ja siin on kirjas ta väliposti number!...»

Kuid lisas samas:

«Ei. Ma kirjutan pärast lahingut. Kes seda teab, mis minust homme saab...»

X

27. novembril 1942 saatis Stalin Churchillile järjekordse läkituse.

Selle esimene osa koosnes kommentaaridest, mis puudutasid küsimusi, mida Inglismaa peaminister oma eelnevates kirjades oli üles tõstnud. Churchill oli nendes kirjades ikka ja jälle kirjeldanud raskusi, mis sõjaliste laadungitega Arhangelskisse saadetavate laevade merel konvoeerimise organiseerimisega seotud on. Veel oli ta avaldanud oma kaalutlusi perspektiividest Türgi astumi-

seks sõtta liitlaste poolel, ja oli palunud Stalinit seos-
sellega, et Inglise-Ameerika väed okupeerisid «Prantsuse
Põhja-Aafrika», mitte muretseda petisest Darlani pärast,
keda okupatsiooniväed ära kasutasid, ja teatas lõpuks
Inglismaa kavatsusest «aheldada Saksa väejõudusid Pas
de Calais' juures. Ühes oma viimastest läkitustest avaldas
Churchill vaimustust — «meile saabuvad toredad teated
teie pealetungist» ja «me jälgime hinge kinni pidades
teie pealetungi».

Oma 27. novembril dateeritud vastuses kirjutas Stalin,
et ta on Churchillile tänulik tähelepanu eest konvoeeri-
mise organiseerimise küsimustele ja et Türgi sõttaastu-
mine oleks arusaadavalt liitlastele kasulik, aga mis puu-
tub Darlani, siis «peab sõjadiplomaatia oskama sõjalis-
teks eesmärkideks ära kasutada mitte üksnes darlaanlasi,
vaid kas või vanakuradit ja vanakuradi vanaema
ennastki».

Kuid Stalini läkituse ühest lõigust kostis läbi ka vaos-
hoitud iroonia. Stalin kirjutas Churchillile: «Lugesin väga
tähelepanelikult läbi teie teate selle kohta, et te koos
ameeriklastega ei väsi tegemast ettevalmistusi piki teie
kagu- ja lõunakallast, et aheldada sakslasi Pas de Calais'
juures ja nii edasi . . . Ma loodan,» jätkas Stalin, «et see
ei tähenda keeldumist Teie lubadusest organiseerida
teine rinne Lääne-Euroopas 1943. aasta kevadel.»

Tõotus, millest siin jutt käis, oli Churchilli poolt Stali-
nile antud nende kohtumisel 1942. aasta suvel Moskvas.

Kas Stalin uskus, et see lubadus täidetakse? Kas ta
pärast nii paljusid pettumusi veel uskus, et teine rinne
üldse veel kunagi avatakse? Jah, kahtlemata uskus. Kuid
ta oli juba ammugi läbi näinud Inglise-Ameerika stratee-
gia teise rinde avamise suhtes. Kuigi ta tegi vahet
Churchilli ja Roosevelti positsioonides.

See, mis Stalinile 1941. aasta teisel poolel oli veel üks-
nes kahtlustuseks, muutus 1942. aasta lõpuks juba veen-
dumuseks. Stalinile sai selgeks, et Churchill käsitab teise
rinde küsimust kaugeltki mitte ainult sõjalisest, vaid pea-
miselt just poliitilisest aspektist, ja mitte sõjalised, vaid
just poliitilised tegurid muutuvad iga kuuga järjest ikka
otsustavamateks.

Neljakümne esimesel aastal sidus Churchill teise rinde
küsimust väga tihedalt teise küsimusega: kas Nõukogude
Liit Saksa armee võimsate löökide all üleüldse vastu
peab?

...järel tekkis uus küsimus: kas on poliitilist mõtet
...s, et teist rinnet avades saab Venemaad aidata kiire-
...i Saksamaad võita kui siis, kui see rinne puudub? Ing-
... ja Ameerika vägede dessandi tegemise küsimuse
...endamisel sai Suurbritannia peaministri jaoks määra-
...ks lootus näha seda, et mõlemad, just nimelt mõlemad
...aad — nii Nõukogude Liit kui ka Saksamaa — maksi-
...aalselt välja kurnataks.

Kahtlemata mõistis Stalin juba selgesti, et ainult üks
tegur määrab lõppkokkuvõttes teise rinde reaalse ava-
mise, ja see tegur on Punaarmee lähenemine Saksamaa
piiridele.

Kuid esialgu oli see veel kaugel. Sellepärast tegigi Sta-
lin näo, et ta pole neid Churchilli tõelisi kavatsusi läbi
näinud, ja piirdus oma läkituses üksnes meeldetuletusega,
et ta endist viisi ootab teise rinde avamist, kuigi sellest
lausest võis küllaltki selgesti välja lugeda ka midagi hoo-
pis enamat . . .

Nähtavasti just sel põhjusel reageeriski Stalin vaos-
hoitult Churchilli läkituse paatosega kirjutatud ridadele
selle kohta, et «me jälgime hinge kinni pidades teie
pealetungi». Churchilli romantilisse paatosesse ta ei usku-
nud ja tema tundepuhangus nägi ta hoolikalt varjatud
vihjet sellele, et Punaarmee peksab suurepäraselt sakslasi
ka ilma teise rindeta. Ja sellepärast vastaski ta jahedate
ning asjalike lausetega:

«Stalingradi operatsioonis on meil esialgu edu, muu-
seas just selle tõttu, et meid abistavad lumesajud ja udu,
mis segavad Saksa lennuväel oma jõudude rakenda-
mist . . .»

Kuid Stalin ise teadis, et asi ei seisnud «lumesadudes
ega ududes». Tema mõistis, et Nõukogude Liit ja Puna-
armee on pärast kõiki suviseid ebaõnnestumisi uute üli-
inimlike jõupingutuste tulemusel mitte ainult taastanud,
vaid ka mitmekordistanud oma võimsuse ja seisab nüüd
kogu sõja seisukohalt suure murrangu eel.

. . . 1. detsembril saatis Churchill Stalinile «rangelt sala-
jase isikliku läkituse», mille mõte seisis selles, et järje-
kordne merekonvoi, mis, nagu Churchill arvas, pidi koos-
nema 15 laevast, suurendatakse isegi kuni . . . 19-ni.

Kui Punaarmee oleks saanud nendel päevadel tõepoo-
lest suuri relvasaadetisi välismaalt, oleks see paljuski
abistanud Nõukogude vägesid lõunas ja tõstnud Lenin-
gradi blokaadi läbimurdmise operatsiooni edu šansse.

Kuid üksnes neli täiendavat laeva oligi see, mille Suurbritannia kui liitlane Leningradi all algavate otsustavate lahingute eel oli valmis Punaarmeed abistama.

Stalin veendus uuesti selles, et sedapuhku tuleb Punaarmeel arvestada eelkõige omaenda jõuga ja oma kodumaise relvastusega.

. . . 11. jaanuaril helistas Ždanov Smolnõist Stalinile ja teatas, et homme kell 9.30 minutit alustab Leningrad operatsiooni «Iskra» . . .

«. . . Mulle just helistas Žukov,» ütles Stalin, kui oli Ždanovi ära kuulanud. «Nendel on samuti kõik valmis. Tema loodab, et selleks operatsiooniks kulub kõige rohkem mõni päev, kuigi ta rõhutab, et sakslaste kindlustused on väga tugevad.»

Siis saabus paus. Seejärel lausus Stalin pikkamisi ja temale mitteomase erutusega hääles:

«Tähendab . . . homme.»

. . . Inimese jaoks, kes ei teadnud, millest jutt käis, võisid need sõnad lihtsalt fakti konstateerimisena kõlada.

Kuid Stalini hinge ja südame jaoks, kuigi ta ju muidugi teadis, et operatsioon «Iskra» 12. jaanuari hommikul algab, kuna ta ise selle operatsiooni plaani oli kinnitanud, ja Ždanovi jaoks, kes mõistis, et oma helistamisega ta midagi uut ei teata, peitus nende sõnade taga väga, väga palju. «Tähendab, homme» läheb täide või hakkab täide minema see, mida juba korduvalt on tulemusteta püüdnud saavutada alguses Leningradi ja hiljem ka Volhovi rinde väed. «Tähendab, homme» saabub päev, millal tasutakse kätte nende kannatuste ja piinade eest, mida Leningradil oli 1941.—1942. aasta talvel taluda tulnud . . . «Tähendab, homme» või siis kõige lähematel päevadel murtakse läbi üks nendest neetud blokaadikaartest, mis Leningradi piiravad nendel kaartidel, millised alati nii Stalini kui ka Ždanovi kabinetis laudadel seisid.

«Tähendab, homme!»

XI

12. jaanuaril kell 9.30 lõhestas kahe tuhande suurtüki kogupaugu kärgatus talvist pakaselist hommikuvaikust. Kaks tundi ja kakskümmend minutit andis Nõukogude suurtükivägi pidevat tuld Neeva vasaku kalda pihta.

Seejärel jäi kõik äkitselt vaikseks. Pärast sellist õudtulistamismüra saabunud vaikus tundus aga nüüd [illegible]lgi kõrvulukustavamana kui sellele eelnenud suurkütule mürin.

Vastase valduses olev vasakkallas aga vaikis. Vaikis [illegible]hlüsselburg põhjas ja 8. hüdroelektrijaam lõunas. Mida [illegible]gi sel ajal vastane, need tuhanded saksa sõdurid ja [illegible]hvitserid, kes sellesse pudelikaelataolisse soppi olid [illegible]tuubitud? Kas nad heitsid oma tranšeede ja kaevikute põhja pikali? Või siis peitusid betoonist dottidesse, olles mürskude ja miinide vilinast ja nende plahvatuste müranast kurdistunud? . . .

Vaikus oli niivõrd õudne, niivõrd ebaloomulik, et paistis: kui praegu mingi karjatus vallanduks, kostaks see üle kogu Neeva. See kõik kestis vaid mõne minuti. Siis aga tõusis taevalaotusse rakett.

Ei jõudnud rohelised sädemete killud veel kustudagi, kui juba õudne ohke või undamisega sarnanev kummaline heli vaikust lõhestas ja tulenooled sedamaid taevast viirutasid. Need olid kaardiväe miinipildujad, salapärased, rangelt saladuses hoitud manööverdavad seadeldised, mis seal nüüd tuld andsid ja mida jalaväelastest üsna vähesed lähedalt olid näinud.

Kaares üle Neeva lennates kadusid need reaktiivmürsud kusagile vaenlase käes oleva vastaskalda järsu nõlva taha ja sealt kostsid siis hirmsad kärgatused.

Ja seejärel saabus jällegi vaikus.

Ja äkitselt kandusid nende tuhandete sõduriteni ja komandörideni, kes Neeva poole suunduvaid tranšeesid, jooksukraave ja kaevikuid täitsid ja sellest suurtükiväe kanonaadist peaaegu kurdistunud oli, «Internatsionaali» helid . . .

Alguses inimestele isegi tundus, et see neile vaid viirastus. Ometi ei olnud see kuulmishallutsinatsioon. Sõjaväe koondorkester mängis tõepoolest «Internatsionaali».

Ja nüüd kerkis taevasse punane rakett, mis oli rünnakusignaal.

Jääle tormasid nüüd esimese ešeloni kõigi nelja diviisi rünnakgrupid. Vasakul alustas Schlüsselburgi ründamist Trubatšovi diviis, kuhu kuulusid endised rahvakaitseväelased. Läbimurde kesklõigus liikus Simonjaki diviis. Paremal neist oli Borštševi diviis. Aga kõige äärmisel parempoolsel tiival ründas Krasnovi kaardiväediviis.

Zvjagintsev asus ühe suurtüki- ja kuulipildujapataljo komandopunktis, mis Simonjaki diviisi asukohas paikn Pataljoni komandöriks oli endine «Ižorski» pataljo mees Sutškov.

Juba pealetungi esimestest minutitest alates jälgi Zvjagintsev pikksilma abil pidevalt seda, kuidas esime sed sõdurite ahelikud jääd mööda edasi liiguvad. Nad jooksid täies pikkuses, et võimalikult kiiresti üle Neeva saada. Sapöörid ja õhkijad vedasid enda järel kelkudel lõhkeainet, rünnakuks vajalikke redeleid ja alpinisti-varustust. Sakslased vaikisid. Aga siis, kui kaldani oli veel vaid sada viiskümmend meetrit jäänud, avasid nad ründajate pihta turmtule. Sõdurid heitsid jääle pikali.

Zvjagintsev kahmas telefonitoru aparaadilt, mis teda kindlustatud rajooni komandopunktiga ühendas, ja hüüdis:

«Tuld, Malinnikov, kõigist suurtükkidest ja kuulipildujatest! Tuld!»

Siis nägi ta, kuidas seal, Neeval, keegi mees, püstol käes, nähtavasti oli see komandör, sõdurite poole pöördudes midagi neile hüüdis ja ise vastaskalda poole viipas.

Zvjagintsevile paistis, et ta selle mehe ära tundis, et see on Surovtsev ... Ta peas välgatas veel mõte: aga miks ka mitte, oli ju Surovtsev möödunud aastal sellel Neeva platsdarmil sõdinud ja selle paigaga hästi tuttav, nii et teda võidi muidugi sellesse ründegruppi suunata ...

Sakslaste kuulirahe all liikusid sõdurid küll roomates, küll järkjooksul ikka edasi.

Lõpuks jõudsidki esimesed ründavad allüksused vasaku kaldani. Nüüd olid nad nende kohal ülal asuva vaenlase suurtükiväele tabamatud. Tõsi küll, kaldanõlva sisse kaevatud sakslaste tulepesad andsid tiibtuld, kuid sõdurid jätkasid ka kuulipildujatule all oma tegevust. Peagi kärgatasid seal plahvatused — sapöörid lõhkasid ammonaaliga järsakulist jäätunud kaldanõlva, et sinna suurtükkide ja tankide jaoks läbipääsuteed teha. Seejärel tuhises vasakkaldalt rakett õhku. See oli signaaliks. «Läbikäigud on valmis!» Paremalt kaldalt lendas seejärel vasturakett üles ja ...

Poolteist aastat kestnud sõja vältel ei olnud Zvjagintsev veel midagi taolist näinud. Tuhanded inimesed tormasid nüüd vastase positsioone ründama.

«Internatsionaali» helid, suurtükitule kärgatused ja kuulipildujavalangud sulasid kõik ühtseks maad vapustavaks mürinaks.

nüüd ei tulistanud sugugi enam üksnes nõukogude rtükid ja kuulipildujad. Sakslaste suurtükivägi andis id parema kalda ja jääd mööda jooksvate sõdurite hta, kuid esimesed võitlejate ahelikud lähenesid juba sakule kaldale. Aga mööda jääd liikusid nüüd mootomürinal juba kergetankid ja sõdurid vedasid saanidel suurtükke edasi.

Helises telefon. Zvjagintsev ei kuulnud läbi mürina seda helinat ja taipas, et teda telefoni juurde nõutakse, alles siis, kui pataljonikomandör teda poolkasuka varrukast sikutas.

«Kes seal on?!» hüüdis Zvjagintsev telefonitoru kahmates ja sellega läkiläkit rohkem ühele küljele nihutades, et sel kombel kõrva vabastada.

«See olen mina,» kuulis ta Malinnikovi häält. «Milline on olukord, Zvjagintsev?»

«Simonjaki mehed forsseerisid Neeva ja nii nagu ma aru saan, peavad seal lahingut. Mis teistega on?»

«Rääkisin just praegu operatiivosakonnaga. Krasnovil seal Neeva «platsdarmil» ja Kaheksanda hüdroelektrijaama ees esialgu edu ei ole. Borštšev vallutas esimese tranšee ja liigub turbaladudest lõuna pool metsa suunas. Trubatšovil läheb halvemini. Vastane annab Schlüsselburgist ägedasti tuld ja seal pole suudetud veel Neevat ületada. Minu poolt on kõik.»

Zvjagintsev enam ei näinud lahingut ja võis üksnes suurtüki tulistamismürina ja kõrgele õhku tõusvate mustjasvalgete mulla- ja lumesammaste järgi kujutleda selle võitluse pinget.

Teda valdas komplitseeritud, vastuoluline rõõmu- ja kibedustunne. Pealetung arenes edukalt, kuid tema ei saanud sellest vahetult osa võtta, ta oli sunnitud paremale kaldale jääma ...

Hommikust hilisõhtuni kõmas vasakul kaldal võitlusekära ja Zvjagintsev suundus nüüd 67. armee komandopunkti, et päeva lõpuks kujunenud olukorras täpsemini orienteeruda.

Operatiivosakonnas sai ta teada, et Simonjaki diviis on end kolme kilomeetri sügavuselt vastase kaitsesse kiilunud. Trubatšovi diviis, kes pealetungi ebaõnnestunult alustas, ületas päeva teisel poolel Neeva Simonjaki diviisi vööndis ja jõudis joonele, mis asub lääne pool töölisasu-

lat number 3. Eriti tugevat vastupanu kohtas Krasno diviis, kes Moskovskaja Dubrovka rajoonist pealetung oli alustanud. Just siin, nende sügiseste lahingute paig olid sakslased seda lööki oodanudki. 8. hüdroelektrijaam olid nad pööraseks tuldpurskavaks kindluseks muutnud Krasnovi võitlejad suutsid seal kõigest 500—600 meetri edasi liikuda.

Tervikuna võttes ei olnud esimese päeva lahingute kokkuvõtted halvad — vastane oli välja löödud neljast tugipunktist: Marjinost, Saeveskist, Põhjа-Liivast ja Lõuna-Liivast, Neeva vasakul kaldal oli loodud platsdarm edasiseks pealetungiks ida poole, kohtumisele lääne suunas edasitungiva Volhovi rinde 2. löögiarmeega.

Siis kui Zvjagintsev operatiivosakonna muldonnis istus ja olukorra kohta oma kaardile märkusi tegi, tuli ka Duhhanov sinna.

Andnud lühidalt käsu staabi operatiivosakonna grupi vasakule kaldale üleviimise kohta, pööras ta end juba ringi, et väljuda, kuid just sel hetkel pöördus Zvjagintsev tema poole, öeldes: «Seltsimees armeejuhataja, lubage küsida: kas kindlustatud rajooni väeosadel ei ole vaja ümberpaigutuseks valmistuda?»

Duhhanov pidi juba pahaseks saama, kuid seadis end siis mõttes Zvjagintsevi asemele ja sai aru, mis selle kärsitu komandöri hinges toimub.

«Püüdke end lõpuks ometi vaos hoida,» ütles ta leebelt. «Kas te siis tõesti ei taipa, et läbimurdelahingud alles algasid?!» Ja väljus vastust ootamata muldonnist.

Öö möödus ja saabus hommik. Lahingukära ei vaibunud. Keskpäeval tegi Saksa lennuvägi katset paremat kallast pommitada, kuid löödi õhutõrjekahurite tulega tagasi. Tund hiljem alustasid Leningradi ja Volhovi rinde lennuväearmeede eskadrillid ägedalt sakslaste kindlustuste tulistamist. Mürskude ja lennukipommide plahvatuste kärgatused sulasid ühte kõrvulukustavaks mürinaks ja kogu Neeva vasakkallas mattus halli uttu.

Zvjagintsev ja Malinnikov viibisid kordamööda küll kindlustatud rajooni komandopunktis, küll pataljonides, et kontrollida valmisolekut Neeva ületamiseks.

Õhtul läks Zvjagintsev uuesti armeestaabi operatiivosakonda, kus ta sai teada, et lahingute piirkonnas on olukord keerulisemaks muutunud. Selgus, et sakslased

juba hommikul oma reservväed järele toonud ja buzovo küla piirkonnast Krasnovi diviisile vastulöögi dnud, ühtlasi samal ajal ka küllaltki kaalukate jalaväedude ning tankidega selle diviisi naabruses asuva rštševi diviisi tiivale vasturünnaku ette võtnud. See hing oli mitu tundi kestnud. Ja kuigi vastane selles hingus tunduva osa oma isikkoosseisust kaotas, õnnestus akslastel Borštševi diviisi eelnevad saavutused peaaegu ullini viia. Kolmandal lahingupäeval muutus olukord celgi pingelisemaks: vasturünnakuid üritavad sakslaste väed püüdsid meie väeosi Neeva jääle tagasi paisata...

14. jaanuaril kell 3 päeval helistas Žukov Govorovile. Govorov viibis sel ajal teise ešeloni vägede juures ja kõne võttis vastu Vorošilov.

«Oled see sina, Kliment Jefremovitš?» küsis Žukov. «Missugune see olukord sul seal on?»

«Tänase hommikuni oli kõik normaalne,» vastas Vorošilov. «Laiendasime hõivatud platsdarme, üht kuni viie kilomeetrini piki rinnet ja kuni kolme kilomeetrini sügavuti, teist aga kuni kahe ja poole kilomeetrini piki rinnet ja kuni poolteise kilomeetrini sügavuti. Lugu on halb praegu Schlüsselburgiga ja Neeva platsdarmil. Aga kuidas sinul seal on, Georgi Konstantinovitš?»

«Pealetung areneb edukalt. Kahjuks on väga raske tanke kasutada. Ümberringi on turvas.»

«Ka meil on tankidega raskusi. Jää ei kanna neid. Valmistame nende jaoks palkidest parvesid.»

«Pea silmas, et Lindemann koondab praegu reserve igalt poolt, kust aga saab, ma just äsja kuulasin ise sõjavange üle. Käsku anda ma ei saa, aga ma annan väga vajalikku nõu: ütle Govorovile, et ta teise ešeloni viivitamatult lahingusse viiks. Viivitamatult!» Ja Žukov pani toru hargile.

14. jaanuari õhtul, kui Zvjagintsev 16. kindlustatud rajooni komandopunktis asemele heitis, et paar tunnikest tukkuda, helises telefon.

«Kutsuge Malinnikov,» kostis telefonitorust hääl. ««Esimene» hakkab temaga rääkima.»

«Esimene» oli Duhhanovi koodkutsung, ja kohkunud sidemees hakkas Zvjagintsevit üles ajama.

«Kus Malinnikov on?» küsis Duhhanov.

Zvjagintsev kandis ette, et alampolkovnik Malinnikov on väeosades, kuid ta otsitakse viivitamatult üles . . .

«Ei ole aega,» katkestas teda Duhhanov, «otsekohe minu juurde. Ma olen operatiivosakonnas.»

Kui Zvjagintsev blindaaži astus, võttis Duhhanov teda järgmiste sõnadega vastu:

«Teil tuleb kiiresti neljast roodust koosnev koondpataljon komplekteerida ja see Neeva vasakule kaldale saata, seal Saeveskist edela pool positsioon sisse võtta, et vastase võimalikku Schlüsselburgi poolt kavatsetavat tiiblööki ennetada.»

Zvjagintsev teadis vasakkalda kaarti peast. Saeveski paiknes Marjino külast põhja pool.

«Kui koondpataljon positsiooni sisse võtab, seisku ta seal nagu maasse kaevatult,» jätkas Duhhanov. «Ja võtke arvesse, et selle pataljoni komplekteerimine ei tohi mõju avaldada kindlustatud rajooni väeosadele, mis paremale kaldale jäävad. Neid läheb veel vaja. Võtke neid roodude kaupa vasaku tiiva pataljonidest. Oma komandopunkt jätke esialgu siia. See on kõik. Minge.»

15. jaanuari koidikul võttis kindlustatud rajooni koondpataljon talle ettenähtud positsiooni sisse.

Järgmisel päeval kutsuti Malinnikov ja Zvjagintsev uuesti rinde ajutisse välivalitsusse, sedapuhku juba Govorovi juurde.

«Saatke kiiresti kolm pataljoni vasakule kaldale,» ütles Govorov otsekohe, kui nad olid oma saabumisest ette kandnud. «Positsioon võtke sisse, näete siin . . .» Govorov vedas Neeva läheduses paikneva 2. linnaku juurest joone kagusse. «Vastane võtab siin ette pööraseid vasturünnakuid Borštševi diviisi vastu lõuna poolt ja on selle diviisi väeosad juba koomale surunud. Kui sakslastel peaks õnnestuma Neeva kaldale välja jõuda, siis võib kogu meie vägede parem tiib ohtu sattuda. Teil tuleb viivitamatult viia läbi ettevalmistav maastikuluure arvestusega, et kindlustatud rajooni pataljone paigutada kuus kilomeetrit ettepoole Borštševi diviisi parema tiiva kahe polgu lahingukorrast. Teie pataljonidest vasakul on kaitsel Borštšev ise. Kas ülesanne on selge?»

«On selge, seltsimees rindejuhataja,» vastasid mõlemad alampolkovnikud peaaegu ühtaegu.

XII

Ohvitser, kes augusti lõpul feldmarssal Mansteini tolle vaatluspunkti juurde saatis, kust võis jälgida liiklust Leningradi tänavatel, oli Arnim Danwitz.

«Hundikoopast» lahkudes tundis Danwitz rõõmu ja kergendust. Kuid oma väeossa tagasi jõudes ja taibates, et tal jällegi tuleb pikka aega tegevuseta olla, langes ta uuesti raskesse melanhooliasse.

Diviisi staabi operatiivnõupidamistel kuulis ta, et linn, mille lävel juba nii paljude kuude vältel sakslaste väed olid seisnud, muudetakse nüüd kindluseks, et kümned tuhanded linna elanikud töötavad selleks, et uusi kaitsejärjatisi ehitada. Oli selge, et kui Smolnõi ei heisanud valget lippu siis, kui linnas nälg ja talvepakane möllasid, on praegu täiesti mõttetu kapitulatsioonile loota.

Ja Danwitzil tuli rahulduda teadetega võitudest lõunarindel. Kuid vahetevahel välgatas ta teadvuses mässuline mõte, et samasuguseid võiduteateid võis kuulda hulganisti eetris ka siis, kui füürer «otsustava» pealetungi Moskvale välja kuulutas . . .

Kuigi Saksa raadio kaotusest Moskva all midagi ei teatanud, aimas Danwitz asustatud punktide nimede järgi, mida seoses «rindejoone õgvendamisega» kesksuunal meenutati, millega see talvine «otsustav pealetung» lõppes.

«Kas ei toimu midagi taolist ka lõunas?» küsis ta mõttes iseendalt. Juhtum Krügeriga oli teda õpetanud keelt hammaste taga hoidma. Iseenesega pidas ta see-eest küll lõputuid dialooge . . .

Kunagi oli Danwitz kõigis hädades süüdistanud von Leebi, tema vanust ja otsustusvõimetust. Kuid juba jaanuaris oli Küchler feldmarssali välja vahetanud. Aga mis oli muutunud? Mitte midagi! Tänane päev sarnanes eilsega ja homselt polnud ka midagi paremat loota.

Augusti lõpul ilmus Danwitzi komandopunkti ootamatult 18. armee ülemjuhataja ratsaväekindral Lindemann suure hulga kõrgemate ohvitseride saatel.

Segadusse sattunud Danwitz tahtis juba korra kohaselt Lindemannile raporteerida, kuid too katkestas teda sõnadega: «Kandke ette kindralfeldmarssal von Mansteinile, ooberst!» ja vaatas enda kõrval seisvale mehele lugupidavalt otsa.

Alles siis märkas Danwitz selle sõjaväelase õlgadel feldmarssali paguneid. Danwitzile uhkas veri näkku. «Manstein! Sevastoopoli alistaja! . . .»

Erutusest katkeval häälel kandis Danwitz ette, et tema rügement on kaitsepositsioonil rindelõigus Uritsk — Forelli haigla piirkond . . .

Raporti ära kuulanud, küsis Manstein peaaegu huuli paotamata: «Kui kaua juba?»

Danwitz vastas, et rügement asub siin möödunud aasta septembrist alates.

«Ja see ei ole teid ära tüüdanud, ooberst?» küsis nüüd Manstein oma niigi ahtalõikelisi silmi kissitades.

Danwitz sattus segadusse. Ta oleks ju võinud feldmarssalile vastata, et see paljude kuude vältel Peterburi all seismine talle ülimalt piinav on olnud, et ta sellest füürerile kirjutas ja füürer teda selles küsimuses isiklikult vastu võttis . . . Kuid kõigest sellest nii paljude kõrgemate ohvitseride juuresolekul rääkida oleks olnud kohatu. Sellepärast piirduski Danwitz vaid lühikese vastusega:

«Rügement täidab käsku, härra feldmarssal.»

«Saatke feldmarssal oma vaatluspunkti,» segas nüüd Lindemann vahele ja toonist, millega kindral neid sõnu lausus, Danwitz taipas, et see jutuajamine Lindemannile ebameeldiv oli.

«*Jawohl*, härra ülemjuhataja!» vastas Danwitz kandu kokku lüües. Ja lisas siis pärast lühikest pausi: «Julgen ette kanda, härra feldmarssal, et see täiesti ohutu ei ole. Venelaste suurtükivägi tulistab süstemaatiliselt, ja kuigi see vaatluspunkt siiani terveks on jäänud . . .»

«On see teile teada, et ma Sevastoopoli ründamisest osa võtsin?» küsis Manstein kulmusid kergitades.

«See on kõigile teada, härra feldmarssal.»

«Niisiis, võtke arvesse, ooberst, et Sevastoopoliga võrreldes on teil siin vaestemaja või vanadekodu,» lausus Manstein muigamisi. «Andke binokkel!» nõudis ta siis ja sedamaid ulataski keegi tema kaaskonnast talle rutuga binokli. «Juhatage mind sinna!» käsutas ta Danwitzi. «Ülejäänuid palun siia jääda ja salguti laiali minna.»

Danwitz juhatas nüüd Mansteini puu juurde, mille võrasse oli hästi maskeeritud puulava üles seatud. Sealt oli Danwitz juba peaaegu aasta aega vaadelnud Leningradi küll uhkust tundes, et Saksa armee oli selle linna müürideni jõudnud, küll oma jõuetust tunnetades kibedust üle elanud.

«Ma lähen sinna üksi,» lausus Manstein. «See kaadervärk võib kahte mitte kanda.» Ja Manstein roniski puutüve külge kinnitatud redelit mööda üles.

Danwitz jäi alla. Ta oli äärmiselt erutatud. Esiteks kartis ta seda, et venelased äkitselt just sel hetkel tulistamist võiksid alustada. Teiseks ei vabanenud ta mõttest: «Milleks Manstein siia sõitis? Kas inspekteerima? Kuid saata kõige ägedamate lahingute ajal feldmarssal lõunast siia ainult selleks, et ta meie seisvat rinnet inspekteeriks, vaevalt küll see kuigi otstarbekohane on! Aga võib-olla sõitis ta selleks, et . . . Kas tõesti rünnakut ette valmistama?!»

Danwitz vaatas ülespoole. Ei näinud aga seal puulava ega Mansteini, sest vaatluspunkt oli niivõrd hästi maskeeritud. Lõpuks kuulis ta lehtede kahinat ja nägi, et feldmarssal hakkas alla tulema.

Redelilt maha astudes võttis Manstein vormimütsi peast, pühkis silmipimestavalt valge taskurätikuga oma higist laupa ja lausus siis otsekui endamisi:

«See on kuulmatu!» Seejärel küsis ta Danwitzilt: «Mis territoorium see on, mis siia ära paistab? See on piiratud taraga, väravast väljuvad tankid. Mis koht see on?»

«Tankitehas, härra feldmarssal.»

«Millal nad seal siis jälle tööd alustasid?»

«See pole seal . . . üldse lakanudki.»

«Tähendab, kõik need jutud näljast . . .»

«Need ei olnud ainult jutud, härra feldmarssal. Nagu meile teada on, oli siis päevi, millal Peterburis mitu tuhat inimest nälga suri.»

«Ja peale selle veel tulistatakse linna süstemaatiliselt?»

«Just nii, härra feldmarssal. Meie suurtükiväelased aga kinnitavad, et tulistamist on järjest raskem läbi viia.»

«Miks?»

«Venelaste korrigeeriv lennuvägi annab meie patareidele tulistamise ajal kõvasti pihta ja nende kaugsuurtükivägi surub meie patareide tuld maha. Arusaadavalt ei ole me tulelöökide andmist lõpetanud . . .»

«Selle aja jooksul oleks võinud linna rusudeks muuta!» tähendas Manstein tigedalt. Ja küsis siis ootamatult: «Kuidas nimetatakse seda tänavat, kus see tehas asub?»

«Ulitsa Statšek.*»

«Statšek?» küsis Manstein uuesti. «Mida see tähendab?»

---

* Streikide tänav (vene k.).

«Ma ... ei tea, härra feldmarssal,» lausus Danwitz kimbatuses. «Küllap see mõne bolševiku nimi ikka on.»

«Hämmastav!» lausus Manstein nüüd õlgu kehitades. «Ma nägin Peterburi tänavaid. Nägin tramme ja inimesi, kes kõnnivad seal ringi, nagu poleks midagi juhtunudki, samal ajal, kui teie siinsamas kõrval seisate! ...»

«Meie oleme sellega juba harjunud, härra feldmarssal,» ütles Danwitz kibestunult.

«See harjumus tuleb ära võõrutada!» kähvas Manstein järsult. «Selleks, et Peterburile lõpp teha, on mulle kaks nädalat aega antud. Kõige rohkem kolm nädalat.»

«Härra feldmarssal,» lausus Danwitz, tundes ise, kuidas sisemine värin teda raputab, «tähendab, võib loota, et see juhtub varsti?!»

Danwitzi lootused ei õigustanud end.

Tõsi küll, nii temal kui ka tema rügemendil tuli osa võtta ägedatest lahingutest, kuid mitte Leningradi tänavatel, vaid ida pool sellest, kus tema väeosa siiani oli asunud, rajoonis, mille nimegi peaaegu võimatu oli välja öelda: Ust-Tosno. Kuid Danwitz ei saanud sinnagi kauaks ajaks pidama jääda, sest septembris tungisid venelased üle Neeva ja Saksa vägedel tuli võidelda kahel rindel — nii lääne kui ka ida pool seda «pudelikaela».

Blokaadirõngast ei õnnestunud venelastel ka sedapuhku läbi murda. Ööl vastu 8. oktoobrit viisid nad oma väed Neeva teisele kaldale tagasi. Kuid Saksa väed, kes valmistusid just uuesti linna ründama, olid tohutu suuri kaotusi kandnud. Ja jällegi saabus vaikus. Möödusid päevad ja nädalad, kus nad olid sunnitud paigal seisma.

Saabus talv. Jällegi kattis lumi põllud, rabad ja turbasood. Manstein oli ammugi minema sõitnud. Raadio teatas, et teel Lõunarindele oli ta teinud peatuse füüreri Peakorteris, kus füürer «Sevastoopoli alistajale marssalikepi üle andis». Sellest aga, et Manstein Leningradi all tegelikult kaotuse osaliseks sai, nendes teadetes muidugi midagi ei räägitud.

Sügiseste lahingute tagajärjel sattus Danwitzi rügement Leningradist kaugemale, ja Danwitzil polnud enam võimalust vaatluspunktist linna vaadata.

Detsembri lõpus andis Lindemann käskkirja, milles ta õnnitles oma armeed saabuva uue aasta puhul ja hoiatas, et 31. detsembril võivad Nõukogude väed läbimurdekatse ette võtta.

Ta andis erikorralduse väeosade ülematele, kelle positsioonid piki Neeva kallast paiknesid, käskis neil kiired abinõud tarvitusele võtta kaitsevööndi edasiseks kindlustamiseks, eriti aga kaldanõlva veega ülevalamisele asuda.

Oma südames oli Lindemann isegi rõõmus, et Mansteini linnarünndamise kavatsus teoks jäi tegemata. Austusavaldustega ülekülvatud enesekindla Mansteini võit oleks Lindemannile olnud teenistusalaseks lüüasaamiseks. Oli ju Hitler feldmarssali sellepärast siia saatnud, et tal polnud enam usku ei armeegrupi «Nord» uude ülemjuhatajasse Küchlerisse ega otseselt linna blokeeriva 18. armee ülemjuhatajasse Lindemannisse.

Manstein isegi käitus vastavalt. Ta suhtus Lindemannisse kui alluvasse, paigutas oma äranägemist mööda vägesid ühest rindelõigust teise ja ka linna vallutamise plaani töötas ta välja just koos oma 11. armee staabiga.

Seda plaani Mansteinil ellu viia ei õnnestunud, ta sai lüüa ja läks lõunarindele tagasi. Lindemann, kes suurivaevu oma kahjurõõmu suutis varjata, sai aru, et nüüd ähvardab oht teda ennast: kui venelastel peaks õnnestuma blokaad läbi murda, siis pole ei temal ega Küchleril vastutust kaotuse eest enam mitte kellegi kaela veeretada. Aga et venelased jällegi läbimurdeoperatsiooniks ettevalmistusi teevad, seda tunnistasid nii agentuur- kui ka õhuluureandmed ...

Uue aasta eel kuulutati nendes väeosades, mis Neeva vasakul kaldal paiknesid, välja lahinguhäire.

Kuid öö möödus rahulikult. Lindemann otsustas, et venelased on nähtavasti kavatsetavast operatsioonist loobunud või siis ootavad ära lahingute lõppu maa lõunapiirkonnas.

Kuid ta eksis oma prognoosides.

12. jaanuari hommikul vapustas jäässe aheldatud Neevat suurtükitule kärgatuste mürin.

Nõukogude vägede pealetungi esimesed tunnid veensid juba Lindemanni, et operatsioon, mida nad on alustanud, oma ulatuselt septembripealetungi tugevasti ületab.

Järgmisel päeval helistas Lindemannile Vinnitsast Hitler. Sõnad, mis telefonist kostsid, andsid vaid osaliselt edasi füüreri raevu, kuid Lindemannil oli küllaldaselt kujutlusvõimet, et füürerit sel hetkel ette kujutada.

Hitler karjus, et Küchler ja Lindemann on reeturid, et nad reedavad Stalingradi all veriseid lahinguid pidavaid Pauluse vägesid, seda armeed, mida oleks saanud päästa,

kui venelased Peterburi all oleksid puruks löödud ja oleks avanenud võimalus kas või mõnedki diviisid kiiresti põhjast lõunasse ümber paigutada . . .

Lindemann oli ahastuses. Ta rabeles, võttis väeosi ühest paigast ära ja saatis neid siis teise paika taanduvaid vägesid abistama, tegi lihtsalt kõik temast sõltuva, et peatada küll aeglast, kuid kõrvalekaldumatut kahe Nõukogude rinde teineteisele lähenemist, mis ähvardas sakslaste kogu Schlüsselburgi—Sinjavino grupeeringut puruks muljuda.

Lõpuks hakkas Lindemannile otsekui edu naeratama. Tema väed andsid lõõgi läänest pealetungivate Nõukogude vägede tiivale. Paistis juba, et veel pisut pingutust, ja venelased ongi Neeva jääle tagasi tõrjutud. Kuid samal ajal saabusid paanilised signaalid Schlüsselburgi garnisonist, mis oli ümberpiiramise ohtu sattunud . . .

Vähe aega enne südaööd kutsus diviisiülem Danwitzi telefoni juurde ja andis talle käsu viivitamatult Schlüsselburgi alla siirduda.

«Schlüsselburgi alla?» küsis Danwitz imestunult. «Kuid minu juurest on ju Schlüsselburgini mitukümmend kilomeetrit! Pealegi on praegu öö ja kaardi järgi otsustades ei lähe sinna ainsatki teed!»

«Lõpetage lobisemine, ooberst!» kõrgendas kindral nüüd häält. «Kas te saite ülesandest aru? Hommikuks peab rügement Schlüsselburgi all olema, või te jääte oma ooberstiõlakutest ilma!»

Ükski viisi ei olnud Danwitziga rääkinud veel keegi, isegi füürer mitte. Ta oli sellisest solvangust ja alandamisest lausa hingetu, kuid pisut aega järele mõelnud, rahunes ta, mõistes, et ainult väga äärmuslikud asjaolud võisid kindralit sellisel toonil temaga rääkima sundida. Ta ei teadnud, mis seal Schlüsselburgi all on juhtunud, kuid seisundi järgi, millises kindral praegu viibis, taipas ta, et on toimunud katastroof . . .

Danwitz ajas otsekohe oma väeosa häirekorras jalule. Ei möödunud poolt tundigi, kui rügement senistelt positsioonidelt lahkus ja põhja suunas liikuma hakkas.

Hangedesse sissejäänud autode mootorid mürisesid. Suurtükkide, miinipildujate ja raskekuulipildujatega laamitsregesid enda järel vedades astusid aeglaselt edasi kõhuni lumme vajunud hobused.

Danwitz ise külitas saanis. Saan ei rappunud teel nagu soomusauto, selles võis end välja magada. Selleks, et

mitte külma saada, oli Danwitz end vene poolkasukasse mähkinud: esimene asi, mida saksa sõdurid pärast lahingut tegid, oli lahinguväljale jäänud surmasaanud venelastelt kasukate, soojade mütside ja viltide äravõtmine.

Danwitzi arvestuste kohaselt tuli tema rügemendil vähemalt viiskümmend kilomeetrit läbida. Selles lund täistuisanud metsas ei ületanud edasiliikumise kiirus nelja-viit kilomeetrit tunnis. See tähendas, et sihtkohta võivad nad jõuda alles hommikuks.

Õige pisut krigisesid saanijalased. Ja korskasid hobused, keda hobusemees nuudiga halastamatult piitsutas.

Poolkasukat üle pea tõmmates püüdis Danwitz tukkuma jääda. Kuid uni ei tulnud. «Mis mind küll hommikul ees ootab?» mõtles ta endamisi murelikult. «Äkki on see surm? . . .»

Ja siis kujutles ta end ootamatult Berghofis. Talle viirastus, et näeb jällegi füürerit seismas tohutu suure akna all, mille tagant helendavad Austria Alpide lumised tipud.

«See maailm, mille ma üles ehitan, saab kuuluma selle listele nagu sina, Danwitz!» oli füürer siis hüüdnud. «Ma ennustan, et Venemaa juba esimesel kokkupõrkel rahvussotsialismiga pihuks ja põrmuks variseb! Viis nädalat pärast seda, kui ma Saksa vägedele tee kätte näitan, võime võitu pühitseda!»

«Viis nädalat pärast seda! . . .» mõtles Danwitz praegu endamisi kibestunult. «Sellest ajast on aga juba poolteist aastat möödas! . . .»

Mida siis tema, Danwitz, selle lõputult pika poolteise aasta jooksul on saavutanud? Millega on elu talle selle eest tasunud? Et ta kaks korda on füüreriga kohtunud. Aga millega veel? Mis siis veel on olnud? Ja mida ta ära on teinud? Ta ju tungis edasi. Murdis lahingutega Ida-Preisimaalt Peterburini, et siin linna servas lootusetult toppama jääda . . . Reetis Krügeri . . . Siis tuli uuesti rindele tagasi ja võttis siin osa mitmest mitte midagi lahendavast lahingust. Kes on süüdi selles, et see neetud sõda nii lõputuks on muutunud? . . .

Aga füürer?! . . .

Kuid isegi praegu ei suutnud Danwitz kogu süüd selle eest, mis Saksa armeega ja tema endaga oli juhtunud, kuidagi füüreri kaela veeretada.

Aga venelased?! . . .

Ja äkitselt kõlasid ta kõrvus sõnad: «Kas te pole iialgi näinud, kuidas maad puuritakse? . . .»

Kas siis Milleril, tol neetud kapten Milleril, kes juba ammuilma mullas põrmuks on muutunud, tõepoolest õigus oli?! Kas see hirmus rahvas siis tõesti monoliitse kaljupangaga sarnaneb?!

«Ei, ei!» otse kisendas Danwitz mõttes. «Eks lasknud ju too kiitsakas noormees tema, Danwitzi käsul tšekisti maha? Ja palus halastust? Tähendab, selles kaljupangaga sarnanevas tõus on ka mõraseid hingi, on küll! . . .»

. . . Schlüsselburgini oli vähem kui viisteistkümmend kilomeetrit jäänud. Kanonaad oli järjest valjemaks muutunud. Danwitz heitis kasuka pealt ja vaatas uurivalt ringi. Puudelt varises alla lumepihu — kusagil lähedal plahvatasid mürsud. Danwitz mõtles juba, et mööda metsateed pikaks veninud rügemendikolonnile oleks pidanud paremini lahingujulgestust organiseerima.

Just sel hetkel jooksis staabiülem selle saani juurde, milles Danwitz lamas. Tema kannul ruttas lumehangedesse takerdudes keegi tundmatu ohvitser.

«Diviisi staabist on käsk, härra ooberst,» raporteeris staabiülem talle erutatult.

Staabiülema kannul tulnud ohvitser jooksis Danwitzi juurde, andis au, torkas siis käe sineli hõlma alla ja võttis sealt ümbriku.

Taskulambiga seda paberit valgustades luges Danwitz sellelt:

«Rügemendiülem ooberst Danwitzile.

Armeeülema korraldusel peatada Schlüsselburgi suunas edasiliikumine. Rügement koondada kolme kilomeetri kaugusele lääne pool Sinjavinot ja seal edaspidiseid korraldusi oodata. Staabiülem kindralleitnant Fertsch.»

XIII

Govorovilt käsu saanud, läksid Malinnikov, Zvjagintsev ja nende pataljonide komandörid, kel seisis ees ümberpaiknemine vasakule kaldale, sinna maastikuluurele. Kindlustatud rajooni komandopunkti jäi staabiülem, alampolkovnik Sokolov.

Neeva jää, kus alles üsna hiljuti tuhanded sõdurid ja komandörid olid püüdnud tormijooksuga vaenlase positsioone rünnata, oli praegu tühi ja lage.

Kuid tähelepanelikumalt silmitsedes märkas Zvjagintsev, et jääl hulganisti maskeerimishalattides sõdurite

surnukehi lamas. Need sõdurid, kes rünnaku ajal olid langenud, ei tõuse sealt enam iialgi. Nad lamasid, käed kaldajärsaku poole välja sirutatud, justkui oleksid nad ikka veel nii väga tahtnud kui just mitte sinna joosta, siis vähemalt roomata, ja et seda vastupandamatut soovi ei olnud isegi surm suutnud maha suruda.

Vihinal tuhisesid neist üle mürsud ja miinid, et mõni hetk hiljem kas siis paremal või vasakul kaldal plahvatada, tähendab, suurtükiväe tulevahetus kestab veel.

«Hakkame siiski salguti laiali minema,» ütles nüüd Zvjagintsev, «mina ja Jefremov hoidume paremale, aga sina koos Sutškovi ja Vostrõševiga vasakule. Seal tolle võsa ääres saame kokku.» Ja ta viipas kidurate puude suunas, mis kaldanõlvaku kohal kõrgusid.

Peagi olid nad kõik juba suhteliselt ohutus «surnud tsoonis». Kalda ääres hakkasid nad aeglaselt piki murdevagu ülespoole ronima. Üles jõudes seisid nad viivu vaikides ja silmitsesid ümbrust. Lahing käis nüüd juba Neevast kolm-neli kilomeetrit ida pool, just sealt oli kuulda püsside ja kuulipildujate tuleraginat. Kuid nad teadsid, et sakslased ähvardavad neid lõunast, ja see oht oligi praegu peamine. Sellest paigast, kus nad praegu seisid, umbes kolmesaja meetri kaugusel oli Borštševi diviisi ühe polgu kaitse eesliin. Selle polgu positsioonide ette, rindega lõuna suunas, oligi neil vaja kindlustatud rajoonide pataljonid paika panna.

16. kindlustatud rajooni komandörid läksid läbi Borštševi diviisi lahingukorra, möödudes kaevikutest, mis alles hiljaaegu olid sakslastele kuulunud, nüüd aga vaenlase sõdurite laipadest puhtaks olid tehtud, ja kuhu meie sõjamehed nüüd sisse olid asunud. Seejärel ronisid nad väikesele künkale, hüppasid pommi- või mürsulehtrisse. Siit oli hästi näha nii 8. hüdroelektrijaam kui ka Neeva poole laskuv jäärak ja sellest kaks-kolm kilomeetrit vasakul laiuv männimetsa serv. Nad asetasid kaardi otse lume peale maha ja uurisid veel kord ümbrust.

«Tähendab, ettepanek on niisugune, seltsimehed,» lausus Zvjagintsev. «Jefremovi pataljoni — nimetame ta esimeseks pataljoniks — paigutame Teisest linnakust lõuna poole rindega hüdroelektrijaama suunas. Teise, sinu pataljoni, Sutškov, paigutame esimesest vasakule, kuni metsani, aga kolmanda — Vostrõševi pataljoni — piki metsaserva. Metsatukast vasakul võtab Borštšev ise kaitse sisse.»

Malinnikov silmitses pikka aega kaarti, krimpsutas pisut nägu, nagu oleks tal hammas valutanud, kui hüdroelektrijaama raudbetoonist hoonemürakast suurtükitule kogupauk lajatas. Seejärel ütles ta:

«Minu arvates see sobib. Positsioonide ette tuleb teha miiniväljad. Kas me ainult niisuguse tule all suudame miine paika panna, see on küll küsitav!»

«Mis parata, teist valikut meil ei ole,» lausus Zvjagintsev süngelt. «Miinid tuleb nagunii paika panna, peale sakslaste positsioonidele võimalikult lähedale . . .» Pommilehtrist end välja küünitades vaatas ta hüdroelektrijaama suunas, justkui midagi endamisi kaalutledes, ja ütles seejärel otsustavalt: «Teate mis. Ma püüan sellele neetud hüdroelektrijaamale lähemale hiilida ja sealse ümbruse üle vaadata.» Ja kartes siis nähtavasti, et Malinnikov vastu vaidlema hakkab, andis ta Malinnikovi vastust ootamata esimese pataljoni komandörile käsu: «Kapten Jefremov, minu järel!»

Kaadrisõjaväelane komandör Jefremov ei olnud enam noor mees, kuid oma neljakümnest eluaastast hoolimata ta Zvjagintsevist kiiruses ja osavuses maha ei jäänud. Nad veeretasid end alla jäärakusse, ronisid sealt jälle välja, ja jõudnud hüdroelektrijaama hoonemürakast poole kilomeetri kaugusele, viskusid pikali. Edasiminek oli võimatu: vastase kuulipildujad täksisid nende ees lund . . .

«Just siia tulebki miinid maha panna,» ütles Zvjagintsev pataljonikomandörile. «See läheb küll väga raskeks, aga ikkagi on see õige paik just siin. Otse kalda äärest ja piki kogu kaitsepositsiooni. Ja kahurid tuleb võimalikult kaugemale lõuna poole viia. Me ei tohi mitte mingil juhul sakslasi jäärakusse lasta, muidu nad kogunevad sinna ja meie neid sealt enam mingil moel välja ei saa. Kas said aru?»

Oma komandopunkti asupaigaks valisid Malinnikov ja Zvjagintsev nõndanimetatud Beljajevi soodest lõuna pool asuva koha, mis praegu oli paksu lumekihi all ja asetses 2. pataljoni positsioonist, see tähendab, kaitsevööndi keskpaigast mitte rohkem kui kilomeetri kaugusel. See koht oli soodne ka selles mõttes, et kolm kilomeetrit põhja pool, kusagil Marjino küla piirkonnas, paiknes armee komandopunkt. Enne paremale kaldale tagasipöördumist otsustasid nad siiski selle asukohta täpsustada.

Nad suundusid kaardi järgi piki Neevat põhja poole ja nägid üsna pea samas suunas liikuvaid komandöre enda ees minemas.

«Ma uurin kohe täpselt välja, kus see Marjino on,» ütles Zvjagintsev ja kiirendas sammu.

Kuid komandörid liikusid samuti kiiresti. Zvjagintsev enam ei kõndinud, vaid juba jooksis. Eesminejatele peaaegu kannule jõudnud, hüüdis ta:

«Seltsimehed! Seltsimehed komandörid! Oodake pisut!»

Komandörid pöörasid hüüde peale ümber ja Zvjagintsev tundis nende hulgas ära Vorošilovi, Duhhanovi ning 67. armee Sõjanõukogu liikmed kindral Tjurkini ja polkovnik Hmeli.

Ootamatusest rabatud Zvjagintsev jäi seisma. Mõte, et ta juba teist korda Vorošilovi silma alla satub ja niiviisi veel marssalile pealetükkijana võib paista, kes tahtlikult kõrgete ülemuste tähelepanu endale püüab tõmmata, otsekui aheldas ta paigale. Ta oleks tahtnud ümber pöörata ja jooksu pista, kuni Vorošilov teda veel nägupidi ära pole tundnud.

Kuid samas kõlas Duhhanovi hõige:

«Mida te siin teete, alampolkovnik?! Tulge siia.»

Zvjagintsev astus mõned sammud, tõstis käe oma kõrviku juurde, ja pöördudes Vorošilovi poole, raporteeris:

«Seltsimees marssal, lubage seltsimees armeejuhatajale vastata.»

«Vastake,» lausus Vorošilov ja tema hääl kõlas sedapuhku jahedalt ning karmilt.

«Seltsimees armeejuhataja,» ütles Zvjagintsev end pooleldi Duhhanovi poole pöörates, «kannan ette, et teie käsk on täidetud. Kindlustatud rajooni koondpataljon on eile paigutatud Saeveski joonele, rindega Schlüsselburgi poole.»

«Seda ma tean. Aga mida te siin teete?»

«Saime rindejuhatajalt käsu kolme suurtüki-kuulipildujapataljoni siia paigutamiseks. Kindlustatud rajooni komandant, mina ja pataljonikomandörid tegime maastikuluuret ja siis . . .»

«Mis ja siis?»

«Otsustasime täpsustada, kus siin armee komandopunkt asub. Et teaks, kuhu sideliini vedada.»

«Ja palju aega te siin juba longi . . .»

Kahtlemata tahtis Duhhanov öelda «longite», kuid teda katkestas Vorošilov, öeldes:

«Oota nüüd, kindral.» Ja pöördudes siis ühe saatjas konda kuuluva mehe poole, käsutas: «Andke kaart!»

Talle ulatati kaarditasku tselluloidümbrises kaardiga.

«Näita mulle seda joont, mis teil kästi sisse võtta,» ütles ta Zvjagintsevile. Zvjagintsev tõmbas paremast käest kinda ära ja vedas tselluloidiga kaetud kaardil küünega joone Neeva juurest 2. linnaku eest kagusse.

«Niiviisi ... Tähendab, hakkate Borštševit katma. See on õige,» lausus Vorošilov noogutamisi. «Kas tegite ümberpaigutamisega juba algust?»

«Hoopiski mitte, seltsimees marssal, me jõudsime ainult maastikuluuret teha.»

«Miks te sellega siis venitate?» küsis Vorošilov nüüd häält kõrgendades. «Olukord on keerulisemaks muutunud. Vaenlane valmistub korduvateks vasturünnakuteks. Paigutage oma pataljonid kiiresti ümber. Kiiresti! Ja andke oma sõduritele ja komandöridele edasi minu palve — mitte mingil juhul vaenlast läbi lasta. Teist võib oleneda kogu operatsiooni saatus. Kogu saatus! On sulle nüüd selge?»

«Selge, seltsimees marssal,» lausus Zvjagintsev, kes suurest erutusest iseenda häältki ei kuulnud.

Kuid Zvjagintsevile polnud kaugeltki kõik selge. Ta ei teadnud seda, et pealetungi teise päeva jooksul oli vastane hommikust hilise õhtuni neljal korral tulnud vasturünnakule 67. armee paremal tiival, Krasnovi diviisi vastu, mis nii ei suutnudki palju kordi verrekastetud Moskovskaja Dubrovkalt edasi liikuda. Ta ei teadnud, et vastane oli võtnud ette pööraseid rünnakuid Borštševi diviisi paremale tiivale. Ja kuigi Borštševi diviis oli enne seda just edukalt peale tunginud, oli ta nüüd sunnitud taanduma, jättes katmata tiivalt oma naabri Simonjaki diviisi, mis selleks ajaks juba viie kilomeetri võrra edasi oli liikunud. Ei teadnud ta ka seda, et Schlüsselburg on alles vabastamata ja et kümned saksa raadiosaatjad — küll diviisi, armee ja rinde omad — ühtevalu Schlüsselburgi garnisonile vastupidamise käskusid edasi annavad, abi lubavad ja blokaadist läbimurde katseid tegevate Nõukogude vägede ebaedust teateid annavad. Temale oli selge ainult see, et olukord on keerulisemaks muutunud ja marssali käsk tuleb võimalikult kiiresti täita.

Kindlustatud rajoonide kahurite ja raskekuulipildujatega relvastatud pataljonide Neeva teisele kaldale üleviimine polnud lihtne asi. Ja peamine raskus seisis selles, et

Neevast tuli peaaegu kahe tuhande sõduri ja komandöriga ning üliraske laadungiga üle minna just päise päeva ajal, sest pimeduse saabumist polnud enam võimalik ära oodata.

Malinnikov ja Zvjagintsev lootsid siiski, et Saksa suurtükivägi on kogu oma tähelepanu koondanud itta, kus praegu on käimas lahingud, ja ei jõua pataljonide üle Neeva minekut segada. Ja nende lootus õigustas end. Otsustavat osa etendas siin kiirus, millega sõdurid ise üleni higistena ja pingutusest hingeldades oma kahureid ja kuulipildujaid üle Neeva vedasid.

Kõrgesse kaldasse lõhutud käikusid mööda, mis juba jäätuda olid jõudnud, ülesroninud ja neile ettenähtud positsioonidel kohad sissevõtnud sõdurid hakkasid vastase tule all suurtükke ja raskekuulipildujaid üles seadma, traattõkkeid vedama ja miine maha panema. Nad ju mõistsid kõik, et sakslased võivad iga hetk vasturünnakut alustada.

16. jaanuari päeval helises Govorovi blindaažis otseühendustelefon. Toru hargilt võttes kuulis Govorov Stalini häält.

«Kandke ette, kuidas operatsioon kulgeb,» ütles Stalin.

Telefonis oli kuulda, kuidas sahisesid kas siis paberid või kaardid, mida Stalin seal lehitses.

«Paremal tiival, Neeva platsdarmil ja Kaheksanda hüdroelektrijaama piirkonnas,» alustas Govorov nagu alati rahulikult oma ettekannet, «on vastane suutnud oma reservid kokku koondada ja lööb tagasi Krasnovi diviisi katseid edasi liikuda või siis hüdroelektrijaamast paremalt mööda minna. Läbimurde vööndi keskosas püüdis vastane Borštševi diviisi väeosi Neeva äärde tõrjuda. Nende rünnak löödi tagasi. Sinna on kuueteistkümnenda kindlustatud rajooni pataljonid ümber paigutatud. Simonjaki diviis tungib edasi Viienda linnaku suunas, tõrjudes seal vastase vasturünnakuid tagasi. Töölisasula number ühe suunas on viidud lahingusse saja kahekümne kolmas laskurbrigaad, kes on suutnud seal edasi tungida. Peale selle ...»

«Aga kuidas on lugu Schlüsselburgiga?» küsis Stalin nüüd Govorovi katkestades.

«Vastane tegi osa jõududega katset Schlüsselburgist välja tungida töölisasula number kahe suunas, ajades enda ees rahulikke elanikke — vanu inimesi ja naisi ...»

«Ka seda me ei unusta,» ütles Stalin kõlatult. «Millised abinõud on tarvitusele võetud?»

«Vastane on tagasi löödud, rahulikud elanikud päästetud.»

«See on hea. Millal te kavatsete Schlüsselburgi kätte saada?»

«Rünnakut alustas kolmesaja kolmekümnes polk kaheksakümne kuuendast diviisist. Vastane klammerdub iga maja külge. Kuid täpselt kella kaheteistkümneks oli kuus linnakvartalit juba meie käes.»

«Kas ei saa survet tugevdada?»

«Kolmekümne neljas ja kolmekümne viies suuskurite brigaad on saadetud põhjast ja lõunast ümber Schlüsselburgi minema selleks, et mitmest suunast lööke anda.»

Stalin vaikis viivu, et Govorovi sõnu läbi kaaluda. Seejärel aga ütles: «Täna õhtuks tuleb Schlüsselburg vallutada. Ja sealt ei tohi ainsatki hitlerlast välja lasta.»

«Püüame teie antud ülesannet täita, seltsimees Stalin,» vastas Govorov.

«Homme kannate tulemustest ette. Kas teil mulle küsimusi on?»

«Ainult üks. Kui teil hetkeks aega on... Kuidas on lood teistel rinnetel?»

«Olukord Volhovi rindel on teile teada. Teine löögiarmee laiendab seal läbimurret ja olgu pealegi, et pikkamisi, kuid ikkagi liigub sealt teile vastu. Voroneži rindel on vastane Ostrogožski rajoonis sisse piiratud. Stalingradi all püüame Paulust kätte saada. Täna vabastati Velikije Luki... Nii et asjad ei lähe sugugi halvasti. Kas teie poolt on nüüd kõik?»

«Just nii, seltsimees Stalin. Aitäh rõõmsate teadete eest.»

«Üks teade on meil veel puudu. See, mis teie poolt peab tulema. Ootame seda kannatamatult.»

17. jaanuari hommikul tirises kindlustatud rajooni komandopunktis telefon. Toru võttis hargilt Zvjagintsev, sest Malinnikov oli vaatluspunktis. Pataljonikomandör kapten Jefremov kandis ette, et nende asupaigas, 8. hüdroelektrijaama vastas, tulevad Saksa tankid ja jalavägi lähtepositsioonile, et rünnakut alustada.

Zvjagintsev kuulas pataljonikomandöri juttu katkestamata. Ta tundis äkitselt, kuidas tema erutus korrapealt rauges. Ta oli kogu oma olemusega eelseisva lahingu juu-

res. Ja kui ta sel hetkel peale suurtükitule mürina ja plahvatuste kärgatuste üldse veel midagi kuulis, siis olid need otsekui kusagilt eemalt temani kostvad Vorošilovi sõnad: «Teist võib oleneda kogu operatsiooni saatus...»

Siis, kui marssal neid sõnu lausus, haaras Zvjagintsevit ärevus, isegi hirm, et ta võib midagi valesti teha: kas ei õnnestu tal pataljone kaotusteta üle Neeva viia või ei jõua sõdurid end kindlustada ega suuda vastase tule all miinivälju rajada... Siis ta veel ei andnud endale täielikult aru selle kohta, miks just kindlustatud rajooni pataljonidest nii palju oleneb... Vaid üksainus mõte toksis tal siis peas: «On vaja kiiremini... kiiremini... kiiremini...»

Praegu aga oli talle kõik selge, kõik oli nüüd nagu paika pandud... Tuleb rindetiiba kaitsta. Tanke õhku lasta. Vaenlase jalavägi puruks peksta ja hävitada. Ega tohi vastast Neeva äärde lasta...

Alles üsna hiljuti oli Zvjagintsevi elu veel paljudest erinevatest elementidest koosnenud. Ta oli elanud oma igapäevast sõjaväelase tööelu ja unistanud tulevikust, oli mõtisklenud enda sõjaväelasesaatusest, piinelnud teadmisest, et kõik tema katsed eesliinile pääsemiseks olid olnud asjatud, ja teda olid vaevanud mõtted sellest, kas Veera ikka elus on... Nüüd oli kõik see taandunud. Kõik oli niihtsaks ja selgeks muutunud, just nagu oleks ta mingi tohutu suure ja tähtsa, kuid alles väga kauge eesmärgi poole tõtanud ja äkitselt selle juurde jõudnud. Ja ta tunnetas äärmise selgusega, mida ja kuidas tal nüüd teha tuleb. Ta ei mõelnud lahingukuulsusele, mõistes, et mitte kindlustatud rajooni sõjamehed, vaid just pealetungi keskmises rindelõigus asuvad väeosad lähevad blokaadi läbimurdmise ajalukku, jagades seda au Volhovi rinde 2. löögiarmee vägedega.

Kaadrisõjaväelasena pidi ta ju teadma, et igas lahingus, seda enam veel suures lahingus, on igal väeosal oma koht, mis juhtkonna poolt kavandatud plaanis tema jaoks ette on nähtud, ja sellest seisukohast vaadatuna pole olemas «tähtsaid» ega «ebatähtsaid» ülesandeid, kuna kõik need ülesanded, nii suured kui ka väikesed, on vaid koostisosadeks selles operatsioonis, kusjuures iga ülesande täitmisest sõltub operatsiooni lõpptulemus.

Pisut Majakovski värssi ümber fraseerides kordas ta endamisi: «Meid kuulsus ootab eel... Me võidupärja poole kõik Leningradi vabastama teel...»

Ja sellest hoolimata ei suutnud ta viimase hetkeni vabaneda mõttest, et talle pole määratud Volhovi rinde vägedega ühinemisest osa võtta, isegi mitte näha, kuidas Leningradi ja Volhovi rinde väed ühinevad.

Nüüd see mõte kadus ja taandus. Tema pataljonide ees seisis ülesanne, mis oma konkreetsuses küll ääretult lihtne, aga ühtaegu ka ülimalt raske oli. Nad ei tohtinud vaenlast läbi lasta.

Ärevus Zvjagintsevi hinges asendus keskendunud rahulikkusega. Samasuguse tundega nagu see, mis teda palju kuid tagasi oli vallanud, siis kui Surovtsevi poolt temale eraldatud miiniväljadele Luuga rindelõigus Saksa tankid lähenesid . . .

Pikkamisi ja iga sõna rõhutades, justkui kogenud õpetaja eksamieelses erutuses olevale õpilasele, ütles Zvjagintsev nüüd pataljonikomandörile:

«Esialgu ära tankide pihta tuld anna. Lase neil miiniväljani jõuda. Nad peavad seal õhku lendama. Kui nad sealt läbi tulevad, siis tulista soomustläbivatega. Otsesihtimisega. Aga jalaväele anna tuld raskekuulipildujatest. Kas said aru?»

Telefonitorus lajatas võimas plahvatusmürin.

«Mis sul seal lahti on? Pataljonikomandör, mis see on?» hüüdis Zvjagintsev.

«Mürsud lõhkevad blindaaži juures,» kostis temani läbi selle mürina Jefremovi hääl.

«See on normaalne,» tähendas Zvjagintsev, «sõjas alati tulistatakse. Hoia tankidel silm peal!»

Muldonni jooksis Malinnikov.

«Tulevad Kaheksanda hüdroelektrijaama poolt!» hüüdis ta. «Tankid ja jalavägi!»

«Ma tean, Jefremov just kandis ette,» lausus Zvjagintsev eriti ükskõikselt, et Malinnikovi hoogu kuidagi kahandada. «Ma andsin korralduse tankid miiniväljadele hästi lähedale lasta, aga kui nad seal ei peaks õhku lendama, siis otsesihtimisega tulistada . . .»

«Õige,» vastas seepeale Malinnikov ja laskis siis teise pataljoni komandöri telefoni juurde kutsuda.

«Oled see sina, Sutškov?» hüüdis ta nüüd telefonitorusse. «Su parempoolset naabrit ründavad vastase tankid ja jalavägi. Kas sa näed seda? Ole valmis suurtükkidest ja kuulipildujatest tiibtuld andma. Hoia silmad lahti! Olukorrast ette kanda iga viieteistkümne minuti järel!»

Kuus saksa tanki lähenesid 1. pataljoni ees asuvale miiniväljale. Tankide kannul jooksid sõdurid valgetes maskeerimishalattides, mille tõttu neid lume taustal vaid vaevu näha oli.

Miiniväljale jõudes plahvatasid kaks tanki peaaegu üheaegselt ja jäid siis toppama. Kuid ülejäänud neli tanki lipsasid miiniväljadelt läbi ja kihutasid täiskäigul edasi.

«Soomustläbivatega! Otsesihtimisega kõigist suurtükkidest! Tuld!» käsutas nüüd Jefremov.

Mürsuplahvatustest mattus lahinguväli suitsu sisse.

Kui suits hajus, nägi Jefremov, et veel kaks tanki põlevad, kuid teised kaks jätkavad edasiliikumist. Need olid nüüd juba üsna lähedal. Tankide kannul jooksid sõdurid.

«Tuld, poisid! Tuld!» karjus Jefremov.

«Seltsimees kapten, teid kutsub Malinnikov!» karjus sidemees Jefremovile otse kõrva.

«Miks te olukorrast ette ei kanna?» kostis telefonitorust komandandi hääl.

«Neli tanki on puruks löödud,» vastas Jefremov, «kuid kaks on veel terved ja juba siinsamas!»

«Pidage vastu! Ma tulen kohe teie juurde!» hüüdis Malinnikov talle vastuseks.

Malinnikovi lahkumisest polnud veel veerand tundigi möödas, kui telefoniaparaadi juures istuv sidemees mingil ettevaatlikult rõõmsal toonil teatas:

««Esimene» kutsub teid, seltsimees alampolkovnik!»

«Esimene», see oli armeekomandör Duhhanov.

«Mis teil seal lahti on?» küsis ta. «Kus Malinnikov on?»

«Ta läks esimesse pataljoni.»

Zvjagintsev kandis armeekomandörile nüüd rahulikult ja täpselt ette, et 1. pataljon praegu vastase 8. hüdroelektrijaama piirkonnast alustatud rünnakut tagasi tõrjub.

«Missugune on olukord kahes teises pataljonis?»

Zvjagintsev pidi juba vastama: «Esialgu rahulik,» kuid takerdus siis äkitselt, sest kaks sõdurit tassisid sel hetkel Malinnikovi muldonni. Nende kannul sisenes aga kindlustatud rajooni staabiülem Sokolov.

«Pange siia narile!» ütles Zvjagintsev neile ja kattis ise telefoni mikrofoni peoga kinni. «Mis juhtus?»

«Ta sai killuga, killuga pihta, seltsimees alampolkovnik!» vastas Sokolov Zvjagintsevi poole vaatamata.

Sõdurid asetasid Malinnikovi narile. Zvjagintsev nägi, et komandandi poolkasuka rinna pealt on tükk välja rebitud ja kasukakarvad verest punaseks värvunud.

«Kas olete kurdiks jäänud või? Miks te vaikite?» kostis Zvjagintsevini Duhhanovi pahane hääl. «Ma küsin teilt, missugune on olukord kahes ülejäänud pataljonis?»

«Esialgu rahulik,» vastas Zvjagintsev vaevu kuuldavalt.

«Kas teil läks hääl ära või?» käratas Duhhanov nüüd ärritatult.

«Andestage, seltsimees «esimene»,» suutis Zvjagintsev nüüd vaid suurivaevu öelda. «Malinnikov on haavatud. Kanti just komandopunkti.»

«Kas ta juhtida ikka suudab?»

Zvjagintsev heitis veel kord pilgu naril liikumatult lamavale komandandile. Ja vastas siis lühidalt:

«Ei suuda.»

«Siis võta juhtimine enda peale,» käskis Duhhanov.

«Siin viibib kindlustatud rajooni staabiülem alampolkovnik Sokolov,» lausus selle peale Zvjagintsev.

«Juhtimine võta enda peale! Said aru?» käsutas Duhhanov kategooriliselt.

«Kuulan, seltsimees «esimene».»

«Ja ma käsin teil elu ja surma peale vastu pidada. Kui peaks abi vaja minema, helista.»

Telefonitorus jäi kõik vaikseks. Zvjagintsev ulatas toru sidemehele ja ütles siis Sokolovi poole pöördudes:

«Minge vaatluspunkti tagasi. Kindlustatud rajooni kästi minul juhtida.» Seejärel läks ta nari juurde. Silmitses Malinnikovi nägu ja esmakordselt teda ees- ja isanime järgi nimetades küsis temalt:

«Vladimir Aleksandrovitš! Vladimir ... Oled sa elus?»

«Elus,» vastas kindlustatud rajooni komandant, ise valu pärast hambaid kokku surudes.

«Kutsuge sanitarid! Kiiresti! Ja esimese pataljoni komandör telefoni juurde!»

Oma nime öelnud, kuulis Zvjagintsev võõrast häält talle vastamas.

«Kus Jefremov on?» küsis Zvjagintsev.

«Pataljonikomandör sai just praegu haavata. Kannan ette, et tankide ja jalaväe rünnak on tagasi löödud!»

«Kes seal räägib?»

«Aga see olen ju mina, seltsimees alampolkovnik, mina, Stepanuškin ...»

Stepanuškin oli 1. pataljoni poliitjuhi asetäitja.

See õudne asjaolu, et pärast rahvakaitseväes olemist tuli Stepanuškinil matusekomandos teenida, Leningradi tänavatelt näljast hukkunute laipu kokku korjata ja neid ammonaaliga lõhatud tranšeedesse matta, teades sealjuures, et tal pole võimalust nende inimeste surma eest kätte tasuda, oli Stepanuškini hinge äärmiselt kalgiks muutnud.

Kunagi nii heasüdamlik ja rahulik-kaalutlev mees oli nüüd tulvil vihkamist. Nõukogudemaad tallavate fašistide vihkamine oli täitnud ta südame ja nõudis väljapääsu. Ta ihkas vaid kättemaksu.

Kui pataljon Neeva vasakul kaldal positsiooni sisse võttis, kasutas Stepanuškin iga vaba hetke selleks, et sõduritega vestelda. Ta püüdis neid eelseisvaks lahinguks ette valmistada. Sõdurite hulgas oli ka lahingukogemusteta mehi, ja kuna Stepanuškin teadis, et kõige rohkem kardavad need just tanke, siis ta meenutas neile lahinguid, kust tal endal oli tulnud osa võtta, ja jutustas ajalehest loetud episoode, kuidas vastase tankirünnakuid tagasi oli löödud.

«Tank on samuti tabatav,» seletas ta veendunult. «Kui saad talle roomikute pihta, siis ei liigu ta enam paigastki!»

Ja kui nüüd tankid tulid, sai Stepanuškin käsu teha kõik, mis võimalik, et sõdureid enneaegselt tulistamast tagasi hoida, ja roomas suurtükiväe meeskondade juurde.

«Mitte tulistada, mitte tulistada! ...» kordas Stepanuškin. «Las ta, nurjatu, mõtleb, et meil pole ei miine ega suurtükke ... Mitte tulistada!»

Ta kordas seda, ise ainiti lähenevaid tanke vahtides, kusjuures ta tankide soomuse vastu liibunud saksa sõdureidki juba silmaga näha võis.

Mürskude lõhkemised ja tankimootorite mürin sulas nüüd kõik ühte ...

«Mitte tulistada, mitte tulistada! ...» kordas Stepanuškin ikka veel.

Möödus minut, siis teine. Ja siis kostis sealt, eestpoolt, ühtaegu mitu plahvatust.

Kui mustvalge tolm uuesti maha langes, nägi Stepanuškin, et kaks tanki teevad kramplikke hüppeid oma purustatud roomikutel, kuid ülejäänud liiguvad edasi.

«Suurtükid ... sihik ... soomustläbivate mürskudega!» kuulis ta siis ei tea kust tema kõrvale ilmunud pataljonikomandöri häält ...

Päris lahingu lõpul sai pataljonikomandör Jefremov raskesti haavata.

Kui rünnak oli tagasi löödud, kandis Stepanuškin kapteni pataljoni komandopunkti. Just sel hetkel helistaski sinna Zvjagintsev.

«Kuule, Stepanuškin,» ütles Zvjagintsev, kui oli lõpuks aru saanud, kellega ta räägib, «Malinnikov on haavatud. Kindlustatud rajooni kästi minul juhtida. Esimese pataljoni komandöriks määran ma sind, ole valmis korduvate rünnakute tagasilöömiseks.»

Seejärel kutsus ta telefoni juurde Sutškovi ja Vostrõševi, palus uuesti olukorra kohta andmeid ja teatas, et on asunud kindlustatud rajooni juhtima.

Sanitarid tulid muldonni ja Zvjagintsev jälgis vaikides, kuidas nad Malinnikovi sidusid. Siis tõstsid nad komandöri kanderaamile ja kandsid muldonnist välja. Nende järel väljus ka Zvjagintsev, et pisut külmast karget õhku hingata. Kuid peaaegu tema kannul jooksis välja ka sidemees ja teatas ärevalt: «Kolmanda pataljoni komandör palub teid kiiresti telefoni juurde!»

Zvjagintsev tormas muldonni tagasi.

«Mis sul seal lahti on, Vostrõšev?» küsis ta telefonitorust kinni kahmates.

«Vastane läks üle pealetungile. Tulevad tankid ja jalavägi. Tugev tuli on koondatud minu pataljoni ja Borštševi polgu liitekohale.»

Zvjagintsev tundis rahutust. Ta teadis, et haavata saanud Jefremovist erinevalt polnud ei Vostrõšev ega Sutškov kaadrikomandörid. Sõda oli need «Põhjakaabli» ja «Svetlana» tehaste endised töölised rivisse toonud.

«Palju neid tanke on?» küsis Zvjagintsev, püüdes sealjuures võimalikult rahulikult rääkida.

«Praeguse lugemiseni kümme, aga kes neid teab!» vastas Vostrõšev erutusest hingeldades.

«Tähendab nii: lase tankid miiniväljadele lähemale tulla ja tulista siis otsesihtimisega . . . Ja tegutse. Ära pead kaota. Ega sa üksi ole. Küll me abistame!»

Kutsunud seejärel telefoni juurde Sutškovi, käskis Zvjagintsev tal oma tulega naabruses asuvat 3. pataljoni toetada. Ta mõte töötas palavikuliselt. Zvjagintsev mõistis, et kui sakslased Borštševi diviisi ja Vostrõševi pataljoni vahelisest liitekohast läbi murravad, jõuavad nad Neeva äärde välja. See aga tähendab . . .

«Kutsuge «esimene» telefoni juurde!» andis ta siis sidemehele kiire käsu.

Osutus, et Duhhanov on kohal.

«Seltsimees «esimene»,» ütles Zvjagintsev, «vastane ründab liitekohta . . .»

«Tean,» katkestas teda Duhhanov, «Borštšev just helistas mulle. Sinu pataljon ei tohi paigastki liikuda. Ma juba käskisin armee suurtükiväe juhatajal teie ja Borštševi eesliini ette tõkketuld anda.»

«Lubage mul isiklikult kolmanda pataljoni asupaika minna ja enda asemel staabiülem alampolkovnik Sokolov komandopunkti jätta?»

«Luban. Ja pea meeles minu käsku: vastu pidada elu ja surma peale!»

Zvjagintsev ei kõndinud, vaid jooksis, ja kui ta 3. pataljoni komandopunkti jõudis, oli ta vormipluus poolkasuka all täiesti märg.

Ta veel ei teadnudki, mida ta seal tegema hakkab, millise otsuse seal vastu võtab, millise käsu seal annab, kuid ta teadis kindlalt vaid seda: kui saksa tankid 3. pataljoni vastupanu murravad, tungivad nad Neeva kaldale . . .

«Kus tankid on?» hüüdis ta blindaaži sööstes.

«Läbivad miinivälju ja on peaaegu kõik veel terved,» vastas Vostrõšev end telefonist lahti kiskudes. «Võivad läbi murda . . . Pärast tulistamist on vähe miine terveks jäänud!»

«Kõigist suurtükkidest otsesihtimisega tuld! Kas kuulsid?!» käsutas nüüd Zvjagintsev.

Ta tegi selle otsuse just praegusel hetkel. Oodata, millal tankid lähemale jõuavad, ei olnud enam võimalik: neid tuli sealt liialt palju.

Kuulates, kuidas Vostrõšev roodukomandörile käsku edasi andis, laskus Zvjagintsev taburetile istuma ja pääs-tis oma poolkasuka nööbid lahti. Talle paistis, et ta läbi selle plahvatuste müra, suurtükitule kärgatuste ja kuulipildujavalangute ragina uuesti kuuleb sõnu: «Teist võib oleneda kogu operatsiooni saatus! . . .»

Saksa mürsud langesid juba üsna lähedale. Blindaaži seinad rappusid. Laual lebavale kaardile varises liiva, seintelt kukkus alla voodrilaudu.

Miski kopsas äkitselt Zvjagintsevile vastu pead, ja Vostrõševit ja sidemeest endaga kaasa tõmmates hüppas ta blindaažist välja.

«Te olete haavatud, seltsimees alampolkovnik!» lausus talle Vostrõšev, kui ta märkas, et Zvjagintsevil nägu verd jookseb. «Peab sanitari kutsuma.»

«Kes on haavatud? Mis jama sa ajad?!» ütles Zvjagintsev ärritatult käega lüües. Ta ei tundnud mingit valu.

Vostrõševi juurde jooksis vasakul tiival asuva 3. roodu poliitjuht ja kandis hingeldades ette, et roodu asupaika on kaks fašistide tanki läbi murdnud, roodukomandöri blindaaž on maatasa tehtud ja komandör ise hukkunud.

«Kohe roodu!» hüüdis Zvjagintsev Vostrõševile. «Jookse otsekohe roodu, määra uus komandör või võta juhtimine enda peale!»

Ja pöördudes siis lumevalli taga end sisseseadnud sidemehe poole, andis talle käsu:

«Ühenda mind diviisikomandör Borštševiga!»

Minuti pärast karjus ta juba telefonitorusse, kõigile koodimärgistustele käega lüües:

«Halloo, halloo, Borštšev! Halloo! Kas te kuulete mind? Räägib Zvjagintsev. Tankid ja jalavägi murdsid meie positsioonidele. Palun teilt toetust! Ja kiiresti!»

«Ega sind üksi rünnata,» kostis telefonitorus diviisikomandöri kauge hääl. «Ka mulle suruvad tankid ja jalavägi peale ... Olgu pealegi, püüan abistada.»

Zvjagintsev ei jõudnud veel telefoni juurest eemaldudagi, kui sidemees teda uuesti kutsus:

«Seltsimees alampolkovnik, teise roodu pataljonikomandör on telefoni juures!»

«Mis sul on?» küsis Zvjagintsev ärevalt.

«Sakslased on kaevikutes! Käib käsitsivõitlus!»

«Pidage vastu! Kas kuuled? Pidage vastu! Küll aitame!» ja asetanud siis telefonitoru käest, hüüdis ta sidemehele: «Ühenda mind Sutškoviga! Kiiresti!»

«Sutškov on telefoni juures!» kandis sidemees peaaegu otsekohe ette.

«Kuidas sul seal on, Sutškov?» hüüdis Zvjagintsev torusse.

«Minul on siin vaikne. Sakslasi näha pole!»

«Ma räägin kolmandast pataljonist. Siin murdsid sakslased läbi! Sa ründa nüüd tiivalt. Said aru?»

Sel hetkel ilmus Vostrõšev kohale.

«Kuidas seal oli? Kas määrasid uue roodukomandöri?» küsis temalt Zvjagintsev.

«Just nii! Vanemseersant Jahhontovi. Ta on komsomoli sekretär, tema juba alt ei vea. Armeesuurtükivägi organiseeris tõkketule, nii et kündis kogu maa risti ja põiki läbi. Ühesõnaga, tankid on puruks löödud. Jalaväge alles pekstakse tagasi.»

Möödus mõni minut ja siis kaikusid paremal hurraahüüded, mida summutasid püssipaugud ja kuulipildujate valangud. Seal tõttasid Sutškovi sõdurid teistele appi.

Seejärel oli kuulda üha kasvavat müra. Zvjagintsev taipas, et see müra mitte eesliinilt, vaid hoopis loodest siia kandus.

«Kas siis saksa tankid meist tõesti tagant mööda läksid?!» mõtles Zvjagintsev endamisi õudusega. Seejärel hüppas ta blindaažist välja ja vaatas sinnapoole, kus need mootorid mürisesid. Siis aga pühkis ta kergendustundega laubalt higi. Ta oli seal Nõukogude liikursuurtükke märganud.

«Borštšev on täitsamees! Aitas meid ikkagi!» hüüdis Zvjagintsev mõttes endamisi. «Nüüd siis vaatame, kes peale jääb!»

Poole tunni pärast oli kõik lõppenud. Purukslöödud tankid põlesid. Sõjavangid seisid, käed üles tõstetud.

Ühest fašistide tankist ronis tankisti kannul ka üks ohvitser välja, tassides veel teistki, kes nähtavasti uimaseks oli löödud. Sõdurid piirasid sõjavangid sisse. Nende juurde tuli vanemleitnant Vostrõšev ja käsutas:

«Läbi otsida!»

Ikka veel teadvusele tulemata ohvitseri tunnistusele oli märgitud: «Arnim Danwitz — 96. jalaväediviisi 31. rügemendi ülem.»

Vostrõšev saksa keelt ei osanud, kuid õlakute järgi ta taipas, et tema ees on ooberst, saksa polkovnik.

Saanud telefoni teel ühenduse Zvjagintseviga, kes oli oma komandopunkti tagasi läinud, kandis Vostrõšev talle ette:

«Teiste sõjavangide hulgas on ka üks ooberst kinni võetud. Ta on kas siis uimaseks löödud või põrutada saanud. Kuhu te käsite ta saata?»

«Aga kes ta vangi võttis, kas sinu või Borštševi mehed?»

«Me vist koos võtsime,» vastas Vostrõšev kõhklemisi.

«Saada ta siis Borštševi juurde, aga ise tule siia.»

Zvjagintsev oli alles nüüd endale kiiruga sideme teha lasknud. Ta ei jõudnud veel armee staabiga ühendustki saada ega teadnud üldisest olukorrast midagi. Ta teadis

vaid üht: vaenlase katse kindlustatud rajooni väeosade ja Borštševi diviisi liitekohast läbi murda oli tagasi löödud.

Ei, ta ei pidanud seda üksnes oma pataljonide teeneks, suurt osa selle läbimurdekatse likvideerimises oli ka Borštševi diviis etendanud... Sellest hoolimata valdas teda rõõmustav ja lausa joobnustav mõte, et kindlustatud rajooni mehed olid auga oma sõjamehekohuse täitnud.

Möödub veel pisut aega ja ta tunnetab kibedasti ka neile osakssaanud kaotusi: Malinnikov ja Jefremov on haavatud, roodukomandör ja paljud, nii paljud sõdurid on hukkunud...

Kuid praegu mõtles ta vaid sellele, et vaenlane ei pääsenud edasi. Nendel, kes peavad lahinguid, et Volhovi rinde sõjameestega ühineda, pole vaja oma tagala pärast muret tunda...

Zvjagintsev istus telefoni juures, sulges silmad ja püüdis kujutleda, mis seal kirdes praegu toimub...

Jah, tema pataljonid blokaadi läbi ei murdnud, tema ja ta sõdurid olid omamoodi tammiks neile, kes murdsid läbi vaenlase voolust, mis enda teel tõkkeid kohtamata oleks muudkui voolanud ja laiutanud ning võitlevate nõukogude sõjameeste selja taga tulemereks valgunud. Selle tammi tugevus ei sõltunud üksnes sellest, et panuseks selles võitluses oli mitte lihtsalt kas elu, see tähendab füüsiline eksisteerimine, või siis surm, mis sõjas nii tavaline on, vaid midagi hoopis enamat: selle lahingu käigust sõltus Leningradi saatus...

Ja äkitselt viirastus Zvjagintsevile, et ta selles punases udus, mis tema suletud silmade ees seisis, kellegi naise nägu märkab.

Ei, see ei olnud Veera, vaid hoopis teine naine, mähkmetes laps süles, toosama naine, keda ta oli kohanud Laadoga trassil. Ja Zvjagintsevile paistis, et selle naise piinatud näole ilmub midagi naeratuse, midagi kirgastuse taolist...

XIV

18. jaanuari ööl helistas Zvjagintsevile armeekomandör Duhhanov ja küsis:

«Kuidas olukord on? Saksa tanke sul seal enam ees ei ole?»

«Ainult purukslöödud tankid, seltsimees «esimene»,» vastas Zvjagintsev.

«Oled tubli, alampolkovnik! Ja sõdurid on sul tublid! Ütle neile minu poolt suur tänu. Homme kell üheksa kolmkümmend tuled minu juurde. Jätad staabiülema enda asemele.»

Määratud ajal oli Zvjagintsev armee komandopunktis. Kuid rindejuhatajat polnudki seal. Zvjagintsev otsustas operatiivosakonda minna. Blindaažis laua taga istus polkovnik, ilmselt operatiivtöötaja, kes karjus telefoni:

«Kas ühinesid?! Kus? Töölisasula number ühe juures?! On see alles tore! Oleks võinud kohe nii öeldagi. Lase käia, ma märgin üles!» Ja polkovnik surus õlaga telefonitoru kõrva vastu, haaras laualt pliiatsi ja hakkas siis kirjutama, ise sealjuures kõike valjusti korrates:

«Meie poolt... pataljoni poliitjuhi asetäitja major Melkonjan... vanemleitnant Kalugov... seersant Anissimov... Volhovi rinde poolt major Melnikov... vanemleitnant Išimov. See on kõik. Sain aru!»

Asetanud toru hargile, ütles polkovnik rõõmsalt:

«Lõpuks ometi! Ühinesid!»

«Seltsimees polkovnik,» lausus Zvjagintsev suurest erutusest vaevu keelt liigutades, «kas ma... sain ikka õigesti aru?... Nii et murdsid läbi?!»

«Kui nad juba ühinesid, siis tähendab murdsid ka läbi! Kust sa niisugune taipamatu siia sattusid?...»

Veel iseennastki uskumata püüdis Zvjagintsev äsja kuuldut lahti mõtestada, kuid pidi endale tunnistama, et talle oli vaid kaks sõna meelde jäänud. Need olid nii tohutult suured ja tähendusrikkad nagu elu ise, kõlavad nagu hiigelsuur kirikukell ja rõõmurikkad nagu taevasina, nagu päike — «murdsid läbi!»

«Seltsimees polkovnik,» lausus Zvjagintsev ennast lõpuks kogudes nüüd selgesti, «olen rinde kindlustatud rajoonide osakonna ülema abi. Praegu juhatan kuueteistkümnendat kindlustatud rajooni. Mul oli käsk armeekomandöri juurde ilmuda. Kui ta aga on praegu seal, Esimeses asulas, siis lubage mul sinna minna.»

«Oled aga kaval, mu sõber,» vastas polkovnik heatahtlikult, «ma mõistan küll, et sa tahad seal kohapeal ära käia, on nii? Ma saan sellest aru, sest kui oleks lubatud, oleksin ka ise otse hüpates sinna rutanud... Olgu pealegi, eks sa mine.»

Lävele ilmus sõdur, automaat käes.

«Sõjavang toodi kohale, seltsimees polkovnik!» raporteeris sõdur. «Kuhu ta viia?»

«Too siia,» käskis operatiivtöötaja ja lisas siis: «Aga sa ise käi ära kolmandas muldonnis, seal peab üks eriosakonna mees olema, kes keelt oskab, ütle talle edasi, et polkovnik Semjonov palus siia tulla.»

«Aitäh, seltsimees polkovnik!» ütles nüüd Zvjagintsev. «Aitäh teile kõige eest. Ja peamiselt just niisuguste uudiste eest!»

Ta läks nüüd muldonnist välja ja pidi sissekäigu juures peaaegu kokku põrkama tolle sõjavangiga, keda kaks automaaturit konvoeerisid.

«Kuule, Tulikov,» pöördus Semjonov siseneva eriosakonna mehe poole, «näe, missugune ooberst meile toodi. Teeme õige eelneva ülekuulamise, aga siis saada ta kuhu vaja.»

Tulikov noogutas vaikimisi ja istus polkovniku vastu laua äärde. «Teil tuleb see protokollida,» ütles ta.

Semjonov võttis kaarditaskust märkmiku välja.

«Andke talle taburet,» käsutas Tulikov automaatureid, «ja oodake ise väljapääsu juures.» Tõmbus seejärel kühmu ja ütles: «On teil siin aga paganama külm.»

«Kohe hakatakse kütma,» lausus Semjonov.

«Istuge,» pöördus Tulikov nüüd sõjavangi poole.

Too istuski kuulekalt.

«Teie nimi, aukraad ja väeosa number?» küsis talt Tulikov ja kuulanud ära vastuse, dikteeris: «Arnim Danwitz, ooberst, rügemendiülem.»

Danwitz oli näost kahvatu. Ta paremal põsel veretas pikk kriimustus, pilk oli hirmunud ja kuidagi hajameelne. Ta ei kartnud surma, vaid mõtles praegu sellest, et teda on petetud. Petetud kõigi poolt — von Leebi, Mansteini ja eelkõige just füüreri enda poolt . . . Ja et füürer ei petnud mitte üksnes teda, vaid ka kogu armeed, kogu Saksamaad . . .

Isegi nüüd, venelaste juures ülekuulamisel, ehmus Danwitz nende oma mõtete pärast, kuid ainult hetkeks. Ta mõistis nüüd, et ta vihkab Hitlerit. Ta ei saanud küll enam füürerile oma kuulsusetu lõpu eest kätte tasuda, kuid seda tugevamini ta teda vihkas. Ta vihkas ka venelasi, kes teda vangi olid võtnud, ja seda maad, kus ta viibis. See vihkamine, just see vihkamine täitiski Danwitzi hinge. Ta oleks soovinud vaid üht — kiiremini surra.

«Millise ülesande teie rügement sai?» jätkas Tulikov ülekuulamist.

«Anda Sinjavino poolt löök vastase tiivale sel eesmärgil, et Neeva äärde välja jõuda.»

«Kas teie rügement on juba ammu Leningradi all?»

«Neljakümne esimese aasta septembrist saadik.»

«Ja millele te lootsite?»

«Me arvestasime, et venelased ei suuda blokaadile vastu panna ja heiskavad valge lipu.»

«Ja kui selline lipp oleks ilmunudki, siis oleksid sajad tuhanded leningradlased selle silmapilk maha kiskunud!»

Presendist vaheriie kerkis ja muldonni astus kiitsakas sõdur sületäie raiutud hagudega.

«Lõpuks ometi!» hüüdis Semjonov kergendustundega ja puhus oma pliiatsit hoidvatele kohmetunud sõrmedele. «Pange ahi kiiremini kütte!»

Sõdur laskus kükakile külma ahju ette, avas selle ukse ja hakkas oksi ahju toppima.

Sellest, et muldonnis kuulatakse üle sõjavangi, kuulis Anatoli sissepääsu juures seisvatelt automaaturitelt.

Sakslane istus seljaga ukse poole ja rääkis midagi, nähtavasti vastas ta temale esitatud küsimusele. Anatoli heitis pilgu laua ääres istuvatele komandöridele ja tundis siis äkitselt, kuidas närviline värin teda haaras. Üks nendest oli toosama Tulikov, kelle juures Julgeoleku Peavalitsuses Anatoli mahalastud Kravtsovi ülesandel ülemöödunud suvel oli käinud.

Ja äkitselt kuulis ta, kuidas Tulikov lausus:

«Sakslane räägib, et ta on näinud ka selliseid, kes oleksid kergesti nõus olnud Smolnõi kohale valget lippu üles tõmbama . . . Seda pole vaja üles märkida. Tavaline fašistide loba.»

Anatoli kõõritas nüüd sõjavangi poole. Ja äkitselt paistis talle, et too ongi just seesama ohvitser, kes seal, Klepikis, tookord teda üle kuulas ja Kravtsovi maha laskma sundis. Anatoli otse tardus ahju ette paigale ja ta käed ei kuulanud enam sõna. Aga ülekuulamine kestis edasi.

«Kas teil operatiivosakonna poolt on sõjavangile küsimusi?» päris Tulikov.

«On küll,» ütles polkovnik noogutamisi. «Las ta läheb kaardi juurde . . .»

Värisevate kätega läitis Anatoli lõpuks tiku ja torkas selle siis ahju. Oksaraod lahvatasid põlema.

Nüüd oleks ta võinud lahkuda, kuid tal polnud tõusmiseks jõudu. Kui see sakslane nüüd tõepoolest toosama

ohvitser on, siis võib ta end iga hetk ümber pöörata ja teda, Anatolit, ära tunda . . . Ja siis jutustab ta kohe Tulikovile ka sellest, mis seal, Klepikis, tookord toimus . . . Ahju ees kükitades tundis Anatoli, et tema kukla taga, tema selja taga seisab surm . . .

Kui ta oleks praegu kainelt ja rahulikult olukorda hinnata suutnud, siis oleks ta mõistnud, et nii Tulikov ja veel vähem Danwitz teda võib-olla praegu ära ei tunnegi. Kuid ta oli mõtlemisvõime täiesti kaotanud. Teda valdas vaid loomalik hirm.

Ahjuukse kinni lükanud ja isegi unustades küsida luba «olla vaba», hüppas Anatoli kuidagi külitsi muldonnist välja ja hakkas siis kusagile minema, ise mitte midagi enda ümber nägemata või märkamata.

«Ei-ei, kõike võib veel parandada,» kordas ta sonides. «Ma pean eesliinile saama, seal sõdureid rünnakule viima, vaenlase tagasi lööma ja läbi murdma . . .»

Ta kinnitas seda kõike, ise endale reaalsest asjade käigust aru andmata. Ta isegi nägi end kaevikust tõusmas, et vaenlase tankiroomikute alla granaati heita . . .

Viivuks ta peatus, et kauge lahingu helisid kuulatama jääda. Aga seejärel läks ta jällegi edasi, isegi jooksis sinnapoole, kust see tulevahetus kostis, kus need plahvatused kärgatasid. Higi voolas tal nägupidi alla ja ta särk oli keha külge kleepunud . . .

Tema aga muudkui jooksis edasi ega kuulnudki, kuidas talle karjuti: «Kuhu sa lähed? Kuhu sa, meeletu, ometi tormad?!»

Ta ei kuulnudki neid nõutult ärevaid hüüdeid. Tema kõrvus kõlasid praegu hoopis teised sõnad. Need olid Veera, isa ja tolle leitnandi sõnad, kes Anatoli dokumente kontrollis, kui sõdurid ta veoauto kastist maha ajasid.

«Käi minema! Käi minema!» karjus talle Veera. «Ärge uskuge neid, kes ütlevad, et vale võib kas või ajutiselt võidule pääseda . . . Te ajage niisugune inimene enda juurest minema!» kuulis Anatoli isa sõnu. «Esitage dokumendid!» nõudis temalt too leitnant. «Käi minema! Käi siit minema!» karjus jällegi Veera.

Nii oleks ta jooksnud veel pikka aega, kui ta äkitselt poleks tundnud, et ta jooksu pealt millegi terava ja tulipalava vastu komistab. Ja see jäi Anatoli elus viimseks tundeks, sest et just samal hetkel lõhkeva miini kild talle rindu tungis. Ta kukkus tahmast mustale lumele, et sealt enam mitte iialgi tõusta.

XV

Kohates muldonni sissepääsu juures sõjavangi, keda automaaturid ülekuulamisele viisid, heitis Zvjagintsev talle vaid ükskõikse pilgu.

Nii ei olnudki tal määratud teada saada, et see sakslane toosama ohvitser oli, keda tema, Zvjagintsev oma vaatluspunktist Luuga all oli pikksilmast jälginud, kui ta oma elu esimeseks lahinguks ettevalmistusi tegi. Just seesama Danwitzi-nimeline ohvitser oligi seal siis tankiluugist välja ulatudes uhkeldavas poosis seisnud. Must tankisti kombinesoon oli tal küll seljas olnud, aga kiiver peast ära võetud. Heledad juuksed lehvisid tuules ja näole oli tal kas siis põlglik või enesega rahulolev muie tardunud.

Zvjagintsevile oli siis paistnud, et see põlglikult enesega rahulolev muie just temale oli määratud, ja ta suutis end vaid suurivaevu vaos hoida, et mitte käsutada: «Tuld!» Kuid ta võttis end kokku ja andis hoopis vastupidise käsu: «Mitte tulistada, Surovtsev! Korda ka roodukomandöridele, et mitte tulistada!»

Kõik see oli olnud nii ammu, väga ammu . . .

Praegu sõjavangi kohates läks Zvjagintsev temast peatumata mööda. Ta oli neid sõjavange juba nii palju näinud, et need talle absoluutselt mingit huvi ei pakkunud. Tal oli ainus soov kiiremini läbimurdepaika jõuda.

Tühja bensiinivaadi otsas istet võttes tõmbas ta oma kaarditaskust kaardi välja. Töölisasula number üks asus siit umbes viie kilomeetri kaugusel. Kaardi tagasi pannud, hakkas Zvjagintsev selle varem vähestele tuntud, kuid nüüd ajalooliseks muutunud asula poole astuma.

Ta sammus mööda teed ja kõik ümberringi paistis talle uppuvat mingisse vinesse, milles hajus laiali kõik elav ja elutu, liikuv ja liikumatu . . .

Kusagile läksid sõduriterühmad, liikusid kahele poole kõikudes ja roomikutega lumehangedesse vajudes tankid ja liikursuurtükid, oma kõveraks löödud torusid taeva poole küünitades seisid seal suurtükid, nii meie kui ka sakslaste omad, maa oli tranšeedest lõhestatud, tranšeed aga laipu täis laotud, mille järgi oli näha, et alles üsna hiljuti oli siin veel pöörane käsitsivõitlus käinud. Kõike seda vaadates kordas Zvjagintsev endamisi: «Nüüd see siis õnnestus! Lõpuks ometi õnnestus! . . .»

Zvjagintsev astus piki kitsaröövpmelist raudteed, kummalgi pool seda laiusid õhukeselt lumega kaetud muld-

kehad. Seda kitsarööpmelist raudteed ei olnud keegi ammuilma enam kasutanud, relsid olid lumme mattunud, muldkehad aga sakslaste poolt kaitserajatisteks muudetud: iga kolme kuni viie meetri tagant võis laskeavasid näha. Üsna raudtee lähedal ladusid sõdurid lahinguväljalt üleskorjatud saksa sõdurite ja ohvitseride laipu riita.

Kõike seda vaadates meenus Zvjagintsevile too kuuvalge öö seal Piskarjovi kalmistul, kui tema, Veera ja Surovtsev Valitski surnukeha sinna tõid. Seal kalmistul olid siis samuti laipade riidad kõrgunud, kuid need olid rahulike linnaelanike, laste, naiste ja vanakeste, nälja, külma, suurtükitule ja pommitamiste tagajärjel hukkunute laibad olnud. Nähes, missugune saatus oli tabanud neid, kes Leningradi elanikkonna nii koletutes kannatustes süüdi olid, ei tundnud Zvjagintsev mingit tigedust. Ta mõtles vaikse rahuloluga sellest, et õiglus on võidule pääsenud, ja et teisiti see ju olla ei saagi.

Zvjagintsevi juurde tuli üks elatanud sõdur ja raporteeris: «Seltsimees alampolkovnik! Rühm koristab siin vastase laipu. Rühmakomandör vanemseersant Akimov.»

Märgates nähtavasti, et alampolkovnik juba mitu minutit nende tööd jälgib, pidas rühmakomandör vajalikuks talle raporteerida.

«Vabalt!» käsutas Zvjagintsev. «Kas tööd on palju?»

«Palju, seltsimees alampolkovnik. Meie langenud poisid on meil peaaegu kõik juba kokku kogutud. Matame nad vennashaudadesse. Aga nüüd siis koristame neid.»

Zvjagintsev tundis äkitselt pöörast vihahoogu . . .

«Las sõjavangid ise matavad neid! Nad pole seda väärt, et meie sõdurid veel nende peale oma jõudu raiskaksid!»

«Me saime käsu nad riita laduda,» vastas seersant jahedalt. «Seejärel teevad lõhkajad nende jaoks haua valmis.» Ja lisas siis hoopis teise tooniga: «Praegu on need fritsud kahjutud. Aga teate, kui palju meie mehi enne langes, kuni see fašistlik rämps oma «rebaseurgudest» välja suitsetati?!»

Zvjagintsv heitis pilgu laipade püramiidile. Siin siis ongi see karistus! . . .

«Lubate jätkata, seltsimees alampolkovnik?» küsis vanemseersant.

«Jah, aga muidugi,» vastas Zvjagintsev. «Jätkake!»

Ta liikus nüüd edasi. Ja jällegi kõndis ta mööda purustatud ja põlenud tankidest, küll sakslaste valgete ristidega tankidest, küll meie «kolmekümne neljadest», kõndis mööda alles kokku kogumata nõukogude sõdurite ja saksa sõdurite laipadest. Ja jällegi kujutles ta, kui verine, kui õudne oma pinge ja julmuse poolest see hiljutine lahing oli olnud. See polnud muide veel vaibunudki. Kagu poolt kostis veel suurtükitule paugatusi ja kumedaid kuulipildujavalanguid, sest seal võitlus alles jätkus.

Niiviisi Zvjagintsev muudkui kõndis juba oma tund aega, aga võib ka olla, et rohkemgi, kuni ta ühelt sõdurilt, kes, katelok käes, temast mööda läks, lõpuks küsis:

«Seltsimees sõdur! Kus siin see Esimene asula on?»

«Esimene?» küsis too nüüd vastu. «Siin see ongi, seltsimees komandör!» Ja sõduri näole ilmus rõõmus, päris lapselik naeratus.

Zvjagintsev peatus. Ta seisis ega suutnud ikka veel endale aru anda selle kohta, et see — noh, see! — oli toimunud just siin ja kõigest tund või kaks tagasi.

Siin oli kõik samamoodi nagu sealgi, kust Zvjagintsev varem mööda oli tulnud. Seesama mustjashall, pommilehtritest ülesküntud lumi, needsamad põlenud hooned, needsamad tulepesad — «rebaseurud», seesama hall, madalate pilvedega kaetud taevas . . .

Ühe pooleldi purustatud maja juures nägi Zvjagintsev soomusautot ja «Dodge'i» ning neist mõnevõrra eemal komandöride rühma. Zvjagintsev tundis ära Duhhanovi, 67. armee Sõjanõukogu liikmed Tjurkini ja Hmeli, ülejäänud seisid tema poole seljaga.

«Kas minna nende juurde või mitte?» mõtles Zvjagintsev endamisi kõheldes, teades juba, kuidas tal võib kehvasti minna, kui ta uisapäisa ülemuste silma alla satub. «Kuid täna on ju niisugune päev . . . võit! . . .»

Duhhanov märkas lähenevat Zvjagintsevit. «Miks te siin olete, alampolkovnik?» küsis ta rangelt.

«Seltsimees armeejuhataja!» lausus Zvjagintsev valjusti, kätt mütsi juurde tõstes. «Ilmusin teie korraldusel.»

«Sul kästi armee komandopunkti juurde, aga mitte siia tulla,» ütles Duhhanov selle peale muigamisi. «Noh, kui sa juba tulid, siis kuula nüüd. Pärast ühinemist pöördub rinne lõunasse. Alustame pealetungi Sinjavino kõrgendikele. Sinu pataljonid suunduvad paremale tiivale. Ülesanne: komplekteerida need täielikult nende kindlustatud rajoonide vägede arvel, kes teisele kaldale jäid, ja siis positsioonid kindlustada. Kas said aru? Kind-lus-ta-da! Pole välistatud, et sakslased püüavad vasturünnakuid ette võtta. Nii et mitte sammugi tagasi! Kuni pole käsku

antud, ei tohi aga ka sammugi edasi minna, ma sind juba tunnen! Kas on selge?»

«Just nii, seltsimees armeejuhataja!» ütles Zvjagintsev.

Tooni järgi, millega Zvjagintsev seda «just nii» lausus, Duhhanov nähtavasti taipas tema meeleolu.

«Sa sõdid hästi,» lisas Duhhanov. «Ülesande eduka täitmise eest avaldan tänu. Silmapaistnud võitlejad esitada autasustamiseks. Kaadriosakond otsib praegu kuueteistkümnendale kindlustatud rajoonile komandanti. Kuidas sind isiklikult ära kasutada, see lahendatakse hiljem. Noh, kas nüüd on kõik selge?»

«Aga sina, kindral, anna ta mulle!» kostis nüüd Zvjagintsevile nii tuttav hääl.

Zvjagintsev pööras end ümber ja nägi Fedjuninskit.

«Kas põgenesid minu juurest minema, Zvjagintsev?» küsis Fedjuninski heatahtliku irooniaga. «Said teise tähe kätte ja rohkem polnud sulle Fedjuninskit enam vaja?!»

«Seltsimees kindral!» hüüdis Zvjagintsev. «Ma olen valmis, kas või kohe . . .»

«Palun vabandust, seltsimees Volhovi rinde juhataja asetäitja,» lausus Duhhanov nüüd aupaklikul, kuid ühtaegu ka kindlal toonil, «alampolkovnik teenib Leningradi rinde vägede staabis.»

«Hea küll, hea küll, armeekomandör,» ütles Fedjuninski muigamisi. «Kui on vaja ühineda, siis oleme sõbrad ja seltsimehed, aga kui on jutt kaadrist, siis ilmutad kohe kolkapatriotismi nagu mõni vürstiriigi feodaal . . .»

«Te olete vaba, alampolkovnik,» ütles Duhhanov nüüd rõhutatud ametlikkusega, «võite minna . . .» Ja lisas siis veel: «Oota, alampolkovnik, sul nõriseb ju sideme vahelt verd!» Seejärel pööras ta end ümber ja küsis: «Kas meditöötajaid siin läheduses on?»

Üks tagapool seisev major kandis kohe ette, kuid mitte Duhhanovile, vaid Fedjuninskile, — nähtavasti kuulus ta Volhovi rinde vägedesse: «Siin lähedal on meie esmaabipunkt. Kas lubate teed juhatada?»

Fedjuninski vaatas kelmikalt Duhhanovile otsa ja küsis:

«Ega sa vastu ei vaidle? Ega sa ei karda, et me su alampolkovniku ära varastame?» Seejärel andis ta majorile käsu: «Tegutsege!»

«Lähme, seltsimees alampolkovnik,» ütles major Zvjagintsevile, «see on siinsamas lähedal . . . Või teeme õige teisiti . . . Seersant!» hüüdis ta auto juures seisvale juhile. «Sõida kiiresti esmaabipunkti ja ütle, et Veera siia saadetaks. Noh, velsker Veera, kas said aru? Meie hakkame talle vastu minema.»

Kuid Zvjagintsev seisis nüüd paigal, otsekui oleks ta kurdiks jäänud. «Veera, Veera, Veera,» toksis mõte tal peas, «ta on siin, on siin! . . .» Tähendab nüüd on kõik nii läinud, nagu ta iganes oli osanud unistada, — blokaad on läbi murtud, ja kohe praegu saab ta Veeraga kokku! . . . On see alles kokkusattumus . . . milline õnn! . . .

Zvjagintsev ei märganudki, et major teda poolkasuka varrukat pidi edasi sikutas. Lõpuks hakkas ta minema, jalgu mehaaniliselt järele vedades.

«On teil paha, seltsimees alampolkovnik, kas on?» küsis major murelikult.

«Ei ole,» vastas Zvjagintsev, ise oma häält kuulmata, «mul on kõik hästi . . . Kõik on korras! . . . Lähme nüüd!»

Mõne minuti pärast nägi Zvjagintsev, et metsatukast jookseb neile vastu poolkasukas tütarlaps, sanitaarpaun käes. Tütarlaps oli täidlane, laia näoga ja väikest kasvu, nii et paistis, nagu ta ei jooksekski, vaid hoopis veereks justkui pall mööda lund.

«Veera!» hüüdis talle major. «Tule tee alampolkovnikule kiiresti side!»

Tütarlaps jooksis nende poole. Kuid Zvjagintsev teadis ja taipas juba, et see pole Veera, pole tema Veera . . .

«Kummardage ometi pea allapoole, seltsimees alampolkovnik!» ütles talle meditsiiniõde. «Ma ju muidu ei ulata!»

Zvjagintsev ei tundnud valu, kui tütarlaps tal sideme ära võttis, haava piiritusega puhastas ja joodiga kokku määris, ta ei tundnud üleüldse midagi.

«Ongi kõik!» ütles tütarlaps läkiläkit ettevaatlikult Zvjagintsevile üle sideme pähe tõmmates. «Pole siin midagi hirmsat. Kild on pisut nahka laubalt ära rebinud. Pulmadeks saab terveks.»

«Mis asja? . . .»

«Ma ütlesin, et pulmadeks saab terveks, on selline ütlemine.»

«Pulmadeks . . .» kordas Zvjagintsev. Seejärel aga ütles: «Aitäh . . . Veera.»

«Kas ma võin minna, seltsimees alampolkovnik?» küsis tütarlaps oma sanitaarpauna sulgedes. Niipea, kui ta loa sai, jooksis ta jällegi metsatuka poole tagasi.

Zvjagintsev jättis nüüd majoriga hüvasti. Oli vaja kiiresti 16. kindlustatud rajooni komandopunkti tagasi

minna. Kuid ta polnud veel kümmetki meetrit edasi jõudnud, kui tema selja tagant kellegi hääl kostis:

«Kas te siis mind ei tahagi tunda, seltsimees major?»

Zvjagintsev pööras nüüd ümber ja nägi autojuhti, kes velskri järele oli lipanud.

«Mina olen ju Moltšanov, seltsimees major,» ütles autojuht. «Kas olete mind tõesti ära unustanud?»

Ja alles nüüd taipas Zvjagintsev, et tema ees seisab toosama Moltšanov, kes kunagi teda Nemirovski diviisi komandopunkti oli viinud, hiljem aga olid nad koos üle Laadoga Leningradi sõitnud . . .

Zvjagintsev sirutas käed välja, astus Moltšanovile vastu ja embas teda. «Tere, sõber, tere!» hüüdis Zvjagintsev. «Kus sa nüüd teenid?»

«Kus ma sel aastal kõik teeninud olen, kes seda enam mäletab,» vastas Moltšanov. «Olen rivis olnud ja autot juhtinud. Aga nüüd olen juba nii kõrgele tõusnud, et vean Fedjuninskit ennast! Näe, selle soomusautoga!»

«Noh, lähme, lähme ja ajame juttu,» ütles Zvjagintsev, «me pole ju nii pikka aega teineteist näinud . . .»

«Jah, arvesta, et üle aasta aja, seltsimees major! Ja ole siis lahke, missugusel hetkel ja missuguses kohas me nüüd kokku saime! Võib öelda, et ajaloolises paigas! Kuigi nüüd neid ajaloolisi paiku kaks on! Viiendas asulas ühinesid meie omad samuti. Aga kus siis teie teenite, seltsimees major . . .»

Seejärel Moltšanov takerdus oma jutuga, nähtavasti märkas ta alles praegu Zvjagintsevi eest lahtinööbitud poolkasuka vahelt tema auastet. Ta ajas end hästi sirgu ja lausus: «Andestust . . . seltsimees alampolkovnik!»

«Ah, jäta need auastmed,» ütles Zvjagintsev käega lüües. «Aga sina, tähendab, teenid siis Volhovi rindel?»

«Volhovi rindel jah. Kuid olen ikka ka leningradlaseks jäänud. «Leningradi kaitsmise» medal antakse ka Volhovi rinde meestele. Mul on selle jaoks kohtki valmis vaadatud. Näe, siin.» Moltšanov lõi nüüd poolkasuka hõlmad valla ja osutas naljatamisi oma rinnale.

Zvjagintsev nägi, et üks medal — «Vapruse eest» — Moltšanovil juba on.

«Tähendab, said kätte?!» hüüdis Zvjagintsev rõõmsalt.

«Kas selle või? Sain küll. Aga nüüd tuleb veel Leningradi oma kah juurde.»

Teele ilmusid autod: kolm soomusautot ja kaks «Willist» automaaturitega.

«Ülemused sõidavad!» lausus Moltšanov häält tasandades. «Meie tulime Fedjuninskiga varem siia . . .»

«Kes siis, missugused ülemused?»

«Ma kuulsin, kui Fedjuninski ütles, et Žukov ja Meretskov peavad siia tulema. Noh, ja arvatavasti sõidavad ka teie omad kohale. Ikkagi niisugune sündmus!»

Zvjagintsevist ja Moltšanovist juba mööda sõitnud, vähendas esimene soomusauto kiirust, seejärel aga teisedki autod. Üks soomusauto peatus Zvjagintsevist mõne sammu kaugusel, selle uks avanes kägisedes ja sealt hüppas keegi sõjaväelane otse lumehange.

Zvjagintsev tundis ta kohe ära — see oli Vasnetsov.

«Zvjagintsev?!» hüüdis Vasnetsov. «Tähendab, te võtsite samuti läbimurde operatsioonist osa?»

«Ainult kaudselt, seltsimees diviisikomissar,» ütles Zvjagintsev valveseisangut võttes. «Ma teenin kuueteistkümnendas kindlustatud rajoonis.»

«Aga kuidas te siia sattusite?»

«Tulin kindral Duhhanovi juurde edaspidiseid korraldusi saama.»

«Noh . . . ja saite?»

«Just nii.»

«Mis siis ikka, Zvjagintsev, õnnitlen sind,» lausus Vasnetsov erutatult. «Õnnitlen sind meie suure võidu puhul. Nagu leningradlane leningradlast. Nagu kommunist kommunisti!» Ja ta surus tugevasti Zvjagintsevil kätt. «Aga nüüd anna mulle andeks, ma pean minema,» lausus ta ja läks siis teistest soomusautodest väljatulnud komandöride poole. Kuid äkitselt ta peatus, pööras end ümber ja küsis: «Kuule . . . kuidas selle tüdrukuga . . . noh, sinu omaga lood on? Kas leidsid ta üles?»

«Ma tean, et ta on elus, et ta on meditsiiniõde Volhovi rindel, kuid näinud ma teda veel ei ole . . . Lootsin, et kohtan teda siin . . . kuid eksisin. Ei vedanud . . .»

Mõne viivu Vasnetsov vaikis. Seejärel ütles ta niisama tasa, kui Zvjagintsevgi oli rääkinud:

«Kas siis sõda juba lõppenud on, Zvjagintsev? Kas siis miljonid meie inimesed enam ei kannatagi? Selles sõjas on rahva mure, nii üldine kui ka isiklik — kõvasti ühte sõlme seotud . . . Ja ainult üks asi — võit — saab selle sõlme lahti raiuda. Ja siis me saamegi õnnelikuks.»

Ta pöördus kiiresti ümber ja hakkas edasi astuma.

Zvjagintsevi juurde jooksis nüüd vahepeal eemale läinud Moltšanov.

«Kas andis sulle millegi eest pähe või?» küsis ta.

«Ei, Moltšanov, mingit päheandmist ei olnud.»

«Noh, tähendab, sul vedas. Aga muidu, nagu sa ülemuste silma alla satud, siis nad kohe ilmtingimata mingi vea su teenistuses leiavad. See on fakt. Ikka nii, et pööran sellele teie tähelepanu, noh, ja nii edasi.»

Zvjagintsev vaikis, jäi siis mõttesse, ja äkitselt tundus talle, et ta leningradlastele nii harjumuspärast metronoomi toksimist kuuleb. See oli kiire ja ärev, otsekui suurtükitule või õhurünnaku ajal.

«Mis see siis on?» küsis Zvjagintsev imestunult. «On see metronoom või?»

«Missugune metronoom veel?» küsis Moltšanov üllatunult vastu.

«Noh . . . see toksimine . . .»

Moltšanov jäi kuulatama, seejärel ta naeratas avalalt ja lausus: «See on ju rähn, seltsimees alampolkovnik, suurtükid siin enam tuld ei anna ja nii ta lendaski siia metsatukka! Ise pisike linnuke, aga kopsib nii kõvasti nagu mõni puuraidur. Visa lind.»

«Kiiresti toksib. Nagu metronoom õhuhäire ajal . . .»

«Kiiresti või? Mis siis ikka, seltsimees alampolkovnik, ega need õhuhäiredki veel ära muudetud ole. Kui ükskord üleliiduline õhuhäirete lõpp välja kuulutatakse, siis tuleb ööbikulaulu aeg kätte. Aga senikaua on ka rähn tore lind. Ikkagi elus lind lendas kohale. See on hea enne.»

Zvjagintsev vaatas naeratavale Moltšanovile tähelepanelikult otsa. Nendes reamehe sõnades peituv mõte langeb ju ühte sellega, mida Vasnetsov talle äsja ütles.

Talle meenusid sel hetkel veel ühed teised sõnad, mida talle kunagi oli lausunud Pastuhhov vastuseks tema, Zvjagintsevi küsimusele: «Kuidas sa endale seda meie võitu ette kujutad?» — «Võit,» oli Pastuhhov siis vastanud, «see on täielik fašismi purustamine. Kui haavapuust kiil tema maopessa on löödud.»

«Sul on õigus, Moltšanov,» ütles Zvjagintsev tasa. «Võit ja üleliiduline õhuhäire lõpp. Ainult siis . . . Noh, mul on aeg minna. Jää hüvasti.»

Ta embas Moltšanovit, tõukas teda siis kergelt pisut endast eemale, justkui oleks tal raske ja valus end temast lahti kiskuda, ja hakkas oma pataljonide poole astuma.

«BLOKAADI» JÄRELSÕNA ASEMEL*

«Mitmeköitelise romaani avaldamine on lõpetatud. Kas on «Blokaadiga» seoses võimalik rääkida teie tagasipöördumisest sõjatemaatika juurde, ja kui on, siis millised isiklikud, psühholoogilised ning ühiskondlikud põhjused niisugust tagasipöördumist ajendasid?»

«Mina mõtlen, et kirjanik, kas ta seda tahab või ei taha, pöördub oma loomingus pidevalt «oma orbiidile» tagasi. Kohe selgitan, mis mõttes ma neid sõnu kasutan. Aastatega muutub kirjanik arusaadavalt täiskasvanumaks, küpsemaks, näeb teda ümbritsevas elus enda jaoks midagi uut ja võtab tihtipeale ka ise, ja mitte üksnes oma raamatutega, selle uue loomisest osa. Kirjanik saab targemaks (igatahes oleks soovitav, et see nii oleks) ning teistsugused sündmused, teistsugused rõõmud ja mured on ka tema südamest läbi käinud. Kui ta aga järgmise raamatu käsile võtab, siis, ükskõik kuidas selle teema, «faktuur» ja ainestik varem kirjutatust ka ei erineks, jäävad kirjaniku eelnevad elukogemused selles ikka nähtamatult kajama.

Püüan seda omaenda kogemuste najal selgitada. Minu elu kõige eredamateks, tähendab sellisteks ajajärkudeks, mis kõigile järgnevatele aastatele oma jälje on jätnud, olid esimene viisaastak ja sõda. Esimese viisaastaku sündmused — meie tehas, kus ma töötasin, täitis esimesena meie maal selle viisaastaku ülesanded kahe ja poole aastaga — jäid kustumatu mälestusena mu südamesse. Just sel ajal kujunesid minu teadvuses välja inimestesse suhtumise kriteeriumid, ning kui soovite, hea ja halva äratundmise mõisted, ja jätsid jälje mu hinge kujud, mis endas neid mõisteid kehastasid. Sellest ajast on juba aastakümneid möödunud. Kuid pole ainsatki minu poolt kirjutatud raamatut, kus nii või teisiti neid minu kaugeid muljeid ei esineks.

Järgnevalt sõja kohta. Sellest, et sõda omamoodi inimtunnete entsüklopeediaks oli, ma rääkima ei hakka, sest et sellega nõustub igaüks, kes rindel on olnud. Ja küllap ei eksisteeri ainsatki inimlikku omadust, olgu siis head või halba omadust, mis sõja käigus poleks ilmsiks tulnud. Ja inimesele, kes ühel või teisel määral nendest sõja katsumustest läbi on käinud, jäävad need kogu eluks meelde. Mitte tulistamised ega laibad, muldonnid ega kaevikud — need lähevad aastatega meelest —, vaid midagi muud, nimelt inimeste hindamise kriteeriumid. Minule, näiteks, on need võimukalt dikteerinud küll inimloomusi, küll nende vahel tekkivaid konflikte. Ja seda igas raamatus. Nii nendes, mis mul on enam-vähem õnnestunud, kui ka nendes, kus mul on tulnud ebaõnnestumist taluda.

Kas ma võin siis «Blokaadi» «tagasipöördumiseks» nimetada? Ei või. Minu jaoks on see pigem jätkamine. Uutel alustel. Ühiskonna kogemusi, rahva kogemusi, sealhulgas ka oma isiklikke elukogemusi, arvesse võttes.»

* Vestlusest, mis on avaldatud ajakirja «Voprossõ Literaturõ» 1973. aasta 8. numbris. («Blokaadi» autori A. Tšakovskiga vestles P. Toper.) Avaldatakse lühendatult ja kronoloogiliste muudatustega. («Romangazeta» nr. 4 (794) 1976.)

«Teie raamatutes — mitte ainult «Blokaadis», vaid ka teistes teostes — on kõik sõjasündmused nii või teisiti Leningradiga seotud...»

«Nähtavasti sellepärast, et mul tuli ajakirjanikuna Volhovi rindel võidelda ja aeg-ajalt viibida piiramisrõngas asuvas Leningradis. Pealegi olen ma Leningradis sündinud, kuigi ma võin end vaid tinglikult leningradlaseks nimetada, sest «elasin» seal pärast sündi kõigest mõne kuu. Võib ju olla, et see kõik on oma osa etendanud..., Sest nagu te näete, pole Leningradi teema minu jaoks sugugi juhuslik.

Nüüd aga räägime «Blokaadist».

Küllap soov heita tagasipilku neile sündmustele, millest ma nii või teisiti noore inimesena osa võtsin, nüüd aga juba sellest ajast möödunud aastakümnete kauguselt, etendas nähtavasti mitte just viimast osa mu raamatu teokssaamisel. Kui aga rääkida puhtpsühholoogilisest impulsist, siis ma nimetaksin seda «poleemiliseks». Eks ole ju küsimused, mis «Blokaadis» üles kerkivad, meie ajaloo teatud perioodi lahtimõtestamise küsimused, ja need esinevad minu paljudes raamatutes. Mina arvan, et meil peab olema täielik selgus selle keeruka perioodi hindamisel, aga kirjaniku taotlus sel puhul oma arvamust avaldada on tema südametunnistuse asi.

Sellel küsimusel on ka rahvusvaheline aspekt. Kõik, mis Teist maailmasõda puudutab, ja kõik, mida sellest sõjas kirjutatakse või räägitakse, on nii või teisiti raudselt kõige teravama ideoloogilise võitlusega seotud. Aga Isamaasõja esimeste kuude sündmuste käsitlus kuulub juba selle ideoloogilise vaidluse kõige teravamate ja olulisemate momentide hulka.

Milline oli Nõukogude Liidu siseolukord hitlerlaste kallaletungi eel? Mis põhjustas fašistlike vägede edu sõja esimesel etapil? Kuidas seletada seda tõsiasja, et fašistid, kes juba Leningradi äärelinnas seisid, ikkagi ei suutnud linna sisse tungida? Mispärast Leningrad jõudis vastu pidada? Mispärast vaenlane, kes oli juba Moskva lähistele tunginud, oli sunnitud sealt jällegi taanduma?

Need on üksnes mõned nendest paljudest küsimustest, millele siiamaani ikka veel kõige vasturääkivamaid vastuseid antakse maailma ajakirjanduse lehekülgedel ja Lääne ajaloolaste uurimustes.

Millega neid vasturääkivusi seletada? Arvan, et vastus sellele võib ainult üks olla: nagu kõike ajaloos, nii võidakse ka neid sündmusi hinnata nii objektiivselt kui ka eelarvamuslikult. Meie sõjaeelsele olukorrale ja Nõukogude Kõrgema Ülemjuhatuse tegevusele ühelt poolt ning Hitleri Peakorteri tegevusele teiselt poolt, meie esialgsete ebaõnnestumiste ja järgnevate võitude põhjustele antud vildakad iseloomustused on vaid mõningateks lülideks antikommunismi ideoloogide «totaalsetes» taotlustes seletada saksa fašismi purukslöömist mitte nõukogude rahva koondumisega oma partei ümber ja ustavusega kommunistlikele ideaalidele, mitte nõukogude väejuhtide üha kasvavate sõjakunsti kogemustega, mitte nõukogude sõdurite valmisolekuga surmani vastu pidada, vaid üksnes Hitleri enda ja tema kindralite «saatuslike» sõjaliste eksiarvestuste summaga, ebasoodsate ilmastikutingimustega jne., jne.

Ma ei nimetanud neid meie ideoloogiliste vaenlaste püüdlusi juhuslikult «totaalseteks». See on tõesti nii, kuna veel tänapäevalgi kõigi antikommunistlike aktsioonide aluseks on püüdlus tõestada, et Nõukogude Liidu ja kogu sotsialistliku leeri võimsuse põhjus seisab ükskõik milles, mitte ainult rahvaste ustavuses kommunistlikele ideaalidele ega nende koondumises kommunistlike parteide ümber. Hitler ju kunagi kinnitas, et kui «nõukogude uksele» tugevasti põrutada, piisab

sellest, et kogu sotsialistlik süsteem kokku variseks. Ja kuidas meie rahvas sellele põrutusele vastas, see on nüüd kogu maailmale teada. Kuid sellest ajaloolisest tõsiasjast hoolimata, ja ka sellest hoolimata, et meie päevil eksisteerib juba mitte ainult üks nõukogude rahvas, vaid terve sotsialistlik süsteem, on meie vaenlased, nagu näha, kas siis «kõik unustanud» või ei ole nad «mitte midagi juurde õppinud».

Ja kõige selle üle ei saanud ma mõtlemata jätta, kui ma «Blokaadi» kavastasin ja kirjutasin. Tunnistan, et ma tahtsin selles raamatus mitte üksnes kroonikakirjutaja, vaid ka sõdur olla. Just sellega tulebki seletada paljude selle teose lehekülgede lausa poleemilist ja publitsistlikku kõlapinda.

Miks siis on mälestus sõjast veel nii elav, miks siis miljonitele nõukogude inimestele see sõda ka tänapäeval, veerandsajandi möödudes, pole muutunud lihtsalt ajalooleheküljeks? Kas ainult seetõttu, et pole võimalik unustada neid kahtkümmet miljonit inimelu, meie isasid, vendi, poegi, meie emasid, õdesid ja naisi, kes neil kaugetel aastatel hukkusid? Jah, muidugi on nad meil meeles ja me ei unusta neid iialgi. Kuid asi ei seisa üksnes selles kaotuskibeduses, olgu see valu kui suur tahes. Sõda on endast ka teisi mälestusi jätnud. Selle sõja suur mõte seisis eelkõige selles, et see oli kahe maailma, kahe ideoloogia heitlus elu ja surma peale. Enne sõda oli meie riigikord ja meie ideoloogia tõestanud oma elulisust ja innustanud nõukogude inimesi suurtele töökangelastegudele. Sõja ajal tuli neil tõestada oma murdmatust, oma elujõudu, tuli see katsumus relva jõul läbi teha. Ja nad võitsid. Ja see pole ainult meie mineviku, vaid ka oleviku ja tuleviku küsimus.»

«Üldjoontes olete juba selgitanud mõtte, mille te antud juhul olete omistanud mõistele «poleemiline». Tahaksin teilt paluda, et te sellest üksikasjalisemalt ja konkreetsemalt räägiksite.»

«Ma ei räägiks õigust, kui ma kinnitaksin, et mul ei olnud soovi oma seisukohta välja öelda sõja esimese perioodi keerukuste ja raskuste suhtes seoses mõningate sõjaeelsete elu iseloomustavate iseärasustega. Ma pean märkima, et siin pole mul küll avastada midagi uut puhtanalüütilisest seisukohast, — kogu selle keeruka probleemi lahendamiseks annab vajaliku võtme NLKP KK otsus 1956. aasta 30. juunist. Selles dokumendis leian ma formuleeringuid, mis on mulle kindlaks aluseks tolle perioodi vastuolude teoreetiliseks mõistmiseks. Muidugi seisab asi selles, kuidas osata seda «võtit» kasutada konkreetsete nähtuste, ajalooSündmuste ja ajalooliste isikute suhtes. Selles seisiski minu ülesande lahendamise peamine raskus. Kuid lähtepositsioonid on selged — need seisavad selle tunnistamises, et puudused, mis partei poolt juba palju aastaid tagasi avastati, jätsid kahtlemata oma jälje ka sõja esimeste päevade sündmustele. Ühtlasi aga lubasid meie tohutud saavutused kõigil elualadel, kõik meie ühiskonna positiivsed küljed, rahva ustavus kommunistlikule parteile ja usk kommunistlikesse ideaalidesse meil kõigest hoolimata vastu pidada ja hiljem ka aktiivsele pealetungile asuda. Tulevasele võidule pandi alus just sõja esimestel kuudel tänu nõukogude inimeste kangelaslikkusele, nende piiritule ustavusele, tänu partei tohutu suurele organiseerimistööle.

Kinnitada ajaloolist tõde — tõde, milline samuti nagu elu ise sisaldab endas nii head kui halba —, mis võiks küll kirjanikule sellest veel kallim olla, kui ta nii tähtsa ja nii aktuaalse ajaloolise teema käsile on võtnud!

Ei tohi unustada, et meie päevil koosneb enamik maakera elanikkonnast nendest inimestest, kes ise sõjast osa pole võtnud. Kas just sellele, muide, ajaloo võltsijad oma lootusi ei rajagi? Meie — selle aja-

loolise võitluse tunnistajate ja osavõtjate kohus on neid tõsiasju väsimatult taastada. See on meie kohus nende ees, kes sõjast osa võtsid, ja ka noore põlvkonna ees.»

«Töös «Blokaadiga» tuli teil loomulikult võtta endale ajaloolase osa, see tähendab mitte ainult tutvuda tohutu dokumentaalse materjaliga, vaid ka seda lahti mõtestada. Mil viisil on need teie poolt «läbitöötatud» faktilised andmed teosesse läinud ja millised on nende algallikad?»

«Kas seda, kuidas toimub väljamõeldise ja dokumendi kokkusulatamine? Romaani autor, kui tema ainekäsitluse aluseks on reaalne ajaloosündmus, ei saa piirduda ainult väljamõeldud tegelastega. Isegi kirjanikul, kes endale puhtilukirjandusliku teose kirjutamise ülesande võtaks, oleks väga raske hoiduda oma teosesse lülitamast reaalseid sündmusi ja ajaloos reaalselt tuntud tegelasi.

Raamatus «See juhtus Leningradis» on võetud peamisena vaid üks aspekt sellest teemast, — ja ma nimetaksin seda «lüüriliseks», emotsionaalseks. «Blokaad» on aga katsetus ajalugu kirjanduslikult lahti mõtestada. Millised on siis selle romaani aluseks saanud tegelike andmete allikad? Esimene ja kõige loomulikum tee oli töö arhiividokumentidega. Teiseks on mul isiklikud muljed Leningradi blokaadist, kuigi ma igati rõhutan, et ma end sugugi «blokaadielanike» hulka ei arva. «Blokaadielanikeks» nimetan ma inimesi, kes kogu blokaadi aja, või siis igal juhul kogu 1941/42. aasta talve Leningradis viibisid. Minuga see nii ei olnud, ma sõitsin Volhovi rinde ajalehe erikorrespondendina blokaadirõngas Leningradi vaid teatud perioodiks. Minu isiklikud kogemused andsid mulle palju raamatu «See juhtus Leningradis» kirjutamisel, kuid arusaadavalt ei piisanud sellest — ma kardan kasutada sõna «epopöa», sest et see alati peale žanrilise iseloomustuse ka mingi hinnangulise tähenduse annab — ütleme siis suure ajaloolise lõuendi maalimiseks, kuigi ka sel juhul «kohalviibimise efekt» mind kahtlemata abistas. Kolmandaks järgnes nende sündmuste pealtnägijate küsitlemine, ja need vestlused andsid mulle erakordselt palju nii faktilise materjali kogumisel kui ka selle lahtimõtestamisel. Seejärel tuli juba memuaarkirjanduse. Praegu on memuaarkirjandus erakordselt ulatusliku haarde omandanud, ja ma ei tea peaaegu ainsatki enam-vähem tuntud väejuhti, kes oma mälestusi poleks avaldanud või kirja pannud. Need raamatud kergendavad teatud määral ajaloolasest belletristi tööd, kuid muudavad selle ka keerulisemaks. Keerulisemaks sellepärast, et reas memuaarides on loomulikult palju erinevaid variante konkreetsete sõjaliste operatsioonide tõlgendamisel ja erinevaid seisukohti ühtede või teiste strateegiliste küsimuste käsitlemisel. Ma ei räägi seda selleks, et kedagi «paljastada», vaid lihtsalt nende keeruliste asjaolude iseloomustamiseks, mis minu ette siis kerkisid. Kohe ma selgitan neid.

«Blokaadis» tegutseb rida reaalseid isikuid. Need reaalsed isikud elavad raamatu lehekülgedel oma elu, teevad nii- või naasuguseid tegusid, avaldavad ühtede või teiste küsimuste suhtes oma arvamust. Aga need küsimused pole autori fantaasia viljana tekkinud, need olid reaalsete sündmuste käigus üles kerkinud ja neid ma ju muuta ei saa. Kuidas peab kirjanik siis tegutsema: kas andma omapoolse variandi sellele, mis juba ajalooks on saanud, oma tõlgenduse, oma «teksti» ühtedele või teistele episoodidele? See oleks absurdne, sest on olemas inimene — memuaaride autor —, kes on otse ja täpselt jutustanud, kuidas see asi oli. Kas minna täielikult mälestuste jälgedes, tähendab reprodutseerida lihtsalt teiste poolt kirjutatut? Noh, siis ju öeldakse sulle: milleks seda sinu raamatut vaja on, kui seda kõike võib memuaaridest

lugeda? Siin tuleb sellest keerulisest olukorrast võitu saada: ühelt poolt ei tohi sündmuste pealtnägijast eemalduda, aga teiselt poolt on vaja teosesse sisse tuua ikkagi midagi omapoolset ja uut, ja seda mitte palja väljamõeldise näol, eriti kui seal on juttu tähtsatest ajaloosündmustest, vaid täienduste näol, mis on kõrvutatud teiste sündmustega, nende faktidega, mis memuaaride autoril puuduvad; lühidalt öeldes seisab ülesanne selles, et tuleb leida uusi aspekte, mida memuaaride autor ei pidanud vajalikuks puudutada, kuna ta kirjutas konkreetsetest sündmustest, millest ta ise oli osa võtnud. Järelikult ei saa ma piirduda memuaaridega, ma pean neid täiendama, üldpildi ulatuslikumaks muutma.

Ma tahan tähelepanu juhtida veel ühele raskusele. Mõnikord tõlgendatakse kirjandust reaalelu otsese ja vahetu peegeldusena. Tavaliselt on see seotud oskamatusega endale selgesti ette kujutada, mille poolest elutõde kunstitõest erineb. Pole mingit kahtlust, et elutõde ja kunstitõde on omavahel tihedasti põimitud, ja niipea, kui nende vahele lõhe tekib, muutub kirjandus otsekohe sellest, mis ta olema peab, elutõde kajastavast realistlikust kirjandusest elust irdunud kirjaniku eneseväljendamise vahendiks. Kuid sellest hoolimata on üldiselt teada, et kunstil on oma loogika, oma spetsiifika, ja kunstitõde ei saa mehaaniliselt elutõele «paigutada».

Kui aga jutt on ajaloosündmustest ja inimestest, kes nendest sündmustest vahetult osa on võtnud, muutub reaalse elu ja kunstilise väljamõeldise vastastikuse suhte probleem äärmiselt teravaks. Kui palju ma ka ei räägiks, et kuigi «Blokaadi» faabula on ajalooline, ei ole ta sellest hoolimata teaduslik uurimus, vaid romaan, — aga neid lugejaid, kes nõuavad «tähttähelist» elu kehastamist, on mul olnud ikkagi väga raske ümber veenda. Nende kriitika kulgeb kõige sagedamini kaht liini mööda.

Esiteks, see kurikuulus «kajastab — ei kajasta». Ma kujutlen, et kui keegi oli aastatel 1941—1942 Leningradi oblastis partisaniks ja sadu kordi oma eluga riskis — aga meie ju teame suurepäraselt, millist tohutut osa partisanid Isamaasõjas etendasid, Leningradi kaitses veel eriti —, ja kui see mees «Blokaadis» partisaniliikumisest mingit kirjeldust ei leia, et see temas siis protestitunde esile kutsub. Ma ei saa ega taha tema peale pahaseks saada ja olen kaugel mõttestki talle midagi ette heita. Kuid samas kerkib küsimus, ütleme näiteks lenduritest, kes samuti Leningradi kaitsmisel väga suurt osa etendasid, pärast seda esitavad analoogilise pretensiooni, ütleme, näiteks suurtükiväelased jne. Ühelt poolt on kõik need etteheited emotsionaalselt seaduspärased. Teiselt poolt aga, kui kirjanik asub «kajastama» kindlate sõjaliste erialade esindajaid, ongi tema romaan juba nurjumisele määratud.

Et selle juurde mitte enam tagasi tulla, märgin siinsamas, et vahel esinevad need loomuvastased nõudmised omamoodi «esindatuse normidest» kinnipidamiseks mõnevõrra modifitseeritud kujul. Need lähtuvad tendentsist näha igas kunstilises kujus mitte ainult elunähtuse tüpiseerimist, vaid ka nõnda-öelda «üleüldist» tüpiseerimist. Selgitan seda järgmise näite varal. «Blokaadis» tegutseb keegi Anatoli Valitski, meelekindlusetu ja arg inimene. Kerkib «sügavamõtteline» küsimus: kas ei ole see üleüldine noorsoo moonutamine: «Selle kangelasliku noorsoo, kes . . .» noh ja nõnda edasi.

Ja ma vastan: ei, ei ole. Kui minu, kolmekümnendate aastate kommunistliku noore eest hakatakse minu komsomoli kaitsma, võib raevuhoogu sattuda. Aga kogu asi ei ole antud juhul üldsegi komsomolis, vaid nendes kurikuulsates «esindatuse normides», mis mõnede kriitikute primitiivse sotsioloogilise ettekujutuse tulemusena on loodud. Nimetasid

ühe tegelase kohaliku ametiühingu komitee esimeheks, siis kas tahad või ei taha, aga «kajasta» tema näol kõiki meie ametiühinguid. On argpüks komsomoli trüginud, siis tuleb see, tähendab, juba esimestel lehekülgedel komsomolist välja lüüa.

Teine liin, mida mööda vastuväited tulevad, puudutab kirjeldamiste täpsust. Ma kirjutan Leningradist täiesti konkreetsetest paikadest ja mõnedel juhtudel jutustan sellest tõepoolest päris päev päeva, tund tunni järel. Kõne all on laialt tuntud ja sadu korda kirjeldatud Leningradi blokaadi sündmused. Ja kui ma kirjutan näiteks, et Luuga linnast sõidab autoga üks või ka kaks tegelast mingis suunas, ütleme, et kagusse, ja sõitnud maha viiskümmend kilomeetrit, saab seal kokku rahvakaitse diviisi komissari Koroljoviga, siis saan kohe kümneid vastuväiteid täpsete näitudega kaardi järgi, et kui Luugast viiskümmend kilomeetrit selles suunas edasi sõita, satud paratamatult hoopis teise diviisi asukohta ja selle komissar ei olnud mingi Koroljov, vaid, ütleme, et hoopis Ivan Ivanovitš Ivanov, suurepärane inimene, kes on seda väärt, et temast kirjutataks. «Miks oli Tšakovskil vaja kirjutada mingist Koroljovist, keda seal kunagi pole olnud?» Ja jällegi on see emotsionaalsest vaatevinklist inimlik, ma mõistan neid etteheiteid ja ärritatud küsimusi. Kuid vastata saan ma nendele lugejatele vaid selliselt: kirjanduslikku teosesse ei saa suhtuda nii nagu dokumentaalsesse.

Kerkib endastmõistetav küsimus: kuivõrd «ajaloolised» on need raamatu episoodid, mis kirjeldavad näiteks sündmusi Kõrgema Ülemjuhataja Peakorteris või siis Smolnõis, kus paiknes Leningradi kaitsekeskus? Kuivõrd täpselt on kirjeldatud vaenlase leeri ja vaenlasi, sääraseid nagu Hitler, Ribbentrop, Göring, ja nende lähikondlasi? Mis on siin «tõde» ja mis «väljamõeldis»?

Tahan veel kord öelda: «Blokaadi» ei saa vaadelda nagu algusest lõpuni ja esimesest viimase reani rangelt dokumentaalset teost. Muide, niisugune hoiatus võiks ühesugustel alustel kehtida ükskõik millise ajaloolisel teemal kirjutatud ilukirjandusliku teose kohta. Arusaadavalt, kui jutt on ajaloolistest isikutest, olenemata sellest, millisesse leeri nad kuulusid, püüan ma ikkagi oma seisukoha välja öelda nende karakteri ja käitumise ja nende osa kohta ajaloos. Teisiti poleks ju mõtet sulge üldse kätte võtta. Ometi püüdsin ma sealjuures hoiduda igasugusest emotsionaalsest subjektivismist, mis taolistel juhtudel lubamatu oleks.

Miks siis Hitler ei suutnud Leningradi tungida? Miks ta Moskva all lüüa sai? Nendes küsimustes pean ma tingimata vaieldamatut ajaloo tõde järgima. Noh, aga kuidas Ždanov riides oli või mida Ždanov Žukovile ütles, nendes kirjeldustes ei ole ma pidanud — kui see nende suhete loogikaga vastuolus ei ole, see tähendab, kui see karakterite sisemise loogikaga vastuolus ei ole — loomingulise fantaasia vabadusest lahti ütlema, teisiti poleks üldse võimalik romaani kirjutada. Endastmõistetavalt on mulle seda vabadust vaja selleks, et võimalikult paremini ja tõepärasemalt nende ajalooliste isikute käitumist ja karaktereid edasi anda.

Muuseas kerkib siin veel üks, võib-olla et kõige keerulisem küsimus. See on küsimus sellest, kuidas reaalset tegelast väljamõeldud tegelasega «ühte viia». Arvan, et niisugust ajaloolisel teemal kirjandusteost, kus reaalne tegelane väljamõeldud tegelasega kokku ei saaks, pole olemaski. Sellepärast paistabki mulle kummalisena, kui sellest räägitakse otsekui millestki uuest, mis esmakordselt ajalookirjaniku ette kerkib. Võtke kas või Walter Scotti romaanid. Võtke lõpuks Lev Tolstoi romaanid. Kas Kutuzov tegelikult ikka vestles Bolkonskiga, ja kas taolist Bolkonskit üldse olemas oligi? Ja milliseid jutuajamisi pidas Bagration

Kutuzoviga? Ma pole selles veendunud, et Kutuzov Filis peetud sõjanõukogu istungi ajal oleks puhkinud ja kõhinud. Võib ju olla, et kui Kutuzov oleks elus olnud sel ajal, kui «Sõda ja rahu» ilmus, oleks ta «protestikirja» kirjutanud. Nagu teada, «kritiseeriski» mõni Tolstoid just nendelt positsioonidelt, see tähendab tõepärase usaldusväärsuse vaatevinklist.

Kuid jätame Tolstoi rahule, isegi selle suure nime nimetamine niisuguses puhtvälises seoses kõlab meie jutuajamises väga ebadiskreetselt. Arvan, et senikaua ja sedavõrd kui reaalselt eksisteerinud isiku ja väljamõeldud tegelase kohtumine ei ole vastuolus ajaloolise isiku karakteriga, aga nende kõnelus või kokkupõrked, mis nende vahel võivad tekkida, ei ole vasturääkivuses kõige selle objektiivsega, mis on jäänud inimeste teadvusse, kes vahetult Suurest Isamaasõjast, eriti just Leningradi kaitsest osa võtsid, siis sellisel määral on väljamõeldis lubatud. Kuid absoluutselt lubamatu on see juhul, kui autor kasutab väljamõeldist selleks, et ajaloolisele isikule mingeid juurdemõeldud, ajaloo loogikaga kokkusobimatuid kavatsusi ja tegusid külge pookida.

Ütleme avameelselt: ka siis, kui kirjanik, tinglikult öeldes, ühtmoodi jõuliselt kujutab nii väljamõeldud kui ka ajaloolist isikut, on lugejal ikkagi huvitavam just ajaloolise isiku kirjeldamist lugeda. Muidugi mõista siis, kui see karakter ka reaalsuses huvitav on.»

«Teie «Blokaadi» tegelaste hulgas eksisteerib Sergei Afanasjevitš Vasnetsov, üks Leningradi kaitse organiseerijaid. Temas on kerge ära aimata täiesti kindlat ajaloolist isikut — A. A. Kuznetsovi, partei Leningradi linnakomitee sekretäri nendel aastatel. Miks te otsustasite talle teise nime anda?»

«Vasnetsovi nime all mõtlesin ma tõepoolest A. A. Kuznetsovi, üht Leningradi parteiorganisatsiooni juhti. Miks ma siis tema nime muutsin? Sellele on lihtne ja ühtaegu ka keeruline vastata. Kui ma «Blokaadi» juures tööle asusin, paistis mulle, et minu «käsutuses» peab olema üks Leningradi kaitse juhte, kellega ma võiksin mõnevõrra «vabamalt» ümber käia, nii et poleks vaja väga piinliku täpsusega tema eluloolistest faktidest kinni pidada. Kõigile on arusaadav, et ma ei saanud nii talitada ütleme näiteks Žukovi või Fedjuninskiga, rääkimata juba Ždanovist, sest nende eluloolised andmed on üldtuntud. Mulle oli aga vaja üht inimest partei juhtkonnast, kellega ma oleksin võinud «vabamalt» ümber käia. Äkki oleks ta mul, näiteks, kellessegi armunud? Kuznetsovi Kuznetsoviks nimetades oleksin ma samuti nagu teiste ajalooliste isikute puhul reaalsusega aheldatud olnud.

Kuid juba esimeses raamatus ei nõudnud ei ainekäsitlus ega sündmuste loogika minult mu Vasnetsovi eluloos mingeid kõrvalekaldumisi reaalsest Kuznetsovist. Ma veensin end, et neid kõrvalekaldumisi võib edaspidi vaja minna. Kuid see osutus valeks. Kuznetsovi elu ja tegevus olid niivõrd eredad, et mingit «ilukirjanduslikku» rõhutatust ei olnud vaja sisse viia. Kuid... esimene raamat oli juba välja antud. Ja selles tegutses Vasnetsov. Ma olin juba seotud puhtformaalse asjaoluga: romaani keskosas on tegelase nime võimatu muuta. Nii tuligi mul ta Vasnetsoviks jätta. Nüüd ma väga kahetsen, et see nii juhtus.

Aga muidugi andis Vasnetsov sellisena, nagu ta romaanis on kujutatud, mulle kui kirjanikule igakülgselt suure tegevusvabaduse ja suuri võimalusi näidata minu isiklikku suhtumist temasse. Vasnetsovi osa kasvab raamatust raamatusse. See vastab nii reaalsetele faktidele kui ka minu ideele. Eks kasvanud ka Leningradi kaitse parteilise juhtimise jõud päev päeva kõrval.»

«Millised põhimõtted «Blokaadi» kompositsioonis aluseks on võetud? Meie ees ei ole ju ajalooline kroonika, vaid ajalooline romaan...»

«Mul on väga raske «Blokaadi» žanri kindlaks määrata. Kui keegi arvab, et see on ajalookroonika, ei ole mul talle midagi vastu väita; võib-olla ongi see ajalookroonika. Kui aga keegi soovib selles ajaloolist romaani näha, noh, mis siis ikka, seda parem «Blokaadile», las ta siis olla ajalooline romaan.

Kui ma «Blokaadi» kirjutamist alustasin, olin ma veendunud, et kirjutan ühe, olgu pealegi suure, kuid «normaalse» romaani mahuga raamatu. Niisuguse, professionaalses keeles väljendatuna umbes 25—30 autoripoognase raamatu plaan mul siis peas ja ka paberil olemas oligi.

Ent siis läks kõik teisiti. Mida rohkem ma materjalisse „tungisin», mida rohkem inimestega rääkisin, mida rohkem arhiivides töötasin, seda selgemini andsin endale aru sellest, et romaan aina kasvab. Ja ma hakkasin juba mõttes plaani pidama selle eraldi köidetest, kuid ka need muutusid hiljem. Laias laastus võttes oli mul nüüd plaanis Leningradi epopöa, selle kronoloogia, selle reaalsed sündmused koos nende, nagu mulle näib, otsustavate episoodidega üldisest sõjakroonikast, mis ma, nagu te teate, samuti raamatu tegevustikku sisse võtsin.»

«Kahe sõdiva armee ohvitseri, major Zvjagintsevi ja major Arnim von Danwitzi vastandamine, mis esimeses raamatus märgatavalt kavas oli, hakkab neljandas raamatus tuhmuma, sest major Zvjagintsev kaob pikaks ajaks jutustuse käigust ja tema koha võtaks nagu endale Surovtsev, kes süžeelise rolli ja karakteri poolest temaga kõvasti sarnaneb. Eks ole?»

«Mul tekkis tunne, et major Zvjagintsev muutub nagu mingiks kõikjal viibivaks tegelaseks. Ei saanud ma ju tegelikult saata teda iga kord sinna, kuhu mul tuli romaani tegevus üle kanda, ja sellepärast ma tõingi teosesse sisse Surovtsevi. Pealegi hakkas mul mõnede vastukajade järeldusena tekkima tunne, et lugeja tahab Zvjagintsevist «puhata». Viiendas raamatus asus ta jällegi temale «määratud» kohale.»

«Kas «Blokaadi» kohta on lugejatelt palju vastukajasid saabunud ja millise iseloomuga need on?»

«Lugejate vastukajade massilisus on üks kirjaniku ja lugeja vastastikuste suhete «puhtnõukogulikke» iseärasusi. On kirju, milles «Blokaadi» kiidetakse, on arusaadavalt ka selliseid, milles teost kritiseeritakse, tihti arukalt ja kvalifitseeritult. Ometi tahan ma rääkida teistsugustest kirjadest. Need on tingitud sellest, et «Blokaadis» on mul käsitletud, oma jõudu ja arusaamist arvestades, mõningaid meie ajaloo teravaid küsimusi. Ei tea, kuivõrd see mul õnnestus, kuid ma püüdsin neid meie ajaloo keerulisi perioode käsitleda dialektiliselt, koos nendele omaste positiivsete ja negatiivsete külgedega.

Üllatusega avastasin ma, et osa lugejaid niisugust küsimuse asetust omaks ei saa võtta. Nad nõuavad sellist destilleeritud selgust, mida tegelikus elus ei eksisteeri. Ühed, näiteks, tahavad sõjale eelnenud kuudes ja sõja algusperioodis näha peamiselt vigu ja valearvestusi. Teistel on jälle kalduvus ükskõik milliste vigade meenutamises «mustamist» näha. Võtame kõige teravama küsimuse — Kõrgema Ülemjuhataja isiksuse. Ühtedele paistab, et vigade ja valearvestuste kujutamine kustutab tema osa sõjategevuse juhtimisel üleüldse ja «moonutab tegelikkust». Teistele viirastub «moonutamine» selles, et omistades Stalinile positiivseid omadusi Kõrgema Ülemjuhataja ametikohal, autor järelikult tema negatiivseid iseloomujooni ei näegi. Miskipärast ei tule nendele inimestele pähe, et eksisteerib dialektiline lähenemine, et keerulist nähtust võib vaadelda kogu tema vastuolulisuses. Just seda partei meile õpetabki. Need, kes arvavad, et Stalini tegevust tuleb vaadelda vaid miinusmärgi all, kalduvad loomulikult oma dogmaatilist mõttekäiku järgides vaatlema kogu sõja esimest perioodi vaid lausa vigade ja kaotuste perioodina. Vastaspool on jõudnud aga vastupidisel seisukohal sellise väiteni, et kinnitab, nagu oleksime me sõja alguses teadlikult taganenud, et vaenlast «võrku meelitada», mis on muidugi absurdne.

Partei on juba ammu langetanud täpsed ja dialektilised, nagu elu ise, hinnangud nende teatud ajaloosündmuste ja tegelaste suhtes. Ja sellega on nõus miljonid ja miljonid inimesed.»

«Millest juhindub kirjanik, kui ta oma teose jaoks ajaloofakte valib?»

«Siia kuulub mitu tähtsat küsimust, millel minu arvates on väga tõsine tähendus meie kirjandusele, sest et need nii või teisiti on seotud parteilisuse probleemiga. Vaevalt küll suudan ma teha mingi uue panuse selle probleemi läbitöötamisse. Kuid oma seisukoha ma püüan siiski ära öelda.

Esimene küsimus: milles siis kirjaniku ülesanne seisab? Kas «positiivse» jaatamises või «negatiivse» eitamises, tinglikult öeldes, kas ergutada «viha» või äratada «vaimustust»? Nii seda kui teist. Ja seda mitte «tasakaalu» saavutamiseks: kirjanik või kriitik, kes kunstiteost apteegikaaludega vaagib, on juba ette läbikukkumisele määratud. Meie ühiskonnas on hea ja halb omavahel võitluses, ja reeglipäraselt saavutab hea selles võidu. Kõige hea jaatamine ja areng on lahutamatult seotud, ma kordan veel, võitlusega halva vastu. Millised on aga selle või teise proportsioonid kunstiteoses? Kummaline küsimus. Raamat (romaan, poeem, jutustus) ei eksisteeri ju lugejast lahus. Kogu asi seisab eelkõige selles, millise tundega lugeja selle teose pärast läbilugemist suleb. Kui ta paneb teose käest uhkustundega oma maa üle, valmisolekuga anda kogu oma jõud kommunismi suure ürituse võidu jaoks, kui ta on haaratud soovist võidelda kõige selle vastu, mis meid segab, kui ta selgemini selle võitluse teid näeb, kui ta vaimumaailm muutub rikkamaks ja avaramaks, tähendab see, et raamatus on kõigist «proportsioonidest» õigesti «kinni peetud», või kui sellisest matemaatilisest terminoloogiast loobuda, tähendab see seda, et raamat on õige ja parteiline. Ainult üsna naiivne inimene võib tõsiselt mõelda, et raamatu mõjujõud sõltub sellest, kui palju selles positiivseid või negatiivseid tegelasi on või milline tonaalsus — kas dramaatiline või optimistlik — on selle raamatu viimasel episoodil. Tähtis on kogu raamatu kõlajõud tervikuna.

Nüüd siis nähtuste ja faktide valikuprintsiibist. Oletan, et ka sel juhul lahendab lõppresultaat. Aga resultaat määratakse paljuski ära eesmärgiga, mis kirjanik enda ette on seadnud. Kõik žanrid on head, peale igava žanri, on öelnud Voltaire. Kõik faktid on «head», kui nad aitavad kaasa tõe tunnetamisele, aitavad kaasa lugejale sellise mulje avaldamisele, millest ma just praegu rääkisin. Muidugi, ajaloolise teose juures rakendatult omandab see küsimus eri olemuse, eelkõige nendel juhtudel, kui kirjanik mingeid eriti keerulisi või vastuolulisi perioode meie ajaloos peaks puudutama. Püüan oma seisukohta selgitada. Ma olen põhimõtteliselt igasuguste «kõikumiste» vastu. Sõna «kõikumised» all ei mõtle ma üldsegi mitte paratamatuid ja seaduspäraseid ajaloolisi murranguid ja väärtuste võimalikke ümberhindamisi omandatud kogemuste najal. Ilma selliste murranguteta ei saa ühiskond üldse edasi areneda, eriti veel niisugune ühiskond, mis läheb mööda sellist teed, mida mööda keegi veel iialgi pole käinud. Niisugused murrangud on juba ajaloo enda dialektikas olemas. «Kõikumises» või täpsemini öeldud

«karglemises» mõistan ma hoopis muud: soovi mitte võtta nähtusi nende dialektilises komplitseerituses. Ja selle soovi või võimetuse otsene järeldus on taotlus kõik ühetähendusliku mõiste alla taandada. Minu mõtet võib kergesti järgmise näitega illustreerida. Meie ajaloo teatud perioodile omaste vigade ja puuduste karm kriitika tõukas paljusid inimesi (nende hulgas ka mõningaid kirjanikke) ennastunustavalt laiendama seda kriitikat kogu sellele perioodile tervikuna, unustades sealjuures sellele ajale iseloomulikud suured saavutused. Teistes aga ilmnes jällegi tendents täielikult ignoreerida seda vaieldamatult õiglast kriitikat. Kõige selle kohta on väga hästi ja õigesti öeldud L. I. Brežnevi ettekandes partei XXIV kongressil.

Kuid tuleme nüüd faktide valiku juurde tagasi. On inimesi, kes näevad kirjaniku parteilist positsiooni selles, kui kirjanik valib ajaloost välja vaid sellised faktid, mis oma laadi poolest otseselt kinnitavad elluviidud sotsialistlike ideede mõjujõudu. Mõnedes kirjades on minult näiteks küsitud, et milleks oli vaja näidata, et Stalin oli päris sõja alguses mõnda aega segaduses? Kas ei madalda see tema kui meie armee Kõrgema Ülemjuhataja osatähtsust, arvesse võttes, et see armee ju lõppkokkuvõttes suure võidu saavutas? Tahan vastata otse ja täiesti ühemõtteliselt. Ma olen sügavalt veendunud selles, et ajalooline kogemus ei sisalda üksnes positiivseid fakte, vaid fakte, mis on võetud oma järjepidevuses ja vastasseisus, see on, kui soovite, faktide dramaturgia. Kirjaniku kohus ja tema positsioonide parteilisus seisab siin selles, et oleks välja peetud selle «dramaturgia» «kõiki momente hõlmav tegevus», ajaloo vastupandamatu liikumine meie ideaalide võidu poole. Selles seisabki ajaloolise tõe olemus. Ajalugu näitab, et igasugune faktide varjamine — muidugi ühiskondlikult tähtsate faktide varjamine — pöördub õige ü..ituse enda vastu. Isegi kõige paremate kavatsuste puhul ei tohi unustada, et peale taktika eksisteerib ka veel strateegia ja peale tänase päeva ka veel homne päev. Iga surnuksvaikitud fakt satub ilmtingimata mõne aja möödudes — kas siis aasta, kahe või kolme aasta pärast — meie vaenlaste relvaarsenali. Kui me seda ei taipa ja ise ära ei seleta, kuuleme sellest erinevate kodanlike raadiohäälte kaudu, kus see fakt kindlasti võltsi tõlgenduse on saanud ja juba avalikult nõukogudevastaseid eesmärke teenima pannakse. Meie vaenlaste propagandistlik taktika on sel juhul väga lihtne: kui te juba üht fakti varjate, ei saa teid ka ülejäänus usaldada. See on väga tähtis küsimus meie ideoloogilises töös; see on tähtis ka kirjanduse arengus, sest et kirjandus, lubatagu öelda, on ju, olgu pealegi eriline ja isepärane, kuid ikkagi propagandistlik tegevus, nende ideede, mida kirjanik õigeks peab, propageerimine. Ja kui minult küsitakse, miks ma oma teosesse mõningaid väga raskeid ja dramaatilisi episoode meie ajaloost sisse tõin, vastan ma: sellepärast, et see on ajalooline fakt. Niisiis ei seisa asi selles, et «ebameeldivatest» faktidest tuleks mööda hiilida, vaid neid on hoopis vaja õigesti ja parteiliselt ära seletada.

Tahan samas märkida sedagi, et igas ajaloolises teoses tuleb inimesi ja sündmusi näidata oma arenguetapil sündmuste edasisest käigust sõltumatult, ilma igasuguste «parandusteta». See ei tähenda küll mingil juhul, et uuesti avastatud faktid või üksikasjad ei peaks inimestele ja sündmustele hinnangu andmisel oma mõju avaldama. Ei sugugi, ajalugu pole ju lihtsalt mingi loetelu, vaid ka tõlgendamine. Kuid faktide surnuksvaikimine või nende tendentslik, pealetükkivalt sihilik interpreteerimine on kahtlemata igal juhul kahjulikud. Ajaloofaktidest ei tohi ega pole vaja mööda hiilida, neid tuleb õigesti seletada ja sealjuures meeles pidada, et ajalugu on meie poolel ja ajalooline tõde on meiega.»